

પુસ્તક મળવાના ઠેકાણા.

- ૧ શેઠ પ્રેમચંદ રતનજી. મુંબઈ. છીપીચાલી.
- ૨ શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા. ભાવનગર.
- ૩ શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા. "
- ૪ શ્રી "જૈન" પત્રની ઓફીસ. " મેદીચોક.

Published by Shet Narottamdas Bhanji, 22 Chhipi
chawl, near Mulaji Jetha Market, Bombay.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Niranaya-Sagar
Press, 23 Kolbhat Lane, BOMBAY.

પુસ્તક મળવાના ઠેકાણા.

- ૧ શેઠ પ્રેમચંદ રતનજી. મુંબાઈ. છીપીચાલી.
- ૨ શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા. ભાવનગર.
- ૩ શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા. " "
- ૪ શ્રી "જૈન" પત્રની ઓફીસ. " મેદીચોક.

Published by Shet Narottamdas Bhanji, 22 Chhipi
chawl, near Mulaji Jetha Market, Bombay.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Niranaya-Sagar
Press, 23 Kolbhat Lane, BOMBAY.

અર્પણ પત્રિકા.

તે ગુરુમહારાજએ પરોપકારાર્થે આ ઉત્તમ ગ્રંથ ઉપર
સચિસ્તર દીક્ષા બનાવી જૈન કેમ ઉપર ઉપકાર
કર્યો છે તે પૂજ્યપાદ મુનિવર્ય પત્યાસહ શ્રી
ગંભીરવિજયજીને તથા જેમણે અમોને
નીતિ અને ધર્મને માર્ગે દોરી સદ્ગાન
આપવા દ્રવ્યનો વ્યય કર્યો છે તે
વટિલ ત્રિભુવનદાસ ભાણજીને
આ ગ્રંથ સમેત અર્પણ કરી
અમો દિવિન્ ઋણમુક્ત
થઈએ છીએ.

હી. આપના ધણુનમ્

નરોત્તમ, ગ્રેમચંદ અને દામોદર.

પ્રસ્તાવના.

આ કાન્ધારમ રસને ધોવડા કરનારો આપુત્તમ એ ન્યાયવિશારદ ન્યા-
યાચાર્ય હોનશાસનના સર્વજ્ઞ અનેક સામોના નેના (પ્રવેશ) અને
કાન્ધારમ રસના સમુદ સમાન શ્રી વરોચિત્ર ઉપાધ્યાયે રચેલો છે. તે ક્યાં
અને ક્યારે રચ્યો તે ક્યાંએ કાંઈપણ જણાવ્યું નથી. પ્રસન્નિની બદર
માત્ર સંભળનની રુણિ અને સંભળન દુર્જનની પરીધા બતાવીને ઉગા
રહોકમાં ધોવાનું નામમાત્ર જ સૂચ્યું છે. એ મહાપુરુષ સંવત ૧૯૮૦ થી
૧૭૪૬ ના કારસામાં કવેલ દેવાથી જ્યાં હંથ પડ્યું તે કારસામાં જ એ
મહાપુરુષે રચેલો હશે એમ સંભવિત જણાય છે.

આ હંથની કાંદર સાગ પ્રવંધ છે અને તેમાં છુદા છુદા ૨૧ અધિકાર
છે. તે સંવેધી સવિસ્તાર હકીકત ટીકાકારે હથની પીઠીકામાં જ આપેલી
દેવથી અને તેનું આજાંર જ્યાં છુટ્યા પ્રવંચના જ એ ૫૮૫૨ દેવાથી તે
સંવેધી અથ ટુંગ કરવામાં આવતો નથી.

આ હંથ કાન્ધારમ રસને એવું ઉત્તમ રીતે ધોવડા કર્યો છે કે તેનું લક્ષ-
પૂર્વક સંવંન વાંચન કરનાર અન્યથા અવરથ કાન્ધારમ રસમાં નિમજ્જ જ
બની બધ છે. આ હંથ અનુદુષ્ટિ વૃત્તમાં રચવામાં આવેલો છે. એ જ
મેળવળા મળીને એકાર ૬૪૨ રહ્યો છે. તેમાં છુદા છુદા ૨૭ અધિકારમાં
૧૮૭ રહ્યો એટલે વૃત્તવળા છે. આથી બધા અનુદુષ્ટ છે.

રચેલો તિલક પેટલો જગ્યાએ સમજવો મુશ્કેલ થી તેથી દેવથી
આ હથ ઉપર ટીકાની કાવેલા હતા. તે અનેક મુદ્દમુદ્દમ જગ્યાએ
શ્રી વરોચિત્રજી અદાર લે પૂરી પડી છે. ટીકા છુટાંર સાગ દબર
રહ્યો કેમજી રચેલો છે અને તે સંવત ૧૮૫૨ ના જગ્યાએ મુદ્રિત છે
જે કાંઈક છે. આ પુસ્તકી કાંદર મુદ્ર હંથના રહ્યો આવડેને તેનું નેમજ
તેથી ટીકાનું અજાંર અવધમાં આવેલું છે. ટીકા અજાંરમાં આવે

નથી. મૂળ શ્રેય દીકાસમેત મારા વડીલ બંધુ ત્રિભુવનદાસ બાણુજીની જ આર્થિક સહાયવડે છપાવીને જૂદો પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે.

પરમઉપકારી પન્થાસજી શ્રી ગંભીરવિજયજી મહારાજ સંવત ૧૯૬૮ ના પોસ વદ ૯ મે સ્વર્ગવાસી થયા છે અને બાઈ ત્રિભુવનદાસ સંવત ૧૯૬૫ ના શ્રાવણ શુદ્ધ ૩ ને પંચત્વ પામ્યા છે. એ બંનેના કોટા ઉપયોગી જણાવાથી આ ભુકના પ્રારંભના ભાગમાં આપેલા છે.

મહાત્મા શ્રી ગંભીરવિજયજી મહારાજનો, તેમના ગુરુ શાંતિશ્રી શ્રી- માન્ વૃદ્ધિચંદજી મહારાજનો અને તેમના ગુરુ શ્રી છુટરાયજી મહારાજના સર્વ પરિવારનો શ્રી ભાવનગરના સવડેપર અત્યંત ઉપકાર છે, તે ઉપકારને સ્મરણમાં લાવતાં પરમ આસ્થાદ ઉત્પત્ત થાય છે. પૂજ્ય શ્રી ગંભીરવિજયજી મહારાજનો અમારા ઉપર અત્યંત ઉપકાર હોવાથી તેમની આ ઉત્તમ કૃતિ કે જે અનેક ભવ્ય જીવોને અવશ્ય પરમ લાભકારક થાય તેવી છે તે પ્રકટ કરવાની તેમની અભિલાષા ઘઈ એટલે મારા વડીલ બંધુનું નામ તેની સાથે જોડી આ શ્રેય પ્રકટ કરાવેલ છે.

આ શ્રેયના કર્તા મહાત્મા શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયે અનેક વિષય ઉપર અનેક ગ્રંથો રચીને જૈન સમાજ ઉપર જ નહીં પણ સર્વ જાતનાઓ ઉપર પારાવાર ઉપકાર કરેલો છે. તેમનું મળી શક્યુ તેટલું ચરિત્ર અને એ મહાત્માએ બનાવેલા ગ્રંથોનું લઘુ અલ્પ વિભાગ સૂચક લીસ્ટ, શ્રી જૈનધર્મપ્રસારક સભા તરફથી જ એ મહાત્માની ઉત્તમ કૃતિઓ પૈકીના દશ ગ્રંથોનો સંગ્રહ શ્રી યશોવિજય ગ્રંથમાળાના નામથી બહાર પાડવામાં આવેલ છે તેના પ્રારંભના ભાગમાં આપેલ છે તેથી અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કરવામાં આવતું નથી.

દીકાકાર શ્રી ગંભીરવિજયજી મહારાજે આ દીકા બનાવ્યા અગાઉ બીજા બે દીકાઓ શ્રી જ્ઞાનસાર અને શાંતિ મુખારસ શ્રેય ઉપર પણ ત્રણ હજાર રૂબીક પ્રમાણે બનાવેલી છે તે તથા નવકર્ણીક નામના પ્રકરણ ઉપર નાની દીકા બનાવી છે તે પણ છપાયેલ છે. તદુપરાંત ગુજરાતી ભાષામાં પૂજ્યો અને સત્તવનાદિ પણ પુસ્તકો રચેલાં છે, તે પણ બહોળે ભાગે છપાયેલાં છે. એક ગદ્ય કૌશલ તત્ત્વ જાનાં નામનો લખેલ છે તે પણ શ્રી જૈનધર્મપ્રસારક સભાએ છપાવેલ છે. આ દીકાકાર મહાપુરુષે પોતાની હૃદયીનો બહોળો ભાગ જ્ઞાનધ્યાનમાં અને કૃષિ કલાપમાં જ વ્યતીત કરેલો છે. તેમની આત્મકિંત તરફની વૃત્તિ અત્યંત રસાવલીલ હતી. તેમનો ઉપકાર પણ અપરિમિત કદી સકાય તેમ છે. એવા મહાત્માઓ જ જૈનસાસનના મંત્રારમૂત રજાવા યોગ્ય છે.

મૂળ ક્ષેત્રકાર ક્ષીમાનુ ઘણેવિનય ઉપાધ્યાય તો છેડા જસો વર્ષ અમાડે ૯૪ થયેલા છતાં એવા અપૂર્વ વિદ્વાન્ ઘર્ષ જવા છે અને એ મહાત્માએ એવી અપૂર્વ ક્ષેત્રચનાઓ કરી છે કે તેમને કલિકાળ સર્વત્ર ક્ષી હેમચંદ્રાચાર્ય કે તેવા અન્ય મહાત્માઓની ઉપમા આપીએ તો તે પણ ઘટી શકે તેમ છે. તેમના પારાવાર ઉપકારનું સ્મરણ કરી તેનું અનુમોદન કરવું અને એ મહાત્માને અંતઃકરણથી ધન્યવાદ આપવા સાથે તેમની કૃતિનો સંગ્રહ જળવી રાખવા પ્રવાસ કરવો એટલુંજ આપણાથી જની શકે તેમ છે.

આ ક્ષેત્રની અંદર એ મહાત્માએ જેનું અપૂર્વ રહસ્ય યુદેધું છે કે જે ને માટે છતાં પ્રવંધમાં ૧૬૨-૬૩-૬૪ શ્લોકમાં, આ રહસ્ય જેવા તેવા પાત્રને આપવાની સ્પષ્ટપણે ના કહે છે. આ શ્લોક ને તેની અર્થ લક્ષ્યપૂર્વક વાંચવાની અત્ર ભલામણ કરવામાં આવે છે.

આ પુસ્તકના લેખાણથી એ દ્રવ્ય નિષ્પન્ન થયે તે દ્રવ્યની રક્તમના વ્યાજમાંથી નીતિ અને ધર્મ સંબંધી શુક દરવર્ષે મારા વડિલ બંધુ ત્રિભુવન-દાસના નામથી અંકિત કરી પ્રસિદ્ધ કરાવવાનો વિચાર છે તે સદાજ નિવેદન કરે છું.

આ ક્ષેત્ર અપૂર્વ રહસ્યવાળો હોવાથી અને ટીકા પણ પંડિતાર્થ ભરેલી હોવાથી ભાષાંતર કરવામાં સમજના થવાનો સંશય છે તો પણ જલ્દન સંભાળ પૂર્વક ભાષાંતર કરવામાં ભાષાંતર કરાવે પ્થાન આપ્યું છે. ભાષાંતર ક્ષી જૈનધર્મપ્રસારક સભાના શાસ્ત્રી જેઠાલાલ દરિભાઈ પાસે કરાવેલું છે. ભાષાંતર કરાવવામાં, તપાસવામાં અને આ પુસ્તક ઉપાવવામાં લીધેલા પ્રવાસ માટે ક્ષી જૈનધર્મપ્રસારક સભાનો તથા સભાના પ્રમુખ શ્રી કુંવરજી આલુંદજીનો અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનવામાં આવે છે.

માર્ગશિર્ષે શુદ્ધિ ૧૫
સંવત્ ૧૯૭૨. }

નરોત્તમદાસ ભાણુજી.
જુબાઈ.

અનુક્રમણિકા.

અંક.	અધિકારાદિ વિષય.	શ્લોકાંક.	પૃષ્ઠાંક.
૧	ટીકાકારની ખીટિકા. ...	૧—૩	૧
	મંગળ. ...	૧—૫	૩
	અભિધેય. ...	૬	૫
૧	૧ અધ્યાત્મ (શાસ્ત્ર) મદિમા. ...	૭—૨૪	૬
	૨ અધ્યાત્મ સ્વરૂપ. ...	૨૫—૫૩	૧૫
	૩ દંભત્યાગ. ...	૫૪—૭૫	૩૦
	૪ કલ્પસ્વરૂપ ચિંતા. ...	૭૬—૧૦૨	૩૬
૨	૫ વૈરાગ્ય સંભવ. ...	૧—૩૬	૬૨
	૬ વૈરાગ્યના ત્રણ ભેદ. ...	૩૭—૮૦	૭૬
	૭ વૈરાગ્ય વિષય. ...	૮૧—૧૦૬	૧૦૧
૩	૮ મમતા ત્યાગ. ...	૧—૨૭	૧૧૪
	૯ સમતા સ્વીકાર. ...	૨૮—૫૬	૧૨૫
	૧૦ સદગુણન. ...	૫૭—૬૫	૧૩૮
	૧૧ મનઃશુદ્ધિ. ...	૬૬—૧૧૭	૧૫૬
૪	૧૨ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ. ...	૧—૫૮	૧૬૫
	૧૩ મિથ્યાત્વ ત્યાગ. ...	૫૯—૧૪૭	૨૦૨
	૧૪ અસદ્મયક ત્યાગ. ...	૧૪૮—૧૬૩	૨૫૦
૫	૧૫ યોગ સ્વરૂપ. ...	૧—૮૩	૨૬૧
	૧૬ ધ્યાન સ્વરૂપ. ...	૮૪—૧૬૬	૨૬૮
	૧૭ ધ્યાન સ્તુતિ. ...	૧૭૦—૧૮૩	૩૩૪
૬	૧૮ આત્મવિનિશ્ચય (આત્મજ્ઞાન). ...	૧—૧૬૬	૩૪૧
	૧૯ જિનમત સ્તુતિ. ...	૧૬૭—૨૧૧	૪૨૧
૭	૨૦ અનુભવ પ્રાપ્તિ. ...	૧—૪૫	૪૩૪
	૨૧ સંન્યાસ સ્તુતિ. ...	૪૬—૬૧	૪૫૨
	ટીકાકાર પ્રસસ્તિ. ...	૧—૧૧	૪૬૧

॥ श्रीअध्यात्मसार भाषान्तर ॥

। टीकाकारની પીઠિકા ।

जयति धीरनाथस्य देवनामृततोयधिः ।

अध्यात्मसीकरैर्जन्तोर्दुःकपायामयापहः ॥ १ ॥

અર્થ—અધ્યાત્મરૂપી ત્રિદુષ્કોષો આહીઓના દુષ્ટ કપાવોરૂપી વ્યાધિઓનો નાશ કરનાર શ્રીવીરસ્વામીનો દેશનારૂપી અમૃતનો સમુદ્ર જયવંત થતો છે.

नामि परोपकृन्मुख्यं यशोविजयवाचकम् ।

यदध्यात्मोપदेशેन માદ્દશોઽજનિ તદ્વચિઃ ॥ ૨ ॥

અર્થ—પરોપકારી પુરૂષોને વિષે મુખ્ય વાચકવર્ષ શ્રીયશોવિજયજી ઉપાધ્યાયને હું નમસ્કાર (વંદના) કરું છું. કે જેના અધ્યાત્મશાસ્ત્રના ઉપદેશો કરીને મારા જેવા મુખ્યને તે અધ્યાત્મને વિષે રૂચિ થઈ.

नत्वा सर्वविदः सर्वान् श्रुतधरांश्च शारदाम् ।

क्रियतेऽध्यात्मसारोऽत्र व्याख्या गुरुप्रसादतः ॥ ૩ ॥

અર્થ—સર્વે સર્વજ્ઞોને, શ્રુતધરોને તથા સરસ્વતી દેવીને નમસ્કાર કરીને હું શુરૂપાથી આ અધ્યાત્મસારની વ્યાખ્યા કરું છું.

વાચકવર્ષ શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયે આ અધ્યાત્મસાર ગ્રંથમાં શાન પ્રબંધ અને તેના એકધીરા અધિકારો કરેલા છે. તેમાં પ્રથમ પ્રબંધમાં ચાર અધિકાર કરેલા છે. તેમાંના પેલા અધિકારમાં ચોવીસ રજોડો છે. તેમાં મન્યની આદિમાં ચિત્રની શાન્તિને માટે મંત્ર કરવું જોઈએ. માટે પ્રથમના પાંચ રજોડોએ પોતાના અબીજ દેવતાને નમસ્કાર કરવારૂપ મંત્ર કર્યું છે. મંત્ર કર્યા છતાં પણ મન્યનું અભિપ્રેય કહેવું જોઈએ. માટે એક રજોડોએ અભિપ્રેયની સૂચના કરી છે. અભિપ્રેય કહ્યા છતાં પણ શ્રોતાઓને સન્મુખ કરવા વાસ્તે (રૂચિ ઉત્પન્ન કરવા વાસ્તે) શાસ્ત્રનો મદિમા કહેવો જોઈએ. તેથી અઢાર રજોડોએ અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો મદિમા વર્ણવ્યો છે. મદિમાનું વર્ણન કર્યા છતાં પણ શાસ્ત્રનું

સ્વરૂપ કહેતું જોઈએ, તેથી બીજા અધિકારમાં આમલુત્રીશ રજોડોવડે અધ્યાત્મનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. અધ્યાત્મનું સ્વરૂપ જાણ્યા છતાં પણ દંભનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, તેથી ત્રીજા અધિકારમાં બાવીશ રજોડે કરીને દંભત્યાગનું વર્ણન કર્યું છે. દંભનો ત્યાગ કરીને પણ સંસારના સ્વરૂપનું ચિંતન કરતું જોઈએ, તેથી સત્તાવીશ રજોડોવડે ભવસ્વરૂપ-ચિંતન નામનો ચોથો અધિકાર રચ્યો છે. (અહીં પહેલો પ્રબંધ પૂરો થાય છે).

બીજા પ્રબંધમાં ત્રણ અધિકાર કરેલા છે. તેમાં ભવસ્વરૂપનું ચિંતન કરવાથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી છત્રીશ રજોડે કરીને વૈરાગ્યસંભવ નામનો પ્રથમ અધિકાર કર્યો છે. વૈરાગ્યવાન પુરૂષે વૈરાગ્યના બેદો જાણ્યા જોઈએ, તેથી સુભાવીશ રજોડોવડે વૈરાગ્યભેદ નામનો બીજો અધિકાર કર્યો છે. વૈરાગ્યના ભેદ જાણ્યા પછી વૈરાગ્યનો વિષય જાણવો જોઈએ, તેથી છવીશ રજોડે કરીને વૈરાગ્ય વિષય નામનો ત્રીજો અધિકાર બતાવ્યો છે.

ત્રીજા પ્રબંધમાં ચાર અધિકારો છે. તેમાં વૈરાગ્યનો વિષય જાણ્યા પછી મમતાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, તેથી સત્તાવીશ રજોડે કરીને મમતાત્યાગ નામનો પહેલો અધિકાર કર્યો છે. મમતાનો ત્યાગ કરવાથી સમતા ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી અઠ્ઠાવીશ રજોડે કરીને સમતા નામનો બીજો અધિકાર કર્યો છે. સમતાવાળાને સત્ અનુદાન હોય છે, તેથી આમલુઆત્રીશ રજોડે કરીને સદનુદાન નામનો ત્રીજો અધિકાર કર્યો છે. સદનુદાન કરવાથી મનની શુદ્ધિ થાય છે, માટે બાવીશ રજોડે કરીને મનશુદ્ધિ નામનો ચોથો અધિકાર કર્યો છે.

ચોથા પ્રબંધમાં ત્રણ અધિકાર છે. મનશુદ્ધિ સમક્રિયનને જ સફળ થાય છે, માટે અઠ્ઠાવન રજોડે કરીને સમ્યક્ત્વ નામનો પહેલો અધિકાર કર્યો છે. સમક્રિયની પ્રાપ્તિ મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરવાથી જ થાય છે, તેથી નવાણું રજોડે કરીને મિથ્યાત્વત્યાગ નામનો બીજો અધિકાર કર્યો છે. મિથ્યાત્વનો ત્યાગ પણ અસત્ આમદ (કદામદ)નો ત્યાગ કરવાથી જ થાય છે, માટે એકવીશ રજોડે કરીને અસદમદ-ત્યાગ નામનો ત્રીજો અધિકાર કર્યો છે.

પાંચમા પ્રબંધમાં ત્રણ અધિકાર છે. કદામદ ત્યાગ કરવાથી ચેતને વિષે અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી આશી રજોડે કરીને યોગાધિકાર નામનો પ્રથમ અધિકાર કર્યો છે. ચેતને વિષે અધિકાર પામેલા-એને મુમધ્યાન પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી ઘોરાગી રજોડે કરીને ધ્યાન નામનો બીજો અધિકાર કર્યો છે. ધ્યાનવાળા પુરૂષે ધ્યાનની સ્તુતિ

કરે છે, તેથી એક રસોડો કરીને ધ્યાનસ્તુતિ નામનો ત્રીજો અધિકાર
હોય છે.

છઠ્ઠા પ્રબંધમાં બે અધિકાર છે. ધ્યાનની સ્તુતિ કરનાર પુરુષો
આત્માનો (આત્મસ્વરૂપનો) નિશ્ચય કરે છે, તેથી એકઠો ને પંચમું
રસોડો કરીને આત્મનિશ્ચય નામનો પ્રથમ અધિકાર હોય છે. આત્માનો
નિશ્ચય થયા પછી જિનેશ્વરના મનની સ્તુતિ થાય છે, તેથી પંદર
રસોડો કરીને જિનમનસ્તુતિ નામનો બીજો અધિકાર હોય છે.

સાતમા પ્રબંધમાં પાંચ બે અધિકાર છે. જિનેશ્વરના મનની
સ્તુતિ કરનારને અનુભવ થાય છે, તેથી તેનાથીયે રસોડો કરીને અનુભવ
નામનો પદોચો અધિકાર હોય છે. અનુભવવાનું સત્જનનની સ્તુતિ કરે
છે, તેથી ધ્યાન રસોડો કરીને સત્જનનસ્તુતિ નામનો બીજો અધિકાર
વાર્જુનોયો છે. (અહીં મધ સંપૂર્ણ થાય છે).

આ ઉપરના વિષયોથી રપદ જણાય છે કે આ સાત મનુષ્યોને
અત્યંત ઉપકારી છે. તેથી આ મંથનો માત્ર શબ્દાર્થ અને જાવાર્થ
અગ્રે કરીએ છીએ.

તેમાં પ્રથમ મંથનાર મંત્રજ કરે છે.—

એન્દ્રધેગિનિતઃ સ્ત્રીમાત્તન્દતાતામિનન્દનઃ ।

ઉદ્ધાર યુગાદૌ દ્યૌઃ જગદ્જ્ઞાનપંકતઃ ॥ ૧ ॥

મૂળાર્થ—દેવેન્દ્રોની એન્દ્રિયાવડે નમરશાર કસરેલા સ્ત્રીમાત્ર ના-
નિશ્ચયના પુત્ર (જાવમદેવ સ્વામી) આનંદ પામ્યા. કે એ જાવમ-
સ્વામીએ પુત્રની અદિમાં અજ્ઞાનથી પંકમાંથી જનનનો ઉદ્ધાર
કર્યો છે. ૧

દીક્ષાર્થ—દેન્દ્રો એટલે સૌપર્માતિ દેવચેતના સ્વામીએની એ-
ન્દ્રિયા-સમુદયે નમરશાર કસરેલા, સ્ત્રીમાત્ર એટલે દેવગણના, અજ્ઞ-
પ્રતિપદ્ય અને દીક્ષીતા અનિશ્ચયથી લક્ષ્મીચળા, એવા નમિનંદન
એટલે નામિ નામના કુલકરના પુત્ર-વંશના આશ્વર્યપુરુષ જાવમસ્વામી
આનંદ પામ્યા—મનુજીને પામ્યા. કે એ જાવમને પુત્રની અદિમાં
એટલે પ્રથમ મનમે જનનનો-પણ પુત્રને વિષે રહેલા અજ્ઞ સ્વરોનો
અજ્ઞાન એટલે કુનોપ, તે જ અજિનન્દનું કારણ દોષથી પંકસાદ-મદ
જાવ તેમાંથી ઉદ્ધાર કર્યો છે. ૧

સ્ત્રીમાત્તન્મિત્તાન્તિમિદ્ધુપાન્નિનાં મુગલાન્નન્દનઃ ।

માત્રા કુરુદ્યોત્તમં કુર્યન્તે દસ્ય નિર્મલાઃ ॥ ૨ ॥

મૂલાર્થ—ચંદ્રસમાન શ્રીશાન્તિનાથ સ્વામી ભવ્ય પ્રાણીઓના ખેદને હરનારા થાઓ, કે જે ભગવાનની નિર્ભય વાણી કુવલયના ઉદ્ધાસને કરે છે. ૨

ટીકાર્થ—લક્ષ્મીવડે યુક્ત એવા શાન્તિનાથ નામના સોગમ તીર્થકર મૃગના લાંછનવાળા એટલે ચંદ્રસમાન છે. આ પ્રમાણે અબેદ પ્રકાશકારે કરીને, શ્રીશાન્તિનાથ સ્વામી અવતર્યો તે દિવસથી જ લોકોમાં મરકી વિગેરે સંતાપનો નારા થયો, તેથી ચંદ્રની જેમ સંતાપનું હરણુ કરનાર હોવાથી ચંદ્રનું સાધર્મ્ય જણાવ્યું છે અને પ્રકાશકપણાએ કરીને તો ભગવાન બહાર અને અદર (હૃદયમાં) પ્રકાશ કરનાર હોવાથી ચંદ્ર કરતાં પણ અધિક છે. તે ભગવાન ભવિ પ્રાણીઓના—ભવ એટલે મોક્ષ તે પ્રાપ્ત્યપણાએ કરીને જેમને રહેલો છે, એવા પ્રાણીઓના ખેદને અથવા સંતાપને બેદનાર થાઓ. જે શાન્તિનાથરૂપી ચંદ્રની નિર્ભય એટલે દોષરૂપી મગના અભાવથી શુદ્ધ એવી ગો-વાણી કુવલયના—પૃથ્વીમહાગના ઉદ્ધાસને કરે છે. ચંદ્રપણે પણ ચંદ્રના નિર્ભય અમૃતમય ગો-કિરણો કુવલયના-કુમુદોના ઉદ્ધાસને કરે છે. અર્થાત કિરણોએ કરીને ચંદ્રની જેમ શ્રીશાન્તિનાથ ભગવાન અમૃતમય ઉપ-દેશના વચનોવડે કુવલયના ઉદ્ધાસને કરે છે. ૨.

શ્રીશૈવેયં જિનં સ્તૌમિ મુવર્નં ચક્રસેય ચઃ ।

મારુતેન મુલોત્યેન પાશ્વજન્યમપૂરત્ ॥ ૩ ॥

મૂલાર્થ—જે ભગવાને પોતાના યશવડે ત્રિભુવનને પૂર્ણ કર્યું હોય તેમ પોતાના મુખથી ઉત્પન્ન થયેલા વાયુવડે પાંચજન્ય નામના સંખને પૂર્ણ કર્યો (વમાડ્યો), તે શ્રીસિવાદેવીના પુત્ર નેત્રિનાથ જિનેશ્વરની હું સ્તુતિ કરે છું. ૩.

ટીકાર્થ—જે ભગવાને ત્રણ લોકને પોતાના યશવડે—કીર્તિના સમૂહવડે પૂર્ણ કરેલ છે તેમ મુખકમળથી ઉત્પન્ન થયેલા પવનવડે પાંચજન્ય નામના શ્રીકૃષ્ણના સંખને પૂર્ણ કર્યો, તે શ્રીસિવાદેવીના પુત્ર નેત્રિનાથ નામના જિન-સગાદિક આંતર રાત્રનો જય કરનાર તે ભગવાનની હું સ્તુતિ કરે છું. અર્થાત મુખથી ઉત્પન્ન થયેલા પવનવડે સંખને એવી રીતે પૂર્ણ કર્યો, કે જેથી પોતાના યશવડે ત્રણ ભુવન પૂર્ણ થઈ ગયાં. ૩.

જીયાત્ ફણિફણપ્રાન્તસંક્રાન્તતનુરેકદા ।

ઉદ્ભવમિવ વિશ્વાનિ શ્રીપાશ્વોં વહુરુપમાક્ ॥ ૪ ॥

મૂકાર્થ—કેઈ સમયે સર્પની ફણના અગ્રભાગને વિષે તેનાં શરીરનાં અનેક પ્રતિબિંબો પડેલાં છે, અને તેથી કરીને બહુ ત્રણ જમતનો ઉદ્ગાર કરવા માટે ઘણાં રૂપ ધારણ કર્યા હોય તેવા જણાય છે તે શ્રીપાશ્વનાય પ્રભુ જયવંત વર્તે. ૪.

ટીકાર્થ—પ્રતિબિંબિત યથેલાં ઘણાં રૂપેને ભજનારા-ધારણ કરનારા અને શ્રી-લક્ષ્મીવડે મુખ એવા પાર્શ્વનાથ સ્વામી જયવંત વર્તે. કે જે ભજવાનને એકદા કમઃ નામના અમુકે ઉપસર્ગો કર્યા, તે વખતે પ્રભુપરની ભક્તિને લીધે તેમના ઉપસર્ગોનું નિવારણ કરવા સર્પરૂપે આવેલા ધરતેન્દ્રે પ્રભુના મસ્તકપર છત્રને આકાશે પિનાની ફણાએ ધારણ કરી, તે ફણાએના અગ્રભાગમાં ભજવાનના શરીરનાં પ્રતિબિંબો પડ્યાં તેથી ભલે ત્રણ જમતના જંતુઓના આ સંસારથી ઉદ્ગાર કરવા માટે તેમણે બહુ રૂપ ધારણ કર્યા હોય તેવા તે (ભજવાન) જણાતા હતા. ૪.

જગદાનન્દનઃ સ્વામી જયતિ જ્ઞાતનન્દનઃ ।

ઉપજીવન્તિ યદ્વાષ્મઘાપિ વિબુધાઃ સુધામ્ ॥ ૫ ॥

મૂકાર્થ—વિબુધો જેની વાલીરૂપી સુધા (અમૃત)નું હજુ મુખી સેવન કરે છે, એવા અને જમનને આનંદ ઉત્પન્ન કરનારા સિદ્ધાર્થ રાજના પુત્ર શ્રીમદ્વાષીર સ્વામી જયવંત વર્તે છે. ૫.

ટીકાર્થ—જ્ઞાનનંદન—જ્ઞાન વંશમાં ઉત્પન્ન યથેલા અથવા પ્રસિદ્ધ સિદ્ધાર્થ રાજના પુત્ર, સ્વામી એટલે એકદને ભજનાર અર્થાત્ સમગ્ર પ્રાણીઓના નાથક, જયવંત વર્તે છે—સર્વથી સારિકપણે વર્તે છે. તે સ્વામી કેવા છે? તે કહે છે—અમૃત એટલે ત્રણ જીવનમાં વર્તેનારા ભગ્ન પ્રાણીસમૂહને આનંદ પમાડનાર એટલે વ્યાસિયન સમગ્ર વસ્તુઓના સ્વરૂપને દેખાડવાથી અને સમગ્ર સંગચોનો નાશ કરવાથી હવે આપનાર, તથા જેની વાલીરૂપી અમૃતનો વિબુધો-દેવતાઓ અથવા વિસિદ્ધ પંડિતો પણ હજુ મુખી ઉપસર્ગિયણે આમૃત કરે છે. ૫.

પ્રતાનન્યાનપિ તિનાતમસ્કૃત્ય શુભનપિ ।

અધ્યાત્મસારમણુના પ્રકટીકતુનુત્તરે ॥ ૬ ॥

કર્મ કરતા જ નથી. તથા કોઈપણ જાતનો ઉપદ્રવ એટલે ધર્મને બાધ કરનાર દબાદિકનો ઉપદ્રવ થતો નથી. અર્થાત્ અધ્યાત્મીઓ ધર્મને બાધા કરે તેવું કાર્ય કરતા જ નથી. ૧૩.

અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી કષાય અને વિષયાદિકથી ઉત્પન્ન થતા કલેશો પણ હોતા નથી, તે જતાને છે.—

યેનામધ્યાત્મશાસ્ત્રાર્થતત્ત્વં પરિણતં હૃદિ ।

કષાયવિષયાયેશકલેશસ્તેષાં ન કહિંચિત્ ॥ ૧૪ ॥

મૂળાર્થ—જેમના હૃદયમાં અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અર્થનું તત્ત્વ પરિણમ્યું છે, તેમને કદાપિ કષાય અને વિષયોના આવેશોના કલેશ થતા જ નથી. ૧૪.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો અર્થ—ભાવાર્થ એટલે જીવને તજવા યોગ્ય કષાયોના ત્યાગ, યોગનું ચક્રણ અને લેશ્યાદિકનું જાણપણું વિગેરે દેવજેષાદિ વિભાગના બોધનું સ્વરૂપ—તત્ત્વ અર્થનું તત્ત્વ એટલે પરમાર્થ જ્ઞાન જે બન્ધ જીવોના મનને વિરે પરિણમ્યું છે એટલે મોહાદિકની વિમુક્તિના ત્યાગે કરીને ઐક્યતાને પામ્યું છે, તે ઉત્તમ પુરૂષોને કોષાદિક કષાયો અને શબ્દાદિક વિષયોના આવેશો કરીને એટલે વારંવાર હૃદય આવવાવટે કરીને થતી ધરાધીનતા કદાપિ થતી નથી, કેમકે તેઓ મન અને ઇન્દ્રિયોને પાતાના કબજામાં રાખે છે. ૧૪.

અધ્યાત્મના જ્ઞાન રહિત પુરૂષો કામદેવની ચિંતાબાળને પામે છે, તે કહે છે.—

નિર્દયઃ કામચંડાલઃ પંડિતાનપિ પીડયેત્ ।

યદિ નાધ્યાત્મશાસ્ત્રાર્થોપયોગકૃપા ભવેત્ ॥ ૧૫ ॥

મૂળાર્થ—જે અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અર્થજ્ઞાનરૂપી મુખટની કૃપા ન હોય તેો નિર્દય એવો કામરૂપી ચંડાળ પંડિતોને પણ પીડા કરી શકે છે. ૧૫.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અર્થનો બોધ એટલે જ્ઞાન અથવા વિરેક, તેરૂપી સોધાની—શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરવામાં સમર્થ એવા મુખટની કૃપા—પ્રયત્નના જે ન થઈ હોય, તેો નિર્દય-કર્ણુ રહિત (કામદેવ આવે પુત્રાદિક સર્વેનો જ્ઞાન કરનાર દોષાથી નિર્દય જ છે.) એવો કામચંડાળ એટલે વેદના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતા વિકારોરૂપી ચંડાળ, પંડિતને પણ-વેદ, વ્યાકરણ, ન્યાયાદિક શાસ્ત્રના બજોતાઓને પણ પીડે છે, તેો પછી જીવજીવને પીડે તેમાં તેો શું કહેવું ? કામદેવને અનિદ્રોથી દૂર અને નીચમાંથી દોષાથી નીચે છે. ૧૫.

અધ્યાત્મના જગથી તૃપ્તિનો જ જ મુખે થઈ રહે છે, તે બતાવે છે.—

વિવલ્લીસમાં તૃષ્ણાં વર્ધમાનાં મનોવને ।

અધ્યાત્મશાસ્ત્રદાત્રેણ ચિન્દન્તિ પરમર્ષયઃ ॥ ૧૬ ॥

મૂલાર્થ—પરમશક્તિઓ મનરૂપી વનને વિશે વૃદ્ધિ પામતી વિવલ્લીસના જેવી તૃપ્તિને અધ્યાત્મશાસ્ત્રરૂપી દાત્ર (દાતૃશઃ) વડે કાપી નાખે છે. ૧૬.

ટીકાર્થ—પ્રાણનો વિચાર કરે તેને વિષ કહીએ, તેની લતા સમાન તૃપ્તિ છે. તે પછીં મરણો ઉત્પન્ન કરનાર દોષથી તેને વિવલ્લીસની સમાનતા થાય છે. મનરૂપી વનમાં એટલે અંબીર, વિસ્તીર્ણ અને દુર્લભ દોષથી મનરૂપી અરણ્યમાં વૃદ્ધિ પામતી એવી તે તૃપ્તિરૂપી વિવલ્લીસને પરમ શક્તિઓ—કૌતમ મુનીશ્વરો અધ્યાત્મશાસ્ત્રરૂપી તૃણ ઉદનાર શસ્ત્ર (દાતૃશઃ) વડે ઉઘી નાંખે છે, કેમકે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર તૃપ્તિના (સર્વ) દોષને દેખાડનાર છે. ૧૬.

હવે અધ્યાત્મશાસ્ત્રની કલ્પિતમાં દુર્લભતા દેખાડે છે.

વને પૈશ્વ ધનં દૌઃસ્થ્યે તેજો ધ્વાન્તે જલં મરી ।

દુરાપમાપ્યતે ધન્યઃ કલાચધ્યાત્મવાશ્ચયમ્ ॥ ૧૭ ॥

મૂલાર્થ—વનને વિશે ધરની જેમ, દારિદ્ર્યને વિશે ધનની જેમ, અંધારને વિશે તેજ (પ્રકાશ)ની જેમ અને મરદેશને વિશે જગની જેમ આ કલ્પિતને વિશે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર દુર્લભ છે. છતાં પણ તેને ભાગ્યવંત પુરૂષો કલ્પિતમાં પણ પામે છે. ૧૭.

ટીકાર્થ—જીવને અતિ કલેશગ્રસ્ત દોષથી આ પાંચમો આરો, તે જ કલ્પિત સમજવો. તેમાં અધ્યાત્મને પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્ર દુઃખે કરીને પામી શકાય તેમ છે, તો પણ તેને ભાગ્યવંત પુરૂષો પામે છે. કોની જેમ? તે બતાવે છે. નિર્જન અરણ્યમાં ધરની જેમ, દરિદ્રપણમાં ધનની જેમ, અન્ધારમાં પ્રકાશની જેમ અને મરદેશમાં જગની જેમ. અર્થાત્ જેમ આ બધી દુર્લભ વસ્તુઓ ભાગ્યવશથી તેવે રથાન્કે ને તેવી સ્થિતિમાં મળી આવે છે, તેમ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર પણ ભાગ્યને ચોગે આ કલ્પિતમાં પણ ભાગ્યશાળીને મળી આવે છે. ૧૭.

અધ્યાત્મના જ્ઞાન વિના બીજો શાસ્ત્રોનું પદનાદિક માત્ર કદરૂપી રૂગને જ દેનારું થાય છે. તે બતાવે છે.—

આવિકરૂપમાં જ રસા છતાં બોલે છે, તો પણ તેમનું વચન મોતાના નિતમાં પરમાનંદ રસને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૬.

અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં પ્રવેશ કરવાથી ગુણરૂપી રત્નોની પ્રાપ્તિ મળે છે, તે બતાવે છે.—

અધ્યાત્મશાસ્ત્રહેમાદ્રિમધિતાદાગમોદયઃ ।

ભૂયાંસિ ગુણરજાનિ પ્રાપ્યન્તે વિયુર્ધર્ન કિમ્ ॥ ૨૦ ॥

મુક્તાર્થ—અધ્યાત્મશાસ્ત્રરૂપી હેમાદ્રિપર્વતવડે મધન કરેલા આગમ-
રૂપી સમુદ્રમાંથી શું પંડિતોએ ધણું ગુણરત્નોને પ્રાપ્ત નથી કર્યા ?
અર્થાત્ પ્રાપ્ત કર્યા છે જ. ૨૦.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મશાસ્ત્રરૂપી હેમાદ્રિ એટલે મેરૂપર્વતવડે મધન
કરેલા—વતોરેલા સિદ્ધાન્તરૂપી સમુદ્રમાંથી સમ્યગ્દર્શનાદિક અથવા
નિરપૂહત્વાદિક ધણું ગુણરત્નોને (ગુણભૂતિને વિષે સમ્યગ્દર્શનાદિકનું
પ્રધાનપણું હોવાથી રત્ન જેવાં રત્નોને) મિશ્ર પંડિત પુરુષોએ શું નથી
પ્રાપ્ત કર્યા ? પ્રાપ્ત કર્યા છે જ. ૨૦.

અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો રસ અવધિ રહિત છે તે બતાવે છે.—

રસો ભોગાવધિઃ કામે સદ્ગુણ્યે ભોજનાવધિઃ ।

અધ્યાત્મશાસ્ત્રસેવાયામસી નિરવધિઃ પુનઃ ॥ ૨૧ ॥

મુક્તાર્થ—મૈયુનને વિષે ભોજનના અવધિ મુખી રસ રહેલો છે, તથા
ઉત્તમ ભોજનને વિષે ભોજન કર્યું મુખી રસ રહેલો છે; પરંતુ અધ્યા-
ત્મશાસ્ત્રની સેવામાં જે રસ છે તે રસ તો અવધિ વિનાનો છે. ૨૧.

ટીકાર્થ—કામને વિષે—મૈયુન સેવાને વિષે રસ—મુખ, પ્રીતિ વિગેરે-
વડે મનનો આનંદ તે ભોગાવળિ એટલે મૈયુનસેવા કરે ત્યાંમુખી જ
હોય છે. તથા મોદક, પાપસ વિગેરે ઉત્તમ મિષ્ટાન્નને વિષે જમવા-
પર્યંત (જમી તેટલીવાર જ) રસ રહે છે. પરંતુ અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું સેવન
એટલે બળુકું, વિચારનું, અને યુનઃયુનઃ સ્મરણ કરતું એવી ઉત્પન્ન
થયેલો સહનનંદરૂપી રસ તો અવધિ વિનાનો એટલે કાજના નિયમ
(અવધિ) રહિત રહે છે. અર્થાત્ મિધ્યાત્વાદિકનો ક્ષય કરીને કેવળ-
જ્ઞાન આપનાર હોવાથી સાદિ અનંત ભાગે હોય છે. ૨૧.

અધ્યાત્મશાસ્ત્રના દૃષ્ટિરોધકત્વ ગુણને કહે છે.—

કુતર્કમ્પન્ધસર્વસ્વર્ગર્વજ્વરવિકારિણી ।

एति ह्य निर्मलीभावमध्यात्मग्रन्थभेषजात् ॥ ૨૨ ॥

મુક્તાર્થ—કુતર્કમન્થના સર્વસ્વે કરીને ઉત્પન્ન થયેલા મર્વરૂપી જ્વ-

૨થી વિદ્યાર્થીની યોગી દષ્ટિ અધ્યાત્મવ્યવસ્થાથી ઔપધ્યની નિમંગપણાને પામે તે—મુદ્ધ સાથે ૩. ૨૨.

ટીકાથી—જનિત એટલે દોષપાનાએ કરીને દુષ્ટ એવા તર્ક એટલે જન ન્યાય ન્યાયથી વિચાર જેને વિષે છે એવા અન્યોત્તું સર્વ-સ્વ એટલે સ્વ ન્યાયના અન્યાયથી કેવળ યથેવા બાધની પ્રાપ્તિરૂપ થતી તેને કહીને જનિત ગ્રંથના ગ્રંથ (વિદ્યામદ) ૩૫ી અંક (દષ્ટિને સ્વભાવ ક્રમના રોગ) ૧૦. જનિત વિદ્યાર્થીની એટલે લેધૂર થયેલી દષ્ટિ અધ્યાત્મનાશના ક્રમના ન. ૧૩ થી અજન આંગ્રવાથી (તેનો અધ્યાસ કરવાથી) નિમંગપણાને—નિમંગપણાને પામે છે, કેમકે તે શાસ્ત્ર મંત્રોનો જોનાર ૩. ૨૨

અધ્યાત્મના સાચ વિના નાશજન પામી સસારને વધારનાર છે, તે અત્યાચાર

ધનિનાં પુત્રદારાદિ યથા મંસારવૃદ્ધયે ।

તથા પાડિત્યદ્વેષાનાં શાસ્ત્રમધ્યાત્મવર્જિતમ્ ॥ ૨૩ ॥

મૂલાર્થ—જેમ જાનના કુલ જ્યાં વિગેરે સસારની વૃદ્ધિ માટે છે, તેમ પાડિત્યદ્વેષના નાશક વચનાન પામી અધ્યાત્મ રહિત એવું શાસ્ત્ર અધ્યાત્મની કૃતિ માટે ૩. ૨૩. ૨૩.

ટીકાથી—જનિત એટલે જનિત મનસાદિકે કરીને પુત્ર અને જ્યાં વિગેરે જ્યાં જ્યાં નાશ કરીને જનિત એવું અત્યુપદાદિક પરિમલ જનિત એટલે જનિત નાશ કરીને જનિત એવું જાતિના પરિમલ કરવારૂપ અધ્યાત્મના કૃતિ માટે ૩. ૨૩. ૨૩. પાડિત્યદ્વેષથી નાશ થયેલાને અધ્યાત્મનાશના ક્રમના ન. ૧૩ થી અજન આંગ્રવાથી (તેનો અધ્યાસ કરવાથી) નિમંગપણાને—નિમંગપણાને પામે છે, કેમકે તે શાસ્ત્ર મંત્રોનો જોનાર ૩. ૨૩. ૨૩.

૩૩. ૧. અધ્યાત્મનાશના નાશક ન્યાયના કૃતિ માટે કરે છે.—

અધ્યંતવ્યં તદધ્યાત્મશાસ્ત્રં ભાવ્યં પુનઃ પુનઃ ।

અનુષ્ઠેયસ્તદથશ્ચ દેયો યોગ્યસ્ય કસ્યચિત્ ॥ ૨૪ ॥

મૂલાર્થ—જેમ જાનના કુલ જ્યાં વિગેરે સસારની વૃદ્ધિ માટે છે, તેમ પાડિત્યદ્વેષના નાશક વચનાન પામી અધ્યાત્મ રહિત એવું શાસ્ત્ર અધ્યાત્મની કૃતિ માટે ૩. ૨૪. ૨૪.

ટીકાથી—જેમ જાનના કુલ જ્યાં વિગેરે સસારની વૃદ્ધિ માટે છે, તેમ પાડિત્યદ્વેષના નાશક વચનાન પામી અધ્યાત્મ રહિત એવું શાસ્ત્ર અધ્યાત્મની કૃતિ માટે ૩. ૨૪. ૨૪.

પાર વિચાર કરવો. તેમાં કહેલા વિવિધવહારનું આચરણ કરવું, અને તે વિધિ કોઈ યોગ્ય પ્રાણીને આપવો—કહેવો અર્થોત્ત બતાવવો. ૨૪.

॥ इत्यध्यात्मसारमाहात्म्याधिकारः ॥ १ ॥

આ પ્રમાણે અધ્યાત્મસારનું માહાત્મ્ય સાંભળીને તે સાક્ષના જિજ્ઞાસુ શિષ્યે નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો.—

भगवन् किं तदध्यात्मं यदित्यमुपवर्ण्यते ।

शृणु यत्स यथाशक्तं वर्णयामि पुरस्तव ॥ ૨૫ ॥

મૂળાર્થ—હે ભગવન! તે અધ્યાત્મ શી ચીજ છે કે જેનું આપ આ પ્રમાણે વર્ણન કરો છો? શુર કહે છે—હે વત્સ! સાંભળ, હું તારી પાસે શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેનું વર્ણન કરું છું. ૨૫.

टीकार्थ—“ભગવાન એટલે ત્યન વૈરાગ્યારિક ઐશ્વર્યવાન એવા દે પૂત્ર! આપે પૂર્વે જેનું વર્ણન કર્યું તે અધ્યાત્મ શું કોઈ પદાર્થ છે? કે કોઈ ભાવ છે? કે કોઈ ક્રિયા છે? અને તે કેવા પ્રકારનું છે? કે જે અધ્યાત્મનું આપ આ પ્રકારે હમણાં જ આશ્વર્યકારક વર્ણન કરો છો!” આ પ્રમાણે શિષ્યના પ્રશ્નને સાંભળીને શુર જવાબ આપે છે કે—“હે વત્સ—શિષ્ય! તું સાવધાન યદ્યપિ સાંભળ, તારી પાસે સાક્ષની મર્યાદાને ઉત્તરપદ કર્યા વિના એટલે સિદ્ધાન્તને અનુસારે વિસ્તારથી હું તેનું સ્વરૂપ બતાવું છું.” ૨૫.

પ્રતિજ્ઞા કરેલા વચનને જ કહે છે.—

गतमोहाधिकाराणामात्मानमधिकृत्य या ।

प्रवर्तते क्रिया शुद्धा तदध्यात्मं जगुर्जिनाः ॥ ૨૬ ॥

મૂળાર્થ—મોહનીય કર્મના સામર્થ્યથી રહિત થયેલા મનુષ્યોની આત્માને આત્મીને જે શુદ્ધ ક્રિયા પ્રવર્તે છે, તેને દીર્ઘકરો અધ્યાત્મ કહે છે. ૨૬.

टीकार्थ—જેમનું મોહનીયકર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા પરિણામરૂપ મિથ્યાત્વ સામર્થ્ય નિવૃત્ત થયું છે, અર્થેત્ત સમ્બંધવાદીકની પ્રતિષ્ઠા મોહનીયકર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા પરિણામનું સામર્થ્ય એટલે બ્રહ્માભિસંપ્રદ, સ્વવાદિક મોહ અવશ્ય રૂપેન્ન પ્રવૃત્તિ અથવા વ્યસન જેઓનું મંદ થયું છે એવા પ્રવૃત્તિની આત્માના સદજ સ્વરૂપની પ્રતિષ્ઠા આધર કરીને શુદ્ધ-નિર્ગુણ એટલે સર્વજ્ઞના વચનને અનુસરતી મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધુર્ય આવાપૂર્વક જે ક્રિયા એટલે જન નિવૃત્ત

દેવગુરુનું વંદન, આવશ્યક, તપસ્યા અને દાનાદિક કર્મ પ્રવર્તે છે એટલે તેના બન્ધ પુરૂષે તેની ક્રિયા પ્રકરે કરીને જ્ઞાનપૂર્વક કરાતી ભેવામાં આવે છે, તેને જ એટલે આત્મશુદ્ધિને અનુસરના પૂર્વોક્ત ક્રિયાજ્ઞાનરૂપ શુભ પરિણામને જ જિનેશ્વરો અધ્યાત્મ કહે છે. ૨૬.

તે અધ્યાત્મની જ સ્પષ્ટતા કરે છે—

સામાયિકં યથા સર્વચારિત્રેષ્વનુવૃત્તિમત્ ।

અધ્યારમં મર્ચયોમેષુ તથાઽનુગતમિપ્યતે ॥ ૨૭ ॥

મૂલાર્થ—જેમ સર્વ ચારિત્રોને વિષે સામાયિકની અનુવૃત્તિ છે, તેમ સર્વ યોગોને વિષે અધ્યાત્મની અનુવૃત્તિ ઇચ્છાય છે. ૨૭.

ટીકાર્થ—હે વત્સ ! જેમ સામાયિક નામનું ચારિત્ર સર્વ ચારિત્રોને વિષે એટલે ઉદોપસ્થાપનીય, પરિહાર વિશુદ્ધિ, સૂદૃઢ સંપરાય અને વ્યાખ્યાન નામના ચારિત્રોને વિષે અનુવૃત્તિમાન—યુક્ત છે. અધ્યાત્મ સામાયિક વિના સર્વ ચારિત્રો અચારિત્ર છે, તે જ પ્રકારે અધ્યાત્મ એટલે પૂર્વોક્ત શુદ્ધ પરિણામના પ્રકારવાળુ અન્તાકરણ સર્વ યોગોને વિષે એટલે ભાક્ષ્યાધિક જ્ઞાન ક્રિયાના મર્ચ વ્યાપારોને વિષે અનુગત-સંયુક્ત એવુ જ નીચકસાદિકો ઇચ્છે છે. તે અધ્યાત્મ વિના કોઈ પણ ધર્મોક્ત્યા ભાક્ષ્યાધિક થતી નથી. ૨૮.

પૂર્વોક્તજુ જ સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.—

અનુનર્વંધકાદ્યાવદુણસ્યાનં ચતુર્દશમ્ ।

ક્રમશુદ્ધિમતી તાવત્ ક્રિયાધ્યાત્મમયી મતા ॥ ૨૯ ॥

મૂલાર્થ—અનુનર્વંધકનામના ધ્યાના મુલુરચાનકથી આરંભીને ચૌદમા મુલુરચાનક સુધી અનુક્રમે શુદ્ધિવાળી જે ક્રિયા પ્રવર્તે છે, તે ક્રિયા અધ્યાત્મમયી જ માનેલી છે. ૨૯.

ટીકાર્થ—જે (પ્રાણી) ફરીથી તીવ્ર પરિણામવડે પાપકર્મ ન બાંધે તે અનુનર્વંધક કહેવાય છે, નિઃશ્યાલ્ય અને અનંતાનુભંધી કલાવના ઉદ-
વના અભાવને કારણે તીવ્ર પાપકર્મનો પરિણામ ન દોવાથી ધ્યાનું મુલુ-
રચાનક અનુનર્વંધક કહેવાય છે. તે વિષે કશું છે કે—“ જે (પ્રાણી)
પ્રાચે તીવ્ર પરિણામ ન કરે, ધોર અમારને બનુ ન માને અને સર્વત્ર
કલ્પિત નિયતિનું ચેતન કરે તે અનુનર્વંધક કહેવાય છે.” આ પ્રમાણેના
દશમુલુરચાના ધ્યાન મુલુરચાનકથી આરંભીને અવેશીકેવળી નામના ચૌદમા
મુલુરચાનક સુધી અથ્થ મુમુષુ હવેએ કમળી જે ક્રમશુદ્ધિવાળી ક્રિયા
પ્રવર્તે છે. એટલે જેમ જેમ કલાવની દ્વારિ થાય તેમ તેમ શુભ, શુભ-

તર અને શુભતમ પરિણામે કરીને, જ્ઞાનની વિભવતાએ કરીને, વિધિ-
(ક્રિયા)ને બહુ માનવાપડે કરીને અને ઉત્તરોત્તર શુભસ્થાનકના આરો-
હણે કરીને ક્રમે ક્રમે વિશેષ શુદ્ધતાવાળી—ઉત્તમવળ એટલે વધતા
શુભ પરિણામના ઉત્કર્ષવાળી જે ક્રિયા પ્રવર્તે છે, તે સર્વ ક્રિયા આધ્યા-
ત્મમયી—આધ્યાત્મરૂપ જિનેશ્વરોએ માનેલી—કહેલી છે, કેમકે તે સર્વ
ક્રિયા આધ્યાત્મરૂપ જ છે. ૨૮

આધ્યાત્મક્રિયાની પ્રતિપક્ષી ક્રિયાનું સ્વરૂપ કહે છે.—

આહારોપધિપૂજાદ્વિગૌરવપ્રતિવન્ધતઃ ।

ભવામિનન્દી યાં કુર્યાત્ ક્રિયાં સાઽધ્યાત્મવૈરિણી ॥૨૯॥

મૂળાર્થ—આહાર, ઉપધિ, પૂજા, ઋદ્ધિ અને ગૌરવતાના પ્રતિ-
બંધથી (પામવાના નિષેધથી) ભવામિનંદી પ્રાણી જે ક્રિયા કરે છે,
તે ક્રિયા આધ્યાત્મની વૈરિણી—શત્રુરૂપ છે. ૨૯.

ટીકાર્થ—આહાર—રસવાળા ભોજનની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા, ઉપધિ—સારાં
વસ્તુપદાર્થિકનો લાભ, પૂજા—ભક્તિ અને બહુમાનસહિત ભક્તજનોએ
કરેલો સત્કાર, ઋદ્ધિ—શિષ્યાદિકનો પરિવાર અથવા વૈકલ્ય, અને
તેને લેશ્યાદિક લબ્ધિની પ્રાપ્તિ તથા ગૌરવ—પાતાના ઉત્કર્ષ અને
બીજાના અપકર્ષરૂપ માહાત્મ્યની વૃદ્ધિની ઇચ્છારૂપ અભિમાન—આટલાને
પામવાના નિષેધથી, ભવામિનંદી એટલે સાંસારિક—વિષયથી ઉત્પન્ન
થયેલા મુખની પ્રસંસા કરનાર અર્થાત્ સંસારમાં પ્રીતિવાળો પ્રાણી તપસ્યા
અને વ્રતપાલનાદિક જે ક્રિયા—અનુષ્ઠાન કરે છે, તે સર્વ ક્રિયા સંસારની
વૃદ્ધિનું કારણ હોવાથી આત્મસ્વરૂપની શુદ્ધિના કારણરૂપ આધ્યાત્મની
વૈરિણી—વિનાશકારિણી બાબતી. ૨૯.

ભવામિનંદીનું લક્ષણ કહે છે.—

હુદ્રો લોભરતિદોનો મત્સરી ભયવાન્ શઠઃ ।

અગ્નો ભવામિનન્દી સ્યાત્ નિષ્ફલારંભસંગતઃ ॥ ૩૦ ॥

મૂળાર્થ—હુદ્ર (તુચ્છ), લોભને વિશે પ્રીતિવાળો, દીન, મત્સરવાન,
ભયવાન, શઠ (માયાવી), અજ્ઞાની અને નિષ્ફળ આરંભમાં પ્રવૃત્ત થયેલો
એવો પ્રાણી ભવામિનંદી બાબતી. ૩૦

ટીકાર્થ—હુદ્ર—તુચ્છ સ્વભાવવાળો એટલે થોડા લાભને માટે મોટી
હાનિને કરનારો, લોભરતિ—નહિ પ્રાપ્ત થયેલા ધન અને વિષયાદિકને
પામવાને વિશે તથા પરધન અને પરસ્તીનું હુરણ કરવાને વિશે પ્રીતિ-

દેવગુરુનું વદન, આત્મચક્ર, તપસ્યા અને દાનાદિક કર્મ પ્રવર્તે છે એટલે તેના બન્ધ પુરૂષે તેની ક્રિયા પ્રકરે કરીને જ્ઞાનપૂર્વક કરાતી જોવામાં આવે છે, તેને જ એટલે આત્મશુદ્ધિને અનુસરતા પૂર્વેક ક્રિયાજ્ઞાનરૂપ શુભ પરિણામને જ જિનેશ્વરે અધ્યાત્મ કહે છે. ૨૬.

તે આત્માત્મની જ સ્વછતા કરે છે—

મામાયિકં યથા મર્ચ્યારિત્રેષ્વનુવૃત્તિમત્ ।

અધ્યાત્મં મર્ચયોગેષુ તથાઽનુગતમિપ્યતે ॥ ૨૭ ॥

મૂળાર્થ—જેમ સર્વ ચારિત્રોને વિષે સામાયિકની અનુવૃત્તિ છે, તેમ સર્વ યોગોને વિષે અધ્યાત્મની અનુવૃત્તિ ઇચ્છાય છે. ૨૭.

ટીકાર્થ—હે વત્સ ! જેમ સામાયિક નામનું ચારિત્ર સર્વ ચારિત્રોને વિષે એટલે છેદોપરનાપતીય, પરિવાર વિશુદ્ધિ, મૂકમ સપરાય અને ધર્માધ્યાત્મ નામના ચારિત્રોને વિષે અનુવૃત્તિમાન—યુક્ત છે, અર્થાત્ સામાયિક વિના સર્વ ચારિત્રો અચારિત્ર છે, તે જ પ્રકારે અધ્યાત્મ એટલે પૂર્વેક શુદ્ધ પરિણામના પ્રકારવાળુ અન્તઃકરણ સર્વ યોગોને વિષે એટલે જોશમાયક જ્ઞાન ક્રિયાના સર્વ બ્યાપારોને વિષે અનુગત-સંયુક્ત એનું જ તીર્થકરાદિકો ઇચ્છે છે. તે અધ્યાત્મ વિના કોઈ પણ ધર્મોદ્યા યોજમાયક મળી નથી. ૨૭.

પૂર્વેકનું જ સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.—

અનુનર્ચકાધ્યાયદુષ્ણસ્થાનં ચતુર્દશમ્ ।

ક્રમશુદ્ધિમતી તાયત્ ક્રિયાધ્યાગ્મમયી મતા ॥ ૨૮ ॥

મૂળાર્થ—અનુનર્ચકનામના આગા મુખ્યસ્થાનકથી આરંભીને ચૌદમા મુખ્યસ્થાનક સુધી અનુક્રમે શુદ્ધિવાળી જે ક્રિયા પ્રવર્તે છે, તે ક્રિયા અધ્યાત્મમયી જ માનેલી છે. ૨૮.

ટીકાર્થ—જે (પ્રાણી) ફરીથી તીવ્ર પરિણામવડે પાપકર્મ ન બાંધે,
 પુનર્નર્ચક એટલે, નિર્વાત્સ અને અનંતાનુભંથી કાપવાના ઉદ-
 પાપકર્મને પરિણામ ન દોષવાથી થાવું મુખ્ય-
 વસ્તુ છે. તે વિશે કહ્યું છે કે—“ જે (પ્રાણી)
 કરે, ધારે અમારને બધું ન માને અને અંગે
 કરે તે અનુનર્ચક કહેવાય છે.” આ પ્રમાણેના
 ધર્મકર્મથી નામના ચૌદમા
 ને ક્રમશુદ્ધિવાળી ક્રિયા
 ને

તર અને શુભનમ પરિણામે કરીને, જ્ઞાનની વિભવનાએ કરીને, વિગિ-
(ક્રિયા)ને બહુ આનવાવડે કરીને અને ઉત્તરોત્તર શુભરચનાકના આરો-
હણે કરીને ક્રમે ક્રમે વિશેષ શુદ્ધતાવાળી—ઉત્તમવર્ગ એટલે વધના
શુભ પરિણામના ઉત્કર્ષવાળી જે ક્રિયા પ્રવર્તે છે, તે સર્વ ક્રિયા અધ્યા-
ત્મમયી—અધ્યાત્મરૂપ જિનેશ્વરોએ માનેલી—કહેલી છે, કેમકે તે સર્વ
ક્રિયા અધ્યાત્મરૂપ જ છે. ૨૮

અધ્યાત્મક્રિયાની પ્રતિપક્ષી ક્રિયાનું સ્વરૂપ કહે છે.—

આહારોપધિપૂજાર્હિગૌરવપ્રતિષ્ઠનઘતઃ ।

ભવાભિનન્દી યાં કુર્યાત્ ક્રિયાં સાઽધ્યાત્મચૈરિણી ॥૨૯॥

મૂલાર્થ—આહાર, ઉપધિ, પૂજા, ઝડિ અને ગૌરવતાના પ્રતિ-
બંધથી (પામવાના નિષ્ઠવથી) ભવાભિનંદી પ્રાણી જે ક્રિયા કરે છે,
તે ક્રિયા અધ્યાત્મની ચૈરિણી—સાનુરૂપ છે. ૨૯.

ટીકાર્થ—આહાર—રસવાળા ભોજનની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા, ઉપધિ—સારાં
વસ્તુપદાર્થોનો લાભ, પૂજા—ભક્તિ અને બહુમાનસાક્ષિત ભક્તજનોએ
કરેલો સત્કાર, ઝડિ—શિષ્યાદિકનો પરિવાર અથવા વૈક્રિય, અને
તેણે લેદપાદિક સંબંધની પ્રાપ્તિ તથા ગૌરવ—પાતાના ઉત્કર્ષ અને
બીજાના અપકર્ષરૂપ આહારત્વની વૃદ્ધિની ઇચ્છારૂપ અભિમાન—આટલાને
પામવાના નિષ્ઠવથી, ભવાભિનંદી એટલે સારંસારિક—વિષયથી ઉત્પત્ત
થયેલા શુભની પ્રસંસા કરનાર અર્થાત્ સંસારમાં પ્રીતિવાળો પ્રાણી તપસ્યા
અને વ્રતપાલનાદિક જે ક્રિયા—અનુષ્ઠાન કરે છે, તે સર્વ ક્રિયા સંસારની
વૃદ્ધિનું કારણ હોવાથી આત્મસ્વરૂપની શુદ્ધિના કારણરૂપ અધ્યાત્મની
ચૈરિણી—વિનાશકારિણી જાણવી. ૨૯.

ભવાભિનંદીનું સ્વરૂપ કહે છે.—

દુદ્ધો લોભરતિર્દાનો મત્સરી મયવાન્ શઠઃ ।

અજ્ઞો ભવાભિનન્દી સ્યાત્ નિષ્પલારંભસંગતઃ ॥ ૩૦ ॥

મૂલાર્થ—દુદ્ધ (તુચ્છ), લોભને વિષે પ્રીતિવાળો, દીન, મત્સરવાન,
ભયવાન, શઠ (માયાથી), અજ્ઞાની અને નિષ્ફળ આરંભમાં પ્રવૃત્ત થયેલો
એવો પ્રાણી ભવાભિનંદી જાણવો. ૩૦

ટીકાર્થ—દુદ્ધ—તુચ્છ સ્વભાવવાળો એટલે યોગ્ય લાભને માટે મોટી
જ્ઞાનને કરનારો, લોભરતિ—નર્થ પ્રાપ્ત થયેલા થન અને વિષયાદિકને
પામવાને વિષે તથા અજ્ઞાન અને ધરતીનું કારણ કરવાને વિષે પ્રીતિ-

વાળો, દીન-પરનું ગુણ જોઈને દુઃખી અથવા દીનતાવાળો, મત્સરી-પરની સંપત્તિને નહીં સહન કરનારો, ભયવાન—તપસ્યાદિક કરવામાં શરીરની દુર્બલતા અને કષ્ટાદિકથી ભય પામનાર, શક-માધાવી, અસ-જીવ, અજીવ વિગેરે તત્ત્વને નહીં જાણનારો તથા શ્રદ્ધા રહિત, અને નિષ્કળ-નિષ્પ્રયોજન એવા આરંભને વિષે—અયોગ્ય કાર્ય કરવામાં અથવા જીવહિંસાદિક કાર્યને વિષે નિઃશંકપણાથી પ્રવૃત્ત થયેલો—આવા લશણુવાળો પ્રાણી ભવાભિનંદી કહેવાય છે. તેણે કરેલી ક્રિયા શુભ પરિણામના અભાવને લીધે અધ્યાત્મ વૈરિણી જાણી. ૩૦.

ભવાભિનંદીના પ્રતિપક્ષને કહે છે.—

શાન્તો દાન્તઃ સદા ગુપ્તો મોક્ષાર્થી વિશ્વવત્સલઃ ।

નિર્દંભાં યાં ક્રિયાં કુર્યાત્ સાધ્યાત્મગુણવૃદ્ધયે ॥ ૩૧ ॥

મૂળાર્થ—શાન્ત, દાન્ત, નિરંતર ગુપ્ત, મોક્ષનો અર્થી અને જગતને વત્સલ એવો મનુષ્ય જે નિર્દંભ ક્રિયાને કરે છે, તે (ક્રિયા) આધ્યાત્મગુણની વૃદ્ધિને માટે યાચ છે. ૩૧.

ટીકાર્થ—કષાયના ઉદયને રોકવાથી શાંતવૃત્તિવાળો, મન અને ઈન્દ્રિયોનું દમન કરનારો, નિરંતર મન, વચન અને કાપાની અશુભ પ્રવૃત્તિનું નિવારણ કરવાથી ગુપ્ત થયેલો, સકલ કર્મના ફલથી આત્મસ્વરૂપને વિષે રહેવારૂપ મોક્ષની ઇચ્છાવાળો, તથા ત્રણ જગતના જંતુઓનું હિત કરનારો—આવા પ્રકારના ગુણુવાળો મનુષ્ય આહાર વ્યવહારની શુદ્ધિવટે આવશ્યકાદિક જે ક્રિયાગુણને માયાપ્રપંચ રહિત કરે છે, અર્થાત્ નિષ્કામ ક્રિયાને કરે છે, તે સર્વ ક્રિયા આધ્યાત્મરૂપ નિઃસ્પૃહતાદિક ગુણોની વૃદ્ધિને માટે યાચ છે. ૩૧.

પૂર્વ રસોકમાં કહેલા મનુષ્યની જ ક્રિયા ઉત્તરોત્તર લાભદાયી થાય છે; તે અગીયાર પ્રકારની ગુણુઓવટે કરીને ત્રણ રસોકે કહે છે.

અત एव जनः पृच्छोत्पन्नसंज्ञः पिपृच्छिषुः ।

साधुपार्थ्वं जिगमिषुर्धर्मं पृच्छन् क्रियास्थितः ॥ ૩૨ ॥

प्रतिपितुः सृजन् पूर्वं प्रतिपन्नश्च दर्शनम् ।

आद्धो यतिश्च त्रिविधोऽनन्तांशक्षपकस्तथा ॥ ૩૩ ॥

हर्मोहक्षपको मोहक्षमकः शान्तमोहकः ।

क्षपकः क्षीणमोहश्च जिनोऽयोगी च केवली ॥ ૩૪ ॥

મૂળાર્થ—એજ કારણ માટે ભય પ્રાણી પ્રશ્ન કરવાને માટે

ઉત્પત્તિ થયેલી જુદીવાળો, પ્રશ્ન કરવાને ઇચ્છતો, સાધુ પામે જવાની ઇચ્છાવાળો, ધર્મને પૂછતો, ક્રિયામાં રહેલો, ધર્મ પામવાને ઇચ્છતો, તથા પૂર્વ પામેલા દર્શનને સંજ્ઞા-સંપાદન કરતો (આ સમ્યક્ત્વ નામની પ્રથમ ગુણુ એલી), શાક્ષ (બીજી એલી), ચતિ (ત્રીજી એલી), તથા ત્રણ પ્રકારનો અનંતાંશપક (ચોથી એલી), દર્શન મોહનીયનો સપક પાંચમી એલી), મોહરામક ૬, રાન્તમોહ ૭, સપક ૮, કીર્ત્તિમોહ ૯, જિન (સયોગીકેવલી) ૧૦, અને અયોગીકેવલી ૧૧ થાય છે. (આ પ્રમાણે અગીયાર ગુણુ એલી જાણુવી.) ૩૨-૩૩-૩૪.

ટીકાર્થ—નિર્દેશ ક્રિયા અધ્યાત્મગુણની જુદી માટે થાય છે એમ કહી એ દેનુમાટે ભગ્ન પ્રાણી પ્રથમ ‘ધર્મરૂપી વસ્તુ કેવી હશે ?’ એમ પ્રશ્ન કરવાની જુદીવાળો થાય છે. આવો પ્રાણી બીજા કે ત્રીજાને પ્રશ્ન કરવાની જુદી ઉત્પત્તિ થઈ નથી, તેઓથી અસંખ્યગુણુ નિર્જરાને પામે છે. એજ પ્રમાણે પૂર્વપૂર્વના કરતાં ઉત્તરોત્તર ગુણુવાળો અસંખ્ય-ગુણુ નિર્જરાને પામે છે એવો સંબંધ સરંચ લેવો. તથા પ્રશ્ન કરવાની ઇચ્છાવાળો-ધર્મના સ્વરૂપને જાણવાની ઇચ્છાવાળો, તે પછી પૂર્વના કરતાં અસંખ્ય ગુણુ નિર્જરા પામે છે. સાધુની પામે જવાને ઇચ્છતો, તે પછી અસંખ્યગુણુ નિર્જરા પામે છે. તથા ધર્મને પૂછતો-ધર્મનું સ્વરૂપ, તેના ભેદ અને લક્ષણુ વિગેરેને પૂછતો, તથા પૂછેલા ધર્મને નિશ્ચય કરવારૂપ ક્રિયામાં રહેલો, તે પછી અસંખ્યગુણુ નિર્જરાને પામે છે. ધર્મ પામવાને-ધર્મનો સ્વીકાર કરવાને ઇચ્છતો, તે પછી પૂર્વના કરતાં અસંખ્યગુણુ નિર્જરા પામે છે. એ પ્રાણી પૂર્વ-અતીત કાળે જે સમ્યક્ત્વને પામ્યો હતો તે સમ્યક્ત્વને ધક્કા અને આદરપૂર્વક તથા સંક્રાંતિક રહિતપણે ફરીને નિર્ભગતાપુજા સંપાદન કરતો-મેળવતો, પૂર્વની અવેશાએ અસંખ્યગુણુ નિર્જરાને પામે છે. આ સમ્યક્ત્વનામની પ્રથમ ગુણુ એલી જાણુવી. ત્યારપછી શાક્ષ-દેશવિરતિને પામેલો પ્રાણી, એ બીજી એલી, પછી ચતિ-સર્વવિરતિને પામેલો, તે ત્રીજી એલી, આ ત્રણે એલીઓ ઔપસમિક અને ક્ષાયોપસમિક ભાવને આધીને હોઈ છે. ત્યારપછી અવિરત, દેશવિરત અને સર્વવિરત એ ત્રણે પ્રકારમાં વર્તેલો અનંતાંશ એટલે અનંતાનુબંધી ક્રોધાદિક આરે કંપાધનો સપક-સાત્તામાંથી જ નારા કરનારો, એ ચોથી એલી જાણુવી. (આ એલી અનંતાનુબંધી સપલુરૂપ ક્ષાયિક ભાવને આધીને જાણુવી.) પછી કૃષિમોહનો સપક-મોહનીય કર્મના મિથ્યાત્વ, મિથ્ર અને સમ્યક્ત્વ એ ત્રણે પુંજનો સપક એટલે તેનો સાત્તામાંથી જ વિચાર કરનારો, એ પાંચમી ગુણુ એલી છે. આ બે (ચોથી-પાંચમી) ગુ-

રૂપેલીઓ એવીપર ચાર્ટ નર્વી થયેલાને માટે જાણવી. મોહશમક બાર કયાય અને નવ મોકયાયરૂપ ચારિત્ર મોહનીયનો ઉપશમ કરનાર એટલે ઉદયના નિરોધને કરનાર નવમા અને દશમા ગુણુસ્થાનકે રહેનારો, એ છકી ગુણુએલી જાણવી. સાંતમોહ-જેણે સમગ્ર ચારિત્ર મોહનીય કર્મને સાંત કર્યું છે એટલે ઉદયનો અમાત્ર પમાડ્યો છે એવો અગીયારમા ગુણુસ્થાનકે રહેલો, તે સાતમી ગુણુએલી જાણવી. તથા દાષક-ચારિત્ર મોહનીયની સન્નાનો દાષ કરનાર નવમા અને દશમા ગુણુસ્થાનકે રહેલો, તે આઠમી ગુણુએલી તથા દીપ્તમોહ-ચારિત્ર મોહનીય કર્મનો જેણે સન્નામાંથીજ વિનાશ કર્યો છે એવો બારમા ગુણુસ્થાનકે વર્તનારો, તે નવમી ગુણુએલી. તથા જિત એટલે રાગાદિકને છતનાર સંયાનીકેવડી, (તેરમ ગુણુસ્થાનકે વર્તનાર) તે દશમી ગુણુએલી જાણવી. તથા અયોની કેવડી-જેણે સકલ શુભાશુભ મન, વચન અને કાયાના વ્યાપાર રોક્યા છે એવો એકમા ગુણુસ્થાનકે રહેલો (સિદ્ધ) થાય છે. એ અમારમી ગુણુ એલી જાણવી. ૩૨-૩૩-૩૪.

પૂર્વજા અન્નાર ગુણુએલીઆનું કૃતિનાથ કહે છે.

યથાક્રમમમી પ્રોક્તા અમંસયગુણનિર્જરાઃ ।

યતિનિઘ્યમનોઽધ્યાત્મનૃદ્યે કલ્યાણિ દિ ॥ ૩૫ ॥

મુક્તાર્થ—આ સમ્યક્ત્વ વિનંદે અમાર પ્રકારો અનુક્રમે અસામ્ય-ગુણુ નિર્જરાવાળા કહેલા છે, તેથી તેના અધ્યાત્મે કરીને પણ અધ્યાત્મની વૃદ્ધિને માટે પ્રયત્ન કરવો. ૩૫.

દીકાર્થ—અનુક્રમે-પૂર્વજા પરિણામીને અનુસરીને આ સમ્યક્-કલ્યાણિક મુક્તો પૂર્વે પૂર્વે કરનાં કિતરકિતર અસામ્ય છે ગુણુકાર જેનો દીપ્તિ નિર્જરાવાળા—કર્મની પરિણામના કરવાવાળા તીર્થકરાદિકે કહેલા છે. તે કારણ માટે નિષ્કે કરીને અધ્યાત્મની વૃદ્ધિને માટે—જેમ આત્મમુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય તેમ વારંવાર તેવા અધ્યાત્મમાં પ્રવૃત્તિ કરીને માનુષ્ય કરવા. અર્થ એ તાત્પર્ય છે કે—કદિ મુક્ત બાવની પ્રાપ્તિ ન થઈ દેવ તે પશુ જ્ઞાન અને કિયાની મુદ્ધિને માટે નિર્મળતા અને આધ્યત્મ્યાદિકે કરીને આત્મવચક, પ્ર-નુવૃત્તિ, અધ્યયન, અભ્યાસ તથા અધ્યાત્મિકને વિશે પ્રવૃત્તિ કરવી. ૩૬.

પૂર્વજા અર્થનું જ મનન કરે છે.

જાને મુદ્ધં ક્રિયા મુદ્ધેભંગી દ્વાવિદ મંગતી ।

યજ્ઞ મહારથમ્યેવ પદાવિવ પત્રપ્રિયઃ ॥ ૩૬ ॥

મુક્તાર્થ—મહારથના બે ચક્ત્રની જેમ તથા પક્ષીની બે પાંખોની જેમ શુદ્ધ જ્ઞાન અને શુદ્ધ ક્રિયા એ બે અંશો મળેલા જ છે. ૩૬.

ટીકાર્થ—શુદ્ધ—સંરાષ વિપર્યોસ, અનધ્યવસાય અને જિનવચ-
નથી વિરુદ્ધ પ્રરૂપણા હોવાદિ દોષ રહિત એવું જ્ઞાન-બોધની પરિણતિ
તથા શુદ્ધ—નિષાલું, અસંસાર, અન્યનો અપકરણ અને નિંદાદિક દોષ
રહિત એવી ક્રિયા—સાધુ તથા આવકનો સમગ્ર સામાન્યારી અવહાર;
એ બંને અંશો—અવયવો આ અધ્યાત્મ સ્વરૂપને વિષે નિરંતર સંયુક્ત-
એકાત્મપણાને પામેલા છે. અર્થાત્ જુદા નથી. કેમકે તે બંનેમાંથી
એક ન હોય તો બીજાનો પણ અભાવ જાણવો. અને સંપૂર્ણ અંગ ન
હોવાથી તે અધ્યાત્મ પણ કહેવાય નહીં. કેમકે જિનશાસનને વિષે
કેવળ એકલા જ્ઞાનથી અથવા એકલી ક્રિયાથી મોક્ષ થવાનું કશું નથી.
અને આત્માનો આશય નહીં હોવાથી તે મોક્ષસાધક નથી, તે અ-
ધ્યાત્મ પણ નથી, તેથી જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બંનેથી યુક્ત જ અધ્યાત્મ
કહેવાય છે. આ અર્થ દશાન્તથી સિદ્ધ કરે છે.—મહા—યુદ્ધાદિક ક્રિ-
યામાં સમર્થ એવા રથના બે ચક્ત્રની જેમ અર્થાત્ જેમ મહારથ બંને
ચક્ત્રથી યુક્ત હોય, તો જ તે હચ્ચિત્ત રથાનની પ્રાપ્તિ વિગેરે કાર્યને
સાધક થઈ શકે છે. પણ એક ચક્ત્રથી કાર્ય સાધી શકતો નથી. તથા
પક્ષીની બે પાંખોની જેમ. એટલે જેમ પક્ષી બે પાંખોએ યુક્ત હોય,
તો જ આશ્વત્થમાં ત્રિવિગેરે કરવારૂપ ક્રિયા કરી શકે છે, તેમ
પ્રકારે શુદ્ધ જ્ઞાન અને શુદ્ધ ક્રિયાએ કરીને યુક્ત એવું જ અધ્યાત્મ
મોક્ષસાધક થાય છે. ૩૬.

હવે પાંચ રસોડે કરીને નિશ્ચય અને અવગર નષવટે અધ્યાત્મની
પ્રાપ્તિ બતાવે છે.—

તત્પચ્ચમગુણસ્થાનાદારમ્યર્થવત્તદિષ્ટતિ ।

નિશ્ચયો વ્યવહારસ્તુ પૂર્વમપ્યુપચારનઃ ॥ ૩૭ ॥

મુક્તાર્થ—નિશ્ચય નષ પાંચમા યુગ્મસ્થાનકથી અર્થજ્ઞાને આ અ-
ધ્યાત્મને હંમેશાં છે (માને છે) અને અવગર નષ તે નેથી પૂર્વ પણ
ઉપચારથી (અધ્યાત્મ) માને છે. ૩૭

ટીકાર્થ—સામાન્ય નિશ્ચય નષ તે પૂર્વ કંદેશ અધ્યાત્મને શુદ્ધ
જ્ઞાન ક્રિયારૂપ દોષાથી પાંચમા યુગ્મસ્થાનકથી અર્થજ્ઞાને જ હંમેશાં છે.
એટલે તેથી પૂર્વ યુગ્મસ્થાનકને વિષે હંમેશાં નથી કેમકે તે પાંચમે યુગ્મ-
સ્થાનકે જ શુદ્ધ જ્ઞાન શુદ્ધ પ્રત્યાખ્યાન ક્રિયાથી યુક્ત હોય છે. અને તે

જાત્રેની ઐક્યતા એ જ અધ્યાત્મ છે. પરંતુ નૈમમાદિક વ્યવહાર નય તો ઉપ-
ચારથી એટલે કર્મરૂપ વ્યાધિના ઔપધરૂપ ચૈત્યવંદનાદિક ક્રિયા દેખવામાં
આવે છે તેથી, પહેલાં પણ એટલે ચતુર્થાદિક ગુણુસ્થાનકને વિષે પણ
અધ્યાત્મ માને છે. ખરેખરો પણ તો એ છે કે—શુદ્ધ એટલે આરાંસાદિક
દોષરહિત પ્રત્યાખ્યાનરૂપ અથવા અપ્રત્યાખ્યાનરૂપ ક્રિયાએ કરીને યુક્ત
એવું શુદ્ધ જ્ઞાન જ અધ્યાત્મ છે. કેમકે તો શુદ્ધ જ્ઞાનક્રિયા આત્માને જ
આશ્રીને પ્રવર્તે છે માટે. અને અશુદ્ધ જ્ઞાનક્રિયાનો કરનાર જો કદાચ
કદામહ રહિત અને ધર્મપ્રિય હોય તો તેને અધ્યાત્મ અભ્યાસે પ્રાપ્ત
થાય છે. અર્થાત્ તે અધ્યાત્મની સમીપે આગે છે એમ જાણવું.
અન્યથા એટલે કદામહરહિત અને ધર્મપ્રિય ન હોય તો તો અધ્યાત્મ
છે જ નહીં એમ જાણવું. ૩૭.

અહીં કોઈને શંકા થાય કે—અવિરતિવાળા ચોથા ગુણુસ્થાનકે કયા
ન્યાયે કરીને તમે અધ્યાત્મ ઇચ્છો છો ? તેનો ઉત્તર આપે છે.—

ચતુર્થેऽપિ ગુણસ્થાને શુશ્રૂષાયા ક્રિયોચિતા ।

અપ્રાપ્તસ્વર્ણભૂષણાં રજતાભૂષણં યથા ॥ ૩૮ ॥

મૂલાર્થ—ચોથા ગુણુસ્થાનકને વિષે પણ ઉચિત એવી શુશ્રૂષાદિ
ક્રિયા રહેલી જ છે. જેમ જેને સુવર્ણનાં આભૂષણો પ્રાપ્ત ન થયાં હોય,
તેને રૂપાનાં આભૂષણો પણ અતંકાર જ છે તેમ. ૩૮.

ટીકાર્થ—સત્ જ્ઞાનાદિક ગુણોના સ્થાનરૂપ ચોથા ગુણુસ્થાનકને
વિષે પણ ઉચિત—અવિરત સમ્યક્દષ્ટિને સોગ્ય એવી શુશ્રૂષાદિક—દેવ-
શુદ્ધી સેવા અથવા ધર્મમહાવલુની ઇચ્છા વિગેરે—વિનય, વૈષાવચ્ચ, દાન,
તથા પ્રસાદ અને પ્રતિભાનું નિર્માપણુ ઇત્યાદિ રૂપ ક્રિયા—કરણી રહેલી
છે જ, તેથીકરીને ચોથા ગુણુસ્થાનકે પણ અધ્યાત્મ સિદ્ધ થાય છે.
કેમકે ત્યાં પણ જ્ઞાન અને ક્રિયા સંજલે છે. અહીં દક્ષાંત આપે છે
કે—જેમ જેને સુવર્ણનાં આભૂષણો પ્રાપ્ત થયાં ન હોય તેવા પુરુષોને
રૂપાના અતંકારો પણ ભૂષણરૂપ થાય છે; તેમ જેને રૂડી પ્રત્યાખ્યાનની
ક્રિયા પ્રાપ્ત ન થઈ હોય તેને શુશ્રૂષાદિક ઉચિત ક્રિયા પણ અધ્યાત્મરૂપ
થાય છે, એમ જાણવું. ૩૮.

જૈન માર્ગમાં પ્રવેશને નહીં પામેલા કોઈક અપુનર્વંધકને દ્રવ્ય-
અધ્યાત્મ ભાવઅધ્યાત્મનું કારણ થાય છે, તે બતાવે છે.—

અપુનર્વંધકસ્યાપિ યા ક્રિયા શમસંયુતા ।

ચિત્ત્વા દર્શનભેદેન ધર્મવિમ્લકયાય સા ॥ ૩૯ ॥

મુક્તાર્થ—અપુનર્વપદને પણ જે સમયમાં ક્રિયા દર્શનના-મનોના મંદે કરીને નાના પ્રકારની ભેગમાં આવે છે, તે પણ ધર્મેના પત્તાં વિરત્તા રાખને ખાટે થાય છે. ૨૬.

ટીકાર્થ—જે દુરીથી તીવ્ર અવ્યવસ્થાને કરીને પાપકર્મ ન ભાગે તે અપુનર્વપદ કહેવાય છે. આ અર્થને અપુનર્વપદમાં કહીને સમય પુરતપરવારનેમાં રહેતો (જેનો અંશર કેવલ પુરતપરવારને અવરોધ રહ્યો છે તેવો) આત્મજુસ્તારી રાખવે છે, પણ અવ્યવસ્થાને સમયનો નથી. કેમકે આત્મજ જે અર્થ કહેવાનો છે, તે અવ્યવસ્થાને ધરતો નથી, ખાટે આત્મજુસ્તારી જતપો. તે આત્મજુસ્તારીની જે સમયને-આત્મજુસ્તારીના દમનયોગે સુખ અવસ્થા અન્યથા અને અનિરક્તના ભેગથી સુખ દેવી ક્રિયા-સરજી સાંખ્ય, બૌદ્ધ અને કન્યાદાદિક મનના મંદે કરીને-ક્રિયા-અવસ્થાની ભિન્નતાને કરીને અનેકપ્રકારે-પ્રમાણિ વિનેરે નાનાપ્રકારની અનેક ધર્મોપદેશો કરાવી ભેગમાં આવે છે. તે ક્રિયા પણ મોક્ષને સાધવાવાળા પ્રાણીઓને અમ્યવસ્થાપ્રમાણિય ધર્મમાં વિશ્વ કરનાર એવા વિવિધ રાજાદિકનો રાજ કરનાર થાય છે. ખાટે આ ક્રિયા પણ આવી-અવસ્થામનું કારણ થાય છે. ૨૬.

અર્ધા કોઈ સંશ કરે કે—તેથી અશુદ્ધ ક્રિયા સર્વે કપટેશ કરેલી નહીં હોવાથી અભિચારી (દુષિન) છે, ખાટે તે ધર્મેના વિરત્તો રાખ કરનારી કેમ થઈ શકે? તેનો ઉત્તર આપે છે.—

અશુદ્ધાપિ हि शुद्धायाः क्रियाहेतुः मदासवात् ।

ताद्यं रमानुयંધેન स्पर्णत्वमधिगच्छति ॥ ૪૦ ॥

મુક્તાર્થ—અશુદ્ધ ક્રિયા પણ સારા આશય (પરિણામ)થી શુદ્ધ ક્રિયાનો હેતુ થાય છે. કેમકે ત્રાંજું પારદાદિક રસના અનુવેષે કરીને મુલ્ય-પણાને પામે છે-મુલ્યનું બની જાય છે. ૪૦.

ટીકાર્થ—જે કે અશુદ્ધ-સર્વે કહેલી ન હોવાથી સાવધ (દોષ-બાળી) છે તો પણ અપુનર્વપદે રજાકારેલી ક્રિયા મોક્ષના અભિગ્રાપ-રૂપ સારા અધ્યવસ્થાથી-સારા પરિણામથી કરાયેલી હોય, તો તે સર્વસપ્લીત શુદ્ધ ક્રિયાની પ્રાપ્તિનું કારણ થાય છે. તેપર દક્ષતા આપે છે કે—અશુદ્ધ એવું ત્રાંજું પણ સિદ્ધ પારદરસ વિગેરેના અનુવેષથી એટલે એટલે દાખલ થઈને ત્રાંખામાં રહેલા જળનું ચોપણ કરવાથી મુલ્યપણાને પામે છે. તેજ પ્રમાણે સારા આશયરૂપ રસથી સિંચા-યેલી અશુદ્ધ ક્રિયા પણ શુદ્ધ ક્રિયાનો હેતુ થાય છે. ૪૦.

પૂર્વે કહેલા અર્થનું સફળપણું બતાવે છે.—

શુદ્ધમાર્ગાનુરાગેનાશઠાનાં યા તુ શુદ્ધતા ।

ગુણવત્પરતંત્રાણાં સા ન ક્વાપિ વિહન્યતે ॥ ૪૫ ॥

મૂસાર્થ—શુદ્ધ માર્ગના અનુસાગે કરીને શકતારહિત અને ગુણ-
વાનને પરાધીન રહેલા એવા મનુષ્યોની જે શુદ્ધતા છે, તે કોઈપણ
દેહાણે હાળાતી નથી. ૪૫.

ટીકાર્થ—શુદ્ધ-સ્તરેજે કહેલા મુક્તિમાર્ગને વિષે અનુસાગ (પ્રીતિ)
વડે આપારહિત અને ગુણવાનને-મનુષ્યતને આધીન થયેલા માર્ગોનુ-
સારી પુરોની જે મિથ્યાત્વ તથા કષાયાદિકને મંદ કરવારૂપ શુદ્ધતા-
નિર્ભંગતા છે, તે તો કોઈ પણ દર્શનમાં (મતમાં) હાળાતી નથી-વિ-
રોધતાને પામતી નથી. તો પછી જિનમતમાં પ્રવૃત્ત થયેલા ધર્મપ્રિય
જનોની શુદ્ધતા ન હાળાય તેમાં તો શું કહેવું? ૪૫.

પ્રથમ જ્ઞાન બતાવ્યું હવે ક્રિયાનો વિશેષ બતાવે છે.—

વિષયાત્માનુવર્ત્તેદિં ત્રિધા શુદ્ધં યથોક્તરમ્ ।

ઘુરતે કર્મ તત્રાર્થં મુક્ત્યર્થ પતનાદપિ ॥ ૪૬ ॥

મૂસાર્થ—વિષય, આત્મા અને અનુવર્ત્ત એ ત્રણવડે કરીને કર્મ
ત્રણ પ્રકારનું છે. તેમાં પૂર્વની અપેક્ષાએ ઉત્તરોત્તર (કર્મ) શુદ્ધ છે.
તેમાં પહેલું વિષયકર્મ પર્વનાદિકથી પાડું તે પણ મુક્તિને માટે છે,
એમ તેઓ કહે છે. ૪૬.

ટીકાર્થ—વિષય-અર્થ પ્રવેશ, જગ પ્રવેશ, અને પર્વનાદિકથી
ભૂતપાનાદિક કરવું તે વિષય કર્મ. એ પ્રમાણે કર્મસાબ્દનો પ્રત્યેક સાથે
સંબંધ કરવો તથા ધ્યાનેજ કરવેનું—પાતપોતાના મનને અનુસારે
લોકસંપ્રદાયે કરીને મિથ્યા દૃષ્ટિની વચ મિથ્યાદિક ક્રિયા તે આત્મકર્મ,
અને આત્મસ્વરૂપને અનુકૂળ સાંન વૃત્તિએ કરીને તત્ત્વને અનુસરવું
તથા, સીધ તથા સુખ ધ્યાનાદિક કરવું તે અનુવર્ત્ત કર્મ. એ ત્રણ
પ્રકારનું કર્મ સમગ્ર લોકને વિષે છે. તેમાં સ્ત્રોતમાં કહેલા કર્મે કરીને
પૂર્વ પૂર્વ કરનાં ઉત્તરોત્તર શુદ્ધ છે એટલે દોષની શાનીની અપેક્ષાએ
નિર્ભંગ છે. તેમાં પહેલું વિષય કર્મ એટલે પર્વનાદિકથી ભૂતપાનાદિક
કરવું, તે કર્મ પણ તેના મનચાગા એક્ષને માટે થાય છે એમ
કહે છે. ૪૬.

બીજું કર્મ કહે છે.—

અજ્ઞાનિનાં દ્વિતીયં તુ લોકદૃષ્ટ્યા યમાદિકમ્ ।

તૃતીયં શાન્તવૃત્ત્યા તત્તત્ત્વસંવેદનાનુગમ્ ॥ ૪૭ ॥

મુદ્ધાર્થ—બીજું કર્મ લોકદૃષ્ટિએ કરીને યમ, ત્રિપદ વિગેરે છે. તે અજ્ઞાનીઓને દોષ છે. અને ત્રીજું કર્મ શાન્તવૃત્તિએ કરીને તત્ત્વ-જ્ઞાનને અનુસરતું દોષ છે. અર્થાત્ તે અનુબંધ કર્મ જ્ઞાનીઓને જ દોષ છે. ૪૭.

ટીકાર્થ—બીજું એટલે પૂર્વલોકમાં કહેલી સંખ્યાના અનુક્રમે પ્રાપ્ત થયેલું બીજું આત્મકર્મ લોકદૃષ્ટિએ કરીને એટલે કુપ્રવચન અથવા પરિભ્રાજકાદિકના મતવડે કરીને યમાદિક—યમ (શુભન પર્યંત આત્માને આરંભ થકી નિવૃત્ત કરનાર), નિપમ, શ્યામ અને આસન વિગેરે કરતું તે આત્મકર્મ કહેવાય છે. તે કર્મ જ્ઞાનના ફળ (ભાષાદિક) વર્જિત અજ્ઞાનવાળાઓને દોષ છે. અને ત્રીજું કર્મ તે શાન્ત—વિષમ અને કષ્ટાયાદિકથી રહિત એવી મન અને દ્રવિયોની વૃત્તિએ કરીને તત્ત્વ—આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિપ્રેરણા આપવાદિકના યથાવસ્થિત જ્ઞાનને અનુસરતું એટલે તે જ્ઞાનની અનુકૂળતાએ કરીને ફળવડે સાધ્યમાં (ભાષામાં) બાધિ થકી તે ત્રીજું અનુબંધ કર્મ કહેવાય છે. ૪૭.
હવે તે ત્રણે કર્મનું ફળ કહે છે.

આધ્યાત્માજ્ઞાનવાહુલ્યાન્મોક્ષવાયકવાપનમ્ ।

સમ્પ્રાવાસયલેસેનોચિતં જન્મ પરે જગુઃ ॥ ૪૮ ॥

મુદ્ધાર્થ—અજ્ઞાનની બહુલતાને ક્ષીણ પહેલા કર્મથી ભાષના બાધ કરનાર (યમાદિક) નો બાધ થતો નથી. અને ફેરવાયેલ એમ કહે છે કે સદ્ભાવવાળા પરિણામના લેણે કરીને (વૈરાગ્યાદિક સદ્ભાવને ધારે પણ પરિણામ દોષથી) તે (પરિણામ) ને લેણ એવો જન્મ પામે છે. ૪૮.

ટીકાર્થ—અજ્ઞાન (કુબોધ) નું અત્યંતપણું દોષને ક્ષીણ પહેલા વિષય કર્મથી સકલ કર્મના સ્વરૂપી ભાષને બાધ કરનારા-બાધાત કરનારા યમાદિકનો બાધ—વિનાશ થતો નથી. પણ સારો એવો એ વૈરાગ્યાદિક ભાવ તેના પરિણામના લેણે કરીને તે આત્મ (પરિણામ) ની સદા (ઉચિત) જન્મ-અનુસારિક કે અર્થદિક જરૂરી પ્રાપ્તિ થાય છે. એમ બીજા ફેરવાક આચાર્યે કહે છે. ૪૮.

દ્વિતીયાદોષહાનિઃ સ્યાત્ કાચિન્મંદુકચૂર્ણવત્ ।

આત્મન્તિકી તૃતીયાચ્ચુ ગુરુલાઘવચિન્તયા ॥ ૪૯ ॥

મૂલાર્થ—બીજા કર્મથી મંદુકના ચૂર્ણની જેવી કાંઈક દોષની હાની થાય છે, અને ત્રીજા કર્મથી તો ગુરુલાઘવની ચિંતાએ કરીને અત્યંત દોષની હાની થાય છે. ૪૯.

ટીકાર્થ—બીજા આત્મકર્મથી મંદુક (દેડકા)ના શરીરના સૂક્ષ્મ ચૂર્ણની જેમ રાગાદિક દોષની હાની થાય છે, એટલે જેમ મંદુકના ચૂર્ણમાંથી પાછાં ઘણાં દેડકાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આ કર્મથી પણ રાગાદિકની હાનીવડે ઉપાર્જન કરેલા પાપાનુબંધિ પુણ્યે કરીને પ્રથમ તો મહાદ્વિકપણું પામે છે, પરંતુ પછીથી અભિમાનાદિકે કરીને તેને ઘણી દોષવૃદ્ધિ થાય છે. અને ત્રીજા અનુબંધ કર્મ થકી તો ગુરુલાઘવની ચિંતાએ કરીને એટલે કે 'જે પ્રકારે ગુણની વૃદ્ધિરૂપ ગૌરવ અને દોષની હાનીરૂપ લાઘવ થાય તે પ્રકારે હું 'કર્મ' એવા વિચારે કરીને અનુબંધન કરવાથી આત્યંતિકી-સત્તા વિનાની (છતાંપણુથી જ રહિત-નિર્મળ) દોષની હાની થાય છે, જે પ્રવૃત્તિમાં ગુણની વૃદ્ધિ અધિક થાય અને દોષ તો કદાચિત્ અને અકષ્પ થાય તેવી પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તે પણ તેથી ઉલટી પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તે નહીં તે ગુરુલાઘવ ચિંતાએ કરીને પ્રવર્ત્યો કહેવાય છે. ૪૯.

ત્રીજા કર્મ થકી કેવળ દોષની હાની થાય એટલું જ નહીં, પણ માર્ગબીજને પણ આરોપણ કરે છે (ધારે છે), તે કહે છે.—

અપિ સ્વરૂપતઃ શુદ્ધા ક્રિયા તસ્માદ્વિશુદ્ધિકૃત્ ।

મૌનીન્દ્રવ્યવહારેણ માર્ગચીજં દદાદરાત્ ॥ ૫૦ ॥

મૂલાર્થ—જિનેન્દ્રના વ્યવહારે કરીને પ્રવર્તતા મનુષ્યની સ્વરૂપથી જ શુદ્ધ એવી ક્રિયા વિશુદ્ધિ કરનાર હોય છે, તેથી ક્રિયામાં અતિ આદર (બહુમાન)ને લીધે માર્ગબીજ (સમ્યક્ત્વ) પ્રાપ્ત થાય છે.

ટીકાર્થ—મુનીન્દ્રે-જિનેશ્વરે રચેલો અથવા જિનેશ્વરનો કહેલો જે વ્યવહાર એટલે મોક્ષસાધક ક્રિયાનો સમાચાર, તેણે કરીને જે પુરૂષ વિશુદ્ધિકરણને માટે પ્રવૃત્ત થાય તે પુરૂષની સ્વરૂપથી જ-સ્વભાવથી જ એટલે ક્રિયાનો આકાર બેવાથી જ નિર્મળ-નિર્દોષ અને સર્વ જીવોને મુખકારક એવી જે ક્રિયા પ્રાપ્ત થાય છે તે ક્રિયા આત્માની વિશુદ્ધિને કરનારી થાય છે, તેથી કરીને દૃઢ આદરથી-ક્રિયાને વિષે બહુમાન કરવાથી રક્તપ્રપંચ માર્ગના બીજને-સમક્ષિતના લાભને પામે છે. ૫૦.

હવે તેઓ દ્રવ્યદીક્ષાની અવમળના કહે છે તેમને શિક્ષા આપે છે. અથવા પૂર્વોક્ત અર્થને જ દદે કહે છે.—

ગુપ્તાજ્ઞાપારતંત્ર્યેણ દ્રવ્યદીક્ષામ્પ્રહાદપિ ।

ધીર્યોક્તાસત્ત્વમાત્માસાઘ્રહવઃ પરમં પદમ્ ॥ ૫૧ ॥

મૂલાર્થ—ગુરુની આજ્ઞાને આધીન રહેવાથી (રહીને) દ્રવ્યદીક્ષાને મહત્વ કરવાથી પણ ધણા ભવ્ય જીવો વીર્યની વૃદ્ધિના ક્રમથી મોક્ષપદ પામ્યા છે. ૫૧.

ટીકાર્થ—ગુરુ એટલે સુતવૃદ્ધોની આજ્ઞાના પરતંત્રપણા—(વશ-વર્તવાપણા) એ કરીને દ્રવ્ય એટલે છઠ્ઠા શુભસ્થાનકના પરિણામને ન પામ્યા છતાં દીક્ષા લેવાથી—રત્નેદરણાદિ સાધુવેશને ધારણ કરવાથી પણ ક્રિયાને વિષે અંતઃકરણમાં રહેલી રૂચિરૂપ વીર્યના—પરાક્રમના ઉદ્ઘાસ (વૃદ્ધિ) ના ક્રમથી ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાને ક્ષીપે ધણા ભવ્ય જીવો પરમ પદ—અતિ ઉત્કૃષ્ટ આનંદભવ મોક્ષપદને પામ્યા છે, તથા મહાવિદેહાદિકને વિષે મોક્ષ પામે છે અને પામશે. ૫૧.

હવે બે રચોક્ષરે પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરે છે.

અધ્યાત્મામ્યાસકાલેડપિ ક્રિયા કાપ્યેવમસ્તિ હિ ।

શુભૌપસંજ્ઞાનુગતં જ્ઞાનમપ્યસ્તિ કિંચન ॥ ૫૨ ॥

મૂલાર્થ—અધ્યાત્મના સમીપ કાળને વિષે પણ કાંઈક ક્રિયા રહેલી છે, તથા શુભ એવી ઓષ (સામાન્ય) સંજ્ઞાને અનુસરતું કાંઈક જ્ઞાન પણ રહેલું હોય છે. ૫૨.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મ પ્રાપ્તિના સમીપ કાળને વિષે પણ—એક પુરુષ પરાવર્ત સંસાર અવશેષ રહે તે કાળે પણ એટલે કે જ્યારે જીવનો એક પુરુષ પરાવર્ત પરિભ્રમણ સંસાર અવશેષ રહે ત્યારે જ ચેતના આત્માની સન્મુખ યાવ છે. કેમકે અનેક પુરુષ પરાવર્ત સંસાર અવશેષ હોય તો જીવ ચિરમ્ભણ મુખી દુર્જેતિમાં જ રહે છે, તેથી તે સમયે ચેતના આત્માનિમુખ થતી નથી, માટે એક પુરુષ પરાવર્ત સંસાર અવશેષ હોય તે સમયે ત્રિષ ભાવે કરીને સુદેવ અને સુગુરુને નમસ્કારાદિક કરવારૂપ કાંઈક ક્રિયા હોય છે. તથા શુભ (સુદર) એવી ઓષ સંજ્ઞાને—સામાન્ય રીતે ધર્મના અભિલાષની પરિણતિને યોગ્ય એવું એટલે ઓષ સંજ્ઞામાં બ્યાસ થયેલું એવું કાંઈક—અસમાન જ્ઞાન પણ હોય છે. ૫૨.

અતો જ્ઞાનક્રિયારૂપમધ્યાત્મં વ્યવતિષ્ઠતે ।

एतत्प्रवर्धमानं स्यान्निर्दमाचारशालिनाम् ॥ ૫૩ ॥

॥ इत्यध्यात्मस्वरूपाधिकारः ॥ ૨ ॥

મહાર્થ—તેથી કરીને જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બન્નેરૂપ અધ્યાત્મ રહેલું છે (કહેવાય છે). તે અધ્યાત્મ નિષ્કપટ આચારવડે શોભતા એવા મહાત્માઓને વૃદ્ધિ પામતું જાય છે. ૫૩.

ટીકાર્થ—એથી કરીને—પૂર્વે કહેલા કારણથી જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બન્ને રૂપ—જ્ઞાનક્રિયારૂપ અધ્યાત્મ રહેલું છે. એટલે કે હે શિષ્ય ! પૂર્વે તે જે અધ્યાત્મતું સ્વરૂપ પૂછ્યું તે અધ્યાત્મ બીજા વિષયનો ત્યાગ કરીને જ્ઞાન અને ક્રિયાને વિષે રહેલું છે. અને તે અધ્યાત્મ નિષ્કપટ આચારવડે—ધર્મના બ્યવહારવડે શોભતા એવા મહાત્માઓને વૃદ્ધિ પામતું જાય છે. ૫૩.

। इत्यध्यात्मस्वरूपाधिकारः । ૨ ।

દભ (કપટ) રહિત એવા મનુષ્યને અધ્યાત્મની વૃદ્ધિ થાય છે એમ પૂર્વે કહ્યું, તેથી આ અધિકારની સમાપ્તિ પર્વત દંભથી થતા અનર્થોને ખતાવવાપૂર્વક અધ્યાત્મની ઇચ્છાવાળાએ દંભનો ત્યાગ કરવો, તે કહે છે—

दंभो मुक्तिलतावह्निर्दंभो राहुः क्रियाविधौ ।

दौर्भाग्यकारणं दंभो दंभोऽध्यात्मसुखार्गला ॥ ૫૪ ॥

મહાર્થ—દંભ એ મુક્તિરૂપ લતાને દહન કરવામાં અગ્નિસમાન છે, દંભ એ ક્રિયારૂપી ચંદ્રને વિષે રાહુસમાન છે, દંભ એ દુર્ભાગ્યનું કારણ છે, અને દંભ એ અધ્યાત્મશુષ્ણની અર્ગલા સમાન છે. ૫૪.

ટીકાર્થ—હે સાધુ ! તું આ પ્રમાણે અનર્થ કરનાર દંભનો ત્યાગ કર કે જે દંભ—માયાવીપણું એ સકલ કર્મના ક્ષયરૂપ મુક્તિવ્રતા—સર્વશુષ્ણરૂપ ફળને આપનાર કલ્પવ્રતાને દહન કરવામાં અગ્નિરૂપ છે, તથા ધર્મ—કર્મરૂપી ચંદ્રનેવિષે મલિનતાતું કારણ હોવાથી રાહુરૂપ છે, તથા દુર્ભાગ્યનું કારણ—સાધનરૂપ છે. એટલે કે દંભી માણસ સર્વને દુર્ભાગ્યની જેમ અનિષ્ટ લાગે છે, તથા દંભ એ અધ્યાત્મના શુષ્ણને નિરોધ કરવામાં અર્ગલારૂપ છે. અહીં સ્ત્રીકમાં વારંવાર દંભ રાખદતું મહણુ કર્યું છે, તે દંભની અતિ દુષ્ટતા જણાવવા માટે મહણુ કર્યું છે. તે વિષે કહ્યું છે કે—“ માયાવી પુરૂષ એ કે કાંઈ પણ અપરાધ

કરીને નથી તોપણ પોતાના જ દોષથી હજીયે છતો સર્પની જેમ અવિશ્વાસ્ય (વિશ્વાસને અવગણ્ય) થાય છે." ૫૮.

દંભો જ્ઞાનાદ્રિદંભોર્લિર્દંભઃ કામાનલે હ્રિઃ ।

અવસનાનાં મુહુર્દંભો દંભઘ્નોરો વ્રતશ્રિયઃ ॥ ૫૯ ॥

મુસાર્થ—દંભ એ જ્ઞાનરૂપી પર્વતને વજ્રરૂપ છે, દંભ એ કામદેવ-
રૂપી અગ્નિને વિશે હ્રિ (ધી) રૂપ છે, દંભ એ દુઃખોનો મિત્ર છે,
અને દંભ એ મતરૂપી લક્ષ્મીનો ઘેર છે. ૫૯.

દીકાર્થ—દંભ-આચારીપણું એ જ્ઞાનરૂપી પર્વતનો વિનાશ કરવામાં
વજ્રરૂપ છે. જ્ઞાનવાળો આત્મસ અનિ દૂર રહેથી વસ્તુને પણ ભેદ
શકે છે તેથી જ્ઞાનને પર્વતની હપમા યોગ્ય છે, અને દંભ જ્ઞાનના
ઉદયનો નિવારક દોષાથી તેને વજ્રની ઉપમા આપી છે. તથા દંભ એ
કામદેવરૂપી અગ્નિને વધારવામાં ધૂનસમાન છે. કામદેવ મહા સંનાપકારક
દોષાથી અગ્નિરૂપ છે, અને તેને જુદા પમાડનાર દોષાથી દંભને ધૂતરૂપ
મને છે. તથા દંભ એ સર્વ ક્ષેત્રને આશ્રય આપનાર દોષાથી તૈમના
મિત્રસમાન છે. દંભ સર્વ ક્ષેત્રની ઉત્પત્તિનું કારણ દોષાથી તેના મિત્ર-
રૂપ છે. તથા દંભ મહાવ્રતાદિરૂપ લક્ષ્મીનો ઘેર છે. મનની ચોમાને
હરણ કરવામાં સમર્થ દોષાથી દંભને ઘેરની ઉપમા આપી છે. આ
રથેકમાં પણ વારંવાર દંભનું મહત્ત્વ કહ્યું છે તેનું કારણ પૂર્વની જેમ
સમજવું. ૫૯.

દંભેન વ્રતમાસ્થાય યો વાન્ઘ્રતિ પરં પદમ્ ।

લોહનાયં સમાસ્ત્ય સોડગ્ધેઃ પારં વિયાસતિ ॥ ૬૦ ॥

મુસાર્થ—જે આત્મસ દંભવટે દીક્ષા મહત્ત્વ કરીને પરમ પદ-
(મેક્ષ)ની ચાંછા કરે છે, તે લોહના વડાણમાં બેસીને સમુદ્રનો પાર
પામવા હંચે છે. ૬૦.

દીકાર્થ—દંભવટે એટલે પોતાના કોઈપણ પ્રકારના દોષનું આચ્છાદન
કરવાના સ્વભાવવાળા દંભવટે કદાચ પિંચણાદિકને માટે દીક્ષાનો સ્વીકાર
કરીને જે કોઈ આત્મસ મોક્ષપદની ચાંછા-મોક્ષપદ પામવાની હંચા
કરે છે, તે મૂર્ખ લોહના વડાણમાં બેસીને સમુદ્રના સ્પર્શ શકે જવાની
હંચા કરે છે. અર્થાત્ જેમ લોહના નાવમાં આગ લગવાને સમુદ્રના
તીરની પ્રાપ્તિનો અસંભવ છે, તેમ દંભવટે જન મહત્ત્વ કરવાથી પણ
ભવસાગરના પારની પ્રાપ્તિનો અસંભવ છે. ૬૦.

किं प्रतेन तपोभिर्वा दंभश्चेन्न निराकृतः ।

किमादर्गेन किं दीपैर्यद्यान्ध्यं न दृશोर्गतम् ॥ ૫૭ ॥

મુજાર્થ—જે દંભનો ત્યાગ કર્યો ન હોય તો પ્રતવડે અથવા તપસ્યાવડે કરીને પણ મું ફળ? કાંઈ પણ નહીં. જે દૃષ્ટિની અંધતાનો નાશ થયો ન હોય તો આદર્શ (કાચ) વડે અથવા દીવાવડે કરીને પણ મું ફળ? કાંઈ જ નહીં. ૫૭.

દીકાર્થ—જે કદાચ દંભનું નિરાકરણ કર્યું નથી એટલે બુદ્ધયૌગ્ય ધરમાંથી દંભને કાઢી મૂક્યો નથી, તો પછી પ્રતવડે-દીશાદિકનું પાત્રન કરવાવડે પણ મું-કયો ગુણ પ્રાપ્ત થાય? કાંઈ પણ ગુણ પ્રાપ્ત ન થાય. અથવા તો ચતુષ, યજ્ઞ અને અષ્ટમાદિક તપસ્યાએ કરીને પણ મું પ્રાપ્ત થાય? કાંઈ જ પ્રાપ્ત ન થાય. અહીં દર્શાવેલ છે—જે નેત્રની અધના-અદર્શનપણું નષ્ટ થયું ન હોય, તો આદર્શવડે—દર્પણવડે અથવા દીવાવડે મું ફળ? કાંઈ જ નહીં. ૫૭.

केनालोचधराक्षय्याभिक्षात्रक्षत्रतादिकम् ।

दंभेन दूष्यते सर्वे ग्रामेनेव महामणिः ॥ ૫૮ ॥

મુજાર્થ—કેમનો તોચ, પૃથ્વીપર રાગન, નિશા (ગોચરી) તથા અન્નચર્મદિક પ્રતો તે સર્વે ગ્રામે કરીને મહામણિની જેમ દંભે કરીને દૂષણ પામે છે. ૫૮.

દીકાર્થ—કેમનો તોચ, પૃથ્વીપર રાગન, નિશા-કરનું કરાવનું દંત્વાદિક નવ પ્રકારે મુદ્ધ આધારનું મનુષ્ય, તથા અન્નચર્મદિક, આદિ સજ્જથી અપારિત્ય અને પરિમલ તથા ઉપચર્મદિકનું સવન કરનું, એ સર્વે નિશાગ્રામક જેઓ દંભવડે-માયાવીપણાવડે દૂષણ પામે છે-નિષ્ફળ થાય છે, અહીં દર્શાવે આગે છે-રત્નની અનિર્મા કાકપદ વિગેરે રત્નના દોષે ત્રણાળ્યા છે, તેમાના પ્રાપ્ત નામના દોષે કરીને અમર્ય રત્નની જેમ અર્ચન જેમ પ્રાપ્ત કરીને મહામણિ મુલ્ય વિનાનો થઈ જાય છે, કાંઈ પણ મુલ્ય પામતો નથી, જેમવાળો મનુષ્ય છે, તેમ દંભે કરીને કિંચ પણ કાંઈ ફળ પામતી નથી. ૫૮.

मुल्यत्रं समतांपर्त्रं मुल्यत्रं देहमूषणम् ।

मुल्यत्राः कानभोगाश्च दुम्ल्यत्रं दंभमेवनम् ॥ ૫૯ ॥

મુજાર્થ—રમતી સપરત્ન મુલ્યજ (મુખે તથા શરીર તેવી) છે, દેહ (શરીર)નું અવરણો મુલ્યજ છે, અને કામભોગો પણ મુલ્યજ છે; પરંતુ દંભનું દેવન દુસ્ત્રજ (દુષ્ટને કરીને તથા શરીર તેવું) છે. ૫૯.

ટીકાર્થ—હે સાધુ ! રસની લપટતા-સ્વાદિષ્ટ ઘૂત ક્ષીરાદિક રસો ઉપરની આસક્તિ મુત્યજ-મુખે કરીને (અનાયાસે કરીને) તથા શકાય તેવી છે, તથા દેહના આન સુંખારાદિક અવંકારો મુત્યજ છે, તથા કામભોગો-મનોહર શબ્દાદિક વિષયોના વિલાસો પણ મુત્યજ છે, પરંતુ દંભસેવન-કોઈપણ પ્રકારના સ્વાર્થને લઈને પોતાના દોષનું આચ્છાદન કરવારૂપ દંભનું સેવન દુસ્ત્યજ છે-મહાકષ્ટે તથા શકાય તેવું છે. ૫૬.

તુચ્છ મનુષ્યો પોતાના મનમાં જે ધારીને દંભ કરેછે, તે કહે છે.—

સ્વદોષનિહ્વો લોકઃ પૂજા સ્યાદ્ગૌરવં તથા ।

इयत्तैव कदर्यन्ते दंभेन वत पालिशाः ॥ ૬૦ ॥

મૂકાર્થ—પોતાના દોષનો નિહવ કરનારા માણસ “ (લોકોમાં) આમ કરવાથી મારી પૂજા અને ગૌરવતા યશે ” એમ ધારીને દંભ કરે છે. પરંતુ તે મૂખો તેવા દંભવડેજ કદર્યના પામે છે તે ખેદકારક છે. ૬૦.

ટીકાર્થ—અનાયાસાદિક પોતાના દોષોનો આત્મપ્રસંસાદિ સ્વાર્થના રક્ષણ માટે અપજાપ કરનારા મનુષ્ય પોતાના મનમાં એમ ધારે છે કે—“દંભવડે તેને ઠાંકવાથી મારી મુશ્કી તરીકે ખ્યાતિ યશે, અને ભક્તજનો પાત્ર અને આહારાદિકે કરીને મારો સત્કાર કરશે. કેમકે લોકો મુલુવાનની પૂજા (સત્કાર) કરે છે. તેથી મારે પણ લોકોમાં ગૌરવ યશે અથવા મહાપુરુષોની પંક્તિમાં મારી પ્રતિષ્ઠા યશે.” આટલા જ લાભથી સંતુષ્ટ થયેલા તે મૂખ સિરોમણીઓ તે દંભવડેજ કદર્યના પામે છે અર્થાત્ પોતાના આત્માને ઉલટી વિદંબના પમાટે છે. એમ કરવાથી કોઈ તેઓ મહાપુરુષોની પંક્તિમાં મળાતા નથી એ મહાખેદ-જનક છે. ૬૦.

દાંભિક જનોને અવતની જ વૃદ્ધિ થાય છે તે કહે છે.—

असतीनां यथा शीलमशीलस्यैव वृद्धये ।

दंभेनावतवृद्ध्यर्थं यतं वेपथूनां तथा ॥ ૬૧ ॥

મૂકાર્થ—જેમ અસતી (કુલટા) સીઓનું શીલ અશીલ (દુષ્ટાચાર)ની જ વૃદ્ધિને માટે થાય છે, તેમ માત્ર વેપથારી સાધુનું વ્રત (દીક્ષા) પણ દંભવડે કરીને અવતની વૃદ્ધિ માટે જ થાય છે. ૬૧.

ટીકાર્થ—જેમ અસતી સોઓનું શીલ-લોકલક્ષણથી અથવા પરિજનાદિકના ઉપરોધથી મૈથુનરહિતપણું અશીલની જ-તીવ્ર મૈથુનેચ્છાની જ વૃદ્ધિને માટે થાય છે, તે જ પ્રકારે દંભવડે-દોષોના આ-

મહાદેવ સ્વભાવવડે સાધુરૂપને ધારણ કરનાર મનુષ્યોનું મન-દીક્ષા-પાત્રન પાળી અમલતની વૃદ્ધિને માટે-અવિરતિભાવને વધારનાર જ ગાય છે. ૧૧.

તેઓની દબ ઉપરની અક્ષા અને તેનું પરિણામ બતાવે છે.—

જાનાના અપિ દંભસ્ય સ્ફુરિતં ચાલિશા જનાઃ ।

તત્રૈય ધૃતયિશ્વામાઃ પ્રસ્પલન્તિ પદે પદે ॥ ૬૨ ॥

મુદાર્થ—અહો! મૂર્ખજનો દબના વિચેષ્ટિતને જાણતાં છતાં પણ તે દબ ઉપર જ અક્ષા રાખીને પગડે પગડે સ્પર્શના પામે છે. ૬૨.

દીકાર્થ—અહો! મૂર્ખજનો દબના-માથાપીપાળના વિચેષ્ટિતને-તેણે વારવાર આપેલી વિદ્યનાને પોતાની બુદ્ધિથી જાણતાં છતાં પણ તેથી જ ખજાનુનિમાં વિશ્વાસ ધારણ કરીને એટલે 'દબમાં જ મુખ છે' એમ ધારીને અક્ષા રાખતાં છતાં (દંભ કરવાથી) પગડે પગડે-સ્થાને સ્થાને સ્પર્શના પામે છે—એટલે આ દાંભિક માણસ ધર્મમંથ છે એમ કહીને શાકા તેના અપમાનાદિકવડે તિરસ્કાર કરે છે. ૬૨.

હવે મોહનો આવશ્યકારક મનિમા કહે છે.—

અહો મોહમ્ય માહાત્મ્ય દીક્ષાં માગયનીમપિ ।

દંભેન યદ્વિલુંપન્નિ કજ્જલેનેવ રૂપકમ્ ॥ ૬૩ ॥

મુદાર્થ—અહો! માનુષ કેવુ માહાત્મ્ય છે? કે જેથી કાજળ- (નિમ્બ) વડે ચિત્રની જેમ દબવડે ભવવજ મનથી પ્રાપ્ત થયેલી દીક્ષાને પાળી નષ્ટ કરે છે. ૬૩.

દીકાર્થ—અહો! નોહનીવ કનંતો કેવો પ્રભાવ છે? કે જેથી મૂખે લેહો ભવવજ મનથી—શ્રીશિવેશ્વરે ઉપદેશેથી પ્રત્યક્ષાનો પણ તેને અતીકાર કર્ય પછી દંભવડે-માથાપીપાળવડે લોપ કરે છે—નષ્ટ કરે છે. કાજળેકરીને-નિમ્બના કૂચાએ (પીછીએ) કરીને ચિત્રને જેમ નષ્ટ કરે તેમ ૬૩.

અટ્ટે દિમં નનો રોગો યને યદ્વિદિને નિગા ।

પ્રમ્યં મૌર્ય્ય કટિઃ મૌર્ય્ય ધર્મે દંભ ઉપરુષાઃ ॥ ૬૪ ॥

મુદાર્થ—કમળને વિશે વિદ્ય, મદિગને વિશે દેહન, વનને વિશે અગ્નિ, દિવસને વિશે મનો, ભવને વિશે મૂર્ખતા, મુખને વિશે કટક અને જનને વિશે દંભ એટલાં વાનાં ઉપદ્રવરૂપ છે. ૬૪.

દીકાર્થ—જેમ કમળને વિષે હિમ-બરફ ઉપદ્રવરૂપ છે. એ પ્રમાણે સર્વત્ર ઉપદ્રવ શબ્દનો સંબંધ બાળુવો. જેમ શરીરને વિષે બાધિ, જેમ વનને વિષે-વૃક્ષસમૂહને વિષે અગ્નિ, જેમ દિવસને વિષે રાત્રી, જેમ શાસ્ત્રને વિષે મૂર્ખના એટલે શાસ્ત્ર ભણ્યા છતાં જડતા તથા જેમ મુખને વિષે કલહ (કંઠાસ) ઉપદ્રવકારક છે; તેમ ધર્મને વિષે એટલે ધર્મના ફળની પ્રાપ્તિને વિષે દંભ-ભાવાવીપલું ઉપદ્રવકારક છે—વિનાશના કારણરૂપ છે. ૬૪.

આરંભની પ્રવૃત્તિ કરતાં પણ દંભ ત્યાગ્ય છે, તે કહે છે.—

अत एव न यो धर्तुं मूलोत्तरगुणानलम् ।

युक्ता सुश्राद्धता तस्य न तु दंभेन जीवनम् ॥ ६५ ॥

મુક્તાર્થ—એજ કારણ માટે જે સાધુ મૂળ તથા ઉત્તર ગુણોને ખારણુ કરવા સમર્થ ન હોય, તેને સત્ આવકપણું જ મુક્ત છે, પણ દંભવડે જીવવું મુક્ત નથી. ૬૫.

દીકાર્થ—એજ કારણ માટે—દંભવડે ધર્મ ફળીશ્યત યતો નથી એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે (પરમાર્થ છે) માટે જે મુનિ ધર્મવૃક્ષના મૂળજન-રૂકંપશ્ય પાંચ મહાવ્રતરૂપ મૂળ ગુણોનું તથા ધર્મવૃક્ષની સાખા-રૂપ મૂળગુણની વૃદ્ધિ કરનારા પિંડવિશુદ્ધ્યાદિક ઉત્તર ગુણોનું પાલન કરવામાં સમર્થ ન હોય, તેને દોષરહિત આવકપણું-દેશવિરતિપણું અંગીકાર કરવું મુક્ત છે. પરંતુ દંભવડે-કપટ વૃત્તિએ એટલે પોતાના દોષના આચ્છાદનવડે જીવવું—મુનિપણના વેશમાં રહીને આજીવિકા કરવી યોગ્ય નથી. અર્થાત્ ભટ્ટપણે આરિય પાળવા કરતાં આવકે ધર્મ પાળવો એ શ્રેષ્ઠ છે. ૬૫.

અહીં કોઈને શંકા થાય કે—એમ કરવાથી પ્રતના પાલનમાં અશક્ત એવા સર્વેને દીકારો ત્યાગ પ્રાપ્ત થયે? તે ઉપર સમાધાન કરે છે કે—એમ નહીં થાય. તેજ બતાવે છે.—

परिहर्तुं न यो लिंगमप्यलं दृढरागवान् ।

संविज्ञपाक्षिकः स स्यात्तिर्दभः साधुसेवकः ॥ ६६ ॥

મુક્તાર્થ—જિનશાસનને વિષે અત્યંત રાગવાળો જે મુનિ દ્વિય- (વેદ) નો ત્યાગ કરી ન શકે તો તેણે દંભરહિત, સાધુનો સેવક થઈ સંવિજ્ઞ પાક્ષિક થવું. ૬૬.

દીકાર્થ—જે મુનિજન દૃઢરાગી—જિનેશ્વર અને જિનશાસનને વિષે બહુ ભક્તિમાન છતો પમ્યજ્ઞાનુકરેલા દોષાધી શાસનની હીલ-

નાના ભયથી મુનિના વેગનો ત્યાગ કરવા સમર્થ ન હોય, તો તે મુનિએ દંભરહિત, તથા વિશેષ સંયમવાળા સાધુઓના સેવક થઈને સંવિત્તા મોક્ષમાર્ગમાં ઉદ્યત વિદ્યારણાના પક્ષી થવું એટલે તેના ગુણને ધર્મના પ્રરૂપક થવું. અગ્નિ જે મુનિ લગ્નજાને લીધે અથવા શારણની લીજનાના ભયને લીધે મુનિવેગને ત્યાગ કરવા અસમર્થ હોય, તેણે મુરખાધુઓ પામે પોતાનું પુનાંત દંભરહિત નિવેદન કરીને સાધુસેવામાં તત્પર થઈ સંવિત્તાપાશિક થવું. આમ કરવાથી સર્વને વેગનો ત્યાગ પ્રાપ્ત થશે નહીં. ૧૧.

પૂવ કહેલા નિવિત્તાપાશિકને જે ગુણગ્રામ યાવ છે તે કહે છે.—

નિર્દમસ્યાયમન્નસ્યાપ્યસ્ય શુદ્ધાર્થમાણિઃ ।

નિર્જેરાં વતના દક્ષે સ્વલ્પાપિ ગુણરાગિણઃ ॥ ૬૭ ॥

મુક્તાર્થ—નદક્રિયાવાન છતાં પણ નિર્દમ, શુદ્ધ અર્થને કહેનાર તથા ગુણના રાની એવા મુનિની યોગી પણ વતના નિર્જેરાને આપે છે. ૬૭.

લીકાર્થ નિર્દમ—ભાગ્ય પ્રપચરહિત એ કદાચ અવરાત્ર-ક્રિયાને વિશે નદ ઉદયમયાન હોય તો પણ તે પૂરે કહેલા ગુણરાગી સંવિત્તાપાશિકને થયાજ મુનિના ગુણના ગાન કરવાથી યોગી પણ વતના-યોગી પણ વતનાવતના પ્રવણ નિર્જેરાને એટલે કમંડળીને આપે છે—કહે છે. અગ્નિ તે દંભરહિત હોવાથી યોગીપણુ કમંડળી નિર્જેરાને પામે છે. ૬૭.

તેથી અનિવેકમા (કમંડુ કરવામાં) દોષ કહે છે.—

વ્રતમારામદ્યં વે વિદન્તોઽપ્યાત્મનઃ સ્ફુટમ્ ।

દંમાઘનિગ્ધમાશ્યાન્નિ તેષાં નામાપિ પાપ્મને ॥ ૬૮ ॥

મુક્તાર્થ—જેઓ વ્રતરૂપને જ પિતાનું વ્રતપાત્રનમાં અસામર્થ્ય અવગતાં છતાં પણ દંભથી પિતાનું મુનિપણુ કહે છે, તેમનું નામ તેનું તે પણ પાપને માટે છે. ૬૮

લીકાર્થ—પાન મનુષ્યોના દ્રવ્ય, કૌટ, કાગ અને જાનને અનુસારે અનિવાર્યહિત પાત્રન કરવામાં પિતાના અસમર્થપણાને જે કોઈ મદ પૂરેલા વ્રતરૂપને અવગતાં છતાં પણ દંભથી—માનને આધાર કરીને પુત્રનું મુનિપણુ કહે છે એટલે અને સાધુઓ જ લીએ એમ કહે છે, તે જટ અધિકેશનું—દંભેશનું નામ પણ—તેમના નામને ક્રમ્માર પણ પાપને માટે યાવ છે. તે પછી તેમને વંદના, સ્તુતિ કે મેલા કરવાથી જાણ થાય તેનાં શું કહેવું ? ૬૮.

કુર્યતે ચે ન યતનાં મમ્યકાલોચિતામપિ ।

તૈરહો યતિનામૈષ દાંભિકૈર્વચ્યતે જગત્ ॥ ૬૯ ॥

મુજાર્થ—જેઓ કાળને ચોગ્ધ એવી થતનાને સારી રીતે કરના નથી, તે દાંભિકો અહો ! થનિના નામે કરીને જ આ જગતને ઉતરે છે-કરે છે. ૬૯.

ટીકાર્થ—જેઓ-સાધુવેશધારી દાંભિકો સારી અને પાંચમા આશને અથવા વધને હમિન-ચોમ્ય એવી થતનાને-સંવત્ર ક્રિયાને એટલે જાતના રક્ષણને કરના નથી. અહો મોટું આશ્ચર્ય છે ! આ શાળાવિનાનું શબ્દ ભુજો કે જેથી તે દાંભિકો-કપટીઓ માત્ર સાધુના નામે કરીને જ આ જગતની-જગત જીવોની વચના કરે છે. એટલે તેઓને ઉતરીને જાત, વચ, અને દ્રવ્યાદિનું હરણ કરી તેમને લુટે છે. ૬૯.

ધર્મોતિ ક્યાતિલોભેન પ્રચ્છાદિતનિજાશ્રયઃ ।

તુળાય મન્યતે વિશ્વં હૈનોડપિ ધૂતકંતવઃ ॥ ૭૦ ॥

મુજાર્થ—ધર્મવાન એવા પ્રકારની પ્રસિદ્ધિના લોભથી પાતાના દોષોને જેલે દાંધી દીધા છે એવો, મુલુદીન દાંભિક માધુ પણ કૃદ-વર્માં કપટ ધારણ કરીને આખા વિશ્વને તુલ્યસમાન માને છે. ૭૦.

ટીકાર્થ—આ (પૂર્વોક્ત) સાધુ. ધર્મ-ત્યાગાદિક ધર્મવાન હું હું એવી ખ્યાનિ-પ્રસિદ્ધિના લોભથી-તેનું રક્ષણ કરવાની પ્રીતિથી પ્રથમથી પાતાના આશ્ચર્ય-દોષસમુદાયને જેલે આચ્છાદિત કર્યું છે-દાંધી દીધા છે એવો હીન-મુલુરદિન છતાં કપટ ધારણ કરીને એટલે મુખદાશ લાવવાથી કૃદવર્માં કપટ રાખીને જગતના જગોને તુલ્ય-સમાન માને છે. ૭૦.

આત્મોરુષાંસતો દંભી પરેષાં ચાવચાદતઃ ।

ધારાતિ કટિનં કર્મ વાપકં વોગજન્મનઃ ॥ ૭૧ ॥

મુજાર્થ—ત્યારપછી તે દાંભિક પાતાના ઉતરેથી અને જીભના અપચારથી વોગોત્પન્નિત્ત્વ નાષક એવું કટિન-આરે કર્મ બાપે છે. ૭૧.

ટીકાર્થ—ત્યારપછી એટલે જગતને તુલ્યસમાન માન્યા પછી અપચા પાતાનું કમિત્વ પ્રમિદ્ધ થવા પછી અભિમાન પામેશે તે દાંધી-કપટ-પ્રિય પાતાના ઉતરેથી-મુલુરદિનની પ્રમિદ્ધિથી અને જીભ સરે મુલુ-જનોના પણ અપચારથી-નિરાધો જગતીક મુલુરદિન પ્રમિત્ત મનપ્રાપ્ત થવાના જન્મનું-કટિનિત્ત્વ અપચા આચર્ય કટિવર્માં અવરે એવા

ઇચ્છા યોગાદિક યોગની ઉત્પત્તિનું બાધક-નિવારણ કરનાર એવું કહિન એટલે મહાત્મોવડે પણ દુર્લભ નરકાદિક પ્રાપ્તિને યોગ્ય અશુભ કર્મ બાધે છે-આત્મપ્રદેશની સાથે જોડી દે છે. ૭૧.

આત્માર્થિના તતસ્ત્યાજ્યો દંભોડનર્થનિવન્ધનમ્ ।

શુદ્ધિઃ સ્યાદ્જુમૂતસ્યેત્યાગમે પ્રતિપાદિતમ્ ॥ ૭૨ ॥

મૂલાર્થ—તેથીકરીને આત્માર્થાએ અનર્થના કારણરૂપ દંભનો ત્યાગ કરવો. કેમકે સરલ માણસની જ શુદ્ધિ થાય છે, એમ આનંદમાં કહ્યું છે. ૭૨.

ટીકાર્થ—તેથીકરીને એટલે દંભવાન માણસ ધણું કહિન દુર્કર્મ બાધે છે તે હેતુમાટે આત્મસ્વરૂપના અર્થો-પ્રયોજનવાળા એટલે આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિના ઇચ્છનારાએ અનર્થ નિવંધન-માયાવીને પણ અનિષ્ટ એવા નરકાદિક દુઃખોના ઉપદ્રવરૂપ અનર્થોના કારણભૂત દંભનો-માયા-વૃત્તિનો ત્યાગ કરવો. કેમકે યથાર્થ રીતે સરળ મનવાળાની જ શુદ્ધિ-પાપકર્મોના ક્ષય થાય છે એમ સિદ્ધાંતમાં કહેવું છે. ૭૨.

આગમ (સિદ્ધાન્ત)માં જો કહ્યું છે, તે જ કહે છે.—

જિનેર્નાનુમતં કિશ્ચિન્નિપિદ્ધં યા ન સર્વથા ।

કાર્યે ભાવ્યમદંભેનેત્યેવાજ્ઞા પારમેશ્વરી ॥ ૭૩ ॥

મૂલાર્થ—જિનેશ્વરોએ સર્વથા (એકાંતપણે) કાંઈ (કોઈની) પણ અનુસાર કરી નથી, તેમ જ કાંઈ (કોઈનો) પણ સર્વથા નિષેધ કર્યો નથી. પરંતુ ‘કાર્યને વિષે દંભરહિત થવું’ એવી જ પરમેશ્વરની આજ્ઞા છે. ૭૩.

ટીકાર્થ—તીર્થંકરોએ કાંઈપણ આદિસાદિક કાર્યની સર્વ પ્રકારે એકાંતપણે ‘અમુક કાર્ય જ કરવું’ એમ અનુસાર આપી નથી. અથવા કાંઈપણ આધાકર્માદિક કાર્યનો એકાંતપણે નિષેધ પણ કર્યો નથી. એટલે ‘અમુક કાર્ય સર્વથા નજ કરવું’ એમ કહ્યું નથી. ત્યારે જિનેશ્વરોએ શું કહ્યું છે? તે કહે છે. કાર્ય પ્રાપ્ત થયે છતે-નિષેધ કરેલું અથવા અનુ-મતિ આપેલું કાર્ય કરતી વખતે દંભરહિત-સરળ ચિત્તવાળા થવું-કપટ કરવું નહીં. એ પ્રમાણે પરમેશ્વરની-જિનેશ્વરની આજ્ઞા-આમન વાણી છે. ૭૩.

હવે બે રસોકવડે પરમાર્થ કહેવાપૂર્વક અધિકારનો ઉપસંહાર કરે છે.

અધ્યાત્મરતચિત્તાનાં દંભઃ સ્વલ્પોડપિ નોચિતઃ ।

છિદ્રલેશોડપિ પોતસ્ય સિન્ધુઃ લંઘયતામિવ ॥ ૭૪ ॥

મૂલાર્થ—અમુદ્રવું ઉદ્ધંધન કરનારને વહાણના લેશમાત્ર પણ છિદ્રની

જેમ અધ્યાત્મને વિષે જેમનું ચિત્ત આસક્ત છે, એવા પુરુષોને અદ્ય પણુ દંભ હવિત નથી. ૭૪.

ટીકાર્થ—જેમનું મન અધ્યાત્મને વિષે આસક્ત છે, તેઓને થોડો પણુ દંભ (કપટ) કરવો યોગ્ય નથી. તેમાં દૃષ્ટાંત કહે છે—સમુદ્રનું ઉદ્ધંધન કરીને જનારા લોકોને વહાણનું અદ્ય પણુ છિદ્ર જેમ યોગ્ય નથી તેમ. એટલે કે જેમ સમુદ્રને ઉતરતા લોકોને જરા પણુ છિદ્રવાનું વહાણ ડુબાવવાનું કારણ થાય છે, તેમ અધ્યાત્મને વિષે કરેલો થોડો પણુ દંભ આત્મસ્વરૂપની મહીનતા ઉત્પન્ન કરીને ભવસામરમાં ડુબાવે છે. ૭૪.

દંભલેશોઽપિ મત્યાદેઃ સ્વીત્યાનર્થનિવન્ધનમ્ ।

અતસ્તત્પરિહારાય યતિતત્ત્વં મહાત્મના ॥ ૭૫ ॥

મૂલાર્થ—દંભનો લેશ પણુ મહીનાય સ્વામી વિગેરેને સ્ત્રીભવરૂપ અનર્થનું કારણ થયો છે, માટે મહાત્મા પુરુષે તેનો ત્યાગ કરવા યત્ન કરવો. ૭૫.

ટીકાર્થ—દંભનો-શાવૃત્તિનો અંશમાત્ર પણુ મહીનાય સ્વામીના પૂર્વભવનો છવ કે જે મહામલ્લ નામે રાજા હતો તેમને તથા આદિ રાષ્ટ્રે કરીને પીઠ, મહાપીઠ વિગેરેને પરાધીનપણે સ્ત્રીમાત્ર બંધનરૂપ અનર્થનું-અનિચ્છિતનું કારણ થયો હતો. તેથી કરીને-આ દેખારેલા હાનીના કારણથી મહાત્માએ-સિદ્ધપુરુષે એટલે ધર્મના ફળને હઝળતા પુરુષે તે દંભના ત્યાગને માટે કુશલ કરવો. કશું છે કે—“ પીઠવડે સુખનું સેવન કરવું, જડરવડે અગ્નિનું સેવન કરવું, સર્વ ભાવવડે સ્વામીનું સેવન કરવું અને કપટરહિતપણે પરલોકનું સેવન કરવું.” તથા—“ સુર્યને આપેલા ચેષ્ઠ અન્નનું ભોજન કરવું તેજ ભોજન બાલુનું, જે પાપ ન કરે તેજ સ્થન (પંડિતાઈ) બાલુનું, જે પરોક્ષમાં પણુ કાર્ય કરે તેજ મિત્ર બાલુવો, અને જે દંભરહિત કરાય તે જ ધર્મ બાલુવો.” ૭૫.

॥ इति दंभत्यागाधिकारः ॥ ३ ॥

અધિકાર ૪ થો.

ભવસ્વરૂપની તિગા.

પૂર્વ અધિકારમાં અધ્યાત્મની જન્મમુક્તિ જેવી દંભત્યાગરૂપી શુદ્ધિ કહી. તે શુદ્ધિ વધારી ભવસ્વરૂપનો વધાર્થ ભાસ થાય છે, માટે આ ત્રીયા અધિકારમાં ભવસ્વરૂપનું નિવર્તન બતાવે છે.—

તદેતં નિર્દેશાચરણપટ્ટના ચેતસિ ભવ-
સ્વરૂપે મંચિન્યૈ ક્ષણમપિ મમાધાય સુધિયા ।
इयं चिन्ताध्यात्मप्रमरमरसीनीरलहरी
मनां वैराग्यास्थाप्रियपवनपीना सुखकृते ॥ ૭૬ ॥

મુદાપે—તે માટે ઉપર કથાપ્રમાણે નિર્દેશપણે આચરણ કરવામાં નિપુણ એવા બુદ્ધિમાને એક દાનુવાર પાત્ર મનને સ્થિર રાખીને ચિત્તમાં સમારના સ્વરૂપનું ચિત્તવન કરવું. આ ભવસ્વરૂપની મિત્રા (ચિત્તવન) અભ્યાસના પદ્ધતિપદ્ધતિ મરોચરના જગકષોજ એવી છે. તે વૈરાગ્યની આચાર્યશ્રી મુદ્રા સપ્તમી પુષ્ટ પદ્ધતિ અનુકરણે સુખદાયી થાય છે. ૭૬

દીકાર્ય—તે માટે યમના દોષ અભ્યુપાસી દુભરસિત ધર્મનું આચરણ કરવાના નિપુણ-કુલજા બાપ બુદ્ધિમાને એટલે મારી રીતે આત્માનું તુલ્ય વિચારનારા પુરુષે એક દાનુવાર પાત્ર એટલે ચિરકાળ-મુક્તિ ચિત્તવન કરવાના જે અમલ દોષ, તેણે અલ્પકાળ પાત્ર ભવનું સ્વરૂપ આપનારના અભ્યાસ-જન્ય, જ્યાં, વિધાન વિગેરેનું સ્વરૂપ મનને ૧૫ સમાપ્તિ દ્વિય ગાત્રી રીત મનને સ્થિર કરીને એટલે વિચાર-વટે મનુષ્ય કરીને ચિત્તવન કરવું મુદ્રાપદ્ધતિની વિચારણા. આ ભવસ્વ-રૂપની મિત્રા (૧૫૫૫) અભ્યાસના પદ્ધતિ ઉદ્દેશ્યરૂપી નાના તળા-વન્ય જગત્સ્વરૂપ છે. ૧ મિત્રા વૈરાગ્યની-મુદ્રા ઉપરની ઉદ્દેશ્ય-તળાની અભ્યાસ-અભ્યાસની સ્વરૂપના મનસુર વાયુવટે પુષ્ટ પદ્ધતિ અનુકરણેના મુખને માટે પદ્ધતિ જ્ઞાનાનદની ઉત્પત્તિને માટે થાય છે. એટલે અનુકરણ પદ્ધતિપદ્ધતિ થાય છે. ૭૬.

આ મુદ્રા મદ્યજવર મનુદ્ર મંદા છે, એમ વિચારવું. તે કહે છે.—

इतः कार्त्तव्याप्रियवृत्तिरिति परितो नृःमह इतः
पतन्ति प्रायागो विषयनिर्मिष्टाद्विषयिनाः ।
इतः क्रोधादयो विकृतिरतिनीमगमकृतः
ममुद्रे संसारं तदिह न सर्वं कल्प भवति ॥ ૭૭ ॥

મુદાપે—જા. એક તરફ દુઃખ એટલે કમરૂંદી વાગાનવ મેનરૂંદી કમરૂંદી કરે છે, આ મુદ્રા અનુદ્ર વિચારણા પદ્ધતિ નિપુણરૂંદી મુદ્રાપદ્ધતિ પદ્ધતિ ૫૬ છે, અને આ મુદ્રા વિચારણા નદીએના મંદ-નર્થ ઉત્પત્તિ થોડા કોષ્ટકો અનુદ્ર (જગત્સ્વરૂપ) દેખાય છે. તે અનુદ્ર મુદ્રાપદ્ધતિ મનુદ્રા દેને જાણ કરવા ન થાય? ૭૭.

ટીકાર્થ—હે પ્રાણી ! તે કારણ માટે એટલે ભણું કારણ દેવાને
 રીથે આ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં કોને ભણ ઉત્પત્ત ન થાય ? સર્વ વિરેકી
 પ્રાણીને ભણ ઉત્પત્ત થાય છે. કેમકે તે ભણસાગરમાં એક તરફ એટલે
 ઝીલે તો દુઃસહ એવો કામદેવરૂપી વડવાનજ સર્વ દિશાઓમાં પ્રદીપ્ત
 દેખાય છે. જેમ સમુદ્રમાં રહેલો વડવાનજ જળનું ચોપણ કરવાથી
 સંતાપનો હેતુ છે તેમ સંસારમાં રહેલ પ્રથમ મુખનું ચોપણ કરનાર
 કામદેવ છે. વળી બીજા બાણુએ સંઘાતિક પાંચ વિષયોરૂપી દુર્લભ
 પર્વતોના શિખરપરથી તુટીપડેલા-જુદા પડેલા દહ આસન્નિરૂપ મોટા
 પથ્થરો પડે છે—બાધાતકારી થાય છે. જેમ સમુદ્રમાં જતા મનુષ્યોને
 પર્વતથી પડના પથ્થરો (ખડકો) અનેક ઉપદ્રવોના હેતુ થાય છે તેમ
 સંસારસાગરને સામે કાંઈ જનારા ભ્રમપ્રાણીઓને વિષયો બાધાતકારી
 થાય છે. કેમકે વિષયી પુરો ભણું ઉદ્ધવન કરી રાક્ષસ નથી. વળી
 બીજા પ્રદેશમાં એઈએ તો વિઘ્નરૂપ-આત્મરજભાવના ત્યાગરૂપ નદીના
 શંખમે-અર્ધગતને ઉત્પત્ત કરેલો ક્રોધરૂપી આવર્ત-જગજમલુ એટલે
 ક્રોધનો આવેશ દેખાય છે. જેમ સમુદ્રમાં નદીએ કરેલા આવર્તો પ્રવાણને
 ભંખ કરે છે—રોકે છે, તેમ ભણસાગરના પરતીરે જવામાં પણ ક્રોધાદિક
 વિઘ્નકારક છે. સંસારમાં વસનારને ક્રોધની ઉત્પત્તિ અવરજ થાય છે,
 માટે તેનાવડે પણ આ ભણસાગર ભણંકર છે. ૭૭.

આ સંસાર અગ્નિરૂપ છે, તે કહે છે.—

પ્રિયા જ્વાલા યન્નોદ્ધમતિ રતિસંતાપતરલા

કટાક્ષાન્ ધૂર્માધાન્ કુચલયદલરયામલરૂષીન્ ।

અયાંગાન્ચંગારાઃ કૃતચહુવિકારાશ્ચ વિપયા

દહન્ત્યસિન્ યદ્દાં મયપુપિ ત્વમ્ ક્વ મુલભમ્ ॥ ૭૮ ॥

મૂકાર્થ—હો સંસારરૂપ અગ્નિમાં રનિરૂપ સંતાપવડે અપજ એવી
 પ્રિયારૂપી જ્વાળા કમળના પત્ર એવી રથામ કાંતિવાળા કટાક્ષારૂપી
 ધૂમસમૃદ્ધને ઉદ્ધમન કરે છે—બહાર કાઢે છે; તથા ઘણા ચિહારને કર-
 નારા વિષયોરૂપી અંગારાઓ અંતરે બાળી નાંખે છે, તેવા આ સંસાર-
 રૂપ અગ્નિમાં કયે સ્થાને મુખની મુશબતા છે ? ક્યાંઈ પણ નથી ૭૮.

ટીકાર્થ—હે આત્મા ! આ પ્રત્યક્ષ દેખાતા, સંસાર જ છે શરીર
 જેનું એવા અગ્નિને વિરે એટલે સંસારરૂપી અગ્નિને વિરે મુખ કયે
 ઠાણે મુશબ છે ? કોઈપણ સ્થાને મુખ છે જ નહીં. કેમકે બે સંસાર-

રૂપી અગ્નિમાં રતિ-ભોગની અભિલાષારૂપ સંતાપવટે-ઉજ્જ્વલતાવટે તરત-ચપળ અથવા વિસ્તીર્ણ એવી પ્રિયા-સ્ત્રીરૂપી જ્વાળા-ઉત્તત અગ્નિશિખા રહેલી છે. સ્ત્રીઓ ઘણા વિકારને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી જ્વાળા જેવી કહી છે. તે સ્ત્રીરૂપ જ્વાળા કુવલયના-સ્વામ કમળના પર્ણ જેવી સ્વામ કાંતિવાળા કટાક્ષરૂપી-સ્ત્રીઓનાં કુટિલ નેત્રના પ્રાંત-ભાગરૂપી ધૂમાડાના સમૂહને-જોડાને મૂકે છે. અર્થાત્ તેના ધૂમાડાવટે પ્રાણીને અંધ કરે છે. સ્ત્રીઓના સૌન્દર્યથી મોહ પામેલા મનુષ્ય અંધ જ બની જાય છે, તેથી તેના કટાક્ષને ધૂમની ઉપમા આપી છે. તથા જેમણે ઘણા વિકારો ઉત્પન્ન કર્યા છે, એવા છટ અને અનિષ્ટ શબ્દાદિક વિષયોરૂપી અંગારા ઓતાદિક ઈંદ્રિયોના સમૂહરૂપ અંગોને-અવ-ધવોને બાળે છે-જલમસાત કરે છે. માટે સંસાર પ્રત્યક્ષ અગ્નિરૂપ છે. ૭૮

સંસાર એ દિશાનું સ્થાન (કસાઈખાનું) જ છે, તે કહે છે.—

ગલે દત્ત્યા પાર્શ્વં તનયવનિતાસ્ત્રેહ્યદિતં
 નિર્પીડ્યન્તે યત્ર પ્રકૃતિકૃપણાઃ પ્રાણિપશવઃ ।
 નિતાન્તં દુઃસ્વાર્તાં વિપમવિપર્યયાતકમર્દ-
 ભયઃ સૂનાસ્થાનં તદહહ મહાસાધ્યસકરમ્ ॥ ૭૯ ॥

મૂલાર્થ—અહો ! મહા ખેદની વાત છે કે આ સંસાર મહા ભયંકર, સૂના સ્થાન (દિશાનું સ્થાન) છે. કેમકે તેમાં સ્ત્રીપુત્રાદિકના એકથી રચેલા પાશને જગ્યામાં બાંધીને અત્યંત દુઃખાને અને સ્વભાવથી જ કૃપણ (દીન) એવા પ્રાણીરૂપી પશુઓ શબ્દાદિક વિષમ વિષયોરૂપી ધાન કરનારા મુખડોવટે પીડા પામે છે. ૭૮.

ટીકાર્થ—હે છત્ર ! મહા અધરિત-અરોગ એટલે ખેદકારક એ છે કે આ સંસાર મહાભયંકર દિશાનું સ્થાન છે. કેમકે જે 'સૂનાસ્થાનને વિષે સ્ત્રી અને પુત્રપરના એક—સગરૂપી તતુઓવટે રચેલા પાશને-મજબૂત દોરીને જગ્યામાં નાંખીને-બાંધીને પ્રાણીથી જ કૃપણ એટલે અસાર પદાર્થ ઉપર પશુ અત્યંત મોહ બાંધેલા હોવાથી તુચ્છ અથવા દીન એવા પ્રાણી (છત્ર) રૂપી પશુઓ-બકરાં વિનેરે તુચ્છ જંતુઓ નાના પ્રકારની બચાથી પીડા પામ્યા છતાં વિષમ-અનિ ભયંકર દુઃખરૂપ કળને આપનારા પૂરેકા શબ્દાદિક વિષયોરૂપી ધાન કરનારા મુખડોવટે પીડા છે-અનેક જન્મમરણોથી કષ્ટ પામે છે. ૭૮.

આ સંસાર રાક્ષસરૂપ છે એમ વિચારવું, તે કહે છે.—

અવિદ્યાયાં રાત્રી ચરતિ વહતે મૂર્ધિ વિપમં
કપાયવ્યાલૌષં ક્ષિપતિ વિપયાસીનિ ચ ગલે ।

મહાદોષાન્ દન્તાન્ પ્રકટયતિ વક્ત્રસરમુલો

ન વિશ્વાસાર્હોઽયં ભવતિ ભવનક્તંચર ઇતિ ॥ ૮૦ ॥

મુદાર્થ—આ સંસાર રાક્ષસરૂપ છે. કેમકે તે અવિદ્યા (અજ્ઞાન)રૂપી રાત્રીમાં ચાલે છે—ફરે છે, અસ્તક ઉપર ભયંકર કષાયોરૂપી સર્પના સમૂહને વહન કરે છે (ધારણ કરે છે), ગળામાં વિષયોરૂપી અસ્થિ-સમૂહને નાંખે છે, તથા કામદેવરૂપી કુટિલ (વિકૃત) મુખવાળો તે ભવરાક્ષસ મહાદોષોરૂપી દાંતોને પ્રગટ કરે છે—દેખાડે છે. માટે આવા સંસારરૂપી રાક્ષસ વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય નથી. ૮૦.

ટીકાર્થ—હે પ્રાણી ! આ સંસાર નક્તંચર-રાત્રિચર એટલે રાત્રિને વિષે ભ્રમણ કરનાર રાક્ષસ જ છે. કેમકે તે રંકપી રાજમુખી સર્વનું ભક્ષણ કરનાર છે, તેથી તે વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય નથી. વળી તે ભવ રાક્ષસ અવિદ્યા-અજ્ઞાનદશાં રાત્રીમાં સ્વેચ્છાએ ફરે છે. કુલોને અંધકાર જ હરો સાધક દોષ છે, માટે અજ્ઞાનરૂપ રાત્રિચરપણું કહ્યું છે. તથા તે રાક્ષસ અસ્તકપર વિષમ-ભયંકર એટલે જોના વિષયેમ ઉતરી ન શકે તેવા કોષાદિક કષાયોરૂપી સર્પોના સમૂહને ધારણ કરે છે. કષાયવાળાને જ સંસાર દુઃખપ્રદ થાય છે. તથા વિષયોરૂપી અસ્થિની ખાણને ગળામાં ધારણ કરે છે. વિષયી પુરુષોને જ સંસાર ખોલે કામેલો છે. તથા તે સ્વચ્છેદ્ધા, મોટા આરંભો અને પરત્વી અમનાદિક નરાકુળને આપનારા મહા દોષોરૂપી દાંતોને પ્રગટ કરે છે, એટલે કે વિકરાલ રૂપ દેખાડવા માટે મુખ ઉઘાડીને દેખાડે છે. તથા તે વક્ર એટલે વિષમ સ્વભાવને લીધે વિકરાલ-ભયંકર કામદેવ-રૂપી મુખને ધારણ કરે છે. અભક્ષ્ય ભક્ષણાદિક અનાચારનું આચરણ કરવામાં કામદેવ જ મુખ્ય હેતુ છે, માટે તેને મુખની ઉપમા આપી છે. આવા પ્રકારનો ભવરાક્ષસ વિશ્વાસને યોગ્ય નથી. ૮૦

આ સંસાર ભયંકર અટપી છે એમ નિવચન કરવું, તે કહે છે.—

જના લઘ્વ્યા ધર્મદ્રવિગલયમિદ્ધાં વ્યવનપિ

પ્રમાન્તો વામાક્ષીસ્તનવિપન્નદુર્ગસ્થિતિકૃતા ।

વિહુંઘ્નન્તે વસ્ત્વાં પુન્નુમત્તરનિહોન ષટ્તિના

ભવાદૃષ્ટાં નાસ્વાનુષિતમત્તહાદસ્ય ગમનન્ ॥ ૮૧ ॥

વાસને વિષે આસક્તિ થતા નથી. જે સંસારમાં મનુષ્યો “આ ધન માટે છે, આ ઘર માટે છે, આ પુત્ર અને સ્ત્રી વિગેરે તથા અધ્યાદિક માટે છે.” આ પ્રમાણેના વિષયોમને લીધે—વિપરીત શુદ્ધિને લીધે પારંપર તેમને ધણાં દુઃખો પ્રાપ્ત થયાં છે, તે પણ તેઓ મિથ્યા-અસત્ એટલે પોતાના વિકલ્પથી જ કલ્પના કરેલાં મૂળતુષ્ણુની જેવાં અને અવિદ્યમાન એવા સાતામુખના અભિમાનને—મુખીપણાના અભિમાનને પારણ કરતાં છતાં તેમાં નિવાસ કરે છે. અર્થાત્ મુખ નહીં છતાં પણ મુખની ભ્રાંતિવાજા યાચ છે. ૮૨.

આ સંસાર કારાગૃહ (કેદખાનું) છે એમ ચિંતવન કરવું, તે હે છે.—

પ્રિયાએહો યસ્મિન્નિગહસદૃશો યામિકમટો-
પમઃ સ્વીયો વર્ગો ધનમભિનવં ઘનધનમિવ ।

મદામેધ્યાપૂર્ણ વ્યસનચિલસંસર્ગવિપમં

મયઃ કારાગૃહં તદિદ ન રતિઃ ક્વાપિ વિદુષામ્ ॥ ૮૩ ॥

મુદ્ધાર્થ—જે સંસારરૂપી કારાગૃહમાં પ્રિયાપરનો સ્નેહ નિગહ-બેડી સમાન છે, પુત્રાદિક પરિવાર પડેરેગીર યોદ્ધાસમાન છે, અને દ્રવ્ય નવીન બંધન સદૃશ છે, તથા જે કારાગૃહ મદરૂપી અશુચિએ કરીને ભરેલું છે, અને વ્યસનરૂપી નિલોના સંસર્ગથી ભયંકર છે, એવા આ સંસારરૂપી કારાગૃહમાં વિદ્વાન પુરૂષને કોઈ પણ સ્થાને રતિ-પ્રીતિ ઉત્પન્ન થતી જ નથી. ૮૩.

ટીકાર્થ—હે પ્રાણી! હમણાં કહેવાતા હેતુથી આ સંસાર, કારાગૃહ એટલે અપરાધીઓને નિરોધ કરવાનું ગૃહ (કેદખાનું) છે એમ તું જાણ. તેવા કારાગૃહ રૂપ દોષથી આ ભવને વિષે વિદ્વાનોને એટલે કૃત્યાકૃત્યનું વિવેચન કરવામાં પંડીત એવા પુરૂષોને કોઈ પણ સ્થાને રતિ-પ્રીતિ ઉત્પન્ન થતી નથી. જે ભવરૂપી કારાગૃહમાં સ્ત્રીકેદપરનો જે પ્રેમ તે નિગહ-બેડી સદૃશ છે. તે બેડીમાં પડેલાથી નાશીને અન્યત્ર જઈ શકાતું નથી, માટે પ્રિયાના સ્નેહને નિગહની ॥પમા આપી છે. તથા પોતાનો જે પુત્રાદિક પરિવાર વર્ગ તે પડેરેગીર સુખદ જેવો છે. અર્થાત્ પરિવારથી નીંટાએડો પુરૂષ નાશીને સંસારથી દૂર જઈ શકતો નથી, તેથી તેને પડેરેગીરની ઉપમા આપી છે. તથા ધન-દ્રવ્ય એ નવીન-અપૂર્વ રત્નજી આદિકના બંધનરૂપ છે, ધનની આશામાં બંધાયેડો પુરૂષ

અપરાધી થયેલા બંદી (કેદી)ની જેમ નવી નવી જાતિના પરાતવને પામે છે, માટે તેને નવીન બંધનની ઉપમા આપી છે. તથા તે કારાગૃહ ધન અને યૌવનાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલા અભિમાનરૂપી અપવિત્ર પદાર્થ (વિષાદિક)થી ભરેલું છે, અર્થાત્ અભિમાની મનુષ્ય અપકીર્તિરૂપ દુર્ગન્ધને પામે છે. તથા તે કારાગૃહ ધન પુત્રાદિકના વિયોગથી ઉત્પન્ન થયેલાં વ્યસનો-કષ્ટોરૂપી જીલોના-સર્પના નિવાસસ્થાનોના સંસર્ગથી દારૂ-ભયંકર છે. ૮૩.

આ સંસાર રમશાનરૂપ છે એમ વિચારવું, તે કહે છે.—

મહાક્રોધો મૃદ્ધોડનુપરતિશ્ટગાલીવ ચપલા

સ્મરોલૂકો યત્ર પ્રકટકદુશબ્દઃ પ્રચરતિ ।

પ્રદીપ્તઃ શોકાગ્નિસ્તતમપયશોભસ્મ પરિતઃ

સ્મશાનં સંસારસ્તદભિરમણીયત્વમિહ કિમ્ ॥ ૮૪ ॥

મૂલાર્થ—જેને વિષે મહાક્રોધરૂપી મૃદ્ધપક્ષી રહેલા છે, અપજ એવી અવિરતિરૂપ શીયાળણી રહેલી છે, કામદેવરૂપી ધ્રુવઃ પ્રગટ રીતે કદુ શબ્દ કરતો સ્વેચ્છાએ કંઈ કરે છે, શોકરૂપી અગ્નિ પ્રદીપ્ત રહેલો છે, તથા જેમાં ચાતરક વિસ્તાર પામેલા અપયશરૂપી ભસ્મના ઢગલા લોવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે હોવાથી આ સંસાર રમશાન સદશ છે, તેથી તેમાં રમણીયતા શી છે? કાંઈ જ નથી. ૮૪.

ટીકાર્થ—આગળ કહેવામાં આવતાં કારણોથી આ પ્રત્યક્ષ દેખાતો સંસાર રમશાન સદશ છે એમ જાણવું. આ સંસારરૂપી રમશાનમાં મનને સુદૃશતા-પ્રસન્નતા ઉત્પન્ન કરનારી શી વસ્તુ છે? કાંઈ જ નથી. કેમકે ભવરૂપી રમશાનમાં મહા અનંતાનુબંધી ક્રોધ કે જે ઉત્પન્ન થયા પછી અકાર્ય કર્મો વિના નિવૃત્તિ જ પામતો નથી તેવા મહાક્રોધરૂપી મૃદ્ધ-માંસાહારી પક્ષી રહેલા છે. પોતાના અને જીભના રૂધિર તથા માંસને ખાનાર હોવાથી તેને આ પ્રમાણે ઉપમા આપી છે. તથા માંસાદિ ભક્ષણ કરવામાં અપજ એવી અવિરતિરૂપી શીયાળણી જમણ કરે છે. અવિરતિમાન સર્વજ્ઞી હોવાથી તિર્થંચના સ્વભાવવાળો છે, તેથી તેને તેવી ઉપમા આપી છે. તથા કામદેવરૂપી ધ્રુવઃ પ્રગટ રીતે કદુક-વિવેકીજનને દુઃખદાથી શબ્દ કરતો સ્વેચ્છાએ પરિજમણ કરે છે. કામદેવ દિવસે દેખી શકતો નથી (પ્રાયે દિવસે ઉત્પન્ન થતો નથી), કુષ્ઠ ભાગણ કરનાર હોય છે, અને સ્વેચ્છાચારી હોય છે, તેથી તેને તેવી ઉપમા આપી છે. તથા ન્યાં શોકરૂપી—ઈષ્ટ વસ્તુના વિયો-

અદિકથી ઉત્પન્ન થયેલા ચિત્તના ઉદ્દેશથી અગ્નિ પ્રતીક્ષ થયેલો દેખાય છે. સંતાપનો હેતુ હોવાથી ચોકને અગ્નિની ઉપમા આપી છે. તથા કોનરૂ વિસ્તાર પામતા અપવશથી-અપકીર્તિથી ભસ્મ-રૂપાનો સ્મૃત પડેલો છે. અસાર હોવાથી તથા મલિનકારક હોવાથી અપવશને ભસ્મની ઉપમા આપી છે, અને તે અપવશ સંસારમાં વચતા પ્રાણી-ઓને પ્રાપ્ત થાય છે. ૮૪.

આ સંસાર વિષ્ણુસરૂપ છે એમ વિચારવું, તે કહે છે.—

ધનાશા યજ્ઞાયાપ્યતિવિપમમૂર્છામિણયિની
વિલાસો નારીણાં ગુરુવિકૃતયે યત્સુમરસઃ ।

ફલાસ્વાદો યસ્ય પ્રસરનરકવ્યાધિનિયદ્-

સ્તદાસ્યા નો યુક્તા ભવ વિપતરાયત્ર સુધિયામ્ ॥ ૮૫ ॥

મૂર્છાર્થ—આ સંસાર વિષ્ણુસરૂપ છે. દેખો ધનની આશાથી જે (વિષ્ણુ) ની છાયામાત્ર પણ અતિ વિષમ મૂર્છાને આપનારી છે, તથા સ્ત્રીઓના વિલાસથી જેનો પુષ્પપરાગ પણ મોટા વિહારને માટે થાય છે, તથા જેના ફળનો આસ્વાદ નરકના વિસ્તીર્ણ વ્યાધિઓના સ-મૂહરૂપ છે, એવા આ સંસારથી વિષ્ણુને વિશે બુદ્ધિમાન પુરુષોએ આસ્થા રાખવી યોગ્ય નથી. ૮૫.

દીર્ઘાર્થ—હે ભગ્ન પ્રાણીઓ ! વૃક્ષમાત્ર હેતુને લીધે આ સંસાર જે વિષ્ણુ સમાન છે. મહામૂર્છા ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તથા પ્રાણનો નાશ કરનાર હોવાથી તેને વિષ્ણુની ઉપમા આપી છે. આવા વિષ્ણુ ઉપર બુદ્ધિમાને-વિવેકીઓએ વિશ્વાસ રાખવો યોગ્ય નથી. તે ભવથી વિષ-ગ્રસ્ત કેવો છે ? તે કહે છે.—ધનની આશા-ધનને પ્રાપ્ત કરવાની ઉચ્છાસ જે વિષ્ણુની છાયા પણ એટલે વૃક્ષ તો દૂર રહો માત્ર તેની છાયા પણ અતિ વિષમ-અનિવાર્ય મૂર્છાને એટલે દૈનન્દ્યરહિતપણાને આપ-નારી છે. ધન એ વિરેકનો નાશ કરનાર તથા આશા અને તૃષ્ણાને વિશામ આપનાર છે, તેથી તેને વિષ્ણુની છાયાની ઉપમા આપી છે. તથા સ્ત્રીઓના હાવભાવ મુંઝાસદારીક દેહરૂપ વિલાસો જે વૃક્ષના પુષ્પ-પરાગ સાર છે, તે પણ અનિ મોટી ચિત્તને માટે એટલે મહા મોહનીય કાર્યનો નષ્ટ અને ઉદય કરનાર એવા વિહારને માટે થાય છે. સ્ત્રીઓના વિલાસ મનપ્રાપ્તિપદના કારણે હોવાથી તેને તેની ઉપમા આપી છે. તથા જે વિષ્ણુના ફળનો સ્વાદ-નરક પ્રવેશની સ્થાપિત

સ્મરસ્યેદદ્વેદમ્લપિતગુણમેદસ્યનુદિનં

ભવગ્રીષ્મે મીષ્મે કિમિહ શરણં તાપહરણમ્ ॥ ૮૮ ॥

મહાર્થ—જે ભવરૂપી શ્રીષ્મકાગમાં અતિ ઉષ્ણ ક્રોધરૂપી સૂર્યથી સમતારૂપ સરોવર શોષાતું પામે છતે—સૂકાર્થ મયે છતે વિષયને પરા-
મીન યથેક્ષા અન્ન પ્રાણીઓ તૃષાવડે પીડા પામીને ખેદયુક્ત થાય છે,
તથા જે ભવરૂપી શ્રીષ્મકાગે નિરંતર કામદેવરૂપી સ્વેદ (પરમેવા)ની
આદ્રેતાથી ગુણરૂપી મેદસને ગ્જાની પમાડી છે એવા આ ભવકર
ભવરૂપી શ્રીષ્મકાગુને વિશે તાપનું હરણ કરનારકયું શરણુ—આશ્રય છે ? ૮૮.

દીકાર્થ—દે અન્ન પ્રાણીઓ ! નિરંતર કામવિકારરૂપ પરમેવાની
આદ્રેતાથી ગુણરૂપી મેદસ-ધર્મધાનુઓને જેણે ગ્જાની-દુર્બળતા પમાડ્યા
છે, એવા આ ભવકર ભવરૂપી શ્રીષ્મકાગુને વિશે તાપને હરણ કરનાર
એટલે મનના ઉદ્વેગનું તથા ક્રોધરૂપ સૂર્યના તીક્ષ્ણ કિરણોથી ઉત્પન્ન
થયેલા તાપનું નિવારણ કરવા માટે કઈ વસ્તુ શરણુ—આશ્રય કરવા
યોગ્ય છે ? કોઈ પશુ નથી. કેમકે તે ભવરૂપી શ્રીષ્મકાગને વિશે અતિ
ઉષ્ણ—દુર્ગતિના હેતુ દોષાથી ભયાનક એવા ક્રોધરૂપી આદ્રેતા-સ્વપરને
તાપનું કારણ દોષાથી જેને મૂર્ચની ઉપમા થટે છે એવા ક્રોધાર્કથી
શાતવૃત્તિરૂપ સરોવર તાપનું હરણ કરવામાં સમર્થ દોષાથી જેને
જગાશયની ઉપમા થટે છે એવું જગાશય શોષ પામે સતે—સાંતરણ-
રૂપી જગશવિત્તિ યથે નામે તે વિષયોને પરામીન યથેક્ષા અન્ન—માત્રે જલા-
યોગ્ય અન્ન દુષો, તૃષાથી પીડા પામ્યા છતા જ ક્યેસ પામે છે. એટલે
મનનારૂપ રમેતા આભાવને લીધે તૃષ્ણાની અપૂર્વતા યવાથી નરરપાને
તરંગ્યા જ મરી જાય છે. ૮૮.

આ મત્યારમાં સર્વે સ્વજનો સ્વાયંના જ સત્યા છે એમ વિચારવું,
તે કહે છે.—

પિતા માતા આતાન્ન્યભિચ્ચિત્તમિધ્યાયમિમતો

ગુણદામગ્રાતા ન ભયુ ધનદાતા ચ ધનયાન ।

જનાઃ સ્વાર્થમ્હાતાયનિગમવદ્દાતાનયમૃતઃ

વ્રમાતા કઃ ક્યાતાવિદ્ધ મયમુનમ્યામ્નુ રમિકઃ ॥ ૮૯ ॥

મહાર્થ—એ સત્યાર મુખનું વર્ણન કરવામાં કરો. રમિક પુરૂષ
પશુ પ્રાણી (માથે કરનાર) છે ? કોઈ જ નથી. કેમકે પિતા, માતા
અને જાતી પશુ સ્વર્ગ-છાત્ર વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય તો જ મન્ય થાય

ઉ. તથા તેમના ઉપકારાદિક ગુણસમૂહને જાણતો હતો અને પોતે
ધનવાન હતો પણ તેમને ધન આપતો નથી. કેમકે આ જનતામાં સર્વે
જનો પોતાના સ્વાર્થની જ વૃદ્ધિમાં નિરંતર અત્યંત આદરિત્વામવાગા
રહે છે. ૮૬.

ટીકાર્થ—હે પ્રાણી ! સસાર મુખની આત્મમાં એટલે આ મનુષ્યા-
દિક જન્મમાં જે મુખ છે તેનું વર્ણન કરવામાં કયો રસિક પુરુષ પ્રમાણ
છે ? એટલે સંસારમાં આટલું મુખ છે એમ તેનું પ્રમાણ કરી રાકે
તેવો હોય છે ? હોય જ નથી. કેમકે સસાર મુખના અનિવર્તિત સ્વભાવે
કરીને તેનું માન થઈ શકે તેનું નથી. જે જન્મમાં પિતા, માતા અને
બંધુ પણ પોતાના સ્વાર્થની સિદ્ધિ યાચ તોજ આ પ્રાણીને અભિ-
મત-માન્ય યાચ છે. અને તેમના પૂર્વે કરેલા ઉપકારાદિક ગુણસમૂહને
જાણતો હતો એટલે કે આણે મારાપર ધણે ઉપકાર કર્યો છે એમ
જાણતો હતો તથા ધનવાન-સમૃદ્ધિમાન હતો પણ તેમને ધન આપીને
પ્રત્યુપકાર કરતો નથી. કારણ કે સર્વે મનુષ્યો સ્વાર્થની-પોતાના પ્રયો-
જનની વૃદ્ધિ-સિદ્ધિ કરવામાં જ નિરંતર—સત્રિદિવસ ઉત્તવગ-અતિ
આદરિત્વામને ધારણ કરનારા હોય છે. એટલે સ્વાર્થની સિદ્ધિમાં જ
વધતા પરિણામવાગા રહે છે, પણ પ્રત્યુપકાર કરનારા થતા નથી. ૮૬.

આ સસાર વિશ્વાસપાત્રી છે એમ વિચારજું, તે કહે છે.—

પૃથ્ઠઃ પ્રાણૈર્ગૃહ્યાત્યહહ મહતિ સ્વાર્થે રૂઢ યાન્

ત્યજત્યુર્ધ્વલોકસ્તુળ્યદઘૃણસ્તાનપરધા ।

વિપં સ્વાન્તે વક્ત્રેઽમૃતમિતિ ચ વિશ્વાસહતિકૃદ્-

ભવાદિત્યુદ્દેગો યદિ ન ગદિર્તઃ કિં તદધિકઃ ॥ ૯૦ ॥

મૂલાર્થ—અહો ! લોકો પોતાનો મોટો સ્વાર્થ હોય ત્યારે તેઓ
(સ્વજનાદિકો) ને સ્તુતિ અથવા ધનવડે તથા પોતાના પ્રાણોએ કરીને
પણ મરણ કરે છે, તેઓને જ અન્યથા-સ્વાર્થ ન હોય ત્યારે અતિ
નિર્દયપણે વૃણની જેમ તણ દે છે. વળી મૃદયમાં વિષને અને દુઃખમાં
અમૃતને ધારણ કરે છે. મોટે આ પ્રમાણે વિશ્વાસનો ધાન કરનાર અઃ
ભવયકી જે તને ઉદ્દેશ (વૈરાગ્ય) પ્રાપ્ત થતો નથી, તે કદી અર્થ
કહેવાથી શું કળ ? કાંઈ જ નહીં. ૯૦.

ટીકાર્થ—અહો ! હે પ્રાણી ! આ પ્રમાણે-હનન-ક્રોધ-અપ્રયો-
ગે તે પ્રકારે વિશ્વાસપાત્રકારક-મજ્જાના વિનાશકારક એવા આ જન્મમાં

જે તારા આત્માને ઉદ્દેગ-વૈરાગ્ય એટલે ઉદારીનના પ્રાપ્ત થતી નથી તો પછી તેથી અધિક કહેવાથી શું ફળ થાય ? કાંઈજ નહીં. આ ભવ વિશ્વાસઘાતી શી રીતે છે ? તે બતાવે છે.—આ સંસારને વિષે લોકો મોટા સ્વાર્થ ઉત્પન્ન થયો હોય ત્યારે જે સ્વજનાદિકને ઘણી સ્તુતિ અથવા ધનવડે તથા પ્રાણે એટલે આયુષ્ય અને ઇન્દ્રિયાદિકવડે પણ મહણ કરે છે—સ્વીકાર કરે છે, તેજ સ્વજનાદિકને જ્યારે સ્વાર્થસિદ્ધિ નથી હોતી ત્યારે અત્યંત નિર્દય (નિર્વૈજ્ઞ) થઈને પગે લાગેલા તુણી જેમ તણ દે છે. તેથીકરીને તેના હૃદયમાં હજાહજાર વિષ અને મુખમાં અમૃત રહેલું છે. કેમકે સ્વાર્થતત્પર મનુષ્ય મનમાં સર્વનું અનિષ્ટ ચિંતે છે, તેથી અંતરમાં વિષને ધારણ કરે છે; અને મુખે મિષ્ટ વચનો બોલે છે, તેથી મુખમાં અમૃત ધારણ કરે છે. ૯૦.

ભવરૂપી ગૃહલું વિષમપણું ચિતવણું, તે કહે છે.—

દશાં પ્રાન્તૈઃ કાન્તૈઃ કલયતિ મુદં કોપકલિતૈ-
રમીભિઃ સ્લિન્નઃ સ્યાદ્ ઘનધનનિધીનામપિ ગુણી ।

ઉપાયૈઃ સ્તુત્યાદૈરપનયતિ રોપં કથમપી-

ત્યહો મોહસ્વૈયં ભવભવનર્વપમ્યઘટના ॥ ૯૧ ॥

મૂલાર્થ—ગુણીજન પણ મોટા ધનના નિધિવાળા (ધનિક)ના મનોહર એવા દૃષ્ટિના પ્રાંત ભાગે કરીને હર્ષ પામે છે, અને તેમની રોપયુક્ત દૃષ્ટિથી ખેદ પામે છે, તથા તે વખતે સ્તુતિ વિગેરે ઉપાયો—કરીને મહા પ્રયત્ને તેમનો રોપ દૂર કરે છે. માટે અહો ! આ મોહનીય કર્મની કરેલી જ આ પ્રકારની ભવગૃહના વૈષમ્યની રચના છે. ૯૧.

ટીકાર્થ—અહો ! મોહનીય કર્મ કરેલી નીચે કહેવામાં આવશે તે પ્રમાણેની ભવરૂપ ગૃહના વૈષમ્યની—દારૂણતાની રચના કેવી છે કે જે સંસારરૂપ ગૃહમાં કલા, વિજ્ઞાન અને વિવેકાદિક ગુણુવાન પણ કાંચનાદિક પ્રચુર ધનના નિધિવાળા ગૃહસ્થના પ્રસન્ન મનોહર નેત્રપ્રાંતવડે—કટાક્ષોવડે એટલે પ્રસન્ન દૃષ્ટિવડે જોવાયાથી આનંદ પામે છે, અને તે- (ગૃહસ્થ)ના જ કોપયુક્ત નેત્રપ્રાંતેકરીને ખેદયુક્ત—દુઃખી થાય છે. અને તે વખતે એટલે જ્યારે તેમની કોપયુક્ત દૃષ્ટિ જુએ છે ત્યારે મહા પ્રયત્ને તેના માહાત્મ્યનું વર્ણન કરવારૂપ એટલે ‘અહો ! આપ તો મહા ઉદાર દિલ્લના છો.’ ઇત્યાદિક સ્તુતિ અને પ્રણામોદિ કરવારૂપ ઉપાયોવડે તેના રોપ દૂર કરે છે. ૯૨.

શ્રી પુત્રાદિક બાલ કુટુંબમાં ઝોડ પામેલા મનુષ્યોને આશ્વંતર કુટુંબનું દર્શન પણ થતું નથી એમ વિચારવું, તે કહે છે.—

પ્રિયા પ્રેક્ષા પુત્રો વિનય દ્વિ પુત્રી ગુણરતિ-
વિવેકાશ્વસ્તાતઃ પરિણતિરનિન્દ્યા ચ જનની ।
વિશુદ્ધસ્ય સ્વસ્ય સ્ફુરતિ હિ કુટુંબં સ્ફુટમિદં
ભવે તત્તો દૃષ્ટે તદપિ ચત સંયોગમુત્તમીઃ ॥ ૧૨ ॥

મુકાર્થ—આ આશ્વંતર કુટુંબમાં પ્રેક્ષારૂપી પ્રિયા, વિનયરૂપી પુત્ર, ગુણરતિ નામની પુત્રી, વિવેક નામનો પિતા અને શુદ્ધ પરિણતિ નામની માતા છે. આ પ્રમાણે વિશુદ્ધ એવા આત્માનું કુટુંબ સ્ફુટ રીતે બાધે છે. તે કુટુંબ આ અનાદિ સંસારમાં બમતા પ્રાણીએ એવું જ નથી. તેપણ શ્રીપુત્રાદિકના સંયોગમુખની ભુક્ષિ (ઇન્દ્રિયા) પ્રાણીઓને રહેલી છે, એ ખેદશરક છે. ૬૨.

દીકાર્થ—હે પ્રાણી ! વિશુદ્ધ—પાપકર્મરૂપ મગરહિત આત્માનું આ આગળ દેખાડવામાં આવશે તે કુટુંબ કે જે ખરૂં છે તે કુટુંબને અનાદિ સંસારમાં તે એવું નથી. તેપણ ખેદની વાત છે કે—એવું આશ્વંતર કુટુંબ છતાં તેની સાથે નહીં મગતાં પ્રાણીઓને શ્રીપુત્રાદિકના બાલ સમયને વિષે મુખભુક્ષિ ઉત્પન્ન થાય છે. તે આશ્વંતર કુટુંબ આ પ્રમાણે છે.—આશ્વંતર કુટુંબને વિષે પ્રેક્ષા—તત્વાનુભવનો વિચાર કરનારી ભુક્ષિરૂપ પ્રાણપ્રિયા છે, કેમકે તે દુઃખનો વિનાશ કરનારી છે. તથા વિનય—નમ્રતારૂપી પુત્ર છે, કારણ કે તે તાનાદિક સંપત્તિનો વૃદ્ધિ-શરક છે. તથા સમ્પ્રત્યાદિક મુખને વિષે જે પ્રીતિ તેરૂપી પુત્રી છે, કેમકે તે પરમાનંદના ઉત્પન્નને દેવ છે. તથા વિવેક—કૃત્વાકૃત્યાદિકની પરીક્ષાના જે વિચાર તેજ વિવેક નામનો પિતા છે, કેમકે તે આપત્તિ-માંથી રક્ષાનુ કરે છે. તથા અનિધ—સર્વને દિગ્ગમી દોષારૂપી પ્રચારને યોગ્ય એવી શુભ પરિણતિ નામની માતા છે, કારણ કે તે પરિપાકન કરવામાં શક્તિમાન છે. આનું આશ્વંતર કુટુંબ બાલ સંયોગમાં મુખની ભુક્ષિવાતાને અદંબ જ છે. ૬૨.

આ સંસારમાં સર્વ દુઃખ જ છે એમ વિચારવું, તે કહે છે.—

પુરા પ્રેમારંભે તદનુ તદવિષ્ણુદપટને
તદુષ્ણેદે દુઃસ્તાન્યથ કટિનષેતા વિપદતે ।

વિપાકાદાગક્રાહિતકલ્મસયધાવહુલાત્

જનો યસ્મિન્નસ્મિન્ ક્વચિદપિ મુક્તં હન્ત ન ભવે ॥ ૧૩ ॥

મુક્તાર્થ—જે બચને વિષે પ્રાણી પ્રથમ પ્રેમના આરંભમાં દુઃખ પામે છે, ત્યારપછી તે પ્રેમની સ્થિતિમાં માટે દુઃખોને સહન કરે છે, અને ત્યારપછી તે પ્રેમનો વિનાશ થાય ત્યારે પણ તે કઠિન ચિત્તવાળો પ્રાણી અત્યંત સતાપને લીધે કુંભારના નિભાડા (બકી)માં નાંખેલા ઘડાની જેમ તપતો સતો દુઃખોને સહન કરે છે અને છેવટ તે દુઃખ-મંત્રા વિપાકને લીધે ભવાન્તરમાં પણ નરકાદિક દુઃખોને પામે છે. ૬૩.

દીકાર્થ—દે જીવ । થળી ખેદકારક વાત છે કે આ પ્રત્યક્ષ દેખાતા સગારમાં કોઈપણ ટેકાએ સુખ-શાન્તિ નથી. કેમકે જે સંસારમાં પ્રાણી પ્રથમ-પ્રેમ ઉત્પન્ન થયા પહેલાં પ્રેમના આરંભમાં-પ્રથમ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવામાં નાના પ્રકારનાં દુઃખોને—પ્રેમ મેળવવા માટે પ્રયત્નાદિક કરવાના કષ્ટને વિશેષે કરીને સહન કરે છે—પામે છે (અનુભવે છે). ત્યારપછી-પ્રેમ ઉત્પન્ન થયા પછી તે પ્રેમનો અવિચ્છેદ-સ્થિતિ કરવામાં-તેના મનની અનુકૂળતાએ વર્તવામાં ઘણાં દુઃખોને સહન કરે છે, કેમકે પ્રતિકૂળ વર્તવાથી પ્રેમના ભંગનો સંભવ રહે છે. અને ત્યાર-પછી તે પ્રેમનો વિયોગ મરણાદિકને લીધે થાય ત્યારે પણ કઠોર મનવાળો થઈને તે પ્રાણી ઘણા ગતાપને લીધે કુંભારની બકી (નિભાડા)માં નાંખેલા ઘડાની જેમ આ જન્મમાં સંતાપ સંભંધી દુઃખો પામે છે અને પ્રાપ્તિ તેના વિપાકથી-પ્રેમના પરિણામે ભાંધેલાં કર્મ ઉદય આવે ત્યારે તે ક્રોધવધી ભવાન્તરમાં પણ નરકાદિકનાં દુઃખો સહન કરે છે—પામે છે. ૬૩.

આ મમાર મવામોદસજની રત્નમિ છે એમ વિચારું, તે બનાવે છે.

મૃગાર્થાદ્યગ્નારિદ્ધિ દિ નિર્દનં ધર્મકટકં

વિલિસા દુઃશેના રૂદ્ધ ચ ચક્રુર્દે રાગરુધિરઃ ।

અનન્યૂર્ધ્વ કૂરા વ્યમનગતગૃધ્રાશ્ચ તદિયં

મદામોદશોર્ણીરમગરણમૂમિઃ મલુ મયઃ ॥ ૬૪ ॥

મુક્તાર્થ—આ બચ્ચી રત્નમિને વિષે શ્રીઆની દષ્ટિ (કરાશ) જે રૂંધી બાળાએ કરીને ધનરૂપી મેન્દ્ર દ્વારા છે, તેથીકરીને એ બચ્ચી રત્નમિનાં ધનના સંભરૂં રૂપિરવટે મુદ્ધવચ્ચી પ્રદેશો વિષે થયા છે, તથા નેકડે અમનેરૂંધી કૂર મૂદ્ર પટ્ટીએ મરણકપર કહે છે, તેથીકરીને અદેખર એ બચ-મંત્રાર મવામોદસજની રત્નમિ જ છે. ૬૪.

દીકાર્થ—આ મંત્રાર અદેખર હમણાં કહેવામાં આવશે એવા મુદ્ધવચ્ચીને લીધે અધ-દરજાનું મુદ્ધનું સરખાવણું નિર્ધારન અને

વિષયકપાપાદિરૂપ મહા મોહનીય કર્મની ઐટલે મોહ પૃથ્વીપતિની યુદ્ધ કરવાની ભૂમિ છે. મોહને વિષે કામદેવતું જ મુખ્યપણું હોવાથી તેને જ અનુસારે વર્ણન કરે છે કે-હરણ સરખા નેત્રવાળી સ્ત્રીઓની દષ્ટિ- (કટાક્ષો)રૂપી બાણોએ કરીને આ ભવરૂપી રણભૂમિને વિષે બ્રહ્મવતાદિક ધર્મના કટકને-પરસે-બનો જ્ય કરવામાં હેતુમત શુભભાવનાદિ સૈન્યને હણી નાખ્યું છે-મૂળસહિત નાશ પમાડ્યું છે. તેથી થલુ રાગરૂપી રૂધિરે કરીને-સ્ત્રી વિગેરેની આસક્તિના પરિણામરૂપ રૂધિરવડે કરીને મનના પ્રદેશો-મનરૂપી સ્થાનો અત્યંત શિથિ થયેલા છે ઐટલે રાગરૂપી રૂધિરના પ્રવાહવડે પરિપૂર્ણ થયા છે, ખરડાઈ ગયા છે. અને સૈકડો કટ-રૂપી દૂર સ્વભાવવાળા શૂદ્ર પક્ષીઓ મસ્તકપર ભમણુ કરે છે. માટે ખરેખર આ ભવ મોહરાજની રણભૂમિ જ છે. ૬૪.

સંસારમાં રહેલા પ્રાણીઓનું અપૂર્વ મહિમપણું છે એમ વિચારું, તે કહે છે.—

હસન્તિ ક્રીડન્તિ ક્ષણમથ ચ તિષ્ઠન્તિ बहुधा

રુદન્તિ પ્રત્યદન્તિ ક્ષણમથ વિવાદં વિદધતે ।

પલાયન્તે મોર્દં દધતિ પરિનૃત્યન્તિ વિવદા

ભવે મોહોન્માદં કમપિ તનુભાજઃ પરિગતાઃ ॥ ૯૫ ॥

મૂકાર્થ—આ સંસારમાં મોહના અપૂર્વ ઉન્માદને પામેલા પ્રાણીઓ પરાધીનપણે ફાલુવાર હશે છે, ફાલુવાર હીચ કરે છે, ફાલુવાર ધણે ખેદ પામે છે, ફાલુવાર રૂદન કરે છે, ફાલુવાર આફંદ કરે છે, ફાલુવાર વિવાદ કરે છે, કોઈવાર નાચી બચ છે, કોઈ વખત હર્ષ પામે છે અને કોઈવાર નૃત્ય કરે છે. ૬૫.

દીકાર્થ—આ સંસારમાં પ્રાણીઓ કોઈ—કહી ન શકાય તેવા અપૂર્વ મોહના ઉન્માદને-ઉન્મત્તતાને પામેલા દેખાય છે. તેઓ શું કરે છે ? તે કહે છે.—પરાધીન-મોહને પરવશ થયેલા તે પ્રાણીઓ ચોરીવાર હશે છે ઐટલે હાસ્યતું નિમિત્ત હોય કે ન હોય તોપણ મુખ, કપોલ અને નેત્રોનો વિકાસ કરે છે, ફાલુવારમાં કામક્રીડાદિકનો વિનોદ કરે છે, ફાલુવારમાં બહુ પ્રકારે ખેદ પામે છે ઐટલે નાના પ્રકારની મન, વાણી અને કાપાની અરતિને સ્ત્રીપે દીનતા પામે છે, ફાલુવાર રૂદન કરે છે, ફાલુવાર આફંદ કરે છે ઐટલે નિરંતર અશ્રુપાત કરીને મોટા રાજદંથી પાકર કરે છે, ફાલુવારમાં ધનાદિકને કારણે વિવાદ-કટ્ટણા કરે છે,

કોઈવાર ભય પામીને આમતેમ નાશી ભય છે, ફાળવાર હર્ષિત થાય છે અને ફાળવારમાં નૃત્ય-નાટક કરે છે. આ પ્રમાણે ચેષ્ટા કરતા પ્રાણીઓ શું અહિંસ ન કહેવાય ? કહેવાય જ. ૬૪.

આ ભય તત્ત્વદૃષ્ટિવાળા મનુષ્યોના હૃદયને દાહકારક લાગે છે એમ વિચારવું, તે કહે છે.—

અપૂર્ણા વિધેવ પ્રકટસ્વલમૈત્રીય કુનય-
પ્રણાલીવાસ્યાને વિધવધનિતાર્યાવનમિય ।
અનિષ્ણાતે પત્યૌ મૃગદ્વશ ઇવ સ્નેહલહરી
ભવક્રીડા મીડા દહતિ હૃદયં તાત્ત્વિકદશામ્ ॥ ૧૬ ॥

મૂલાર્થ—અપૂર્ણ વિધાની જેમ, પ્રકટ બાળેલી ખગતી મિત્રાઈની જેમ, સભામાં અન્યાયની પરંપરાની જેમ, વિધવા સ્ત્રીના યૌવનની જેમ અને અકુરાળ પતિને વિષે મૃગાક્ષીની સ્નેહલહરીની જેમ આ ભવક્રીડાથી લગ્ન તત્ત્વદૃષ્ટિવાળા પુરુષોના હૃદયને બાળે છે. ૬૬.

ટીકાર્થ—તત્ત્વ એટલે વસ્તુના પરમાર્થને વિષે દૃષ્ટિવાળા પુરુષોના મનને, સરસારને વિષે કરેલી ક્રીડાઓ એટલે જાણસાધકમાં સ્ત્રીઓની સાથે કરેલી વિનોદની ચેષ્ટાઓ તેથી ઉત્પન્ન થયેલી લગ્ન દાહકારક થાય છે—ખેદયુક્ત કરે છે. કોની જેમ ? તે કહે છે.—અપૂર્ણ બાળેલી વિધા જેમ પડિતોની સભામાં દાહકારક થાય છે. એટલે કે વાદીથી પરાજય પામેલો પુરુષ સંતાપયુક્ત થઈને વિચારે છે કે “મને ધિક્કાર છે, મેં આ શું કર્યું ? કે જેથી તે વખતે પૂર્ણ અભ્યાર ન થયો.” એજ પ્રમાણે સંસારના વિકારો પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં અથવા વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સંતાપદાયી થાય છે. તથા સ્પષ્ટપણે બાળેલી ખગ-ભાયાથી પુરુષની મૈત્રીની જેમ, એટલે કે જેમ મિત્રની ખગતા જાણાયેથી દાહ-ખેદ થાય છે, તેમ ભવક્રીડાનું નિર્ગુણપણું જાણ્યાથી સંતાપ થાય છે. તથા સત્પુરુષોની સભામાં નિદવા લાયક ન્યાયની પરંપરાની જેમ, એટલે કે જેમ સગ્ગજનની સભામાં અન્યાય થવાથી મનમાં સંતાપ થાય તેમ અન્યાય-રૂપ ભવક્રીડા પણ સંતાપકારક થાય છે. તથા વિધવા સ્ત્રીના યૌવનની જેમ, એટલે જેમ વિધવા સ્ત્રીની યુવાવસ્થા પ્રતિદિને સંતાપકારક થાય છે તેમ ભવક્રીડા પણ પ્રતિદિને સંતાપકારક થાય છે. તથા અનિ-યુક્ત-મૂર્ખ પતિના ઉપર મૃગાક્ષી સ્ત્રીના સ્નેહના તરંગની જેમ, એટલે કે જેમ મૂર્ખ પતિને વિષે નિયુક્ત સ્ત્રીના પ્રેમકટાક્ષો નિષ્ફળ જવાથી દાહકારક થાય છે તેમ નિષ્ફળ ભવક્રીડા પણ તત્ત્વવેતાઓના હૃદયને દાહકારી થાય છે. ૬૬.

દવે સંગારના મલે મંડપો મિથ્યા (અચત્ય) છે, તે કહે છે.—

પ્રભાતે મંડાતે મયતિ પિતૃયા સ્વાપકલના
દ્વિષન્દ્રજ્ઞાનં યા તિમિરવિરહે નિર્મલદગ્ધામ્ ।

તથા નિષ્વારુપઃ સ્ફુરતિ વિદિતે તત્ત્વચિદયે

મયોડયં સાધૂનામુપરતવિઘ્નસ્થિરધિદામ્ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—તેમ પ્રભાતના યવેથી સ્વપ્નની કલના-રમના નિમ્ન
યાવ છે, અથવા તિમિર અનિના નેત્રબાગિનો નાસ યવેથી નિર્મલ
દિશાગાને જે યડતું જ્ઞાન મિથ્યા બાંધે છે, તેમ તત્ત્વનો વિષય અનુ-
યાયી જેમના ચિદરૂપી જ્ઞાન યવેને સિદ્ધિ બુદ્ધિ યવેથી છે, તેવા સાધુ-
ઓને આ સસાર મિથ્યારૂપ બાંધે છે. ૧૭.

ટીકા—હે ભગ્ન શ્રાવ્તી ! આત્માદિકના પારમર્થિક તત્ત્વનો વિષય
યવારૂપે અનુયાયી જેમના મનનાસપથી સ્વરૂપવિકલ્પી જ્ઞાન યવા
છે અને તેથી રીતે જ આત્મરમ્યને વિષે જેમની નિમ્ન બુદ્ધિ થઈ
છે એવા સાધુઓને-આસક્તપનમાં જ એક નિષ્કાલા કુનિજનોને આ
સંગાર મિથ્યારૂપ બાંધે છે. કેવી રીતે ? તે કહે છે. જેમ મુદ્દેસવડે
પ્રભાતના યવેથી સ્વપ્નવાળી નિદ્રાની કલના-સ્વપ્નમાં ટીકા પડાઈના
તેમનાની બુદ્ધિ અવિધમાન-મિથ્યા બાંધે છે, અથવા તિમિર નામના
નેત્રરૂપનો વિરહ યવાથી-નદ યવાથી જેમનાં નેત્રો નિર્મલ યવાં છે
એવા મુદ્દેસવડે જે યડતું જ્ઞાન-આસક્તમાં જે યવ ભેદરૂપ કાનિજ્ઞાન
મિથ્યા-અમન બાંધે છે, તેમ આ સસારનું સ્વરૂપ અવિધમાન
બાંધે છે. કેમકે મલે સપ્તમે કહેથી જ ઉત્પત્ત થવ છે, પારમર્થ તે
તેથી જ મળવ છે જ નહીં. ૧૮.

દવે સંગાર પિતાની પૂરે અને પર અવરથાને કહીને સસારની
અમરના દેખાડના કહે છે.—

વિદારાણીવીલાગલનતનુસંધાધનમુર્ચિ-

મયોડયં સીદ્ધર્પટિત રતિ પૂરે સ્તિરમૂર્ત્ત્ ।

અવસ્થાદસ્થાકં પરિચિત્તવચ્ચોરનિવદા-

નિદાનંમિતસ્મિન્ન રતિરતિ મુ સ્વામ્નિ રતિઃ ॥ ૧૯ ॥

અર્થ—આ મોહર મિથ્યા, મલેદાર વાળી, પીમુડ, કુચર અને
સતિનું સાર તન એ મલે પ્રાપ્તના મુખરૂપે અમુદવડે રહે છે એ-
પ્રમાણે અમરને પ્રથમ બુદ્ધિ (જ-૧૫) દર્શી અને દમનુ તે બા-
ધે

સ્માત્ અમને આત્મતત્ત્વનું ઉપનિષદ્ (જ્ઞાન) પ્રાપ્ત થવાથી એ સંસારમાં કાંઈ પણ રતિ-પ્રીતિ ઉત્પન્ન થતી નથી, પણ માત્ર આત્માને વિષે જ રતિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૯૮

ટીકાર્થ—પૂર્વે-ભવસ્વરૂપની અજ્ઞાન દશામાં અમારા ચિત્તને વિષે એવી ભુક્તિ હતી કે આ મનુષ્યાદિ મતિરૂપ સંસાર, પ્રિયાઓ-મુંદરરૂપ અને સ્નેહવડે વહાલી સ્ત્રીઓ, વાણી-વિજ્ઞાસવડે મનોહર મુંદર વચનની રચના, રાચન-મુંદર મુકામજી સાર્થા તથા તનુસંચા-ધન-સરીરને મુંદર તૈલાદિક આનસામગ્રીવડે મર્દનાદિ કરવું ઇત્યાદિ પદાર્થોના મુખરૂપી અમૃતવડે રચેલો છે; અને હવે તો અકસ્માત્-સહસા જેમને તત્ત્વનું-સંસારના પરમાર્થનું અથવા બ્રહ્મસ્વરૂપનું ઉપનિષદ્-જ્ઞાન રહસ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. એવા અમોને આ સંસારમાં કિંચિત્ પણ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થતી નથી, પરંતુ પોતાના આત્મા-આત્મસ્વરૂપને વિષે જ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૯૮.

પૂર્વે કહેલા અર્થની જ સ્પષ્ટતા કરે છે.—

દધાનાઃ કાઠિન્યં નિરવધિકમાવિદ્યકમવ-
પ્રપચ્ચાઃ પચ્ચાલીકુચકલશવન્નાતિરતિદાઃ ।

ગલત્યજ્ઞાનાચ્ચે પ્રસૂમરરુષાવાત્મનિ વિદ્યો

ચિદાનન્દસ્યન્દઃ સહજ ઇતિ તેભ્યોઽસ્તુ વિરતિઃ ॥ ૯૯ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—હવે પાંચાક્ષીના સ્તનરૂપી કલ્પરાની જેમ અવધિરહિત કઠિનતાને ધારણ કરતા એવા અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા આ ભવના પ્રપંચો-વિસ્તારો પ્રીતિદાયક થતા નથી. કેમકે અજ્ઞાનરૂપી વાદળો વિખરાઈ જવાથી અને પ્રચાર પામતી કાંતિવાળા આત્મારૂપી ચંદ્રને ઉદય થવાથી સ્વાભાવિક ચિદાનંદ રસ પ્રાપ્ત થયો છે. તેથી તે સંસારના પ્રપંચોપક્રી વિરતિ જ હો. ૯૯

ટીકાર્થ—અજ્ઞાન દશામાં ઉત્પન્ન થયેલા સંસારના પ્રપંચો-માતા, પિતાદિક સંબંધો નિઃસીમ-મર્યાદારહિત કઠોરતા ધારણ કરે છે, તેથી અમોને કાઠ અને પાષાણાદિકની બનાવેલી પુતળીના સ્તનરૂપી અત્યંત કઠન કલ્પરાની જેમ હવે પ્રીતિદાયી થતા નથી. અને અજ્ઞાન-ભ્રાંતિ જ્ઞાનરૂપી અબ્ર-વાદળોના સમૂહ વિનાશ પામવાથી તથા વિસ્તૃત કાંતિ-વાળા આત્મારૂપી ચંદ્રને ઉદય થવાથી ચિદાનંદનો-જ્ઞાનના આનંદનો સ્પંદ-રસ સ્વાભાવિક ઉત્પન્ન થયો છે, તેથી હવે તો તે ભવના પ્રપંચો-યક્રી નિવૃત્તિ જ હો. ૯૯.

સાંસારિક લક્ષ્મીને ત્યાગ કરનારને આત્મંતર લક્ષ્મીને લાભ પ્રાપ્ત થાય છે, તે કહે છે.—

ભવે યા રાજ્યશ્રીર્ગજતુરગગોસંગ્રહકૃતા

ન સા જ્ઞાનધ્યાનપ્રશમજનિતા ફિં સ્વમનસિ ।

પહિર્યાઃ પ્રેયસ્યઃ કિમુ મનસિ તા નાત્મરતય-

સ્તતઃ સ્વાધીનં કસ્યજ્ઞતિ સુખમિચ્છત્યથ પરમ્ ॥૧૦૦॥

મૂલાર્થ—આ સંસારમાં હાથી, અથા અને માથ (બળદ) વિશે-
રેના સમૂહથી બનેલી રાજ્યલક્ષ્મી છે, તે શું જ્ઞાન, ધ્યાન અને પ્રશમથી
ઉત્પન્ન થયેલી લક્ષ્મી યોગીજનોના મનને વિષે નથી હોતી ? હોય જ
છે. તથા જોમ બાહ્ય સ્ત્રીઓ આ સંસારમાં છે. તેમ શું યોગિના મનમાં
રહેલી આત્મરતિ (આત્માપરની પ્રીતિ) તે સ્ત્રીરૂપ નથી ? છે જ.
તેથી કોણ વિદ્વાન આત્મ સ્વાધીન મુખ તરફ અને બાહ્ય મુખ ઇચ્છે ?
કોઈ જ નહીં. ૧૦૦.

ટીકાર્થ—આ ભવને વિષે જોમ દેવ અને મનુષ્ય જન્મને વિષે
હાથી, યોધા, માથો અને વૃષભોના સમૂહવડે બનેલી સાંભળવામાં તથા જો-
વામાં આવતી એવી રાજ્યલક્ષ્મી છે, તેમ જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી-અતના
અવધારરૂપ હાથીની અર્જનાવાળી, ધ્યાનથી ઉત્પન્ન થયેલી-ધર્મ ધ્યાન
મુક્ત ધ્યાન અને દ્વાદશ ભાવનારૂપ અશ્વોના તરંમથી ઉછળતી, તથા પ્રશ-
મથી ઉત્પન્ન થયેલી-અતિ શાંતિ અને સ્થિરતાથી મુદર પ્રતિવાળી માથો
અને વૃષભોથી શોભતી એવી લક્ષ્મી શું રાજ્યલક્ષ્મીને ત્યાગ કરનારા
યોગીજનોના મનને વિષે રહેલી નથી ? છે જ. તથા બહાર-મનુષ્યાદિક
રાજ્યમાં જોમ રૂપાદિના અભિમાનવાળી મુદર પ્રિયાઓ છે, તેમ શું
યોગીજનોના મનમાં રહેલી આત્મરતિ-સકલ કમંભજ રહિત એવા
આત્માપરની પ્રીતિરૂપી પ્રિયાઓ હંદ્રાણી વિભેરેથી પણ અધિક દુર્પદાપક
નથી ? છે જ. તેથી આવા સ્વાધીન મુખનો કોણ વિદ્વાન ત્યાગ કરે ?
અને પરાધીન મુખની વાંછા કરે ? કોણ જ ન કરે. ૧૦૦.

હવે સાંસારિક મુખની નિષ્ણતા બતાવે છે.—

પરાધીનં શર્મ ક્ષયિ વિષયકાંક્ષાપમલિનં

ભવે મીતિસ્થાનં તદપિ કુમતિસ્તત્ર રમતે ।

બુધાસ્તુ સ્વાધીનેઽક્ષયિણિ કર્ણાત્મુકયરહિતે

નિલીનાસ્તિષ્ઠન્તિ પ્રગલિતભયાધ્યાત્મિકમુક્તે ॥ ૧૦૧ ॥

મુદાર્થ—આ સંસારમાં જે મુખ છે તે પરાધીન, શબ્દિક, વિષયોની ઇચ્છાના સમુદયથી મગ્ન અને બીતિલાયક છે, તો પણ તેમાં કુશુદ્ધિવાળો પ્રાણી આનંદ માને છે; પરંતુ પંડિત પુરુષો તો સ્વાધીન, અગ્નિનારી, ઇન્દ્રિયોની ઉત્કુકતા રહિત અને બાહ્યરહિત એવા અધ્યાત્મના મુખને વિશે જ મગ્ન રહે છે. ૧૦૧.

દીકાર્થ—આ સંસારને વિશે સમગ્રા દેવ અને મનુષ્યોને જે મુખ છે તે સર્વે પરાધીન-પુષ્પ, ચંદન, ખાનપાન તથા સ્ત્રી વિગેરે પદાર્થોને આધીન રહેવું છે, વિનયર છે, તથા રાજદ, રૂપ, રસ, મન્થ અને રપરાં એ પાંચ વિષયોની અભિગ્રાપના સમુદયથી મગ્ન-અપવિત્ર છે, તથા સ્વપરઅતિથી ઉત્પન્ન થતા બલોનું સ્થાન છે. તો પણ-એ મુખ એવું અનિત્ય અને નુશ્વ છતાં પણ કુશુદ્ધિવાળો જન્તુ તે મુખમાં રમણ કરે છે-પ્રમાદ પામે છે. પણ પંડિત પુરુષો તો સ્વાધીન-આત્માને આધીન એટલે આત્મસ્વભાવના ઉદ્ભવથી પીતાને જ આધીન, તથા આત્માથી જ ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી નાશરહિત, તથા મન અને ઇન્દ્રિયાંશ્વ કરેલી ઉત્કુકતાવડે-વિષયના અભિગ્રાપની ઉત્ક્રાંતિ રહિત તથા જેનાથી બાહ્ય અતિ દૂર રહે છે એવા અધ્યાત્મને વિશે રહેલા મુખમાં-આનંદમાં જ નિરતર લગ્ન રહે છે-તટ્થીન રહે છે. ૧૦૨.

હવે પ્રકરણના ઉપગમ્ય કરે છે.

તદેતદ્વાગ્મને જગદમયદાનં મતુ મય-

સ્વરૂપાનુધ્યાનં શમમુખ્યનિદાનં કૃતધિયઃ ।

સ્થિતીભૂતં યસ્મિન્ વિષ્ણુકિરણકર્પૂરયિમલા

યન્નઃશ્રીઃ પ્રાંઢા સ્યાન્નિનમમયનત્યવ્યથિતિયિદામ્ ॥૧૦૩॥

। કલ્યાણાત્મમારે પ્રથમઃ પ્રવચ્ચઃ ।

મુદાર્થ—તે કારણ ભાટે નિપુણ બુદ્ધિવાળા પંડિતો આ બધા સ્વરૂપના વિનયને શમનુષ્ણના કારણરૂપ તથા પ્રણ જનનને અભવદાન દેવારૂપ કરે છે. કે જે બધા-સ્વરૂપનું ખ્યાન વિચાર થવાથી જિનાત્મના નિર્લેખની વિચારને બાહ્યનાર પુરસ્કારને ચક્રનાં કિરણો તથા કર્પૂરની જેથી નિર્લેખ સ્પર્શથી હકની અવચા ભક્તિવર્ધક બુદ્ધિ પામે છે. ૧૦૩.

દીકાર્થ—પૂર્વે કહેલા બધા-સ્વરૂપનું વિનય કરવાથી જન, ખાન અને સ્વચ્છ-કિરણો તથા નિર્લેખ નકલ બાહ્યરૂટે જેમની બુદ્ધિ નિપુણ થશે છે, એવા મનુષ્યોને મહાગ્રન્થપનાં પદ્યને તેના ખ્યાનને દલનુષ્ણ-સ્વરૂપે વિદ્યે-કલ્પે-કલ્પે-કલ્પે કરીને શાન્ત સ્વભાવમય એવા

આનંદનું મૂળ કારણ કહે છે તથા ત્રણ જીવનમાં વર્તતા પ્રાણીએને અભયદાન આપનાર કહે છે. તે ધ્યાનનું શું ફળ? તે કહે છે.-જે ભવ-સ્પર્શનું ધ્યાન મનમાં સ્થિર થવાથી-નિશ્ચય થવાથી ચંદ્રનાં કિરણો અને કર્પૂરના જેવી ઘસાઁથી-નિર્મળ કીર્તિ અર્થાત્ મોક્ષ સદૃશી તે સર્વતઃ અર્હતના સિદ્ધાન્ત તત્ત્વોની-જીવાદિક નવ પદાર્થ પ્રતિપાદક વાક્યોની સ્થિતિને ઝેટવે સ્વાધ્યાયની સૌથીવડે પદાર્થના સ્વરૂપને જાણનારા એવા પુરુષોને વૃદ્ધિ પામે છે (પ્રાપ્ત થાય છે). આ સ્લોકમાં 'યત્' શબ્દ મૂલ્યો છે તેથી કર્તાએ 'યથોચિજ્ય' એવું પોતાનું નામ સૂચવ્યું છે એમ જાણવું. ૧૦૨.

કાર્થગંભીરંવાણીયં સુમન્દધીરહં ક્વ વ ।

ગુરુપ્રસાદતઃ સઘઃ પ્રવન્ધઃ પ્રથમોઽજ્ઞનિ ॥ ૧ ॥

અર્થની ગંભીરતાવાળી આ વાણી ક્યાં? અને અત્યંત મન્દબુદ્ધિ-વાળો હું ક્યાં? તો પણ ગુરુની કૃપાથી આ પહેલો પ્રવંધ તત્કાળ પૂર્ણ થશે છે. ૧.

॥ इत्यध्यात्मसारे शब्दभावोक्तिटीकायां प्रथमः प्रवन्धः ॥

૧ આ સ્લોકમાં દીક્ષાપર પન્નાસઘ ગંદીરવિજ્યથ વળીએ 'યત્' શબ્દને પોતાનું નામ સૂચવ્યું છે.

। अथ द्वितीय-प्रबंधः ।

वैराग्यના બેઢ.

પહેલો પ્રબંધ કથો. તેને બીજો પ્રબંધ કહે છે. તેનો સંબંધ આ પ્રમાણે છે.—પહેલા પ્રબંધમાં સામ્યમનિષ્ઠા, આત્માત્મનું સ્વરૂપ, નિર્દોષ આચરણ અને ભવસ્વરૂપનું વિતરણ કહ્યું છે. તેનું વિતરણ કરવાથી જીવન વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી અર્ધઆ વૈરાગ્યના બેઢો બતાવે છે. આ બંધનપદઃ આવેલા વૈરાગ્યનો આ પ્રથમ સ્તર છે.—

મયમ્યસ્યવિજ્ઞાનાદ્દેવાન્નિર્ગુણ્યદૃષ્ટિમાત્ ।

તદિચ્છોષ્ટેદસ્ય દ્વાર્થરાગ્યમુપજાયતે ॥ ૧ ॥

મુદાર્થ - ભવસ્વરૂપના જ્ઞાનથી અને નિર્ગુણ દૃષ્ટિથી ઉત્પન્ન થયેલા દ્વાર્થની વચ્ચેના જોડાણની સંબંધના ઉચ્છેદરૂપ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. ૧.

દીકાંઈ વચ્ચેના સ્વરૂપના-સ્વભાવનો વિશેષ ભાગ પડાથી તથા તેનું પૂરું ભેદથી વચ્ચેના વચ્ચેના જીવનને પાતાના આત્મપરો કાંઈ અનુભવ રાગ દેવા નુક દેખાતા નથી, અને વેદાંતથી થયેલી સરીરની પુષ્ટતાની જેમ જીવ આત્મજન્ય વચ્ચે કરનાર છે એવા પ્રકારની દૃષ્ટિ-દેવોની ઉત્પન્ન થયેલા દ્વાર્થો અર્ધ વચ્ચેના મુખની અસ્થિ પડાથી તે વચ્ચેના જોડાણની મુખના અભિગમની નિષ્ફળિ-ઉદાનીનતારૂપ વૈરાગ્ય મીપ્ર-તાથી થત વચ્ચે છે. અર્ધી ન કામરૂપી વૈરાગ્યની ઉત્પન્નિ કળી છે. ૧.

કેવલ કહેવા કલાંઈ બીજા કહે છે એવા વૈરાગ્ય કહે છે, તેમનો વિશેષ કરના કહે છે.

મિદ્યા વિચારમિચ્છા વૈરાગ્ય વર્ગયમિતિ ચે ।

મતં ન મુચ્યતે તેવા વાયદ્યોપરિશ્લિષ્ઠા ॥ ૨ ॥

મુદાર્થ - એવા વિચાર મુખની મિદ્યાકરે વિચાર પ્રાપ્ત થઈને કહે છે, તેમનો મત વાયદ્યોપરિશ્લિષ્ઠ થઈને થત નથી. ૨.

દીકાંઈ—એ કે. સંબંધી કહેવા પૂરેલા પૂરેલા પાત્ર વિચારના મુખની મિદ્યાકરે થઈને એક સંબંધી કહેવા મુખ પડાથી વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે એક વર્ગ કહે છે-કહે છે. તેમનો મત વાયદ્યોપરિશ્લિષ્ઠ થઈને મુદાર્થ એવા વૈરાગ્ય કહેવા કહેવા થઈને થત નથી.

માટે. એટલે કે ત્યાંબુધી વિષયી વિષયોમાં પ્રવૃત્તિના પ્રયોજનવાળો છે (પ્રવૃત્તિ કરે છે) ત્યાંબુધી કામાભિલાષની વૃત્તિની પ્રાપ્તિ (સિદ્ધિ) થતી નથી. તે કારણથી તેમનો મત યોગ્ય નથી. ૨.

અહીં તેઓ કહાય એમ કહે કે—“અમારો મત યોગ્ય નથી, એમ કેમ કહો છો? કારણ કે ચિરકાળ મુખી સુંદર ભોગ ભોગવનાર મનુષ્યનાં મન અને ઇન્દ્રિયો વૃક્ષ યવાથી વિષયોયત્રી પાછાં ફરે છે, તેથી તેને અત્યંત વૈરાગ્ય પડે, માટે અમારું કહેવું યોગ્ય જ છે.” આણું તેમનું માનવું અસત્ય છે, તે અસત્યપણું સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે.—

અપ્રાપ્તત્વચ્ચમાદુર્ચરવાસેષ્વપ્યનન્તરાઃ ।

કામભોગેષુ મૂદાનાં સમીહા નોપશમ્યતિ ॥ ૩ ॥

મૂલાર્થ—મૂદ પ્રાણીઓને કામભોગો અનંતીવાર પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ કોઈ વખત પણ પ્રાપ્ત નથી થયા એવા જમને ક્ષીયે તેમની ઇચ્છા શાંત થતી જ નથી. ૩.

ટીકાર્થ—પરમાર્થને નહીં જાણનારા અને મોહના ઉદયવડે બાકુળ થયેલા અર્થાત્ કામને વિષે જ એક ચિત્તવાળા મૂદ પ્રાણીઓને અનંતીવાર એટલે છવ અનાદિ હોવાથી અને ગયેલો કાળ અનંત હોવાથી જન્મમરણની સંખ્યા ધણી (અનંત) છે, કેમકે દરેક કાળે છવ પૂર્વે જન્મમાંથી જ આવેલો છે, તેથી અનંતીવાર પૂર્વે પ્રાપ્ત ફરેલા એટલે અનુભવેલા કામ-રાગ અને રૂપ તથા ભોગ-મન્ધ, રસ અને સ્પર્શ અથવા કામ એટલે મનોહર એવા ભોગ એટલે સ્ત્રીવિશ્વાસ, અથવા કામદેવના ભોગ-વિશ્વાસોમાં અતિશે કરીને અપ્રાપ્તિની જાંતિથી એટલે પૂર્વે મને આવા ભોગ પ્રાપ્ત થયા નથી, માત્ર આ જગમાં જ પ્રાપ્ત થયા છે, એવી જાંતિથી તે કામભોગ વિષેની અશીષ શુદ્ધિવાળી તીવ્ર વૃદ્ધિ શાંત થતી જ નથી. ૩.

પૂર્વે કહેલો અર્થ જ કહે છે.—

વિષયઃ ક્ષીયતે કામો નેન્ધર્નરિચ પાવકઃ ।

પ્રત્યુત પ્રોહસચ્ચકિર્મૂય એવોપવર્ધતે ॥ ૪ ॥

મૂલાર્થ—કાણવડે અક્ષિની જેમ વિષયોવડે કામ ક્ષીણ થતો જ નથી, પરંતુ ઉલટા વિસ્તાર પામતો છે સક્રિ જેની એવો તે કામ વારંવાર વૃદ્ધિ જ પામે છે. ૪.

ટીકાર્થ—કામ એટલે વેદના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલો કામવિકાર વિષયોવડે-ભોગોવડે ક્ષીણ થતો નથી-નિવૃત્તિ પામતો નથી. કોની

જેમ ? તે કહે છે.—જેમ અગ્નિ કાણવડે તુમિ પામતો નથી તેમ વિષયી પ્રાણી પણ બોમવડે તુમિ પામતો નથી. પરંતુ તેથી ઉગ્રદોઃ જેમ જેમ વિષયોને બોમવે છે તેમ તેમ વૈરાગ્યરહિત હોવાથી પ્રકૃત-પણે નિસ્તાર પામતી છે મગ્નિ એટલે બોમની હઝા જેની એસા તે કામ વારવાર વૃદ્ધિ પામે છે. ૪.

ફરીથી પણ તેજ વાત સ્પષ્ટ કરે છે.—

મૌમ્યત્યમિય મિંદાનાં પન્નગાનામિય ક્ષમા ।

વિષયેષુ પ્રવૃત્તાનાં વૈરાગ્યં મલુ દુર્વચમ્ ॥ ૫ ॥

મૃતાર્થ—નિંદાની શ્લેષવાતી જેમ અને માર્ગોની ક્ષમાની જેમ વિષયોમા પ્રવૃત્ત થવેલા પુરંચાને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય, એ કહેવું અશક્ય છે. ૫.

દ્વીતીય—નિષ્કે કરીને વિષયોમા-મન્દાદિકના બોમમાં પ્રવૃત્ત થવેલાને એટલે વિષયના શ્રેયનમાં આગમ્ન ચિત્તવાગા પ્રાણીઓને પૂર્વે કહેયો વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય, એ કહેવું અશક્ય છે. કેમકે તેવા પ્રાણીને વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિના નમય જ નથી. ફોની જેમ ? તે કહે છે.—જેમ મિલની શાનપ્રકૃતિ એટલે 'આ શાનપ્રકૃતિવાળો મિલ છે' એમ કહેવું, તથા સર્પોની ક્ષમા એટલે 'આ મય ક્ષમાવાન છે' એમ કહેવું, તે અશક્ય છે તેમ, એટલે જેમ મિલની શાનના અનં સારની ક્ષમા અપરિત છે (અગમ્યવિત છે) તેમ વિષયોનાનમા પ્રવૃત્ત થવેલાને વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ અપરિત છે. ૫.

પૂર્વેજ વાત જ કહે છે.—

અકૃત્વા વિષયભાગં યો વૈરાગ્યં દિધીર્વતિ ।

અપ્યમગરિત્યગ્ય મ રોગોષ્ટેન્દ્રમિચ્છતિ ॥ ૬ ॥

મૃતાર્થ—જે કોઈ મનુષ્ય વિષયનો ત્યાગ કર્યોવિના વૈરાગ્યને ધારણ કરવા હંમે છે તે મનુષ્ય કુપચ્ચનો ત્યાગ કર્યોવિના રોગનો નામ કરવા હંમે છે. ૬.

દ્વીતીય—જે કોઈ કામી પુરુષ પૂર્વેજ વિષયોનો ત્યાગ કર્યોવિના વૈરાગ્યને ધારણ કરવા હંમે છે તે મુખ્ય કુપચ્ચનો એટલે રોગી મનુષ્યને દિનકરક અનુકૂળ કે.જન.દિકથી વિષયીત એવા અદિનકારી કે.જન.દિકને ત્યાગ કર્યોવિના અર્થેન રમમાં હંમે થઈને કુપચ્ચને આપા કરવા રોગને હંમે એટલે કુટ અદિનકારકિકના નામને હંમે છે. જેમ કુપચ્ચને મરણે રોગી અગમ્યવિત રોગના નામને કપાવ નહીં અનુકૂળ રોગરહિત થઈ નહીં, ઉગ્રદોઃ રોગ વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ આ

ભોગસંપદ પ્રાપ્તી પણ વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિના ઉપાયને જાણ્યા વિના સંસારથી મુક્ત થતો નથી. ૬.

હવે વિષયમાં આસક્ત થયેલા ચિત્તમાં વૈરાગ્યની સ્થિતિ જ થતી નથી (વૈરાગ્ય ટકી જ શકતો નથી), તે કહે છે.—

ન ચિત્તે વિષયાસક્તે વૈરાગ્યં સ્યાતુમપ્યલમ્ ।

અયોગ્યન ઇવોત્તમે નિપતન્ વિન્દુરંભસઃ ॥ ૭ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—તપાવેલા લોહના ઘણુ ઉપર પડેલા જળના બિંદુની જેમ વિષયવદે આસક્ત થયેલા ચિત્તમાં વૈરાગ્ય રહેવાને પણ સમર્થ નથી. ૭.

ટીકાર્થ—પૂર્વોક્ત વિષયોમાં અત્યંત આસક્ત થયેલા ચિત્તમાં વૈરાગ્ય રહેવાને એટલે એક મુદુર્ત્તોદિક સમય મુખી પણ સ્થિર થવાને સમર્થ નથી, તો ચિરકાળ મુખી વૈરાગ્યની સ્થિતિ તો ક્યાંથી જ રહે ? કોની જેમ ? તે કહે છે.—અત્યંત અગ્નિથી તપાવેલા લોહના ઘણુ ઉપર પડેલા જળના બિંદુની જેમ, એટલે જેમ તપાવેલા લોહના ઘણુ ઉપર પડેલું જળબિંદુ કાળના વિવ્રંબ વિના (તરત જ) મૂકાર્થ ભય છે, તેમ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનાર વચ્ચેના પણ વિષયાસક્ત ચિત્તમાં રહી (ટકી) શકતાં નથી. ૭.

હરીથી પણ વિષયાસક્ત ચિત્તમાં વૈરાગ્યનો અસંભવ બતાવે છે.—

યદીન્દુઃ સ્યાત્ કુહૂરાત્રી ફલં યદ્યવકેશિનિ ।

તદા વિષયસંસર્ગિચિત્તે વૈરાગ્યસંક્રમઃ ॥ ૮ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—જે અમાવાસ્યાની રાત્રીએ ચંદ્રનો હૃદય થાય, અને તે અવકેશિ (બંધ) વૃક્ષને ફળ આવે, તો વિષયના સંસર્ગવાળા ચિત્તમાં વૈરાગ્યનો પ્રવેશ થાય. ૮.

ટીકાર્થ—જેમને વિષયોના એટલે કામભોજનો સંસર્ગ—પરિચય હોય તેવા પુરુષોના ચિત્તમાં વૈરાગ્ય વાસનાનો અવતાર—પ્રવેશ ત્યારે થઈ શકે કે જ્યારે અસંભવ છતાં કોઈક કાળે કદાચ અમાવાસ્યાની રાત્રીએ ચંદ્રોદય થાય, અને જો કદાચ બંધ વૃક્ષને ફળનો સંયોગ થાય. આ બે અસંભવિતનો સંભવ થાય તો વિષયના પરિચયવાળા ચિત્તમાં વૈરાગ્ય પણ સંભવે. અર્થાત્ ન સંભવે. ૮.

ત્યારે વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ શી રીતે થાય ? તે ઉપર કહે છે.—

ભવહેતુષુ તદ્દેષાદ્વિષયેષ્વપ્રવૃત્તિતઃ ।

વૈરાગ્યં સ્થાતિરાવાર્ધં ભવનૈર્ગુણ્યદર્શનાત્ ॥ ૯ ॥

મૂલાર્થ—ભવના કારણોપર દ્વેષ યવાથી, વિષયોમાં અપ્રવૃત્તિ યવાથી અને ભવની નિર્ગુણતા જોવાથી વ્યાધારહિત વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ૯.

ટીકાર્થ—તે વૈરાગ્ય જીવોને જન્મભાદિક ભવના હેતુ એટલે તેની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ તેને વિષે અરૂચિ (દ્વેષ) યવાથી તથા કામભોગને વિષે અપ્રવૃત્તિ યવાથી (કામસેવન બંધ યવાથી) તથા ભવનું નિર્ગુણપણું એટલે નિર્ગુણપણુ-વડે અસુખ કરવાપણું જોવાથી—જ્ઞાનચત્રુવટે જાણવાથી, આ ત્રણ પ્રકારના હેતુસમૂહથી વ્યાધારહિત એવું વિરક્તપણું પ્રાપ્ત થાય છે. ૯.

તે સાંભળીને શિષ્ય કહે છે.—

चतुर्येऽपि गुणस्थाने नन्येयं तत्प्रसज्यते ।

युक्तं खलु प्रमादणां भवनैर्गुण्यदर्शनम् ॥ ૧૦ ॥

મૂલાર્થ—અહીં શિષ્ય શંકા કરે છે કે—જો એમ છે તો શાથે ગુણુસ્થાનકે પણ તે વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થશે. કેમકે પ્રમાણુ જાણનારાઓને સંસારની નિર્ગુણતાનું દર્શન થાય છે—યદી શકે છે. ૧૦.

ટીકાર્થ—શિષ્ય શંકા કરે છે કે—હે પૂજ્ય ! જો એમ છે એટલે ભવની નિર્ગુણતાથી વૈરાગ્યનું પ્રતિપાદન થાય છે તો ભોગની પ્રવૃત્તિ-વાળા અવિરતિસમ્યક્કૃષ્ટિ નામના શાયા ગુણુસ્થાનકને વિષે પણ તે વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થશે. કેમકે પ્રમાણુ એટલે યથાસ્થિતપણે ધ્યયતાના નિશ્ચયવડે વસ્તુસ્વરૂપને જાણનારા જ્ઞાનીઓને સંસારની નિર્ગુણતાનું દર્શન થાય—ઘટિત છે. તેથી કરીને શાયા ગુણુસ્થાની જીવોનું પ્રમાણુપણું હોવાથી ભવની નિર્ગુણતાનું દર્શન તેને હોય છે, માટે ત્યાં (શાથે ગુણુ-સ્થાને) પણ વૈરાગ્યનો સંભવ પ્રાપ્ત થશે. ૧૦.

पूर्वोक्तं शंकातुं समाधानं કરે છે.—

सत्यं चारित्रमोहस्य महिमा कोऽप्ययं खलु ।

यदन्यहेतुयोगेऽपि फलायोगोऽत्र दृश्यते ॥ ૧૧ ॥

મૂલાર્થ—ખરી વાત છે. પરંતુ ચારિત્રમોહનીય કર્મનો કોઈ એવો મહિમા છે કે શાથે ગુણુસ્થાને અન્ય હેતુનો યોગ છતાં પણ ફળનો અયોગ (અભાવ) દેખાય છે. ૧૧.

ટીકાર્થ—હે વત્સ ! તારૂં કહેવું સત્ય છે. તે કહેલા હેતુ પ્રમાણે શાથે ગુણુસ્થાને પણ વૈરાગ્ય સંભવે છે, પરંતુ ત્યાં જે જીવો ભોગમાં પ્રવૃત્ત થયેલા છે, તેમનામાં આચળ કહેવામાં આવશે એવો કોઈ અપૂર્વ-વિદ્વક્ષણ ચારિત્રમોહનો એટલે ચારિત્રની પ્રાપ્તિનો પ્રતિબંધ કર-

નાર બાર કપાય અને નવ નોકપાયરૂપ મોડનો પ્રભાવ વર્તે છે. કેમકે આ ધ્યાના ગુણસ્થાનકને વિષે અન્યના ઐતલે પ્રકૃતિની અપેક્ષાએ નિવૃત્તિના જ્ઞાનરૂપ હેતુનો યોગ-સંબંધ છતાં પણ અર્થોત્તર બચની નિર્ગુણતાના દર્શનરૂપ હેતુ છતાં પણ કૃત્તવ્ય ઐતલે જ્ઞાનના કાર્યરૂપ બોધાદિકની નિવૃત્તિનો અયોગ-અપ્રાપ્તિ દેખાવ છે. તે તું આરિત્રમોહનો મહિમા બાળુ. અર્થાત્ આરિત્રમોહના ઉદયથી જ ત્યાં (ધ્યાને ગુણસ્થાને) બોગની પ્રવૃત્તિ છે, ઐતલે ત્યાં સંપૂર્ણ વૈરાગ્ય દોતો નથી. ૧૧.

આ પ્રભાવે બચની નિર્ગુણતાનું દર્શન તથા બોગની પ્રવૃત્તિ છતાં પણ ત્યાં (ધ્યાને ગુણસ્થાને) કદાચિત્ વૈરાગ્ય દોષ પણ છે, તે કહે છે.

દશાધિશેષે તત્રાપિ ન ચેદં નાસ્તિ મર્યદા ।

સ્વવ્યાપારહતાસંગં તથા ચ સ્વયભાવિતમ્ ॥ ૧૨ ॥

મૂળાર્થ—તે ધ્યાના ગુણસ્થાનકને વિષે વૈરાગ્ય સર્વથા નથી એમ નહીં. પરંતુ ત્યાં પણ દર્શાનો વિશેષ છે તે પાતાના આપારે જેમાં આસક્તિનું હરણ કરેલું છે એવો વૈરાગ્ય વર્તે છે. તેજ પ્રકારે શીવી-તરામ સ્તવમાં પણ કહ્યું છે. ૧૨.

ટીકાર્થ—હે વત્સ! તે ધ્યાના ગુણસ્થાનકને વિષે પણ આ વૈરાગ્ય સર્વથા-મૂળથી જ નથી એમ નહીં. કિંતુ ત્યાં પણ દર્શાવિશેષે ઐતલે કંનહાનિધી હતપન્ન યથેલી આત્માને યોગ્ય બોધની અવરૂપા-રૂપ દર્શાનો વિશેષ ઐતલે પાતપાતાના આચરણની હાનિની અપેક્ષાએ બોધનું તરતમપણું છે તે વિષયાદિક બચના હેતુઓની ત્યાગ્યતાની મહાવડે તથા જ્ઞાનાદિક સ્વરૂપવાળા આપારવડે ઐતલે ચૈત્ય-વંદનાદિક ક્રિયાવડે હરણ કરેલો ઐતલે ન્યૂનતા પમાડ્યો છે આરંભ ઐતલે આસક્તિરૂપ પરિચય તથા અભિજ્ઞાપની તીવ્રતા જેમાં એવો વૈરાગ્ય છે. આજ પ્રકારે સ્તવમાં ઐતલે વીતરામ સ્તવમાં શ્રીહેમચંદ્ર સુરિએ કહેલું છે. ૧૨.

સ્તવમાં જે કહ્યું છે તે કહે છે.—

યદા મરુત્તરેન્દ્રશ્રીસ્ત્વયા નાથોપમુગ્યતે ।

યત્ર તત્ર રતિર્નામ વિરક્ત્યં તદાપિ તે ॥ ૧૩ ॥

મૂળાર્થ—હે નાથ! જે જન્મમાં તમે દેવેન્દ્ર અને નરેન્દ્રની ભક્તી બોગથી હતી, તે વખતે પણ જે કોઈ સ્થળે તમારે રતિ (પ્રીતિ) હતી, તે પણ તમારું વૈરાગ્યપણું જ હતું. ૧૩.

ટીકાર્થ—હો વીતરાગ ! જે પૂર્વ જન્મોમાં દેવ અને મનુષ્યોના ઇન્દ્રો એટલે દેવેન્દ્રો અને ચક્રવર્તી વિગેરેની સફળતા તમે ભોગવી એટલે વજ્રનાભ ચક્રી અને સર્વોર્થસિદ્ધિક દેવાદિ ભવોમાં શ્રીકૃષ્ણસ્વામીએ તથા નંદન રાજપુત્રના તથા પ્રાણુત દેવાદિકના પૂર્વ ભવોમાં શ્રીમહાવીરસ્વામીએ ઉપભોગવડે આસ્વાદન કરી, તે કાળે પણ હે સ્વામી ! તમારી જે વિજ્ઞાસાત્મક રતિ સાંભળવામાં આવતી હતી, તે પણ વૈરાગ્યયુક્ત જ હતી. તો પછી અહંતના ભવમાં વૈરાગ્ય હોય તેમાં તો શું કહેવું ? આ રસોકવડે અરિહંતને શુદ્ધસ્થાવાસમાં ધ્યાયે શુભસ્થાનકે પણ વૈરાગ્ય કહ્યો છે. ૧૩.

અહીં વિશેષના બતાવે છે.—

ભયેચ્છા यस્ય વિચ્છિન્ના પ્રવૃત્તિઃ કર્મભાયજા ।

રતિસ્તસ્ય વિરક્તસ્ય સર્વત્ર શુભવેદનતઃ ॥ ૧૪ ॥

મુક્તાર્થ—જેને ભયની ઇચ્છા વિચ્છેદ પામી તેને ભોગાદિકમાં જે કાંઈ પ્રવૃત્તિ દેખાય છે તે કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલી છે, તથા તે વૈરાગ્યવતની જે પ્રીતિ દેખાય છે તે સર્વત્ર શુભવેદનીય કર્મના ઉદયથી જ છે. ૧૪.

ટીકાર્થ—જે મુમુક્ષુને ભયેચ્છા એટલે ઉત્તમ જન્મ, ભોગ અને કષ્ટિ વિગેરેની પ્રાપ્તિવાળા સગારની ઇચ્છા એટલે ભો હું દેવાદિક યાદે તો સારૂ એવી કામના વિચ્છેદ પામેલી છે એટલે આ ભવમાંથી મારો ક્યારે મોક્ષ થશે ? એ પ્રમાણે વિપક્ષની ઇચ્છાવડે નિવૃત્તિ પામી છે, તેવા પુરુષની જે કાંઈ પ્રવૃત્તિ ભેવામાં આવે છે તે એકવીસ પ્રકારના ભાવનીય અને બે પ્રકારના વેદનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલી એટલે તે કર્મની કરેલી છે. પરંતુ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાને ક્ષીણે ભાવમુખજ સારજન છે એવી ભુક્તિ તેમને થતી નથી. અહીં કોઈને સંકા થાય કે ભોજના આરંભમાં ભલે પ્રવૃત્તિ હો પરંતુ તે ભોજ ઉપર તેમનો પ્રેમ કેમ થાય ? તે સંકાપર કહે છે કે—તે વૈરાગ્યવતને જે પ્રીતિ થાય છે તે સર્વત્ર—ભોજ અને ભોજના અંતમુલ રતિનાં સર્વ સ્થાનેમાં માત્ર વેદનીય કર્મના ઉદયથી થાય છે. અર્થાત્ તે સાત વેદનીય કર્મે હ્યંદિકથી જ ભોજનાય છે, તેથી તેમાં આનંદ, પ્રીતિ વિગેરે ભેવામાં આવે છે. ૧૪.

અહીં કોઈને સંકા થાય કે—કર્મના વચ્ચે પ્રવૃત્તિ વિગેરે ભલે હો, પણ તેની શુદ્ધિ થી રીને રી સહે ? તેને ઉત્તર આપે છે.—

અતઃશ્ચાક્ષેપકજ્ઞાનાત્ કાન્તાયાં ભોગસન્નિધૌ ।

ન શુદ્ધિપ્રસયો યસ્માદ્ધારિભદ્રમિદં વચઃ ૧૫ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આક્ષેપક જ્ઞાનને લીધે સ્ત્રી તથા ભોગ સમીપે રક્ષા છતાં પણ તેમની શુદ્ધિને નાશ થતો નથી. કેમકે હરિભદ્ર સૂરિનું પણ એવુંજ વચન છે. ૧૫.

ટીકાર્થ—હે વત્સ! આ કહેવાતા આક્ષેપક જ્ઞાનને લીધે એટલે આત્માને આ લોક તથા પરલોકને વિષે દેય (ત્યાગ્ય) પદાર્થ યાત્રી તિરસ્કાર ઉત્પન્ન કરનાર આક્ષેપક જ્ઞાનને લીધે અર્થાત્ પદાર્થોના દેય અને ઉપાદેયરૂપ યથાર્થ સ્વરૂપને જતાવનાર એવા જ્ઞાનને લીધે ત્રિપા સમીપે દોષ અથવા ભોગની દોષ તથા આઘ પૈષાદિક અનેક સુંદર વિલાસરૂપ ભોગો સમીપે રક્ષા દોષ તોપણ સમ્યગ્દષ્ટિ હોવાને શુભ ભાવનાદિકવટે કર્મભક્તની હાનિરૂપ શુદ્ધિનો પ્રસય-સર્વથા વિનાશ થતો નથી. કેમકે આજગ કહેવામાં આવશે એવું હરિભદ્ર સૂરિનું કહેણું વચન-ઉપદેશ છે. ૧૫.

તે વચનને બે રસોકવટે કહે છે.—

માયામ્ભસ્તત્પતઃ પદ્યમ્નુદ્ધિપ્રસૂતો દ્રુતમ્ ।

તન્મયે ન પ્રયાત્યેવ યથા વ્યાપાતયર્જિતઃ ॥ ૧૬ ॥

ભોગાન્ સ્વરૂપતઃ પદ્યમ્સ્તથા માયોદકોપમાન્ ।

મુજ્જાનોઽપિ દ્યૌર્લગઃ સન્ પ્રયાત્યેવ પરં પદમ્ ॥ ૧૭ ॥

મૂલાર્થ—જેમ કોઈ આમોહ રહિત પુરૂષ તત્ત્વદષ્ટિથી માયાના જળને બાંધીને તેથી ઉદ્ભવ પામ્યા વિનાજ તત્કાલ તે માયાજળમાં પ્રવેશ કરતો નથી. તેજ પ્રમાણે ભોગોને સ્વરૂપથી માયાજળની જેવા બાંધીને સંતરહિત થઈ ભોગોને ભોગવતાં છતાં પણ મોક્ષપદને પામે છે. ૧૬, ૧૭.

ટીકાર્થ—જેમ કોઈ પુરુષવંન પુરૂષ જળજળને વિષે જલત્વની શુદ્ધિરૂપ આમોહથી રહિત થયેલો દોષથી પરમાર્થપણે જળ નહીં છતાં પણ માયાથી દેખાતા જળને બાંધે, અને તેથી કરીને તે માયા-જળથી બાહ્ય થયા વિનાજ તત્કાલ તે કૃત્રિમ જલપ્રવાહના પૂરમાં જળકીડારિક વિનાશ કરવા માટે પ્રવેશ કરતો નથી. તેજ પ્રમાણે સમ્યગ્દષ્ટિ પુરૂષ તત્ત્વાદિક ભોગોને દ્રઢભવવટે કરેલા જળની જેવા સ્વરૂપથી એટલે તેમના વિનશર સ્વભાવે કરીને દુરંત ભરમાં પ્રમથ્ન કરવારૂપ રૂઝ આપનાર દોષથી દુઃખરૂપ છે એમ એને એટલે

ટીકાર્થ—હે વીતરાગ ! જે પૂર્વ જન્મોમાં દેવ અને મનુષ્યોના ઇન્દ્રો એટલે દેવેન્દ્રો અને ચક્રવર્તી વિગેરેની લક્ષ્મી તમે ભોગવી એટલે વજ્રનાભ ચક્રી અને સર્વાર્થસિદ્ધિક દેવાદિ ભવોમાં શ્રીઋષભ-સ્વામીએ તથા નંદન રાજપુત્રના તથા પ્રાણુત દેવાદિકના પૂર્વ ભવોમાં શ્રીમહાવીરસ્વામીએ ઉપભોગવડે આસ્વાદન કરી, તે કાળે પણ હે સ્વામી ! તમારી જે વિદ્યાસાત્મક રતિ સાંભળવામાં આવતી હતી, તે પણ વૈરાગ્યયુક્ત જ હતી. તો પછી અહંતના ભવમાં વૈરાગ્ય હોય તેમાં તો શું કહેવું ? આ રલોકવડે અરિહંતને ગૃહસ્થાવાસમાં એથે શુશ્રુસ્થાનકે પણ વૈરાગ્ય કહ્યો છે. ૧૩.

અહીં વિશેષતા બતાવે છે.—

ભવેચ્છા यस્ય વિચ્છિન્ના પ્રવૃત્તિઃ કર્મભાવજા ।

રતિસ્તસ્ય વિરક્તસ્ય સર્વત્ર શુભવેદ્યતઃ ॥ ૧૪ ॥

મુક્તાર્થ—જેને ભવની ઇચ્છા વિચ્છેદ પામી છે તેને ભોગાદિકમાં જે કંઈ પ્રવૃત્તિ દેખાય છે તે કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલી છે, તથા તે વૈરાગ્યવતની જે પ્રીતિ દેખાય છે તે સર્વત્ર શુભવેદનીય કર્મના ઉદયથી જ છે. ૧૪.

ટીકાર્થ—જે મુમુક્ષુને ભવેચ્છા એટલે ઉત્તમ જન્મ, ભોગ અને ઋદ્ધિ વિગેરેની પ્રાપ્તિવાળા સંસારની ઇચ્છા એટલે જો હું દેવાદિક યાઉં તો સાહું એવી કામના વિચ્છેદ પામેલી છે એટલે આ ભવમાંથી મારો ક્યારે મોક્ષ થશે ? એ પ્રમાણે વિપક્ષની ઇચ્છાવડે નિવૃત્તિ પામી છે, તેવા પુરુષની જે કંઈ પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે તે એકવીસ પ્રકારના મોહનીય અને બે પ્રકારના વેદનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલી એટલે તે કર્મની કરેલી છે. પરંતુ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનને લીધે ભોગમુખજ સારભૂત છે એવી યુદ્ધિ તેમને થતી નથી. અહીં કોઈને સંકા થાય કે ભોગના આરંભમાં ભલે પ્રવૃત્તિ હો પરંતુ તે ભોગ ઉપર તેમનો પ્રેમ કેમ થાય ? તે સંકાપર કહે છે કે—તે વૈરાગ્યવંતને જે પ્રીતિ થાય છે તે સર્વત્ર—ભોગ અને ભોગના અંગભૂત રતિનાં સર્વ સ્થાનોમાં સાત વેદનીય કર્મના ઉદયથી થાય છે. અર્થાત્ તે સાત વેદનીય કર્મ હૃદયંદિકથી જ ભોગવાય છે, તેથી તેમાં આનંદ, પ્રીતિ વિગેરે જોવામાં આવે છે. ૧૪.

અહીં કોઈને સંકા થાય કે—કર્મના વશથી પ્રવૃત્તિ વિગેરે ભલે હો, પણ તેની શુદ્ધિ શી રીતે રહી શકે ? તેનો ઉત્તર આપે છે.—

અતઃશ્ચાક્ષેપકજ્ઞાનાત્ કાન્તાયાં ભોગસન્નિપૌ ।

ન શુદ્ધિપ્રસયો યસ્માદ્ધારિભદ્રમિદં વચઃ ૧૫ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આક્ષેપક જ્ઞાનને લીધે સ્ત્રી તથા ભોગ સમીપે રહ્યા છતાં પણ તેમની શુદ્ધિનો નાશ થતો નથી. કેમકે હરિભદ્ર સૂરિનું પણ એવુંજ વચન છે. ૧૫.

ટીકાર્થ—હે વત્સ ! આ કહેવાતા આક્ષેપક જ્ઞાનને લીધે એટલે આત્માને આ લોક તથા પરલોકને વિષે દેશ (ત્યાગ્ય) પદાર્થ યકી તિરસ્કાર દર્શાવ કરનાર આક્ષેપક જ્ઞાનને લીધે અર્થાત્ પદાર્થોના દેશ અને ઉપાદેશરૂપ માર્ગસ્વરૂપને બતાવનાર એવા જ્ઞાનને લીધે પ્રિયા સમીપે હોય અથવા ભોગથી હોય તથા આદ્ય પૈયાદિક અનેક સુંદર વિલાસરૂપ ભોગો સમીપે રહ્યા હોય તેપણુ સમ્યગ્દષ્ટિ ઇવોને શુભ ભાવનાદિકવડે કર્મભક્ષની હાનિરૂપ શુદ્ધિનો પ્રસય-સર્વથા વિનાશ થતો નથી. કેમકે આત્મજ કહેવામાં આવશે એવું હરિભદ્ર સૂરિનું કહેલું વચન-ઉપદેશ છે. ૧૫.

તે વચનને બે રસોક્તિવડે કહે છે.—

માયામલ્લત્વતઃ પદ્યત્તનુદ્ધિમ્લત્તો દ્રુતમ્ ।

તન્મયે ન પ્રયાત્યેવ યથા વ્યાપાતવર્જિતઃ ॥ ૧૬ ॥

ભોગાન્ સ્વરૂપતઃ પદ્યન્તથા માયોદકોપમાન્ ।

મુજ્જાનોઽપિ દ્યસંગઃ સન્ પ્રયાત્યેવ પરં પદમ્ ॥ ૧૭ ॥

મૂલાર્થ—જેમ કોઈ આમોહ રહિત પુરૂષ તત્ત્વદષ્ટિથી માયાના જગને બાંધીને તેથી ઉદ્દેશ પામ્યા વિનાજ તત્કાલ તે માયાજગમાં પ્રવેશ કરતો નથી. તેજ પ્રમાણે ભોગોને સ્વરૂપથી માયાજગની જેવા બાંધીને સંતરહિત થઈ ભોગોને ભોગવતાં છતાં પણ મોક્ષપદને પામે છે. ૧૬, ૧૭.

ટીકાર્થ—જેમ કોઈ પુરુષવંન પુરૂષ અજગને વિષે જલ્પની શુદ્ધિરૂપ આમોહથી રહિત થયેલો હોવાથી પરમાર્થપણે જગ નહીં છતાં પણ માયાથી દેખાતા જગને બાંધે, અને તેથી કરીને તે માયા-જગથી બાહુજ યથા વિનાજ તત્કાલ તે કૃત્રિમ જલપ્રવાહના પૂરમાં જગદીશદિક વિનોદ કરવા માટે પ્રવેશ કરતો નથી. તેજ પ્રમાણે સમ્ય-ગ્દષ્ટિ પુરૂષ સમ્પ્રદાઈક ભોગોને દંડબલવડે કરેલા જગની જેવા સ્વરૂ-પથી એટલે તેમના વિનશ્ચર સ્વભાવે કરીને દુર્ગત ભવમાં બ્રમણુ કરવારૂપ રૂઝ આપનાર હોવાથી દુઃખરૂપ છે એમ બેઝને એરલે

એનું જ રહસ્ય કહે છે.—

વિપયાણાં તતો વન્ધજનને નિયમોઽસ્તિ ન ।

અજ્ઞાનિનાં તતો વન્ધો જ્ઞાનિનાં તુ ન કર્હિચિત્ ॥ ૨૪ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને વિષયોનો એકાંતે કરીને બંધ ઉત્પન્ન કરવામાં નિયમ નથી. તે માટે અજ્ઞાનીને બંધ છે, અને જ્ઞાનીને તેથી કદાપિ બંધ થતો નથી. ૨૪.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને—પૂર્વે કહેલા હેતુના સમૂહ કરીને વિષયોનો કામાદિક ભોગોનો કર્મબંધ ઉત્પન્ન કરવામાં નિયમ—એકાંત પણ નથી. તેથી—વિષયભોગથી ભવના સ્વરૂપને અને તેના ફગાવે નહીં જાણનારા, યૌવનથી હિન્મત્ત થયેલા અને મિથ્યાદૃષ્ટિ એવા અજ્ઞાનીઓને જ કિલ્લ કર્મબંધ યાચ છે, અને મુખની તુલ્લાનો સ્વભાવ જેઓએ મૂકી દીધો છે તેવા જ્ઞાનીઓને એવો કિલ્લ કર્મબંધ થતો નથી. અહીં જે જ્ઞાનીને કર્મબંધનો નિષેધ ક્યો છે તે નરકાદિક પ્રાયોગ્ય કર્મના બંધનો નિષેધ સમજવો; પણ દેવ અને મનુષ્ય ગતિને યોગ્ય એવા બંધનો નિષેધ નથી. કેમકે દેવ અને મનુષ્ય ગતિનો બંધ તો છૂટા અને સાતમા મુજુરગાનકે રહેલા હવને પણ યાચ છે. તો પછી તેવો બંધ કાંઈ મુજુરગાને રહેલા હવને યાચ તેમાં આશ્ચર્ય નથી. ૨૪.

પૂર્વે કહેલા અર્થને જ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે.—

સેવતેઽસેવમાનોઽપિ સેવમાનો ન સેવતે ।

કોઽપિ પારજનો ન સ્વાચ્છયન્ પરજનાનપિ ॥ ૨૫ ॥

મૂલાર્થ—કોઈક પ્રાણી ભોજને નહીં સેવતાં છતાં પણ સેવે છે, તથા કોઈ પ્રાણી સેવન કરતાં છતાં પણ નથી સેવતો. જેમ કોઈ માણસ પરજનનો આશ્રય કરે તોપણ તે પરજન થતો નથી. અર્થાત્ સેવન જ કહેવાય છે તેમ. ૨૫.

ટીકાર્થ—કોઈ મોઢ પામેલો પ્રાણી ભોજને નહીં સેવતો એટલે દ્રવ્ય દીક્ષાને મઢલ કરવાથી સ્ત્રી વિગેરે ન હોવાથી સાક્ષાત્ કાયાવડે મૈયુનાદિકને નહીં ભોજવતો છતાં પણ મન, વચન તથા આર્તધ્યાનવડે તે ભોજને સેવવાનું કર્મબંધરૂપી ફગા તંદુલીયા મત્સ્યની જેમ પામે છે. અને કોઈ હવ શુદ્ધવાસને ભોજવતો છતાં પણ જિનેશ્વરાદિકની જેમ તે તેને સેવતો જ નથી જેમ સમજવું. કેમકે તે શુદ્ધવાસને ત્યાગ કરવા ઇન્છે છે, તેથી તેને પાપબંધ થતો નથી. જેમ કોઈ માણસ કોઈ કારણને કીધે પોતાના કુટુંબને છોડીને પરજનોનો આશ્રય

કરે એટલે તેમની સાથે રહે, તોપણ તે પરજન-પારકો માણસ થતો નથી. એજ પ્રમાણે વૈરાગ્યવાન પુરુષ ભોમને ભોમવનાં છતાં પણ ધર્મને વિશે અત્યંત આગ્રહવાળો હોવાથી પાપકર્મનો બંધક થતો નથી. અને મોહવાન પ્રાણી તો ગુણને વિશે વસતાં છતાં પણ ભોમ ઉપર આગ્રહી હોવાથી પુણ્ય કર્મનો બંધક થતો નથી. ૨૫.

પુણ્યકળના ઉપભોગને વિશે વૈરાગ્ય દેખાડે છે.-

અત एव महापुण्यविपाकोपहितश्रियाम् ।

गर्भादारम्य वैराग्यं नोत्तमानां विहन्यते ॥ ૨૬ ॥

મૂલાર્થ—એ જ કારણમાટે જેમને મહાપુણ્યના વિપાકે કરીને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ છે એવા ઉત્તમ પુરુષોને ગર્ભથીજ આરંભીને વૈરાગ્ય હણાતો નથી. ૨૬.

ટીકાર્થ—એજ કારણ માટે-પૂર્વે કહેલા હેતુવડે મહાપુણ્યના-સારા આચરણથી સંચિત કરેલા શુભકર્મના વિપાકવડે-સ્થિતિના પાકથી પ્રાપ્ત થયેલા કળના ઉદયવડે જેમના કરતવમાં લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ છે એવા તીર્થંકર તથા ચક્રવર્તી વિગેરે ઉત્તમ પુરુષોને ગર્ભથી આરંભીને-ગર્ભમાં અવતાર થયો તે દિવસથી આરંભીને કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિપર્યંત વૈરાગ્ય-આસક્તિના ત્યાગરૂપ વિરક્તપણું હણાતું નથી-વૈરાગ્યમય ચિત્તની વિઘટના થતી નથી. ૨૬.

તેમાં બે રસોકવડે શુક્ત પક્ષ કહે છે.—

विषयेभ्यः प्रशान्तानामश्रान्तं विमुखीकृतैः ।

करणैश्चार्यैराग्यमेष राजपथः किल ॥ ૨૭ ॥

મૂલાર્થ—અત્યંત શાંત થયેલા ભગ્યોને વિષયો થકી પરાડ-મુખ કરેલા ઇન્દ્રિયોવડે જે સુંદર વૈરાગ્ય નિરંતર ઉપજે છે તે જ રાજ-માર્ગ છે. ૨૭.

ટીકાર્થ—અત્યંત શાંત થયેલા એટલે કપાલના ઉદયનો નિરોધ કરવાથી ઉપશમ ભાવને પામેલા ભગ્યોને પાંચ વિષયો અને રાગાદિક થકી પરાડ-મુખ કરેલા-નિવૃત્ત થયેલા એવા ઇન્દ્રિયોવડે વિશ્રાંતિરહિત-પણે-નિરંતર જે મનોહર-દૂષણરહિત વૈરાગ્ય થાય છે તે જ રાજ-માર્ગ-ઉપદ્રવ રહિત પ્રસિદ્ધ માર્ગ છે. ૨૭.

स्वयं निर्वर्तमानैस्तरनुदीर्णैर्यंत्रितैः ।

तृप्तैर्ज्ञानवता तत्स्यादसावेकपदी मता ॥ ૨૮ ॥

મુકાર્થ—અને જ્ઞાનીએ પોતાની જાતેજ નિવૃત્તિ પામેલા, ઉદીરણ નહીં કરેલા, નિરોધ નહીં કરેલા અને તુલ્ય થયેલા એવા તે દિવિયોતે તે વૈરાગ્ય થાય છે તે સાંકડી ચેરીરૂપ આને છે એમ માનેશું છે. ૨૮.

ટીકાર્થ—જ્ઞાનવાન અને સદ્વિવેકવાન એવા સમ્યક્દષ્ટિએ તે સ્વયંસ્વમાને કરીને નિવર્તમાન થયેલા અર્થેનુ પોતપોતાના વિષય તરફ નહીં દોડના એવા, વિષયપ્રત્યે જવાને ઉદીરણ નહીં કરેલા એવા, રોધ પાતુ નહીં કરેલા એવા અને પૂર્ણાભિગ્રાપ થવાથી તુલ્ય થયેલા—અનાતુલ્ય એવા એટલે સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિવાળા તે દિવિયોતે તે વૈરાગ્ય થાય છે તે વૈરાગ્યનો આને કેડી ભેગો અથવા સાંકડી ચેરી ભેગો જાણવો. તેને પૂર્વચાર્યે આલીષિયોગને અપેક્ષીને જ આનંદ તરીકે કહેતા છે, ખાલી જાહેર રાજમાને તે નથી. ૨૮.

એ જ વાત પ્રતિપક્ષ જણાવવાવડે ૨૫૯ કહે છે.—

ષટેન મેયમાણાનિ કરણાનિ યતેભયત્ ।

ન જાતુ યજ્ઞતાં યાન્તિ પ્રત્યુતાનર્થવૃદ્ધયે ॥ ૨૯ ॥

મુકાર્થ—અજણે પ્રેરણા કરાગા દિવિયો વનના હાસીની જેમ કદાપિ વસાવવાને યત્નના નથી, પણ ઉભટા અનર્થની વૃદ્ધિને આટો થાય છે. ૨૯.

ટીકાર્થ—પુષાવરધારિકથી ઉત્પન્ન થયેલા વિહારવડે પ્રાપ્ત થયેલા ભોમને, અભિગ્રાપરૂપ અજણે પ્રેરણા કરાગા—અજ્ઞાના અભિગ્રાને કરીને અનર્થિકમાં નિરોધ કરાગા અનુભવના દિવિયો કદાપિ વનના હાસીની જેમ વસાવવાને યત્નના નથી. પરંતુ ઉભટા અનર્થની વૃદ્ધિઆટો થાય છે; એટલે જિનાની હિંદુ ધાર્મિકી બીજે પ્રગટે પ્રવર્તવના વૈરાગ્ય, આત્મ-ધ્યાન અને સૈદ્ધાંતધારિક અનર્થની પરપરાઆટો થાય છે. સ્વાભા-વિકાસે પ્રવર્તેલા દિવિયો તેવા પ્રકારના ૬૮ નથી. ૨૯.

હવે તેનું ૧૫૫ કહે છે.—

વરપન્તિ તત્ત્વદા નીર્ધૃષ્ટ્યાનં ચ પ્રવૃજ્જતે ।

આત્માનં ધાર્મિકામાત્માઃ ક્ષિપન્તિ નરકારવટે ॥ ૩૦ ॥

મુકાર્થ—ધર્મિની એવા રેખાના અને લગ્નવડે નીકળી જાય છે પણ કુદ ધ્યાન કરે છે, તેથી તેઓ ધર્મના અભ્યાસને વસાવેલા રૂપમાં જાય છે. ૩૦.

દીકાર્થ—ધાર્મિકાભાસ એટલે પ્રતાદિક ધર્મને વિષે કુરાગ એવા ધાર્મિકની એવા દેખાતા અર્થાત્ બદ્ધારના આકાર માત્રથી ધાર્મિક અને અદરથી અધર્મી એવા જનો લગ્નગએ કરીને એટલે પ્રતનું પાત્રન કરવામાં સમર્થ ન હોવાથી તથા હડ અને લોભાદિકને કારણે દીક્ષા મનુષ્ય કરેલી હોવાથી પછી તે પ્રતનો અંત થવાથી ઉત્પન્ન થયેલી લગ્નગતવડે નમ્ર મુખ સખીને અધોદષ્ટિવડે જુએ છે, પળ આત્મ અને શૌદ્રાદિક દુષ્ટ ધ્યાન કરે છે તેથી તેઓ પોતાના આત્માને નરકરૂપી ખાડામાં એટલે દુર્ગતિરૂપ દુર્લભ્ય એવા ખાડામાં નાંખે છે. ૩૦.

હવે દંદ્રિયોના જયનું યોગ્યપણું દેખાડે છે.—

યથનં કરણાનાં તદ્વિરક્તઃ કર્તુમર્હતિ ।

સદ્ભાવવિનિયોગેન સદા સ્યાન્યવિભાગવિત્ ॥ ૩૧ ॥

મુક્તાર્થ—નિરતર સ્વપરના વિભાગને જાણનાર તથા તે વિષયોથી વિરક્ત થયેલા અન્ય પ્રાણીએ રૂઢ પરિણામના ઉપયોગવડે દંદ્રિયોનું વચન કરતુ યોગ્ય છે. ૩૧.

દીકાર્થ—સદા-નિરતર પોતાના એટલે શુદ્ધસ્વરૂપના અને પરના એટલે પુદ્ગલ તથા દેહાદિકના જડ ચેતનપણા વિષે વિભાગને-ભેદને જાણનારા તથા તે દંદ્રિયવિષયના ભોગથી વિમુખ થયેલા અન્ય પ્રાણીએએ રૂઢ પરિણામના ઉપયોગવડે એટલે આ કાર્ય જ મારા આત્માને વિતરકારી છે તેથી આજ કાર્ય મારે કરવા લાયક છે, અને તેથી અન્ય સર્વ કાંઈ મારે તજવા લાયક છે એવી નિશ્ચયતાના ઉપ-યોગવડે દંદ્રિયોની વચના કરવી-પોતપોતાના વિષયોથી તેમને હેતરથી તેજ યોગ્ય છે. ૩૧.

હવે વૈરાગ્યનું અદ્વુતપણું બતાવે છે.—

પ્રવૃત્તેર્વા નિવૃત્તેર્વા ન સંકલ્પો ન ચ શ્રમઃ ।

વિકારો દ્વાયતેન્દ્રિયાણામિતિ વૈરાગ્યમદ્વુતમ્ ॥ ૩૨ ॥

મુક્તાર્થ—જો વૈરાગ્યમા પ્રવૃત્તિથી સંકલ્પ નથી અને નિવૃત્તિથી શ્રમ નથી, તથા દંદ્રિયોનો વિકાર હીન થયો જાય છે તે વૈરાગ્ય અદ્વુત કહેવાય છે. ૩૨.

દીકાર્થ—જો વૈરાગ્યને વિષે કામાદિકના દેતુરૂપ વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી સંકલ્પ વિકલ્પ થતા નથી, અને વિષયો યદી દંદ્રિયોનો ત્રિરોધ કરવામાં કહેલ થયો નથી, તથા દંદ્રિયોનો વિકાર હીન થતો

ભય છે એટલે અનુક્રમે વૃદ્ધિ પામતા શુભ પરિણામવડે કરીને અદ્ય અદ્યપતર યતો ભય છે એવા પ્રકારનો વૈરાગ્ય અદ્યુત કહેવાય છે. એટલે પંડિતોના ચિત્તને અમત્કાર ઉત્પન્ન કરે છે. આ રસોક્રમે ભાવાર્થ એ છે કે—જે શુદ્ધિના વૈરાગ્યમાં છન્ધા વિના જ ભોગનેવિષે પ્રવૃત્તિ યાય છે, પ્રધારા વિના જ વિવેચાથી નિવૃત્તિ યાય છે, તથા દ્વિવેચોના વિકાર ઉત્તરોત્તર ક્ષીણ યાય છે તે વૈરાગ્ય અદ્યુત વ્યણ્ણે. ૩૨.

અહીં કોઈને સંકા યાય કે—સંકલ્પ કયાંવિનાની પ્રવૃત્તિ પણ વૈરાગ્યનો બાધ કરનાર કેમ ન યાય ? એ સંકાનો પરિહાર કરતાં કહે છે.—

દારુયંત્રસ્યપાશાલીનૃત્યતુલ્યાઃ પ્રવૃત્તયઃ ।

યોગિનો નૈવ ઘાધાય જ્ઞાનિનો લોકયર્તિનઃ ॥ ૩૩ ॥

મુક્તાર્થ—જ્ઞાની અને લોકને વિષે વર્તનારા યોગીજનની કાષ્ઠના યંત્રમાં રહેલી પાંચાલીકાના નૃત્ય જેવી પ્રવૃત્તિઓ આધાને માટે થતી નથી. ૩૩.

ટીકાર્થ—અવિષર્ગરાષણે ભવસ્વરૂપને અને વિષયના વિષાકાદિકને જલ્પાવનાર મતિ મુતાદિક જ્ઞાનવાળા અને મુહુરંગાવારાશ્પ લોકનેવિષે વર્તતા એવા છન્ધાદિ યોગને પારણ કરનાર યોગીની પ્રવૃત્તિઓ—વિષયોમાં પ્રવર્તતા પ્રવાદો દોરા વિગેરેના સંચારવાળી રક્ષની રચનાથી મુક્ત એવી કાષ્ઠના યંત્રનેવિષે રહેલી પુતળીના નૃત્ય જેવી ભાશે છે, એટલે તે પ્રવૃત્તિ કયાં છતાં પણ ધર્મની હાનીગાટે થતી નથી. અર્થાત્ જેમ કાષ્ઠની પાંચાલીનું નૃત્ય પરતંત્ર છે, પણ સ્વેચ્છાથી કે આસક્તિથી નથી, તેમ તેવા યોગીઓની પ્રવૃત્તિઓ પણ આસક્તિ-રહિત છે. અને તે કર્મના પ્રભાવથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. ૩૩.

આ વૈરાગ્યમાં અન્ય મતની સંમતિ દેખાડે છે.—

દ્વયં ચ યોગમાયેતિ પ્રકટં ગીયતે પરંઃ ।

લોકાનુમદ્દહેતુત્વાસ્યામપિ ચ દૂષણમ્ ॥ ૩૪ ॥

મુક્તાર્થ—આ વૈરાગ્ય દશા યોગમાયા છે, જેમ અન્ય દર્શનીઓ સ્પષ્ટ રીતે કહે ॥ આ યોગમાયાને વિષે પણ લોકોના અનુમદનું કારણ દેવાથી દૂષણ નથી. ૩૪.

ટીકાર્થ—આ હમણાં કહેલી ભોગપ્રવૃત્તિ છતાં પણ વૈરાગ્યદશાને અન્યદર્શનીઓ યોગરૂપી-જ્ઞાનાદિકના લાભરૂપ ધર્મરૂપી આયા-ત્રિશેષ

પ્રભાવવાળી લીલા અર્થાત્ યોગમાયા એવા નામથી સ્પષ્ટ રીતે કહે છે. તે પણ મનુષ્યાદિક જીવોના અનુગ્રહનું—ધર્મનો મહિમા થવલું કરવાથી ચિત્તને ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરનાર ધર્મની સન્મુખપણાનું કારણ હોવાથી એ યોગમાયાનેવિષે પણ દૂષણ નથી. તેઓએ પોતાના શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—“સમ્યગ્દર્શનવા વુદ્ધયા યોગવૈરાગ્યમુજ્જવા । માયાવિરવિતે છોકે ચરેન્નયસ કલેવરમ્ ॥ ૧ ॥”—“યોગ અને વૈરાગ્યવડે યુક્ત એવી સમ્યગ્દર્શનવાળી બુદ્ધિએ કરીને આ માયાથી રચેલા લોક (દુનિયા)માં શરીર ધારણ કરીને અટન કરવું.” ૩૪.

આ ઉપર જિનામની સંમતિ દેખાડે છે.—

સિદ્ધાન્તે શ્રૂયતે ચેયમપવાદપદેષ્યપિ ।

મૃગપર્પત્પરિત્રાસનિરાસફલસંગતા ॥ ૩૫ ॥

મૂલાર્થ—આ પૂર્વે કહેલી દેશના અપવાદના વાક્યોનેવિષે પણ અસા પુરૂષોની સભાના ત્રાસને લીધે નિરાસ કરવારૂપ ફળવડે સંગતિ પામેલી છે એમ સિદ્ધાંતનેવિષે સંમતિ છે. ૩૫.

દીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલી સમગ્ર દેશના અપવાદનાં સ્થાનકોને વિષે પણ એટલે કારણ આવે છતે કરવાને કહેલા વિશેષ વિધિના વાક્યોનેવિષે પણ અર્થાત્ ઉત્સર્ગ માર્ગ તો દૂર રહો, અપવાદના સ્થાનનેવિષે પણ મૃગ જેવા તુચ્છ-અસા પ્રાણીઓની એટલે સૂક્ષ્મ વિચારને નહીં પામેલા જીવોની સભાનો જે પરિત્રાસ એટલે તેને યોગ્ય ધર્મના ત્યાગરૂપ ભય-તે ધર્મનો નિરાસ-તે ધર્મથી દૂર થવારૂપ ફળવડે સંગતિ પામેલી છે; એટલે એવી સભાનેવિષે અર્થાત્ અજ્ઞોની સભામાં તે દેશના અયોગ્ય છે. એ પ્રમાણે લલિતવિસ્તર વિગેરે જૈન સિદ્ધાંતમાં સમજાય છે. કહ્યું છે કે—“શુદ્ધદેસમા હિ ક્ષુદ્રસાવશ્ઠા-મૂપસંત્રાસનસિદ્ધનાદઃ” શુદ્ધ દેશના એ ક્ષુદ્ર પ્રાણીરૂપ મૃગના સમૂહને ત્રાસ પમાડવામાં સિદ્ધનાદ સમાન છે. તથા—“અપ્રસાન્તમતૌ શાસ્ત્રસદ્ધા-વપ્રતિપાદનમ્ । દોષાયામિનવોદીર્ણે સમનીયમિવ ઝરે ॥ ૧ ॥” “જેની મતિ શાંત થઈ નથી એવા પ્રાણીને સાશ્વતા સદ્ભાવ (તત્ત્વ)નો ઉપદેશ આપવો એ નવા ઉદય પામેલા જ્વરનેવિષે ઔષધ આપ્યાની જેમ દોષની ઉત્પત્તિનેમાટે થાય છે.” આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે આવા પ્રકારની શુદ્ધ દેશના અલ્પબુદ્ધિવાળાને અપવાદ સ્થાને પણ ન આપવી. કેમકે તેનું કાંઈ પણ સાદું ફળ નથી. ૩૫.

હવે વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિના અધિકારનો ઉપસંહાર કરે છે.—

ઔદાસીન્યફલે જ્ઞાને પરિપાકમુપેયુષિ ।

ચતુર્થેડપિ ગુણસ્થાને તદ્વૈરાગ્યં વ્યવસ્થિતમ્ ॥ ૩૬ ॥

॥ ઇતિ વૈરાગ્યસંભવાધિકારઃ ॥

મુકાર્થ—ઔદાસીનતાના ફળરાજું જ્ઞાન પરિપાકને પામવાથી થોડા મુજુસ્થાનકને વિષે પણ તે વૈરાગ્ય રહેલું છે. ૩૬.

ટીકાર્થ—ઔદાસીન્ય-આધ્યરથ્ય પરિભ્રામીપણું એટલે સંસારના મુખ દુઃખને વિષે ઉપેક્ષા તેજ તેનું ફળ-સાધ છે એવું જ્ઞાન પરિપાકને-વધારિય ન વસ્તુને અહણ કરવામાં નિપુણપણને પામે છે તે થોડા મુજુસ્થાનકને વિષે પણ એટલે અચિરતસમ્યગ્દષ્ટિવાળા જનને વિષે પણ તે પૂર્વે રહેલું વિરમપણું વિવિધૂર્વે રહેલું છે. ૩૬.

હતિ વૈરાગ્યસંભવ અધિકાર સંપૂર્ણ.

પૂર્વ અધિકારમાં રહેલા વૈરાગ્યના ભેદો રહે છે.—

તદ્વૈરાગ્યં સ્મૃતં દુઃસમોદજ્ઞાનાન્યયાત્રિપા ।

તદ્રાપં વિપયાપ્રાસે સંસારોદ્દેગલક્ષણમ્ ॥ ૩૭ ॥

મુકાર્થ—તે પૂર્વોક્ત વૈરાગ્ય દુઃખ, મોહ અને જ્ઞાનના સંબંધથી ત્રણ પ્રકારે રહેલો છે. તેમાં પ્રથમ દુઃખઅભિન વૈરાગ્ય વિષયોની પ્રાપ્તિ ન થવાથી સંસાર ઉપરના ઉદ્દેશરૂપ દોષ છે. ૩૭.

ટીકાર્થ—પૂર્વે રહેલો વૈરાગ્ય છોડેને દુઃખ એટલે આલ્લવિકાની હલેભગારૂપ, મોહ એટલે અસર્વજ્ઞે રચેલા વિપરીત વસ્તુસ્વરૂપને કહેનારા કુશાચરના સંસ્કારથી ઉત્પત્ત થયેલો મતિનો જામ અર્થાત્ અજ્ઞાન, તથા જ્ઞાન એટલે સર્વજ્ઞના વચનને અનુસારે સ્વાર્થે અવારિઠ પ્રાર્થનમૂલના સ્વરૂપનો નિર્મલ કરનાર મોહ એ-ત્રણના સંબંધથી દુઃખાન્વિત, મોહાન્વિત અને જ્ઞાનાન્વિત એવા ત્રણ પ્રકારે પૂર્વ-આલેખે રહેલો છે. તે ત્રણ પ્રકારના વૈરાગ્યમાં હજી સંખ્યાના અનુક્રમે પડેલો દુઃખઅભિન વૈરાગ્ય પોતાને દૃષ્ટિ એવા આત્મ, પાન, શ્રી અને પદ વિગેરે વિષયોની પ્રાપ્તિ-લાભ નહીં થવાથી મુજુસારથી ઉદ્દેશ પામવારૂપ થાય છે. ૩૭.

હવે ॥ રહેલ મુખી તે દુઃખઅભિન વૈરાગ્યનું વર્ણન કરે છે.—

અત્રાંગનનસોઃ સંદો જ્ઞાનમાપ્યાવકં ન વત્ ।

નિજામીપ્તિતલામે ચ વિનિપાતોડપિ જાપતે ॥ ૩૮ ॥

મુકાર્થ—જો દુઃખાન્વિત વૈરાગ્યનેવિષે સતીર અને ખનને ભેદ જ રાજુ છે, ત્યાં જામે કરનાર જ્ઞાન છે જ નહીં, અને તેને દમ્બિત

પણ નથી, એટલે કે જેઓ પ્રથમ ઉચ્ચ વિચારવડે વ્રતનું પાતન કરીને પછી કેટલેક કાળે પડે-બ્રહ્મ યાચ (વ્રતનો ભંગ કરે) તે પશ્ચાત્ત નિપાતી કહેવાય છે એવા પણ તેઓ નથી, માટે તેઓ શુદ્ધસ્ત્રીઓથી કાંઈપણ અલિપ્ત નથી. અર્થાત્ શુદ્ધસ્ત્રીઓ જ છે. ૪૨.

હવે દુઃખમર્મિન વૈરાગ્યનો ઉપસહાર કરે છે.—

શુદ્ધેન્દ્રમાત્રદોર્લભ્યં લભ્યન્તે મોદકા પ્રતે ।

વૈરાગ્યસ્યાયમર્થો હિ દુઃસર્ગર્મસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૩ ॥

મુક્તાર્થ—શુદ્ધવાચને વિશે કેવળ અત્તની પણ દુર્લભતા છે, અને વ્રતમાં તે મોદક પ્રાપ્ત થાય છે, આ પ્રકારનો જે અર્થ-પ્રયોજન તે દુઃખમર્મિન વૈરાગ્યનું લક્ષણ બળ્યું. ૪૩.

ટીકાર્થ—દુઃખને લીધે વિરક્ત યથેચ્છાના વૈરાગ્યનું પ્રયોજન-પર-માર્ગ આ પ્રમાણે હોય છે.—શુદ્ધવાચને વિશે ધી, સાક વિગેરેની અગેષ્ટા-વિના માત્ર અત્તની પણ દુર્લભતા છે. અને દીક્ષામાં તે સાક મળે છે, માટે આણે દીક્ષા મદ્ય કરીએ. આપ્રમાણે દુઃખમર્મિન વૈરાગ્યનું લક્ષણ બળ્યું. અધ્યાત્મની કામના (ઇચ્છા) વાળા મનુષ્યે આવા વૈરાગ્યનો ત્યાગ કરવો. ૪૩.

હવે આઠ યોગેકરીને મોદયર્મિન વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ બતાવે છે.—

કુશાસ્ત્રાખ્યામસંભૂતં મયનૈર્ગુણ્યદર્શનાત્ ।

મોદ્યર્મ તુ વૈરાગ્યં મનં શાલતપસ્વિનામ્ ॥ ૪૪ ॥

મુક્તાર્થ—કુશાસ્ત્રના અખ્યામથી ઉત્પન્ન થયેલો અને ભવની નિર્મુ-લ્લતા બાળવાથી ઉત્પન્ન થયેલો એવો અજ્ઞાન તપસ્વીઓએ માનેલો જે વૈરાગ્ય તે મોદ્યર્મ વૈરાગ્ય કહેવાય છે. ૪૪.

ટીકાર્થ—કુશાસ્ત્રના અખ્યામથી ઉત્પન્ન થયેલો એટલે કુતિમન-સદ્મન ભાવને અપ્રમાણ કહેનાર અને અસદ્મન ભાવને પ્રમાણ માનનાર અમરંતનાં કહેણાં જે શાસ્ત્રો, તેના અખ્યામથી એટલે બાળવા કે માંમગવાથી થયેલો વૈરાગ્ય, અથવા ભવની નિર્મુલ્લતા દેખવાથી એટલે શુદ્ધવાચ અને જન્માદિરૂપ સંસાર તેની નિર્મુલ્લતા એટલે મુખ-સદિન્ય તે એવા બાળવાથી ઉત્પન્ન થયેલો એવો ભાગતપસ્વીનો એટલે અપ્રાપ્ત ધરમર્મજગત અને પંચાગ્નિમાધન વિનેરે તપમાં રક્ત એવા તપમદિરૂપે પ્રમાણ કરેલો એવો જે વૈરાગ્ય તે મોદ્યર્મ અર્થેન અજ્ઞાનમાં જે વૈરાગ્ય કહેવાય છે. ૪૪.

પૂર્વે સ્થોકમાં અન્યદર્શનીઓના મોહમર્મ વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ કહ્યું, હવે સ્વદર્શનીઓના મોહમર્મ વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ જાતાવે છે.—

સિદ્ધાન્તમુપજીવ્યાપિ યે વિરુદ્ધાર્થમાપિણઃ ।

તેષામપ્યેતદેવેષ્ટં કુર્વતામપિ દુષ્કરમ્ ॥ ૪૫ ॥

મૂળાર્થ—તેઓ સિદ્ધાંતનો આશય કરીને પણ વિરુદ્ધ અર્થને કહે છે તેઓ અતિદુષ્કર તપસ્વાદિકને કરતા હોય, તો પણ તેઓનો વૈરાગ્ય મોહમર્મ વૈરાગ્ય જ કહેવો છે. ૪૫.

ટીકાર્થ—જે કોઈ કદાચદરૂપી મદરૂપી મરત યથેલા જનો સિદ્ધાંત એટલે જિનામર્મનો આશય કરીને પણ તેના વિરુદ્ધ અર્થને કહેનારા હોય એટલે જે કોઈ પણ જાતનો પોતાનો સ્વાર્થ મનમાં રાખીને તેઓ જિનપ્રવચનની અન્યથા પ્રરૂપણ કરીને બ્યવહાર કરતા હોય તે નિહવાદિકોનો પણ મોહમર્મિત વૈરાગ્ય જ કહેવો છે—પ્રમાણહત કહેવો છે. ભેદે તેઓ ઉત્તમ-દુષ્કર તપસ્વાદિકને કરતા હોય તોપણ તેઓને એ મોહાન્વિત વૈરાગ્ય જ હોય છે, જ્ઞાનમર્મિત વૈરાગ્ય હોતો નથી. ૪૫.

અહીં કોઈ સંકા કહે કે—જિનેશ્વરે કહેલી ક્રિયા કરનારને અવદ-વાદિક શુભપરિણામ હોવાથી મોહમર્મિત વૈરાગ્ય કેમ હોય? તે સંકાપું સમાધાન કરે છે.—

સંસારમોષકાદીનામિર્યતેષાં ન તાત્ત્વિકઃ ।

શુભોડપિ પરિણામો યજ્ઞાતા નાજ્ઞારુચિસ્થિતિઃ ॥ ૪૬ ॥

મૂળાર્થ—તેઓનો શુભ પરિણામ પણ સંસારમોચકાદિકની જેમ તાત્ત્વિક નથી. કેમકે તેઓની જિનેશ્વરની આજ્ઞાને વિષે મક્કાની સ્થિરતા નથી. ૪૬.

ટીકાર્થ—હે વત્સ! તેઓનો-નિહવાદિકોનો શુભ-અવદવાદિરૂપ મુંદર પરિણામ-મિતવૃત્તિ પણ સંસારમોચકાદિકની જેમ એટલે સંસાર યજી-વર્તમાન જન્મના દુઃખયજી પ્રાણુના વિષેયમવડે મુક્ત કરનાર-અશ્વાદિકને કૃષ્ણસૂત્રાદિક આગેમોથી મુક્ત કરનાર ધ્વનાદિકની જેમ. અર્થાત્ તેમની દયા પણ નિર્દેશતા જ છે. તેથી જ રીતે નિહવાદિકોનો પણ શુભ પરિણામ પારમાર્થિક નથી. કેમકે તેઓને સર્વ પ્રાણીના હિતકારક જિનેશ્વરની આજ્ઞાને વિષે—અચિરં આગમને વિષે પ્રીતિની-વિશ્વાસની સ્થિતિ—આસ્થા (સ્થિરતા) થઈ નથી. તેઓ પોતાના વિક-

પણ નથી, એટલે કે તેઓ પ્રથમ ઉદ્યત વિહારવડે મતનું પાત્રન કરીને પછી કેટલેક કાળે પડે-બ્રષ્ટ થાય (મતનો ભંગ કરે) તે પશ્ચાત્ત નિપાતી કહેવાય છે એવા પણ તેઓ નથી, માટે તેઓ ગૃહસ્થીઓથી કંઈપણ અધિક નથી. અર્થાત્ ગૃહસ્થાશ્રમી જ છે. ૪૨.

હવે દુઃખગમિત વૈરાગ્યનો ઉપસંહાર કરે છે.—

ગૃહેષ્ઠમાત્રદૌર્લભ્યં લભ્યન્તે મોદકા મતે ।

વૈરાગ્યસ્યાયમયોં હિ દુઃસ્વર્ગર્મસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૩ ॥

મૂળાર્થ—ગૃહવાસને વિષે કેવળ અજ્ઞની પણ દુર્લભતા છે, અને મતમાં તો મોદક પ્રાપ્ત થાય છે, આ પ્રકારનો જે અર્થ-પ્રયોજન તે દુઃખગમિત વૈરાગ્યનું લક્ષણ જાણવું. ૪૩.

ટીકાર્થ—દુઃખને લીધે વિરક્ત થયેલાના વૈરાગ્યનું પ્રયોજન-પર-માર્થ આ પ્રમાણે હોય છે.—ગૃહવાસને વિષે ધી, સાક વિગેરેની અપેક્ષા-વિના માત્ર અજ્ઞની પણ દુર્લભતા છે. અને દીક્ષામાં તો લાડુ મળે છે, માટે આનો દીક્ષા મહુણ કરીએ. આપ્રમાણે દુઃખગમિત વૈરાગ્યનું લક્ષણ જાણવું. અધ્યાત્મની કામના (ઇચ્છા) વાળા મનુષ્યે આવા વૈરાગ્યનો ત્યાગ કરવો. ૪૩.

હવે આઠ શ્લોકકરીને મોહગમિત વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ બતાવે છે.—

કુશાસ્ત્રાભ્યાસસંભૂતં ભવનૈર્ગુણ્યદર્શનાત્ ।

મોહગર્મ તુ વૈરાગ્યં મતં ઘાલતપસ્વિનામ્ ॥ ૪૪ ॥

મૂળાર્થ—કુશાસ્ત્રના અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલો અને ભવની નિર્મુ-ણતા જાણવાથી ઉત્પન્ન થયેલો એવો અજ્ઞાન તપસ્વીઓએ માનેલો જે વૈરાગ્ય તે મોહગર્મ વૈરાગ્ય કહેવાય છે. ૪૪.

ટીકાર્થ—કુશાસ્ત્રના અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલો એટલે કુત્સિત-સદ્ભૂત ભાવને અપ્રમાણ કહેનાર અને અસદ્ભૂત ભાવને પ્રમાણ માનનાર અસર્વજ્ઞનાં કહેવાં જે સાત્ત્વો, તેના અભ્યાસથી એટલે જાણવા કે સાંભળવાથી થયેલો વૈરાગ્ય, અથવા ભવની નિર્મુણતા દેખવાથી એટલે ગૃહવાસ અને જન્માદિરૂપ સંસાર તેની નિર્મુણતા એટલે મુખ-રહિતતા તે એવા જાણવાથી ઉત્પન્ન થયેલો એવો બાજતપસ્વીનો એટલે અપ્રાપ્ત પરમાર્થવાળા અને પંચાગ્નિસાધન વિગેરે તપમાં રક્ત એવા તાપરાહિદોએ પ્રમાણ કરેલો એવો જે વૈરાગ્ય તે મોહગર્મ અર્થાત્ અજ્ઞાનગંજ વૈરાગ્ય કહેવાય છે. ૪૪.

પૂર્વે સ્વોક્ષમાં અન્યદર્શનીઓના મોહગ્રભે વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ કશું,
હવે સ્વદર્શનીઓના મોહગ્રભે વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ બતાવે છે.—

સિદ્ધાન્તમુપજીગ્યાપિ યે વિરુદ્ધાર્થમાપિણઃ ।

તેષામપ્યેતદેવેષ્ટં પુર્વતામપિ દુષ્કરમ્ ॥ ૪૫ ॥

મુક્તાર્થ—તેઓ સિદ્ધાંતનો આશય કરીને પણ વિરુદ્ધ અર્થને
કહે છે તેઓ અતિદુષ્કર તપસ્વાદિને કરતા હોય, તો પણ તેઓનો
વૈરાગ્ય મોહગ્રભે વૈરાગ્ય જ કહેવો છે. ૪૫.

ટીકાર્થ—તે હોઈ કદાચદરૂપી મદથી પ્રવૃત્ત થયેલા જનો સિદ્ધાંત
એટલે વિનાશમનો આશય કરીને પણ તેના વિરુદ્ધ અર્થને કહેનારા હોય
એટલે કે હોઈપણ જાનનો પોતાનો સ્વાર્થ મનમાં રાખીને તેઓ જિનપ્રવચ-
નની અન્યથા પ્રકૃપણા કરીને બચહાર કરતા હોય તે નિહવાદિકોનો
પણ મોહગ્રભિન વૈરાગ્ય જ કહેવો છે—પ્રમાણભૂત કહેવો છે. એકે તેઓ
દુષ્કર તપસ્વાદિને કરતા હોય તોપણ તેઓને એ મોહાન્વિત
વૈરાગ્ય જ હોય છે, જાનમર્જિત વૈરાગ્ય હોતો નથી. ૪૫.

અહીં હોઈ સંક્રાં કહે છે—જિનેશ્વરે કહેલી ક્રિયા કરનારને અવર-
ણાદિક શુભપરિણામ હોવાથી મોહગ્રભિન વૈરાગ્ય કેમ હોય? તે સંક્રાંતું
સમજાવત કહે છે.—

મંત્રાર્થનોષકાદીનાનિર્વૃત્તેષાં ન તાત્પર્યિકાઃ ।

શુભોઽપિ પરિણામો યજ્ઞાતા નાજ્ઞારુચિસ્થિતિઃ ॥ ૪૬ ॥

મુક્તાર્થ—તેઓનો શુભ પરિણામ પણ સમારંભોચારાદિની જેમ
તાત્પર્ય નથી. કેમકે તેઓની જિનેશ્વરની આજ્ઞાને વિરે મહાની
સ્થિતિ નથી. ૪૬.

ટીકાર્થ—હે વચ્ચ! તેઓનો નિહવાદિકોનો શુભ-અવરણાદિરૂપ
મુદ્દર પરિણામ-વિભવતિ પણ સમારંભોચારાદિની જેમ એટલે
સંક્રાંત ૬૪-વર્ગમાત્ર જન્મના દુઃખથી પ્રાણના વિરોધપરે મુક્ત કર-
નાર-અધિકારીને કુતિલકારીકા આત્માથી મુક્ત કરનાર વચ્ચારીકાની જેમ.
અર્થેન તેમની દયા પણ નિર્લભ્ય જ છે. તેથી જ રીતે નિહવાદિકોનો
પણ શુભ પરિણામ પારખવો નથી. કેમકે તેઓને સર્વ પ્રાણીના
વિનાશને જિનેશ્વરની આજ્ઞાને વિરે-અવિરુદ્ધ અઃશમને વિરે પ્રીતિની-
વિધાસની રિચનિ-આરથ (સ્થિતિ) થઈ નથી તેઓ વિનાશ વિ-

કપનડે કક્ષિત કરેલા અર્થને જ સ્વીકારે છે. તેઓનો અવધાનિક
શુભપરિણામ તો લોકોમાં પૂજા, પ્રશંસા વિગેરે પ્રાપ્ત કરવા માટે જ
હોય છે, તેથી તે નિરર્થક છે. ૪૬.

अमीयां प्रशमोप्युच्चैर्दधिपोषाय केवलम् ।

अन्तर्निर्नीतविषयमन्यरानुद्ध्यमन्निभः ॥ ४७ ॥

મુશાર્થ—શરીરને વિશે અત્યંત મુશ્કેલી રહેતા વિવિધ જાતના અપ્રા-
શની જેવો તેઓનો પ્રશ્ન પણ કેવળ મોટા દોષોનું પાયાનું કરવા માટે જ છે.

દીકાર્થ—આ પ્રત્યક્ષ દેખાતા ઉત્સુચની પ્રરૂપણા કરનાર નિઃ-
વાદિકોના પ્રગમ પાત્ર-આથ દરિયોના વિષય અને કથાઓની નિવૃત્તિ-
રૂપ સાતિ પાત્ર કેવળ સચ્ચારની ત્યાગિ વિનેરેની અપેક્ષા રાખ્યાવિના જ
અત્યંત કોપના યોગ્યતાને માટે જ-દુર્લભભાવિત, મિથ્યાત્વ અને જન્મ
મરણાદિકની વૃક્ષિને માટે જ જાણુયો. તે પ્રસમ કેવો છે? તે કહે-
છે.-મરીરના અસ્થિમજ્જા પર્વત અત્યંત બ્યાપી મરેક્ષા અને વૈયનાં
ઓર્ણવાવે પાત્ર અગ્રાધ્ય એવા વિષય જ્ઞારનો અનુદ્ભવ-અન્યાર
પ્રવરપાત્ર નહીં જાણુ તેના જેવો અર્થોત્ત તેવો વિષય જ્ઞાર જેમ
મરીરની પાત્રએણુ યોગ્ય કરનાર છે, તેમ પૂર્વે કહેતો પ્રસમ પાત્ર
એણે અનુદ્ભવારી રચિકતાનુ યોગ્ય કરનાર છે. ૪૩.

દેવે આર આકાશવંતે ભાવનજી વૈરાગ્યનાં સંશયો કહે છે.—

कुनाम्बार्थेण दधत्यं साम्बार्थेण विपर्ययः ।

स्वच्छन्दता कृतकैश्च गुणयन्मन्तयोगक्षमम् ॥ ४८ ॥

भाग्योत्कर्षः परद्रोहः कलहो दम्भजीवनम् ।

आश्रवाच्छादनं शम्भुलंघनेन क्रियादरः ॥ ४९ ॥

गुणानुसंगवैधुर्यमुपकारस्य विस्मृतिः ।

अनुबन्धाद्यचिन्ता च प्रणिधानस्य विस्तृतिः ॥ ५० ॥

अद्वैतमृत्युर्माद्वैतमधेयमविवेकिना ।

वैराग्यस्य द्वितीयस्य स्मृतये लक्षणार्थम् ॥ ५१ ॥

મુદ્રાવિ—કુલપતિના અર્થને વિશે કુમળના, રાજ્ય માંજના અર્થને વિશે વિરાંત, સ્વચ્છન્દસિદ્ધ, કુલકે, મુશીજનોના મંત્રનો લાભ; પાત્રનો ઉપકાર, બોજનો દોષ, કલક, દંભરૂં આણવિશા કરી, આશ્વોર્નુ પેશાનના કલક, સ્થિતિ કરનાં અર્થે કિયનો આશર કરીને મળને

વિષે પ્રીતિનો ત્યાગ, બીજાના કરેલા ઉપકારનું વિસ્મરણ, અનુબંધાદિકનો અવિચાર, પ્રલિધાનનો વિનાશ; મદ્દાની કોમળતા, ઉદ્વેગપણું, અધૈર્ય અને અવિવેકીપણું એ બીજા વૈરાગ્યની લક્ષણાવળી કહેલી છે. ૪૮, ૪૯, ૫૦, ૫૧.

ટીકાર્થ—કુશાચોના અર્થને વિષે કુશાગતા, સર્વસેવક સારસના અર્થ—પ્રતિપાદ પદાર્થને વિષે વિપર્યય-પૂર્વ પુરુષોથી વિપરીતપણું અર્થાત્ અજ્ઞાનપણું, સ્વઅંદતા—ગુરુની આજ્ઞાની ઉપેક્ષા કરીને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવું, કુતર્ક કરવા જેમકે—આ જગત્ ઈશ્વર રહિત નથી, કાર્ય હોવાથી ઘટની જોમ, એટલે જોમ ઘટ કાર્ય હોવાથી તેનો કર્તા કુંભકાર છે, તેમ જગત્ પણ કાર્ય હોવાથી તેનો કર્તા ઈશ્વર હોવો જોઈએ, ઇત્યાદિ કુતર્ક કરવા, તથા સત્સાન, સમ્યક્ત્વ અને વિશક્તિ વિગેરે ગુણવાગાની સંપ્રતિભા ત્યાગ; પોતાનો ઉત્કર્ષ—પોતાના ગુણ પ્રસિદ્ધ કરવા, તથા પરનો દ્રોહ—પોતાથી બીજા સર્વનો ઘાત—અન્યની કીર્તિદાનિ વિગેરે કરવું, તથા કલહ—કારણવિના કોઈપણ વખત જોનીતેની સાથે વાણીથી યુદ્ધ કરવું, તથા દંભવડે—પોતાના દોષનું આચ્છાદન કરીને આશ્ચર્યિકા કરવી, તથા આમતોનું—મતબંગાદિક અપરાધોનું આચ્છાદન—ગુરુ પાસે આયોગ્યના ન કરવી તે, તથા રાક્ષિના ઉદ્બંધનવડે—પોતાનો આદંબર દેખાડવા માટે પોતાની યોગ્યતા જોયાવિના ક્રિયાનો સ્વીકાર કરવો એટલે મનુષ્યોને રંજન કરવાના હેતુથી તપસ્યાદિક કદનો સ્વીકાર કરવો; તથા ગુણને વિષે પ્રીતિ એટલે ગુણુઆદીપણું, તેનો ત્યાગ એટલે ગુણુકપરના દ્વેષકરીને તેનાં છિદ્રો જોવાં, તથા બીજાએ કરેલા ઉપકારનું વિસ્મરણ એટલે કૃતાતીપણું, તથા અનુબંધ એટલે ઇચ્છાપૂર્વક દોષનું સેવન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલા દુઃકર્મને લીધે જન્માંતરમાં થનારી દુર્લભભોગિ વિગેરેનો વિચાર કર્યાવિના જ અકાર્ય કરવું, તથા પ્રલિધાનનો નાશ એટલે વૈરાગ્યાદિક ધર્મકૃત્યોમાં ઉપયોગપૂર્વક મનની એકાગ્રતા ન રાખવી તે, તથા મદ્દાને વિષે—ધર્મને ધર્મના રૂઢ ઉપરના આરિતકપણને વિષે કોમળતા—અનિયમપણું, તથા ઉદ્વેગપણું એટલે સ્વભાવની ચપલતા અને અનિયમતા, તથા અધૈર્ય એટલે વિપત્તિને વિષે સ્થિરતા રહિતપણું, તથા અવિવેકીપણું એટલે કાર્ય અને અકાર્યને વિષે વિચાર-રહિતપણું. આ મોહમર્મ વૈરાગ્યની લક્ષણાવળી-લક્ષણોની એકી તીર્થ-કરાદિકે કહેલી છે. ૪૮. ૪૯. ૫૦. ૫૧.

હવે ત્રીજા જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ કહે છે.—

જ્ઞાનગર્ભ ષ્ઠ વૈરાગ્યં સમ્યક્તત્ત્વપરિચ્છિદ્ધઃ ।

સ્પાદ્યાદિનઃ શિવોપાયસ્પર્શિનસત્ત્વદર્શિનઃ ॥ ૫૨ ॥

મૂલાર્થ—સમ્યક્ તત્ત્વને જાણનાર, સ્વાદ્વાદના જ્ઞાનવાળા અને મોક્ષના ઉપાયને સ્પર્શ કરનાર એવા તત્ત્વદષ્ટિમાન પુરૂષને જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય થાય છે. ૫૨.

ટીકાર્થ—જેના ગર્ભને વિષે-અંતઃકરણને ત્રિવે જ્ઞાન પરિણમ્યું છે એવું જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય, સમ્યક્ તત્ત્વને-વ્યાપ્તિજન્ય જીવાજીવાદિ પદાર્થ-સમૂહને પરિચ્છેદ કરનાર એટલે ઇષ્ટતાનો નિશ્ચય કરનારા જ્ઞાનવડે પ્રમાણ કરનાર-જાણનાર તથા સ્વાદ્વાદી-સ્વાત્ એ નિત્ય અનિત્ય વિગેરે વસ્તુના અંત ધર્મને જાણનાર અગ્રય છે, તેવડે જે (પુરૂષ) વસ્તુની પ્રકૃષ્ણા કરે તે સ્વાદ્વાદી, તથા મોક્ષના જે ઉપાયો-સમ્યક્ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રના વિષયવાળા વ્યાપારો, તેમનો સ્પર્શ કરનાર એટલે અંગીકાર કરીને પાલન કરનાર, એવા તત્ત્વદર્શનિ-તત્ત્વને એટલે સકલ કર્મની ઉપાધિરહિત બ્રહ્મસ્વરૂપી આત્માને જોનાર એવા જીવને થાય છે. ૫૨.

મીમાંસા માંસલા ચસ્ય સ્વપરાગમગોચરા ।

બુદ્ધિઃ સ્વાત્તસ્ય વૈરાગ્યં જ્ઞાનગર્ભમુદયતિ ॥ ૫૩ ॥

મૂલાર્થ—જેને તત્ત્વની વિચારણાવડે પુષ્ટ થયેલી અને સ્વપર આગમના વિષયવાળી બુદ્ધિ હોય, તેવા યોગીને જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય વૃદ્ધિ પામે છે. ૫૩.

ટીકાર્થ—જે યોગીને તત્ત્વની વિચારણાવડે પુષ્ટ થયેલી એટલે ચિદાગતાને પામેલી-માધ્યસ્થ્યપણાવડે ગરિષ્ઠ થયેલી તથા સ્વ આગમ-જૈનસિદ્ધાન્ત અને ૫૨ આગમ-કૃષિશાદિકનાં શાસ્ત્ર, તે બન્ને જોને ગોચર છે એટલે તેને વધાર્ય જાણવાવડે કીડની ભૂમિ સમાન છે, એવી બુદ્ધિ-મતિ જેની હોય તેવા યોગીને જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામે છે. ૫૩.

હવે બ્યનિરેકવડે તે વૈરાગ્યની સ્પષ્ટતા કરે છે.—

ન સ્વાન્યતાસ્ત્રવ્યાપારં પ્રાધાન્યં યસ્ય કર્મણિ ।

નાસૌ નિશ્ચયસંશુદ્ધં સારં પ્રાપ્નોતિ કર્મણઃ ॥ ૫૪ ॥

મૂલાર્થ—જે મુનિને સ્વપરશાસ્ત્રના વ્યાપારમાં પ્રાધાન્ય ન હોય, પણ માત્ર ક્રિયાને વિષે જ પ્રાધાન્ય હોય, તેવા મુનિ પોતાના શુભ કર્મના પરમાર્થશુદ્ધ ફળને પામતા નથી. ૫૪.

ટીકાર્થ—જે મુનિને સ્વમનનાં શાસ્ત્રો તથા પરમનનાં શાસ્ત્રોને વિષે

મુખ્યતા ન હોય એટલે તે મુનિ સ્વપર શાસ્ત્રથી હિતવત્ત થયેલા જ્ઞાનની મુખ્યતા રહિત હોય, તથા પ્રત્યુપેક્ષણાદિક ક્રિયામાત્રમાં પ્રાધાન્યવાળો. એટલે હઘ્યમવંન હોય એવા પ્રકારનો મુનિ કર્મના-ચરણ સમતિકા અને કરણ સમતિકારૂપ ક્રિયાના નિશ્ચયવટે-પરમાર્થવટે શુદ્ધ-નિર્ભળ એટલે દોષરૂપ કલંકથી રહિત અને મોક્ષમાર્ગને અનુસરતા એવા સારને-ક્રિયાની સફળતાને અને અતિ દૃઢતાને પામતો નથી. અહીં સૂત્રનું આ પ્રમાણે પ્રમાણ છે. "ચરણચરણસ્સ સારં નિષ્પણ્ણમુદ્ધં ન વાળંતિ ॥ ૧ ॥"—ચરણ અને કરણ સમતિકાને વિષે પ્રધાન પણ સ્વસમય અને પરસમયના વ્યાપાર રહિત એવા મુનિ નિશ્ચયવટે શુદ્ધ એવા ચરણ અને કરણના સારને બાંધતો નથી. ૫૪.

આ જ્ઞાનમર્મ વૈરાગ્યને વિષે સૂક્ષ્મ બાબને અવલોકન કરનારનું જ્ઞાન અન્યથા (સંબંધ) વટે કહેવાને ઈષ્ટ છે, પરંતુ સ્પૃહદષ્ટિપણુરૂપ જ્ઞાન ઈષ્ટ નથી, કેમકે તેણું જ્ઞાન તો અન્યથા પણ હોઈ શકે છે. તેથી વીરા રસોક્તવટે સૂક્ષ્મ બાવદર્શીપણું દેખાડે છે.—

સમ્યક્ત્વમૌનયોઃ સૂત્રે ગતપ્રત્યાગતે યતઃ ।

નિયમો દર્શિતસ્તસ્માત્ સારં સમ્યક્ત્વમેવ હિ ॥ ૫૫ ॥

મૂળાર્થ—જે હેતુ માટે સૂત્રમાં સમ્યક્ત્વ અને મુનિપણુનો ગત-પ્રત્યાગત એટલે પરસ્પર સંબંધ છે એવો નિયમ દેખાડ્યો છે; તેથી કરીને સમ્યક્ત્વ જ સારમૂલ છે. ૫૫.

દીકાર્થ—જે હેતુ માટે મીઆચારાંત્ર સૂત્રમાં-સમ્યક્ત્વ એટલે ચીતરાત્રે કહેલા વ્યાપ્તિયત ઇવાદિક સમગ્ર શ્લેષ પદાર્થોનું પ્રમાણ, નય, નિષ્લેષ, દ્રવ્ય, શ્લેષ અને બાવવટે દેષ (ત્યાગ કરવા લાયક), શ્લેષ (બાંધવા લાયક) અને ઉપાદેષ (મક્ષણ કરવા લાયક) પણાએ કરીને બાંધવું અને તેજ પ્રમાણે ધડ્ડા રાખવી તે. (અત્રીઆં કારક સમ્યક્ત્વ વિવક્ષિત છે.) તથા મુનિપણું એટલે આધવાદિક સર્વ દેષ પદાર્થોની નિવૃત્તિ પામવી તે. આ બે (સમ્યક્ત્વ અને મુનિપણું)ને ગતપ્રત્યાગત એટલે પરસ્પર સંબંધ-આતિ છે. અર્થાત્ સર્વ દેષ પદાર્થોથી નિવૃત્તિ પામવી તેજ મૌન, અને તે મૌન પરમાર્થપણે ધડ્ડાપૂર્વક જ થાય છે, એટલે તે (મૌન) સમ્યક્ત્વરૂપ ધડ્ડા દોષાથી જ થાય છે. અને સમ્યક્ત્વ તે પ્રમાણે તીર્થકરોએ પ્રતિપાદન કર્યું છે તેજ પ્રકારે મૌન કરવાથી જ થાય છે, માટે સમ્યક્ત્વ છતે મૌન અને મૌન છતે સમ્યક્ત્વ એવી બન્નેની પરસ્પર વ્યાતિ છે. એ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વ અને

મૌન એ બેનો નિશ્ચય સંગ્રંથ બતાવ્યો છે. તેથીકરીને ક્રિયા સાર-સફળતાનું કારણ સમ્યક્ત્વ જ છે. અર્થાત્ તે સમ્યક્ત્વ શુ ઇતે જ ચારિત્ર પલ્લુ શુદ્ધ થાય છે. તે વિષે આચારાંગમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે.—“જં સમ્યં તિ પામહ, તં મોષં તિ પામહ, જં મોષં તિ પામહ, સમ્યં તિ પામહ” જે સમકિત છે તે મૌન જાણ, અને જે મૌન તેને સમકિત જાણ, ઈત્યાદિ. ૫૮.

પૂર્વોક્ત અર્થને જ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે.—

અનાશ્રયફલં જ્ઞાનમચ્યુત્યાનમનાશ્રયઃ ।

સમ્યક્ત્વં તદભિવ્યક્તિરિત્યેકત્વવિનિશ્ચયઃ ॥ ૫૯ ॥

મુજાર્થ—જ્ઞાન એ અનાશ્રયરૂપી જ્ઞવાણું છે (જ્ઞાનનું જ્ઞ અનાશ્રય છે.) અને અનાશ્રય એ અચ્યુત્યાન (વિષયોપર અનાશક્તિ) છે તે બહેની સ્પષ્ટતા એ જ સમ્યક્ત્વ છે. એ પ્રમાણે તેમના એકત્વનો અભેદપણનો નિશ્ચય છે. ૫૯.

ટીકાર્થ—જ્ઞાન-બોધ એ અનાશ્રય-નવા કર્મેના બંધના અભાવરૂપ જ્ઞવાણું છે તેથી જે આશ્રયનો નિરોધ કરનાર ન હોય તે જ્ઞાન પાડેમ કહેવાય ? નજ કહેવાય. તે કારણ માટે જ્ઞાનનું જ્ઞ અનાશ્રય અને તેજ નાશકત્વ છે એમ જાણ. તથા અનાશ્રય-હવનું આશ્રય-રહિતપણું એ અચ્યુત્યાન એટલે આત્મસ્વભાવના વિશ્દ્ધ બાવોમાં નર્મ જવાપણ-સનાદિક વિષયોની અનુરૂપતિરૂપ જાણવું. અર્થાત્ આત્માન દિનકારક કાર્યમાં જ પ્રવૃત્તિ કરથી તે અનાશ્રય, અને તે અનાશ્રય ઇતે જ મૌન (મુનિપણું) અને તે જ સમ્યક્ જ્ઞાન છે. તે અનાશ્રય જ્ઞવાણું જ્ઞાન અને અચ્યુત્યાનની ઉત્પત્તિ-પ્રગટતા એ સમ્યક્ત્વ જાણવું. એ પ્રમાણે-જ્ઞાનનું જ્ઞ અનાશ્રય અને અનાશ્રય એ સમ્યક્ત્વ એ પ્રમાણે બહેનો અનાશ્રય સ્વભાવ હોવાથી એકપણનો નિશ્ચય છે અર્થાત્ તાત્પર્ય એ છે કે-જે આત્માપ્રત્યે અનાશ્રયને ઉત્પન્ન કરનાર છે તે જ્ઞાન છે. જે અનાશ્રયની ઉત્પત્તિ તે ચારિત્ર છે, અને તે આત્માન દિનોપયોનીપણું છે, અને તે જ હવે સમકિતની પ્રગટતા છે. એ પ્રમાણે સમ્યક્ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રના એકપણનો નિશ્ચય કરવો કેમકે તેમનો પરસ્પર સમાવેશ થાય છે. ૫૯.

વદિનિવૃત્તિમાત્રં સ્વાચારિત્રાદ્યાયદારિકાન્ ।

અન્નઃપ્રવૃત્તિમારં મુ મમ્યક્પ્રજ્ઞાનમેવ દિ ॥ ૫૭ ॥

યાય છે. પરંતુ અન્તઃકરણની પ્રવૃત્તિએ કરીને એણે ફળદાયક સાર તો સમ્યક્જ્ઞાન જ છે. ૫૭.

ટીકાર્થ—અવહારનેવિષે એટલે મનુષ્યોના ચર્મચમુષી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનઆપારમાં દરબમાનપણુવડે થયેલા ચારિત્ર યજ્ઞી-ક્રિયાત્મક સંભ્રમ થઈ બાહ્ય પદાર્થોની-બાજકાદિક ભેદ શકે તેવા અવવધાદિક અને સીધનાદિકના સંબંધની કેવળ નિવૃત્તિ-ત્યાગ જ યાય છે. પરંતુ અન્તઃકરણના આર્ત શ્રેદ્ધાનાદિકની નિવૃત્તિ થતી નથી અને અન્તઃકરણનેવિષે જે પ્રવૃત્તિ એટલે શુભ ધર્મ ધ્યાન તથા શુભ ઉપયોગાદિકમાં પ્રવર્તન, તેણે કરીને એક ફળદાયક સાર તો જિનેશ્વરે કહેલું સમ્યક્જ્ઞાન જ છે-કેવળ એક પ્રકરે જ્ઞાન જ છે. ૫૭.

एकान्तेन हि षट्कायम्रज्जानेऽपि न शुद्धता ।

संपूर्णपर्ययालाभाद्यज्ञ याथात्म्यनिश्चयः ॥ ५८ ॥

મુક્તાર્થ—એકાન્તે કરીને એટલે સર્વેથી બીજા નયોએ કહેલા ભાવની અપેક્ષારહિતપણુએ કરીને પૃથિવ્યાદિક છાયા અવોની મહા રાખવાથી પણ એટલે કે—“આ અવો છે, તેમને હણવા નહીં.” એવી મહાનો સ્વીકાર ક્યો છતાં પણ (અર્થાત્ મહા ન હોય તો શુદ્ધતા ક્યાંથી જ હોય એ અપિ શબ્દનું તાત્પર્ય છે.) શુદ્ધતા એટલે આત્માની તથા ચારિત્રની નિર્મળતા થતી નથી. કેમકે હજી સમ્યક્ત્વની અશુદ્ધતા ૥. તેથી સંપૂર્ણ-સ્વપરના સંબંધે કરીને સમગ્ર પર્યાયોના-પદાર્થસમૂહના ઉત્પાદ, અથ અને પ્રોબથી ઉત્પન્ન થયેલા વિશેષ ધર્મોના અદાલ-જ્ઞાનવિષયમાં અપ્રાપ્તિ એટલે તેમનું અજ્ઞાન હોવાથી યાથા-ત્મ્યનો નિશ્ચય એટલે જે પ્રકારે આત્મા પાતાના અને પરના સર્વ પર્યાયોના અંશના મલવાથી વસ્તુસ્વરૂપની સંપૂર્ણ નિષ્પત્તિવાનો યાય છે તે પ્રકારે યથાર્થપણુનો નિશ્ચય એટલે ‘આનું આનું જ સ્વરૂપ છે’ એવો નિર્ધાર થતો નથી. અર્થાત્ જ્ઞાનવિના તેવો નિશ્ચય થતો જ નથી. ૫૮.

ટીકાર્થ—એકાન્તે કરીને એટલે સર્વેથી બીજા નયોએ કહેલા ભાવની અપેક્ષારહિતપણુએ કરીને પૃથિવ્યાદિક છાયા અવોની મહા રાખવાથી પણ એટલે કે—“આ અવો છે, તેમને હણવા નહીં.” એવી મહાનો સ્વીકાર ક્યો છતાં પણ (અર્થાત્ મહા ન હોય તો શુદ્ધતા ક્યાંથી જ હોય એ અપિ શબ્દનું તાત્પર્ય છે.) શુદ્ધતા એટલે આત્માની તથા ચારિત્રની નિર્મળતા થતી નથી. કેમકે હજી સમ્યક્ત્વની અશુદ્ધતા ૥. તેથી સંપૂર્ણ-સ્વપરના સંબંધે કરીને સમગ્ર પર્યાયોના-પદાર્થસમૂહના ઉત્પાદ, અથ અને પ્રોબથી ઉત્પન્ન થયેલા વિશેષ ધર્મોના અદાલ-જ્ઞાનવિષયમાં અપ્રાપ્તિ એટલે તેમનું અજ્ઞાન હોવાથી યાથા-ત્મ્યનો નિશ્ચય એટલે જે પ્રકારે આત્મા પાતાના અને પરના સર્વ પર્યાયોના અંશના મલવાથી વસ્તુસ્વરૂપની સંપૂર્ણ નિષ્પત્તિવાનો યાય છે તે પ્રકારે યથાર્થપણુનો નિશ્ચય એટલે ‘આનું આનું જ સ્વરૂપ છે’ એવો નિર્ધાર થતો નથી. અર્થાત્ જ્ઞાનવિના તેવો નિશ્ચય થતો જ નથી. ૫૮.

પૂર્વોક્ત અર્થની સ્પષ્ટતા કરે છે.—

यावन्तः पर्यायावां यावन्तश्चार्थपर्यायाः ।

सांप्रतानागतातीतास्तावद्द्रव्यं किर्लककम् ॥ ५९ ॥

મૂલાર્થ—વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય જેટલા વચનના પર્થોયો છે અને જેટલા અર્થના પર્થોયો છે, તે સર્વે મળીને એક દ્રવ્ય બાબતું. ૫૯.

ટીકાર્થ—જેટલી સંખ્યાવાળા વાણીના પર્થોયો-સમગ્ર વાચ્ય રાશિના વાચકો-શબ્દના પ્રકાર અર્થાત્ વસ્તુના નામ બેદો છે. જેમકે જીવના જીવ, જન્તુ, જન્ય, જન્મી, શરીરિ, શરીરભૂત, શરીરભાક્, શરીરધારી, શરીરવાન, દેહી, દેહભૂત, દેહભાક્, દેહધારી, દેહવાન, તત્ત્વમાન, તત્ત્વભાક્, તત્ત્વધર, અગ્નિમાન, અગ્નિભૂત, અગ્નિભાક્, પ્રાણી, પ્રાણુભૂત, પ્રાણુભાક્, ચેતન, ચિદ્ભૂત, ચિદ્ધન, ચિદાનંદ, ચિદ્વિજ્ઞાતી, વિત્, વેત્તા, જ્ઞાતા, જ્ઞાતી, દૃષ્ટા ઇત્યાદિક વાચ્ય ધર્મના વાચક વચનના પર્થોયો છે. તથા જેટલા-જેટલી સંખ્યાવાળા જીવાદિક સર્વ પદાર્થોના પર્થોયો-ઉત્પાદ, વ્યવ અને ધ્રોવ્ય સ્વભાવે કરેલા નર, નારક, બાલ, યુવાન, સ્ત્રી, પુરૂષ, પંડીત અને મૂર્ખ ઇત્યાદિક વિશેષ ધર્મના પ્રકારો અર્થાત્ પૂર્વ પૂર્વના નાશવડે ઉત્તર ઉત્તર સ્વભાવપણે ઉત્પન્ન થયેલા પર્થોયો. તે પણુ વર્તમાન કાળના-અનુભવાતા, ભાષી-આગામીકાળે થવાના તથા અતીત-ભૂતકાળે યર્ષ ગયેલા જે સર્વે પર્થોયો છે તેટલા પરિભાણુવાળા-સર્વ વચન અને અર્થના પર્થોયોની જેટલી સંખ્યાવાળા અંશોના મળવાથી એક દ્રવ્ય-સર્વ અંશે સંપૂર્ણ એવી જીવાદિક એક વસ્તુ થાય છે-પોતાના સ્વરૂપવડે સિદ્ધ થાય છે. આ દિગ્માત્ર અર્થે જાણવો. ૫૯.

પૂર્વોક્ત અર્થની જ સિદ્ધિને માટે કહે છે.—

સ્વાત્સર્વમયમિત્યેવં યુક્તં સ્વપરપર્યયૈઃ ।

અનુવૃત્તિકૃતં સ્વત્વં પરત્વં વ્યતિરેકજમ્ ॥ ૬૦ ॥

મૂલાર્થ—એજ પ્રમાણે સ્વપર પર્થોયોવડે યુક્ત એવું તે એક જ દ્રવ્ય સર્વે પદાર્થમય થાય છે. તેમાં અનુવૃત્તિપડે કરેલું સ્વત્વ અને વ્યતિરેકથી ઉત્પન્ન થયેલું પરત્વ જાણવું. ૬૦.

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે દેખાડેલી દિશા પ્રમાણે એજ પ્રમાણે-કહેલા અને કહેવાતા પ્રકારવડે પોતાના-જીવના અથવા પરમાણુના તથા પરના-આત્માથી રહિત એવા જીવાજીવાદિક પદાર્થોના પૂર્વોપર વર્તનારૂપ પર્થોયોવડે-ધર્મના પ્રકારોવડે યુક્ત-સંબંધવાળું એક જ જીવાદિક દ્રવ્ય સર્વમય-સર્વપદાર્થોમાં બ્રાહ્મ થાય અને તે સર્વે એકને વિષે બ્રાહ્મ થાય. અહીં કોઈને શંકા થાય કે-આ પ્રમાણે એકતા થવાથી જે પર દ્રવ્ય હશે તે પોતાનું જ થશે, અને તેથી કરીને પરપણુનો જ અભાવ

યશે, એ સંકાની નિવૃત્તિ કરવા માટે કહે છે.—હે વત્સ ! અનુવૃત્તિ એટલે વ્યાપ્તિ-અવશ અર્થાત્ અનાદિ પ્રવાહે કરીને જે જે વર્તના પોતાને વિષે સંબંધવાળી છે તેણે (અનુવૃત્તિએ) કરેલું સ્વપર્ચાપણું જાણવા હાયક થાય છે. જેમકે જીવને વિષે નારજી વિગેરેપણું સંયોગ-વાળું પ્રથમ હતું તે સ્વત્વ જાણવું. અને બ્યતિરેકવડે-નિવૃત્તિદ્વારાએ એટલે અસંબંધપણાએ કરીને જે ઉત્પન્ન થયું તે પરત્વ-પરભાવપણું જાણવા હાયક છે. જેમકે જીવને દેહાદિક અનાદિકાળથી અનંત ભેદવાળા વસ્તુ, અંધ, રસ અને સ્પર્શ પ્રદગ્ધથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી સ્વત્વરહિત છે, તેથી તે પરગ્રીય-પારકા છે તે પરત્વ જાણવું. તાત્પર્ય એ કે-અનુવૃત્તિ અને વ્યાવૃત્તિ એ બે ધર્મ આત્માને વિષે સંબંધવાળા હોય તો તે સ્વગ્રીય (પોતાના) જાણવા. જેમકે લંબાઈ અને કોમળતાદિક સ્વધર્મની વ્યાપ્તિવાળું વસ્તુ કઠિનતા, મોળાઈ અને હંઆઈ વિગેરે ઘટના ધર્મથી પોતાની જાતે જ નિવૃત્તિ પામે છે, માટે તે ઘટ સ્વગ્રીય કહેવાય નહીં. તેથીકરીને જે પોતાથી નિવૃત્તિ પામે તે જ પરત્વ કહેવાય એમ સિદ્ધ થાય છે. ૬૦.

પૂર્વોક્ત અર્થને જ સ્પષ્ટ કરે છે.—

ये नाम परपर्यायाः स्वास्तित्वायोगतो मताः ।

स्वकीया अप्यमी त्यागस्वपर्यायविशेषणात् ॥ ૬૧ ॥

મૂળાર્થ—જે પરપર્ચાઓ આત્માનેવિષે અસ્તિત્વના (વિઘ્નમાન-પણાના) અસંબંધથી કહેલા છે, તે પરપર્ચાઓ પણ ત્યાગરૂપી સ્વપર્ચાઓના વિશેષરૂપી સ્વગ્રીય-સ્વપર્ચા કહેવાય છે. ૬૧.

ટીકાર્થ—જે પૂર્વે દેખાડેલા પરપર્ચાઓ-પરપર્ચાઓના બ્યપદેશવડે કહેલા છે તે આત્માનેવિષે અથવા આત્માનું જે અસ્તિત્વપણું એટલે વિઘ્નમાનપણું તેના અયોગથી-અસંબંધથી કહેલા છે, તે પરપર્ચાઓ પણ ત્યાગ-વર્જન અથવા બ્યતિરેકરૂપ સ્વપર્ચાઓના વિશેષરૂપ ધર્મી-ત્યાગ-રૂપી આત્માના પર્ચાએ કરીને બ્યપદેશ કરવાથી સ્વપર્ચા (આત્માના પર્ચા) જાણવા. જેમ કે ઘટનાં સ્વપર્ચાઓના ત્યાગવાળો ષટ (વસ્તુ) છે, તેથી નિવૃત્તિ પામેલો હોવાથી ષટ પણ ઘટના સ્વત્યાગરૂપ પર્ચાએ કરીને સ્વગ્રીય જ છે, તાત્પર્ય એ છે કે-જેઓ આત્માના સંબંધે કરીને ત્યાગ કરાયેલા છે તેમનેવિષે જે ત્યાગ તે સ્વગ્રીય છે, માટે સ્વત્યાગ સ્વભાવે કરીને પરપર્ચાઓ સ્વગ્રીય છે—ત્યાગરૂપ સંબંધે કરીને આત્મા-નેવિષે સંબંધવાળા છે, માટે તે પણ સ્વપર્ચા કહેવાય છે. ૬૧.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે—આત્માનેવિષે પરપર્યાયોના અભેદ સંબંધ દેખાતો નથી, તો કેવીરીતે સ્વપર્યાય કહી શકાય? તે શંકાનો પરિહાર કરે છે.—

અતાદાત્મ્યેડપિ સંવન્ધવ્યવહારોપયોગતઃ ।

તેષાં સ્વત્ત્વં ધનસ્યેવ વ્યજ્યતે સૂક્ષ્મયા ધિયા ॥ ૬૨ ॥

મૂળાર્થ—આત્માનેવિષે તે પરપર્યાયોની તદ્વતતા નહીં છતાં પણ સંબંધરૂપે વ્યવહારના ઉપયોગ થકી ધનની જેમ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવડે તેમાં સ્વત્ત્વ (સ્વપર્યાયપણું) દેખાય છે. ૬૨.

ટીકાર્થ—જો કે પરપર્યાયોનું આત્માનેવિષે તાદાત્મ્યપણું એટલે તેજ છવાદિક અથવા પરમાણ્વવાદિક જેનું સ્વરૂપ છે તે તદાત્મા, તેનો ભાવ-ધર્મ તે તાદાત્મ્ય (અભેદપણું) નથી, તો પણ 'અભેદ સંબંધ-રૂપ વ્યવહારના ઉપયોગથી-પ્રયોજનથી તે પરપર્યાયોનું આત્મસ્વરૂપ-પણું સૂક્ષ્મ ભાવને ગ્રહણ કરનારી નિપુણ બુદ્ધિવડે દેખાય છે. જેમ ધનિકને વિષે ધનનો સંબંધ દેખાય છે તેમ અહીં પણ જાણવું. ૬૨.

હવે સાધુના ઉદાહરણવડે એકજ આધારમાં પર્યાયોનું અભેદ-પણું અને ભેદપણું દેખાડે છે.—

પર્યાયાઃ સ્યુર્મુનેર્જાનદષ્ટિચારિત્રગોચરાઃ ।

યથા ભિન્ના અપિ તથોપયોગાદ્વસ્તુનો હ્યમી ॥ ૬૩ ॥

મૂળાર્થ—જેમ સાધુને જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના વિષયવાળા પર્યાયો ભિન્ન છતાં પણ હોય છે, તેમ ઉપયોગને ક્ષીણે વસ્તુના આ પર્યાયો થાય છે. ૬૩.

ટીકાર્થ—જેમ-જે પ્રસિદ્ધ જ્ઞાનપણાદિકના ભેદે કરીને સાધુને જ્ઞાન-સામાન્ય અને વિશેષ વસ્તુને ગ્રહણ કરનાર બાધ; અહીં જ્ઞાન શબ્દે કરીને દર્શનપણુ વિવક્ષિત છે તેથી તે (દર્શન) જૂદું કશું નથી. તથા દષ્ટિ-જિનેશ્વરના વચનનેવિષે રૂચિવાળુ સમક્ષિત, તથા ચારિત્ર-પરભાવના ત્યાગની પરિણતિરૂપ વિરતિ, એ ત્રણે જેનો વિષય છે એવા એટલે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના વિષયવાળા પર્યાયો-જ્ઞાનાદિકના વિષયમાં જે આત્માની રસિકતા છે તેના કેવળીએ પોતાની બુદ્ધિથી કદચેત્તા 'નિર્વિભાગ અંશો ભિન્ન હોય-જ્ઞાનાદિકના વિભાગે

૧ જેને વિષે જે ભેદ દેખાય છે, તેનું નામ અસ્તિત્વ, અને સ્વત્ત્વસંબંધ નાસ્તિત્વપણાએ છે તેથી પરત્વું નાસ્તિત્વપણું એ આત્માનેવિષે અભેદપણે રહેલું છે.

૨ જેનો વિભાગ ન થઈ શકે તે, અર્થાત્ નાનામાં નાનો વિભાગ.

કરીને ભેદવાળા-અન્ય હોય, તો પણ નિશ્ચે કરીને તે પ્રકારે-જ્ઞાનાદિ-ક્રમાંથી એકના મુખ્ય ઉપયોગપણના પ્રકારે કરીને એક જ જ્ઞાનાદિક વસ્તુના એ પર્યાયો થાય છે, કેમકે ઉપયોગનો અભેદ છે માટે. ૬૩.

એ તે જલુમાંથી એકમાં અભેદનો સ્વીકાર ન કરીએ તો બાધ આવે છે, તે કહે છે.—

નો વેદભાયસંવન્ધાન્વેષણે કા ગતિર્ભવેત્ ।

આધારપ્રતિયોગિત્વે દ્વિષ્ટે ન હિ પૃથગ્ દ્વયોઃ ॥ ૬૪ ॥

મૂલાર્થ—નો એમ ન હોય તો અભાવના સંબંધનું અન્વેષણ કરવામાં શી ગતિ થાય? માટે આધાર અને પ્રતિયોગી એ બંનેને વિષે તે સંબંધ રહે છે, પણ તે બંનેમાં પૃથક્ પૃથક્ રહેતો નથી. ૬૪.

ટીકાર્થ—નો પરપણાએ કરીને બતાવેલા પર્યાયો કોઈપણ પ્રકારે સ્વકીય (આત્માના) ન થાય તો અભાવનો-અવિધમાનપણનો સંબંધ શોધવામાં શી ગતિ-શો આશય થાય? જેમ ઘટના અભાવનો સંબંધ ઘટમાં હોઈ શકે નહીં. કેમકે તે ઘટ તો ઘટના અભાવનો આધાર છે, તેથી એ તે ઘટરહિત જીતણને વિષે પણ ન રહે તો તે ક્યાં રહે? માટે તે અભાવનું સ્થાન બતાવે છે.—જીતણાદિક આધાર અને ઘટાદિક પ્રતિયોગી એ બંનેના વિષયમાં સંબંધ રહે છે, તેથી તે સંબંધ આધાર અને પ્રતિયોગી એ બેમાં જુદો જુદો રહેતો નથી. આધારમાં ઘટના અભાવપણાએ કરીને અને પ્રતિયોગીને વિષે ઘટાભાવના અભાવપણાએ કરીને એમ બંનેને વિષે રહે છે. કેમકે સંબંધ હમેશાં બેનો જ હોઈ શકે છે. ૬૪.

પૂર્વોક્ત અર્થમાં સિદ્ધાંતની સંભતિને દેખાડતાં સ્વપર્યાય અને પરપર્યાયવરે વસ્તુની એકતાને સ્પષ્ટતાથી કહે છે.—

સ્વાન્યપર્યાયસંશ્લેષાત્ સૂત્રેડપ્યેવં નિર્દર્શિતમ્ ।

સર્વમેકં વિદન્ વેદ સર્વ જ્ઞાનં તર્થકકમ્ ॥ ૬૫ ॥

મૂલાર્થ—સ્વપર્યાય અને પરપર્યાયના આરંભ (સંબંધ) થકી મુત્રને વિષે પણ એ જ પ્રકારે ઉપદેશ કરેલો છે કે-એક દ્રવ્યને બાલુનાર સર્વ દ્રવ્યને બાલુ છે, તથા સર્વ દ્રવ્યને બાલુનાર એક દ્રવ્યના સંપૂર્ણ જ્ઞાનને બાલુ છે. ૬૫.

ટીકાર્થ—આત્માના અને આત્માથી વ્યતિરિક્ત બીજા પદાર્થોના પર્યાયોના પરસ્પરભિન્નલ્પ થવાથી ભજવતી સૂત્રમાં પણ એ જ પ્રકારે દેખાડ્યું છે-ઉપદેશ કરેલો છે. શું ઉપદેશ ક્યાં છે? તે કહે છે.—એક સ્વાદિક

અહીં કોઈ સંકા કરે કે—આત્માનેવિષે પરપર્યાયોનો અભેદ સંબંધ દેખાતો નથી, તો કેવીરીતે સ્વપર્યાય કહી શકાય? તે સંકાનો પરિહાર કરે છે.—

અતાદાત્મ્યેઽપિ સંવન્ધવ્યવહારોપયોગતઃ ।

તેષાં સ્વત્વં ધનસ્યેવ વ્યગ્યતે સૂક્ષ્મયા ધિયા ॥ ૬૨ ॥

મુક્તાર્થ—આત્માનેવિષે તે પરપર્યાયોની તદ્રૂપતા નહીં છતાં પણ સંબંધરૂપે બ્યવહારના ઉપયોગથી યજી ધનની જેમ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવડે તેમાં સ્વત્વ (સ્વપર્યાયપણું) દેખાય છે. ૬૨.

દ્વીતીય—જો કે પરપર્યાયોનું આત્માનેવિષે તાદાત્મ્યપણું એટલે તેજ છતાંદિક અથવા પરમાણુવાદિક જેનું સ્વરૂપ છે તે તદાત્મા, તેનો આવ-ધર્મ તે તાદાત્મ્ય (અભેદપણું) નથી, તો પણ 'અભેદ સંબંધ' રૂપ બ્યવહારના ઉપયોગથી-પ્રયોજનથી તે પરપર્યાયોનું આત્મસ્વરૂપ-પણું સૂક્ષ્મ આવને પ્રત્યક્ષ કરનારી નિપુણ બુદ્ધિવડે દેખાય છે. જેમ ધનિકને વિષે ધનનો સંબંધ દેખાય છે તેમ અહીં પણ અણુરૂં. ૬૨.

હવે માધુના ઉદાહરણવડે એકજ આધારમાં પર્યાયોનું અભેદ-પણું અને ભેદપણું દેખાડે છે.—

પર્યાયાઃ સ્યુર્મુનેર્જાનદૃષ્ટિચારિત્રગોચરાઃ ।

યથા મિત્રા અપિ તથોપયોગાદ્વસ્તુનો હ્યમી ॥ ૬૩ ॥

મુક્તાર્થ—જેમ માધુને જ્ઞાન, દર્શન અને આરિત્રના વિષયવાળા પર્યાયો મિત્ર છતાં પણ દોષ છે, તેમ ઉપયોગને ક્ષીણે વસ્તુના આ પર્યાયો શુદ્ધ છે. ૬૩.

દ્વીતીય—જેમ-જે પ્રસિદ્ધ જ્ઞાનપણાદિકના ભેદે કરીને માધુને જ્ઞાન-આત્મન્ય અને વિદ્યાય વસ્તુને પ્રત્યક્ષ કરનાર બોધ; અહીં જ્ઞાન સૂત્રે કરીને દર્શનપણું વિવક્ષિત છે તેથી તે (દર્શન) ભૂરૂં કળું નથી. નથા દૃષ્ટિ-જિનેશ્વરના વચનનેવિષે રૂચિવાળું સમક્ષિત, તથા આરિત્ર-પરમાત્માના ત્યાગની પરિણતિરૂપ વિગતિ, એ ત્રણે જોનો વિષય છે એવા એટલે જ્ઞાન, દર્શન અને આરિત્રના વિષયવાળા પર્યાયો-જ્ઞાન-દિકના વિષયમાં જો આત્માની સમિકતા છે તેના કેવળીએ પિતાની બુદ્ધિથી કરીયા નિર્દેશાત અંગે મિત્ર દોષ-જ્ઞાનાદિકના વિષયને

૧ એવે વિષે એ ભેદ દેખાય છે, તેનું નામ અભિન્નતા, અને સ્વત્વપર્યાય નિવિષ્ણુત્વ છે તેથી પશું તાત્તિવત્તું એ અત્યંત-ભેદે કહેવાયે રહેલું છે.

૨ એવે વિષય ન વજ કો તે, અર્થનું નામમાં નનો વિષય.

અથવા વ્યવહારને વિષે-જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રને વિષે અથવા પ્રવર્ત-
નાત્મક વસ્તુના ઉત્પાદાદિક વ્યવહારને વિષે અથવા નિઘ્રયને વિષે-જીવના
પરમ નિરંજન ભાવમય શુદ્ધ સત્તાના અવલંબનવાળા માત્ર દ્રવ્યપ-
ણાના જ આશ્રયનેવિષે અથવા અસ્થંતર ધ્યાનાદિકના નિઘ્રયનેવિષે
અથવા જ્ઞાનનેવિષે-સકલ કાર્યને સાધન કરનાર જ્ઞાન જ સત્ય છે.
ક્રિયાવડે શું ફળ? એવા જ્ઞાનનેવિષે અથવા ક્રિયાનેવિષે-ક્રિયાજ સમમ
અર્થને સાધનારી છે, જ્ઞાનથી શું ફળ? એમ ધારી કેવળ ક્રિયાને વિષે
આ કદામદ નો હોય તો તે જ્ઞાનમર્ભ વૈરાગ્ય કહેવાય જ નહીં, તે
મોહમર્ભ વૈરાગ્ય કહેવાય છે. ૭૧.

ઉપદેશજ આપે છે.—

નયેષુ સ્વાર્થસત્યેષુ મોષેષુ પરચાલને ।

માધ્યસ્થ્યં यदि नायातं न तदा ज्ञानगर्भता ॥ ૭૨ ॥

મુક્તાર્થ—પાતાના અર્થનેવિષે સત્ય અને પરનો વિચાર કરવામાં
અનર્થક (અસત્ય) એવા નયોનેવિષે નો મધ્યસ્થપણું આવું ન હોય,
તો તે જ્ઞાનમર્ભ વૈરાગ્ય નથી. ૭૨.

ટીકાર્થ—પાતાના પક્ષનેવિષે સત્ય-પાતાના યથાર્થ તત્ત્વનું પ્રતિ-
પાદન કરનારા તથા બીજા-પાતાથી બ્યતિરિક્ત નયોના પક્ષનો વિચાર
કરવામાં નિરર્થક-અયથાર્થ એવા નૈગમાદિક નયોનેવિષે નો મધ્યસ્થપણું-
પક્ષપાતરહિતપણું અર્થાત્ તત્ત્વની પરીક્ષા કરવાપણું ન થયું હોય,
તો તે જ્ઞાનમર્મિત વૈરાગ્ય નથી, પણ મોહમર્મિત જ છે. ૭૨.

વળી ફરીને ઉપદેશ આપે છે.—

સ્થાગમેऽन्यागमार्थानां शतस्यैव परार्थके ।

नायतारदुष्यत्यं चेन्न तदा ज्ञानगर्भता ॥ ૭૩ ॥

મુક્તાર્થ—પરાર્થનેવિષે સોની જેમ નો પાતાના (જૈનના) આગ-
મનેવિષે અન્ય દર્શનીના આગમના અર્થોનો અવતાર કરવામાં પાંડિત્ય
ન હોય, તો તે જ્ઞાનમર્ભ વૈરાગ્ય નથી. ૭૩.

ટીકાર્થ—પાતાના-જૈનના આગમનેવિષે-શાસ્ત્રનેવિષે રહેલા અન્ય
દર્શનીઓના આગમોના અર્થોની, પરાર્થની સંખ્યાનેવિષે (લૌકિકમાં
ઉક્તા મહાતા અંકનેવિષે) સોની સંખ્યાની જેમ ઘણી અસ્પતા છે.
તે ઘણા સ્વરૂપ અન્ય શાસ્ત્રના ભાવાર્થોનું અવતરણ કરવામાં—પર

મધ્યપણાએ ફરીને સ્વસમયની યોજના કરવામાં નો પંડિતાર્થ ન હોય,
વૈરાગ્ય કહેવાય નહીં, પણ મોહમર્મ વૈરાગ્યજ બાલુવો. ૭૩

કરીથી પણ ઉપદેશજ આપે છે.—

આજ્ઞયાગમિકાર્યાનાં યૌત્કિકાનાં ચ ચુક્તિઃ ।

ન સ્યાને યોજકત્વં चेन्न तदा ज्ञानगर्भता ॥ ૭૪ ॥

મુસાર્થ—આગમવડે અહણુ કરાતા અર્થોને જિનેશ્વરની આજ્ઞા-
(વચન)વડે અને ચુક્તિવડે અહણુ કરાતા અર્થોને ચુક્તિવડે કરીને
પોતપોતાના સ્થાનનેવિષે યોજકપણું ન હોય, તો તે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય
નથી. ૭૪.

ટીકાર્થ—કેવળ આગમવડે અહણુ કરાતા એટલે હેતુ અને ચુક્તિ
વિગેરેથી અહણુ ન કરાતા એવા ભગ્ય, અભગ્ય વિગેરે અર્થો-પદાર-
થોને આજ્ઞાવડે-જિનેશ્વરના ઉપદેશવડે સ્થાનનેવિષે-પોતપોતાના ભાવ-
નેવિષે યોજકપણું-સંયોગ કરવાપણું ન હોય, તથા હેતુ, દર્શાત
વિગેરે ચુક્તિથી અહણુ કરવા લાયક સંસારીપણું, કર્મસહિતપણું, અના-
દિપણું વિગેરે પદાર્થોને હેત્વાદિક ચુક્તિવડે યથાર્થ સ્થાને યોજના
કરવાપણું ન આવ્યું હોય, તો તે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય કહેવાય નહીં. ૭૪.

હવે આ જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્યને યોગ્ય પાત્ર જતાવે છે.—

ગીતાર્થસ્યૈવ વૈરાગ્યં જ્ઞાનગર્ભ તતઃ સ્થિતમ્ ।

ઉપચારાદગીતસ્યાપ્યમીદં તસ્ય નિશ્ચયા ॥ ૭૫ ॥

મુસાર્થ—તેથી કરીને તે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય ગીતાર્થને જ વિષે
રહેલો છે, અને અગીતાર્થને વિષે પણ ઉપચારથી તે(ગીતાર્થ)ની
નિશ્ચાવડે માનેલો છે. ૭૫.

ટીકાર્થ—તે હેતુ માટે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય ગીતાર્થને-સૂત્ર અને
અર્થના વ્યાખ્યાનના બાણનારને વિષે જ રહેલો છે, તથા અગીતાર્થને
પણ ઉપચારથી-અવહારથી કે અપેક્ષાથી તે ગીતાર્થની નિશ્ચાએ કરીને-
તેની આજ્ઞાના પ્રાધાન્યવડે તેમના આશ્રય કરવાવડે કરીને માનેલો
છે-માય તુષાદિકની જેમ પ્રમાણુ કરેલો છે. ૭૫.

હવે ચાર રસોડે કરીને એ (જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય)નાં લક્ષણો કહે છે.—

સૂક્ષ્મેશિકા ચ માધ્યસ્યં સર્વત્ર હિતચિન્તનમ્ ।

ક્રિયાયામાદરો મૂયાન્ ધર્મે લોકસ્ય યોજનમ્ ॥ ૭૬ ॥

ષેષ્ટા પરસ્ય યુત્તાન્તે મૂકાન્ધવધિરોપમા ।

ઉત્સાહઃ સ્વગુણામ્યાસે દુઃસ્યસ્યેવ ધનાર્જને ॥ ૭૭ ॥

મદનોન્માદયનનં મદસંમર્દમર્દનમ્ ।

જસૂયાતન્તુવિચ્છેદઃ સમતાનૃતમક્ષનમ્ ॥ ૭૮ ॥

સ્વભાવાસૈવ ચલનં ચિદાનન્દમયાત્ સદા ।

વૈરાગ્યસ્ય તૃતીયસ્ય સ્મૃતેયં લક્ષણાવલી ॥ ૭૯ ॥

મૂલાર્થ—સૂક્ષ્મદષ્ટિ, મધ્યસ્થપણું, સર્વેત્ર હિતનું ચિંતવન, ક્રિયાને વિષે અત્યંત આદર, લોકોને ધર્મને વિષે ભેદવા; તથા અન્ય જનોના પુતાંતને વિષે મૂક, અંધ અને બધિરના જેવી દેષ, તથા ધન ઉપાર્જન કરવામાં દરિદ્રીની જેમ આત્માના ગુણો પ્રાપ્ત કરવાના અભ્યાસમાં હિત્યાહ; તથા કમદેવના ઉન્માદનું વચન, તથા આઠ મદની સંકીર્ણતાનું મર્દન, તથા અસૂયાના તન્તુનો નાશ, તથા સમતારૂપી અમૃતને વિષે મત્સ્યન (ખાન); તથા નિરંતર ચિદાનંદમય એવા આત્મસ્વ-ભાવથી નહીં સત્વાપણું એ સર્વે ત્રીજા (જ્ઞાનવર્ગ) વૈરાગ્યનાં લક્ષણોની એલી કહેલી છે. ૭૮-૭૭-૭૮-૭૯.

ટીકાર્થ—સૂક્ષ્મ એટલે નિપુણતાવડે મહણ કરવા લાયક જે નિ-
ગ્રહનું અનાદિ અનંતપણું તથા અભ્યત્વ અભગ્ધત્વાદિક સાથે, તેનું જે
જેવાપણું અર્થાત્ સૂક્ષ્મદષ્ટિ તથા મધ્યસ્થપણું-તત્ત્વની પરીક્ષાને વિષે
પક્ષપાત રહિતપણે રાગદ્વેષની વચ્ચે રહેવાપણું, તથા સર્વે પ્રાણીઓને-
વિષે હિતનું ચિંતવન એટલે તેમના કષ્ટ્યાણુ અને મુખની વૃદ્ધિ તથા
સંસારના પારની પ્રાપ્તિમાટે ભાવના કરવી તે, તથા ક્રિયાને વિષે-સં-
ધમાદિક આપારને વિષે મોટા આદર-બહુમાનપૂર્વકે હિંમત, તથા ધર્મ-
ધનને નહીં પામેલા લોકોની જિનેશ્વરે કહેલા સમ્પત્તિવાદિક ધર્મને
વિષે શેષના કરવી તે-તેમને ઉપદેશાદિકવડે ધર્મની પ્રાપ્તિ કરાવવી
તે, તથા પિતાથી અભિવિક્રમ સર્વે જનોની સાંસારિક પ્રવૃત્તિને વિષે
મૂક, અંધ અને બધિરના જેવી એટલે કે મૂકની જેમ વચનરહિત-
પણું, અંધની જેમ નહીં જેવાપણું અને બધિરની જેમ નહીં સાંમ-
તાવાપણું તેના જેવી દેષ-પ્રવૃત્તિ, તથા રાનાદિક અને વિનય, ધ્યાન,
વૈરાગ્ય તથા ભાવનાદિક આત્માના ગુણોને પ્રાપ્ત કરવાના અભ્યાસને
વિષે-વારંવાર મનન કરવાને વિષે હિત્યાહ-હિંમત! અર્થેન્ હર્ષપૂર્વકે
હિંમત, કોની જેમ? તે કહે છે.—દુઃસ્થ-દુઃખી એટલે નિર્ધનને દ્રવ્ય
ઉપાર્જનને વિષે જેમ દોષ તેમ (અર્થાત્ જેમ નિર્ધન મનુષ્યનો ધન
ઉપાર્જન કરવાને વિષે પ્રબળ હિંમત દોષ છે, તેમ જ્ઞાનવર્ગ વૈરાગ્ય-
વંતને આત્માના ગુણ ઉપાર્જન કરવામાં ટીક હિંમત દોષ છે);

તથા કામદેવે ઉત્પન્ન કરેલા ઉન્માદનું-પરાધીનતાનું વેશન એટલે
 બ્રહ્મમાંથી બહાર કાઢવું, અર્થાત્ કામવિકારનો ત્યાગ, તથા જાતિ, કુળ,
 ઔશ્ય, તપ, બળ, બુદ્ધિ, લક્ષ્મી અને મુન એ આડથી ઉત્પન્ન થયેલા મટોની
 અતિ રાજીવૃત્તાનું મર્દન-મૂળમાંથી ઉચ્છેદન, તથા અમૂયા એટલે અ-
 ન્યના ચુભોપારના દ્વેષના તન્તુ-પરંપરાનો વિચ્છેદ-નાશ અથવા અમૂયા-
 રૂપી તન્તુનો-સૂત્રનો નાશ એટલે બ્રહ્મમાંથી કાઢી નાખવું તે, તથા
 રામના-સર્વે પ્રાણીપર તુલ્ય દષ્ટિપણુરૂપ અમૃતને વિશે માનના,
 તથા સર્વેદા સિદ્ધાન્તમય-જ્ઞાનનો આનંદ એટલે રામમ્મ રાગદ્વેષાદિક
 કલરવિત્ત આત્માના સ્વાભાવિક આહ્વાદમય આત્મસ્વરૂપ થકી નહીં
 અગવાળાપુ-નહીં પડવાપાવું. આ ચાર રસોક્તમાં કહેલા ત્રીજા-જ્ઞાનગર્ભ વૈ-
 રામ્યના લક્ષણોની એળી (સમુદ્ર) મેં તથા બીજા અનેક આચાર્યએ
 કહેલી છે. ૭૬-૭૭-૭૮-૭૯.

પૂર્વે કહેલા ત્રણ પ્રકારના વૈરામ્યને વિશે મહત્ત્વ કરવા યોગ્ય કયો
 વૈરામ્ય છે અને ન મહત્ત્વ કરવા યોગ્ય કયો વૈરામ્ય છે? તેનો વિભાજ
 બતાવે છે.—

જ્ઞાનગર્ભમિદાદેયં દ્વયોસ્તુ સ્યોપમર્દતઃ ।

ઉપયોગઃ કદાચિત્ સ્વાન્નિગ્રાધ્યાત્મપ્રસાદતઃ ॥ ૮૦ ॥

મુતાર્થ—આ ત્રણ પ્રકારના વૈરામ્યની મધ્યે જ્ઞાનગર્ભ વૈરામ્ય મહત્ત્વ
 કરવા યોગ્ય છે અને બીજા બે પ્રકારના વૈરામ્યનો તો પિાનપિાતાના
 ઉપમર્દને લીધે પિાતાના અધ્યાત્મના પ્રસાદથી કદાચિત્ ઉપયોગ થઈ
 શકે છે. ૮૦.

દીકાર્થ—આ ત્રણ પ્રકારના વૈરામ્યમાંથી મુખ્ય જનોએ જ્ઞાનગર્ભ
 નામનો ત્રીજો વૈરામ્ય મહત્ત્વ કરવા યોગ્ય-સ્વીકાર કરવા યોગ્ય છે. અને
 બીજા બે એટલે દુઃખવર્ત્ત અને બોદવર્ત્ત વૈરામ્યથી તો પિાતાના એટલે
 દુઃખવર્ત્ત અને બોદવર્ત્ત પરિણામના નામવડે બીજા પરિણામને (જ્ઞાન-
 વર્ત્તવર્ત્ત) પામવાથી પિાતાના અધ્યાત્મના-પિાતાના મનની પરિણુતિ
 અથવા અનુભવના પ્રસાદથી-શુદ્ધતા થવાથી કદાચિત્—કોઈક દ્રવ્ય,
 દેવ, ક.ગ અને જાવને પામીને ઉપયોગ-હ.૩ કાર્યને સિદ્ધ કરવાપાવું
 શકે છે. ૮૦.

॥ इति वैराग्यभेदाधिकारः ॥

પૂર્વે અધિકારના વૈરામ્યના પ્રકારો બતાવ્યા અને તેમાં જ્ઞાનગર્ભ
 વૈરામ્યને મહત્ત્વ કરવા યોગ્ય કહ્યો હવે તે જ્ઞાનવર્ત્ત વૈરામ્ય બે પ્રકારને
 છે, તે બતાવે છે.—

વિષયેષુ ગુણેષુ ચ દ્વિધા, ભુવિ વૈરાગ્યમિદં પ્રવર્તતે ।

અપરં પ્રથમં પ્રકીર્તિતં, પરમધ્યાત્મભુવૈર્દ્વિતીયકમ્ ॥૮૧॥

મૂળાર્થ—વિષયોનેવિષે અને ગુણોનેવિષે એમ બે પ્રકારે આ વૈરાગ્ય પૃથ્વીપર પ્રવર્તે છે. તેમાં અધ્યાત્મના પંડિતોએ પહેલાંને અપર અને બીજાને પર (પ્રધાન-મુખ્ય) કહેલો છે. ૮૧.

ટીકાર્થ—પૃથ્વીપર બે પ્રકારે આ પૂર્વોક્ત જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય પ્રવર્તે છે. તેમાં આ લોક અને પરલોક સંબંધી પ્રાપ્ત થયેલા શાસ્ત્રાદિક પાંચ પ્રકારના વિષયોનેવિષે નિઃસ્પૃહપણું હોય તે પ્રથમ અને ગુણોનેવિષે એટલે તપના પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થયેલી ચારણ, પુણક, આમરો ઔપધી વિગેરે ઇન્દ્રિયોનેવિષે મદરહિતપણું હોય તે બીજા. આ બેમાં ઉક્ત સંખ્યાના અનુક્રમવડે પ્રથમના વિષય વૈરાગ્યને અપર-અપ્રધાન-અમુખ્ય કહેલો છે. એટલે વિષયોનેવિષે વિરક્તતા તો સામાન્ય પુરુષોને પણ મિલે હોવાથી મુશ્કેલ છે, માટે તે અપ્રધાન છે. અને બીજા ગુણવૈરાગ્યને પર-પ્રધાન-મુખ્ય કહેલો છે. કેમકે ગુણવૈરાગ્યના વિષય મહાત્માઓને પણ પૂજ્ય છે, તથા દુર્નિવાર એવા રાગાદિકની નિવૃત્તિ કરનાર છે. એપ્રમાણે અધ્યાત્મ વિષયના પંડિતોએ વર્ણન કરેલું છે-કહેલું છે. ૮૧.

તેમાંના પ્રથમ વિષયવૈરાગ્યનું સ્વરૂપ કહે છે.—

વિષયા વપલંભગોચરા અપિ જ્ઞાનુધાવિકા વિકારિણઃ ।

ન ભવન્તિ વિરક્તચેતસાં વિષયારેવ સુધાસુ મઙ્ગતામ્ ॥૮૨॥

મૂળાર્થ—પ્રાપ્તિના વિષયવાળા (આ લોકના) તથા શાસ્ત્રાદિકમાં મળેલા એવા વિષયો અમૃતમાં નિમગ્ન થયેલાંને વિષયારાની જેમ વિરક્ત ચિત્તવાળા પુરુષોને વિકાર કરનારા થતા નથી. ૮૨.

ટીકાર્થ—ઉપલંભ-દિવેશને પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય એવા સ્થાનને વિષે પ્રાપ્તિરૂપ ગોચર-વિષય અર્થાત્ આમયવાળા એટલે આ લોકમાં વર્તતા વિષયો તથા સુરમુખના હવ્યારથી આત્મનેવિષે સાંભળેલા સ્વ-શ્રોત્રિક સંબંધી ભૂત તથા ભવિષ્યકાળના દંડ, ચક્રવર્તી વિગેરેના વિષયો વિરક્ત એટલે અધારિયત વિષય સંબંધી વિપાકના જ્ઞાનથી જોડું ચિત્ત હતાસીન થયેલું ॥ એવા પુરુષોને વિકાર ઉત્પન્ન કરનારા-સ્વભાવને અન્યથા કરનારા થતા નથી—અલ્પવા યોગ્ય વસ્તુ બહુથી દોષાથી તે બન્ને પ્રકારના વિષયોમાં તેમને કોઈ નહીં દોષાથી તે તેમને વિકાર-

પરદૃશ્યમપાયસંકુલં વિપયો યત્સ્વલુ ચર્મચક્ષુષઃ ।

ન હિ રૂપમિદં મુદે યથા નિરપાયાનુભવૈકગોચરમ્ ॥૮૭॥

મૂસાર્થ—જે પ્રકારે અપાય રહિત અને અનુભવને જ એક ગોચર એવું આત્મસ્વરૂપ યોગીઓને હર્ષ-પ્રીતિ માટે થાય છે, તે પ્રકારે અન્ય જનોએ જોવાતું અને અપાયોથી વ્યાપ્ત તથા જે ચર્મ-ચક્ષુના વિષયરૂપ છે એવું આ (સરીરસંબંધી) રૂપ પ્રીતિને માટે થતું નથી. ૮૭.

ટીકાર્થ—જે પ્રકારે અપાય એટલે વિનાશ અથવા વિયોગરહિત અર્થાત્ આત્માનું સ્વરૂપ સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં જ રહે છે માટે અપાયરહિત તથા અનુભવ એટલે આવરણ રહિત એવા પૂર્ણ જ્ઞાનના અદ્વિતીય વિષયવાળું એટલે માત્ર અનુભવવડે જ જાણી (જોઈ) શકાય તેવું આત્માનું સ્વરૂપ જેવું યોગીઓના આનંદને માટે થાય છે, તેથી રીતે 'પારદાધિકારિક અન્ય જનોએ જોવા લાયક અને હરણ કરી શકાય તેવું તથા ઘણા વિયોગકારી અથવા પાપ કષ્ટાદિક કરનારા અપાયોવડે સંકીર્ણ-વ્યાપ્ત તથા જે (રૂપ) ચર્મચક્ષુનો વિષય છે એટલે ચર્મચક્ષુવડે જોઈ શકાય છે એવું આ પ્રત્યક્ષ દેખાતું સરીરતું સૌન્દર્ય આનંદને માટે થતું નથી. ૮૭.

ગતિવિભ્રમહાસ્યચેષ્ટૈર્તેલનાનામિહ મોદતેઽયુધઃ ।

સુકૃતાદ્રિપવિષ્વમીષુ નો વિરતાનાં પ્રસરન્તિ દૃષ્ટયાઃ ॥૮૮॥

મૂસાર્થ—અહીં (રૂપના વિષયમાં) સ્ત્રીઓની અતિ, વિદાસ, હાસ્ય અને ચેષ્ટાઓવડે અજ્ઞાની પ્રાણી આનંદ પામે છે પરંતુ સુકૃત-રૂપી પવંતને વિષે વજ્ર સમાન એવા એ સ્ત્રીઓના મત્યાદિકને વિષે વિરક્ત જનોની દૃષ્ટિ પ્રસરતી નથી. ૮૮.

ટીકાર્થ—અહીં રૂપના વિષયમાં સ્ત્રીઓની અતિ-રાજહંસાદિકની જેવી મુદર ચાલ, વિગ્રમ-દેદીપ્યમાન અલંકારોના આંબરવાળો સરીરના સંસ્કારરૂપ વિદાસ, હાસ્ય-મુખ તથા નેત્રાદિકનો વિકાસ, તથા ચેષ્ટિત-વજ્ર ભૂકુટીવડે કટાક્ષયુક્ત દૃષ્ટિ અને અંજ ઉપાંગનું પ્રકટ-કરવાપણું, તે વડે કરીને અજ્ઞાની પ્રાણી હર્ષ પામે છે. પરંતુ સુકૃત એટલે રૂડું અને આત્માને હિતકારક એવું ધર્મનું આરાધન અથવા સુખના કારણરૂપ શુભ કર્મ, તે રૂપી અદ્રિ-દુઃખે આરોહણ યઈ શકે તેવા પવંતનો વિનાશ કરવામાં વજ્રસમાન એવા તે સ્ત્રીઓના મત્યાદિ-

એ વિષે વિરક્ત-કામનાથી નિવૃત્તિ પામેલા મુનિઓની દૃષ્ટિએ પ્રસરતી નથી. એટલે કે તેઓ તેમના સાથી દૃષ્ટિ પાત્ર કરતા નથી, તો પછી આસક્તિ ક્યાંથી જ રહે? ૮૮.

હવે બે રહોકવડે જન્મને વિષે નિવૃત્તિને દેખાડે છે.—

ન મુદે મૃગનાભિમહિકાલવલીચન્દનચન્દ્રસૌરભમ્ ।

વિદુષાં નિરુપાધિવાધિતસ્પરશીલેન મુગન્ધિવર્ષ્મણામ્ ૮૯

મૂલાર્થ—ઉપાધિ રહિતપણે કામદેવનો બાધ કરનાર શીંગવડે મુગંધી સારીરવાળા વિદ્વાનોને કસ્તૂરી, અલ્પિકા, લવણી, ચંદન અને ઘન-સારની મુગંધ હર્ષને માટે થતી નથી. ૮૯.

ટીકાર્થ—પદ્યાર્થપણે આત્મસ્વરૂપને બાહ્યનાર વિદ્વાનોના સારીર ઉપાધિ રહિત-સમમ કહેવાના સમૂહ રહિત અને કામદેવનો બાધ કરનાર એવા શીંગવડે-સર્વે શુદ્ધ આચારવડે અથવા પ્રસન્નચરણે મુગંધી હોય છે, તેથી તે વિદ્વાનોને કસ્તૂરી, ખાણતી પુષ્પો, લવિંગની લતા, ચંદન અને ઘનસાર-કર્પૂરની મુગંધી આનદને માટે થતી નથી. ૮૯.

તેથી મુગંધ કેમ હર્ષને માટે થતી નથી? તેપર કહે છે.—

ઉપયોગમુપૃત્તિ યદિરં હરતે યસ્ય વિભાવમારુતઃ ।

ન તતઃ સ્વલુ શીલસૌરભાદપરસ્મિન્નિહ યુગ્યતે રતિઃ ॥૯૦॥

મૂલાર્થ—જે ચિરકાળ મુધી ઉપયોગને પામે છે, અને એને વિભાવ-રૂપી વાયુ હરણુ કરતો નથી, તે શીંગરૂપી સૌરભ-મુગંધ વિના આ જગતમાં બીજા કોઈને વિષે રતિ-પ્રીતિ કરવી યોગ્ય નથી. ૯૦.

ટીકાર્થ—ઉપર કહેલું શીંગરૂપી સૌરભ ચિરકાળ મુધી ભોજના બ્યવહારને પામે છે. અર્થાત્ નિર્દોષ શુદ્ધ આચરણથી ઉત્પન્ન થયેલા શીંગસૌરભનું અણપપણું હોવાથી તે કાચમ ઉપયોગમાં આવે છે. તથા જે શીંગરૂપી સૌરભને વિભાવ-આત્માના હિનને વિષે સત્કરૂપ એવો જીવના સમારિક પરિણામરૂપી વાયુ હરણુ કરી રાકતો નથી-પુષ્પના સૌરભની જેમ દેશાંતરમાં લઈ જઈ રાકતો નથી. કેમકે શુદ્ધ આચારનું આચરણ કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલું સૌરભ આત્મસ્વરૂપમય હોવાથી વિભાવવડે હરણુ કરાતું અશક્ય છે. તેથી શીંગરૂપી સૌરભ વિના એટલે શુદ્ધ આચારનું આચરણ કરવામાં પ્રીતિમાન શુદ્ધ પરિણામ તથા પ્રસન્નચરણી સમમ મુણરૂપ મુગંધમય હોવાથી મુગંધી એવા 'કુકુમ વિન્ધ

આ જગતમાં ખીજ-નાશવંત મલ્લિકાદિકના સૌરભને વિષે પ્રીતિ કરવી તે યોગ્ય જ નથી—તે કાર્ય યુક્તિયુક્ત જ જણાતું નથી. ૬૦.

હવે ત્રણ રસોકે કરીને રસવિષયમાં નિવૃત્તિ જતાવે છે.—

મધુરૈર્ન રસૈરધીરતા ક્વચનાધ્યાત્મસુધાલિહાં સતામ્ ।

અરસૈઃ કુસુમૈરિવાલિનાં પ્રસરત્પદ્મપરાગમોદિનામ્ ॥ ૬૧ ॥

મૂલાર્થ—વિકસ્વર કમળના પરાગવડે આનંદ પામનારા જમરાઓને રસરહિત પુષ્પોની જેમ અધ્યાત્મરૂપી અમૃતનું આસ્વાદન કરનારા સત્પુરુષોને પુદ્ગલિક મધુર રસોવડે કોઈ પણ ઠેકાણે આતુરતા થતી નથી. ૬૧.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મરૂપ—સત્ જ્ઞાન ક્રિયાત્મક આત્માની પરિણતિરૂપ અમૃતનું આસ્વાદન કરનાર સાધુ પુરુષોને દૂધ, દહીં, સાકર વિગેરે મધુર રસોવડે કોઈપણ ક્ષેત્ર કાણાદિકને વિષે લુબ્ધતા-આતુરતા થતી નથી. તેમાં દૃષ્ટાન્ત આપે છે કે-વિકાસ પામેલા કમળોના પરાગવડે-સુગંધથી ભરેલા પુષ્પના રજકણોવડે આનંદ પામનારા જમરાઓને નીરસ પુષ્પોવડે કદાપિ આનંદ થતો નથી. જેમ પદ્મ-કમળના રાગથી વૃક્ષ થયેલા જમરાઓ નીરસ પુષ્પના આસ્વાદનમાં આસક્ત થતા નથી તેમ અધ્યાત્મરૂપી અમૃતથી વૃક્ષ થયેલા મુનિવરો દૂધ, સાકર વિગેરે મધુર રસના આસ્વાદમાં આસક્ત થતા નથી—તેમાં આસક્તિ-રહિત જ રહે છે. ૬૧.

તે યોગીઓને પુદ્ગલિક રસોને વિષે અનાદરજ હોય છે, તે કહે છે—

વિપમાયતિર્મિર્નું કિં રસૈઃ સ્ફુટમાપાતસુલૈર્વિકારિભિઃ ।

નવમેઽનવમે રસે મનો યદિ મગ્નં સતતાવિકારિણિ ॥ ૬૨ ॥

મૂલાર્થ—જે નિરંતર વિકાર રહિત અને દોષવર્જિત એવા નવમાં રસ (સાંતરસ)ને વિષે ચિત્ત મગ્ન થયું હોય તો અવંકર પરિણામ-વાળા, માત્ર લોભકાળે જ સુખકારક અને વિકારવાળા એવા રસોએ કરીને શું ફળ ? કાંઈ જ નહીં. ૬૨.

ટીકાર્થ—જે નિરંતર અવિકારી એટલે પરિણામે વિકાર નહીં દેખાવાથી વિકારરહિત અને દોષવર્જિત એવા નવમાં રસને વિષે—સાંત-રસ નામના રસાધિરાજને વિષે ચિત્ત લય પામ્યું હોય, તો ત્રિપદ-ભવા-નક અથવા દુઃસહ ■ લોભનો ઉત્તર કાળ જેમાં એવા સ્પષ્ટ રીતે આપાતને વિષે—માત્ર લોભ સમયે જ સુખકારક લાગતા તથા વિકારી એટલે પરિણતિનો વિષયોસ કરનારા અને દેહનો વિષયોસ કરનારા

એવા દુધ વિગેરે રસોએ કરીને આત્માનું શું પ્રયોજન શિફ્ત થાય ?
કાંઈ જ નહીં. અર્થાત્ સંતોરસના સ્વાદ પાસે બીજા સર્વ રસો વિરજા છે. ૬૨.

રસને વિષે આસક્તિ યથેચ્છા અને વિરક્તિ યથેચ્છાના પરિણામનો
બેદ-પ્રકાર દેખાડે છે.

મધુરં રસમાપ્ય નિઃપતેદ્રસનાતો રસલોભિનાં જલમ્ ।

પરિભાવ્ય વિપાકસાધ્યસં વિરતાનાં તુ તતો દશોર્જલમ્ ॥૧૬॥

મૂળાર્થ—મધુર રસને પામીને રસવૃદ્ધિ જોનારી હૃદયમાંથી
પાણી છૂટે છે-હરે છે, અને તેથી વિરક્તિ યથેચ્છાને તો વિપાકનો બધ
ભણુમાંથી નેત્રમાંથી જળ હરે છે. ૬૩.

દીકાર્થ—દુધ વિગેરે મધુર રસને પામીને રસના લાગમુ જોનારી
હૃદયમાંથી લાગરૂપ પાણી હરે છે, અને વિષયોથી વિરક્તિ પામેલા
જોનારે તો તે રસના વિપાકનો-તેને નિમિત્તે બધાયેલા કર્મના પરિણા-
મનો એટલે જ્ઞાના ઉદયનો બધ વિચારતાં નેત્રમાંથી જળ એટલે અમ્મુ
હરે છે. ૬૩.

હવે ત્રણ રસો કરીને સ્પર્શ વિષયને વિષે વૈરાગ્ય દેખાડે છે.—

દૃઢ યં ગુણપુષ્પપૂરિતે ધૃતિપદ્મીમુપગુલ્ય શેરતે ।

વિમલે મુષિકત્પત્તત્પકે ક્ય ઘટ્નિઃ સ્પર્શરતા મયન્તુ તે ॥ ૧૪ ॥

મૂળાર્થ—આ લોકોને વિષે જોએ. ગુણરૂપી પુષ્પોષરે પૂર્વ અને
નિર્મળ એવા સદ્ગુણરૂપી પદ્મને વિષે ધૃતિરૂપી ત્રિશને અવિરતન
કરીને મુલે છે, તેઓ બાહ્ય સ્પર્શને વિષે ક્ષોધી આસક્તિ થાય ! ૬૪.

દીકાર્થ—આ લોકોને વિષે જો યોગીશ્વરો જ્ઞાન, મહા, સમા અને
સંતોષ વિગેરે મુરોરૂપી પુષ્પોષરે પૂર્વ-રમણ તથા નિર્મળ-નિર્દોષ
એવા મુષિકરૂપ-ગુણ આશ્વસ્થાવરૂપી પદ્મને વિષે, ધૃતિ-ચિત્તને
સંતોષ અથવા મનની સ્થિતિરૂપ પત્ની-જોની પ્રાપ્તિરૂરે હવના પ્રદેશો
થી પાપસમૃદ્ધનો નાશ થાય છે, એથી ત્રિશને અવિરતન કરીને મુલે
છે-રાજન કરે છે, તે મુનીશ્વરો સમ્મા, શ્રી, જ્ઞાન, પુષ્પ અને ચંદન-
દ્રવાદિ બાહ્ય પદાર્થના સ્પર્શને વિષે પ્રીતિચાત્ત ક્ષોધી થાય ! કાંઈ
પણ સ્થાને પ્રીતિચાત્ત થાય જ નહીં. ૬૪.

દૃઢિ નિર્વૃત્તિમેવ વિચ્છતાં ન મુદે ચન્દનલેપનામિધિઃ ।

વિમલત્વમુપેનુર્વા મદા મલિલદ્વાનકટાપિ નિષ્ફલ્લા ॥ ૧૫ ॥

મૂળાર્થ—દૃઢને વિષે કેવળ નિવૃત્તિને જ ધારણ કરનારા મુનિ-

આ જગતમાં ખીજા-નાશવંત મશિકાદિકના સૌરભને વિષે પ્રીતિ કરતી તે યોગ્ય જ નથી—તે કાર્ય યુક્તિયુક્ત જ જણાતું નથી. ૬૦.

હવે ત્રણ રસોકે કરીને રસવિષયમાં નિવૃત્તિ બતાવે છે.—

મધુરૈર્ન રસૈરધીરતા ક્વચનાધ્યાત્મસુધાલિહાં સતામ્ ।

અરસૈઃ કુસુમૈરિવાલિનાં પ્રસરત્યપરાગમોદિનામ્ ॥ ૬૧ ॥

મૂલાર્થ—વિકરજ્વર કમળના પરાગવડે આનંદ પામનારા જમરા-
ઓને રસરશ્મિત પુષ્પોની જેમ અધ્યાત્મરૂપી અમૃતનું આસ્વાદન કર-
નારા સત્પુરોને પુદ્ગલિક મધુર રસોવડે કોઈ પાત્ર ડેકાણે આતુરતા
થતી નથી. ૬૧.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મરૂપ—સત્ જ્ઞાન ક્રિયાત્મક આત્માની પરિવૃત્તિરૂપ
અમૃતનું આસ્વાદન કરનાર સાધુ પુરોને દૂધ, દહીં, સાકર વિગેરે
મધુર રસોવડે કોઈપાત્ર દ્વેષ કાણાદિકને વિષે સુખ્યતા-આતુરતા થતી
નથી. તેમાં દૃષ્ટાન્ત આપે છે કે-વિકાસ પામેલા કમળોના પરાગવડે-
શુભધથી ભરેલા પુષ્પના રજકોનોવડે આનંદ પામનારા જમરાઓને
નીરસ પુષ્પોવડે કદાપિ આનંદ થતો નથી. જેમ પદ્મ-કમળના રાગથી
તૃપ્ત થયેલા જમરાઓ નીરસ પુષ્પના આસ્વાદનમાં આસક્ત થતા
નથી તેમ અધ્યાત્મરૂપી અમૃતથી તૃપ્ત થયેલા મુનિવરો દૂધ, સાકર
વિગેરે મધુર રસના આસ્વાદમાં આસક્ત થતા નથી—તેમાં આરાગ્નિ-
રશ્મિ જ રહે છે. ૬૧.

તે વાંચીએને પુદ્ગલિક રસોને વિષે અનાદરજ્ઞ દોષ છે, તે હંદે છે.—

વિષમાયતિભિર્નું કિં રમઃ સ્ફુટમાપાતમુષ્કૈર્વિકારિભિઃ ।

નયમન્નયમં રમે મનો યદિ મથ્નં સતતાવિકારિણિ ॥ ૬૨ ॥

મૂલાર્થ—એ નિરજર વિકાર રહિત અને દોષવર્જિત એવા નવમા
રસ (જ્ઞાનરસ)ને વિષે વિન મથ્ન થતું દોષ તો અવગર પરિણામ-
વાળા, આત્ર બ્રાત્રકાળે જ મુખકારક અને વિકારવાળા એવા રસોએ
કરીને શું રમ ? કાંઈ જ નહીં. ૬૨.

ટીકાર્થ—એ નિરજર અવિકારી એટલે પરિવૃત્તિને વિકાર નહીં
કેળાવતી વિકારરહિત અને દોષવર્જિત એવા નવમા રસને વિષે-જ્ઞાન-
રસ ન્યામના રસાવિગમને વિષે વિન શ્રવણમાં દોષ, તો વિરમ-અવ-
નક અથવા દુઃખદ છે બોલવો કેનર કાજ જેમાં એવા રસદ ગીને
આસ્વાદને વિષે-આત્ર બ્રાત્ર સમયે જ મુખકારક બ્રાત્રના તથા વિકારી
એટલે પરિવૃત્તિના વિષયોમાં કરનારા અને દેહને વિષયોમાં કરનારા

એવા દૂધ વિગેરે રસોએ કરીને આત્માનું શું પ્રયોજન શિક્ષ યાચ ?
કાંઈ જ નહીં. અર્થાત્ શાંતરસના સ્વાદ પાત્રે બીજા સર્વ રસો વિરસ છે. ૬૨.

રસને વિષે આસક્ત થયેલા અને વિરક્ત થયેલાના પરિણામનો
બેદ-પ્રકાર દેખાડે છે.

મધુરં રસમાપ્ય નિઃપતેદ્રમનાતો રસલોભિનાં જલમ્ ।

પરિભાવ્ય વિપાકસાધ્યસં વિરતાનાં તુ તતો દ્વડોર્જલમ્ ॥૧૩॥

મૂલાર્થ—મધુર રસને પામીને રસબુદ્ધ જનોની દૃઢામાંથી
પાણી છૂટે છે-હરે છે, અને તેથી વિરક્ત થયેલાને તો વિપાકનો બધ
ભાગુષાધી નેત્રમાંથી જળ હરે છે. ૬૩.

ટીકાર્થ—દૂધ વિગેરે મધુર રસને પામીને રસના લાગમુ જનોની
દૃઢામાંથી લાગરૂપ પામી હરે છે, અને વિષયોથી વિરક્તિ પામેલા
જનોને તો તે રસના વિપાકનો-તેને નિમિત્તે બધાયેલા કર્મના પરિણા-
મનો એટલે જળના ઉદયનો બધ વિચારતાં નેત્રથી જળ એટલે અમુ
હરે છે. ૬૩.

હરે ત્રણ રસોડે કરીને સ્પર્શ વિષયને વિષે વૈરાગ્ય દેખાડે છે.—

હૃદયે ગુણપુષ્પપૂરિતે મૃતિપર્ણમુપગુલ્ય શેરતે ।

વિમલે મુવિકલ્પતત્તલ્પકે વ્યપહિઃ સ્પર્શરતા મયન્તુ તે ॥ ૧૪ ॥

મૂલાર્થ—આ લોકને વિષે જેઓ મુલરૂપી પુષ્પોવડે પૂર્ણ અને
નિર્મળ એવા સદ્ગુણરૂપી પદ્મકને વિષે મૃતિરૂપી પ્રિયને આલેખન
કરીને મુકે છે, તેઓ બાહ્ય સ્પર્શને વિષે ક્ષાંતિ આસક્ત યાચ ? ૬૪.

ટીકાર્થ—આ લોકને વિષે જે યોગીશ્વરો જ્ઞાન, મહા, સમ્યક અને
સંતોષ વિગેરે ગુણરૂપી પુષ્પોવડે પૂર્ણ-રમણ તથા નિર્મળ-નિર્દોષ
એવા મુવિકલ્પ-ગુણ અવ્યવસ્થારૂપી પદ્મકને વિષે, મૃતિ-ચિત્તને
સંતોષ અથવા મનની રિયરનારૂપ પત્ની-જેની પ્રાપ્તિવડે ઇવના પ્રેરેલો
મળી પાપસમૂહને નાશ થાય છે, એવી પ્રિયને આલેખન કરીને મુકે
છે-સાધન કરે છે, તે મુનીશ્વરો સમ્યા, સ્ત્રી, જન, પુષ્પ અને ચંદન-
દ્રવાદિ બાહ્ય પદાર્થોના સ્પર્શને વિષે પ્રીતિચાગ્રા ક્ષાંતિ યાચ ? કાંઈ
પણ રથાને પ્રીતિચાગ્રા યાચ જ નહીં. ૬૪.

હૃદિ નિર્વૃત્તિમેય પિચ્છતાં ન મુદે ચન્દનલેપનાવિધિઃ ।

વિમલત્યમુપેમુષાં મદા મલિલગ્રાનકલાપિ નિષ્કલ્પા ॥ ૧૫ ॥

મૂલાર્થ—મુદયને વિષે કેવળ વિગુન્નિને જ પારણ કરવામાં મુનિ-

એને ચંદનના લેપનો વિધિ આનંદને માટે થતો નથી. તથા નિરંતર નિર્મળપણને પામેલા હોવાથી તેમને જળજ્ઞાનની કળા પણ નિષ્કળજ છે. ૬૫.

ટીકાર્થ—મનને વિષે નિર્વૃત્તિને—મોક્ષમુખને અથવા પરમાવના વર્જનરૂપ સુસ્થિતિને જ કેવળ એકાગ્રપણાએ ધારણ કરતા મુનિએને ચંદનરસના વિષેપનનો વિધિ આનંદની વૃદ્ધિ માટે થતો નથી. તથા નિરંતર તપ, સંયમ અને શુભ ભાવનાદિક નિર્મળપણને—કર્મમગ્નના અભાવને પ્રાપ્ત થયેલા હોવાથી તેમને જળજ્ઞાનની કળા—કુશળતા પણ અર્થ છે. કેમકે આત્માને વિષે રહેલા મળને શુદ્ધ કરવામાં જળ સમર્થ નથી. ૬૫.

આ સ્પર્શના જ વિષયમાં ભોગી અને યોગીના પરિણામનો ભેદ દેખાડે છે.—

गणयन्ति जनुः स्वमर्धयत्सुरतोलासमुखेन भोगिनः ।

मदनाहिविषोममूर्छनामयतुल्यं तु तदेव योगिनः ॥ ९६ ॥

મૂકાર્થ—ભોગીજનો મૈથુનના વિલાસરૂપ મુખવડે પીતાનો જન્મ સફળ માને છે. અને યોગીજનો તેજ મુખને કામદેવ રૂપી સર્પના વિષની ઉમ્મ મૂર્છનારૂપ વ્યાધિ સદૃશ માને છે. ૬૬.

ટીકાર્થ—ભોગી-શ્રી વિગેરે ઉપભોગની ક્રિયાએ જોને પ્રિય છે એવા લોકો મૈથુનની સેવાના આલ્સાદરૂપ મુખવડે પીતાના જન્મને મૂઢયમાં સફળ યથો માને છે; તેજ ભોગમુખને યોગીજનો-મુનીશ્વરો કામદેવરૂપી સર્પના વિષવડે થયેલી ઉમ્મ મૂર્છના-સમમ સારીરને વિષે થયેલા વિષવેગના પ્રચારરૂપ વ્યાધિગુણ મળે છે-માને છે. ૬૬.

આ લોકના વિષયવાળો વૈરાગ્ય ક્ષો, હવે પરલોકના વિષયમાં વૈરાગ્ય કહે છે.—

तदिमे विषयाः किलैहिका न मुदे केऽपि विरक्तचेतमान् ।

परलोकमुखेऽपि निःस्पृहाः परमानन्दरसालसा अमी ॥ ९७ ॥

મૂકાર્થ—તેથી કરીને આ લોક સંબંધી કોઈ પણ વિષયો વિરક્ત ચિત્તવાળા મુનિએને આનંદ માટે થતા નથી, તથા પરમાનંદના રસવડે (અન્ય રસમાં) આગમુ થયેલા તે મુનિએ પરલોકના મુખને વિષે પણ નિઃસ્પૃહ હોય છે. ૬૭

ટીકાર્થ—તેથી કરીને—પૂર્વે કહેલા પ્રકારે કરીને વિરક્ત પરિણામવાળા હોવાથી આ પૂર્વે કહેલા શબ્દાદિક વિષયો, મનુષ્યલોક સંબંધી કોઈ પણ-અકર્તૃની વિગેરે મલદ્વિક સંબંધી પણ ખરેખર વૈરાગ્યને વિષે

ચિત્તવાળા મુનિઓને જ્ઞાનંદ માટે યત્ના નથી. કેમકે આ લોકોએ પરમ એટલે પોતાના (આત્માના) સર્વ અસોચકો પરિપૂર્ણ હોવાથી તથા સ્વાભાવિક હોવાથી સર્વોત્કૃષ્ટ એવો જો જ્ઞાનંદ-પોતાના અગ્નિરૂપના અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલો આપણાં, તદ્દરૂપ રસવડે-પરમ નિવૃત્તિરૂપ સંતોષવડે અત્યંત શોભના અથવા આનંદ-બીજ વિવધમાં મંદ આદરવાના હોવાથી પરલોકના-દેવલોકના મુખને વિષે પણ નિઃસ્પૃહ અભિલાષ રહિત હોય છે. ૯૩.

તે લોકોએ દેવોને પણ મુખી માનના નથી, તે કહે છે.—

મદમોહવિષાદમત્સરજ્વરવાપાવિધુરાઃ સુરા અપિ ।

વિપનિશ્ચિત્તપાદસાક્ષવત્ સુત્રમેતેષ્વપિ નૈતિ રમ્યતામ્ ॥ ૯૮ ॥

મૂળાર્થ—દેવતાઓ પણ મદ, મોહ, વિષાદ અને મત્સરરૂપ જ્વરની પીડાથી વિપુર થયેલા હોય છે, તેથી તે વિષયોથી મગનું તેમનું મુખપણુ વિષથી ભિમિત થએલા પાપસાત્તની જેમ મુંદરપણુને પામનું નથી. ૯૮.

ટીકાર્થ—દેવતાઓ પણ મદ-મોહી ઝડિની પ્રાપ્તિવડે ઉત્પન્ન થયેલો જર્વ, મોહ-વિમાન, અલંકાર અને દેવાંજનાદિક ઉપરની મૂર્ખા, વિષાદ-પોતાથી મોટી ઝડિવાળાએ કરેલા અપમાનાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલો ખેદ અથવા બીજા મદઝિકને લેવાથી ઉત્પન્ન થયેલી દીનતા, તથા મત્સર-જન્યની સંપદાને નહીં સહન કરવાના પરિણામ-આટલા હોયવડે ઉત્પન્ન થયેલા જ્વરની-દાહની પીડાએ કરીને બાકુળ થયેલા હોય છે, તેથી જો પૂર્વે કહેલા વિષયોમાં પણ સ્થાનરૂપ મુખ, વિષથી ભિમિત કરેલા પાપસાત્ત-દૂષપાત્રની જેવું છે. જેમ વિષ ભિમિત પાપસાત્ત ખાવાથી અવિતને હરણુ કરે છે, તેજ રીતે દેવલોકનું મુખ પણ ધર્મરૂપ અવનને હરણુ કરનાર થાય છે. કેમકે ત્યાર પછી પણ સ્ત્રીના મર્મમાં ઉત્પન્ન થતું પડે છે. તેથી આવા પ્રકારનું મુખ રમણીયતાને પામનું નથી. ૯૮.

દેવનાં મુખ પણ દુઃખરૂપ છે, તે કહે છે.—

રમણીવિરહેણ વહિના ચહુવાળ્પાનિલદીપિતેન ચત્ ।

ત્રિદર્શદિવિ દુઃસ્વમાપ્યતે ઘટતે તત્ર કથં સુત્તસ્યિતિઃ ॥ ૯૯ ॥

મૂળાર્થ—પણુ અમુરૂંથી વાતુએ પ્રદીપ્ત કરેલા ચંદ્રોના વિરહરૂપ અગ્નિવડે દેવતાઓ સ્વર્ગમાં પણ દુઃખ પામે છે, તો ત્યાં (દેવલોકમાં) મુખનું સ્થાવ કેમ થયે-કેમ લોક કહેવાય? ૯૯.

દીકાર્થ—નેત્રના ધણા અણુજગના પ્રવાહરૂપી વાયુના કદવોલવડે પ્રહીત થયેલા દેવાંમનાના ચિરવરૂપ અગ્નિવડે દેવતાઓ દેવલોકમાં પણ અત્યંત દુઃખ પામે છે, તો તે દેવલોકમાં અથવા દેવોને વિશે સુખનું સ્થાન કયા પ્રકારે ઘટે—મુક્તિયુક્ત કેમ થાય ? નજ થાય. ૬૬.

દેવોના દુઃખને જ વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે.—

પ્રથમાનયિમાનમંવદાં ધ્યવનસ્યાપિ દિવો વિચિન્તનાત્ ।

હૃદયં ન હિ યદ્દિદીર્યતે છુમદા તત્કુલિશાણુનિર્મિતમ્ ॥૧૦૦॥

મૂળાર્થ—દેવલોકમાંથી અવન થવાનું છે એમ વિચારવાથી ભાટા વિમાનની મપતિવાળા દેવોનું હૃદય જે વિદીર્ઘ થતું નથી, તેથી એમ જણાય છે કે તેમનું તે હૃદય વજના પરમાણુવડે નિર્માણ થયેલું છે. ૧૦૦.

દીકાર્થ—દેવલોક થકી અવન-દેવભવમાંથી અવતરે બીજી પ્રતિભાં જવાનું સ્મરણમાં આવવાથી ચિસ્તાર પામેલી વિમાનની સંપત્તિ-સફાઈ-વાળા દેવતાઓનું હૃદય જે કારણ માટે વિદીર્ઘ થતું નથી-એવાનું નથી, તેથી હરીને એમ જણાય છે કે-તે દેવોનું હૃદય વજના પરમાણુઓવડે રચાયેલું છે. કેમકે એવા દુઃખવડે મનુષ્યોનું તો મરણ થતું જોવામાં આવે છે. અને દેવતાઓનું જોવામાં આવતું નથી, તેથી દેવતાઓનું હૃદય વજની જેવું દુર્ભેદ છે, એમ જણાય છે. ૧૦૦.

હવે બે રસોડોવડે અનુકૂળ વૈગમ્યનો ઉપગંધાર કરીને ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્ય કદેવાનો આરંભ કરે છે.—

વિવચેતુ રતિઃ મિયાર્થિનો ન ગતિષ્યમિ કિન્દાશિન્દાસ્યપિ ।

વનનન્દનવન્દનાર્થિનો ગિરિભૂમિષ્યવરદ્ધમેષ્યિય ॥ ૧૦૧ ॥

મૂળાર્થ—જેમ ધણા નંદન વનના ચંદન વૃક્ષોની હંઠાવાળા મનુષ્યને પવંતની જમિને વિશે રહેલા અન્ય વૃક્ષો ઉપર પ્રીતિ થતી નથી, તેમ ભાટાની અભિજાતવાળા ભોમીજનને મને (આરે) રતિમાં રહેલા વિવેકોપર પણ પ્રીતિ થતી નથી. ૧૦૧.

દીકાર્થ—ભાટાના અભિજાતી પુરૂષને મનુષ્યદિક મને રતિને વિશે રહેલા કાનભેદાદિક વિવેકોપર રતિ-અભિજાતરૂપ પ્રીતિ થતી નથી કેવી એમ ? તે કહે છે—જેમ ધણા કદાવૃક્ષદિકથી બાને એવા નેરપવંતપર રહેલા નન્દનવનના ચંદનવૃક્ષની અભિજાતવાળાને સામાન્ય પવંતની પૃષ્ઠીનાં રહેલા અન્ય વૃક્ષોપર પ્રીતિ-મંત્રેષ થતા નથી, તે જ રીતે ભાટાદિકે પણ અભિજાત વિવેકોપર પ્રીતિ થતી નથી. ૧૦૧.

इति शुद्धमतिस्थिरीकृतापरवैराग्यरसस्य योगिनः ।

स्वगुणेषु वितृष्णતાવહં પરવૈરાગ્યમપિ પ્રવર્તેત ॥ ૧૦૨ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—આ પ્રમાણે થેણે શુદ્ધબુદ્ધિવટે અપર વૈરાગ્યનો રસ સ્થિર થઈ છે, એવા યોગીએને આત્માના ગુણોને વિષે નિઃસ્પૃહતાને ધારણ કરનારો પર વૈરાગ્ય પણ પ્રવર્તે છે—થાય છે. ૧૦૨.

ટીકાર્થ—ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શુદ્ધ-બોધાસંસ્કારિ દોષરહિત બુદ્ધિ-વટે કરીને થેણે અનુસ્પૃહ વૈરાગ્યનો રસ-સાંત પરિણામનો સ્વાધી ભાવ સ્થિર-નિસ્થ થઈ છે, એવા યોગીને-મુનિને આત્માના તપ, જ્ઞાન અને સંક્રમાદિક ગુણોથી ઉત્પન્ન થતી લબ્ધિઓના પ્રમાણને વિષે નિઃસ્પૃહપણાને પ્રાપ્ત કરનારો પ્રધાન વૈરાગ્ય પણ પ્રવર્તે છે-ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૦૨.

પ્રધાન વૈરાગ્યનું જ વર્ણન કરે છે.—

विपुलर्द्धिपुलाकषारणमपलासीविषमुत्पलङ्घयः ।

ન મદાય પિરપ્તપેતમામનુપંગોપનતાઃ પલાલવત્ ॥ ૧૦૩ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—અનુપંચથી પ્રાપ્ત થયેલી વિપુલર્દ્ધિ, પુલાક, ચારણ અને પ્રત્યાક્ષીવિષ વિશેરે લબ્ધિઓ અનાજની ઉપરના ફાતરાંની જેમ વૈરાગ્યવનના મદને માટે થતી નથી. ૧૦૩.

ટીકાર્થ—અનુપંચ એટલે બીજાને ઉદેશ છતાં, નહીં હિંમુદેશ બીજા પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય તે. જેમ ધાન્યને માટે ખેતી કરતાં નહીં હિંમુદેશ ફાતરાં, પરાગ વિશેરેની પ્રાપ્તિ થાય તે. તેજ રીતે પ્રાપ્તના ઉદેશ કરીને જ્ઞાન, તપ અને સત્યમની ક્રિયા કરતાં લબ્ધિ વિશેરેની જે પ્રાપ્તિ થાય તે અનુપંચ પ્રાપ્તિ કહેવાય છે. તે અનુપંચવડે પ્રાપ્ત થયેલી વિપુલર્દ્ધિ-વિસ્તારવાળી શક્તિ એટલે સખમ મનના ભાવને એવામાં સમર્થ બીજી રક્ષિત્વ તપનિ અર્થેનું વિપુલમનિવાનું મનપર્વ જ્ઞાન, પુલાક લબ્ધિ-એવાથી ચક્રવર્તીના મેન્યને પણ મુખ્ય કરવાની રક્ષિ પ્રાપ્ત થાય તે. ચારણ લબ્ધિ-એવાથી કરોડો લોકજન-મુખી આશાસ આર્યે જ્યાં આજવાની રક્ષિ-જલ્દચારણ વિદ્યારણ વિશેરે લબ્ધિઓ થાય તે, તથા પ્રત્યાક્ષીવિષા-અનિ ઉપ રાંડોવિષે વિષની જેથી વિષજાળી એટલે આવ રાંડ જ આપવાથી ભરમરેલું કરવાની રક્ષિ પ્રાપ્ત થાય તે, આ વિશેરે લબ્ધિઓ તથા મુખ્ય સખવડે મુશ્કેલ થયેલ અધિ, મંત્ર અને ઔષધીઓ અનુષ્ટી આ સર્વે વિરામ ચિત્તવાદ્ય મુનિઓને ઉન્નત-સ્વે કરનાર થતી નથી.

ખેતી કરવાથી પ્રાપ્ત થયેલા પરાગની જેમ તુચ્છ લાભવાથી તેનાથી ચતું કાર્ય પણ તેઓ કરતા નથી. ૧૦૩.

પૂર્વે કહેલા અર્થનીજ સ્પષ્ટતા કરે છે—

કલિતાતિશયોઽપિ કોઽપિ નો વિવુઘાનાં મદકૃદ્દુષ્ણમ્નજઃ ।

અધિકં ન વિદન્ત્યમી યતો નિજમાવે સમુદચ્ચતિ સ્વતઃ॥૧૦૪

મૂળાર્થ—અનિશ્ચયને પામેલો કોઈ પણ શુભુસમૂહ પંડિતોને મદ-કારક (મદ કરનાર) થતો નથી. કેમકે આત્માના સ્વભાવનો ઉઘાસ થવાથી આ વિરક્ત યોગીઓ આત્મસ્વભાવથી અધિક બીજું કંઈ જાણતા નથી. ૧૦૪.

ટીકાર્થ—જેનો અતિશય એટલે લોકોના મનને અત્યંત અદ્યુત ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરનારો પ્રભાવ છે એવો કોઈ પણ પૂર્વે કહેલા શુભોનો સમૂહ પંડિતોને મદકારક યતો નથી. કેમકે પોતાના આત્માના સ્વરૂપનો સ્વભાવ તપ સંવ્યભારિકવડે પ્રકર્ષતાને પામવાથી આ વિરક્ત યોગીઓ પોતાના શુભુસમૂહને આત્મસ્વભાવના લાભ કરતાં અધિક માનતા નથી, તેથી તેઓ આત્મસ્વરૂપનેજ શુદ્ધ કરે છે. ૧૦૪.

એજ કારણથી તેઓ મોક્ષનેવિષે પણ લુબ્ધ થતા નથી, તે કહે છે.—

હૃદયે ન શિવેઽપિ લુબ્ધતા સદનુષ્ઠાનમસંગમંગતિ ।

પુરુષસ્ય દશેયમિપ્યતે સહજાનન્દતરંગસંગતા ॥ ૧૦૫ ॥

મૂળાર્થ—તેમના મનમાં મોક્ષને વિષે પણ લુબ્ધતા હોતી નથી. કેમકે તેઓની રાત્ર ક્રિયા પણ અસંગપણાને પામે છે. સહજાનંદના તરંગથી પ્રાપ્ત થયેલી આ પુરૂષની અવસ્થા હંચેલી છે. ૧૦૫.

ટીકાર્થ—તે વૈરાગ્યવંતના મનમાં સકલ કર્મેના બંધનથી રહિત થનારૂપ મોક્ષને વિષે પણ લુબ્ધતા—અતિ આસક્તિ હોતી નથી, તે દેવાદિકના ગુપ્તની અભિલાષા તો ક્યાંથી જ હોય ? અહીં કોઈને શંકા થાય કે—ત્યારે તેઓ મોક્ષને સાધનાર એવું અનુષ્ઠાન—ક્રિયા શામાટે કરતા હશે ? તેનો જવાબ આપે છે કે—તેઓ જે અનુષ્ઠાન—આસક્તિ વર્જિત સ્વામાવિકપણાએ કરીને સત્ક્રિયાનું પાલન કરે છે તે પણ અસંગપણાને પામે છે, અર્થાત્ પરની પ્રેરણા તથા આસક્તિની અપેક્ષા રાખ્યાવિના સદુચ્ચપણાએ કરીને જે ક્રિયા કરવી તે મુમુક્ષુજનોનું કર્તવ્ય જ છે. પુરુષની—આત્માની આ પૂર્વે કહેલી દશા—અવસ્થા આત્માની

સાચે અનાદિ કાળથી ઉત્પન્ન થયેલા અકર્ત્રિય આનંદના-સાક્ષાત્ કેવળીએ ભોળેલા મુખના તરંગોવડે ચેત્ત્વપણે પ્રાપ્ત થયેલી છે. એમ તીર્થકરાદિકે કહેણું છે. ૧૦૫.

પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરે છે.—

इति यस्य महामतेर्भवेदिह वैराग्यविलासभृन्मनः ।

उपयन्ति यरीतुमुच्चैस्तमुदारप्रकृतिं यशःश्रियः ॥ ૧૦૬ ॥

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે આ લોકમાં ને મહાબુદ્ધિવાળા યોગીનું વૈરાગ્યના વિલાસને પારણુ કરનારું મન હોય છે, તે ઉદાર પ્રકૃતિવાળાની સમીપે મોક્ષલક્ષ્મી ઉત્કંઠાપૂર્વક વરવા માટે સામી આવે છે. ૧૦૬.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલા પ્રકારવડે આ વિશ્વમાં ને મહામતિવાળા-મોક્ષના મુખમાં બુદ્ધિવાળા યોગીનું વૈરાગ્યના વિલાસોવડે—ઉત્તરોત્તર બુદ્ધિ પામતા પરિણામના વિલાસોવડે પૂર્ણ એતું મન હોય છે, તેવા ઉદાર પ્રકૃતિ-સ્વભાવવાળા યોગીની પાસે મોક્ષની લક્ષ્મી અત્યંત ઉત્કંઠા-પૂર્વક તેને વરવાને-અંગીકાર કરવાને માટે સામી આવે છે—તેમની રૂપલા કરે છે. આ રસોક્તમાં ‘યશઃ’ એવા શબ્દવડે શીશરોવિજયવદ્ય ઉપાધ્યાયે પોતાનું નામ સૂચ્યું છે. ૧૦૭.

॥ इति वैराग्यविषयाधिकारः ॥

॥ इति द्वितीयः प्रबन्धः ॥

॥ અથ તૃતીયઃ પ્રવચ્ચઃ ॥

મમતા નિરાકરણ.

બીજો પ્રબંધ કહ્યો. તમે ત્રીજો કહે છે. તેનો પ્રબંધ આ પ્રમાણે છે. બીજા પ્રબંધમાં વૈરાગ્યના સંભવના બેઠો બતાવીને તેના વિષય સાથે વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ કહ્યું, તે વૈરાગ્ય મમતાનો ત્યાગ કરવાથી સિધ્ધતા પામે છે, તેથી તેની સિધ્ધતા કરવામાટે આ ત્રીજા પ્રબંધમાં મમતાનું નિરાકરણ કેમ કરવું તે કહે છે. એવા સંબંધથી પ્રાપ્ત થયેલા આ (મમતા નિરાકરણ) પ્રબંધનો પ્રથમ સ્તોક આ પ્રમાણે છે.

નિર્મમય્યં વૈરાગ્યં તિરસ્કર્યમાહુતે ।

પરિત્યજેન્નતઃ પ્રાક્ષો મમતામત્યનર્થદામ્ ॥ ૧ ॥

મુદ્ધર્ષિ—મમતા રહિત પુરુષને જ વૈરાગ્ય સિધ્ધતાને પામે છે. તેથી કહીને પહિત પુરુષે અત્યંત અનર્થ કરનારી મમતાનો ત્યાગ કરવો. ૧.

ટીકા—વૈરાગ્ય એટલે વિરક્તિપાત્રું એ ધન, પરિવાર, શરીર અને વૃત્તાદિકને વિશે જેની મમત્વશુદ્ધિ નાશ પામી છે, એવા પુરુષનેજ—એવા પુરુષનાજ સિધ્ધત્વપાત્રને—સ્થાવિભાવને પામે છે એટલે વિષય ધાય છે. તેથી કહે—વૈરાગ્યનું સ્થાવિભાવનું મનુ દોવાથી વિચક્ત્યુ-આત્માનું કિંતુ અનુભવ પડીને આ સ્તોક અને પુરુષોક સંબંધી અનેક પ્રકારના અનર્થ-અનિષ્ઠ ફલદેવો એટલે પ્રતિ પ્રાપ્તુનો પણ અંત કરનારો દુઃખો આપનારી મમતાનો એટલે આ ધનાદિક માટે છે, મું મેં ન્યાની છું. એવા મનના પરિણામનો મુજથી જ ત્યાગ કરવો. ૧.

મમતા દેવ અને ત્યાગ (વૈરાગ્ય) પાશવ્ય કરે તો તે અર્થિનિવૃત્તિ-નિવૃત્તિ છે, તે બતાવે છે.

વિવચ્ચઃ કિં પરિત્યજેન્નત્રાગર્નિ મમતા યદિ ।

સ્થાગાત્ કચ્ચકમાત્રમ્ સુત્રગો ન દિ નિર્વિચઃ ॥ ૨ ॥

મુદ્ધર્ષિ—એ કુદરતનાં મનનાં અનુભવ દેવ તો વિષયોનો ત્યાગ કરવાથી મું કવે? કેવે? ક્યારે? ક્યારે? ત્યાગ કરવાથી મું વિરક્તિ પામે નહીં. ૨.

ટીકા—એ કુદરતનાં પૂરે કહેલી મનનાં કુદરતપ્રમાણ દેવ ને ત્યાગ કરેલા—દીક્ષાદિક મનુષ્ય કરીને દુર કરેલા મનુષ્યોક વિષયો

ગું કારે સિદ્ધ થાય? કાંઈ જ નહીં. તે ઉપર દર્શાવ કહે છે.—માત્ર કાંચનીનો ત્યાજ કરવાથી સર્વ વિપરીતિન થતો નથી તે જ પ્રમાણે માત્ર નિષ્કામનો ત્યાજ કરવાથી મમતાવાનો પુરુષ ત્યાગી કહેવાતો નથી. ૨.

મમતા દોષ ત્યારે યુલ્લેખી જુદી પળુ થતી નથી, તે કહે છે.

કદેન હિ ગુણમામં પ્રગુણીકુરતે મુનિઃ ।

મમતારાસર્માં સર્વ મધ્યવત્કહેલયા ॥ ૩ ॥

મુક્તાર્થ—મુનિ મહાકહે કરીને ગુણસમૂહને ઉપાર્જન કરે છે, તે સર્વ (યુલ્લેખ)ને મમતાર્થી રાક્ષસી એક દેશાભાવમાં ભક્ષણ કરી ભ્રષ્ટ છે. ૩.

દીકાર્થ—મુનિ મહાકહે કરીને-ચિરકાળ સુધી તપસ્થા, મન અને ઉદ્ધિવેને દમન કરવા વિમેરેના પારિશ્રમવડે કરીને પૂર્વજા યુલ્લેખના સમૂહને સત્તજ કરે છે—ઉપાર્જન કરે છે. તે સર્વને-ચિરકાળથી સત્તજ કરેલા ગુણસમૂહને મમતાર્થી રાક્ષસી-રૂપિર તથા માંસને ચોરાવળુ કરનારી રાક્ષસી એક દેશાભાવમાં જાદ મમતાર્થ-અભિલાષાર્થ દેખાવે કરીને ભક્ષણ કરી ભ્રષ્ટ છે. ૩.

મમતાને વશ થવેલો પુરુષ પગુ એવો દોષ છે, તે કહે છે.—

અન્તુશાન્તં પમ્કુલ્ય દ્રાગવિર્ણિર્ધાપલાત્ ।

હપાપર્થહુભિ પક્ષી મનતા મ્હાંડવત્પદો ॥ ૪ ॥

મુક્તાર્થ—અહો! મમતાર્થી પક્ષી (પ્રી) અવિદ્યાર્થી અંદરથીના ભગથી તત્કાળ દેવદર્થી પાનિને પગુ એવો બનવાથીને ધનુ પ્રારે રખાઈ છે. ૪.

દીકાર્થ—અહો! મહા કમળી થાન છે કે મમતાર્થી પક્ષી એટલે એવાથી વશ થાયેલો પ્રાણી દુર્બલિના દુઃખન દુઃખવેચિરે પડે છે. એ મમતા કાંતા (મી) તેની ઉત્પત્તિનાં મૂલ કરતુજન અત્યંતથી અંદરથીના એટલે પ્રેમવચનથી તત્કાળ રામચંદ્રવડે તત્કાળ-પ્રેમસંધિનાજ પિતાના આધારરૂપ દેવદર્થી ભગ્ને પગુ એવો કરીને એટલે ભક્ષણ-ભક્ષણ સર્વજં ભક્ષણ કરનાર. એજ તથા અવશ્ય સર્વ પ્રેમે મમન કરનાર અને વિરોધી રૂપ એવા નિર્વિવત્તમન બનવાથી દર્શને ધનુ દીકાના પ્રારોધવડે નિઃખનાર્થ દીકા કરતે છે. એટલે કે આરે ખરે અમુક અર્થાત્કરિક જલદી થાયે અર્થે રાજાનાં વચનની પ્રેમ-સુધી મમતાને વશ થવેલો પ્રાણી અત્યંતથી રોગરોગ કરે છે. ૪.

અયોગ્ય સમયે ઉડવાના સ્વભાવવાળો થઈને તે ગ્રાહી દોડે છે-મહા સમુદ્ર અને મોટા અરણ્યનું પણ ઉલ્લંઘન કરીને દેશાંતરે જાય છે. ૯.

મમતા કરવા છતાં પણ તે સ્વજનોથી તેની કાંઈપણ સ્વાર્થ-સિદ્ધિ થતી નથી, તે કહે છે.—

स्वयं येषां च पोषाय खिद्यते ममतावशः ।

इहामुत्र च ते न सुखाणाय शरणाय वा ॥ ૧૦ ॥

મુક્તાર્થ—પોતે મમતાને આધીન થઈને જેઓના પોષણને માટે ખેદ પામે છે, તેઓ આ લોક કે પરલોકમાં પોતાના રક્ષણને માટે કે શરણને માટે થતા નથી. ૧૦.

ટીકાર્થ—વળી મમતાને વશ થયેલો મૂર્ખ ગ્રાહી જે પુત્રાદિકના પાલણપોષણને માટે ખેદ પામે છે-ઉત્કટ કષ્ટની પરંપરાને સહન કરે છે, તે પુત્રાદિક આ જન્મ તથા પરજન્મને વિષે રક્ષણને માટે-કોઈ પણ પ્રકારના વિપરિત દેવયોગે કરીને પ્રાપ્ત થયેલી વિપત્તિથી બચાવી લેવાને માટે થતા નથી, અથવા તો શરણને માટે-સ્વસ્થતા પ્રમાણના માટે પણ થતા નથી. આ પ્રમાણે જલણુતાં છતાં પણ મમતાને પરાધીન થયેલો ગ્રાહી તેઓને માટે અનેક પ્રકારના કલેશોને સહન કરે છે. ૧૦.

મમતાવાળાને આ લોક અને પરલોકમાં દુઃખ જ હોય છે, તે કહે છે.—

ममत्वेन बहूलोकान् पुष्पात्येकोऽर्जितैर्धनैः ।

सौदा नरकदुःखानां तीव્રાणામેક एव તુ ॥ ૧૧ ॥

મુક્તાર્થ—એકલો જ મનુષ્ય મમતાને શીધે પોતે ઉપાર્જન કરેલા દ્રવ્યવટે ઘણા માણસોનું પોષણ કરે છે, પરંતુ તે એકલો જ નરકનાં તીવ્ર દુઃખોને સહન કરવાનો છે. ૧૧.

ટીકાર્થ—મમતાએ કરીને એટલે ‘આ પુત્રાદિક મારાં છે’ એવી પરિણતિના નિમિત્તમાત્રથી જ એકલો-સદુષ્ટ રહિત મનુષ્ય ઘણાં પાપનાં આચરણવટે પોતે ઉપાર્જન કરેલા પુષ્કળ દ્રવ્યે કરીને પોતાના આધિન ઘણા માણસોનું પોષણ કરે છે-ભરણ પોષણ કરવા સાધક દોષથી અત વચ્ચાદિકે કરીને તથા કલેશને સહન કરવાવટે કરીને પોષણ કરે છે. અર્થાત્ આ પ્રમાણે મમતાને વશ થયેલો મનુષ્ય પાપ-કર્મો કરીને ઘણા લોકોનું પાલન કરે છે. પરંતુ પરલોકમાં જઈને તે પાપના સમુદયવટે તીવ્ર-ઘણાં કડળ નરકનાં દુઃખો-રત્નપ્રભા વિગેરે પૃથ્વીમાં વર્તના-પાપીઓને બોમવચનાં કષ્ટનાં સ્થાનોને વિષે રહેલાં અસહ્ય એવા શીત, આગ, શુષ્ક, વૃષ્ટ, કરવન અને તરવારથી વિદારણ

યજું, તથા વૈતરહી નદી અને કુખીપાક વિષેવેથી ઉત્પત્ત થયેલાં દુઃખોને સહન કરનાર-તેમાં દુઃખોનો ભોક્ષા તે પણ કરનાર એકલો જ થાય છે, પરંતુ તેના પુત્રાદિક તેના સહાયકારક થતા નથી. આટલે સર્વ દુઃખોને આપનારી મમતાનો હિતાર્થી પુરષે ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે. ૧૧.

હવે મમતાથી અન્ધ થયેલાં અને જન્મથી અંધજનું વિદગ્ધ-પણું બતાવે છે.—

મમતાન્ધો હિ યસાસિ તત્પર્યયતિ ન પર્યયતિ ।

જાત્યન્ધસ્તુ યદસ્ત્યેતદ્દેદ હત્યનયોર્મહાન્ ॥ ૧૨ ॥

મુક્તાર્થ—મમતાથી અંધ થયેલો પ્રાણી જે વસ્તુ દોષી નથી તેને જુએ છે, અને જન્મથી પ્રાણી તો જે વસ્તુ વિધમાન છે તેને ભેતો નથી. એ પ્રભાણે એ બંનેમાં ભોટો ભેદ-નિરૂપણ છે. ૧૨.

ટીકાર્થ—દે ભગ્ન પ્રાણીઓ ! જુઓ કે આ મમતાથી અંધ થયેલો-વિવેકરૂપ નેત્રથી રહિત થયેલો પ્રાણી જે વસ્તુ ત્રણ ભુવનમાં નથી એટલે પરવરતુને વિષે મમતા માત્ર સંબંધથી અવસ્તુને પણ જુએ છે, એટલે કે મિથ્યાત્વનો ઉદય થવાથી કુદેવ, કુસુર અને કુધર્મને વિષે કુદેવ, કુસુર અને કુધર્મની ભ્રમ, તથા પેતાની કુલરા સ્ત્રીને વિષે સનીપણાની ભ્રમ. મમતાંધ પુરુષ સર્વ અવિધમાન સંબંધોને વિધમાન-પણુવડે જુએ છે. અને અત્યંત એટલે જન્મથી અંધ થયેલો પુરુષ તો જે ધારાદિક વસ્તુ વિધમાન છે. તેને જ માત્ર ભેતો નથી. એ પ્રભાણે આ મમતાંધ અને અત્યંતમાં અતિ ભોટો ભેદ-નિરૂપણ છે. ૧૨.

હવે આઠ રસોકે કરીને મમતાંધ પુરુષ અવિધમાન વસ્તુને શી રીતે જુએ છે. તે રૂપક રીતે બતાવે છે.—

પ્રાણાનભિક્ષતાધ્યાનાત્ પ્રેમભૂક્તો તતોઽધિકામ્ ।

પ્રાણાપહાં પ્રિયાં મત્વા મોદતે મમતાયશઃ ॥ ૧૩ ॥

મુક્તાર્થ—મમતાને વશ થયેલો પ્રાણી પ્રાણોનો નાશ કરનારી સ્ત્રીને પેતાથી અભેદપણે ધારીને પ્રાણરૂપ તથા અતિ પ્રેમને ક્ષીણ પ્રાણ કરતાં પણ અધિક માનીને આનંદ પામે છે. ૧૩.

ટીકાર્થ—મમતાવાળી જુદીવડે બાકૂલ થયેલો મનુષ્ય ધર્મના અપનરૂપ મતાદિક ભાવપ્રાણોનો તથા આયુષ્ય દંડિયાદિક દ્રવ્યપ્રાણોનો નાશ કરનારી એવી પ્રિયાને પેતાના આત્માથી અભેદપણે એટલે કે 'આ સીજ આફે અવિત છે' એમ વિચારીને પેતાના પ્રાણરૂપ માને છે, તમા પ્રેમના અધિકપણાએ કરીને તેને પ્રાણ કરતાં પણ અધિક માનીને આનંદ પામે છે. ૧૩.

કુન્દાન્યસીનિ દગનાન્ મુલ્લં શ્લેષ્મગૃહં ત્રિધુમ્ ।

માંમગ્રન્ધી કુચી કુંભી હેન્નો વેત્તિ મમત્વવાન્ ॥ ૧૪ ॥

મુક્તાર્થ—મમતાવાન મનુષ્ય શીઝાના અસ્થિમય દાંતને કુન્દાન્ય પુષ્પની કળીઓરૂપ માને છે, તથા રંગેષ્મના મૃદુરૂપ મુખને ચંદ્રરૂપ માને છે. તથા માસની મથીરૂપ સ્તનેને મુગધ્વેના કળારૂપ માને છે. ૧૪.

દીકાર્થ—મમતાવાળો પુરૂષ પ્રિયાના લાડકાંતા દાંતોને કુદપુષ્પોની કળીઓરૂપ જાણે છે, તથા રંગેષ્મના મૃદુરૂપ પ્રિયાના મુખને પૂન્ય ચંદ્રમડગરૂપ જાણે છે. અને માસની મથી-ગમ્બીરૂપ કાંતાનાં સ્તનેને મુગધ્વેના કળારૂપ જાણે છે. એ પ્રમાણે અવિદ્યમાન વસ્તુઓને તે જુએ છે. ૧૫

મનમ્યમ્યદ્વજસ્યન્યત્ ક્રિયાયામન્યદેવ ચ ।

યમ્યાસ્મામપિ લોઢાશીં માર્ધીં વેત્તિ મમત્વવાન્ ॥ ૧૫ ॥

મુક્તાર્થ—જે શ્રીના મનમાં બીજું, વચનમાં બીજું અને ક્રિયામાં પણ બીજું છે, એવી વપગ નેવરાગી શ્રીના પાત્ર મમતાવાન પુરૂષ સતી માને છે. ૧૫.

દીકાર્થ—જે શ્રીના મનમાં પાનિથી બીજું કંઈ, 'ક્રિયાપતિ વિવેકે દોષ' છે એટલે મનથી પરપુરૂષને ચાહતી દોષ છે તથા નોકીની વાળી-નેરિયે બીજું એટલે પ્રેમના વચનથી બીજું કાંઈ પ્રેમલક દોષ છે એટલે કલેમકાગી વચનો બાધે છે અથવા વચનવત્ બીજા પુરૂષને પ્રેમ બતાવે છે અને કરવામાં બીજું એટલે કરવાસાધક ક્રિયાથી બીજું કાંઈ પ્રિયતા પતિ વિવેકેનું અનિષ્ટ કરતું દોષ છે. આવા દુષ્ટ સ્વભાવની અપગ નેવરાગી શ્રીને પાત્ર મમતાવાન એટલે 'આ મારી પ્રિયા છે' એવું માનનાર પુરૂષ તેથીને પરમ મતી છે એમ માને છે. ૧૬.

યા રોગયત્યકાર્યેઽપિ રાગિણે પ્રાણમનયે ।

કુર્તુન્તા સ્ત્રી મમત્વાન્ધર્મ્માં મુદ્ધામય મમ્યતે ॥ ૧૬ ॥

મુક્તાર્થ—જે કુરુત્વાની સ્ત્રી રોગના કાળે પુરૂષને પ્રાણના મંગલ-વચન અર્પણનેલે પાત્ર પ્રકારે છે, તે છતાં મનસથી એના પહેલે મનુષ્ય ને દુલ્લે મુલ્લે ભિન્ન, જા માને છે. ૧૬.

દીકાર્થ—જે દુષ્ટ એટલે અસ્થિમય સ્ત્રી કે જે સ્ત્રીની કુપરુપરૂપી વર્તણૂક છે તે દુલ્લેના રાગ-પ્રેમી સ્ત્રીને પ્રેમના નિયમ-ગત-

પ્રાણનો અંત કરે તેવા ચોરી વિગેરે અકાર્યમાં પ્રવર્તે છે. તે છતાં તેથી દુષ્ટ આચરણવાળી સ્ત્રીને પણ મમતાએ કરીને અંધ થયેલો એટલે આ મારી પ્રિય છે એમ ધારી વિવેકરૂપ ચક્રુ રહિત થયેલો પુરૂષ તેણીને મુગ્ધ-અજ્ઞાની એટલે ભદ્ર પરિણામવાળી (લોગી) જ માને છે-જાણે છે. ૧૬.

સ્ત્રીના શરીરની દુર્ગંધાપૂર્વક મમતાવડે અંધત્વ દેખાડે છે.—

શ્વર્માચ્છાદિતનાંસાસ્થિયિન્મૂત્રપિઠરીષ્વપિ ।

વનિતાસુ પ્રિયત્વં ચત્તન્મમત્વવિજુંભિનન્ ॥ ૧૭ ॥

મૂલાર્થ—ચર્મથી આચ્છાદન કરેલાં માંસ, અસ્થિ, વિષ્ણુ અને મૂત્રના પાત્રરૂપ સ્ત્રીઓને વિશે ને પ્રિયપણું છે તે મમતાનો જ વિશ્વાસ છે. ૧૭.

ટીકાર્થ—ચર્મથી આચ્છાદન કરેલાં-ચોતરરૂપી વટિલાં માંસ, હાડકાં, વિષ્ણુ અને મૂત્ર વિગેરે મધીન પદાર્થોની પીડારી-તપેલી રૂપ એટલે અત્યંત દુર્ગંધવા યોગ્ય હોવાથી દરથી જ ત્યાગ કરવા હાથક એવી સ્ત્રીઓને વિશે મનુષ્યોની ને પ્રીતિ છે તે મમતાનો જ વિશ્વાસ છે. ૧૭.

લાલયન્ ધાલકં તાતેત્યેવં વ્રૂતે મમત્વવાન્ ।

યેષિ ચ શ્લેષ્મણા પૂર્ણામંગુલીમમૃતાચિતામ્ ॥ ૧૮ ॥

મૂલાર્થ—મમતાવાન પુરૂષ પોતાના બાળકને લાડ લગવતાં હે તાત! (હે બાપ) એમ કહીને બોલાવે છે, અને રંગેબથી ભરેલી તેની આંત્રણીને જાણે અમૃતથી બાપ હોય તેમ જાણે છે. ૧૮.

ટીકાર્થ—મમતાવાન પુરૂષ પોતાના બાળકને લાડ લગવતાં-કીડ કરાવતાં હે તાત (બાપા-બાપા) એમ કહીને બોલાવે છે (પોતે તેના પુત્ર બને છે) અને રંગેબથી-કરૂણી (નાકની છોટ વિગેરેથી) ભરેલી-ખરડાયેલી તે પુત્રની આંત્રણી પોતાના મુખમાં હામેલી હોય તો પણ તેની દુર્ગંધા ક્યો વિના જ જાણે તે આંત્રણી અમૃતથી બાપ હોય તેમ મુખશરક જાણે છે. ૧૮.

પંકાર્દ્રમપિ નિઃસંકા મુતમંકાસ મુચતિ ।

તદમેષ્યેડપિ મેષ્યત્વં જ્ઞાનાત્પંથા મમત્વતઃ ॥ ૧૯ ॥

મૂલાર્થ—માતા, મમતાને લીધે નિઃસંક રીતે કાદવથી ખરડાયેલા પુત્રને પણ પોતાના ઉત્સંજઓ નીચે મૂકી નથી, અને તેના અમેશ્વરે (અપવિત્રતાને) વિશે પણ પવિત્રપણું જાણે છે-માને છે. ૧૯.

ટીકાર્થ—માતા મમતાને લીધે નિઃશંક-અપવિત્રપણાની શંકારહિત થઇને વિદ્યારૂપ કદંબથી આર્દ્ર (વ્યાપ્ત) થયેલા પોતાના પુત્રને ઉત્સંન-માંથી નીચે ઉતારતી નથી, અને તે પુત્રના વિદ્યારૂપ અપવિત્ર પદાર્થને વિષે પણ પવિત્રપણું જાણે છે—માને છે. ૧૯.

માતાપિત્રાદિસંવન્ધોઽનિયતોપિ મમત્વતઃ ।

દૃઢભૂમિશ્ચમયતાં નૈયત્યેનાવભાસતે ॥ ૨૦ ॥

મૂલાર્થ—માતા, પિતા, વિગેરેનો સંબંધ અનિશ્ચિત છે, તો પણ મમતાને લીધે દૃઢ ભૂમિરૂપ જમવાળા પુરોષને નિશ્ચિત ભાસે છે. ૨૦.

ટીકાર્થ—માતા, પિતા તથા ભાઈ, બેન, વિગેરેનો સંબંધ-સંયોગ દરેક પ્રભાતમાં સૂર્યોદયની જેમ દરેક જગ્યામાં નિશ્ચિત નથી અર્થાત્ કાયમ રહેનારો નથી—વિનશ્વર છે, તો પણ મમતાને લીધે ॥ ભૂમિ-મમતારૂપ રાગથી રંજિત થયેલી શાસ્ત્રનાં વાક્યોથી પણ બોધ પમાડવાને અશક્ય એવી ચિત્તવૃત્તિમાં થયેલી બ્રાંતિવાળા-અન્ય પ્રકારે રહેલી વસ્તુને વિષે અન્ય પ્રકારના નિશ્ચયરૂપ જમવાળા મનુષ્યને તે સંબંધ નિશ્ચિતપણે-નિત્યપણે સ્ફુટ રીતે ભાસે છે—કાયમ રહેનારો લાગે છે. ૨૦.

હવે બે શ્લોકવડે તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક દર્શાવણું કહે છે.—

ભિન્નાઃ પ્રત્યેકમાત્માનો વિભિન્નાઃ પુલ્લભા અપિ ।

શૂન્યાઃ સંસર્ગા इत्येवं यः पश्यति न पश्यति ॥ ૨૧ ॥

મૂલાર્થ—પ્રત્યેક આત્માઓ ભિન્ન છે, તથા પુલ્લભો પણ આત્માથી ભિન્ન છે, તેમને કોઈ પ્રકારનો સંબંધ છે જ નહીં. એ પ્રમાણે જો જુએ છે તે જ જુએ છે. ૨૧.

ટીકાર્થ—પ્રત્યેક આત્માઓ ભિન્ન ભિન્ન છે—પૃથક્ પૃથક્ સત્તાના આધારભૂત હોવાથી અન્ય અન્ય છે, તથા પુલ્લભો પણ—આત્માથી અન્ય અને પરમાણુઓના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા શરીરારૂપ પદાર્થો પણ ભિન્ન છે—પરમાર્થપણાએ કરીને આત્માપક્ષી વિશેષે કરીને જાહેર છે—રહિત છે, અને વ્યવહારથી એક જવનો સંબંધ કોઇનો કોઇની સાથે હોય છે, તો પણ સર્વે પદાર્થો પોતપોતાની સત્તાને બજનારા હોય છે, એટલે ખરી રીતે તે સંબંધ શૂન્ય જ છે—કોઇની સાથે સંબંધ છે જ નહીં. એ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન સત્તાને બજનારા પદાર્થોને જો પરમાર્થ દૃષ્ટિએ જુએ છે તે જ તત્ત્વથી જુએ છે—સત અમુવાળો તે જ છે એમ જાણવું. ૨૧.

સંબંધના અભાવનું જ્ઞાન યથાથી શું સિદ્ધિ થાય છે, તે કહે છે.

અહંતામમતે સ્વત્વસ્વીયત્વશ્ચમહેતુકે ।

ભેદજ્ઞાનાત્ પલાયેતે રજ્જુજ્ઞાનાદિવાહિભીઃ ॥ ૨૨ ॥

મૂલાર્થ—જેમ રજ્જુના જ્ઞાનથી સર્પની ભીતિ નહ થાય છે, તેમ ભેદના જ્ઞાનથી સ્વત્વ અને સ્વકીયત્વરૂપ ભ્રાંતિના હેતુરૂપ અહંતા અને મમતા નહ થાય છે. ૨૨.

ટીકાર્થ—પરસ્પર સંબંધના અભાવરૂપ ભેદના જ્ઞાનથી—અણુવાથી સ્વત્વ-પ્રેતાને ત્રિપે સ્વામીપણની ભાવના તથા સ્વકીયત્વ-આધનાદિક માટે છે એવી પરસ્પરસ્તુતેવિપે થતી મમત્વ ભાવના, તે બન્ને ભ્રાંતિ-મિથ્યાજ્ઞાનના હેતુરૂપ—તેને ઉત્પન્ન કરનાર અહંતા એટલે હું આધનાદિકનો સ્વામી છું એવી જુદી, તથા મમતા એટલે આધનાદિક માટે છે એવી જુદી, તે બન્ને નારા પામે છે. કોની જેમ? તે કહે છે.—જેમ રજ્જુ એટલે દોરડીના જ્ઞાનથી સર્પને ભય નારા પામે છે, તેમ આ પણુ નારા પામે છે. ૨૨.

હવે બે શ્લોકોપરે જિજ્ઞાસા (અણુવાની ઇચ્છા) ને કહે છે.—

કિમેતદિતિ જિજ્ઞાસા તત્ત્વ્યાન્તજ્ઞાનસંમુલ્લી ।

વ્યાસંગમેષ નોત્થાતું દત્તે ક્વ મમતાસિતિઃ ॥ ૨૩ ॥

મૂલાર્થ—‘આ શું?’ એ પ્રકારે તત્ત્વજ્ઞાનમાં સન્મુખ થયેલી જિજ્ઞાસા (અણુવાની ઇચ્છા) વ્યાસંગને જ ઉત્પન્ન થયા દેતી નથી, તો પછી મમતાની સ્થિતિ તો ક્યાંથી જ હોય? ૨૩.

ટીકાર્થ—જે મુનિને ‘આ શું?’ એટલે આ આત્મા અને સ્ત્રી, પુત્ર વિગેરે વસ્તુ શા સ્વરૂપવાળી છે? કેવા આકારની છે? તેમનું મૂળ શું છે? તથા તેમને અન્ત શો છે? આ સ્વમતિથી બંધી રાહાય તેવી પ્રત્યક્ષ આત્માદિક વસ્તુ છે તે કેવી છે? તેને પરમાર્થ માટે અણુવો ભેદબિ. આપ્રમાણે તત્ત્વ એટલે વસ્તુના મૂળસ્વરૂપનો અંત સર્વથી ઉચું રહસ્વનું નિર્ધારણ, તે જોને ત્રિપે છે એવા જ્ઞાનની સન્મુખ એટલે તેના પરિણામવાળી જિજ્ઞાસા—અણુવાની ઇચ્છા એટલે તત્ત્વની વિચારણા જેને ઉત્પન્ન થયેલી છે તે જિજ્ઞાસા યોગીના મનમાં વ્યાપ્ત હોને—આસક્તિને ઉત્પન્ન થયા જ દેતી નથી. તો પછી ત્યાં મમતાની સ્થિતિ એટલે મમતાનું સ્થાવિપણું ક્યાંથી હોય? ન જ હોય. ૨૩.

પ્રિયાર્થિનઃ પ્રિયાપ્રાપ્તિં વિના ક્વાપિ યથા રતિઃ ।

ન તથા તત્ત્વજિજ્ઞાસોસ્તત્ત્વપ્રાપ્તિં વિના ક્વચિત્ ॥ ૨૪ ॥

મૂલાર્થ—જેમ પ્રિયાના પ્રયોજનવાળા પુરુષને પ્રિયાની પ્રાપ્તિ-
વિના બીજે કોઈ પણ ક્રોધો રતિ-પ્રીતિ થતી નથી, તેમ તત્ત્વની
જિજ્ઞાસાવાળા પુરુષને પણ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ વિના બીજે કોઈ પણ રથજે
પ્રીતિ થતી નથી. ૨૩.

દીકાર્થ—જેમ પ્રિયાના પ્રયોજનવાળા-પ્રિયાની ઇચ્છાવાળા પુરુ-
ષને પ્રિયાની-સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ-સમાગમ થવાવિના બીજે કોઈ પણ કે-
ક્રોધો-રાગ, આસન વિગેરે રથજે પ્રીતિ થતી નથી, તેજ પ્રમાણે
તત્ત્વની જિજ્ઞાસાવાળાને એટલે વસ્તુસ્વરૂપના પરમાર્થને ભણવાની
ઇચ્છાવાળા મુનિને તત્ત્વની પ્રાપ્તિ વિના-વસ્તુના પરમાર્થ જ્ઞાન વિના
બીજે કોઈ પણ રથજે પ્રીતિ થતી નથી. ૨૪.

વ્યતિરેકને વિશે પણ એમનું કળ યાચ છે, તે કહે છે.—

अत एव हि जिज्ञासां विष्कम्भति ममत्वधीः ।

विचित्राभिनयाक्रान्तः संश्रान्त इव लक्ष्यते ॥ ૨૫ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને જ મમતાની બુદ્ધિ જિજ્ઞાસાને રોડી રાખે
છે, અને તેથી વિચિત્ર પ્રકારના અભિનયોથી બ્યાસ એવો તે મનુષ્ય
સંપ્રાંતની જેવો દેખાય છે. ૨૫.

દીકાર્થ—એજ કારણ માટે-મમતા અને અનુતા એ તત્ત્વ જિજ્ઞા-
સાના સત્પુરુષ છે માટે મમતાની બુદ્ધિ જિજ્ઞાસાને-તત્ત્વજ્ઞાનની
પરિભૂતિને રોડી રાખે છે, અને તેથી કરીને વિચિત્ર પ્રકારના અભિ-
નયો એટલે નેત્ર, મુખ અને હસ્તાદિકની યજ્ઞાવટ કરાનો દૃશ્ય પદા-
ઓને જળાવનારો આકાર તેથી બ્યાસ થયો રાનો તે મનુષ્ય ભણે
ભવથી ત્રાસ પામ્યો દોષ-સંપ્રાંત થયો દોષ તેવો દેખાય છે. ૨૫.

હરે એ રજોડોવડે જિજ્ઞાસો ઉપદેશ તથા મમતાને નિરાકરણ કર-
વાનો ઉપાય દેખાડવાપૂર્વક અધિકારનો ઉપમહાર કરતા સત્તા કહે છે.—

धृतां योगो न ममता हता न समताहता ।

न च त्रिज्ञामित्रं सर्वं गतं जग्न निरर्थकम् ॥ ૨૬ ॥

મૂલાર્થ—એવું વેગને-મુનિરેવને ધારણ કર્યો, પણ મમતાને
ત્યાગ ન કર્યો, મમતાને અંતીકાર ન કરી અને તત્ત્વને ભણવાની
ઇચ્છા ન કરી, તેવો મનુષ્ય જન્મ નિર્વેક ગયો એવું ભણ્યું. ૨૬.

દીકાર્થ—જે મુમુક્ષુએ વેગને-મુનિરેવને ધારણ કર્યો, પરંતુ
મમતાનું નિવૃત્તરણ કર્યું નહીં, તથા સર્વે દેવેને વિશે મમતાનો અન-

દર ક્યોં નહીં, તથા ઇચ્છારિક તત્ત્વને અનુવાની ઇચ્છા કરી નહીં, તેનો આ જન્મ નિરપેક્ષ મર્યાદા એમ અનુવૃત્તિ. ૨૬.

જિજ્ઞાસા ચ વિવેકશ્ચ મમતાનાશકાયુર્મા ।

અતસ્તામ્યાં નિશ્ચૂઢ્ણીયાદેનામધ્યાત્મવૈરિણીમ્ ॥ ૨૭ ॥

મૃતાર્થ—જિજ્ઞાસા અને વિવેક એ બે મમતાને નાશ કરનારા છે, તેથી તે બન્નેએ કરીને એ અધ્યાત્મની વૈરીણીને નિમ્મત્ત કરવો. ૨૭.

ટીકાર્થ—જિજ્ઞાસા તથા વિવેક એટલે તત્ત્વાતત્ત્વાદિકનો યથાર્થ વિચાર એ બે મમતાનો નાશ કરનારા છે, તેથી એ અધ્યાત્મનો નાશ કરનારી મમતાનો તે જિજ્ઞાસા અને વિવેકવડે નિમ્મત્ત કરવો, તેણીને ઘુટપટ્ટી ધરખાંધી કાઢી મૂકવી. ૨૭.

। इति ममतात्यागाधिकारः ।

મમતાના ત્યાગનો અધિકાર કહ્યો. એ મમતા એમ એમ ઘોષી થતી જાય છે તેમ તેમ સમતા ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી મમતાના ત્યાગ પછી દરે સમતાના ગુણો કહે છે.—

स्ववृत्तायां ममतायां च समता प्रपद्यते स्वतः ।

સ્પષ્ટિકે ગલિતોપાર્ષાં યથા નિર્મલતાગુણાઃ ॥ ૨૮ ॥

મૃતાર્થ—એમ ઉપાનિષદિત યથેશા સ્ફટિકને વિરે નિર્મળતાનો ગુણ સ્વતા પ્રકટ થાય છે તેમ મમતાનો ત્યાગ થવાથી સમતા સ્વતા વિસ્તાર પામે છે. ૨૮.

ટીકાર્થ—દે અભ્ય પ્રાણી! પૂર્વે કહેલી મમતાનો ત્યાગ કરવાથી તેજ કાળે સમતા-સર્વે પ્રસ સ્પષ્ટસ્ફટિક સેદવાળા સર્વે ઇચ્છારિકમાં મુખ, પ્રિયત્વ વિગેરે આત્માને તુલ્ય છે-એવું ધ્યાનને મુખ વડાણું છે તેવું ઇવમાત્રને મુખ વડાણું છે-એવી પરિણતિ સ્વતા-ધ્યાનની મેળે જ થીજ ઉદયમની અપેક્ષા વિના જ વિસ્તાર પામે છે. તે પર દાન આપે છે.-એમ સામાજિક પર યથાચર્યે પ્રકાશને આવરણ કરનાર પાશવ મુનિશાદિક અગ્નિને એવાચર્યે દૂર કરે છે, એવા સ્ફટિક અગ્નિને વિરે નિર્મળતાનો ગુણ સ્વતા પ્રકાશે છે તેમ. ૨૮.

દરે સમતાનું વક્ષણ કહે છે.—

मिथामिथाययोर्दोषैर्द्वेषहारश्च कल्पना ।

નિમ્મદાગદ્ગુદામેન મૈમિર્મ્યં મમતોષ્યતે ॥ ૨૯ ॥

મૃતાર્થ—પરોપકે કરીને પ્રિય અને અપ્રિયવસ્તુના અવહારની

જ કલ્પના છે, તે કલ્પનાનો નિશ્ચય નાશ કરીને નિશ્ચય થતું તે સમતા કહેવાય છે. ૨૯.

ટીકાર્થ—સચેતન, અચેતન અને મિશ્ર પદાર્થોએ કરીને પ્રિય અને અપ્રિયપણાની કલ્પના એટલે કે તે ત્રણે પ્રકારના પદાર્થો પોતાના પ્રયોજનના વશથી કદાચિત્ ઇષ્ટ (પ્રિય) થાય છે, તથા પોતાને તેનું પ્રયોજન ન હોય ત્યારે તેજ પદાર્થો અનિષ્ટ (અપ્રિય) થાય છે, એ રીતે પ્રિય અને અપ્રિયપણાનેવિષે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિરૂપ વ્યવહારની જે દૃશ્યમાન કલ્પના-સંકલ્પની રચના પ્રવર્તે છે તે નિશ્ચયથી-નિશ્ચય ન થતું તાત્પર્ય બેવાથી એટલે તે પ્રિયાપ્રિયત્વ પોતાના જ હોવાનો નિશ્ચય કરવાથી તેવી કલ્પનાનો જ અભાવ થાય છે. કેમકે નિશ્ચય ન થતી જોતાં કોઈ પણ પદાર્થ સર્વથા ઇષ્ટ હોતો નથી, તથા કોઈ પણ પદાર્થ સર્વથા અનિષ્ટ પણ હોતો નથી. પરંતુ પોતાના પ્રયોજનને લીધે જ પદાર્થો ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ લાગે છે. માટે પદાર્થોનેવિષે ઇષ્ટ અને અનિષ્ટપણું કોઈ જ નથી. એ પ્રમાણે સારી રીતે વિચાર કરીને પદાર્થો પરના પ્રિય અને અપ્રિયપણાના સંકલ્પનો ત્યાગ કરી જે નિશ્ચય પરિણામ રાખવા તેને જ સમતા-સર્વત્ર તુલ્યતા લીધેકરોએ કહી છે. ૨૯.

હવે ત્રણ સ્થોકો કરીને તે સમતાના ઘણાની જ સ્પષ્ટતા કરે છે.

તેષ્વેષ દ્વિષતઃ પુંસસ્તેષ્વેવાયેષુ રજ્યતઃ ।

નિશ્ચયાત્ કિંચિદિષ્ટં વાનિષ્ટં વા નૈવ વિચતે ॥ ૩૦ ॥

મૂળાર્થ—તે જ પદાર્થોને વિષે દ્વેષ કરતા અને તેજ પદાર્થોને વિષે પ્રીતિ કરતા પુરૂષને નિશ્ચયથી કોઈ પણ ઇષ્ટ અથવા અનિષ્ટ છે જ નહીં. ૩૦.

ટીકાર્થ—શ્રી, વજ્ર, આશુપણ અને આહાર વિગેરે જે પદાર્થો પ્રથમ પ્રયોજનના સાધક હતા તે જ પદાર્થો પોતાને નિઃપ્રયોજન થવાથી તેમનાપર દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે, તથા તે જ પદાર્થોનેવિષે જ રીથી પ્રયોજનને લીધે પાછો રાગ-પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે કાર્યનિવરણ વશથી જ પદાર્થોનેવિષે ઇષ્ટતા તથા અનિષ્ટતા લાગે છે, પણ વસ્તુના સ્વભાવથી પ્રિયાપ્રિયતા થતી નથી. તેથી કહ્યું છે કે-પરમાર્થથી કોઈ પણ વસ્તુ જમતનેવિષે સર્વથા પ્રિય કે અપ્રિય હોતી જ નથી. પોતાનો સંકલ્પ જ ઇષ્ટ કે અનિષ્ટરૂપ થાય છે, તેથી મુમુક્ષુ પુરૂષોએ તેવા સંકલ્પ તથા સર્વત્ર સમતા રાખવી. ૩૦.

एकस्य विषयो यः स्यात् स्वाभिप्रायेण पुष्टिकृत् ।

अन्यस्य द्वेष्यतामेति स एव मतिभेदतः ॥ ३१ ॥

મુદ્ધાર્થ—વળી જે વિષય એક માણસને પોતાના અભિપ્રાયે કરીને પુષ્ટિકારક-પ્રીતિકારક લાગે છે તેજ વિષય બીજા માણસને અભિપ્રાયના ભેદે કરીને દ્વેષપણુને-અપ્રીતિપણુને પામે છે. ૩૧.

ટીકાર્થ—જે શબ્દાર્થિક વિષય કોઈ એક માણસને પોતાના અભિપ્રાયે કરીને-પોતાના અનુકૂળ અભિપ્રાયે કરીને પોતાના રાગુને આપેલી આગના ધણુની જેમ આનંદની વૃદ્ધિકારક થાય છે, તે જ શબ્દાર્થિક વિષય બીજા કોઈ પુરુષને તેનાપરના મિત્રાદિપક્ષાદિ અભિપ્રાયના ભેદથી સમાન કાળે દ્વેષપણુને પામે છે. એ પ્રમાણે એક જ કાળે એક જ માણસને આપેલી આગે પોતપોતાના અભિપ્રાયે કરીને એકને દંષ્ટ અને બીજાને અનિષ્ટ થાય છે, તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે કોઈ પણ પદાર્થ સર્વેયા દંષ્ટ કે અનિષ્ટ નથી. ૩૧.

विकल्पकल्पितं तस्माद्वयमेतन्न तार्त्त्विकम् ।

विकल्पोपरमे तस्य द्वित्यादियदुपक्षयः ॥ ३२ ॥

મુદ્ધાર્થ—તેથી કરીને એ બન્ને (દંષ્ટાનિષ્ટ) મનથી કલ્પિત કરેલાં છે, પણ પરમાર્થપણે સત્ય નથી; કેમકે વિકલ્પનો ઉપરમ થવાથી તે (દંષ્ટાનિષ્ટ)નો દ્વિત્ય વિમેદેની જેમ હાથ થાય છે. ૩૨.

ટીકાર્થ—તે કારણ માટે એ દંષ્ટ અને અનિષ્ટપ બન્ને પ્રકારના સંકલ્પ મનના વિતર્કથી કલ્પેલા છે, પરંતુ પરમાર્થથી તે સત્ય-વસ્તુરૂપ નથી. કેમકે તે દંષ્ટાનિષ્ટ અવસ્થાનો વિષય છે. તે વિકલ્પના-મનના સંકલ્પની ઉપરમ એટલે નિવૃત્તિ થવાથી તે દંષ્ટાનિષ્ટપણુને બેપણુ વિમેદેની જેમ હાથ થાય છે. એટલે કે જેમ રજા અને પીત રત્નથી રંગેલા વસ્ત્રમાં એક ભાગમાં રક્તપણુનો સંકલ્પ થાય છે, અને બીજા ભાગમાં પીતપણુનો સંકલ્પ થાય ■ જેમ બેપણુનો સંકલ્પ થાય છે, પરંતુ તે વસ્ત્રને ધોવાથી પછી બેપણુનો વિકલ્પ થતો નથી. એક રત્ન જ થઈ જાય છે. તેજ પ્રમાણે બુદ્ધાબુદ્ધા એકોક્ષણના સ્વભાવનો આશય કરનાર દંષ્ટાનિષ્ટપણુરૂપ બેપણું પણ હાથ પામે છે. ૩૨.

હવે ચાર રસોડે કરીને સમતાની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર દેખાડવાપૂર્વક સમતાનું સ્વરૂપ કહેવાને માટે પ્રથમ સંકલ્પની જ ઉત્પત્તિનું વિચારણુ કરવાનું કહે છે.—

समयोजनमंतिहिः स्वायत्ता भानते यदा ।

बहिर्धेषु संकल्पसमुत्थानं तदा ददन् ॥ ३३ ॥

મુક્તાર્થ—જ્યારે ચિતાના પ્રયોજનની સિદ્ધિ ચિતાને જ આધીન
 ॥ એમ બાળે છે ત્યારે પછી બાલ અર્થોનેવિશે સંકલ્પની. ઉત્પત્તિ
 બળુપ ॥. ૩૩.

દીકાર્થ—જે કાળે આત્માના પ્રયોજનની મુખાદિક ઇષ્ટ કાર્યની
 સિદ્ધિ ચિતાને જ આધીન છે એટલે શ્રી અને ધનાદિકના ઉપયોગની
 અપેક્ષા વિના આત્માને જ આધીન છે અર્થાત્ મારા કાર્યની સિદ્ધિ
 કોઈના પલ્લ આધાર વિના માત્ર મારે જ આધીન છે એમ બાળે છે-
 સ્વપ્ન બળુપ છે; તેજ કાળે બાલ અર્થોનેવિશે એટલે આત્માથી અ-
 ભમ એવા પુરુષસિક્ષ પદાર્થોનેવિશે ઇષ્ટ, અનિષ્ટ તથા મારું અને પારું
 એવા સંકલ્પની ઉત્પત્તિ-તેવા વિચાર જ નહીં થાયછે એમ બળુપું. ૩૩.

લઘ્વે સ્વમાયે કંઠસ્યસ્વર્ણન્યાયાદ્ગમશ્ચયે ।

રાગદ્વેષાનુવસ્યાનાત્ મમતા સ્યાદનાહતા ॥ ૩૪ ॥

મુક્તાર્થ—આંતિનો કાલ યજ્ઞથી કંઠમાં રહેલા મુવર્તુમય અવસ્થા-
 રના હાંતની જેમ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને તેથી રાગ અને
 દ્વેષની અનુત્પત્તિ યજ્ઞને કીધે અનિવાર્ય સમતા પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૪.

દીકાર્થ—વિષયાદિકનેવિશે મુખપલ્લુના જ્ઞાનરૂપ આંતિનો નામ
 યજ્ઞથી કંઠમાં રહેલા મુવર્તુમય બળુના હાંતથી એટલે જેમ કંઠમાં
 રહેલા મુવર્તુના બળુને એવા માટે અન્ય સ્થાને જવાની જરૂર રહેતી
 નથી, તેજ પ્રમાણે આત્માનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત યજ્ઞથી બીજા કોઈની અપેક્ષા
 રહેતી નથી. અને તેથી કરીને મમ-કોઈ કોઈને આત્માનો અભિમાનરૂપ
 પરિભ્રામ અને દ્વેષ-કોઈ કોઈને આત્માનો અપ્રીતિરૂપ પરિભ્રામ એ
 બંનેની ઉત્પત્તિ જ થતી નથી, એટલે પછી અનાદ્ય એટલે કોઈથી
 પલ્લ બળુપ નહીં-નિવારણ કરી શકાય નહીં અર્થાત્ અનિવાર્ય એવી
 સમતા પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૪.

જગર્જીવેષુ નો માનિ દ્વિધર્મ્યં કર્મનિર્મિતમ્ ।

વદા શુદ્ધનયમિત્યા નદા મામ્યમનાહતમ્ ॥ ૩૫ ॥

મુક્તાર્થ—જ્યારે શુદ્ધ નયની મર્મદાએ કરીને જનનના છોડેને
 વિશે કહે કરેલું બળુ આત્મનું નથી ત્યારે જ અનિવાર્ય સમતા
 પ્રાપ્ત થાયકે, એમ બળુપું. ૩૫.

દીકાર્થ—જ્યારે આત્મનની શુદ્ધ નયની વિધિનિધિ કરીને એટલે
 ઇષ્ટની શુદ્ધ અર્થને મદલ કરવા શુદ્ધ પ્રખ્યાતો નવ મુખ્ય જુલિએ
 અવશ્ય એમ જુલિએ અમરતા મદલકરતા મદલુ ધર્મી દેશનારૂપ જે

નય તેની સ્થિતિવડે એટલે સાપેક્ષપણાએ કરીને વસ્તુ સ્વરૂપની વ્યવસ્થા કરનાર મર્ષદાવડે, અહીં એ તાત્પર્ય છે કે શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય દરેક જીવની સત્તામાં રહેલી સિદ્ધપણાને ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિની અપેક્ષા રાખીને વ્યવહિત સંકેતને લીધે નિરંતર સિદ્ધને તુલ્ય એવી શુદ્ધ સત્તાને જુએ છે. તેવા શુદ્ધ નયની સ્થિતિવડે કરીને જ્ઞાનાવર-લ્લીધારિક કર્મે કરેલું દૃશ્યનિષ્કલ્પ્ય એપણું ત્રણ જગતમાં રહેલા ત્રણ અને સ્થાવર સર્વે જીવોનેવિષે જ્ઞાસનું નથી-મનની લક્ષ્યતાને પામતું નથી-સર્વત્ર એકસ્વરૂપ જ જાણે છે, ત્યારે અનિવાર્ય સમતા ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૫.

સ્યગુણેભ્યોડપિ કૌદસ્પ્યાદેકત્વાધ્યયસાયતઃ ।

આત્મારામં મનો यस્ય તસ્ય સામ્યમનુચ્ચરમ્ ॥ ૩૬ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—એકત્વના નિશ્ચયથી, આત્માના શુભોપદ્રી અને માધ્યસ્થ-પણાથી જેનું મન આત્માનેવિષે રમણુ કરે છે તેને ઉત્તમ સમતા પ્રાપ્ત થઈ છે, એમ જાણવું. ૩૬.

ટીકાર્થ—એકત્વના અધ્યવસાયથી એટલે અનન્યરૂપ નિશ્ચય-વસ્તુ મહણને ઉપયોગ જે અમેદ માહી નયને છે, તેવા અમેદપ-ણાના નિશ્ચયથી તથા આત્માના જ્ઞાનાદિક શુભોપદ્રી પણ એદદષ્ટિને ત્યાજ કરીને અર્થાત્ બીજાનું એદ મહણુ તો દૂર રહ્યું, પોતાના શુ-ભોમાં પણ એદદષ્ટિ તજવાથી તથા કૂટસ્થપણાથી-ઉત્પાદ અને વ્યયની અપેક્ષારહિત એક પરિણામપણાથી એટલે નિરંતર લોહાના મહણી જેમ નિશ્ચય રહેવાપણાના ઉપયોગથી જે મુનિનું આત્માને વિષેજ રમણુ કરનારૂં ચિત્ત હોય છે, તે સામુને સર્વોત્કૃષ્ઠ સમતા છે, એમ જાણવું. ૩૬.

શમતાનું પ્રધાનપણું દેખાડવાપૂર્વક અઢાર રચોદે કરીને તેનું ફળ કહે છે.—

સમતાપરિપાકે સ્વાદ્વિષયગ્રહ શૂન્યતા ।

યયા વિશદયોગાનાં ધાસીચન્દન મુત્યતા ॥ ૩૭ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—સમતાનો પરિપાક થવાથી વિષયોનેવિષે આમહને અ-જ્ઞાવ થાય છે, અને તેથી કરીને નિર્ભેગ યોગવાળા યોગીએને કુડા-રના પ્રહારમાં તથા ચંદનની પૂજામાં તુલ્યતા થાય છે. ૩૭.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલી સમતાનો પરિપાક એટલે સમતા પરિણા-મનું વિસ્તારપૂર્વક વિશુદ્ધ હોવાપણું અર્થાત્ દૃઢ સ્થિરતા ઉત્પન્ન

યવાથી કોઈક કહેવાને અશક્ય એવી વિષયગ્રહશૂન્યતા એટલે શબ્દાદિક અને ઇન્દ્રિયાદિક વિષયોનેવિષે જે નિર્બંધ એટલે તેનું મુખ આપનારા તરીકે જે વેદવું, તેની શૂન્યતા-અભાવપણું એટલે અભિલાષ રહિતતા થાય છે, કે જે શૂન્યતાએ કરીને નિર્મળ યોગવાળા-જ્ઞાન, ધ્યાન અને તપ વિગેરે મોક્ષસાધક વ્યાપારોવાળા અથવા મન, વચન અને કાયાની મોક્ષસાધક પ્રવૃત્તિઓવાળા યોગીઓને કુઠારવડે કોઈ શરીરનું છેદન કરે અથવા ચંદનવડે કોઈ પૂજા કરે-તે બંનેનેવિષે તુલ્યતા એટલે શોક કે હર્ષના અભાવથી સમાનતા જ દોષ છે, કેમકે તેઓને રાગદ્વેષની પરિણતિનો અભાવ થઈ જાય છે. ૩૭.

किं स्तुमः समतां साधो या स्वार्थप्रगुणीकृता ।

वैराणि नित्यवैराणामपि हन्त्युपतस्थुषाम् ॥ ૩૮ ॥

મૂલાર્થ—હે સાધુ! અમે સમતાની કેટલી સ્તુતિ કરીએ? કે જે સમતા આત્માને અર્થે સત્જન કરવાથી પાસે રહેલા નિત્ય વિરોધી છવોના વૈરનો પણ નાશ કરે છે. ૩૮.

ટીકાર્થ—જ્ઞાનાદિકવડે મોક્ષને સાધ્ય કરનાર હે સાધુ! પૂર્વે કહેલી સમતાની અમે કેટલી સ્તુતિ કરીએ? કેમકે તેનો અશ્વિત્ય પ્રભાવ હોવાથી સ્તુતિ કરવી અશક્ય છે. જે સમતા આત્માનું પ્રયોજન જે મુક્તિરૂપ કાર્ય, તેનેમાટે પ્રગુણ કરેલી એટલે સમતાપૂર્વક જ્ઞાન, ધ્યાન, ભાવના, સંયમ અને તપનેવિષે સત્જન યવાથી સમીપે રહેલા નિત્ય વિરોધી એટલે હંસને બિલાડી, સર્પને મોર, તથા સિંહ અને મૃગ છત્યાદિ સહજ વૈરવાળા (જાતિ વૈરવાળા) પ્રાણીઓનાં વૈર પણ અર્થાત્ કૃત્રિમ વૈરવાળાનેમાટે તો શું કહેવું? જાતિવૈર પણ નાશ પામે છે. અર્થાત્ સમતાવંત પ્રાણી અન્યના વરને સમાવી દેછે; તો પછી પોતાના વૈરાદિકનો નાશ કરે તેમાં તો શું આશ્ચર્ય? ૩૯.

આવા પ્રભાવવાળી સમતાને બહુને તેનેજવિષે પ્રપન્ન કરવો, તે કહે છે.—

किं दानेन तपोभिर्वा यमैश्च नियमैश्च किम् ।

एकैव समता सेव्या तरी संसारवारिधौ ॥ ૪૦ ॥

મૂલાર્થ—દાનવડે અથવા તપવડે કરીને શું? તથા યમ અને નિયમે કરીને પણ શું? માત્ર સંસારરૂપી સમુદ્રનેવિષે વહાણ સમાન એક સમતાનું જ સેવન કરવું. ૪૦.

ટીકાર્થ—હે બબ્બ પ્રાણીઓ! સમતા વિનાના દાને કરીને શું! એટલે કે ધનના ત્યાગરૂપ અન્ન, પાન, વસ્ત્રાદિક દિન જનને આપવાથી શું કર્મ નિર્જરારૂપ ફળ થાય? ન જ થાય. તથા બાર પ્રકારનાં તપવટે પણ શું ફળ? તથા ષમ એટલે મહાજત અને અણુમતવડે કરીને પણ શું ફળ? તથા સ્વાધ્યાય, સંતોષ વિગેરે નિપમવડે પણ શું ફળ? અર્થાત્ દાનાદિક કરેા અથવા ન કરેા. સમતાવિના તેનું કોઈ ફળ નથી ત્યારે બુદ્ધિને માટે શું કરવું તે કહે છે.—આરમતિવાળા સંસારરૂપી સમુદ્રનેવિષે વડાણુરૂપ એક સમતા જ સર્વ કાર્યોમાં મુખ્ય કરીને સેવવા સાધક છે. ૩૬.

સમતાનું મુખ પાતાના અનુભવથી સિદ્ધ છે, તે કહે છે.—

દૂરે સ્વર્ગે સુખં મુક્તિપદવી સા દર્શયસી ।

મનાસંનિહિતં દૃષ્ટં સ્પષ્ટં તુ સમતાસુલમ્ ॥ ૪૦ ॥

મૂલાર્થ—સ્વર્ગનું મુખ તો દૂર છે, અને મોક્ષસ્થાન તો વળી અતિ દૂર છે, પરંતુ મનની સમીપે જ રહેલું સમતાનું મુખ તો સ્પષ્ટ રીતે જ જોયેલું છે. ૪૦.

ટીકાર્થ—હે બબ્બ છવો! તમારે અને અમારે સ્વર્ગ એટલે દેવલોકમાં વસતા દેવાનું પાંચ ઉદ્રિયોના વિષયોથી ઉત્પન્ન થયેલું મુખ-આનંદ તેતો દૂર છે એટલે ચતુરાદિક ઉદ્રિયોથી અમાસ એવા દૂર પ્રદેશમાં છે, તેથી દેખાય તેમ નથી; તથા જે બુદ્ધિ પદવી-અનંત મુખમય મોક્ષસ્થાન છે, તે તો વળી અત્યંત દૂર પ્રદેશમાં છે, તેથી તે સ્પષ્ટ દેખાતું નથી; પરંતુ મનની સમીપે રહેલું સમતાનું મુખ એટલે રાગ દ્વેષાદિ રહિત મનની પરિણુતિથી ઉત્પન્ન થયેલું સ્વાભાવિક અને સ્વાધીન એવું મુખ-આનંદ સાક્ષાત્ જોયું છે. અર્થાત્ સ્વર્ગ અને મોક્ષનું મુખ પદોશ છે, તેથી તેનો અનુભવ થતો નથી. પણ સમતાનું મુખ તો સાક્ષાત્ પાતાના (અમારા) મુદયમાં જોયું છે, તેથી તે અમારા પાતાના અનુભવથી સિદ્ધ છે. ૪૦.

જોયેલા સમતાના મુખનું જ અમૃતની ઉપમાવડે વિવરણ કરે છે.—

દશોઃ સ્મરવિયં શુષ્યેત્ ક્રોધતાપઃ ક્ષયં મજેત્ ।

ઔદ્ભ્રમલનાશઃ સ્યાત્સમતામૃતમજ્જનાત્ ॥ ૪૧ ॥

મૂલાર્થ—સમતારૂપ અમૃતમાં મગ્નજન કરવાથી દષ્ટિનું કામરૂપી વિષ મુકાર્થ બાય છે, ક્રોધરૂપી તાપ ક્ષય પામે છે, અને ઉદ્ભ્રમપણુરૂપી મળનો નાશ થાય છે. ૪૧.

દીકાર્થ—હે મુનિ ! સમતારૂપી અમૃતના સરોવરમાં નિમગ્ન થવાથી—જ્ઞાન કરવાથી ચક્રમાં રહેલું કામવિકારરૂપી ધર્મરૂપ છત્તનું હરણ કરનાર વિષ મુક્તિ જાય છે—અપૂર્વ પ્રભાવે કરીને શોષણ પામે છે, અર્થાત્ નિર્વિકાર દૃષ્ટિ થવાથી કામવિકારનો અભાવ થાય છે. તથા ક્રોધ-રવ અને પરને સત્યાપ કરનાર ક્રોધરૂપ તાપ-દુઃખરૂપી ધર્મ જાય પામે છે. તથા ઉદ્ધતપણું એટલે અવિનય અથવા અપગતારૂપી પાપનો લેપ કરનાર મજનો નાશ થાય છે.—આટલા મુળો સમતારૂપી અમૃત સરોવરમાં જ્ઞાન કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. એમાં બતાવેલા દોષો સમતાના વિરોધી હોવાથી સમતાપાસે રહી રહે તેમજ નથી. ૪૧.

જ્ઞાન એક સમતા જ મુખને ખાટે છે, તે કહે છે.—

જરામરણદાયામિગ્ન્યલિતે મત્રકાનને ।

સુખાય મમતૈકૈવ પીયૂષપનનૃપિયત્ ॥ ૪૨ ॥

મૂલાર્થ—જરા અને મરણરૂપ દાવાનજવડે સજગેશ આ સંગારરૂપી અરણ્યનેવિશે મુખનેખાટે અમૃતમય મેઘની વૃદ્ધિ સમાન એક સમતા જ છે. ૪૨.

દીકાર્થ—જરા તે વૃદ્ધાવરણા અને મરણ તે મૃત્યુ તદ્રૂપ દાવાનજિવડે—મર્યેનો નાગકારક દોવાથી વનાશિ (દાવાનજ) વડે સજગેશ આ મંગારરૂપી અરણ્યનેવિશે અમૃતમય મેઘની વૃદ્ધિની જેવી એક સમતાજ પ્રાણીઓના મુખનેખાટે—આનદને ખાટે છે. ૪૨.

એજ વાતને દૃષ્ટાન્તથી સ્પષ્ટ કરે છે.—

આશ્રિત્ય મમતામેકા નિર્મૃતા મરતાદયઃ ।

ન દિ કટમનુશ્ચાનમમૂળેર્વાં તુ કિઞ્ચન ॥ ૪૩ ॥

મૂલાર્થ—એક સમતાનો જ આશ્રય કરીને જરાન મરી વિનેરે એક પામ્યા છે; તેઓને કાંઈપણ કટકારી અનુશ્ચાન (કિયા) કરું નહીં. અર્થાત્ તેઓએ કાંઈપણ કટકારી કિયા કરી નહોતી. ૪૩.

દીકાર્થ—એક અદ્વિતીય સમતાનો જ આશ્રય કરીને—અમીકાર કરીને જગત્કલિક—જગત સ્ફલની, મરેદેવી માતા, મર્યેવમા વિનેરે એકપાદને પામ્યા છે; તેઓએ કદ કલ્પન કરનાર તપ, લોભ, તથા પરીપત્તિકરું મહત્ત કરું દૃત્યલિક જન મવમલિક અનુશ્ચાન કાંઈપણ કરું નહોતું. ખાટે એક અમલજ જગત્કલિકની તારતારી છે, એમ વિદ્ય થાય છે. ૪૩.

એક સમતા જ પ્રાણીઓના અનિષ્ટને હરનારી તથા ઈષ્ટને સંપાદન કરનારી છે, તે કહે છે.—

અર્ગલા નરકદ્વારે મોક્ષમાર્ગસ્ય દીપિકા ।

સમતા ગુણરસાનાં સંગ્રહે રોહણાવનિઃ ॥ ૪૪ ॥

મૂલાર્થ—નરકના દ્વારનેવિષે અર્જુન સમાન, મોક્ષમાર્ગમાં દીપિકા સમાન અને ગુણરૂપી રત્નોનો સંગ્રહ કરવામાં રોહણાચળ પર્વત સમાન એક સમતાજ છે. ૪૪.

ટીકાર્થ—હે બધા પ્રાણીઓ! સમતા એ નરકમાં પ્રવેશ કરતા છવોને રોહણામાં (નહીં પ્રવેશ કરવા દેવામાં) અર્જુન-આમળીયા સમાન છે, તથા મોક્ષમાર્ગનો પ્રકાશ કરવામાં દીપમાળારૂપ છે, તથા ગુણરૂપી રત્નોનો સંગ્રહ-સંગ્રહ કરવામાં રોહણાચળ પર્વતની પૃથ્વી સમાન છે. ૪૪.

એ સમતા જ અજ્ઞાનનો નાશ કરનારી છે, તે કહે છે.—

મોહાચ્છાદનનેત્રાણામાત્મરૂપમપદ્યતામ્ ।

દિવ્યાહ્નનશલાકેષ્વ સમતા દોષનાસકૃત્ ॥ ૪૫ ॥

મૂલાર્થ—જેમનાં નેત્ર મોહવડે આચ્છાદિત થયેલાં છે, અને તેથી જેઓ આત્મસ્વરૂપને જોઈ શકતા નથી, તેઓને સમતા એ દિવ્ય અંજનની શલાકા જેવી દોષનો-અજ્ઞાનનો નાશ કરનારી છે. ૪૫.

ટીકાર્થ—મોહવડે-અજ્ઞાનવડે અથવા મોહનીય કર્મના ઉદયવડે જેમનાં નેત્રો આચ્છાદિત થયાં છે-હંકારી પ્રયાં છે, અને તેથી આત્માના સ્વરૂપને—સાદૃશ્ય કર્મરહિત સત્યચિન્ આનંદમય આત્માના મૂળરૂપને જેઓ જોઈ શકતા નથી એવા જનોને સમતા એ દિવ્ય-પ્રધાન અથવા દેવાદિઃ આપેલા અંજનની-નેત્રના રોગને હરણુ કરનાર મહા ઔષધીની શલાકા-સળીની જેવી દોષનો-અજ્ઞાનનો અથવા અધુના તિમિર રોગનો નાશ કરનારી છે. ૪૫.

સમતાના મુખની અવાચ્છતા કહે છે.—

શૃણં ચેતઃ સનાકૃપ્ય સમતા યદિ સેમ્પતે ।

સ્વાત્તદા મુસનન્યસ્ય યદ્દક્ષુઃ નૈવ પાર્યતે ॥ ૪૬ ॥

મૂલાર્થ—જે એક શૃણુચાર પક્ષ ચિત્તનું આકર્ષણ કરીને સમતાનું ચેતન કરાવ, તો તેથી એકું મુખ થાય છે કે જે જોઈને કદી શક્તિ નહીં. ૪૬.

ટીકાર્થ—જે એક ફણુવાર પણ મનને સર્વ વિષયોથી નિવૃત્ત કરીને એક સમતાનો જ સ્વીકાર કરાય, તે તેથી એવો અપૂર્વ આનંદ થાય છે, કે જે બીજાને અવલુ કરાવી શકાય-કહી શકાય તેમ નથી. ૪૬.

સમતાના આનંદને સમતાવાન જ જાણે છે, બીજે કોઈ જાણી શકતો નથી, તે દષ્ટાંતસહિત કહે છે.—

કુમારી ન યથા વેત્તિ સુખં દયિતમોગજમ્ ।

ન જાનાતિ તથા લોકો યોગિનાં સમતાસુખમ્ ॥ ૪૭ ॥

મૂલાર્થ—જેમ કુમારી કન્યા પતિના ભોગથી ઉત્પન્ન થયેલું સુખ જાણતી નથી, તેમ જ લોકો યોગીજનોના સમતાના સુખને જાણતા નથી-જાણી શકતા નથી. ૪૭.

ટીકાર્થ—જેમ કુમારી-પાંચ સાત વર્ષની અવિવાહિત કન્યા ભર્તાની સાથે મૈથુનાદિકનું સેવન કરવાથી ઉત્પન્ન થતા સુખને-આનંદને જાણતી નથી, તેમ જ લોકો-વિષય સુખમાં મગ્ન થયેલા મૂખ જનો યોગીઓના સમતાથી ઉત્પન્ન થયેલા સુખને-આનંદના સમૂહને પાતે અનુભવેલું નહીં હોવાથી જાણતા નથી-જાણી શકતા નથી. ૪૭.

સમતાવાન પુરૂષને પિતાની પૂજા, પ્રતિષ્ઠા વિગેરે થાય એવી ઇચ્છા હોતી નથી, તે કહે છે.—

નતિસ્તુત્યાદિકાશંસાશરસ્તીવ્રઃ સ્વમર્મમિત્ ।

સમતાયર્મગુણાનાં નાર્તિકૃત્સોઽપિ જાયતે ॥ ૪૮ ॥

મૂલાર્થ—નમસ્કાર અને સ્તુતિ વિગેરેની ઇચ્છાએ જાણ તીવ્ર અને આત્માના મર્મસ્થાનને ભેદનારૂં છે, તે પણ સમતાએ જાણ-રથી રક્ષણ કરાયેલાને પીડાકારી થતું નથી. ૪૮.

ટીકાર્થ—નતિ એટલે મને ચાલદિક ભક્તિથી નમસ્કાર કરો, તથા સ્તુતિ એટલે સર્વ લોકો મારી પ્રશંસા કરો, એ વિગેરે એટલે આહાર, ઉપધિ, સિંધ્ય વિગેરેથી મારો સત્કાર થાઓ ઇત્યાદિક ઇચ્છાએ જાણ એ આત્માના મર્મસ્થાનને-ધર્મરૂપી છવનસ્થાનને અર્થોત્ત નિઃસ્પૃહ-પણાને ભેદનાર તથા તીવ્ર-અત્યંત ઉગ્ર એટલે દુઃસહ છે. એ જાણ પણ સમતાએ જાણ-રથી રક્ષણ કરાયેલા એટલે સમતાએ જાણ-રને ધારણ કરનારા યોગીઓને પીડાકારી થતું નથી. અર્થોત્ત તેવા યોગી-ઓને નમસ્કારાદિકની ઇચ્છા જ થતી નથી. ૪૮.

સમતાવડે યોદી કમંની નિર્જરા થાય છે, તે કહે છે.—

પ્રચિતાન્યપિ કર્માણિ જન્મનાં કોટિકોટિભિઃ ।

તમાંસીય પ્રમા માનોઃ ક્ષિણોતિ સમતા સ્થળાત્ ॥ ૪૯ ॥

મુદાર્થ—જેમ સૂર્યની પ્રભા અંધકારનો નાશ કરે છે, તેમ ડોદી ડોદી જન્મવડે બાંધેલાં કર્મોનો પણ સમતા એક ક્ષણવારમાં નાશ કરે છે. ૪૯.

ટીકાર્થ—જન્મ એટલે અવના બને તેની ડોદી ડોદીવડે એટલે ડોદીને ડોદીએ યુદ્ધીએ તેટલા જન્મોએ કરીને-તેટલા બનેમાં બાંધેલાં અત્યંત એવાં રાનાવરણાદિક કર્મોનો સમતા-સર્વત્ર સમદષ્ટિપણું એક ક્ષણવારમાં-અકપ કાળની સેવાથી જ નાશ કરે છે, તે પર દર્શાવે આપે છે કે-સૂર્યની પ્રભા-કિરણસમૂહ અંધકારમાત્રનો જેમ ક્ષણવારમાં નાશ કરે છે, તેમ. ૪૯.

સમતા એ અન્ય દર્શનીઓને પણ બાવ જૈનપણું ઉત્પન્ન કરવામાં મારણરૂપ થાય છે, તે કહે છે.—

અન્યલિંગાદિસિદ્ધાનામાધારઃ સમતૈય હિ ।

રત્નત્રયફલપ્રાપ્તેર્યયાસ્યાદ્ધાવજૈનતા ॥ ૫૦ ॥

મુદાર્થ—અન્ય કિંગાદિકે કરીને સિદ્ધ થયેલા અવોને એક સમતા જ આધાર-અવલંબન છે, કે જે સમતાવડે ત્રણ રત્નના ફળની પ્રાપ્તિ થવાથી બાવ જૈનપણું ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૦.

ટીકાર્થ—જૈનથી રહિત એવાં બીજાં દંડ, કમંડલુ તથા વજ્રાદિક કિંગે (વેરે) તથા ગૃહસ્થીને કિંગે અને સ્વયંબુદ્ધાદિક જોડો સિદ્ધ થયા છે એટલે કેવળજ્ઞાનને પામ્યા છે, તેમને સિદ્ધપણું પામવામાં એક સમતા જ આધાર-અવલંબન છે. કે જે સમતાવડે રત્નની જેવાં એટલે પ્રધાન-ઉત્કૃષ્ટ સમ્યક્ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ ત્રણ રત્નોના ફળની-સિદ્ધપણારૂપ કૃતાર્યપણાની પ્રાપ્તિ થવાથી બાવ જૈનપણું પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે ગુરુ ઉપયોગથી જિનેશ્વરપ્રણીત સાસના બોધની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી તેઓને એક સમતાનો જ આધાર છે જેમ સિદ્ધ થાય છે. ૫૦.

જ્ઞાનત્વં ફળ પલ્લુ સમતા જ છે, તે કહે છે.

જ્ઞાનસ્ય ફલમેવૈવ નયસ્યાનાવતારિણઃ ।

ચન્દનં યહિનેષ સ્યાત્ કુમહેણ તુ મસ્ય તત્ ॥ ૫૧ ॥

યોગ નામનો આત્માનુભવ અર્થાત્ કેવળજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર ઉ-
પાયનો જે અનુભવ-પરિપૂર્ણ સત્તાનો જ્ઞાનરૂપ બોધ તે તે સાક્ષાત્
જીવની સત્તાદિકને દેખાડનારો થાય છે, તેથી તે પારને-ભવસાગરના
તીરને અથવા સર્વ જાલવા યોગ્ય વસ્તુ સમૂહના અંતને અવગાહન
કરે છે-પામે છે. તેથી કરીને જ સમતાનું પ્રાધાન્ય છે. (અહીં બતા-
વેલો સામર્થ્ય નામનો યોગ શાસ્ત્રમાં કોઈ ઉકાલે કલ્પો નથી, કેમકે તેમાં
શાસ્ત્રનો વિષય નથી. પરંતુ તે યોગ બારમે શુભસ્થાનકે પ્રાપ્તિ જ્ઞા-
નની ઉત્પત્તિ થવાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે; અને ત્યારપછી તરત કેવળ-
જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે, માટે સમતાના પ્રકર્યવડે જ તે સાધવા
લાયક છે.) ૫૫.

હવે સમતાના અધિકારનો ઉપસંહાર કરે છે.—

परस्मात्परमेष्वा यस्मिगूढं तत्त्वमात्मनः ।

तदध्यात्मप्रसादेन कार्योऽस्त्वामेव निर्भरः ॥ ૫૬ ॥

મૂસાર્થ—જેથી કરીને આ સમતા આત્માનું સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ અને
અતિ ગૂઢ તત્ત્વ છે, તેથી કરીને આ સમતાને વિશે જ અધ્યાત્મના
પ્રસાદવડે કરીને અતિ ઉદ્યમ કરવો. ૫૬.

દીકાર્થ—પૂર્વોક્ત કારણોથી આ સમતા આત્માનું-જીવનું નિગૂઢ
એટલે પોતાના સર્વ પ્રદેશોવડે બ્રાહ્મ એનું પરમ સ્વરૂપ છે, તથા સર્વ
યોગો કરતાં ઉત્કૃષ્ટ યોગરૂપ છે, તેથી કરીને અધ્યાત્મના પ્રસાદવડે
એટલે મનની પ્રસન્નતાવડે આ સમતાને વિશે જ પંડિત પુરુષોએ સર્વ
પ્રયત્નવડે ઉદ્યમ કરવો. (તે સમતા આ પ્રમાણેના ઉદ્યમ (વિચાર)-
વડે ઉત્પન્ન કરવી—“સર્વ પ્રાણીને સુખ પ્રિય છે, દુઃખપર દ્રેષ છે,
સંસારનો ભય છે અને જીવવાની ઇચ્છા છે, તેથી મારે સર્વ પ્રાણીનું
હિત જ કરવું, કેમકે તે સર્વ મારી સમાન જ ધર્મવાળા છે.” આ
પ્રમાણેના વિચારથી સર્વેત્ર સર્વ જીવ ઉપર સમદૃષ્ટિ રાખવી.) ૫૬.

। इति समताधिकारः ।

સમતાવાળાનું કરેલું અનુદાન જ શુદ્ધ થાય છે, માટે હવે શુદ્ધ
અનુદાનનો અધિકાર કહે છે.—

परिशुद्धमनुष्ठानं जायते समतान्वयात् ।

कतकक्षोदसंक्रान्तेः कलुषं सलिलं यथा ॥ ૫૭ ॥

મૂસાર્થ—જેમ કતકના ફળનું ચૂર્ણ નાંખવાથી તેનું પાણી નિર્મળ

થાય છે, તેમ મમતાના ચોખ્ખી અનુષ્ઠાન પણ પરિશુદ્ધ થાય છે. ૫૩.

ટીકાર્થ—મમતાના સંપોષણી-મમતાપૂર્વકે કરવાથી અનુષ્ઠાન-મનાદિકનું પાત્રન શુદ્ધ-મને દોષરહિત થાય છે. તેના દહાન કરે છે કે જેમ કનક પૂડાના ફળના મુળેનો પ્રણિપ કરવાથી નાજવાથી માંડેન જળ નિર્મળ થાય છે. તે જ પ્રમાણે મમતાપૂર્વક કરેલું ક્રિયાનુષ્ઠાન પણ અત્યંત શુદ્ધ થાય છે; મમતાવિના કરેલું અનુષ્ઠાન મને દોષરહિત થઈ શકતું નથી. ૫૩.

તેથી તે અનુષ્ઠાનના પ્રકાર કરે છે.—

વિષં ગરોડનનુષ્ઠાનં તદ્દેનુરમૃતં પરમ્ ।

ગુરુસેવાચનુષ્ઠાનમિતિ પદ્યવિધં જગુઃ ॥ ૫૮ ॥

મૂલાર્થ—વિષ, મર, અનુષ્ઠાન. તદ્દેનુ તથા ઉત્કૃષ્ટ અમૃત એ પ્રમાણે ગુરુસેવા વિશેષે અનુષ્ઠાન પાંચ પ્રકારનું કહેલું છે. ૫૮.

ટીકાર્થ—વિષ એટલે તત્કાલ પ્રાણનો નાશ કરનાર હેર. તેના જેવું ધર્મરૂપ પ્રાણનો નાશ કરનાર જે અનુષ્ઠાન તે પણ વિષાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. તથા મર (મરણ) એટલે અરાજ દ્રવ્યના સંપોષણે થયેલું કાળાંદરે પ્રાણનો નાશ કરનાર હેર, તેના જેવું પરિણામે ધર્મરૂપ પ્રાણનો નાશ કરનાર અનુષ્ઠાન પણ બીજું મરાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. તથા અનુષ્ઠાન-એટલે જે અનુષ્ઠાન ધર્મ સેવારૂપ ન હોય તે, અશ્વત્થ એવ-શંકાએ કરેલું અનુષ્ઠાન તેને આશીને આ બુદ્ધિપતિ બાળુવી. પણ જે શાશ્વતી અપેક્ષાવિના લોકસંસારને અનુસરતું હોય તે તે અ-યોન્યાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. તથા ચોથું તદ્દેનુ એટલે મોક્ષના હેતુથી-મોક્ષનીજ હિમ્મતથી ભવ્ય પ્રાણીએ જે અનુષ્ઠાન કરે છે તે તદ્દેનુ અનુષ્ઠાન કહેવાય છે. તથા પાંચમું અમૃતાનુષ્ઠાન એટલે અમૃતની જેમ જન્મમર-મૃત્યુદિક રોગનો નાશ કરનાર ઉત્કૃષ્ટ-સુરને અનુસરીને વિધિ-શુદ્ધ અને અત્યંત પ્રેમપૂર્વક જે મુમુક્ષુએ કરે છે, તે અમૃતાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. (આ પ્રમાણે ગુરુની સેવા-ભક્તિ, દેવવંદન, પદ્યવરણ તથા દાનાદિક ક્રિયાઓ જે મોક્ષને માટે-મોક્ષને ઉદ્દેશીને કરાય છે, તે કર્યના આશયની ભિન્નતાને ક્ષીપે પાંચ પ્રકારની તીર્થક્રમિકે કહી છે.) ૫૮.

તે પાંચ પ્રકારને અનુક્રમે વિસ્તારથી કહે છે.—

આહારોપધિપૂજર્હિમ્મૃત્યાશંસયા કૃતમ્ ।

ત્રીપ્રં મધિસહનૃત્વાદ્વિપાનુષ્ઠાનમુચ્યતે ॥ ૫૯ ॥

મૂલાર્થ—આહાર, ઉપધિ, પૂજા-ગૌરવતા અને ઝડ્ડિ વિશેષની

હોય તો મને અમુક દેવ સંબંધી બોમની પ્રાપ્તિ થએ એ રીતે ફળની પ્રાર્થનાએ) પોતાના પુણ્યકર્મના ફળરૂપ આયેલા રાત્ર્ય અને સ્વર્ગ-દિકની પ્રાપ્તિની પૂર્વગામે દિવ્યાદિ ભોમોની પ્રાપ્તિ થયા પછી કાળાંતરે-ભવાંતરે ક્ષય થયાથી-કરેલાં પુણ્યકર્મનો નાશ થયાથી એવી ઇચ્છાથી કરેલું અનુષ્ઠાન અસદુષ્ઠાન કહેવાય છે. ૬૧.

પૂર્વે કહેલા અર્થની જ રચના કરે છે.—

યથા કુદ્રઘ્નમયોગજનિતં ગરમંજિતમ્ ।

વિપં કાલાન્તરે હન્તિ તયેદમપિ તત્ત્વતઃ ॥ ૬૨ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—જેમ કુદ્રઘ્નના લોપથી કલ્પત કરેલું ધર નામનું વિષ કાળાંતરે હાલે છે, તેમ આ અસદુષ્ઠાન પણ પરમાર્થપણે કાળાંતરે આત્માને હાલે જ છે. ૬૨.

ટીકાર્થ—જેમ કાચના કકણ વિભેદે પ્રાણધાતુક પદાર્થનું મિશ્રણ કરીને કલ્પત કરેલું ધર નામનું વિષ કાળાંતરે એટલે માહિને ૭ માહિને કે બાર માહિને ક્રમે ક્રમે ભક્ષણ કરનારનો નાશ કરે છે, તે જ પ્રમાણે જેમાં નિદાન (નિષાણું) કરવામાં આવે છે તેનું આ અસદુષ્ઠાન સફર્મના ફળનું વિનાશકારક હોવાથી પરમાર્થપણે કાળાંતરે આ-ભાનો જ નાશ કરે છે. ૬૨.

આ ઉપર કહેલા બન્ને અનુષ્ઠાનનો વિશેષે કરીને ત્યાગ કરવાનું કહે છે.—

નિપેધાયાનયોરેવ વિચિત્રાનર્થદાયિનોઃ ।

સર્વત્રિચાનિદાનત્વં જિનેન્દ્રઃ પ્રતિપાદિતમ્ ॥ ૬૩ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—વિચિત્ર પ્રકારના અનર્થને આપનારા આ બે અનુષ્ઠાનના જ નિષેધને મળે જિનેશ્વરોએ સર્વત્ર નિદાનનો નિષેધ કર્યો છે. ૬૩

ટીકાર્થ—નરક અને નિર્વયની પ્રતિભાં જવારૂપ વિવિધ પ્રકારના અનર્થને-કલ્પસાદિક ઉપદ્રવોને કરનારા આ બે ઉપર કહેલા વિશદુષ્ઠાન અને અસદુષ્ઠાનનો નિષેધ કરવામળે જ જિનેશ્વરોએ સર્વ કર્મના આ-પર નિદાન એટલે આસંસર્ગિના કરવાનું પોતાના આજ્ઞામંત્રણું છે. ૬૩.

હવે ત્રીજું અનુષ્ઠાન કહે છે.—

પ્રતિપાનાઇભાવેન કર્માનિધ્યવમાયિનઃ ।

સંનૃહિંન્નવૃત્તાભમનનુષ્ઠાનમુચ્યતે ॥ ૬૪ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—પ્રતિપાન (પેનની ભેદાભેદ) વિશેરના અભાવે કરીને

અધ્યવસાય રહિત પુરૂષનું સંમુહિતની પ્રવૃત્તિના જેવું જે કર્મ, તે અન-
નુષ્ઠાન કહેવાય છે. ૬૪.

ટીકાર્થ—પ્રણિધાન એટલે કરાતી ક્રિયામાં ચિત્તની એકાગ્રતાએ
કરીને ઉપયોગ સહિતપણું, તથા આદિ શબ્દ છે માટે આદર તથા
પ્રયત્ન એ વિગેરેના અભાવે કરીને—ત્યાગે કરીને અધ્યવસાય રહિત
એટલે લક્ષ્યનેવિષે લક્ષતારૂપ શુભ પરિણામ રહિત એવા શૂન્ય ચિત્ત-
વાળા પુરૂષનું કર્મ—ક્રિયાનુષ્ઠાન પતંગ, ભ્રમર અને કીડા વિગેરેનું ચિત્ત-
વિનાશ આમ તેમ જે હાવડું, ચાવડું, ભમડું, તેના જેવું હોવાથી તે
અનનુષ્ઠાન અથવા અન્યોન્યાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. ૬૪.

આ અનુષ્ઠાનમાં જ્ઞાન કેવું હોય છે? તે કહે છે.—

ઓઘસંજ્ઞાઽત્ર સામાન્યજ્ઞાનરૂપા નિચન્ધનમ્ ।

લોકસંજ્ઞા ચ નિર્દોષસૂત્રમાર્ગાનપેક્ષિણી ॥ ૬૫ ॥

મૂલાર્થ—આ અનનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્તિ થવાનું કારણ સામાન્ય જ્ઞાન-
રૂપ ઓઘસંજ્ઞા તથા નિર્દોષ સૂત્રમાર્ગની અપેક્ષા વિનાની લોકસંજ્ઞા
એ જે હોય છે. ૬૫.

ટીકાર્થ—આ અનનુષ્ઠાનને વિષે સામાન્ય-વિશેષતા રહિત સર્વ
સાધારણ બોધના સ્વભાવવાળી ઓઘસંજ્ઞા-પ્રવર્તતા પ્રવાહ તરફની દૃષ્ટિ
તથા સૂત્રમાં કહેલા નિર્દોષ માર્ગની અપેક્ષા વિનાની લોકસંજ્ઞા-સા-
માન્ય જનની દૃષ્ટિ એ જે કારણબૂત છે. એટલે આ અનનુષ્ઠાનને વિષે
ઓઘસંજ્ઞા અને લોકસંજ્ઞાવડે જ પ્રવૃત્તિ થાય છે. પણ શાસ્ત્ર કથનને
અનુસારે પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ૬૫.

તેમાં પ્રથમ ઓઘસંજ્ઞાનું લક્ષણ બતાવે છે.—

ન લોકં નાપિ સૂત્રં નો ગુરુવાચમપેક્ષતે ।

અનધ્યવસિતં કિંચિત્કુરુતે ઔઘસંજ્ઞયા ॥ ૬૬ ॥

મૂલાર્થ—ઓઘસંજ્ઞાએ કરીને (ઓઘસંજ્ઞાએ વર્તનારો મનુષ્ય)
લોકની, સૂત્રની કે ગુરુના વચનની અપેક્ષા રાખતો નથી; આત્માના
અધ્યવસાય રહિત કાંઈકે ક્રિયાદિક કર્યો કરે છે. ૬૬.

ટીકાર્થ—ઓઘસંજ્ઞાએ કરીને અનનુષ્ઠાની પ્રાણી લોકની એટલે
જનપ્રવૃત્તિની અપેક્ષા રાખતો નથી. એટલે અમુકે ક્રિયા શા માટે શા
હેતુથી પ્રવર્તી છે, તેના નિર્ધાર કરતો નથી; તથા સૂત્રની અપેક્ષા
રાખતો નથી, એટલે કે આ ક્રિયાના સંબંધમાં શાસ્ત્ર શું કહે છે?

તે પર દષ્ટિ નાંખતો નથી, તથા શુદ્ધવચનની પણ અવેશ રાખતો નથી. એટલે કે શુદ્ધે કેવી રીતે કરવાનો ઉપદેશ થયો છે તેનો વિચાર પણ કરતો નથી. માત્ર આત્માના અધ્યવસાય સદિન શુદ્ધ મનસા નહીં રાખજે એવું એણે કહ્યું છે તે આવશ્યકાદિક અનુષ્ઠાન ધ્યાનની સ્નેહાદ્ય થઈ કરે છે. ૬૬.

હવે લોકસંસારનું વર્ણન કરે છે.—

શુદ્ધસ્યાન્વેષણે તીર્થોષ્ઠેદઃ સ્વાદિતિવાદિનામ્ ।

લોકાચારાદરશ્ચ્છા લોકમંજેતિ ગીયતે ॥ ૬૭ ॥

મૂલાર્થ—શુદ્ધનું અન્વેષણ કરનાં તીર્થનો ઉચ્છેદ થાય તેમ છે, એમ કહીને લોકપ્રવૃત્તિમાં આદર તથા મક્કા સખી તે પ્રમાણે થઈ કરતું, તે લોકસંસાર કહેવાય છે. ૬૭.

ટીકાર્થ—શુદ્ધના અન્વેષણમાં એટલે દીક્ષાના તથા નૃત્યના દાનમાં (ભલુવા ભલુવવામાં) સૂત્રમાં કહેલા વિવેકપ્રમાણે જે પ્રવર્તે તે શુદ્ધ, એવા શુદ્ધનું અન્વેષણ કરવાથી એટલે તેમજ કર્તવ્યપણે નિર્ધાર કરવાથી તો તીર્થનો-જિનશાસનનો ઉચ્છેદ-નાશ થાય તેમ છે, એ પ્રમાણે ભોક્ષના પ્રાણીને લોકાચારના-લોકમાં પ્રવર્તતા અવહારના આદરને વિષે-આ જ અમારો કલ્યાણકારી માર્ગ છે એવા પ્રકારના મહુમાનનેવિષે જે મક્કા, તે લોકસંસાર એટલે એકદલિ કહેવાય છે. એમ જિનેશ્વરેએ કહ્યું છે. અર્થેનુ શાસ્ત્રમાં કહેલી રીતપ્રમાણે શુદ્ધને જ દીક્ષા તથા સૂત્ર (શાસ્ત્ર)નું દાન કરવું-બીજાને ન કરવું અને કહેલા વિવેકપ્રમાણે જ આવશ્યકાદિક ક્રિયાઓ કરવી-તે વિના ન કરવી એમ જો કહીએ તો જિનશાસનનો જ ઉચ્છેદ-નાશ થઈ જાય, માટે જેમ ધણા માણસો કરે તેમ કરવામાં અમે કાંઈ દોષ જોતા નથી, એવું કહેનારને લોકસંસાર જાણી. ૬૭.

તે બંને સંસારાગારને શિક્ષા આપે છે.—

શિક્ષિતાદિપદોપેતમપ્યાવશ્યકમુચ્યતે ।

દ્રવ્યતો માયનિર્મુકમશુદ્ધસ્ય તુ કા કયા ॥ ૬૮ ॥

મૂલાર્થ—શિક્ષિતાદિક પદોપદે સહિત એવું આવશ્યક પણ દ્રવ્યથી આવશ્યક કહેવાય છે, તો પછી આવ સહિત અશુદ્ધની તો વાત જ શી કરવી ? અર્થેનુ તે તો દ્રવ્યાવશ્યક પણ કહેવાય નહીં. ૬૮.

ટીકાર્થ—શિક્ષા એટલે ક્રિયાની પરિપક્વતા કરવામાટે જે અભ્યાસ કરવો તે, એવી શિક્ષા જેને પ્રાપ્ત થઈ છે તે શિક્ષિત કહીએ,

એવા શિશિતાદિ પદો-કર્તવ્યનેવિષે કુસંગજાને ઉત્પન્ન કરનારાં સ્થાનો, તેજી કરીને સહિત તથા આદિ શબ્દે કરીને ઉપયોગપણુરહિત એતું ક્રિયાનુશાન પણ દ્રવ્ય આવશ્યક એટલે આવ આવશ્યકના કારણુરૂપ મવાના ઉદ્દેશમાત્રે કરીને કરાતું આવશ્યક કહેવાય છે, તે પછી અ-શુદ્ધ એટલે સૂત્રની અપેક્ષારહિત અનિધિએ કરેલું તથા આવરહિત એટલે શુભ પરિણામપૂર્વક વિશેષ પ્રકારના ઉપયોગરહિત જે આવ-શ્યક ક્યું હોય, તેની તો વાત જ શી કરવી? અર્થાત્ તેને તો દ્રવ્ય-વશ્યક પણ કહી શકાય નહીં. કારણ કે તેમાં આવ આવશ્યકનું કારણુપણું સમાવેલું નથી. ૬૮.

પ્રથમ કશુ કે શુદ્ધનું અન્વેષણ કરવાથી તીર્થનો ઉચ્છેદ થાય તે વિચાર્યાવિના જ કશું છે, ને કહે છે.—

તીર્થોચ્છેદમિયા હન્તાવિશુદ્ધસ્ય ચાદરે ।

સૂત્રક્રિયાવિલોપઃ સ્વાદ્રત્તાનુગતિકલ્પતઃ ॥ ૬૯ ॥

મુદ્ધાર્થ—અહો! તીર્થ ઉચ્છેદના બપવડે અશુદ્ધનો જ આદર કરવામાં તો પ્રતાપનલિકાપણાને લીધે મૂત્રોજા ક્રિયાનોજ હોય થાય છે. (તેથી તીર્થનું રક્ષણ શી રીતે થયું કહેવાય?) ૬૯.

દીકાર્થ—હે ભદ્ર! તું તારા મનમાં સાગી રીતે વિચાર કર, કે જિનશાસનનો વિનાશ ન થાએ એવી બીજી બપવડે કરીને અશુદ્ધ એટલે સૂત્રવિરુદ્ધ શિષ્યાદિકને દીક્ષા તથા આવશ્યકાદિક ક્રિયાનો આ-દર-સ્વીકાર કરવાથી પ્રતાપનલિકાપણાને લીધે એટલે જેમ કોઈને કુમારે જતો એઈને બીએ પણ તે જ કુમારે આવે, અને તેને એઈને ત્રીએ પણ આવે એમ એક બીજાને એઈને નહિ કુમારે આવે, તેવા પ્રતાપન-લિકાપણાને લીધે મુત્રમા કહેલી મત્ત ક્રિયાવિધિના જ નાશ થાય, તો પછી તેથી તને શું તીર્થનું જિનશાસનનું પાત્રન-રક્ષણ ક્યું? અર્થાત્ ઉચ્છેદ તને તીર્થનો ઉચ્છેદ કર્યાં. ૬૯.

અહીં કોઈ મક્કા કરે કે જે કામ થયુંએએ ક્યું, ને કરવાથી દેવ મારનાં નથી એ મત્ત બગાડર છે કે નહીં? ને મંકાના નિષ-રણુનાટે કહે છે.—

ધર્મોદયેન કર્તવ્યં કૃતં વહ્નિરંય ચન્ ।

તદા મિથ્યાદૃત્તાં ધર્મો ન સ્થાયઃ સ્થાનકદાયન ॥ ૭૦ ॥

મુદ્ધાર્થ—ધર્મનાં ઉપમવન પૂરે જે કાર્ય થયુંએ કું દેવ ને

જ કરતું એમ ને કહેતા હો, તો પછી મિથ્યાદષ્ટિઓથી કરાતો ધર્મ કદાપિ ત્યાગ્ય (ત્યાગ કરવા લાયક) નહીં જ થાય. ૭૦.

ટીકાર્થ—એ સૂત્રની અપેક્ષા રહિત ઘણા લોકોએ એ કાર્યનું આચરણ કર્યું હોય તેજ ધર્મમાં ઉદ્યમવંત પુરૂષે આચરણ કરવું, એમ કહેતા હો તો કોઈપણ કાળે ઔદ્ગુણિક મિથ્યાદષ્ટિનો ધર્મ ત્યાગ કરવા લાયક નહીં થાય, કેમકે તે ઘણા લોકોએ સેવ્યો છે. જૈનોની અપેક્ષાએ બીજા ધર્મીઓની સંખ્યા ઘણી વધારે છે માટે એ તે મિથ્યાદષ્ટિઓના કરેલા ધર્મનો તું ત્યાગ કરતો હોય, તો તે ઘણાઓએ આચરેલા કાર્યનું પ્રમાણ ન કર્યું એમ તારી કૃતિથી જ સિદ્ધ થાય છે, અને એ તું એમ કહેતો હોય કે તે જિનેશ્વરના મતથી વિરુદ્ધ હોવાથી તેનો ત્યાગ કરું છું, તો સૂત્રોક્ત ક્રિયાનો જ તે અંગીકાર કર્યો એમ સિદ્ધ થાય છે. ૭૦.

તેથી ક્રિયાનો ત્યાગ કરવો તેજ યોગ્ય છે, એમ સ્પષ્ટતાથી કહે છે.—

તસ્માદ્ગત્તાનુગત્યા યત્ ક્રિયતે સૂત્રવર્જિતમ્ ।

ઓપતો લોકતો યા તદનનુશાનમેય હિ ॥ ૭૧ ॥

મુદ્ધાર્થ—તેથી કરીને મતાનુમતિવટ સૂત્રરહિત એ ક્રિયા ઓપ-સંતાએ અથવા લોકસંતાએ કરવામાં આવે છે, તે અનનુશાનજ કહેવાય છે, માટે તેનો ત્યાગ કરવો. ૭૧.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને-પૂર્વે કહેલા દેનુષી એ સૂત્રવર્જિત-સૂત્રમાં કહેલા આચારરહિત ઓપસંતાથી અથવા લોકસંતાથી મતાનુમતિએ કરીને-પરસ્પર લોકોની દેખાડેખીએ કરીને કરવામાં આવતું અનુશાન તે અનનુશાનજ છે એમ બલવું. તેણે અનુશાન મોક્ષમાર્ગના સેવનરૂપ નહીં હોવાથી ત્યાગ કરવાલાયક છે. ૭૧.

એ અનનુશાન કરવાથી શું ફળ થાય ? તે કહે છે.—

અકામનિર્જરાંગત્યં કાયદૈશાદિદોદિતમ્ ।

સકામનિર્જરા તુ સ્યાત્ સોપયોગપ્રવૃત્તિઃ ॥ ૭૨ ॥

મુદ્ધાર્થ—આ અનનુશાનનેવિષે કાયાનો કવેશ થતો હોવાથી તેને આકામ નિર્જરાનું નિમિત્ત કહેવું છે, આકામ નિર્જરા તો ઉપયોગરહિત (શુભ) પ્રવૃત્તિ કરવાથી જ થાય છે. ૭૨.

ટીકાર્થ—આ અનનુશાનનેવિષે કાષ્ટને કવેશ પમાણનો હોવાથી એટલે કાષ્ટ, નેસતું. આમન કરતું વિનેરે કરવાથી સરીરને પરિશ્રમ પમાણતો હોવાથી તે અકામ નિર્જરાનું નિમિત્ત થાય છે, અર્થેન મો-

ક્ષત્રી ઇન્દ્રા ઉત્પન્ન થયેલી ન હોવાથી તે મોક્ષનું કારણ થતું નથી. એટલે તે અનુષ્ઠાન કાંઈક મનુષ્ય, વ્યંતર વિગેરે મતિને પ્રાપ્ત કરનાર પુણ્યનું કારણ હોવાથી સાંસારિક મુખનું નિમિત્ત થાય છે એમ જિનેશ્વરેએ સિદ્ધાન્તમાં કહ્યું છે. અને સકામ નિર્જરા તો એટલે મોક્ષની ઇન્દ્રા પૂર્વક કરેલા ઉદ્યમવડે કરીને જે નિર્જરા-કર્મને ક્ષય થાય છે, તે તો શુદ્ધ ઉપયોગ સહિત-સાધ્યની દૃષ્ટિપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવાથી જ થાય છે. માટે આ અનુષ્ઠાન સેવનારને તો કોઈકને સકામ નિર્જરા થાય છે, બાકી ઘણાને થતી નથી માટે તે ત્યાગ્ય છે. ૭૨.

હવે તહેતુ અનુષ્ઠાન કહે છે.—

સદનુષ્ઠાનરામેણ સદ્દેતુર્માર્ગગામિનામ્ ।

एतच्च चरमावर्तेऽनामोगादेर्विना भवेत् ॥ ७३ ॥

મહાર્થ—માર્ગાનુસારી પુરૂષને સત્ અનુષ્ઠાનની પ્રીતિવડે કરીને તહેતુ અનુષ્ઠાન હોય છે. આ અનુષ્ઠાન અનામોગાદિક વિના ચરમાવર્તનેવિષે (એક પુરૂષ પરાવર્ત સંસાર બાકી રહે ત્યારે જીવને) પ્રાપ્ત થાય છે. ૭૩.

ટીકાર્થ—સત્ એટલે પીતરાગે કહેલા અનુષ્ઠાનનેવિષે-મોક્ષપ્રાપ્તિના ઉપાયના સેવનનેવિષે પ્રીતિએ કરીને તહેતુ તે મોક્ષ જ જીવનેવિષે પ્રવૃત્તિનું કારણ છે એવું અનુષ્ઠાન માર્ગાનુસારીને હોય છે. એ તહેતુ અનુષ્ઠાન અનામોગ-ક્રિયામાં અનુપયોગ તથા આદિ રાજદને લઈને વિસ્મૃતિ, અનાદર, આશંસા ઇત્યાદિ વિના ચરમાવર્તનેવિષે-છેલા પુરૂષ પરાવર્તનનેવિષે અર્થાત્ એક પુરૂષ પરાવર્તપ્રમાણ સંસાર બાકી રહે ત્યારે જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. ૭૩.

ચરમાવર્તને જ વિશેષે કરીને દેખાડે છે.—

धर्मयौवनकालोऽयं भवयालदशाऽपरा ।

अत्र स्यात् सत्क्रियारागोऽन्यत्र चासत्क्रियादरः ॥ ७४ ॥

મહાર્થ—આ ચરમ પુરૂષ પરાવર્ત ધર્મની યુવાવસ્થાનો સમય છે, અને તે સિવાયનો કાળ (અનેક પુરૂષ પરાવર્ત) સંસારની બાહ્યાવસ્થા છે. એ ચરમ પુરૂષ પરાવર્તમાં સત્ક્રિયાનેવિષે રામ હોય છે, અને બીજા ત્યાર અમાડના કાળમાં અસત્ક્રિયાનેવિષે આદર હોય છે. ૭૪

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલા લક્ષણવાળો ચરમ પુરૂષ પરાવર્ત ધર્મની યુવાવસ્થાનો સમય છે, અને બીજો એટલે અનેક પુરૂષ પરાવર્તનો કાળ એ મોહની વૃદ્ધિવાળો હોવાથી સંસારની બાહ્યા-

વસ્થા-કુમારાવસ્થા છે. આ કહેલા ચરમાવર્તનેવિષે સત્ક્રિયાક્રીડપર રાગ દોષ છે એટલે સ્વરૂપે કરીને મુંદર એવી આહુસાદિકમય સર્વજ્ઞે કહેલી વિધિયુક્ત જો વન્દન, આચરણ અને પ્રતિપાદન વિગેરેરૂપ ક્રિયા, તેનાપર રાગ-પ્રીતિ દોષ છે, અને બીજે સ્થાને એટલે અનેક પુરુષ પરાવર્તનેવિષે અસત્ક્રિયાનો એટલે કહેલી ક્રિયાથી વિપરીત ક્રિયાક્રીડપર આદર-પ્રીતિ દોષ છે. કેમકે તે ક્રિયા સાવધાનિક દોષના રૂપભૂત ચિત્તવન કરનારી નથી. ૭૪.

ધર્મની પુષાવસ્થાના કાળવરે શો વિશેષ છે? તે કહે છે.—

ભોગરામાઘયા યૂનો વાલક્રીડાઽસિલા દિયે ।

ધર્મે યૂનસ્થા ધર્મરામેણાસત્ક્રિયા દિયે ॥ ૭૫ ॥

મૂલાર્થ—જેમ પુષાન પુરૂષને ભોજના રાગને ક્ષીણે સમમ બાહ્યાવસ્થાની ક્રીડા લગ્નકારક થાય છે, તેમ ધર્મનેવિષે પુષાવસ્થા પામેલા પુરૂષને ધર્મપરના રાગે કરીને સમમ અસત્ક્રિયા લગ્નકારક થાય છે. ૭૫.

ટીકાર્થ—હે વત્સ! જેમ પુષાવસ્થાવાળા પુરૂષને કમવિલાસ-રૂપ ભોજનેવિષે રાગ યવાથી સમમ બાગક્રીડા એટલે નાની વયના કુમારોની ક્રીડા-મૂળતું ઘર કરતું, લાકડીના ઘોડાપર બેસતું, પરસ્પર વર વધુ થતું, દત્તાદિ રમવાના પ્રકાર લગ્નને માટે થાય છે, અર્થાત્ પછી તે તેવી ક્રીડા કરતો નથી, તેજ પ્રકારે સદ્ગતિને આપનાર ધર્મનેવિષે તરુણ અવસ્થાવાળા-વૃદ્ધિ પામતા ધર્મના પરિણામવડે પુષ્ટ યજ્ઞેલા પુરૂષને ધર્મનેવિષે રાગ યથેચ્છા દોષથી અસત્ક્રિયા-અસર્વજ્ઞે કહેલી તથા અનિયમિતે કરાતી ક્રિયા મેક્ષના ઉપાયભૂત નહીં દોષથી તેને લગ્નને માટે થાય છે, તેથી તે તેવી ક્રિયા કરતો નથી. ૭૫.

એજ વાત વિશેષે કરીને કહે છે.—

ચતુર્થ ચરમાવર્તે તસ્માદ્ધર્માનુરાગતઃ ।

અનુજ્ઞાનં વિનિર્દિષ્ટં ધીજાદિક્રમસંગતમ્ ॥ ૭૬ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને ચરમાવર્તનેવિષે ધર્મના અનુરાગને ક્ષીણે બીજાદિકના ક્રમે કરીને યુક્ત એવું ઘણું અનુજ્ઞાન કહેવું છે. ૭૬.

ટીકાર્થ—તે હેતુમાટે તજ્ઞેશુ નામનું ઘણું અનુજ્ઞાન-પરમસની પ્રાપ્તના ઉપાયનું સેવન ધર્મના અનુરાગથી-રૂપને ધર્મધર પ્રીતિભાવ યવાથી એક પુરુષ પરાવર્તે એટલે સંસાર રોગ રહે ત્યારેજ પ્રાપ્ત થાય એમ કહેવું છે. તે અનુજ્ઞાન કેવું છે? તે કહે છે.—બીજાદિકના ક્રમે

કરીને એટલે આર શરણ કરવે કરીને, શુદ્ધની અતુભાદનાએ કરીને તથા કુશળની નિંદા કરવાએ કરીને ઉત્પત્ત ન થવડા યમકિનની પ્રશંસા બીજ તથા આદિ પદે કરીને અંકુર, કાંડ, નામ, પુષ્પ તથા ફળના ક્રમવડે-પરિપાટીવડે શુદ્ધ એવું અનુષ્ઠાન ચરમાવર્તનેવિરે થાય છે. તે બીજાદિકનો અનુક્રમ આપ્રમાણે બતાવ્યો છે—ચિત્રિતોસાવયા ચોગાદુ-રાવુદયઃ કમાન્ । કલ્પમિદ્ધિ તથા ધર્મચોગાદિ ચિદુત્પન્નાઃ ॥ ૧ ॥ ધર્મ ધર્મ-ચોગસ્ય સપ્રસંગાદિ તટ્ટનમ્ । તદ્વિભાગવૃત્તાદિ સ્વાન્ કલ્પમિદ્ધિમ્નુ મિર્ત્તિઃ ॥૨॥ ધિન્ના મષ્ટાપનુશનદેવમાનુવર્મનઃ । કમેચાકુરમ્કાંદનાલુગ્નમમા મળાઃ ॥૩॥ જેમ વિધિપૂર્વકે વારેલા બીજમાંથી અંકુરાદિકનો ઉદય થાય છે તેમ ધર્મરૂપી બીજ થકી પણ ફળની સિદ્ધિ થાય છે, એમ પંદિત પુરોહ કહે છે. ધર્મનેવિષે રહેલા સત્પુરોહની પ્રશંસા વિગેરે કરવી, તે ધર્મરૂપી બીજનું વાવવું છે, અને પછી તે ધર્મનું ચિત્રવન વિગેરે કરવું, તે અંકુરાદિક છે, અને તેથી થયેલી મુક્તિ, એ ફળની ચિદ્ધિ છે. તેમાં ધર્મનું ચિત્ર-વન એ અંકુર છે, સત્સાશ્રનું થવળુ એ સત્કાંડરૂપ છે, સાશ્રમાં કહેલ વિધિપૂર્વકે ક્રિયા કરવી એ નાગ છે અને તેથી દેવ તથા મનુ-ષ્યની સંપદા પ્રાપ્ત થાય એ તેના પુષ્પસમાન માનેલાં છે. ૭૬.

કહેલા જ ક્રમને આર રચીકવડે બતાવે છે.—

ધીર્જં ચેહ જનાન્ દૃષ્ટ્વા શુદ્ધાનુષ્ઠાનકારિણઃ ।

વહુમાનપ્રશંસામ્યાં ચિકીર્ષા શુદ્ધગોચરા ॥ ૭૭ ॥

મૂલાર્થ—આ જિનશાસનનેવિષે શુદ્ધ અનુષ્ઠાન (ક્રિયા)ને કરનારા મનુષ્યોને જોઈને તેના બહુમાન અને પ્રશંસા (સ્તુતિ)વડે શુદ્ધ વિષય-વાળી ક્રિયા કરવાની જે ઇચ્છા, તેજ બીજ કહેવું છે. ૭૭.

દીકાર્થ—આ જિનશાસનનેવિષે તદ્દેતુ નામના અનુષ્ઠાનના ઉદય કાળે શુદ્ધ-સર્વસે કહેલા વિધિપૂર્વકે અનુષ્ઠાન-ભાક્ષના ઉપાપત્તું એવન તદ્દરૂપ ક્રિયા કરનારા બાહ્ય મનુષ્યોને જોઈને શુદ્ધ અનુષ્ઠાનમાં બહુમાન-આશ્વંતર પ્રીતિ અને પ્રશંસા-શુદ્ધ ક્રિયાની સ્તુતિ, તેવડે કરીને શુદ્ધ અનુષ્ઠાન કરવાના વિષયવાળી જે ક્રિયા કરવાની ઇચ્છા ઉત્પત્ત થાય છે, તેજ બીજરૂપ છે એટલે ધર્મરૂપી વૃક્ષનું બીજરોપણ કરવામાં કારણુચત છે. એ સત્પ્રશંસારૂપ બીજ કમ્બુ. ૭૭.

હવે અંકુર ને રક્ષિ બતાવે છે.—

તસ્યા યવાનુવન્ધશ્ચાકલંકઃ કીર્ત્યતેઽકુરઃ ।

તદ્દેત્વન્વેષણા ચિત્રા સ્કન્ધકલ્યા પ્ચ ઘર્ણિતા ॥ ૭૮ ॥

મૂલાર્થ—તે શુદ્ધ અનુષ્ઠાન કરવાની ઇચ્છાનો જ કલંક રહિત અનુબંધ એને અંકુર કહે છે, અને વિવિધ પ્રકારની તેના હેતુની ગવે-
ષણાને રક-ધરૂપ કહેલી છે. ૭૮.

ટીકાર્થ—તે પૂર્વે કહેલા શુદ્ધ અનુષ્ઠાન કરવાની ઇચ્છાનો જ કલંક રહિત-આકાંક્ષાદિક દોષ રહિત અનુબંધ-અર્ભ (સતત) મનો-
રથની એળીતું પ્રવર્તન અથવા સહચારીપણું એ ધર્મવૃક્ષનો અંકુર
કહેવાય છે, તથા નાના પ્રકારની તેના હેતુની ગવેષણા એટલે તે
અનુષ્ઠાનની શુદ્ધિની પ્રાપ્તિના હેતુઓ-કાગ, વિનય વિગેરે વિકલતા-
રહિત ઉત્પત્તિનાં સાધનોની ગવેષણા-તેના અન્વયવાળા ધર્મના અનુ-
સંધાનનો વિચાર પ્રવર્તે તે ધર્મરૂપી વૃક્ષના રકંધરૂપ કહેલ છે. આ
શ્લોકમાં અંકુર અને રકંધ-કાંક એ એ કલા. ૭૮.

હવે ધન અને પુષ્પ બતાવે છે.—

પ્રવૃત્તિસ્તેષુ ચિત્રા ચ પત્રાદિસદૃશી મતા ।

પુષ્પં ચ ગુરુયોગાદિહેતુસંપત્તિલક્ષણમ્ ॥ ૭૯ ॥

મૂલાર્થ—તેના અનુષ્ઠાનને વિષે વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિને પત્રા-
દિક સદૃશ માનેલી છે, તથા શુદ્ધ સમાગમ વિગેરે કારણોની સમૃદ્ધિને
પુષ્પરૂપ કહેલ છે. ૭૯.

ટીકાર્થ—તેમનેવિષે-પૂર્વોક્ત અનુષ્ઠાનની શુદ્ધિના હેતુરૂપ આઠ
આઠ પ્રકારના કાગ, વિનયાદિક જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના આચારને
વિષે મહા, આચેવના આદિ અનેક પ્રકારની જે પ્રવૃત્તિ તે પત્ર,
શાખા અને પ્રતિશાખાદિકની લુક્ષ માનેલી-કહેલી છે. તથા શુદ્ધ-
નો-ગીતાર્થ આચાર્યદિકનો સંયોગ-સમાગમ, સાસનું થવળુ તથા અ-
ગ્રાસ વિગેરે રૂપ શુદ્ધ કારણની સંપત્તિવડે પુષ્પ એવો પુરુષજ કાગ
વિનયાદિક અંગોનું સેવન કરવામાં સમર્થ થાય છે. આટે તે રૂપ પુષ્પ
ધર્મવૃક્ષનાં પુષ્પાની સમૃદ્ધિ કહેલી છે. ૭૯.

પ્રતિ તેનું ફળ બતાવે છે—

ભાવધર્મસ્ય સંપત્તિર્થા ચ સદૃશનાદિના ।

ફલં તદ્વચ વિશેયં નિયમાન્મોહમાધકમ્ ॥ ૮૦ ॥

મૂલાર્થ—તથા સત્ દેશનાદિક કરીને જે ભાવધર્મની પ્રાપ્તિ થાય
તેજ એવી નિશ્ચયથી જોડાને માધન્યર ફળ બતાવે. ૮૦.

ટીકાર્થ—તથા ગીતાર્થ આચાર્યદિકના મહાગમથી સત્ નિદેશ
એટલે વ્યવસ્થિત વસ્તુસ્વરૂપને કહેનારી દેશના તથા તે સંબંધી પ્રસા-

દિકે કરીને ભાવધર્મની-ઔપસમિક, ક્ષાયિક કે ક્ષાયોપસમિક સમક્રિતની અથવા આત્માના સહજ ધર્મની જે સમૃદ્ધિ-પ્રાપ્તિ, તે રૂપ અવરુપણાએ કરીને મોક્ષનું સાધક એવું અહીં રૂઢી જણાવ્યું. ૮૦.

હવે અમૃતાનુષ્ઠાન કહે છે.—

સદ્ગો ભાવધર્મો હિ શુદ્ધચન્દનગન્ધવત્ ।

પતદ્ધર્મમનુષ્ઠાનમમૃતં સંપ્રચક્ષતે ॥ ૮૧ ॥

મૂલાર્થ—ચંદનના ગંધની જેમ સહજ અને શુદ્ધ એવો ભાવધર્મ છે, તે ભાવધર્મથી ભિન્નિત એવું જે અનુષ્ઠાન તે અમૃતાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. ૮૧.

ટીકાર્થ—સહજ—સ્વાભાવિક એટલે આત્માનું વાસ્તવિક રૂપ તથા શુદ્ધ—સર્વ દોષરહિત એવો ભાવધર્મ—આત્માનો જ્ઞાનાદિકનેવિષે પરિણુભવારૂપ ઉપયોગ તે ચંદનના ગંધની જેમ એટલે જેમ ચંદનનો ગંધ ચંદનથી અભિન્ન છે તેમ, (સહજ અને શુદ્ધ એવો ભાવધર્મ) આત્માથી અભિન્ન છે. આ પ્રત્યક્ષ દેખાતા સ્વરૂપવાળો આત્મધર્મ જેની અંદર રહેલો હોય એવું અનુષ્ઠાન એટલે મોક્ષના ઉપાયનું સેવન તે અમૃતાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. ૮૧.

હવે બે શ્લોકવડે અમૃતાનુષ્ઠાનનું લક્ષણ કહે છે.

જૈનીમાજ્ઞાં પુરસ્કૃત્ય પ્રવૃત્તં ચિત્તશુદ્ધિતઃ ।

સંયેગગર્ભમત્યન્તમમૃતં તદ્વિદો વિદુઃ ॥ ૮૨ ॥

મૂલાર્થ—જિનેશ્વરની આજ્ઞાને આગળ કરીને ચિત્તની શુદ્ધિથી જે કાર્ય અત્યંત સંયેગ સહિત પ્રવર્ત્ય હોય, તેને તેના જાણનાર (તીર્થંકરાદિક) અમૃતાનુષ્ઠાન કહે છે. ૮૨.

ટીકાર્થ—જિનેશ્વરે કહેલી આજ્ઞાને એટલે સિદ્ધાંતમાં કહેલા માર્ગને આગળ કરીને—સર્વ ધર્મ કાર્યોનેવિષે તેને મુખ્ય કરીને અર્થાત્ આગમમાં કલાપ્રમાણે જ કરવા વડે કરીને અત્યંત સંયેગ સહિત—મોક્ષની અભિલાષાપૂર્વક ચિત્તની શુદ્ધિથી—મનના શુદ્ધ ઉપયોગથી જે અનુષ્ઠાન કરેલું હોય તે અમૃતાનુષ્ઠાન કહેવાય છે, એમ તેના જાણનાર—તીર્થંકરાદિક કહે છે. ૮૨.

સાસ્ત્રાર્થાલોચનં સમ્યક્ પ્રણિધાનં ચ કર્મણિ ।

કાલાર્ચંગાવિપર્યાસોઽમૃતાનુષ્ઠાનલક્ષણમ્ ॥ ૮૩ ॥

મૂલાર્થ—સારી રીતે સાસનના અર્ચનું ચિતવન, ક્રિયાનેવિષે મનની

મતા તથા કાલાદિક અંગોનો અવિપર્યાસ એ અમૃતાનુષ્ઠાનનું
છે. ૮૩.

ટીકાર્થ—જે ભવ્ય પ્રાણીને સારી રીતે-શુદ્ધ ભાવથી સામ્ય-જિનામ-
વિષે કહેલા અર્થોનું-જીવાદિક પદાર્થોનું આલોચન-નય હેતુ વિગેરેવડે
પતિ, સ્થિતિ અને પ્રવચકારા ચિતવન હોય, તથા ક્રિયાનેવિષે
નની એકામતા હોય, તથા કાલ એટલે અગાદિકના અધ્યયનની
ભણવાની) ક્રિયાનો અવસર એ વિગેરે જે અંગો-ઉપાયો એટલે સત્
અનુષ્ઠાનને વિષે તથા એકામતાને વિષે જીવના પ્રયોજકો. ત્યાં આદિ
જે ઉ તેથી વિનય અને જીવમાન વિગેરે એવીશ અંગો (આચારના
દો) ભણવાં. એ સર્વનો અવિપર્યાસ એટલે તેમાં અન્યથા આચરણ
થાય, તે અમૃતાનુષ્ઠાનનું લક્ષણ બનેલું. ૮૩.

કહેલાં અનુષ્ઠાનોમાં સત્ અને અસતનો વિભાજ દેખાડે છે.—

द्वयं हि सदनुष्ठानं त्रयमत्रासदेव च ।

तत्रापि चरमं श्रेष्ठं मोहोमविपनाशनात् ॥ ૮૪ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—આ પાંચ પ્રકારના અનુષ્ઠાનમાં છેલાં બે અનુષ્ઠાનો સત્
છે, અને પ્રથમનાં ત્રણ અસત્ છે. તે બેમાં પણ છેલ્લું અનુષ્ઠાન મોહ-
રૂપી ઉત્તમ વિષનો નાશ કરનાર હોવાથી શ્રેષ્ઠ છે. ૮૪.

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલાં પાંચ અનુષ્ઠાનોને વિષે છેલાં બે સત્
અનુષ્ઠાન બનેલાં અને પ્રથમનાં ત્રણ અસત્-અમુદર બનેલાં. તે છેલાં
બેમાં પણ છેલ્લું અમૃતાનુષ્ઠાન મોહ—અજ્ઞાન અથવા મોહનીય
કર્મરૂપ અત્યંત ઉત્કટ વિષ વિકારનો નાશ કરનાર હોવાથી શ્રેષ્ઠ-
અતિપ્રધાન છે. ૮૪.

સત્ અનુષ્ઠાનનું લક્ષણ કહે છે.—

आदरः करणे प्रीतिरविघ्नः संपदागमः ।

जिज्ञासा तज्ज्ञसेवा च सदनुष्ठानलक्षणम् ॥ ૮૫ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—આદર, ક્રિયા કરવામાં પ્રીતિ, અવિઘ્ન, જ્ઞાનાદિક સંપ-
ત્તિની પ્રાપ્તિ, બળવાની ઈચ્છા તથા તેના બળનારની સેવા, એ સત્
અનુષ્ઠાનનું લક્ષણ છે. ૮૫.

ટીકાર્થ—આદર એટલે જાતનું મહત્ત્વ, તપસ્યા અને વૈષાકૃત્યા-
દિકનો સ્વીકાર, તથા કરવામાં પ્રીતિ એટલે વિહાર, આચરણક વિગેરે
ક્રિયા કરવામાં પ્રીતિ, તથા અવિઘ્ન એટલે ધર્મને વિષે આધાતનો

અભાવ, તથા જ્ઞાનાદિક લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ, તથા જિજ્ઞાસા એટલે વાસ્તવિક ધર્મોદિકને જાણવાની ઇચ્છા, તથા તે વસ્તુધર્મને જાણનાર મીતાર્ય મુનિઓની સેવા, એ સર્વ એક મોક્ષના ઉપાયરૂપ સત્ અનુષ્ઠાનું લક્ષણ છે. ૮૫.

ઉપર કહેલાં બન્ને સત્ અનુષ્ઠાનને યોગના પ્રકારનેવિષે ઉતારે છે- ઘટના કરે છે.—

भेदैर्भिन्नं मवेदिच्छाप्रवृत्तिस्थिरसिद्धिभिः ।

चतुर्विधमिदं मोक्षयोजनाद्योगसंज्ञितम् ॥ ૮૬ ॥

મૂળાર્થ—ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થિરતા અને સિદ્ધિ એવા પ્રકારે ભેદ પામેલું, તથા જીવને મોક્ષની સાથે જોડવાથી 'યોગ' નામનું, આ અનુષ્ઠાન ચાર પ્રકારનું છે. ૮૬.

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલું અનુષ્ઠાન ઇચ્છા-સાક્ષના અર્થને જાણવાની અભિલાષા, પ્રવૃત્તિ-વ્રતાદિક અર્થવાળા સાધનનેવિષે પ્રવૃત્તિ કરવી, સ્થિરતા-વ્રતાદિકનેવિષે અતિચારરહિતપણું અને સિદ્ધિ-બીજાઓને ધર્મ પમાડનારી શક્તિ, એવા ભેદ કરીને ભેદ પામેલું તથા જીવને મોક્ષનીસાથે જોડનાર-સંબંધ કરનાર હોવાથી યોગ નામને પામેલું આ અનુષ્ઠાન ચાર પ્રકારનું છે. ૮૬.

હવે કહેલા ભેદોને ઉદ્દેશના અનુક્રમે બે રજોકવટે વિવરણ કરે છે.—

इच्छा तद्यत्कदा प्रीतियुक्ताऽविपरिणामिनी ।

प्रवृत्तिः पालनं सम्यक् सर्वत्रोपशमान्वितम् ॥ ૮૭ ॥

મૂળાર્થ—જેને યોગસ્વરૂપના દર્શનવાળી કથા વિપરિણામરહિત અને પ્રીતિયુક્ત હોય, તે ઇચ્છા યોગ કહેવાય છે. તથા સર્વત્ર ઉપશમવડે યુક્ત સમ્યક્ વ્રતાદિકનું પાલન કરવું, તે પ્રવૃત્તિયોગ કહેવાય છે. ૮૭.

ટીકાર્થ—જે પુરૂષને યોગસ્વરૂપના દર્શનવાળી કથા-ધર્મોપદેશની વાતો વિપરિણામ રહિત-યોગ ધર્મમાં વિમુખ્ત કરનારી ન હોય, પરંતુ સન્મુખ કરનારી હોય તથા પ્રીતિયુક્ત-પ્રેમદાયક હોય, તે ઇચ્છા-યોગ કહેવાય છે. તથા સર્વત્ર-સર્વ પ્રાણીઓને વિષે સર્વ કાળે અને સર્વ ક્ષેત્રનેવિષે ઉપશમવડે-શાંતિવડે સહિત સમ્યક્-જે ભાંગે અદણ કર્યું હોય, તે જ પ્રમાણે વિવિધવૈક અદણ કરેલા વ્રતનું પાલન કરવું, તે પ્રવૃત્તિ નામનો યોગ કહેવાય છે. ૮૭.

સત્સયોપસામોત્કર્ષાદિતિચારાદિચિન્તયા ।

રહિતં તુ સ્થિરં સિદ્ધિઃ પરેપામર્થસાધકમ્ ॥ ૮૮ ॥

મુદાર્થ—સત્ સયોપસમના ઉત્કર્ષથી અતિચારાદિકની ચિંતાએ રહિત સ્થિરયોગ કહેવાય છે. અને બીજાઓના અપનું સાધન તાર સિદ્ધિયોગ કહેવાય છે. ૮૮.

દીક્ષાર્થ—ઉદય પામેલા મોહનીય કર્મનો અનુભવરૂપે સય અને ઉદય પામેલા મોહનીય કર્મના ઉદયનો નિરોધ કરવો એ સયોપસમ કહેવાય છે, તે સયોપસમના ઉત્કર્ષથી અતિચાર-નનની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવાના પરિણામ તથા વ્યાપાર. આદિ રાજ્યથી અતિ મ, બનિશ્ચ અને અનાચારની ચિંતા રહિત-તેવા પ્રાપ્તતા મનના પરિણામ રહિત જે યોગ તે સ્થિર યોગ કહેવાય છે, તથા અન્ય પ્રાપ્તિ-પામે અર્થસાધક-ધર્મની સિદ્ધિ આપનાર જે અનુષ્ઠાન તે સત્સયોગ કહેવાય છે. ૮૮.

હવે ચાર રસોડોચરે તે ચારે યોગનો વિશેષ દેખાડે છે -

ભેદા રમે વિચિત્રાઃ સ્પુઃ સયોપસમભેદતઃ ।

શ્રદ્ધાપ્રીત્યાદિયોગેન મધ્યાનાં માર્ગગામિનામ્ ॥ ૮૯ ॥

મુદાર્થ—આ ભેદો મજ્જા, પ્રીતિ વિગેરેના યોગચરે નાનકડાની બધાંરોને સયોપસમના ભેદથી વિચિત્ર પ્રકારના દોષ તે ૮૯.

દીક્ષાર્થ—આ પૂર્વે કહેતા ભેદો-દંબ્યાયોગ વિગેરે પ્રકારે. સયોપસમના ભેદથી-રોની તરતમનાથી વિચિત્ર પ્રકારના દોષ અને અપાપ પરિણામરૂપ અનેક પ્રકારના થાય છે, કોને થાય છે ? ૧. ૩૬ છે.-મજ્જા-આસ્તિકપણું, પ્રીતિ-દેવ, ગુરુ અને ધર્મપરની રૂપે ૧૫૫. રૂના યોગચરે-પ્રાપ્તિરૂપે આનંદપરની બધાંરે એકસામિતિય. ૩૫૫ને દોષ છે. એટલે એ ચાર યોગમાંથી કોઈ બધાંરે મજ્જાપર અને કોઈ બધાંરે પ્રીતિયોગ દંબ્યાદિ દોષ છે, એમ અનુક્રમ. ૮૯.

હવે દંબ્યાદિ રોનોના રૂપનો પ્રભાવ અડીને કહે છે.-

અનુવંષા ચ નિવેદઃ સંયેગઃ પ્રત્યક્ષમ્ ॥

પરેપામનુમાયાઃ સ્પુરિષ્ટાદીનાં વધાનમ્ ॥ ૯૦ ॥

મુદાર્થ—એ દંબ્યાદિ રોનોના અડીને અડીને, નિવેદ, સંયેગ અને પ્રત્યક્ષ એ અડીને-પ્રત્યક્ષ દોષ છે. ૯૦.

અને આચરણ એટલે શુભ ભાવનાનો અભ્યાસ કરવા વિગેરે તેના ઉપાયનું સેવન કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે યોગ્ય છે. તે પર દશાત કહે છે કે-રોગી માણસનું મગસોધન એટલે જહરમાં રહેલા મગની વિરેચનાદિકે કરીને શુદ્ધિ કર્યા વિના અર્થાત્ તે મગને બહાર કાઢ્યા વિના રસાયણ-તામબરમાદિક મહા ઔષધ આપ્યું હોય, તો પણ તે તેને શા ઉપયોગનું થાય-રોગની નિવૃત્તિ કરવારૂપ શું કાર્ય કરે? કાંઈપણ ન કરે. તેની જ જેમ મનની શુદ્ધિ કર્યાવિના કરેલું ધર્મોપદાન પણ મુમુક્ષુજનને સફળ થતું નથી. ૬૬.

પોતાને સમાદિક દોષો ઉત્પન્ન થવામાં પોતાનું મન જ કારણરૂપ છે, તે કહે છે.—

પરજને પ્રસન્નં કિમુ રજ્યતિ દ્વિપતિ યા સ્વમનો યદિ નિર્મલમ્।
વિરહિણામરતેર્જગતો રતેરપિ ચ કા વિકૃતિર્વિમલે વિધ્યા॥૧૭॥

મૂલાર્થ—જો પોતાનું મન નિર્ભગ હોય, તો બીજાં માણસો પોતાનાપર અત્યંત રાગ અથવા દ્વેષ કરે તો પણ તેથી શું? કાંઈ જ નહીં. ચંદ્રનાં કિરણો ભેગાથી વિરહીજનોને અપ્રીતિ થાય અને બીજા જગતના છવોને રતિ-પ્રીતિ થાય, તો તેથી કરીને નિર્ભગ એવા ચંદ્રને વિષે શો વિકાર થાય? કાંઈ જ નહીં. ૬૭.

ટીકાર્થ—હે આત્મા! જો પોતાના ચિત્તની વૃત્તિ નિર્ભગ એટલે રાગ, દ્વેષ અને મોહના જનરૂપ દોષરહિત હોય તો બીજા જનો એટલે મિત્ર, સેવક, શત્રુ, પતિ, પત્ની વિગેરે પરજનો પોતાનાપર અત્યંત રાગી થાય એટલે પોતાના શુભ અને રૂપમાં મોહ પામે તથા ભક્તિ રાગમાં તત્પર થાય, અથવા અત્યંત દ્વેષ કરે એટલે ધર્મપરના દ્વેષને લીધે ઉપસર્ગાદિક કરે, તો પણ તેથી શું? એટલે યોગીજનને તેનાથી શો હર્ષ કે શોક થાય? અથવા શું દુઃસહ થાય? કાંઈ જ ન થાય. તે પર દશાન્ત કહેછે.—વિરહી જનોને એટલે ભત્રીના વિયોગ-વાળી સીંચોને અને સીંચોના વિરહવાળા પુરોને ચંદ્રના ઉદયથી અરતિ-સંતાપ થાય, તથા જગતના બીજા જનોને રીત કિરણોના પ્રકાશથી આનંદની ઉત્પત્તિ થાય, તો તે બંનેથી નિર્ભગ એટલે સ્વભાવથી શુદ્ધ અને વાદગાદિકના આચરણ રહિત એવા ચંદ્રનેવિષે શો વિકાર થાય? કાંઈ જ નહીં. ૬૭.

પોતાને શોકાદિક ઉત્પન્ન થવામાં બીજો કોઈ પણ કારણ ભત્રી નથી, તે કહે છે.—

રુચિતમાકલયજનુવસ્થિતં સ્વમનસૈવ હિ શોચતિ માનવઃ ।

उपनते स्मयमानमुखः पुनर्भवति तत्र परस्य किमुच्यताम् ॥૧૮॥

મૂર્તાર્થ—મનુષ્ય પોતાની અભીષ્ટ વસ્તુને પ્રાપ્ત ન થયેલી બાબતને પોતાના મનવડે જ શોક કરે છે, અને તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થયાથી પાછો દસના મુખવાળો થાય છે, માટે તેમાં બીજાને કારણભૂત શીકીને કહેવાય? ૬૮.

દીકાર્થ—હે આત્મા ! તું જો, કે મનુષ્ય પોતાની અભીષ્ટ મુખારિક વસ્તુને ઉપાય કર્યા છતાં પણ નહીં પ્રાપ્ત થયેલી બાબતને પોતાના ચિત્તવડે જ શોક કરે છે. તથા તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થયેથી પાછો નવંદુખ મુખવાળો થાય છે. માટે તે શોક અને લાંબી ઉત્પત્તિમાં બીજાનું ક્ષેત્રે પોતાના મન સિવાય બીજા દેવદતાદિકનું શું કારણભૂત છે? જો છે એમ કહેતો દો તો કહે, અર્થાત્ બીજું કોઈ કારણભૂત નથી. ૬૯.

નીચે કહેલાં સંક્ષેપાવડે મનરૂપી વાનર જ દુઃખદાયી છે, તે કહે છે.—

चरणयोगप्रदान् प्रविशोडयन् शमरसं सकलं विकिरत्यथः ।

चपल एव मनःकपिरुचकं रमयणिविदधानुमुनिस्तु किम् ॥૧૯॥

મૂર્તાર્થ—આ અત્યંત અપજ્ઞ મનરૂપી કપિ (વાનર) આરિત્રતા પોષરૂપી ધર્મઆત્માને ઉર્ધ્વ મૂખે દોડવીને સમગ્ર સમનારૂપી રસને નીચે દેખી નાખે છે, તો મુનિરૂપી રસઆપ્તારી તેનો શો ઉપાય કરે? ૬૯.

દીકાર્થ—હે સ્વામી ! આ-પોતાના અનુભવથી પ્રત્યક્ષ એવો મનરૂપી મકંડ (વાનર) અત્યંત અપજ્ઞ છે. તે શું કરે છે? તે કહે છે.—મર્યાદાગતિ અને દેશવિરતિરૂપ આરિત્રતા પોતો ક્ષેત્રે સમા, મદુદ્યા અને નિયતનાદિક સ્વપ્રકાશવદરૂપી ધર્મઆત્માને-સમગ્ર અર્પણે માધનભાગના રમણી બરેલા પૂર્વ કવચાને ઉન્નત થઈને ઉર્ધ્વ માટે પાડી છે તેનાથી નમસ્વ ત્યાગ રમરૂપી મુનિદિકને નીચે ક્ષેત્રે વિચાર, કામ, તૃષ્ણા, મેઘ અને મદરૂપ વાદ પક્ષવાળા દુર્વૈભાવરૂપ મનરૂપેરિતે દેખી નાખે છે તેને રમરૂપિન કહી દે છે. તો (તે વખતે) મ.પુરૂષી રમનો બદલાવી શું કરે? ક્ષેત્રે તેના નિવારણનો શો ઉપાય કરે? જો કદાચ નિવારણદિકનેવિશે ન-પર થાય તો તે (ચિત્ત કપિ) રમરૂપી નિવારણ, આજી તે નિવારણ બીજું તો કંઈપણ તેના નિવારણનું કારણ નથી. ૭૦.

મનરૂપી અથ સંપ્રમની સ્થિતિનારૂપી ભુમિને ખોદે છે. તે પ-
તારે છે.—

મતતદુદ્ધિતસંયમભૂતલોત્થિતરજોનિકરૈઃ પ્રથયન્મમઃ ।
અતિદંદ્ય મનસ્તુરગો ગુણૈરપિ નિયંત્રિત એપ ન તિષ્ઠતિ ॥૧૦૦॥

મુકાર્થ—નિરંતર પોતાના પત્તરને ખોદતા નથી. તે
દેહના પૂજના સમૂહાવરે અધિકારને વિસ્તારે છે. તે
મનુષ્ય ગુણો (દોષ) વડે બાંધાય છે. તે પાત્ર નિરંતર ને

દીકાર્થ—હે પ્રાણી ! આ-અનુભવથી પ્રાપ્ત
રૂપી અથ અત્યંત પ્રબલ ગુણોવરે-જાનાતિકે રૂપ
છતાં પણ સ્થિર રહેતો નથી. તે (મનરૂપ) અથ
રહે છે.—નિરંતર ચપગ રચનાવપાનાને કારણે
રૂપી કર્કશીલ કરેલા સંપ્રમરૂપી ભૂતરૂપી મન
પૂજના નિષાસરમાનભૂત સંયમપૂરવીથી તે
મનરૂપી પૂજના સમૂહાવરે તમને ક્ષેત્રે અસાધ્ય
રૂપી અધિકારને વિસ્તાર કરેલો જ રહે છે.
રૂપી અથ) દુર્લભ છે-જોઈથી (મન) કરી શકાય નથી.

મન દુઃખે કરીને દીકરી સાકાય એવા પવન તે.

શિવપ્રયોગનમારમલિગ્નુષઃ કુસુમમાયકપાયકદીપક ।
અદ્ય કોઽપિ મનઃપવનો વતી શુભમતિદુઃમગંતતિભગવત ॥૧૦૧॥

મુકાર્થ—અરો ! આ મનરૂપી વાયુ અદ્ય નથી.
દેહો તે જિનેશવના વચનરૂપી વચમારુગ દાન
પ્રત્યક્ષિત કરે છે. અને શુભ મનરૂપી દુઃસમજનને નથી.

દીકાર્થ—અરો ! હે આત્મા ! આ સંયમ
રહેલો મનરૂપી પવન ક્ષેત્રે સંયમ અવધાન
વાયુ અપૂર્વ-અત્યંત અલગ છે. દેહો તે (મનરૂપ) વાયુ
શરીરના વચન-સંજ્ઞાનારૂપી વચમારુગ-વિદેશ પદ્મપદ્મ સાકાય
મનરૂપી મનુષ્યને દેહ છે, ક્ષેત્રે નેવા ઉપર નુ દાનુ રૂપી નરક
રૂપ છે. તથા મને કુલરૂપી વાયુ છે એવા કારણરૂપી અગ્નિ
પ્રેમવિગ્ન રહે છે. ક્ષેત્રે મનવિગ્નની વૃદ્ધિ કરવા દોષ છે. તે
દીપક છે. તથા દુઃખપ્રેમ અવધાન વૃદ્ધિ રૂપ દંડિગ દુઃખ
રૂપે આપવા મનરૂ (૩૦૩૫) આ અદ્ય રહે છે. તે
આત્માને વતી ન રહેલો. મનરૂપી વાયુ અદ્ય અન્યરૂપે રહે છે. ૧૦૧.

મન મદાંધ હરતીરૂપ છે, તે કહે છે.—

ચરણગોપુરમંગપરઃ સ્ફુરત્સમયવોધતરૂનપિ પાતયન્ ।

અમતિ યદ્યતિમત્તમનોગજઃ ક્વ કુશલં શિવરાજપથેતદા ॥૧૦૨॥

મૂલાર્થ—ચારિત્રરૂપી ગોપુર (દરવાજા) નો ભંગ કરવામાં તત્પર અને સ્ફુરણાશ્રમાન સિદ્ધાન્તના બોધરૂપી વૃક્ષોને પણ પાડી નાખનાર એવો અતિ મદોન્મત્ત મનરૂપી હરતી ને બ્રમણ કરતો હોય, તો પછી મોક્ષરૂપી રાજમાર્ગમાં કુશળતા ક્યાંથી હોય? ન જ હોય. ૧૦૨.

ટીકાર્થ—હે આત્મા! ને ચારિત્ર એટલે સર્વવિરતિરૂપી મોક્ષ-પુરીમાં પ્રવેશ કરવાના હેતુરૂપ હોવાથી ગોપુર ને દરવાજાને તેનો ભંગ કરવામાં તત્પર-ઉદ્યમવંત અને સ્ફુરણાશ્રમાન-ભગૃત સ્વભાવવાળો જિનાગમનો બોધ-ત્રિચિત્ર પ્રકારના વસ્તુસ્વરૂપને બ્રહ્મણ કરવામાં સમર્થ એવા જ્ઞાનના પ્રકારોરૂપી તરૂં એટલે સત્કળને આપનારા વૃક્ષો તેને ઉમેડી નાંખતો અત્યંત ઉન્મત્તપણાને પામેલો મનરૂપી હરતી સ્વેચ્છાથી બ્રમણ કરતો હોય, તો મોક્ષનગરના માર્ગમાં કુશળતા-કિયાનું મોક્ષહેતુપણું ક્યાંથી હોય? કદી ન હોય. ૧૦૨.

શુણ્ણરૂપી વનનેવિષે મન અગ્નિસમાન છે, તે કહે છે.—

મતતરૂન્ પ્રગુણીકુરુતે જનો દહતિ દુષ્ટમનોદહનઃ પુનઃ ।

નનુ પરિશ્રમ ઇવ વિશેષવાન્ ક્વ ભવિતા સુગુણોપવનોદયે ॥૧૦૩॥

મૂલાર્થ—મગુણ્ય મતરૂપી વૃક્ષોને પ્રગુણ (તૈયાર) કરે છે, અને તે વૃક્ષોને દુષ્ટ મનરૂપી અગ્નિ બાળી નાંખે છે, ત્યારે સદ્ગુણરૂપી ઉદ્યાનના ઉદયને માટે આ પરિશ્રમ ક્યારે વિશેષવાળો (સફળ) થશે? ૧૦૩.

ટીકાર્થ—યોગીજન પ્રાણુતિપાત વિરમણુદિક મતોરૂપી તરૂં એટલે સદ્ગતિરૂપી ફળને આપનારા વૃક્ષોને પ્રગુણ કરે છે એટલે અત્યંત ઉદ્યમ, પરિયહની સહનતા અને સદ્ભાવનારૂપ રસે (પાણીએ) ઠરીને પુષ્પ, પક્ષવાદિક સહિત ફળ આપવામાં સમર્થ (એવા) કરે છે, એટલામાં તે વૃક્ષોને દુષ્ટ એટલે સૈદ્ધાંતિક દુર્ધર્મનના પરિણામવાળો મનરૂપી અગ્નિ બાળી નાંખે છે-ભસ્મસાત્ કરે છે. તો હે આત્મા! તું વિચાર કર, કે આ પ્રમાણે મનરૂપી અગ્નિએ વૃક્ષોને દાહનો વિષય કરે છતે આ તારાથી સાક્ષાત્ કરાતો પરિશ્રમ-મતરૂપી તરૂંને ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયાસ સારા-નિરતિચારાદિ ગુણરૂપ અથવા ધર્મ અને શુકલ-ધ્યાનાદિક શુણ્ણરૂપ રમ્ય આરામ-ઉદ્યાનના ઉદય (વૃદ્ધિ)નેવિષે ક્યારે

વિશેષવાળો થશે એટલે તારો પરિશ્રમ થોડાના ફળસમૂહના ભારવડે મુશીબિત રચનાવાળો બનીશ ક્યારે કરી શકશે ? ૧૦૩.

મનનો નિમ્મલ નહીં કરનારો માણસ અનર્થને પામે છે, તે કહે છે.—

અનિર્મૂલીતમના વિદધત્પરાં ન વપુષા વચસા ચ શુભક્રિયામ્ ।
ગુણમુપૈતિ વિરાધનયાનયા વત દુરન્તભવશ્રમમશ્યતિ ॥૧૦૪॥

મૂલાર્થ—જેલું મનનો નિમ્મલ ક્યો નથી એવો પુરૂષ શરીર અને વચનવડે અત્યંત શુભ ક્રિયા કરે, તો પણ તે આ મનની વિરાધનાને કીધે કાંઈપણ શુભને પામતો નથી. પરંતુ દુરંત એવા ભવના શ્રમ-જુને પામે છે. ૧૦૪.

ટીકાર્થ—જેલું મનનો નિમ્મલ ક્યો નથી એટલે સ્વેચ્છાએ વિપ-
યાદિકમાં પ્રવર્તના મનનો જેલું નિષેધ ક્યો નથી એવો પુરૂષ શરીરના
વ્યાપારવડે તથા અધ્યયનાદિક (સ્વાધ્યાયાદિક) વચનના વ્યાપારવડે
જે ઉત્કૃષ્ટ શુભક્રિયાને-સદ્ગતિને આપનારી જિનેશ્વરે કહેલી સંપન્ન
બને તપરૂપ ક્રિયાને કરે, તો પણ આ મન સંતોષી વિરાધનાવડે
ક્રિયાના ફળરૂપ શુભને પામતો નથી. પરંતુ ઉલટા દુઃખે કરીને-મદા
કહે કરીને જોનો પાર આવે એવા અથવા દુષ્ટ છે પાર લેનો એવા
સંસારના શ્રમજુને-અટનને પામે છે. તેથી કરીને હે આત્મા ! તારે
મનને વશ રાખજું, નહીં તો અનર્થની પરંપરા પ્રાપ્ત થશે. ૧૦૪.

શ્રી તથા ભોગ્યાદિકને નહીં ભોગવતાં છતાં પણ મનના દોષથી
વિરંબના પામે છે, તે કહે છે.—

અનિર્મૂલીતમનાઃ કુચિકલ્પતો નરકમૃત્યુત્તિ તંદુલમત્સ્યવત્ ।

હ્યમભક્ષણજા તદઝીર્ણતાનુપનતાર્થવિકલ્પકદર્થના ॥૧૦૫॥

મૂલાર્થ—મનનો નિમ્મલ નહીં કરનારો માણસ ખરાબ વિદ્યેષ્ટને
કીધે તંદુલીયા મત્સ્યની જેમ નરકે જાય છે, તે નરક ગમનરૂપ પ્રાપ્ત
નહીં થયેલા પદાર્થના વિકલ્પોએ આપેલી કદર્થના ભ્રમન કલ્પિતના
ઉત્પન્ન થયેલું અજીર્ણપણું છે, એમ જાણજું. ૧૦૫.

ટીકાર્થ—જેલું આત્મારો યશી મનને રોકજું નથી એવો અજ
હિસાદિક દુષ્ટ વિકલ્પ-આધારસ્થાને કીધે તંદુલ બિંબાના જેવું શરીર
અનિ સ્થિર છે તથા જે ફૂંદાનમાં તત્પર છે એવા નાના મત્સ્યની
જેમ (સાતમી) નરકને-દુઃખને પામે છે. જે નરકમંદરૂપ અજ
નહીં થયેલા પદાર્થોના-પણ શ્રી ભોગ્યાદિકના સંકલ્પે આપેલી જે

કદ્યના તે ભોજન કર્યાવિના ઉત્પન્ન થયેલી દુષ્ટ ધ્યાનની અશુભતા-
અતિસારવાળો જરૂરનો રોગ છે, એમ જાણવું. ૧૦૧.

મનના નિમગ્ન વિના બીજી વતના નિષ્ફળ છે, તે કહે છે.—

મનસિ લોલતરે વિપરીતતા યચનનેત્રકરેદ્ભિતગોપના ।

મ્રજતિ ધૂર્તતયા દ્યનયાસિલં નિવિઢદંભર્પરર્મુપિતં જગત્ ॥ ૧૦૬ ॥

મુક્તાર્થ—જો મન અતિ અપજ દોષ તે વચન, નેત્ર, હસ્ત અને
કાપ ઘેટાની ગોપના (મુક્તિ) વિપરીતપણાને પામે છે. અત્યંત દાં-
ભિક પુરોગેએ એવી ધૂર્તતાએ કરીને આખા જગતને છેતરું છે. ૧૦૬.

દીકાર્થ—જો મન અતિ અપજ દોષ તે વચનથી કહેવામાં,
નેત્રથી એવામાં, હસ્તના ચલાવવામાં તથા રાખાએ કરીને સરીસરી
ઘેટામાં એ સર્વમાં ગોપના એટલે પોતાના અવકાશમાં અયોગ્યનું
આવહાન કરવામાટે કહેલી જે વતના તે ઉલ્લી વિપરીતપણાને
એટલે વતનાનું ફળ આપ્યા વિના દુર્વૈતિના હેતુપણાને પામે છે.
આવી ધૂર્તતાએ કરીને એટલે વંચના કરવાની વૃત્તિના ગોપવાવાટે
કરીને અતિ માઠું દંભમાં-માયાવિપણ્ણમાં તત્પર એવા લંગડ પુરોગેએ
આખું જનન મુંઠી લીધું છે (કમી લીધું છે.) ૧૦૬.

મનની મુદ્ધિ જ મોક્ષ સફળીનું વશીકરણ છે, તે કહે છે.—

મનમ યવ તતઃ પરિશોધનં નિયમનો વિદધીત મહામતિઃ ।

ઇદમમેવજર્મવનનં મુનેઃ પરપુમર્ધરતસ્ય શિવશ્રિયઃ ॥ ૧૦૭ ॥

મુક્તાર્થ—તેથી કરીને મનિમાન પુરૂષે અવશ્ય મનની મુદ્ધિ ક-
રી એઈએ, કેમકે તે (મનની મુદ્ધિ) પરમ પુરુષાએ (મોક્ષ) માં
આમજા થયેલા મુનિને મોક્ષસફળીનું આકર્ષણ કરવામાં અગત્ય વિ-
નાનું વશીકરણ છે. ૧૦૭.

દીકાર્થ—તેથી કરીને-પૂરે કહેલી રીતે મનને વશ કર્યાવિના ક-
હેલી મને કિયાએ નિષ્ફળ થાય છે, માટે મોટી-મોટાણા કાવેને સા-
ધનારી જુદિયાગા પુરૂષે નિઃશયથી જ-બીજાં મને મલખનેને મેલું
કરીને મુખ્ય જુનિએ એક મનનું જ પરિગોષન-મને ઉપમગટે નિર્મલ
કરવાપણ કરવું. આ મનમુદ્ધિ આત્માનો સર્વેન્નૃષ્ઠ અર્થ-કાર્ય જે મોક્ષ
તેમાં તત્પર થયેલા મુનિને મુખિરૂપી સફળીનું આકર્ષણ કરવામાં
અગત્ય વિનાનું વશીકરણ છે. ૧૦૭.

જે રહેલો કરીને મનમુદ્ધિના પ્રમાણનું વર્ણન કરે છે.—

પ્રવચનાઞ્જવિલાસરવિપ્રભા પ્રશમનીરતરંગતરંગિણિ ।

હૃદયશુદ્ધિરુદીર્ણમદજ્વરપ્રસરનાશવિધૌ પરમૌપધમ્ ॥ ૧૦૮ ॥

મૂલાર્થ—મન શુદ્ધિ એ જિનાનમરૂપી ક્રમગતો વિકાસ કરવામાં મૂલ્યની પ્રમા સમાન છે, પ્રશમરૂપી જગતના તરંગવાદિ નથી છે. અને ઉદય પામેલા આદ્ય પ્રકારના મદરૂપી જ્વરના પ્રચરનો નાશ કરવામાં મહા રસાયન સમાન છે. ૧૦૮.

ટીકાર્થ—હૃદયની શુદ્ધિ એટલે સાગ વિચારો કરવાનો કરીને કરેલી મનની નિર્મેળતા એ આનન્દ રૂપ ઉન્નત પ્રવચન-નિત્ય પ્રવચન, તે રૂપી ક્રમગતો વિકાસ કરવામાં એટલે વિવિધ પ્રકારના અર્થની સુરુચ્છારૂપ વિકાસ કરવામાં મૂલ્યની કાંતે મર્યાદા છે. તથા પ્રશમ એટલે દગ્ધિરૂપો, મન અને કષાયનું દમન અથવા ક્ષમા તે રૂપી નિર્મેળ જગતના તરંગોની નહીરૂપ છે. એમ નહીં જાણના કરતાં દોષ છે તેમ મનની શુદ્ધિમાં પ્રશમ રસના ક્ષોભ ઉછળે છે. તથા ઉદય-વચન પ્રકાશ પામેલા જે જાતિ. કુળ. રૂપ. તપ. શ્રુત જાત અને અને અશ્વરૂપી ઉત્પત્તિ થયેલા આદ્ય પ્રકારનો મદ-વચ તે રૂપી જ્વરના પ્રચારનો-સર્વાત્ર વ્યાપકતાનો નાશ કરવામાં પરમ આયુષ્ય-રસાયન છે. અર્થનુ મનની શુદ્ધિ થવાથી મદના વિકારથી ઉત્પત્તિ થતાં તરંગનાશ થઈ જાય છે; ઉત્પત્તિ જ થતો નથી. ૧૦૮.

અનુભવામૃતધુંડમનુત્તરમ્તમરાલવિલામપયોજિની ।

સકલકર્મકલંકવિનાશિની મનસ ઇવ હિ શુદ્ધિરુદાહના ॥ ૧૦૯ ॥

મૂલાર્થ—અનુભવરૂપી અમૃતના ધુંડ મમાન નાનકડો ધુંડ તરંગો કીડા કરવાની કમળિની સમાન તથા મનના કલંકના નાશ કરનારી એવી એક મનની જ શુદ્ધિ કહેવાઈ છે. ૧૦૯.

ટીકાર્થ—માત્ર મનની શુદ્ધિ જ અર્થાત્ પોતે ક. પાત્ર નહીં-નિષ્કે કરીને માત્ર મનશુદ્ધિ જ અનુભવ-વિષય કરેલી વસ્તુને મેલવું કરનાર જ્ઞાનરૂપી અમૃત-સકલ જન્મ મરણાદિક રોગને દરવું કરનાર મુખનો ધુંડ એટલે દ્રઢ છે-તેની તુલ્ય છે. તથા સર્વજન્ય તથા-નિ-વૃત્તિ પરિણામવાળાં મદાવતોરૂપી મરણ-અતિ નિર્મળ સ્વભાવરૂપ દોષવાદી રાજદોષો તેને વિજામ કરતાં માટે-અનુજ્ઞાન કરમારમાં રમણ કરવામાટે કમળિની સમાન છે. તથા મદલ એટલે મુખ્ય જે જ્ઞાનાવસ્થાદિક ક્રમો તેમજ કરેલા સર્વ વ્યવહારરૂપી મનની મહીનજ

રૂપ જે કલંકો તેને નાશ કરનારી—હરણ કરનારી છે. મનની શુદ્ધિને એવી ઉત્તમ જિનેશ્વરાદિકે કહેલી છે. ૧૦૯.

હવે પાંચ સ્લોક વડે મનશુદ્ધિ કરવાનો ઉપાય બતાવે છે.—

પ્રથમતો વ્યવહારનયસ્થિતોઽશુભવિકલ્પનિવૃત્તિપરો ભવેત્ ।
શુભવિકલ્પમયવ્રતસેવયા હરતિકંટકઽયઃ હિકંટકમ્ ॥ ૧૧૦ ॥

મૂલાર્થ—પ્રથમ વ્યવહાર નયમાં રહીને શુભ સંકલ્પમય મહા-
વ્રતોત્તું પાલન કરવાવડે અશુભ સંકલ્પની નિવૃત્તિ કરવામાં તત્પર થવું.
(અહીં કોઈને શકા થાય કે વ્રત સેવન રૂપ પ્રવૃત્તિએ કરીને બીજા
પ્રવૃત્તિની નિવૃત્તિ શી રીતે થાય? તેનો જવાબ આપે છે કે) કાંટો
જ કાંટાતું હરણ કરે છે. ૧૧૦.

ટીકાર્થ—મનશુદ્ધિને હંચતા મુનિએ પ્રથમ વ્યવહાર નયમાં ર-
હીને એટલે ભણવું, ભણાવવું, આવરણક, પ્રત્યુપેક્ષણ અને આહાર-
શુદ્ધિ ઇત્યાદિ ક્રિયાને જ ધર્મપણે માનનારા નૈમમ તથા વ્યવહારાદિક
નયને આધારે પ્રવર્તન કરીને શુભ વિકલ્પોમય એટલે શુભસાદિ-
કના મનોરથ પૂર્વક મહાવ્રતાદિકતું પાલન કરવાવડે પરમી, ધન હરણ
તથા અવ ધાતાદિકના ચિંતનરૂપ અશુભ વિકલ્પોથી-મનોરથોથી નિ-
વૃત્ત થવામાં-મનને વ્યાવર્તન કરવામાં તત્પર-રાત્રિદિવસ ઉદ્યમવંન
થવું. કેમકે તે અશુભ સંકલ્પની નિવૃત્તિના હેતુરૂપ હોવાથી અશુભતું
હરણ કરે છે જ. અહીં કોઈને શકા થાય કે-પ્રવૃત્તિ જ પ્રવૃત્તિને હર-
નાર કેમ થાય? તો તે પર દષ્ટાંત આપે છે કે—જેમ બાવળ વિગે-
રેનો કાંટો પગમાં લાગેલા પ્રથમના કાંટાને કાઢી નાંખે છે, તેમ શુભ
પ્રવૃત્તિ અશુભ પ્રવૃત્તિતું હરણ કરે છે જ. ૧૧૦.

એ જ વાતને બીજા દષ્ટાંતવડે દઢ કરે છે.—

વિષમધીત્ય પદાનિ શનૈઃ શનૈર્હરતિ મંત્રપદાવધિ માંત્રિકઃ ।

મયતિ દેશનિવૃત્તિરપિ સ્ફુટાગુણકરી પ્રથમં મનસસ્તથા ॥ ૧૧૧ ॥

મૂલાર્થ—જેમ માંત્રિક મંત્રના પદોની સમાપ્તિ મુધી ધીમે ધીમે
પદો (સંજ્ઞા) બાંધીને વિષતું હરણ કરે છે—વિષ ઉતારે છે, તેમ
પ્રથમ મનની દેશ નિવૃત્તિ પણ પ્રથમ પહેલું શુભ કારક થાય છે. ૧૧૧.

ટીકાર્થ—દેવતાએ અધિષ્ઠિત અક્ષરોનો સમૂહ તે મંત્ર કહેવાય
છે, તેનાથી વિષાદિકનો નાશ થાય છે. તે મંત્રને ભણનાર અથવા
ભણનાર પુરૂષ માંત્રિક કહેવાય ॥ જેમ માંત્રિક પુરૂષ મંત્રના પદ
૨૩ મંત્રને અંતે-છેટ સ્વાદા વિગેરે સજ્ઞ આવે ત્યાં મુધી

શીમે શીમે-મંદ મંદ જનિષ્ટે પદોને-મનના સખોને બોલીને સખા-
દિકના વિષને ઉતારે છે-પ્રાણીઓના શરીરમાંથી વિષવેનની જ્વાલોને
નાશ કરે છે; તે જ પ્રમાણે મનની પ્રથમ સખી અવસ્થાની પ્રવૃત્તિ-
ઓથી દેશ થઈ એટલે માત્ર અશુભ સંકલ્પથી જ નિવૃત્તિ કરી તે
પણ રહ્યું રીતે એટલે સાક્ષાત્ અનુભવેલા સ્વર્ગ અને પ્રસન્ન મન
વિષેરે ૧૯ ફળપદ્માએ કરીને શુભ કારક થાય છે-અર્થાત્ મનની
શુદ્ધિ કરવાના કાર્યમાં નિષ્કલ્પ (વિકલ્પ રહિત) સદૃશ મુખ આ-
પનારી થાય છે. ૧૧૧.

સ્પૃતમસદ્વિષયવ્યવસાયતો લગતિ યત્ર મનોઽધિકસૌષ્ઠવાત્ ।

મતિકૃતિઃ પદમાત્મયદેય યા તદયલંબનમત્ર શુભં મતમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

મૂલાર્થ—અશુભ વિષયના વ્યાપારથી નિવૃત્તિ પામેણું મન આતિ
પ્રસન્નતાને ક્ષણે જ પદાર્થપર લાગે છે-તન્મય થાય છે તે પદાર્થ
પણ આત્માની જ જેમ અથવા જિનપ્રતિમાની જેમ આ મનશુદ્ધિમાં
શુભ અવલંબનરૂપ માનેલો છે. ૧૧૨.

ટીકાર્થ—અશુભ વિષયને વિરે એટલે મનને ચિત્તવશ કાયક
આત્મ અને શૈવ ધ્યાનાદિકનેવિરે વર્તેલા વ્યાપારથી નિવૃત્તિ પામેણું મન
આતિ મુગ્ધસમતાથી અથવા શુભ સંકલ્પની કુસંગતથી જ પદાર્થપર
એટલે ધ્યાન, આચરણ તથા આત્મ સ્વરૂપના ચિત્તનાદિકમાં જેમ
ક્ષીનતા પામે છે, તે પદ-વસ્તુ અથવા ક્રિયાદિક આત્મ સ્વરૂપની
જેમ અથવા જિનપ્રતિમાની જેમ આ મનશુદ્ધિનેવિરે મુદર અવલં-
બન થત થાય છે. ૧૧૨.

આવી રીતે ક્યાં મુખી પ્રવર્તવું ? તે પર કહે છે.—

તદનુ કાચન નિશ્ચયકલ્પના વિગલિતવ્યવહારપદાવધિઃ ।

ન કિમપીતિ વિવેચનસંમુક્તી મથતિ સર્વનિવૃત્તિસમાધયે ॥ ૧૧૩ ॥

મૂલાર્થ—ત્યારપછી ‘મારે વ્યવહાર કાંઈપણ કામનો નથી’ એ
પ્રમાણેનું વિવેચન કરવામાં સન્મુખ તથા જેમાં વ્યવહારના સ્થાનનો
ઉત્તર-અંત પરિપૂર્ણ થયો છે એવી કોઈ-અપૂર્વ નિશ્ચય નયની કલ્પના
સર્વ નિવૃત્તિની સમાધિને આપે થાય છે. ૧૧૩.

ટીકાર્થ—વિગલિત એટલે પરિપૂર્ણ પાવન કરેલો દોષાથી ભિન્ન
યથેલા વ્યવહાર નયના પદનો એટલે સખી અવસ્થાના સ્થાનનો અ-
વધિ જેનેવિરે થયેલો છે અર્થાત્ વ્યવહાર દશાની પૂર્ણિ જેનેવિરે થઈ
છે એવી તથા ત્યાર પછી એટલે અશુભ વિકલ્પની અનુભવિતિ ય-

વાધી પછી 'મારે વ્યવહારવડે કંઈ પણ કાર્ય નથી' એ પ્રમાણે વિવેચનમાં સન્મુખ એટલે નિશ્ચય અને વ્યવહાર તથા સ્વ અને પર સ્વરૂપનું પરસ્પર પૃથક્કરણ કરવાનેવિષે સન્મુખ-તેમાં વિષયોસ રહિત 'નિષ્પત્તપ્રાપ્તિ' સારા લક્ષ્યનાળી અર્થાત્ તેને અનુરૂપ પરિણામ વાળી કોઈ-અપૂર્વ એટલે સૂક્ષ્મભાવને મહત્ત્વ કરનારી નિશ્ચયની-પારિણામિક આત્મસ્વભાવની કલ્પના-અનુમિતિ (અનુમાન) ની નુલના કરતી. શા માટે તેમ કરવું ? તે કહે છે.-તેથી કલ્પના સર્વ શુભાશુભ સંકલ્પના રાશિની અથવા શુભમાં પ્રવૃત્તિ ને અશુભથી નિવૃત્તિ રૂપ પ્રવૃત્તિની સ્થિતિ જેમાં રહેલી છે એવી સમાધિને માટે-એકામતાને માટે ધાય છે. ૧૧૩.

નિશ્ચય દશાને જ કહે છે.—

इह हि सर्ववहिर्यिषयच्युतं हृदयमात्मनि केवलमागतम् ।

चरणदर्शनबोधपरंपरापरिचितं प्रसरत्यविकल्पकम् ॥ ૧૧૪ ॥

મૂકાર્થ—આ નિર્વિકલ્પ દશાને વિષે જ સર્વ બાહ્ય વિષયોથી રહિત, કેવળ આત્માને વિષે જ લય પામેલું, જ્ઞાન દર્શન અને આરિયની પરંપરાથી પરિચિત થયેલું તથા વિકલ્પોથી રહિત એવું મન પ્રસરે છે. ૧૧૪.

ટીકાર્થ—અવરૂપ આ નિર્વિકલ્પ દશાને વિષે જ બાહ્ય વિષયોથી-આત્મા વિના બીજા સર્વે મનમાં ચિત્તવવા લાયક બાહ્ય વિષયોથી રહિત થયેલું, કેવળ-એકામપણાએ કરીને આત્માનેવિષે-શુદ્ધ આત્મસ્વભાવનેવિષે લય પામેલું, ચરણ-સમતાની સ્થિતિરૂપ આરિય, દર્શન-સમકિત અથવા સામાન્ય બોધ તથા બોધ એટલે વિશેષને મહત્ત્વ કરનાર જ્ઞાન, તે ત્રણેની પરંપરા વડે-અવિચ્છિન્ન મારાવડે પરિચિત થયેલું એટલે વારંવાર સંસર્ગ કરેલું તથા વિકલ્પ રહિત એટલે સ્થિર સમુદ્રની જેમ તરંગ રહિત એવું મન આત્માને વિષે જ પ્રસરે છે-બાહ્ય ધાય છે. ૧૧૪.

એને જ વિશેષ કહે છે.—

तदिदमन्यदुर्पत्यधुनापि नो नियतयस्तुचिलास्यपि निश्चयात् ।

क्षणमसंगमुदीतનिसर्गधीहतवहिर्यहમन्तरुदाहृतम् ॥ ૧૧૫ ॥

મૂકાર્થ—તેથી કરીને હમણાં પણ આ યોગીનું મન નિયત વરડું

દીકાર્થ—એમાંથી દુષ્ટ-અશુભ નિકળીની-મનોરમની પરંપરાનો અભાવ (નાશ) થયો છે, તથા જેલે સ્વમાન શુદ્ધતા ધારણ કરી છે, એવું મન આવા (પૂર્વોક્ત) પ્રકારનું થાય છે. અને તેથી કરીને-તેવા પ્રકારની મનશુદ્ધિથી મહા મતિમાન-ઉદાર બુદ્ધિવાળો યોગી સ્થાય (સ્થિરતા) ને પામીને શુભ-સકલ કર્મરૂપ કલંકથી રહિત યશસ્કર્મ-ભાસત્કર્મને તથા પરાક્રમથી ઉત્પન્ન થયેલી ખ્યાતિરૂપ શોભાને પામે છે. એટલે સારી રીતે યોગનો નિરોધ કરવા રૂપ વિધિએ કરીને સાદિ અનંત સિદ્ધિને પામે છે. આ સંલોકમાં ' યશઃ ' એ શબ્દે કરીને કતાંએ પાતાનું ' યશોવિજય ' એવું નામ સૂચન કર્યું છે, એમ જાણવું. ૧૧૭.

॥ इति तृतीयः प्रबन्धः ॥ ३ ॥

॥ અથ ચતુર્થઃ પ્રવન્ધઃ ॥

ત્રીજો પ્રબંધ કહી મયા, હવે ચોથો પ્રવન્ધ કરે છે. તેને મંત્રપ્રત્યા પ્રમાણે છે.—પૂર્વના (ત્રીજા) પ્રબંધમાં મનનાનો ત્યાગ મનનાનો સ્વીકાર, અનુકાનનો પ્રકાર અને મનની ગુણે કહી મયા. તે મનગુણે સમકિતવંતને જ પરમાર્થથી સફળ થાય છે. તેથી આ પ્રવન્ધમાં સમકિતની પ્રશ્નતા કરે છે. આ પ્રકારના સમપથી પ્રાપ્ત થયેલા સમકિતનો આ પ્રથમ શ્લોક છે.—

મનાગુદ્ધિસ્ય સમ્યક્ત્વે સત્યેવ પરમાર્થતઃ ।

તદ્વિના મોહગર્ભા સા પ્રત્યપાયાનુવન્ધિની ॥ ૧ ॥

મુક્તાર્થ—સમકિત હોય તો જ પરમાર્થથી મનગુણે હોય છે. તે મનગુણે સમકિત રહિત હોય તો મોહગર્ભિન અને પ્રત્યપાયાના મંત્રપ્રત્યા છે. ૧.

ટીકાર્થ—પરમાર્થથી એટલે તાત્ત્વિક રીતે મનની ગુણે-મદમા-વને મહત્ત્વ કરનારી નિર્મળતા સમ્યક્દર્શન પ્રાપ્ત થવાથી જ થાય છે. સમકિતવિના તે મનગુણે મોહગર્ભિન-મોહમિશિત એટલે અજ્ઞાન મિશિત તથા પ્રત્યપાયાની એટલે ગુણની હાનિના નિગ્ગમ ન થવાથી અર્થોત્તર વિપરીત ફળને આપનારી થાય છે. ૧.

સમકિતવિના કરેલી ગુણ ક્રિયા પણ મોહ આપવામાં અમળ્ય છે, તે કરે છે.—

સમ્યક્ત્વસહિતા એવ શુદ્ધા દાનાદિકાઃ ક્રિયાઃ ।

તાસાં મોક્ષફલે પ્રોક્તા યદસ્ય સહકારિતા ॥ ૨ ॥

મુક્તાર્થ—દાનાદિક સર્વ ક્રિયાઓ સમકિત સહિત હોય તો જ તે શુદ્ધ છે; કારણ કે તે ક્રિયાઓના મોક્ષરૂપી ફળમાં આ સમકિતનું સહકારીપણું છે. ૨.

ટીકાર્થ—અભયદાન, સુખાનુદાન, તથા તપ, શીલ વિગેરે સર્વ ક્રિયાઓ સમકિત સહિત એટલે આચર્ય કરેવામાં આવશે એવી મહા-પૂર્વક કરેલી હોય તો જ શુદ્ધ છે, એટલે યોગ્યનું કાર્ય કરવામાં સમર્થ-નિર્દોષ છે; કારણ કે તે દાનાદિક ક્રિયાઓનું મોક્ષરૂપી ફળ આપવામાં ૨૨

આ સમક્રિતનું સહકારીપણું છે—સાથે રહીને ક્રિયાનું સફળપણું કરે સહકારી કહેવાય, એટલે તે સમક્રિતનું જ મોક્ષરૂપી ફળને આપવાનું સામર્થ્ય કહેલું છે. ૨.

કહેલા અર્થને જ સ્પષ્ટતાથી કહે છે.—

કુર્યાણોઽપિ ક્રિયાં જ્ઞાતિઘનમોગાંસ્ત્યજન્નપિ ।

દુઃખસ્યોરો દદાનોપિ નાન્ધો જયતિ વૈરિણઃ ॥ ૩ ॥

મુક્તાર્થ—અંધ માણસ ગમે તેવી ક્રિયા (કાચબેટા) કરે, જ્ઞાન અને ભોગનો ત્યાગ કરે, તથા દુઃખને પોતાનું હૃદય આપે, તે પણ તે વૈરિ (શત્રુ)ને જીતી શકતો નથી. ૩.

ટીકાર્થ—અંધ-નેત્રહીન માણસ શબ્દ વેધી બાણ પ્રહારાદિક કાચબેટારૂપ ક્રિયા કરે તથા જ્ઞાતિ-સમાન વંશવાળા જનો, મુવર્ણાદિક ધન અને હજી શ્રી, ભોજનાદિક ભોગોનો ત્યાગ કરે એટલે મોટા સંપ્રમાણમાં પ્રવર્તતાથી જ્ઞાતિ વિગેરે સર્વનો ત્યાગ કરે, તથા દુઃખને એટલે કહના સમૂહને હૃદયમાં સ્થાન આપે, તો પણ તે શત્રુઓને જ જીતી શકે-વશ કરી શકે નહીં. આ ઉપર જન્માન્ધ રાજપુત્રના દર્શાંત આ પ્રમાણે છે-

જન્માન્ધ રાજપુત્રનું દર્શાંત.

ઉદયસેન નામના રાજાને વીરસેન અને સૂરસેન નામના બે પુત્ર મારો હતા. તેમાં વીરસેન જન્માન્ધ (જન્મથી જ અંધગો) હતો. તેથી રાજાએ તેને યોગ્ય સંગીતાદિક કળાઓ શીખવી. અને બીજાને ધનુર્વેદ વિદ્યા શીખવી તેથી તે લોકમાં પ્રસંસાપાત્ર થયો. તે બંનેને વીરસેન રાજાને વિજ્ઞાપિ કરી કે—“હું પણ ધનુર્વેદનો અભ્યાસ કરું.” રાજાએ તેનો આગ્રહ બાંધીને તેને અનુમતિ આપી. તેથી તે સારી રીતે ઉપાધ્યાયના શીખવવાથી, બુદ્ધિના અતિસાધપણાથી તેમજ વિશેષ પ્રકારના અભ્યાસથી શબ્દવેધી થયો. યુવાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા, સારી રીતે અભ્યાસ કરેલા ધનુર્વેદના વિજ્ઞાનવાળા અને શબ્દવેધીપણાના ગર્વથી નેત્રના દર્શનવાળા (દેખતા) મનુષ્યોના સત્ અને અસતપણાને નહીં ગણકારતા એવા તેણે એકદા શત્રુના સૈન્યને ઘડી આવેલું બાંધીને યુદ્ધ કરવા માટે રાત્રિપાસે યાચના કરી. અત્યુ આગ્રહ કરવાથી રાજાએ તેને આજ્ઞા આપી. એટલે તે વીરસેન શબ્દવેધીપણાથી શત્રુના સૈન્ય સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. શત્રુઓએ કુમારની અંધતા બાંધી. તેથી તેઓએ મોન ધારણ કરીને તેને પકડી લીધો. પછી તે

તાંત બાળીને સરસેને રાજની આજ્ઞા હજી મેં...
કરી રાત્રી પાસેથી પાનાના બાળીને મેં...
ગા વિતાનમાં કુશળ હતો, તો પણ મેં...
પાંચવામાં સમર્થ ન થયો.

આ દર્શાવેને અનુસારે સમકિતની દૃષ્ટિ મેં...
દીને આજ્ઞાસાથેને મેં... નથી...
કહેલા દર્શાવેની દાર્શનિક (પ્રકૃત) મેં...

કુર્યસિદ્ધિમપ્યેવં કામમોગાન્ન...
દુઃસસ્વોરો દદાનોઽપિ નિષ્કાલિન... ૧૮

મુદાર્થ—એજ પ્રમાણે નિરૂપિતે મેં...
અને દુઃખને પણ દુઃખસ્થાન આપતો નિષ્કાલિન...

ટીકાર્થ—એજ પ્રમાણે—અંધકુશળ...
કહેલા પાંચ યમાદિક ઉપરતિને કરતાં...
ભોગોનો—રાબદાદિક પાંચ વિષયોને ત્યાં...
કરીને તેનો પરિહાર કરતા છતાં પણ...
અને વનવાસાદિક કદ સમૂહને દુઃખસ્થાન...
પૂર્વોક્ત સર્વે દુઃખર કિષાઓ કરે તે મેં...
અન્યથા વસ્તુને મહણ કરનારી દૃષ્ટિ...
હોય, તેવો પ્રાણી સિદ્ધ થતો નથી...
મુખ પામતો નથી. ૪.

એ પ્રમાણે કેમ થાય? એક મેં...
આપે છે કે—સર્વે ધર્મક્રિયાનો સ્વર...

કર્તૃનિકેષ નેત્રસ્ય કુમુદ...
સમ્યક્ત્યમુચ્યતે સારં મેં...

મુદાર્થ—નેત્રમાં કીકીની એ...
ધર્મકાર્યોમાં રામકિતને જ સાર...

ટીકાર્થ—સર્વે ધર્મકાર્યોમાં...
સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થવા સાર...
સારમત એટલે આમમમાં...
(સામર્થ) રૂપ સમકિતને જ...
દેવ, સત્ય શુર અને સત્ય...

૬
દશ
૧૩૩
અને
૭ની
આ

યાય છે, કદાચહ રહેતો નથી, પ્રકૃષ્ટ રૂચિ (અક્ષા) ઉત્પન્ન થાય છે, તથા ન્યાય માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. કોની જેમ? તેમાં દણ્ડ કહે છે— મને નેત્રોમાં શ્રીશ્રીની જેમ તે સમક્ષિત સારવ્ય છે, કારણ કે શ્રીશ્રી નડે જ પદાચ્છે બેસાતું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તથા પુષ્પમાં મુગંધની જેમ; એટલે મુગંધ વિનાના પુષ્પને કોઈ અનુભવ કરતું નથી, પુષ્પને સાર મુગંધ જ ■ તેમ સર્વ ધર્મક્રિયાનો સાર સમક્ષિત છે. ૫

નિમગ્ને (સ્વભાવથી જ) રૂચિ વિભેદથી ઉત્પન્ન થયેલાં જે મ-
જ્ઞાનાં પરિણામ તે સમક્ષિત કહેવાય છે. રૂચિ દશ પ્રકારની છે. તે
આ પ્રમાણે—નિરાસરૂચિ, ઉપદેશરૂચિ, આસારૂચિ, સુત્રરૂચિ, બીજરૂચિ,
અભિનમરૂચિ, વિસ્તારરૂચિ, ક્રિયારૂચિ, સમ્પ્રેપરૂચિ અને ધર્મરૂચિ.
આ દશ રૂચિમાંથી કેટલીકનું સ્વરૂપ કહે છે, તેમાં પણ પ્રથમ ધર્મ-
રૂચિરૂપ સમક્ષિત કહે છે.—

તત્ત્વશ્રદ્ધાનમેતથ ગદિતં જિનશામને ।

સર્વે જીવા ન હન્તવ્યાઃ સૂત્રે તત્ત્વમિતીપ્યતે ॥ ૬ ॥

મૂળાર્થ—આ સમક્ષિતને જિનેશ્વરના શાસનમાં તત્ત્વમજ્ઞાનરૂપ કર્યું
છે, અને તે તત્ત્વ સર્વે જીવો ન હાનુવા એમ સૂત્રને વિશે પ્રતિપાદન
કરેલું છે. ૬.

ટીકાર્થ— આ સમક્ષિત ધર્મક્રિયાનું સારમય સમક્ષિત જિનાનમને
વિશે તત્ત્વમજ્ઞાન-તત્ત્વની અભિજ્ઞાપ્યરૂપ તીર્થકસદિએ કહેલું છે. અને
તે તત્ત્વ-વ્યાપક વસ્તુ જિનેશ્વરે કહેલા આચારસંતાદિક સૂત્રને વિશે
આ પ્રમાણે કર્યું છે.—સર્વે જીવો ન હાનુવા થોડા છે, એટલે કોઈનાં
હવ હાનુવા નહીં. મરે એટલે ત્રય અને સ્થાવર જંદાગણા જીવો
એએએ વચાવેલ દશ પ્રકારના પ્રાણોને ધારણ કર્યું કરે છે અને
કરતા એવા હાનુવાગણા જીવો હાનુવા થોડા નથી. પાતાની જેમ માંને
મુખ પ્રિય છે, અને દુઃખથી તો કોઈ બચ થાને છે. માટે તેવા જીવને
કોઈએ હાનુવા નહીં. દિવ્ય એ આત્માનો સ્વભાવ નહીં દોષાદી મદ્ય
અંગને છે, અને એ વસ્તુસ્વભાવ છે—આત્માનો સ્વભાવ છે તે જ
ધર્મ છે. અને તે ધર્મ પરમાત્મની નિવૃત્તિમાં તત્પર થાને કરતા
થોડા છે. દિવ્ય તો પરમાત્મની પ્રવૃત્તિ જ છે. માટે “જીવો હાનુવા
હાનુવા નહીં” એ પ્રતિજ્ઞાનું વાક્ય છે, “કારણ કે ને સ્વ અને પરને
પ્રકૃષ્ટ દુઃખ આપવાના હેતુરૂપ છે,” એ હેતુ વચન છે, “આત્મા-
તત્ત્વે એવું” એ દર્શન છે. “એ સ્વ અને પરના દુઃખનું હેતુ

હે તે તજવા લાયક છે," એ ઉપનય છે, "તે જ પ્રમાણે હિંસા પણ છે." એ નિગમન છે. આ પ્રમાણે પાંચ વાક્યવાળું અનુમાન બાલુકું. ૧.

કહેલા અર્થને જ સ્પષ્ટ કરતા કહે છે.—

શુદ્ધો ધર્મોડયમિત્યેતદ્ધર્મરુચ્યાત્મકં સ્થિતમ્ ।

શુદ્ધાનામિદમન્યાસાં રુચીનામુપલક્ષણમ્ ॥ ૭ ॥

મૂલાર્થ—આ (અતિસારૂપ) ધર્મ શુદ્ધ (નિર્દોષ) છે. અને એજ (અક્ષાન) ધર્મરૂચિરૂપ છે. આ જ ધર્મરૂચિરૂપ સક્ષાત્ બીજી શુદ્ધ રૂચિઓનું ઉપલક્ષણ છે. ૭.

ટીકાર્થ—આ ધર્મ-સર્વ જીવોની અતિસારૂપ આત્મપરિપુત્તિ શુદ્ધ છે, એટલે સર્વ નિવૃત્તિના મૂળપણાવડે આત્મરૂપ દેવાથી નિર્દોષ છે. એ પ્રમાણે આ પૂર્વે કહેલું જીવનું સક્ષાત્ ધર્મરૂચિરૂપ છે. ધર્મ એટલે નિવૃત્તિરૂપ આત્મસ્વભાવ, અથવા જીવનનિભાવના પદનો નિષેધ થવાથી ચારિત્ર ધર્મ અથવા પાપાના ધાતના દુઃખની જેમ પરના ધાતના દુઃખનો બોધ થવાથી સામાજિક ધર્મ. આ પ્રકારના ધર્મને વિષે જે રૂચિ-અભિલાષ, તેજ એનું સ્વરૂપ છે એનું જે સમકિત તે ધર્મરૂચિ સમકિત કહેવાય છે. આ ધર્મરૂચિરૂપ સમકિત બીજી નિર્દોષ રૂચિઓનું એટલે નિર્સર્ગ, ઉપદેશ, આજ્ઞા, સૂત્ર, બીજ, અભિનય, રૂચિઓનું એટલે નિર્સર્ગ, ઉપદેશ, આજ્ઞા, સૂત્ર, બીજ, અભિનય, વિસ્તાર અને સંક્ષેપક્રિયારૂપ રૂચિઓનું ઉપલક્ષણ એટલે જાણવાનાં શાય છે. તે આ પ્રમાણે-કોઈક લઘુકર્મો જીવ સંપોષણમની પદુત્તરથી પાપાની જાતેજ કહેલા તત્ત્વનો અભિલાષી થાય છે તેને નિસર્ગરૂચિ જાણુરો, જે જીવ શુદ્ધને ઉપદેશ સામગ્રીને તત્ત્વાભિલાષી થાય, તેને ઉપદેશરૂચિ જાણુરો. જે પ્રાણી ધન, ક્ષેત્ર અને ખેતર રદિત એવા જિનેશ્વરને વિષે પ્રતીતિના વશથી તત્ત્વની રૂચિરાગી થાય, તેને આજ્ઞા રૂચિ જાણુરો. જે જીવ તથા ઉપાધિકારિક સૂત્ર ચળુચામાં અનુરજ દોષ, તેને સૂત્ર રૂચિ જાણુરો. જે જીવ અને ઉપાધિકારિક સૂત્રને ભાગુ-વામાં લીન થાય, તેને અભિનય રૂચિ જાણુરો. જે પ્રાણને એક દેશ (જમુક ભાગ) પ્રાપ્ત થવાથી વરજીવના બીજની જેમ અનેક પ્રકારે તત્ત્વને અવગાદન કરનારી માને થાય, તેને બીજરૂચિ જાણુરો અને નવ નિર્દેશ વિદેશના વિસ્તારથી જીવેની અતિસાર જાણુરો તેની તેરી માને થાય, તેને વિસ્તાર રૂચિ જાણુરો. આ રીતે બીજી રૂચિઓ પણ જાણી શકી છે.

અયવેદં યથા તત્ત્વમાજ્ઞયૈવ તથાસિલમ્ ।

નવાનામપિ તત્ત્વાનામિતિ શ્રદ્ધોદિતાર્થતઃ ॥ ૮ ॥

મૂલાર્થ—અથવા જેમ આ અહિંસારૂપ તત્ત્વ આજ્ઞાએ કરીને કહ્યું છે, તે જ પ્રકારે નવે તત્ત્વોનું પણ આજ્ઞાવડે જ સમકિત થાય છે, એવી શ્રદ્ધા લક્ષણવડે સૂત્રમાં કહેલી છે. ૮.

ટીકાર્થ—અથવા એટલે પૂર્વે કહેલાથી બીજી રીતે સાપન કરે છે. જેમ આ પૂર્વે કહેલું “સર્વે જીવો ન હણવા” એ રૂપ સમગ્ર તત્ત્વ આજ્ઞાએ કરીને—જિન વચનને અનુસારે નિસર્ગ વિગેરે રૂચિથી જાણેલું છે, તે જ પ્રકારે જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ, એ નવે તત્ત્વોનું જિનવચનને અનુસારે નિસર્ગાદિક રૂચિથી જાણેલું, એ સમકિત કહેવાય છે. આ પ્રકારની શ્રદ્ધા—આસ્તિકતા અર્થથી-લક્ષણથી ઉક્ત સૂત્રની ટીકાદિકમાં કહેલી છે. ૮.

કરીથી બીજે પ્રકારે કહે છે.—

इहैव प्रोच्यते शुद्धाऽहिंसा वा तत्त्वमित्यतः ।

सम्यक्करणं दर्शितं सूत्रप्रामाण्योपगमात्मकम् ॥ ९ ॥

મૂલાર્થ—શુદ્ધ અહિંસા અથવા શુદ્ધ તત્ત્વ આ જિનાગમને વિષે જ કહેવાય છે, એ પ્રમાણે સૂત્રના પ્રમાણપણાના સ્વીકારરૂપ સમકિત કહેલું છે. (સૂત્ર પ્રમાણ છે એવો જે સ્વીકાર કરેલો, તે જ સમકિત છે.) ૯.

ટીકાર્થ—શુદ્ધ-અસંભવાદિક દોષ રહિત અહિંસા-દયાધર્મ અથવા તત્ત્વ-પારમાર્થિક અહિંસાદિક વસ્તુસ્વરૂપ આ જિનાગમને વિષે જ કહેલું છે; અર્થાત્ કપિટાદિકના આગમને વિષે કહેલું નથી. એ પ્રમાણે અહિંસા અને તત્ત્વને જાણીને જિનેન્દ્ર પ્રણીત આગમના પ્રમાણપણાને જે સ્વીકાર-મયાર્થ કહેલું છે એમ પરીક્ષા કરીને જે સિદ્ધાન્તનો નિર્ણય કરેલો અને તે નિર્ણય કરીને સૂત્રના પ્રમાણપણાનો જ જે સ્વીકાર કરેલો, તેનું નામ સમકિત કહેલું છે. ૯.

કહેલા અર્થનો જ વિસ્તાર કરના અન્યો-વાચ્ય દોષનો પરિહાર કરે છે.—

शुद्धाहिंसोक्तितः सूत्रप्रामाण्यं तत एव च ।

अहिंसाशुद्धधीरेवमन्योऽन्याश्रयभीर्न तु ॥ १० ॥

—(સૂત્રમાં) શુદ્ધ અહિંસાની ઉક્તિ દોષથી સૂત્રની પ્ર

માણુના સિદ્ધ થાય છે, અને તેથી હરીને જ પ્રાણી અદિસાને વિષે શુદ્ધ બુદ્ધિવાળો થાય છે. એ પ્રમાણે અન્યોન્યામય દોષનો ભય રહેતો નથી. ૧૦.

ટીકાર્થ—શુદ્ધ-સારી બુદ્ધિવડે નિર્ભય અદિસાની ઉદ્ધિ હોવાથી-પ્રાણીવધના નિષેધરૂપ દેશના દોષથી સૂત્રનું પ્રમાણપણ-શુદ્ધ (નિર્દોષ) સિદ્ધાંતપણું થાય છે અને તેનાથી જ—પ્રમાણમત સૂત્રના પાંચ મથણથીજ અદિસારૂપ ધર્મને વિષે શુદ્ધ બુદ્ધિવાળો રૂપ થાય છે. એ પ્રમાણે અન્યોન્યામય નામના દોષનો ભય રહેતો નથી. કેમકે તેમા અન્યોન્યામય દોષનું સસણુ લાગુ પડતું નથી-ઘટતું નથી. વળી શુદ્ધ અદિસાની ઉદ્ધિને ક્ષીપે શાસ્ત્રની પ્રમાણતા સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે, અને તેના મથણાદિકથી અદિસાત્મક ધર્મને વિષે શુદ્ધ બુદ્ધિ સ્વતઃ-સ્વતંત્ર રીતે જ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ સૂત્રની પ્રમાણતા સિદ્ધ થવાથી અદિસાને વિષે શુદ્ધ બુદ્ધિની સિદ્ધિ થાય, અને તે શુદ્ધ બુદ્ધિ સિદ્ધ થવાથી સૂત્રની પ્રમાણતા સિદ્ધ થાય એમ અમે માનતા નથી. માટે અન્યોન્યામય દોષનો અવકાશ જ ક્યાં છે? નથી જ. તાત્પર્ય એ છે કે—આ શાસ્ત્રને વિષે શુદ્ધ અદિસાનો ઉપદેશ છે, માટે તે શાસ્ત્રનું પ્રમાણપણું તેનાથી જ સિદ્ધ થાય છે. અને અદિસાના ઉપદેશવાળા શાસ્ત્રનું મથણુ કરવાથી જ દયામય બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી અન્યોન્યામય દોષ ક્યાં છે? નથી જ. ૧૦.

અહીં કોઈ શકા કરે કે—આ શાસ્ત્રનેવિષે જ અદિસા છે, એમ કેમ કહે છે? બીજાં ઉપિષ્ઠાદિકનાં શાસ્ત્રોમાં પણ અદિસાની ઉદ્ધિ છે. એ શંકાનું નિરાકરણ કરતા કહે છે.—

नैव यस्मादहिंसायां सर्वेषामेकवाक्यता ।

तच्छुद्धतावबोधश्च संभवादिविचारणात् ॥ ૧૧ ॥

મૂળાર્થ—જે કારણમાટે સંભવ વિગેરેનો વિચાર કરતાં અદિસાનેવિષે સર્વે મતોની એક વાક્યતા થતી નથી. તેમજ તે અદિસાની શુદ્ધતા અને જ્ઞાન પણ તે તે શાસ્ત્રોથી થતું નથી. (માટે બીજાં દર્શનોમાં જે અદિસાનાં વચનો છે તે અસંજત છે.) ૧૧.

ટીકાર્થ—હે ભદ્ર! તારે કહેલું થયાર્યું નથી. કારણકે અદિસાને વિષે એટલે અદિસાનું સ્વરૂપ વિગેરે પ્રતિપાદન કરવાને વિષે સાંખ્ય મત, ભાગવત મત, પાશુપત અને બૌદ્ધ વિગેરે સર્વ મતોની એકવાક્યતા થતી નથી. અર્થાત્ વિજયચંચની જેવી એકવાક્યતા થાય છે

તેવી બીજા કોઈ મતમાં થતી નથી. તેમજ તે અહિંસાની શુદ્ધતા એટલે તેની વિશદનાના પરિહારનો ઉપાય અને તેનો બોધ-જ્ઞાન પણ જૈનવાક્યના જેવું થતું નથી. સાથી થતું નથી? તે કહે છે.- સંભવ-હિંસાની ઉત્પત્તિ તથા હિંસક (હિંસા કરનાર) અને હિંસ્ય વિગેરેનો વિચાર-યુક્તિપૂર્વક થતના તેમાં સંભવતી નથી. એટલે હિંસા-દિનો અભાવ હોવાથી અહિંસાદિનો પણ અભાવજ તેમના મનમાં સિદ્ધ થાય છે. માટે આ જૈનશાસનને વિશેષ હિંસા અહિંસાદિક વિચાર થટે છે, એમ અમે કહીએ છીએ. (અહીંથી આરંભીને અભિગમરૂચિ અને વિસ્તારરૂચિ સમકિતની પ્રકરણા બાજુથી.) ૧૧.

હવે અસંભવાદિક જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવાનો ઉપાય બતાવવાની ઇચ્છાવાળા મંથકાર પ્રથમ નવ રસોકવડે તેમણે માનેલા અહિંસાદિક ધર્મને બતાવે છે.—

યથાહિંસાદયઃ પચ વ્રતધર્મયમાદિભિઃ ।

પદૈઃ કુશલધર્માદૈઃ કષ્યન્તે સ્વસ્વદર્શને ॥ ૧૨ ॥

મૂળાર્થ—અન્ય દર્શનિઓ અહિંસાદિક પાંચેને વ્રત, ધર્મ, યમ વિગેરે શબ્દોથી તથા કુશલધર્મ વિગેરે શબ્દોથી પાત પાતાના દર્શનમાં ને રીતે કહે છે તે બતાવે છે. ૧૨.

ટીકાર્થ—જે પ્રકારે તે અન્યદર્શનિઓ અહિંસા, સત્ય, અયૌર્વિ, બ્રહ્મચર્ય અને નિષ્પરિગ્રહ એ પાંચેને વ્રત, ધર્મ અને યમ વિગેરે શબ્દોથી તથા કુશલધર્મ વિગેરે શબ્દોથી પાત પાતાના દર્શનમાં કહે તે આગળ બતાવે છે. ૧૨.

પ્રાહુર્માર્ગવતાસ્ત્ર વ્રતોપવ્રતપચકમ્ ।

યમાંશ્ચ નિયમાન્ પાશુપતા ધર્માન્ દશામ્યધુઃ ॥ ૧૩ ॥

મૂળાર્થ—તેમાં ભાગવત મનવાળા પાંચ વ્રતો અને પાંચ ઉપવ્રતો એમ દસ માને છે, અને પાશુપત મતવાળા પાંચ યમ અને પાંચ નિયમ એમ દસ ધર્મને માને છે. ૧૩.

ટીકાર્થ—તેમાં એટલે ધર્મના પ્રકાર બાજુવામાં ભાગવત ધર્મ વાળા એટલે મજિમાર્ગવાળા પૌરાણિકો અહિંસાદિક પાંચ વ્રત અને સંતોષ વિગેરે પાંચ ઉપવ્રતો એમ બન્ને મળીને દસ માને છે. તથા પાશુપત એટલે રૂદ્રના મનવાળા નૈવાયિકો અહિંસાદિક પાંચ યમ અને અક્ષેપાદિક પાંચ નિયમ એમ દસ પ્રકારના ધર્મને માને છે. ૧૩.

તે જ પ્રત, ઉપપ્રત, યમ અને નિયમને બે રચોકવડે બતાવે છે.-

અહિંસા સત્યવચનમસ્તૈન્યં ચાપ્યકલ્પના ।

બ્રહ્મચર્ય તથાઽપ્રોધો દ્યાર્જવં શૌચમેવ ચ ॥ ૧૪ ॥

સંતોષો ગુરુશુશ્રૂષા इत्येते दश कीर्तिताः ।

निगद्यन्ते यमाः सांख्यैरपि व्यासानुसारिभिः ॥ ૧૫ ॥

મૂળાર્થ—અહિંસા, સત્ય વચન, અઘોષ, અકલ્પના (નિષ્પરિમલ) અને બ્રહ્મચર્ય, તથા અદ્વેષ, આર્જવ, શૌચ, સંતોષ અને ગુરુશુશ્રૂષા એ દશ કહેલા છે. તેમાંના પ્રથમના પાંચને વ્યાસને અનુસરનારા સાંખ્યમતવાળા પણુ યમ તરીકે માને છે. ૧૪-૧૫.

ટીકાર્થ—અહિંસા-જીવોનો અપાત, સત્યવચન-સાચું બોલવું તે, અસ્તૈન્ય-ચોરી ન કરવી તે, અકલ્પના-આ મારી વસ્તુ છે એમ કલ્પના ન કરવી તે અર્થાત્ અપરિમલ, તથા બ્રહ્મચર્ય-મૈથુન રહિતપણું એ પાંચ પ્રતો તથા યમો કહેવાય છે. તથા અદ્વેષ-ક્ષમા, આર્જવ-સરળતા, શૌચ-જળ, માટી વિગેરેવડે પવિત્રતા કરવી તે (૧૪), સંતોષ-ચિંતની સ્વસ્થતા (સાંતિ) તથા ગુરુશુશ્રૂષા-ગુરુની સેવા એ પાંચ ઉપપ્રતો અથવા નિયમો કહેવાય છે. આ પ્રમાણે આ દશ પદાર્થો કહેલા છે. તેમાંથી આદરણ્ય બ્યાસ મુનિને અનુસરનારા સાંખ્ય મતવાળાઓ પણુ અહિંસાદિક પાંચને યમ કહે છે. એટલે બેનાવડે આત્મા જીવન પર્યંત યમન કરાય તે યમ કહેવાય છે, એમ કહે છે. ૧૫.

તેજ કહે છે.—

અહિંસા સત્યમસ્તૈન્યં બ્રહ્મચર્ય તુરીયકમ્ ।

પચમો વ્યવહારશ્ચેત્યેતે પચ્ચ યમાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૬ ॥

મૂળાર્થ—અહિંસા, સત્ય, અઘોષ, બોધુ બ્રહ્મચર્ય તથા પાંચમો વ્યવહાર એ પાંચ યમ કહેલા છે. ૧૬.

ટીકાર્થ—અહિંસા-અવધ, સત્ય-મૃદા બાવણુનો ત્યાગ, અસ્તૈન્ય-કાઈએ નહીં આપેલાનો ત્યાગ, બોધુ બ્રહ્મચર્ય-ચીજનું પાતન અને પાંચમો વ્યવહાર-પરિમલનો ત્યાગ. આ પ્રમાણે આ પૂર્વે કહેલા પાંચ યમો કહેલા છે. ૧૬.

હવે નિયમો કહે છે.—

અક્રોધો ગુરુશુશ્રૂષા શૌચમાહારણ્યવૈમ્ ।

અપ્રમાદશ્ચ પચ્ચેતે નિયમાઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥ ૧૭ ॥

મુક્તાર્થ—અજ્ઞેય, ગુરુશુશ્રૂષા, શૈય, આહારની ભયુતા તથા અ-
પ્રમાદ. એ પાંચ નિયમો કહેલા છે. ૧૭.

દીકાર્થ—અજ્ઞેય-જ્ઞાના, ગુરુશુશ્રૂષા-ગુરુની સેવા, શૈય-સારીસા-
દિકની પવિત્રતા. આહારની ભયુતા-અકુષ આહાર કરવો તે, તથા અ-
પ્રમાદ અકાવમા પ્રવૃત્તિ અને કર્તવ્યથી નિવૃત્તિ અથવા અસાવધાન-
પાત્રાર્થ પ્રમાદનો ત્યાગ. એ પાંચ નિયમો કહેલા છે. એટલે નિય-
મમાં જમાવ-અમુક કાળ મુખી સેવન કરાય તે નિયમ કહેવાય છે. ૧૭.

હો એ રથોકોતરે બોલે માનેચો ધર્મે કહે છે.—

ધૌંદિઃ કુઃકાલધર્મોઽથ દશેવ્યન્તે યદુચ્યતે ।

દ્વિંનાસ્મેયાન્યધાકામં વૈશુર્ન્યં પર્યાનૃતમ્ ॥ ૧૮ ॥

સંભિન્નાન્નાવ્યયાપાદમભિધ્યાદગ્નિપર્યયમ્ ।

વાપકર્મેતિ દગપા કાયવાઙ્માનસૈસ્થાજેત્ ॥ ૧૯ ॥

મુક્તાર્થ—બોલેચોકો દગ કુઠાળ ધર્મને હજી છે. તેઓ કહે છે કે-દ્વિંદિઃ, ધૌંદિઃ, અન્યધાકામ, વૈશુર્ન્ય, પર્યાનૃત, સંભિન્નાન્ના, વ્યાપાર, અભિધ્યા અને દગ્નિપર્યય એ દગ પ્રકારના પાપકર્મને મન, વચન અને કાયાએ કરીને તજવા. ૧૮-૧૯.

દીકાર્થ—બોલે-બોલે દર્શનને માનનારા પુરુષો દગ કુઠાળ ધર્મ-
કથવાળાને ભાટે ધર્મ અથવા કુઠાળ એટલે કાવે કરવામાં અગુર મા-
ન્યુતના કહેલા ધર્મો-આધર્મો હજી છે. તેઓ કહે છે કે-દ્વિંદિઃ-પ્રાણિ-
નો વા ૧, ધૌંદિઃ ૨, અન્યધા કામ-દુષ્ટ પરિભ્રામણે પરબી સાર્થ
વૈશુર્ન્ય દેવરતું તે ૩, વૈશુર્ન્ય-બીજના છાના દોષો પ્રવર કરવા તે ૪,
પર્યાનૃત-મન અને વચનવડે કઠોર અને અમલ ભાવરૂં તે ૫-૬,
સંભિન્નાન્ના-પરના મરને બેઠ કરનાર અન્યજ્ઞ પ્રવા ૭, વ્યાપાર-
કે.દર્શન વિવરન ૮, અભિધ્યા એટલે પરના ધનને હજી કરવાની હજી
૯, અને દગ્નિપર્યય એટલે કુઠાળ ધર્મે થતી વિવરીત દર્શન ૧૦,
આ પ્રવારુ દગ પ્રકારના પાપ કર્મને-પાપને બંધ કરનારા કર્મને
મન, વચન અને કાયાએ કરીને તજવા. ૧૮-૧૯.

વજ્રાદિવદ્યાપ્યાનિ મન્યાદૃદિદ્યાદયઃ ।

ધનઃ સર્વેદ્યાકલ્યાણદર્મગાત્રનદોઽયંકમ્ ॥ ૨૦ ॥

મુક્તાર્થ—વૈદિક અન્યજ્ઞ વિવેકે તે અદુઃસદિષને અદ્યદિ પદવડે

વાચ્ય કહે છે. તે સર્વેનો એક વાક્યાર્થ હોવાથી આ ધર્મશાસ્ત્ર સાર્યક છે. ૨૦.

ટીકાર્થ—વેદને વિષે કુશળ વૈદિકો વિગેરે એટલે જૈમિનીય વિગેરે તે પૂર્વે કહેલાં અદ્વિસાદિક પ્રતોને પ્રજ્ઞાદિ પદના વાચ્ય એટલે શુદ્ધ બ્રહ્મ, પરબ્રહ્મ, લક્ષ્ય બ્રહ્મ, રાજ્ય બ્રહ્મ અને બ્રહ્મ તત્ત્વ એવા પદ-શબ્દોવડે કહેવા લાગે છે એમ કહે છે. એ પ્રમાણે નવ રહોક-વડે ક્ષણ પ્રમાણે સર્વેની એક વાક્યતા હોવાને ક્ષીણે-સર્વેનો ધર્મપણાએ કરીને એક સરખો વાક્યાર્થ થાય છે માટે આ ધર્મશાસ્ત્ર સાર્યક-સંદેહક છે. ૨૦.

ઉપર કહેલા નવ રહોકોમાં કહેલા ધર્મશાસ્ત્રોમાં ધર્મોનું વિધાન કર્યું છે, માટે તે શાસ્ત્રો ધર્મશાસ્ત્ર તરીકે ગણાય છે, તેથી તેમની પરીક્ષા કરવી એટલે તે કહે છે.—

ઋષૈત્સંભવો યુક્ત ઇતિ ચિન્ત્યં મહાત્મના ।

શાસ્ત્રં પરીક્ષમાણેનાન્યાકુલેનાન્તરાત્મના ॥ ૨૧ ॥

મૂળાર્થ—આ અદ્વિસાદિક ધર્મ કયા શાસ્ત્રમાં કહેલો યુક્ત છે? તે માટે પરીક્ષા કરનાર મહાત્માએ અન્યમ ચિત્તવડે શાસ્ત્રનો વિચાર કરવો.

ટીકાર્થ—આ અદ્વિસાનો સંબંધ-પરમાર્થથી પ્રાણીવધના ત્યાગની ઉત્પત્તિ કયા શાસ્ત્રમાં અથવા દર્શનમાં થતે છે? એ પ્રમાણે અદ્વિસાને પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્ર-મંથનો પરીક્ષા કરનારા-સત્યાસત્યનો નિશ્ચય કરનારા મહાત્મા પુરૂષે બ્રાહ્મજ્ઞતા રહિત-પ્રેતાના મત ઉપરના દ્વિ-રાત્રવડે તથા પરમત પરના દ્વેષવડે ઉત્પન્ન થયેલા ચિત્તાના બાંધેપ રહિત અર્થાત્ મધ્યસ્થપણામાં વર્તતા અન્તરાત્માવડે-ધર્મની અર્થો આંતરવૃત્તિવડે વિચાર કરવો કુશલ બુદ્ધિથી તેનું પથોગોચર કરવું. ૨૧.

જેમ લોકમાં મુવર્ણની પરીક્ષા કષ, ઉદ અને તાપ એ ત્રણ પ્રકારે થાય છે, તેમ શાસ્ત્રની પણ ત્રણ પ્રકારે પરીક્ષા થાય છે. તેમાં અવિરુદ્ધ કાર્યનો ઉપદેશ કરનારું જે વાક્ય તે કષ કહેવાય છે. જેમ કે—“સ્વપ્ને અને મોક્ષની ઇચ્છાવાળાએ તપ, ધ્યાન, બ્રહ્મચર્ય, સમિતિ, મુનિ અને દાનાદિકવડે શુદ્ધ થયેલી ક્રિયા કરવી.” આ પ્રમાણે વિધિ વાક્યોનો ઉપદેશ જે ગ્રંથમાં સ્થાને સ્થાને હોય, તથા નિવેદનાં વાક્યો એટલે કોઈપણ પ્રાણીની હિંસા ન કરવી, અસત્ય ન બોલવું, દંત્સાદિક વિધિ અને નિવેદનાં વાક્યો જે ગ્રંથમાં બહુધા જણાતાં હોય, તે કષ-શુદ્ધ કહેવાય છે. તથા જેમાં વિધિ અને નિવેદન સફળ કરનારી .”

મતાદિકનું પાલન કરનારી ક્રિયા કહેવામાં આવે, જેમકે “શુદ્ધ મિત્રા
મહત્વ કરવી, દોષરહિત બાલચેષ્ટા કરવી.” ઇત્યાદિ ઉપદેશનાં વાક્યો
જેમાં બાધુષા ઉપસંગ્રહ થતાં હોય, તે શાસ્ત્રને છેદશુદ્ધ બાળુનું. આ
બન્ને પ્રકારની શુદ્ધિ એ તાપશુદ્ધિ ન હોય તો નિષ્ફળ થાય છે. તે
તાપશુદ્ધિ કય અને છેદના મૂળ આધારરૂપ આત્મવાદના સ્વરૂપવાળી
એટલે આત્માની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થાય છે કે નહીં? એ પ્રમા-
ણેના જે વિચાર તે શાસ્ત્રની પરીક્ષા કરવામાં તાપરૂપ હોય છે. તેથી
કય અને છેદને સફળ કરનારી તાપની પરીક્ષાને જ કહે છે.—

પ્રમાણલક્ષણાદેસ્તુ નોપયોગોઽવ કચ્ચન ।

તન્નિશ્ચયેઽન્યસ્થાનાદન્યથાર્યસ્યિતેર્યતઃ ॥ ૨૨ ॥

મૂર્તાર્થ—આ શાસ્ત્ર પરીક્ષાને વિષે પ્રમાણ અને લક્ષણ વિગે-
રેના કાંઈ પણ ઉપયોગ નથી. કારણ કે અવાદિક પદાર્થની તેથી અ-
ન્યથા સ્થિતિ હોવાને ક્ષીધે તેના નિશ્ચય કરવામાં અનવસ્થા હોય
પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૨.

દ્વીકાર્થ—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શાબ્દ વિગેરે પ્રમાણ તથા
લક્ષણ એટલે તટસ્થ અને સ્વરૂપ એ બે ભેદવાળું અનુમાપક (પૂર્વ-
કરણ કરનાર) એ વિગેરેના આ શાસ્ત્ર પરીક્ષાને વિષે કાંઈ પણ
ઉપયોગ નથી-તેનાવડે કાર્યસિદ્ધિ દેખાતી નથી. કારણ કે તેનાવડે
નિશ્ચય કરવામાં એટલે આત્માની ઉત્પત્તિ અને વિનાશરૂપ કિંસાના
સમ્ભવની સિદ્ધિનો નિર્ભય કરવામાં અનવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, કેમકે
પ્રમાણ અને લક્ષણાદિકની નિશ્ચિત સ્વરૂપને મહત્વ કરવાની શક્તિ જ
નથી. પદાર્થની સ્થિતિ જ અન્ય પ્રકારની છે એટલે પ્રમાણ અને લક્ષણ
જે વ્યવસ્થા કરે છે તે વ્યવસ્થા કરતાં અવાદિક પદાર્થની વ્યવસ્થા
જુદા જ પ્રકારની છે. અને પ્રમાણની વ્યવસ્થા પદાર્થની વ્યવસ્થા
કરવામાં જુદાજ પ્રકારની છે. ૨૨.

એમ શી રીતે બળ્યું? તેના જવાબમાં પ્રમાણના લક્ષણની
નિષ્ફળતાને ક્ષીધે બળ્યું, એ વાત કહે છે.

પ્રમિદ્ધાનિ પ્રમાણાનિ વ્યવહારથ સત્કૃતઃ ।

પ્રમાણલક્ષણસ્યોક્તૌ જ્ઞાયતે ન પ્રયોજનમ્ ॥ ૨૩ ॥

મૂર્તાર્થ—મને પ્રમાણો પ્રસિદ્ધ છે, અને તેને કરેલો વ્યવહાર પણ
પ્રસિદ્ધ છે. તેથી શી રીતે પ્રમાણનાં લક્ષણ કહેવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન
નથી. ૨૩.

ટીકાર્થ—આ રચોકનું ન્યાયાવતાર અંથમાં જે વ્યાખ્યાન કયું છે, તે વ્યાખ્યાન કરતાં વાચક વરને જુદાજ અભિપ્રાય હોય એમ સંભવે છે. તેથી અહીં સંભવતા અભિપ્રાયને અનુસારે વ્યાખ્યા કરીએ છીએ. પ્રત્યક્ષાદિક પ્રમાણો પ્રસિદ્ધ છે, એટલે અનાદિ સિદ્ધ હોવાથી હાલ સાધવા લાયક નથી. અહીં પ્રત્યક્ષાદિક પરોક્ષમત ભેદની અપેક્ષાએ પ્રમાણ રાજદ જનુ વચનમાં મૂક્યો છે, તથા વ્યક્તિનો ભેદ યવાથી દોષધાર સામાન્ય (જાતિ) નો પણ ભેદ યાય છે, એમ જણાવવા માટે પણ પ્રમાણ રાજદને જનુ વચનમાં મૂક્યો છે. પ્રમાણો પ્રસિદ્ધ છે એટલું જ નહીં પણ તે પ્રમાણોએ કરેલો બવહાર પણ પ્રસિદ્ધ છે. અહીં જ રાજદ જરિ (પણ)ના અર્થમાં મૂક્યો છે, તેથી તેનો અર્થ આ પ્રમાણે યાય છે.—જેને માટે પ્રમાણોની પરીક્ષા કરાય છે, તેને જનપાન, શીતથી રક્ષણ વિગેરે બવહાર પણ અનાદિ સિદ્ધ છે એટલે સર્વ લોકમાં અનાદિ સિદ્ધ પ્રવર્તેલો છે. તેથી કરીને પ્રમાણોનાં લક્ષણ કહેવામાં એટલે કે બીજાએ જે લક્ષણો ક્યાં છે તેથી વિલક્ષણ અ-સાધારણ લક્ષણ કહેવામાં કાંઈ પણ પ્રયોજન-ફળ જણાતું નથી. કારણ કે પ્રમાણના લક્ષણનો નિશ્ચય કરવાનું ફળ વ્યાખ્યાનની નિવૃત્તિજ છે. અને તેનું લક્ષણ આત્માદિક વસ્તુને વિષે યથાર્થ થતું નથી. તેથી કરીને વ્યાખ્યાનની નિવૃત્તિ થઈ શકતી નથી. માટે પ્રમાણોનું લક્ષણ કહેવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી. ૨૩.

પ્રયોજનની અસિદ્ધિ બતાવવા માટે પ્રથમ એકાંત નિત્યરૂપ આત્માના પક્ષમાં દોષ બતાવે છે.

તત્રાત્મા નિત્ય ઇથેતિ યેષામેકાન્તદર્શનમ્ ।

હિંસાદયઃ કથં તેષાં કથમપ્યાત્મનોઽવ્યયાત્ ॥ ૨૪ ॥

મુદ્ધાર્થ—તેમાં “આત્મા નિત્ય જ છે.” એવો જેમનો એકાંત મત છે તેઓને કોઈ પણ પ્રકારે આત્માનો નાશ નહીં હોવાથી હિં-સાદિક શી રીતે થટે? ન જ થટે. ૨૪.

ટીકાર્થ—તેમાં-ધર્મ સાધનમાં પણ પૂર્વે કહેલા દર્શનોના મતોને વિષે એટલે ભાગ્યવત, પાશુપત, સાંખ્ય અને ઉપનિવદિક વિગેરેના મતોને વિષે આત્મા એટલે નિરંતર અપર અપર પર્ચાવને ધામતો હવ નિત્ય જ છે, એટલે ઉત્પત્તિ વિનાશ રહિત એક સ્વભાવવાળો જ છે, એમ તેઓ બોલે છે. “નિત્ય, શુદ્ધ, જુદા, મુક્ત સ્વભાવવાળું, સર્વેજ અને સર્વેશક્તિમાન પ્રજા છે, પરંતુ પર્ચાવની અપેક્ષાએ પણ

અનિત્ય નથી.” આ પ્રમાણે એકાંત મતવાળા દર્શનો આત્માને વિષે સર્વથા એક નિત્ય પદ્ધતિનું સમર્થન કરેછે. તેમના મતમાં હિંસા, અહિંસા, બંધ અને મોક્ષાદિક શી રીતે સંભવે? કોઈ પણ પ્રકારે સંભવે નહીં. કારણ કે તેઓના મતમાં કોઈપણ પ્રકારે-કોઈપણ પરિણામથી જીવનો કદાપિ નાશ નહીં થવાથી અર્થાત્ પૂર્વના સ્વરૂપથી વિકાર રહિત હોવાથી એ સર્વ સંભવતા નથી. કશું છે કે-“જીવના પર્યાયનો વિનાશ કરવો, તેને દુઃખની ઉત્પત્તિ કરવી તથા તેને ક્લેશ આપવો તેનું નામ જીવવધ છે. આવા પ્રકારનો જિનેશ્વરે કહેલો વધ (હિંસા) પ્રયત્નવડે વર્જવો.” આ પ્રમાણે કહેલો વધ જીવના એકાંત નિત્ય પદ્ધતિમાં કોઈપણ રીતે સંભવતો નથી. તેથી હિંસાદિક શી રીતે સંભવે? ન જ સંભવે. ૨૪.

આનો એકાંત નિત્યવાદી જવાબ આપે છે કે—

મનોયોગવિન્નેપસ્ય ધ્વંસો મરણમાત્મનઃ ।

હિંસા તદ્યેન તત્ત્વસ્ય સિદ્ધેરાર્થસમાજતઃ ॥ ૨૫ ॥

મુક્તાર્થ—મનનો અને તેના વ્યાપારનો નાશ એ જ આત્માનું મરણ છે, માટે હિંસાદિક સંભવે છે. તે જવાબ પર સિદ્ધાન્તી કહે છે કે—જો તું તેથી હિંસા કહેતો હોય તો તે તારૂં કહેવું અસત્ય છે. કારણકે તેથી તો આર્થ સમાજથી તત્ત્વની સિદ્ધિ થઈ. ૨૫.

ટીકાર્થ—હે જૈન! અહંકારને માનનારી મતિવાળા અને મુખ્ય દુઃખસંબંધી જ્ઞાનના આધારભૂત મનનો અથવા તેના વ્યાપારનો નાશ એ જ જીવનું મરણ-વધ કહેવાય છે માટે હિંસાદિક સંભવે છે. આલો તેનો જવાબ સાંભળીને સિદ્ધાન્તી કહે છે કે—જો તે મનોયોગના નાશ રૂપ આત્માનું મરણ એ જ હિંસા-પ્રાણિવધ તમોને ઇચ્છે હોય તો તે તમારૂં કહેવું સિદ્ધ થતું નથી. કારણ કે તેથી તો સદૃશ્ય (પરમાર્થ) હિંસાભાવ રૂપ તત્ત્વની આર્થ સમાજથી સિદ્ધિ થાય છે. એટલે અર્થ પછાનો સમાજ-હિંસક અને હિંસનીયનો સંયોગ થવાથી યતી હિંસાની ઉત્પત્તિથી તેની સિદ્ધિ છે, અને તેની સિદ્ધિ થવાથી સદૃશ્ય હિંસા સિદ્ધ થાય છે. તે પરમાર્થ હિંસા મનોયોગનો નાશ થવાથી સિદ્ધ થતી નથી. કારણ કે મન જડ છે, અને તે આત્માથી ભિન્ન છે, માટે તે મનનો નાશ થવાથી આત્માને શું? કંઈ જ નહીં. કારણ કે તે તો માત્ર કષોણ કલ્પિત જ છે. જડ વસ્તુની હિંસા કહેવાય નહીં, તેને વિષે શાસ્ત્રાદિકનો પ્રહાર થતો નથી. ૨૫

મનોરોગ દિવ્ય અથવા દિવ્ય શી રીતે થઈ શકે? તેના નિમિત્તથી તેને (મનને) પાપ કર્મનો બંધ છે, એમ કહેવાશે નહીં. કેમકે મન જડ છે. જો કદાચ જડ વસ્તુ પણ દિવ્ય અને નિસર્ગ કહી શકાય, તો કોઈનો પણ મોક્ષ થશે નહીં. કેમકે ધર્મ-ધર્મવાચનાનો મોક્ષ યાવ છે, અને તે ધર્મ અચિત્ત અત્ત વસ્તુદિકનો ઉપબોધ કરે છે, તેથી તે અચિત્ત અત્ત વસ્તુદિક જડ પદાર્થો થકી પણ મનના નારાની જેમ દિવ્યપણું પ્રાપ્ત થવાથી મોક્ષ થશે નહીં. તથા મન રહિત એકેદિષા-દિકતું મરણ જ થશે નહીં, કારણ કે તેમને મનોરોગના નારાનો અભાવ છે, અને જો મનને સુષુપ્ત કહેશે તો સમય જમતવું જ આવડું દુર્લભ થશે. કેમકે સર્વેનું મન જડ જ છે, એ સિદ્ધ છે. ૨૫.

હરીથી વાદી જવાબ આપે છે.—બહે, મનોરોગના નારાથી આત્માનું મરણ ન હો. પરંતુ પરને દુઃખ ઉત્પન્ન કરવારૂપ બુદ્ધિથી હિંસા યાવ છે, તે આરોગ પર સિદ્ધાંતી જવાબ આપે છે.—

નૈતિ બુદ્ધિગતા દુઃખોત્પાદરૂપેવર્માપિતીન્મ ।

બુન્ધિ મેદામ્હાત્તસ્યાઃ પરમાર્થાવ્યવસ્થિતેઃ ॥ ૨૬ ॥

મુક્તાર્થ—દુઃખને ઉત્પન્ન કરનારી બુદ્ધિમાં રહેલી આ હિંસા પણ ઉચિતપણુને પામતી નથી-રોગ્ય નથી. કારણ કે તમે તે બુદ્ધિનો અવને વિષે ભેદનો આગ્રહ-અત્યંત ભેદ માનેશો છે, તેથી પરમાર્થ હિંસાની અવસ્થા થઈ શકતી નથી. ૨૬.

દીકાર્થ—હે વિદ્વાન! બુદ્ધિમાં રહેલી-બુદ્ધિમાં પરિણામ પામીને રહેલી આ હિંસા દુઃખને ઉત્પન્ન કરવા રૂપ થઈ શકશે એમ તમારો મન છે, તે પણ ઉચિત પણુને પામતો નથી. કારણ કે તમારા મતમાં તે પૂર્વે કહેલી બુદ્ધિ પ્રાણીથી તદ્દન ભિન્ન છે એવો ભેદનો આગ્રહ છે. ભેદ એટલે તદ્દપચણી રહિત આત્માથી જુદું રહેવું તે. તેવા ભેદનો અત્યંત આગ્રહ છે, તેથી પરમાર્થ—મુખ્ય હિંસાતત્ત્વરૂપ પદાર્થ અર્થાત્ કોઈપણ પ્રકારે અવના નારાની ઉત્પત્તિ અને તે નિમિત્તે પાપકર્મનો બંધ, તે રૂપ હિંસાતત્ત્વની અવસ્થા થઈ શકતી નથી—બીજા વિષયનો ત્યાગ કરીને પોતાના જ વિષયમાં રહેવું તે અવસ્થા કહેવાય છે, તેથી અવસ્થા થઈ શકતી નથી. અહીં ભાવાર્થ એવો છે કે-તમારા મતમાં બુદ્ધિને આત્મસત્તાથી ભિન્ન કહેલી છે. માટે તે બુદ્ધિને કહેલી હિંસા અવના પાપબંધ માટે થતી નથી. કેમકે દેવદત્તે કહેલા બીજાથી વરદત્તને દર્શિ થતી નથી. તેથી ક્રિયાના ફળનો

અભાવ થયો. અને તેમ થવાથી સર્વ ક્રિયાઓ બર્થ થઈ, અને તેથી મોક્ષનો પણ અભાવ થયો. માટે બુદ્ધિમાં રહેલી દુઃખાદિકને ઉત્પન્ન કરનારી હિંસા ઉચિત-યોગ્ય નથી. ૨૬.

તે જ ઉપર કહેલા અર્થને સ્પષ્ટરીતે કહે છે.—

न च हिंसापदं नाशपर्यायं कथमप्यहो ।

जीवस्यैकान्तनित्यत्वेऽनुभवावाधकं भवेत् ॥ २७ ॥

મુક્તાર્થ—અહો ! જીવને એકાંત નિત્ય માનવાથી નાશના પર્યાય રૂપ હિંસા શબ્દ કોઈપણ પ્રકારે અનુભવને અબાધક નહીં થાય, અર્થાત્ અનુભવને બાધક જ થશે. ૨૭.

ટીકાર્થ—અહો ! જીવને એકાંતપણે-સર્વથા કોઈપણ પ્રકારે કદી પણ અપરિણામી સ્વભાવવડે એક પરિણામથી બીજા પરિણામને નહીં પામવાથી નિત્ય-નિરંતર એક સ્વભાવવાળો માનવાથી “હિંસા છે” એ પ્રમાણે જે સ્વીકાર કરવો, તે નાશના પર્યાયરૂપ-નાશનો વાચક હિંસા શબ્દ અનુભવનો-સર્વ કોઈને યોતાના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો અબાધક નહીં થાય, કિંતુ બાધકજ થશે. નાશના પર્યાયને કહેનારો હિંસા શબ્દ જે નિત્ય આત્માને વિષે યોજાયે, તો તે અનુભવનો જ બાધક થાય અને જે કદાચ કોઈપણ પ્રકારે નાશ માનશે, તો મરેજાને વિષે આત્મા રહિતપણું દેખાવાથી નિત્યપણાની ક્ષતિ-હાનિ થશે. કારણ કે હિંસાદિક પરિણામી આત્માને વિષે જ તે સંભવે છે. અને જે પરિણામી હોય તે દ્રવ્યથી અસંખ્ય પ્રદેસરૂપ સત્તાની અપેક્ષાએ હાનિ વૃદ્ધિ વિનાજ યોતાના સ્વરૂપમાં રહ્યો છતો બીજા પર્યાયને પામે છે. કહ્યું છે કે-“પરિણામ એટલે બીજા પદાર્થ પ્રત્યે જનું તે, પણ સર્વથા સ્થિરતા કે સર્વથા વિનાશ ન થાય. આવો પરિણામ વિક્ષાનોને ઇષ્ટ છે.” ૨૭.

એકાંત નિત્યપણાના પક્ષમાં પાંચ સ્વોકોવડે બીજાં રૂપણાં કહે છે.—

शरीरेणापि संबन्धो नित्यत्वेऽस्य न संभवी ।

विमुक्त्ये न च संसारः कल्पितः स्यादसंशयम् ॥ २८ ॥

મુક્તાર્થ—આ જીવ નિત્ય હોય તો તેના શરીરની સાથે પણ સંબંધ સંભવતો નથી. અને તે જીવનું વિશુદ્ધપણું-સર્વવ્યાપક પણું હોય તો આ સંસાર ખરેખર કલ્પિત નહીં થાય. ૨૮.

ટીકાર્થ—આ આત્માનું નિત્યપણું-સર્વથા જન્મમરણ રહિત એક

રિપરસ્પ્રમાવપણું ગિફ્ત થાય તો તે આત્માને શરીરની સાથે પણ સંબંધ સંભવતો નથી, તો પછી જીવા ધન, કુટુંબ અને ભવન વિગેરેની સાથે તો ક્યાંથી જ સંભવે? પણ શરીરની સાથે સંબંધ જ સંભવતો નથી, તો પછી દ્વિસાદિકની તો શી વાત કરવી? એટલે દ્વિસાદિક તો ક્યાંથી જ સંભવે? કારણ કે શરીરનો સંબંધ તો કોઈપણ પ્રકારે અનિત્ય અને ક્ષિપ્રાવસ્થા જે હોય તેને જ સિદ્ધ છે. તથા એક જ આત્માનું વિષુપ્પાયું—સમમ વ્યાપકપણું સિદ્ધ થવાથી ખરેખર ઘણા જન્મ-મરણના પરાવર્તરૂપ સંસાર કષ્ટિત નર નારક વિગેરે ભેદવાળો નહીં થાય. સકલ લોકમાં વ્યાપીને રહેલા એક જ આત્માને જન્મમરણ પ્રાપ્ત થવાથી સમમ જગતનાં એક સાથે જ જન્મમરણ થયો. કારણ કે વ્યાપકપણાએ કરીને સર્વદા સર્વત્ર રહેલો હોવાથી તેનો વિભાગ જ થઈ શક્યો નહીં. ૨૮.

શરીરના સંબંધાદિકનો અભાવ કેમ કહો છો? એ શક્યું નિરાકરણ કરવા માટે કહે છે.—

આત્મક્રિયાં વિના ચ સ્થાન્મિતાણુમ્મહાનં કથમ્ ?

કથં સંયોગભેદાદિકલ્પના ચાપિ યુજ્યતે ॥ ૨૯ ॥

મૂલાર્થ—આત્માની ક્રિયા વિના (તે આત્માને) પરિમિત પરમાણુઓનું મહણ શી રીતે થાય? ન જ થાય. તથા સંયોગ અને ભેદ વિગેરેની કલ્પના પણ શી રીતે મુકા થાય? ન જ થાય. ૨૯.

ટીકાર્થ—હે પ્રજ્ઞ! શરીરના સંબંધનો અભાવ આ કારણથી જાણવો.—આત્મક્રિયા એટલે જીવની ક્રિયા વિના—સામાદિકના અધિવસાય વડે જીવપ્રદેશોના સ્ફુરણરૂપ વ્યાપાર વિના પરિમિત પરમાણુઓનું મહણ—શરીરના ઉપાદાન કારણરૂપ પરિમિત એટલે નીપજ્જવા લાપક શરીરને યોગ્ય પ્રમાણવાળા પરમાણુઓનું મહણ શી રીતે થઈ શકે? પરિમિત અણુઓને મહણ કરવામાં કોઈ નિષાગક ન હોય તો પરમાણુઓના સમુદાય પાતે જ ઘણો મોટો અથવા ઘણો નાનો પ્રાપ્ત થઈ જાય. તથા સંયોગ—મહણ કરેલા પરમાણુઓના પરસ્પર મળવાથી મરતક વિગેરે અંતની રચના અને ભેદ—પૂર્વે મહણ કરેલા પરમાણુઓના વિયોગ, એ વિગેરે એટલે વેદનાદિકની કલ્પના—રચના પણ જીવના વ્યાપાર વિના શી રીતે થઈ શકે? કોઈપણ પ્રકારે થાય નહીં. અહીં ભાવાર્થ એ છે કે—જેવો જીવપ્રદેશની સ્ફુરણરૂપ વ્યાપાર થાય છે તેવા પુદ્ગળના સંશ્લેષ મહણ થાય છે, અને તેઓ તે જ આત્માના વ્યાપારથી શરીરને વિરે અંગોપાંગપણે પરિણામ પામે છે,

અને તેનાવડે જ વારંવાર પ્રતિજ્ઞા લે અહણ કરતા તે પરમાણુઓ પૂર્વે પરિણામ પામેલા પરમાણુઓની સાથે સંયોગવાળા થાય છે, અને પૂર્વે પરિણામ પામેલા પરમાણુઓમાંથી કેટલાક અસારરૂપ થયેલા પુદ્ગલો તેજ આત્મવ્યાપારથી છુટા પડે છે. આ પ્રમાણે આત્મક્રિયાવિના શરીરનો સંબંધ થતો નથી, ને આત્મક્રિયા આત્માને એકાંત નિત્ય માનવાથી હોઈ શકતી નથી, ને કદાચ હોય એમ માનીએ તો નિત્યપણાની ક્ષતિ (નાશ) થાય છે. ૨૬.

આ પ્રમાણે સાંભળીને કોઈ સંકા કરે છે.—

અદૃષ્ટાદેહસંયોગઃ સ્યાદન્યતરકર્મજઃ ।

इत्थं जन्मोपपत्तिश्चेन्न तद्योगाविवेचनात् ॥ २७ ॥

મૂલાર્થ—અદૃષ્ટી કોઈ પણ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો દેહનો સંયોગ થઈ શકે છે. (માટે આત્મક્રિયાની કાંઈ પણ અપેક્ષા નથી.) તે પર સિદ્ધાંતી જવાબ આપે છે કે—જે આ પ્રમાણે જન્મની ઘટના કરશે તો તે થઈ શકશે નહીં. કેમકે તે શરીરના યોગતું જ્ઞાન નથી માટે. ૩૦.

દીકાર્થ—“ હે વિદ્વાન ! આત્મક્રિયા વિના જ કોઈએક કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો—અનેક પ્રકારનાં પૂર્વે કરેલાં કર્મોમાંથી કોઈ એક કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો દેહસંયોગ—આત્માને શરીરની સાથે સંબંધ અદૃષ્ટી જ—પૂર્વે કરેલા પુણ્યપાપના સંસ્કારથી જ થઈ શકે છે, માટે તેમાં આત્મક્રિયાનું શું પ્રયોજન છે ? ” આમ કહેનારને સિદ્ધાંતી જવાબ આપે છે કે—આ પ્રમાણે—તારા કહેવા પ્રમાણે જે તું જન્મની ઘટના—શરીરની ઉત્પત્તિ માનતો હો તો તે થઈ શકશે નહીં. કારણ કે તેના યોગતું વિવેચન નથી માટે, એટલે તે અદૃષ્ટો જે યોગ-પાતાની ઉત્પત્તિરૂપ વ્યાપાર તેનું ચતુર્થ જ્ઞાન નથી માટે, અર્થાત્ કર્મો પણ જીવની ક્રિયા—વ્યાપારથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. અથવા તે શરીરના યોગતું—ઉચિત ઉપાયનું તે કર્મોને જ્ઞાન નથી માટે, અર્થાત્ કેવળ કર્મ જડ હોવાથી જીવના વ્યાપારવિના તે અંગોપાંગ વિગેરે વિભાગપ્રમાણે રચવાને અશક્તિમાન છે. ૩૦.

ફરીથી વાઢી કહે છે.—

कथंचिन्मूर्ततापत्तिर्विना वपुरसंक्रमात् ।

व्यापारायोगतश्चैव यत्किञ्चित्तिदं जगुः ॥ ३१ ॥

મૂલાર્થ—શરીર વિના પણ તેમાં સંક્રમ ન થવાથી આત્માને

કોઈપણ પ્રકારે મૂર્તપણની પ્રાપ્તિ થયે. આ પ્રમાણે આ વાદીએ નિઃસાર કહ્યું છે. કારણકે તે આત્માને બાહ્યાર્થનો જ અધોમ છે. ૩૧.

રીઝાર્થ—“હે લૈનમનવાળા! આત્માને સરીર વિના પણ તેમાં સંકેત ન હોવાથી-પ્રવેશ કરવાનો સ્વભાવ ન હોવાથી કોઈપણ અવિત્ય મહિમાવટે મૂર્તપણની-સાક્ષારતાની પ્રાપ્તિ છે. આત્મબાહ્યાર નહીં છતાં પણ આત્માની સાક્ષારતા થયે, તેથી સરીરની પ્રાપ્તિ મર્ઈ સકયે.” આ કથનનો જવાબ આપે છે કે-આ પ્રમાણે વાદીએ જે કોઈ કહ્યું તે નિઃસાર-તુચ્છ છે. કારણ કે આત્માના બાહ્યાર્થનો અ-ધોમ-અસંબંધ છે, તેથી બાહ્યાર્થને જાણને સાક્ષારતાની પણ અપ્રાપ્તિ જ છે. જે સ્વાર્થક્રિયા કરનાર હોય તે જ સાક્ષારપણું પામી શકે છે. અને જે સ્વાર્થક્રિયા કરનાર નથી તે સાક્ષારતા પુખ્તની જેમ અસવ્ય છે, માટે તે આત્માને સાક્ષારતાની પ્રાપ્તિ ક્યાં છે? નથી જ. ૩૨.

એકાંત નિત્ય પદ્ધતિ ઉપસંહાર કરે છે.—

નિઃક્રિયોડસૌ સતો હન્તિ હન્યતે વા ન જાતુષિત્ ।

કિંચિત્કેનચિદિત્યેયં ન હિંસાડસોપપચતે ॥ ૩૨ ॥

મૂર્તાર્થ—તેથી કરીને આ આત્મા નિઃક્રિય હોવાથી કદાપિ કો-ઈને હણતો નથી, તેમ જ કોઈથી હણાતો પણ નથી. માટે આ (નિત્ય) આત્માને હિંસા પ્રાપ્ત થતી નથી. ૩૨.

રીઝાર્થ—આ સર્વથા નિત્ય આત્મા યાવનારનો આત્મા નિઃક્રિય-સ્વાર્થક્રિયાથી ન હોવાથી કદાપિ કોઈપણ પદાર્થને (હાથને કે જાંઘને) હણતો નથી. તેમ જ કોઈપણ સજ્જાતિથી અથવા પુરુષથી કદાપિ હણાતો પણ નથી. એટલે કોઈપણ અણે હાનિ પામતો નથી. કારણ કે તે (આત્મા) નિઃક્રિય હોવાથી સરીર રહિત છે, અને તેથી તેના પર સજ્જાતિનો બાહ્યાર્થ કદાપિ લાગતો નથી. આ પ્રમાણે આ પૂર્વ કહેલા આત્માને હિંસા પ્રાપ્ત થયે નહીં. કારણ કે જે પદાર્થ દેહથી ભિન્ન તથા અભિન્ન હોય, તેને જ હિંસા કરે છે. પણ આ આત્મા તે સર્વથા દેહથી ભિન્ન છે, તેથી હિંસાની જ ઉત્પત્તિ થતી નથી, માટે તેના મનમાં અરિષ્ટ ક્યાં કરે! ન જ કરે. ૩૨.

હવે એકાંત અવિત્ય પદ્ધતિ વિશે કહે છે.—

અનિત્યજ્ઞાન્તપદ્ધેઽપિ હિંસાદીનામસંમયઃ ।

નાસતેતોરયોગેન કલ્પિકમ્બલ્સ માધનાત્ ॥ ૩૩ ॥

મૂર્તાર્થ—એકાંત અવિત્ય સજ્જાતિ પણ હિંસાદિનો અસંમય છે.

કારણ કે શબ્દિકપણને સિદ્ધ કરવાથી નાશના કારણનો અવગ્રહ છે, એટલે કે નાશનું કારણ રહેતું નથી માટે. ૩૩.

ટીકાર્થ—જો કેઈ પણ પ્રકારે નિત્ય-સર્વદા સ્થાયી નથી અર્થાત્ તે એકાંતપણે દ્રવ્યથી અને પદ્ધતિથી પણ સર્વદા અન્યથ રહિત નાશને બળે છે તે રૂપ પદ્ધતિ, પ્રતિજ્ઞા કે સ્વીકાર કરવાથી દિગ્દાદિકનો-દિગ્ધ, અદિગ્ધ, બધા અને ભોગદાદિકનો અગ્રંભવ છે. કારણકે “જગતમાં મને પદાર્થો શબ્દિક છે” એ પ્રમાણે જે બોલતું તે શબ્દિક વાદ. એ રીતે શબ્દિક પણને સિદ્ધ કરવાથી-પ્રમાણ કરવાથી નાશના-દિગ્ધના કારણ દ્વિત્ય દિગ્ધકરણ વસ્તુનો સદ્ભાવ તેનો અવગ્રહ-પરસ્પર સંબંધ નોજ અભાવ છે, તેથી દિગ્દાદિક ઘટનાં નથી. ૩૩.

તે સાંભળીને બીજો (શબ્દિક વાદી) કહે છે.—

न य सन्तानभेदस्य जनको हिमको भवेत् ।

मांभृतत्वादनन्यत्वाद्भाવत्यनियतं हि तत् ॥ ૩૪ ॥

મૃતાર્થ—સંતાન-પરંપરાના બેદને એટલે નાશને કરનારો દિગ્ધ થશે એમ એ નું કહેતો દો, તો તાર કહેતું અસત્ય છે. કારણ કે તે (દિગ્ધ) માત્ર છતાપણમાં જ વર્તે છે, તથા અજન્ય એટલે સંતાનનો જનક-ઉત્પત્ત કરનાર નથી, તથા તે સંતાન માત્ર ઉત્પત્તિમાં જ નિશ્ચિત છે માટે. ૩૪.

ટીકાર્થ—“હે જૈનમનવાળા! નિરતર ઉત્પત્ત થતા સદૃશ સદૃશ જ્ઞાનના શબ્દોની પરંપરારૂપ સંતાનના નામને ઉત્પત્ત કરનાર-સંતાનને વિચ્છેદ કરનાર દિગ્ધ થશે એટલે કે આત્માનો અભાવ છતાં પણ દિગ્ધ થઈ શકે છે, માટે દિગ્ધ થઈ છે.” એમ એ નું કહેતો દો તે તે ઘટતું નથી. કારણ કે તેનું અન્ય વર્તના માત્રમાં વર્તવાપણું છે, તથા તે અજન્ય છે એટલે સંતાનને ઉત્પત્ત કરનાર નથી. કેમકે તે (સંતાન) મનિ કલ્પિત દોષોથી અવસ્તુ-નિષ્ઠા છે. આત્માના પુષ્પની જેમ તેને કોઈપણ પિતાના ધર્મવટે ઉત્પત્ત કરતો નથી. તથા તે સંતાન માત્ર ઉત્પત્તિમાં જ નિવન-નિશ્ચિત છે. અર્થાત્ તે નિશ્ચિત-ભવ (સ્થાયી) નથી, તેથી ઉત્પત્ત થવાના શબ્દ પત્રી તરતજ અપણુ રૂપ થવાથી દિગ્ધને વિષય રહેતો નથી. ૩૪.

તેજ અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે.—

नगदिः खगदेतुद्य शूकरादेर्न हिमकः ।

शूकरान्यज्જનેનય ध्वमिषाग्નर्मग्नः ॥ ૩૫ ॥

મૂલાર્થ—ફલુના હેતુરૂપ મનુષ્યાદિક શુકરાદિકનાં હિંસક યથે નહીં. કારણકે શુકરના અંત્ય ફલુની સાથે મનુષ્યના ફલુને વ્યભિચારનો પ્રસંગ આવશે. ૩૫.

ટીકાર્થ—નરાદિક-મનુષ્ય, સિંહ વિગેરે ફલુનો હેતુ છે-ફલુમાત્ર સ્થિતિના કારણરૂપ છે, માટે તે શુકરાદિકનો-વરાહ, મૃગાદિક પશુ સમૂહનો હિંસક નહીં થાય. કારણ કે મનુષ્યાદિક ફલુરૂપાથી છે માટે તેને શુકરના અંત્યફલુની સાથે-શુકરનો જ અંતમાં વર્તેલો ફલુ એટલે સમીપ કાળ, તેની સાથે વ્યભિચારનો પ્રસંગ આવશે-વિરોધ આવશે. કેમકે પ્રહાર કરવાના કામમાં ધણુ ફલુ હોય છે, અને શુકરાદિક પદાર્થની સ્થિતિ ફલુક છે, તેથી પ્રહારને સમયે કદાચિત્ બળે જણુ હુરો નહીં, અને કદાચિત્ બેમાંથી એક હુરો નહીં, તે રૂપ અનિહની પ્રાપ્તિ થયો. માટે હિંસ્ય અને હિંસકના અભાવને કાંઈ કોની હિંસા થયો? અને તે હિંસાના પ્રતિપક્ષરૂપ અહિંસા પણ કોની થયો? ૩૫.

ફરીથી બીજું દૂષણુ આપે છે.—

અનન્તરક્ષણોત્પાદે વુદ્ધલુપ્પકયોસ્તુલા ।

નૈવં સદ્વિરતિઃ ક્વાપિ તતઃ શાસ્ત્રાચસંગતિઃ ॥ ૩૬ ॥

મૂલાર્થ—અનંતર ફલુમાં ઉત્પત્તિ માનવાથી જુદા અને હુબ્ધક (શિકારી)ની સમાનતા થયો, અને એમ થવાથી કોઈપણ રથાને વિરતિ થયો નહીં, અને તેથી કરીને શાસ્ત્રાદિક અસંગત થયો. ૩૬.

ટીકાર્થ—જેની વચ્ચે બીજો ફલુ નથી તે અનંતર ફલુને વિષે ઉત્પત્તિ, એટલે મરણ તથા ઉત્પત્તિરૂપ ફલુને છેડે અર્થાત્ ઉત્પત્તિ ફલુની પછી તરત જ મરણની સિદ્ધિ થવાથી સુખત અને પીડર અથવા બાંધની સમાનતા થયો. એટલે આરવામાં દયા ન હોવાથી બળે સરખા કહેવાયો, કારણ કે ફલુ ફલુ મરણ થવાથી જુદા અને હુબ્ધક એ કોઈને વિષે વિરતિ-ફલુ વિનાશનો વિરામ નહીં થાય, અને તેથી એટલે પ્રતિફલુ મરણ અને ઉત્પત્તિ થવાથી શાસ્ત્રાદિક પણ અસંગત થયો. એટલે શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ, તેનું અધ્યયન, અવલુ, ધર્મકૃત્ય, બંધ, મોક્ષ વિગેરે સર્વની અયોગ્યતા થયો, માટે એકાંત અનિત્ય પક્ષમાં પણ હિંસાની ઉત્પત્તિ ન હોવાથી અહિંસાદિક ધર્મ ઘટયો નહીં. ૩૬.

એકાંત નિત્ય અને એકાંત અનિત્ય પક્ષને આશ્રીને હિંસાદિકનો અસંગત કહ્યો. હવે તે બંને પક્ષમાં સત્યાદિક પણ ઘટતા નથી, તે કહે છે.—

ઘટન્તે ન વિનાઽહિંસાં સત્યાદીન્યપિ તત્વતઃ ।

एतस्या वृत्तिभूतानि तानि यद्भगवान् जगौ ॥ ३७ ॥

મૂળાર્થ—અહિંસા વિના સત્યાદિક પણ તત્વથી ઘટતાં નથી. કારણ કે તે સત્યાદિક એ અહિંસાની વાડરૂપ છે, એમ ભગવાન જિનેશ્વરે કહ્યું છે. ૩૭.

ટીકાર્થ—અહિંસાની ઉત્પત્તિ વિના સત્યાદિક—સત્ય, અચોર્ય, બ્રહ્મચર્ય, વિગેરે વારતવિક રીતે ઘટતા નથી—યુક્તિ યુક્ત જણાતા નથી. કારણ કે તે સત્યાદિક આ અહિંસાની વાડરૂપ છે, એટલે કે અહિંસા રૂપી ઉદાનનું રક્ષણ કરનાર વાડ છે; એમ ભગવાન જિનેશ્વરે કહ્યું છે. ક્ષેત્ર વિના વાડ કોને કરવી, તેજ પ્રમાણે અહિંસા વિના સત્યાદિક કોના રક્ષણભાટે થાય? બ્યર્થ હોવાથી કોણનું રક્ષણ કરે નહીં. ભાટે સત્યાદિક પણ ઘટતાં નથી. ૩૭.

હવે સ્યાદ્વાદપક્ષમાં હિંસાદિક સંભવે છે, તે કહે છે.—

मौनीन्द्रे च प्रवचने युज्यते सर्वमेव हि ।

नित्यानित्ये स्फुटं देहाद्भिन्नाभिन्ने तथारमनि ॥ ૩૮ ॥

મૂળાર્થ—જિનેન્દ્રના પ્રવચનને વિષે આત્મા નિત્ય તથા અનિત્ય છે, અને દેહથી ભિન્ન તથા અભિન્ન છે, ભાટે અહિંસાદિક સર્વ રૂપરૂપ રીતે ઘટે છે. ૩૮.

ટીકાર્થ—આ જગતને જેઓ ત્રણે કાળની અવસ્થામાં પથાર્ય પછે માને છે—જાણે છે, તે મુનિઓ કહેવાય છે. તે મતિજ્ઞાન, મુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યવશાનવાળા હોય છે. તેવા મુનિઓના ઈન્દ્ર એટલે સમગ્ર અતિશયોવડે યુક્ત કેવળજ્ઞાનરૂપી સૂર્ય સમાન જિનેશ્વર છે. તેણે રચેલા પ્રવચનને વિષે—સમગ્ર દોષ રહિત પથાર્ય વસ્તુના સ્વરૂપને કહેનાર આગમને વિષે જ સર્વ હિંસા અહિંસાદિક અને સત્ય અસત્યાદિક ઘટે છે. કારણ કે આત્માને નિત્ય તથા અનિત્ય અને દેહથી ભિન્ન તથા અભિન્ન પ્રતિપાદન કર્યું છે, તેથી રૂપરૂપ રીતે હિંસાદિક સર્વ ઘટે છે. અહીં આ પ્રમાણે ભાવાર્થ છે.—જિનાગમને વિષે આત્મા પરિજ્ઞામીપણાએ કરીને કથંચિત્ (કોઈક પ્રકારે) નિત્ય છે, અર્થાત્ અસંખ્યાતા પ્રદેશોએ કરીને અને ચૈતન્યપણાએ કરીને સ્થિર સ્વરૂપવાળો હોવાથી—અનુત્પન્ન અવિનશ્વર હોવાથી દ્રવ્યપણે નિત્ય છે. તથા પર્યાયોના ઉત્પાદ (ઉત્પત્તિ) અને વિનાશની અપેક્ષાએ વિનાશના સ્વભાવવાળો હોવાથી કથંચિત્ અનિત્ય છે. તથા ચૈતન્ય

૩૫ ભિન્ન રસતાની અપેક્ષાએ ભિન્ન હોવાથી કથંચિત્ દેહથી ભિન્ન છે, કારણ કે મૃતકના શરીરમાં તે દેખાતો નથી. તથા કથંચિત્ અભિન્ન પણ છે, કારણ કે દૂધ અને પાણીની જેમ તથા અગ્નિ અને લોહના એકાની જેમ સર્વ શરીરમાં તે બાંધીને રહ્યો છે, તથા પુષ્પમાળા, મેંદન, સી વિગેરે અને કાંટા, ખડ્ગ, તલ્લર વિગેરે દંદ અને અનિદ્ધ પદાર્થોના સ્પર્શને લીધે સાત અને અસાત (સુખ દુઃખ)ને શરીરને વિષે અનુભવે છે. માટે આવા પ્રકારના આત્માને વિષે પૂર્વે કહેલું સર્વ ઘટે છે. ૩૮.

તે જ અર્થની ભાવના કરે છે.—

આત્મા દ્રવ્યાર્થતો નિત્યઃ પર્યાયાર્થાદ્વિનશ્વરઃ ।

દિનસ્તિ હિંસ્યતે તત્તત્કલાન્યપ્યધિગચ્છતિ ॥ ૩૯ ॥

મૂળાર્થ—આત્મા દ્રવ્યાર્થથી નિત્ય છે, અને પર્યાયાર્થથી વિનશ્વર (અનિત્ય) છે, તેથી તે બીજાને હણે છે, તથા પોતે બીજાથી હણાય છે. વળી તે તે કળને પણ પામે છે—સોમવે છે. ૩૯.

ટીકાર્થ—આત્મા—હવે દ્રવ્યાર્થથી—તે તે પર્યાયે પ્રત્યે મમન કરનાર દ્રવ્યના અર્થથી—ચૈતન્યપણું, સતપણું (છતાપણું), અસંખ્યાત પ્રદેશી-પણું દંત્યાદિવડે સામ્યતપણાથી નિત્ય છે, એટલે અવિનશ્વર અને અ-જાપનરૂપે રહેલો છે. તથા પર્યાયાર્થથી—નર નારકાદિક, બુદ્ધિવાળાપણું, મૂર્ખપણું વિગેરે કલ્યાદ અને બ્રહ્મના સ્વભાવરૂપ પર્યાયોના અર્થથી વિનશ્વર—અનિત્ય છે. એ પ્રમાણે નિત્ય અને અનિત્ય તથા દેહથી ભિન્ન અને અભિન્ન વિવિધ પરિણામવાળો હોવાથી તે આત્મા પોતાના સિવાય બીજા વનરૂપિત વિગેરે કલ્પોનો વિનાશ કરે છે. તથા કોઈ દેવદત્તાદિકવડે નાશ પામે છે. તથા તે હિંસા અર્થેસાદિકના કળને પણ—અનુક્રમે પરના વિનાશ અને પોતાના વિનાશથી નરક સ્વર્ગોદિકની પ્રાપ્તિને પણ આ ભવ તથા પરભવમાં પામે છે. ૩૯.

એ જ વાતને મજબૂત કરે છે.—

इह चानुभवः साक्षी व्यावृत्त्यन्वयगोचरः ।

एकान्तपक्षपातिन्यो युक्तयस्तु नियो हताः ॥ ૪૦ ॥

મૂળાર્થ—અહીં અન્વય અને બંધિતરેકના વિષયવાળો અનુભવ જ સાક્ષી છે, અને એકાંતવાદનો પક્ષપાત કરનારી તુક્તિઓ તો પર-સ્પર હણાયેલી છે. ૪૦.

ટીકાર્થ—આ જિનેશ્વરે કહેલા નિત્યાનિત્ય અને ત્રિગુણમિત્ર આત્મસ્વરૂપના નિશ્ચયમાં આવૃત્તિ-બીજ પર્યાયની ઉત્પત્તિએ કરીને પૂર્વે પર્યાયથી નિવૃત્તિ અર્થાત્ ઉત્પાદ વ્યવસ્થા વ્યતિરેક દર્શન તથા અન્વય એટલે છુપ સત્તાવડે સર્વત્ર સંબંધ રાખીને રહેવું, તે (અન્વય-વ્યતિરેક) બન્ને જેના વિષયો ॥ એવો અનુભવ એટલે સર્વને પોતાનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ જાણવાનું જે જ્ઞાન તે જ સાક્ષી છે—સાક્ષાત્ દેખનાર છે. જિનાગમને વિષે જે પ્રમાણે કશું છે, તે જ પ્રમાણે પોતાને અને પરને જ્ઞાનાદિકની તરતમતારૂપ આવૃત્તિ અને કાલાંતરે પોતે કરેલા કાપોની સ્મૃતિરૂપ પ્રવૃત્તિને સર્વે કોઈ અનુભવે છે, માટે સ્વાદ્વાદપક્ષ જ યુક્તિવાળો બાકે છે. પરંતુ એકાંત એટલે સર્વેના નિત્ય અથવા સર્વેના અનિત્ય એવા પક્ષના સ્વીકારમાં પ્રવેશ કરતી યુક્તિઓ એટલે સાધક માધક પ્રમાણના સ્થાપનવડે અર્થને નિશ્ચય કરવાના પ્રકારો પરસ્પર-પૂર્વપર સંબંધ રહિત હોવાથી હાનુપેક્ષા યાય છે, અર્થાત્ પ્રથમ નિષ્કિપ-પણાનું કારણ કહીને પછી ક્રિયાનું પ્રતિપાદન કરવાથી વ્યર્થતાને પામે છે. ૪૦.

અહીં કોઈ શકા કરે કે—જૈનમતમાં પણ આત્માનો સર્વેના નાશ થતો નથી, તેથી તેમાં પણ વારતાવિક હિંસા કેમ સંભવે? તે શંકાને દૂર કરવા કહે છે.—

પીઠાકર્તૃત્વતો દેહવ્યાપત્યા દુષ્ટમાયતઃ ।

ત્રિધા હિંસાગમે પ્રોક્તા ન હીત્યમપદેતુકા ॥ ૪૧ ॥

મૂલાર્થ—બીજને પીડા કરવાથી, દેહનો નાશ કરવાથી તથા દુષ્ટ પરિણામથી એમ ત્રણ પ્રકારની હિંસા જિનાગમને વિષે કહેલી છે. આ પ્રકારે માનવાથી તે હિંસા દેતુવિનાની નથી—સંદેહ છે. ૪૧.

ટીકાર્થ—જિનેશ્વરે રચેલા સિદ્ધાન્તમાં જો કે સર્વેના આત્માનો નાશ ક્યો નથી, તોપણ પરને દુઃખ ઉત્પન્ન કરવાથી, તથા શરીરને નાશ કરવાથી તથા દુષ્ટ-પરણવને ધાન વિનવતારૂપ અશુભ અભવ-સ્થાપથી, એમ ત્રણપ્રકારે અવધાનરૂપ હિંસા કહેલી છે—ચતિ, ક્રન અને વિપાક (ઉદ્વેગ) ને દેખાડવા પૂર્વે કહી છે. કારણ કે કંઈચિત્ નિત્ય તથા અનિત્ય અને દેહથી મિત્ર તથા અમિત્ર એવો આત્મા માનવાથી આ કહેલી હિંસાને સંભવ થઈ શકે છે. આ પ્રમાણે સિદ્ધ થવેલી હિંસા કારણ જિનાની એટલે પરાધર્મને ન છતાં કલિપન છે એમ નથી; પરંતુ વ્યવસ્થિત જ છે. ૪૨.

આ પ્રમાણે વાસ્તવિક હિસાનો સંભવ સાંભળીને કોઈક સંકેત કરે છે.—

હન્તુર્જામિતિ કો દોષો હિંસનીયસ્ય કર્મણિ ।

પ્રસક્તિસ્તદભાવે ચાન્યત્રાપીતિ મુઘા વચઃ ॥ ૪૨ ॥

મૂલાર્થ—હિંસનું કર્મ હૃદયમાં આવવાથી તે હણાય છે, તેમાં હિંસકને શો દોષ છે? વળી તે હિંસકના અભાવે બીજા હિંસકને વિષે પણ તે હિંસા કરવાની પ્રાપ્તિ થશે. આ પ્રમાણે કોઈ કહે તો તે વચન બિધ્યા છે. ૪૨.

ટીકાર્થ—હિંસનું-વધ કરવા લાગક મૃગાદિક પ્રાણીનું પૂર્વ જન્મે અન્યને પ્રહારાદિ કરવાથી બાંધેલું મૃત્યુરૂપી ફળ આપનારું કર્મ જન્યત થવાથી-તે કર્મ તેને હૃદયમાં આવવાથી-પ્રકટ થયેલું હોવાથી હિંસકને હિંસા કરનારનો શો દોષ? કાંઈપણ નથી. કારણકે મરનાર જીવ પોતાના કર્મના હૃદયથી જ મરણ પામ્યો છે. વળી તે દેવદત્તાદિક હણનારને અભાવે અથવા તેણે હિંસા ન કરી હોત તોપણ તેને કેમણે બીજા યજ્ઞદત્તાદિકનેવિષે તે હિંસા કરવાની પ્રાપ્તિ થશે; અર્થાત્ તેનાથી હણાયો, તેથી મરણ તો અવરથ થવાનું જ છે. આ પ્રમાણે રસકંપટનું વચન બીજું બાળનું. કારણકે હિંસકને જ હિંસા લાગે છે તે પૂર્વ કહેલી ત્રણ પ્રકારે યદી હિંસાપેદી અવ્યવસાય દુષ્ટ થવા વિનંદેથી લાગે છે.

હિંસા કોને ન લાગે, તે કહે છે.—

હિંસ્યકર્મવિપાકેયં દુષ્ટાચયનિમિત્તતા ।

હિંસકત્વં ન તેનેદં ઘંટસ્ય સ્યાદ્વિપોરિવ ॥ ૪૩ ॥

મૂલાર્થ—દુષ્ટ અવ્યવસાયના નિમિત્તવાળી આ હિંસા હિંસ્ય પ્રાણીના કર્મના વિપાકરૂપ છે, તેથી યતુની જેમ વૈધને આ હિંસકપણ પ્રાપ્ત થતું નથી. ૪૩.

ટીકાર્થ—આ દુષ્ટાચયના નિમિત્તવાળી-દુષ્ટ એટલે નિર્દેશતાને લીધે યથેચ કૂર આરાય એટલે અશુભ પરિણામ, તે રૂપ નિમિત્ત એટલે નિષ્પત્તિના કારણરૂપ હિંસા હિંસ્યના કર્મના વિપાકવાળી છે-હિંસ્ય એટલે અ-વે કરેલા શસ્ત્રપ્રહારથી વધ કરવા લાગક દરેક જાવમાં યાજ તેવા પ્રકારના કર્મરૂપી-પાપ કર્મના બંધરૂપી વિપાકવાળી-ફળના હૃદયવાળી છે. તેથી એટલે કૂર અવ્યવસાયના કારણવાળી હિંસા પણ દુષ્ટાચયવાળી નહીં હોવાથી દુષ્ટિત અવ્યવસાયને કાપનાર અથવા કોઈ

વ્યાધિપર ઔષધ આપનાર વૈદને આ પૂર્વે કહેતું હિંસા કર્મનું ફળ શત્રુની જેમ થતું નથી. એટલે શત્રુને દુષ્ટ અધ્યવસાયપુકા હોવાથી જેવું અશુભ ફળ આપે છે તેવું અશુભફળ વૈદને પ્રાપ્ત થતું નથી.

કહેલા અર્થનું જ ફલિતાર્થ કહે છે.—

इत्थं सदुपदेशादेस्तन्निवृत्तिरपि स्फुटा ।

सोपक्रमस्य पापस्य नाशोत्साद्यवृद्धितः ॥ ૪૪ ॥

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે સદુપદેશાદિથી, સોપક્રમી પાપના નાશથી અને તેથી પાતાના શુભ અધ્યવસાયની વૃદ્ધિ થવાથી તે હિંસાપત્રી નિવૃત્તિ પણ પ્રમટ રીતે થાય છે. ૪૪.

ટીકાર્થ—આ હિંસા અહિંસાનું સ્વરૂપ, ગતિ અને ફળ વિગેરે સમજાવવા પૂર્વક આપેલા સદુપદેશાદિથી—હિતકારક ધર્મોપદેશ કરવાથી તથા તે પર મદ્દા રાખવાથી, ઉપદેશકર્તા (વક્તા) અને શ્રોતા એ બન્નેને સોપક્રમ-શુભ પરિણામાદિક વડે સાધવા લાયક એટલે વિનાશ કરવા લાયક પાપકર્મનો-અશુભ કર્મનો નાશ થવાથી, અને તેથી કરીને પાતાના કરુણાદિરૂપ અધ્યવસાયની વૃદ્ધિ થવાથી એમ ત્રણ કારણથી તે હિંસાની નિવૃત્તિ પણ-નિષેધ પણ પ્રમટ રીતે થાય છે, માટે અહિંસા પણ (જૈન સાસનમાં) ઘટે છે-યુક્ત છે. ૪૪.

હવે આર સ્તોત્રવડે અહિંસાની સ્તુતિ કરે છે.—

अपर्यन्तरोर्वीजं मुख्याऽहिंसेयमुच्यते ।

सत्यादीनि प्रतान्यत्र जायन्ते पल्लवा नवाः ॥ ૪૫ ॥

મૂલાર્થ—આ અહિંસા મોક્ષરૂપી વૃક્ષનું બીજ છે, માટે તે મુખ્ય કહેવાય છે, તથા સત્યાદિક પ્રતોરૂપ આ વૃક્ષને વિષે નવા પલ્લવો (નવાંકુરો) ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૫.

ટીકાર્થ—આ જેવું સ્વરૂપ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે, તથા જેના શુણ્ઠો આગળ કહેવામાં આવશે એવી અહિંસા-પ્રાણી પરની દયા જેમાંથી રાગાદિકનો સમૂહ નષ્ટ થયો છે એવા અપવર્ગ-મોક્ષરૂપી તરુનું-અક્ષય સુખરૂપ ફળ આપનાર હોવાથી અપવર્ગરૂપ વૃક્ષનું બીજ-ઉત્પત્તિ કારણ છે, માટે તે અહિંસા મુખ્ય-સર્વમાં પ્રધાન છે એમ તીર્થંકરાદિક કહે છે-ઉપદેશ કરે છે. અને સત્ય એટલે મિથ્યા ભાવણનો ત્યાગ વિગેરે મહાવ્રતો આ મોક્ષરૂપ વૃક્ષને વિષે નવા પલ્લવો-નવા અંકુરો તુલ્ય છે. કારણ કે તે વ્રતો અહિંસારૂપ વ્રતના પરિવારરૂપ છે.

માટે વૃક્ષના ઉદ્ભવથી પત્રાદિક પરિવારની જેમ અહિંસાના પરિણામ (શુદ્ધિ) ઉત્પન્ન થવાથી સત્યાદિકના પણ પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૫.

તેથી અહિંસા પરમાર્થથી જિનશાસનને વિષે જ છે, તે કહે છે.—

અહિંસાસંભવચ્છેત્યં દ્વયતેઽર્થેવ શાસને ।

અનુવન્ધ્યાદિસંશુદ્ધિરપ્યર્થવાસ્તિ વાસ્તવી ॥ ૪૬ ॥

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે અહિંસાનો સંભવ આ જિનશાસનને વિષે જ જોવામાં આવે છે. તથા અનુબંધ વિગેરેની શુદ્ધિ પણ વાસ્તવિક રીતે આ જિનશાસનને વિષે જ છે. ૪૬.

ટીકાર્થ—આ પ્રમાણે-પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે વાસ્તવિક અહિંસાનો સંભવ-ઉત્પત્તિ આ જિનશાસનને વિષે જ એમાં જોઈએ છીએ. કેમકે તેમાં આત્માને નિત્યાનિત્ય તથા દેહથી ભિન્નાભિન્ન માનેલો છે. એ પ્રમાણે બીજા કોઈ પણ શાસનને વિષે માનેક નથી. તથા અનુબંધાદિકની શુદ્ધિ-અનુબંધ એટલે અહિંસાની શુદ્ધિ અને શુદ્ધિને અનુસારે બ્રાહ્મણ, જાતુ, ઉણુ રહેણું, બેસણું, આહાર કરવો, વિહાર કરવો વિગેરે ક્રિયામાં ચતના પૂર્વક પ્રવર્તવું તે. તથા આદિ શબ્દ દોષાથી પ્રતિજ્ઞા, દેવ, દુષ્ટાંત વિગેરે મહણુ કરવા. આવા અનુબંધાદિકની સંશુદ્ધિ એટલે સમગ્ર પ્રકારે શોધન-સકલ ધર્મના વ્યવહારને હિંસારૂપ મળે ત્યાં કરીને ઉત્ત્વજ કરવો તે પણ વાસ્તવિક રીતે-સત્ય રીતે આ જૈન મતને વિષે જ છે. કેમકે તેમાં જ તેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે. ૪૭.

આ પ્રમાણે અહિંસાનો સંભવ તથા અનુબંધાદિકની શુદ્ધિ જિનામતને વિષે જ છે, એમ સાંભળીને કોઈ સંકા કરે છે કે-જૈન આવડો ઘર બાંધવાવિગેરે આરંભમાં પ્રવૃત્ત થવેલા પણ હોય છે, માટે તેમને તે અહિંસાદિક કેમ સંભવે ? આ સંકાનો નિરાસ કરવા કહે છે.—

હિંસાયા જ્ઞાનયોગેન સમ્યગ્દષ્ટેર્મહાત્મનઃ ।

તત્સલોહપદન્યાસતુલ્યાયા નાનુવન્ધનમ્ ॥ ૪૭ ॥

મૂલાર્થ—સમ્યગ્દષ્ટિવાળા મહાત્માને જ્ઞાનનો યોગ દોષાથી તપાવેલા હોતાપર પત્ર મૂકવા જેવી હિંસાનો અનુબંધ (સંબંધ) હાજરતો નથી. ૪૭.

ટીકાર્થ—હે વિદ્વાન ! આવકને ગૃહાદિકના આરંભમાં તથા વિહારમાં એટલે નહીં વિગેરે ઉત્તરતા મુનિને પણ એટલે તેવા સમ્યગ્દષ્ટિ મહાત્માને-શુદ્ધ સ્વભાવવાળા ઉત્તમ પુરુષને જ્ઞાનનો યોગ દોષાથી-

સ્વપરના સમાન સુખદુઃખરૂપ યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપને જલાવનારા જ્ઞાનને સંબંધ હોવાથી એટલે સર્વેત્ર દયાવાન હોવાથી અશ્વિના સંયોગથી તથાવેત્રા-અશ્વિના વર્ણ જેવા યથેત્રા લોહપાત્ર ઉપર ધમને સ્થાપન કરતા જેવી એટલે કંપસહિત પ્રવૃત્તિવાળી હિસાના-ગ્રાણી વિરાધનાના અનુ-બંધની-સંબંધની એટલે હિસાને અનુસરનાર દુર્ગતિને આપનાર કર્મના બંધની ઉત્પત્તિ થતી નથી. કારણ કે તેમાં તેમનો દુષ્ટ આશય ન હોવાથી કર્મભારસાથે તે હિસાના અનુબંધનો નાશ થાય છે. ૪૭.

કહેતા અર્થની જ પુષ્ટિ કરે છે.—

સતામસ્યાશ્ચ કસ્યાશ્ચિદ્વતનામકિશાલિનામ્ ।

અનુવચ્છો હ્યહિંસાયા જિનપૂજાંદિકર્મણિ ॥ ૪૮ ॥

મૂર્તાર્થ—વતના અને બક્ષિએ કરીને શોભતા સત્પુરુષોને જિન-પૂજાદિક ક્રિયામાં કદિ કાંઈ હિંસા થાય, તોપણ તેથી તેને અનુબંધ અદિસાનો જ થાય છે. ૪૮.

દીકાર્થ—અવનું રક્ષણ કરવા માટે પૃથ્વી તથા જળનું શોધન કરવું અને જળનું ખાજનું વિનેરે વતના તથા જિનેશ્વરને વિશે પૂજ્ય-બુદ્ધિ એટલે તેમના ગુણ અને ઉપકારનું સ્મરણ, તેનાપર પ્રીતિ અને બહુમાન વિનેરે રૂપ બક્ષિ, એ બન્ને વડે શોભનારા સત્પુરુષોને-સામ્યદૃષ્ટિ સ્થાને જિનેશ્વરની પૂજા કરવી તથા મુનિને દાન આપવું વિનેરે ક્રિયાને વિશે કોઈ પણ જાતની-પુણ્ય, અશ્વિ, વાયુ કે જગારિ-કને વિશે ઉત્પન્ન થયેલી હિંસાનો સમજ થવા છતાં પણ તેમને ખરેખર અદિસાનો જ-ગ્રાણી દયાનો જ અનુબંધ એટલે અદિસાને અનુમારે મનિ આપનારો મુખ કર્મનો બંધ થાય છે, પણ હિંસાને અનુમારે કર્મબંધ થતો નથી. અર્થાત્ એ કે પીડા કરવારૂપ તથા દેહનો નાશ કરવારૂપ હિસાના બે દેતુઓ જાણાય છે, તોપણ દુષ્ટ આચરણરૂપ ત્રીજા દેતુનો અભાવ હોવાથી અનુબંધ અદિસાનો થાય છે. ૪૯.

કહેતા અર્થનો પ્રતિપક્ષ કહે છે.—

દિમાનુવચ્છિની દિમા મિથ્યાદૃષ્ટ્યુ દુર્મતેઃ ।

અજ્ઞાનગત્તિયોગેન તસ્યાદિમાપિ તાદૃશી ॥ ૪૯ ॥

મૂર્તાર્થ—દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિની મુદ્ધારંભાદિકમાં ધરેલી દિશ્ય દિશ્યના અનુબંધવાળી હોય છે, તથા તેની અદિગ્રાણી પણ અજ્ઞાન-રુજિનના સંયોગ કરીને તેવીજ (દિશ્ય સદૃશ જ) હોય છે. ૪૯.

ટીકાર્થ—માઠ સમાદિક દ્રવ્યલુપ્તે જેની ભુક્તિ દૂષિત થયેલી છે, એવા મિથ્યાદૃષ્ટિની—જિનેશ્વરે કહેલા તત્ત્વને વિષે વિપરીત ધર્મવાળા જીવોની હિસા-ગૃહાદિકના આરંભમાં તેનાથી થયેલી જીવ વિરાધના હિસાના અનુબંધવાળી—હિસાના ફળને અનુસારે દુર્ગતિને આપનારી થાય છે. તથા તે મિથ્યાદૃષ્ટિની અહિંસા પણ અજ્ઞાનશક્તિના યોગથી—જેનાથી જ્ઞાનના ફળરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ નથી એવા અજ્ઞાનથી અન્યથા (વિપરીત) વસ્તુના બોધરૂપ શક્તિના સંબંધે કરીને તેવી જ-હિસા જેવી જ અર્થાત્ મોક્ષને નહીં આપનારી જ થાય છે. એટલે કે તે અહિંસા પ્રથમ કાર્મિક સુખરૂપ ફળ આપીને પછી ઘણા જન્મનાં દુઃખનું કારણ થવાથી હિસાના અનુબંધવાળી થાય છે. તે પછી હિસાના ફળ વિષે તો શું કહેવું? ૪૯.

કહેલા અર્થને દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ કરે છે.—

येन स्यान्निहयादीनां दिविषदुर्गतिः क्रमात् ।

हिंसैव महती तिर्यग्नरकादिभवान्तरे ॥ ૫૦ ॥

મુસાર્થ—જેથી કરીને નિહવાદિકોને દેવતાઓમાં પણ દુર્ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને ત્યારપછી અનુક્રમે ભવાંતરમાં તિર્યચ અને નરક વિગેરેમાં મોટી હિસા પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ તે જીવો હિસા કરનારા થાય છે. ૫૦.

ટીકાર્થ—અહીં કોઈ શંકા કરે કે-જે અહિંસા છે તે હિસાના અનુબંધવાળી કેમ થાય? તેના જવાબ આપે છે કે-જેથી કરીને-કહેવાશે એવા ઉદાહરણે કરીને નિહવાદિકોને-જિનેશ્વરનાં વચનોને વિપરીત-પણે કહેનારા તથા મથારૂચિ પ્રરૂપણા કરનારા અન્ય દર્શનીઓ વિગેરેને અહિંસાદિક મતોનું પાલન કરતાં છતાં પણ આત્માની ભવને વિષે દેવ થાય તો તેમાં પણ દુર્ગતિ-કિલ્બિષિકાદિક દેવપણારૂપ નીચપણાની પ્રાપ્તિ થાય છે. એવી ગતિ અહિંસાનું ફળ હોઈ શકે નહીં. તે હિસાનું જ ફળ છે એમ જાણવું. પછી ત્યાંથી ચપીને અનુક્રમે-જન્મની પરંપરાના ક્રમથી ભૂચર, જળચર, ખેચર વિગેરે તિર્યચ અને રત્નપ્રભાદિક નરકને વિષે ઉત્પન્ન થઈને આ સંસારની અંદર વારંવાર પડવારૂપ ભવોમાં મોટી હિસા-જીવ વિરાધના જ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ તેમને મિથ્યાત્વના બીજથી પ્રાપ્ત થયેલી પાપની પરિણતિએ કરીને ઘોડી સંપત્તિમાં પણ મહાઅભિમાન-મર્વપૂર્વક લોભાદિકમાં પ્રવૃત્તિ થવાથી પાપની જ પરંપરા પ્રગટ થાય છે. ૫૦.

સમ્યગ્દૃષ્ટિની હિંસા પણ અહિંસાના અનુબંધવાળી થાય છે, તે દૃષ્ટાંતવડે સિદ્ધ કરે છે.—

સાધૂનામપ્રમત્તાનાં સાંચારિંસાનુવન્ધિની ।

હિંસાનુવન્ધવિચ્છેદાદ્ગુણોત્કર્ષો યતસ્તતઃ ॥ ૫૧ ॥

મૂર્તાર્થ—અપ્રમત્ત સાધુઓને તે હિંસા અહિંસાના અનુબંધવાળી થાય છે. કારણકે હિંસાના અનુબંધનો વિચ્છેદ યવાથી તેમને ઉલટો શુણનો ઉત્કર્ષ થાય છે. ૫૧.

ટીકાર્થ—અપ્રમત્ત-મિથ્યાત્વ વિગેરે સકળ પ્રમાદરહિત સાધુઓને એટલે મોક્ષ સાધનના સાધનાર મુનિઓને તે હિંસા-ધર્મક્રિયા કરતાં કથંચિત્ આજતી વખતે પાદન્યાસ કરતાં અત્યંત સમીપે રહેલા જીવ ઉપર પગ મૂકાઈ જાય, અને પછી તે પગ તરત પાછો ઉઘડી શકાય તેમ ન હોવાથી કીટાદિકની વિરાધના થઈ જાય, તો તે પણ અહિંસાના જ અનુબંધવાળી—જીવદયાને અનુસરનારી અર્થાત્ જીવરક્ષાને વિષે જ પ્રયત્ન કરેલો હોવાથી મોક્ષાદિક મુખ્યને સાધનારી થાય છે. કારણ કે હિંસાના અનુબંધ (સંબંધ) નો વિચ્છેદ યવાથી એટલે હિંસાના કારણોત્તું નિવારણ યવાથી ઉલટો શુણનો ઉત્કર્ષ—જ્ઞાનાદિક શુણોની વૃદ્ધિ થાય છે. આ પ્રમાણે મુનિઓને વિષે જ્ઞેવામાં આવે છે. શુણોનો પ્રકર્ષ તે અહિંસાતું જ ફળ છે. ૫૧.

કહેલા અર્થને જ વિશેષ પ્રકારે કહે છે. અથવા બીજા મુખ્યને પણ અહિંસાનો અનુબંધ હો, એમ કોઈના ધારણામાં આવે, તેનો નિષેધ કરે છે.—

મુગ્ધાનામિયમજ્ઞાનાત્ સાનુવન્ધા ન કહિંચિત્ ।

જ્ઞાનોદ્રેકાપ્રમાદાભ્યામસ્યા વદનુવન્ધનમ્ ॥ ૫૨ ॥

મૂર્તાર્થ—અજ્ઞાનને લીધે મૂર્ખ માણસોને આ અહિંસા કદાપિ અનુબંધવાળી થતી નથી. કારણકે આ અહિંસાનો અનુબંધ અધિક જ્ઞાન તથા અપ્રમાદથી જ થાય છે. ૫૨.

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલી અહિંસા અજ્ઞાનથી—મોક્ષ અને વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપને નહીં જાણવાથી તથા હોય તેથી વિપરીત પહેલું જાણવાથી મુગ્ધજનોને—જિનેશ્વરના વચનરૂપી અમૃતના સ્વાદ રહિત મૂર્ખ જનોને અનુબંધવાળી સંસાર પર્યંત સાથે રહેનારી અને મોક્ષને અનુસરનારી કદાપિ થતી નથી. કારણ કે આ અહિંસાનો અનુબંધ—મોક્ષને અનુસરતી પ્રાપ્ત જાગ્ય પ્રાણીઓને યથાર્થ વસ્તુ જાણનાર સ્વાદાદને

અનુસરતા બોધની અત્યંતતાથી તથા અપ્રમાદથી અકર્તવ્યમાં અકર્તવ્યની ભુક્તિ તથા કર્તવ્યમાં કર્તવ્યની ભુક્તિરૂપ સાવધાનપણાથી જ યાવ છે. અન્યથા યતો નથી. અર્થાત્ મૂર્ખજનોને વિષે જ્ઞાન તથા અપ્રમાદ છે જ નહીં, માટે તેને આદિસાના અનુબંધ યતો નથી. ૫૨.

હિંસા અને આદિસાના ફળનું તરતમપણું બે રહેકવડે બતાવે છે.—

एकस्यामपि हिंसायामुक्तं सुमहदन्तरम् ।

भायवीर्यादिवैचित्र्यादहिंसाया च तत्तथा ॥ ५३ ॥

મૂલાર્થ—એક જ ભાતની હિંસામાં પણ ભાવ અને વીર્યની વિચિત્રતાને ક્ષીણે અત્યંત-ધણું અંતર (તફાવત) કહેવું છે, તેજ પ્રમાણે આદિસામાં પણ અંતર બહુનું. ૫૩.

ટીકાર્થ—એક ભાતના જીવના વિષયવાળી અથવા એકજ મુ-
ખાદિક જીવના વિષયવાળી હિંસામાં-જીવ વિસાધનામાં પણ રાગ દ્વેષ-
રૂપી પરિણામ તથા કાર્યની વિરોધ પ્રકારની સિદ્ધિરૂપ ભાવ વીર્ય-
ચિત્તનો ઉત્સાહ વિગેરેની વિચિત્રતા હોવાથી-હાનિ તથા વૃક્તિએ કરેલી
તરતમતાથી અત્યંત મોટું અંતર દોષ છે-તેના ફળમાં તથા બંધમાં ઘણો
તફાવત પડે છે. તે જ પ્રમાણે તેનું મોટું અંતર આદિસામાં પણ-આદિ-
સાના ફળને વિષે પણ બહુનું. તાત્પર્ય એ છે કે-કોઈ પુરૂષ ઘોરા
પ્રેમથી ભોગેને ભોગવે છે, અને કોઈ ઘણુ પ્રેમથી ભોગવે છે. તેમાં
હિંસા તો બંનેને સરખી છે, પરંતુ પાપના બંધમાં ઘણો તફાવત છે.
હિંસાના ફળની તરતમતા ઉત્પન્ન કરવામાં ભાવ (મનના પરિણામ)ની
વિચિત્રતા દોષ છે, તેજ પ્રમાણે વીર્યદિકની પણ તરતમતા બહુથી. ૫૩.

सद्यः कालान्तरे चैतद्विपाकेनापि भिद्यता ।

प्रतिपक्षान्तरालેन तथा राक्षिनियोगतः ॥ ५४ ॥

મૂલાર્થ—આ હિંસા તથા આદિસાના વિપાકે કરીને પણ ભેદ છે.
કારણ કે તેવા પ્રકારની રાક્ષિના નિયોજથી પ્રતિપક્ષના અંતરાલે કરીને
તત્કાલ અથવા કાળાંતરે તેનો ઉદય થાય છે. ૫૪.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલા હેતુસમૂહને ક્ષીણે આ હિંસા તથા આદિસાના
વિપાકે કરીને-ઉપર્યંક્ત કરેલા કર્મની સ્થિતિના પરિપાકથી યવેલા
વિપાક ઉદયવડે કરીને પણ ભિન્નતા-ભેદ (તફાવત) છે. કારણ કે
પૂર્વે કહેલી બંધને અવસરે ભાવ તથા વીર્યની વિચિત્રતાને અનુરૂપ
રાક્ષિના-કર્મના સામર્થ્યના તથા જીવના પરિણામની વર્તનાના નિયો-
જથી-વિપાકની સમુખ કરવામાં વ્યાપારની સ્ફુરણારૂપ પ્રેરણાથી

કોઈ જીવને તત્કાળ-અંતર્મુદૂર્તાદિકમાં અને કોઈ જીવને કાળાંતરે-વર્ષ-તરે અથવા જન્મમાંતરે પ્રતિપક્ષના અંતરાત્તવડે કરીને-શુભ કર્મનો પ્રતિપક્ષ અશુભ કર્મ અને અશુભ કર્મનો પ્રતિપક્ષ શુભ કર્મ તે રૂપ પ્રતિપક્ષે કરેલા પોતાના ઉદયમાં વ્યવધાનવડે તત્કાળ અથવા કાળાંતરે તે વિપાક-તીવ્ર મદાદિક ભેદવડે કર્મના ફળ તરીકે વેદવામાં આવે છે. ૫૪.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે-તમે કહ્યા પ્રમાણે તો વિસાના અનુર્થવાળા ધર્મકૃત્યથી તો મોક્ષનું સાધન બાધકરૂપ જણાય છે. તે શંકાને દૂર કરવા માટે કહે છે.—

હિંસાપ્યુત્તરકાલીનવિશિષ્ટગુણસંક્રમાત્ ।

ત્વચ્છાવિધ્યનુચન્ધત્વાદર્હિર્મયાતિભક્તિઃ ॥ ૫૫ ॥

મૂળાર્થ—ધર્મેકાર્યમાં થયેલી વિસા પળ ઉત્તર કાળમાં ધનાય વિશિષ્ટ ગુણોની પ્રાપ્તિ થવાથી, અતિ ભક્તિથી તથા અવિધિનો અનુર્થવંધ તજવાથી અહિંસા જ કહેવાય છે. ૫૫.

ટીકાર્થ—હે ધર્મોર્થા! ધર્મેકાર્યે કરતાં જે કોઈ જીવવિરાધના થાય છે, તે સ્વરૂપવડે વિસા છે, તો પળ ઉત્તર કાળમાં-ધનના પૂર્વક દાન, વિદ્યાર અને દેવપૂજા વિગેરે કરતાં પૃથ્વી, જળ અને ગુપ્તાદિકના આરભવાળી ક્રિયા થઈ રહ્યા પછીને સમયે થવાના વિશેષ પ્રકારના અથવા પૂજિ પામના સમ્યગ્જ્ઞાન, દર્શન અને આરિત્રાદિક ગુણોની પ્રાપ્તિ થવાથી તથા આત્મ ભક્તિથી એટલે દેવ, મુર અને ધર્મર્થ જાનુમાન કરવાથી તથા આત્મમથી ઉભરી રીતે કરવારૂપ અવિધિનો ત્યાગ કરવાથી અહિંસા જ કહેવાય છે. કારણ કે તે વિગા અહિંસાના ફળને ઉત્પન્ન કરે છે, તથા મનના પરિણામને શુદ્ધ કરે છે, માટે તે ક્રિયા પળ ધર્મ જ કહેવાય છે. ૫૬

પૂરે કહેલા સમગ્ર અર્થને દેખાડનાર જિનામમનું સમ્પાદ્ય સ્વરૂપનું ને સ્થાવરવડે કહે છે.—

રૂદ્ધર્મગતતોષેતાદર્હિમા યત્રોપવર્ણ્યને ।

મર્થાગરિશુદ્ધં તત્ પ્રમાણં જિનનામનમ્ ॥ ૫૬ ॥

મૂળાર્થ—જે જીવનને વિષે આ પ્રમાણે નેકલે બાંધા (પ્રકાર) સંદિગ્ધ અર્થનું વર્ણન કરેલું છે, ને સર્વ અંગે અતિ શુદ્ધ જિનનામન જ પ્રમાણુવન છે. ૫૬.

ટીકાર્થ—તેને વિષે (જિન શાસનનેવિષે) આ પ્રકારે-પૂર્વે કયા પ્રમાણે સંકરો બાંગા-પ્રકારો સહિત અવિદ્યાનું-અવદયાનું વર્ણન કરેલું છે-સારી રીતે (વાસ્તવિક રીતે) સંભવ, અનુગ્રંથ અને મુદ્ધિ વિગેરે પ્રકારો વડે કહેલું છે; તેનું સમ્યક્વસ્તુને પ્રતિપાદન કરનાર સર્વે અરો મુદ્ધ એટલે જાણવું અને તે પ્રમાણે પાલન કરવું, દિવ્યાદિ સર્વ પ્રકારે મુદ્ધ આ જિનશાસન-જિનાગમ જ સ્વીકાર કરવાને યોગ્ય હોવાથી સર્વે પ્રમાણભૂત છે. ૫૬.

અર્થોડયમપરોડનર્થં હતિ નિર્ધારણં હૃદિ ।

આસ્તિક્યં પરમં ચિદ્ધં સમ્યક્વસ્ત્ય જગુર્જિનાઃ ॥ ૫૭ ॥

મુક્તાર્થ—આ ઉપર કહેલો સર્વ અર્થ-સદ્વસ્તુ છે. અને બીજો સર્વ અનર્થ-અસત્વસ્તુ છે. એ પ્રમાણે હૃદયમાં જે નિશ્ચય કરવો, તે સમ્યક્વસ્તુ આસ્તિક્યરૂપ દિવ્યદિવ્ય છે, એમ જિનેશ્વરોએ કહ્યું છે. ૫૭.

ટીકાર્થ—આ અર્થિસાને પ્રતિપાદન કરનાર જિનેશ્વરે કહેલા સિદ્ધાંત અથવા સિદ્ધાંતમાં કહેલા આત્માદિક સર્વ પદાર્થો, એ જ અર્થ છે, એટલે સાધવા લાયક સદ્વસ્તુ છે. તેનાથી બીજાં સર્વે દર્શનો અનર્થ છે-અહિનરૂપ છે, અર્થાત્ મહુલ્ય કરવા લાયક ન હોવાથી અનિદરૂપ છે, આ પ્રકારે હૃદયમાં નિશ્ચય કરવો-એકામતા કરવી તે સમ્યક્વસ્તુ આસ્તિક્ય આસ્થારૂપ પ્રકૃષ્ટ-પ્રથમ વિદ્ય-હૃદયમાં રહેલું સમ્યક્વસ્તુયક લક્ષણ છે, એમ સર્વેશ્વરોએ કહ્યું છે. આ આસ્તિક્ય નામનું સમ્યક્વસ્તુ એક લક્ષણ જાણવું. ૫૭.

લક્ષણને વિષય આગતો હોવાથી એ સમ્યક્વસ્તુનાં બાધીનાં ચાર લક્ષણો કહેવા પૂર્વક અધિકારની સમાપ્તિ કરે છે.—

શમસંવેગનિર્વેદાનુકંપાભિઃ પરિપ્કૃતમ્ ।

દધતામેતદપ્ચિદ્ધં સમ્યક્ત્વં સ્થિરતાં પ્રજેત્ ॥ ૫૮ ॥

મુક્તાર્થ—શમ, સંવેગ, નિર્વેદ અને અનુકંપાએ કરીને શોભિત એવા આ આસ્તિક્યને નિરંતર ધારણ કરનારા બધાં જીવોનું સમકિત સ્થિરતાને પામે છે-નિશ્ચય થાય છે. ૫૮.

ટીકાર્થ—શમ એટલે શાંતિ અથવા શમા, સંવેગ એટલે જાણની અભિલાષ તથા દેવ, ગુરુ અને ધર્મ ચરની પ્રીતિ, નિર્વેદ એટલે સંસારને વિષે ઉદાસીનતા અર્થાત્ વૈરાગ્ય, અને અનુકંપા એટલે દુઃખીને વિષે તથા ધર્મરહિતને વિષે દ્રવ્ય અને જાણથી દયા. આટલાએ કરીને શોભિત એવા આ પ્રત્યક્ષપણે કહેલા આસ્તિક્યને નિરંતર અભિચાર

વિના-ખંડિત કર્યો વિના ધારણ કરનારા બન્ધ્ય જીવોનું સમ્યક્ત્વ નિ-
શ્ચયપણાને પામે છે. આ સમકિતના અધિકારમાં પ્રથમ જે અન્ધ
મતવાળાનું તથા તેમનાં શાસ્ત્રનું હિંસા અહિંસાનું અસંજવાદિક કથું, તે
તેમણે એકાંતપણે નિત્ય અથવા અનિત્ય એવા આત્માદિક વસ્તુને
સ્વીકાર કરેલો હોવાથી અહિંસાદિક આસયની અનુત્પત્તિ થાય છે
તેથી કથું છે. કારણ કે સર્વથા અવિનશ્વર માનવાથી હિંસા કરનારને
કરણ હોઈ શકતી નથી. જેમકે અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણે કથું હતું કે-“આ
જીવો મરતા નથી, પણ જીવું શરીરનો ત્યાગ કરીને નવા શરીરને
પામે છે.” તથા સર્વથા અનિત્ય માનવાથી જીવના અભાવની જ
શુદ્ધિ થાય છે, તેથી કોને વિષે કરણ થાય? ન જ થાય. ૫૮.

॥ इति सम्यक्त्वाधिकारः ॥

સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરવાથી થાય છે. તે મિથ્યા-
ત્વનું સ્વરૂપ જાણું ન હોય, ત્યાં મુઠી તેનો ત્યાગ કરી શકતો નથી.
તેથી આ બીજા અધિકારમાં મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ કહે છે.—

મિથ્યાત્વત્યાગતઃ શુદ્ધં સમ્યક્ત્વં જાયતેઽક્ષિનામ્ ।

અતસ્તત્પરિહારાય યતિતત્ત્વ્યં મહાત્મના ॥ ૫૯ ॥

મૂલાર્થ—મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરવાથી પ્રાણીઓને શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ
પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તે (મિથ્યાત્વ)ના ત્યાગને માટે મહાત્માએ
યત્ન કરવો. ૫૯.

દ્વીકાર્થ—જિનેશ્વરના ઉપદેશથી વિપરીતપણે વસ્તુપર મદ્દા રાખવી
અથવા તેને જાણવી તે રૂપ મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરવાથી, પ્રાણીઓની
સમ્યક્દષ્ટિ શુદ્ધ થાય છે, માટે મહાત્માએ—સપુરૂષે તે મિથ્યાત્વના
ત્યાગને માટે—મૂળથી જ ઉખેડી નાંખવા માટે યત્ન કરવો—ઉદ્યમ
કરવો. ૫૯.

તે મિથ્યાત્વનો ત્યાગ આત્મસ્વરૂપને વિષે વિપ્રતિપત્તિને દૂર
કરવાથી થાય છે. વિપ્રતિપત્તિઓ છ પ્રકારની છે, તે આ પ્રમાણે.—

નાસ્તિ નિત્યો ન કર્તા ચ ન મોક્ષાત્મા ન નિર્વૃત્તઃ ।

તદુપાયથ નેત્યાહુર્મિથ્યાત્વસ્ય પદાનિ ષટ્ ॥ ૬૦ ॥

મૂલાર્થ—આત્મા નથી, આત્મા નિત્ય છે, આત્મા કર્તા નથી,
લોકાત્મા નથી, મુક્ત નથી તથા તેનો (મોક્ષનો) ઉપાય કંઈ પણ
નથી. એપ્રમાણે મિથ્યાત્વનાં છ પદો (સ્થાનકો) કહેલાં છે. ૬૦.

ટીકાર્થ—પાંચ મહાશુભથી વ્યતિરિક્ત ભવાન્તરમાં જનારો કોઈ આત્મા છે નહીં ૧. તથા અનુલ્પસ, અવિનશ્વર અને એક સ્થિરતાના સ્વભાવવાળો નિત્ય આત્મા છે ૨. તથા આત્મા નિર્ગુણ હોવાથી કોઈ-પણ ક્રિયાનો-કર્મનો કર્તા-કરનાર નથી ૩. તથા આત્મા અકર્તા હોવાથી ભોક્તા-કરેલા કર્મના ફળને ભોગવનારો નથી ૪. તથા કર્મના બંધનો અભાવ હોવાથી તે આત્મા મુક્ત પણ થતો નથી ૫. તથા તે મોક્ષ મેળવવાનો કાંઈપણ ઉપાય-સાધન નથી, કારણકે જીવ અને કર્મનો સંબંધ અનાદિ હોવાથી તેનો વિયોગ થતો નથી ૬. એ પ્રમાણે જિનેશ્વરોએ મિથ્યાત્વનાં છ પદો-સ્થાનકો કહેલાં છે. ૬૦.

એમ કહેનારાએનું મિથ્યાત્વીપણું શી રીતે કહેવાય? તે સંશયર સમાધાન કરે છે.—

एतैर्यस्मान्नयेच्छुद्ध्यवहारविट्घनम् ।

अयमेव च मिथ्यात्वध्वंसी सदुपदेशतः ॥ ६१ ॥

મૂકાર્થ—જેથી કરીને આ છ સ્થાનોએટલે શુદ્ધ બંધારણું ઉદ્ધવન થાય છે, તથા આ બંધારણું જ શુદ્ધ ઉપદેશને લીધે મિથ્યાત્વનો નાશ કરનાર થાય છે. ૬૧.

ટીકાર્થ—જેથી કરીને-કહેવામાં આવશે તેવા કારણે કરીને આ ઉપર કહેલા “આત્મા નથી.” વિગેરે છ સ્થાનોએ કરીને સર્વ જન સંમત બાવની યુક્તિથી યુક્ત એવા બંધારણું ઉદ્ધવન થાય છે. મોક્ષાદિ સમગ્ર મુખને પ્રાપ્ત કરનાર દાન શીલ વિગેરે સ્વરૂપવાળા અને ઉત્પાદ, બળ, ધુનરૂપ વાસ્તવિક લોકોત્તર બંધારણું ઉદ્ધવન થાય છે, તથા ખેડી, બાપાર વિગેરે લૌકિક પ્રવૃત્તિરૂપ બંધારણું પણ ઉદ્ધવન થાય છે. એમ મળુ પ્રકરના બંધારણું વિશેષે કરીને ઉદ્ધવન—નાશ થાય છે અને આ ઉદ્ધવન સર્વને અનિષ્ટ છે તથા આ શુદ્ધ બંધારણું જ સદુપદેશ ધર્મ-સંદેશના બંધારણું હોવાથી વધાર્યું સત્ય પદાર્થનો ઉપદેશ-કહેતું, તે સંદેશનાનો ઉપર કહેલા આત્માના વિરોધી અને બંધારણું લોપ કરનારા છએ સ્થાનોમાં અસંભવ છે. તેથી એટલે તે સદુપદેશ અસંદેશનાદિરૂપ મિથ્યાત્વનો નાશ કરે છે. આટલે જ છ સ્થાનો મિથ્યાત્વમય છે. ૬૧.

એ જ વાનને પુણ કરે છે.—

नास्तित्वादिमहे नैवोपदेशो नोपदेशकः ।

ततः कस्योपकारः स्वान्तर्देहादिभ्युदानतः ॥ ६२ ॥

મુસાર્થ—નાસ્તિત્વાદિકનો આગ્રહ છતે ઉપદેશ તથા ઉપદેશક ઘટતા નથી. તેથી કરીને સંદેહાદિકના નિરાસથી કોનો ઉપકાર થાય? કોઈનો પણ ઉપકાર ન થાય. ૬૨.

દીકાર્થ—નાસ્તિત્વ—“જીવાદિક નથી.” એના પ્રકારની વાળીને બ્યાપાર તથા આદિ શબ્દ છે તેથી તેના નિત્યત્વ અનિત્યત્વ વિગેરેને આગ્રહ છતે ઉપદેશ—બીજાની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિનાં કારણરૂપ વિના હિતનું આખ્યાન ઘટતું નથી. કારણકે આત્માદિકનો અભાવ દ્વારાથી ઉપદેશનો પણ અભાવ થાય છે. અને તેજ કારણથી ઉપદેશક-દેશના આપનાર પણ ઘટતા નથી, તેથી—નાસ્તિત્વાદિકના ઉપદેશથી સંદેહાદિકનો નાશ કરીને કોનો ઉપકાર-અનુમદ્ધ થવાનો છે? મોનાદિકનો અભાવ દ્વારાથી કોઈનો ઉપકાર થશે નહીં. ૬૨.

અહીં કોઈ શકા કરે કે—આ બ્યવહારને ઉર્લ્લંઘન કરનાર મિથ્યાત્વ કેવા મનુષ્યોમાં હોય છે? એવી આકાંક્ષાપર પાંચ સ્ત્રોકે કરીને કહે છે.—

યેષાં નિશ્ચય एयेष्टो व्ययहारस्तु मंगलः ।

विप्राणां मदेष्टुभावेव स्वार्थमात्रोपदेशनात् ॥ ૬૩ ॥

મુસાર્થ—જેઓને સ્વાર્થમાત્રના જ ઉપદેશથી નિશ્ચય જ હિંદ છે, અને પ્રાણજ્ઞાને નહીં બોધવા સાધક રૂપેએ જાણાની જેમ બ્યવહાર રાખત છે એટલે અનાદર કરવા સાધક છે, તેઓને બ્યવહારનું ઉર્લ્લંઘન કરનાર મિથ્યાત્વ હોય છે. ૬૩.

દીકાર્થ—જેઓને એટલે આત્માદિક વસ્તુના સ્વરૂપને નહીં જાણનારા પુરુષોને સ્વાર્થ માત્રના ઉપદેશથી-પાતાને અર્થે એટલે છતે અથવા અહતે કેવળ રિયલિ, કલ્પાદ અને બ્યવ અભિપ્રેય છે, એ પ્રમાણેના ઉપદેશથી અથવા પાતાને હિંચિત્ત એવા અર્થના એટલે દ્રવ્ય, ભાવ અને મુખ્ય વિગેરેની પ્રાતિરૂપ બ્યવહારના ઉપદેશથી નિશ્ચય એટલે સ્વાત્માદિક વિનુ (ચેતન્ય) સ્વભાવ માત્ર અથવા કેવળ જાતની સજ્ઞા માત્ર અથવા કેવળ કાર્યવિનાશિપણાનો જ નિશ્ચય હિંદ છે—પ્રમાણરૂપ છે, તથા કલ્પલિ, વિનાશાદિક પૂરે કહેલો બ્યવહાર અથવા અવનાર વિગેરે કહેયરૂપ બ્યવહાર પ્રાણજ્ઞાને રૂપેએ જાણાની જેમ એટલે “ કહે પ્રાણુ આને તો પણ પ્રાણજ્ઞાને જાણ બાધ બંધ હાય સાધક નથી ” એ પ્રમાણે આદર સંદેહાદિક મંગલ-મુખ્ય છે. એટલે ‘જાણના હિંચિત્તને પૂર્ણ કરનાર જગ માફી વિગેરેદી મુખ્ય કર્યરૂપ કહેલ છે, પણ પરમાર્થજ્ઞ નથી. તેઓને બ્યવહારનું ઉર્લંઘન કરનાર મિથ્યાત્વ હોય છે. ૬૩.

અહીં કોઈ શક્ય કહે કે-નિશ્ચય અને અવહાર એ બેમાં કોણુ મુખ્ય ? તેના જવાબમાં બોલેલું પ્રધાનપણું કહે છે.—

યથા કેવલમાત્માનં જ્ઞાનાનઃ શ્રુતકેવલી ।

શ્રુતેન નિશ્ચયાત્મર્થે શ્રુતં ચ વ્યવહારતઃ ॥ ૬૪ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—તેમ મુનકેવળી મુનવટે નિશ્ચયથી કેવળ આત્માને બોલે છે, તેજ પ્રકારે અવહારથી સર્વ મુનને બોલે છે. ૬૪.

દીક્ષાર્થ—હે ભદ્ર ! આ પ્રકારે બોલે નવની મુખ્યતા બાલુથી. મુન કેવળી એટલે મુન જ્ઞાનને વિષે કેવળી ભમવાનની જેવા, મુનનું જ્ઞાન પરિપૂર્ણ દોષાથી અને સકલ સરાવરહિન યથાથી તેવા મુનિ નિશ્ચયથી અર્થત્વ વસ્તુસ્વરૂપનો નિર્ધાર કરનાર જ્ઞાનથી એટલે મુન જ્ઞાનના સામર્થ્યથી, કેવળ-કર્મ, શરીર વિગેરેના સમ રહિત એક-દુઃ સત્તામય અર્થત્વ પરિપૂર્ણ એવા આત્માને-જીવને બોલે છે, તેજ પ્રકારે અવહારથી મુનજ્ઞાનવટે ઉત્પન્ન થયેલી બુદ્ધિના બગથી સમગ્ર શ્રુતને-સાક્ષને બોલે છે. કર્મરહિત આત્માને બાલુવાથી નિશ્ચયને અને સર્વ મુનના અસ્થાસથી અવહારને એમ બોલેને બોલે છે અને પ્રમાણુરૂપ માને છે. ૬૪.

એકથો નિશ્ચય કહી શકાય તેવા નથી, તે કહે છે.—

નિશ્ચયાર્થોઽન્ત્ર નો સાક્ષાદ્દક્ષુઃ કેનાપિ પાર્યતે ।

વ્યવહારો ગુણદ્વારા તદર્થાયગમક્ષમઃ ॥ ૬૫ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—આ જગતમાં કોઈ પણ નિશ્ચયના અર્થને સાક્ષાત્ કહેવાને શક્તિમાન નથી. પરંતુ અવહાર નથ તે નિશ્ચયના ગુણદ્વારા તે (નિશ્ચય)ના અર્થનો બોધ કરવા સમર્થ છે. ૬૫.

દીક્ષાર્થ—આ મુખ્ય લોકને વિષે નિશ્ચયાર્થને—આત્માના સહજ સ્વભાવને સાક્ષાત્ કોઈ પણ પંગિત પુરુષ કહી શકે તેમ નથી. કેમકે કેવળ નિશ્ચય નથ વાહીનો અવિવચ છે. પરંતુ અવહાર નથ-સાબદનો પ્રદોષ સત્ત્વ, રૂપ તન વિગેરે નિશ્ચયના ગુણદ્વારાએ તે નિશ્ચયના અર્થનો બોધ કરવામાં સમર્થ છે. અર્થત્વ અવહાર જ તે નિશ્ચયના ગુણ કહેવા રૂપ ઉપાધવટે નિશ્ચય સ્વરૂપને ગ્રાસ કરાવે છે. ૬૫.

કેવળ અવહારનું પ્રાધાન્ય કહેવાથી પણ દોષ છે, તે કહે છે.—

પ્રાધાન્યં વ્યવહારે ચેત્તત્તેષાં નિશ્ચયે કથમ્ ।

પરાર્થસ્વાર્થતે તુલ્યે શબ્દજ્ઞાનાત્મનોર્દ્વયોઃ ॥ ૬૬ ॥

પંચ મહાભૂતના સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. સ્વભાવથી મિત્રતા ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી એમ કહેવું અયુક્ત છે, કારણ કે સ્વાભાવિક-પ્રીતિની મેળો જ ઉત્પન્ન થયેલી નિયંત્રિતા પામ્યાં અને રક્ષાદિકમાં પણ એટલે સર્વેથી અચેતન પદાર્થોમાં પણ જોવામાં આવે છે, તો સચેતન મનુષ્યાદિકમાં નિયંત્રિતા દેખાય તેમાં શું કહેવું? ૭૦.

વળી આત્મભથી પણ આત્માની સિદ્ધિ થતી નથી, તે કહે છે.—

વાર્ત્યર્ન ગમ્યતે ચાત્મા પરસ્પરવિરોધિભિઃ ।

દૃષ્ટ્યાન્ન ચ કોઽપ્યેતં પ્રમાણં યદ્વચો ભવેત્ ॥ ૭૧ ॥

મુસાર્થ—આત્મના વાક્યોવડે પણ આત્મા માની શકાતો નથી. કારણ કે તે વાક્યો પરસ્પર વિરૂદ્ધ છે. તેમજ કોઈએ આત્માને જોયો પણ નથી કે જેથી તેનું વચન પ્રમાણુભૂત થાય. ૭૧.

ટીકાર્થ—પરસ્પર વિરૂદ્ધ એટલે માદોષાદિ વિરોધવાળા—મંત્રંધ વિનાનાં વચનવડે—વિપરીત જાણાતા સાંખ્ય, જૈન અને જૈન વિગેરેનાં વાક્યોવડે—આત્મનાં વચનોવડે આત્મા—જુદા માની શકાતો નથી—પુદ્ગિમા તે વાત ઉત્તરની નથી. તથા કોઈએ પણ-કપિવાદિકમાંના કોઈ પણ આત્મ જગ્યાએ આત્માને જોયો નથી—પ્રીતાના અણુવડે દેખ્યો નથી, કે જેનું વચન પ્રમાણુરૂપ-સત્ય મનાય. તેથી આત્મવડે પણ આત્મા મિદ્ધ થતો નથી. ૭૧.

જે આત્મો કહેવા છે તે માત્ર કોડોને કમવા માટે જ છે, તે કહે છે.—

આત્માનં પરલોકં ચ ક્રિયાં ચ વિવિધાં યદન ।

મોગેમ્યો મંગયમ્પુર્ણલોકવિત્તં પ્રનારકઃ ॥ ૭૨ ॥

મુસાર્થ—મૂર્ત માણુમ આત્મા, પરલોક અને વિવિધ પ્રકારની ક્રિયાએ અનુવીને કોડોનાં વિગને જોનાદિકથી પ્રજ કરે છે. ૭૨.

ટીકાર્થ—કોડોને છેવરનાર માણુમ એટલે આત્મોની દેશનાવડે (કપડેમવડે) કોડોની વચના કરનાર માણુમ આત્માને, પરલોકને એટલે મુખમામ કહેવડે નરક, ધનાગ સ્વર્ગ અને મોક્ષાદિક જન્મભંડારને નરક દાન, મીઠા, તથા વિનેરે વિવિધ પ્રકારની ક્રિયાએને—આત્મંદુરવડે મનકેચએને કહીને એટલે તેને કપડેમ આત્મોને કોડોનાં વિગને કોડોનાં—અનુકુલ એવા રમ, રૂપ વિનેરે એમથી ઉત્પન્ન થતા મુનેથી અત્યવ પ્રજ કરે, એટલે પાત્રી નાંને છે. અર્થે તેએને

શાસ્ત્રોપદેશ ભોગની વંચનાને માટે જ છે. લોકોને શુભે કરીને પ્રાપ્ત શુભોને ઉપભોગ લેવા દેતા નથી. ૭૨.

હવે પોતાના મતને સિદ્ધ કરે.—

ત્યાજ્યાસ્તસૈહિકાઃ કામાઃ કાર્યા નાનાગતસ્પૃહા ।

મસ્મૌભૂતેષુ ભૂતેષુ વૃથા પ્રત્યાગતિસ્પૃહા ॥ ૭૩ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આ લોકમાં પ્રાપ્ત થયેલા કામો (ભોગો) ત્યાગ કરવા લાયક નથી. તથા નહીં પ્રાપ્ત થયેલા ભોગોની સ્પૃહા કરવા લાયક નથી. કારણ કે પંચ મહામતો ભરમસાત્ યવાથી પુનર્જન્મની-ફરી જન્મ યવાની સ્પૃહા વૃથા છે. ૭૩.

ટીકાર્થ—તેથી-પૂર્વે કહેલા દેતુસમૂહથી આ લોક સંબંધી-વર્તમાન જન્મમાં પ્રાપ્ત થયેલા કામો-રાજદારિક શુભ યોગો તજવા લાયક નથી. કારણ કે આ દુનિયા દેખાય છે તેટલી જ છે. તથા અનાગત એટલે પરલોકમાં-જન્માંતરમાં પ્રાપ્ત થવાના ભોગોની સ્પૃહા-તોને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા ન કરવી, કારણ કે પરલોક જ નહીં. શા માટે આવો ઉપદેશ કરે છે? એ સંગ્રામર કહે છે કે—આત્મા કોઈ પણ પદાર્થ નથી, મહામૂત માત્ર જ આ દુનિયા છે. માટે શરીરમાં રહેલા ચૈતન્યના કારણરૂપ મહામૂતો ભરમરૂપ થાય છે ત્યારે ફરીથી મનુષ્યાદિક ભવ પામવાની સ્પૃહા-ઇચ્છા વૃથા-નિષ્ફળ છે. કહું છે કે—“ દે મુંદર નેત્રવાળી સ્ત્રી ! મરત પ્રમાણે ખાન પાન કર. કારણ કે દે મનોહર અંમવાળી ! જો મધું તે તારૂં નથી, દે બીકણ સ્ત્રી ! જો મધું તે પાકું આવતું નથી. કેમકે આ કલેવર (શરીર) કેવળ પંચ મહામૂતના સમુદાય રૂપ જ છે. ” ૭૩.

હવે આ ચાર્ણકને સિદ્ધાન્તી જવાબ આપે છે.—

તદેતદર્શનં મિથ્યા જીવઃ પ્રત્યક્ષ ણ્ય યત્ ।

ગુણાનાં સંઘાયાદીનાં પ્રત્યક્ષાણામભેદતઃ ॥ ૭૪ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આ (ચાર્ણક) નું દર્શન મિથ્યા છે. કારણ કે પ્રત્યક્ષ-સંસારાદિક શુભોના અભેદને લીધે સ્વ પ્રત્યક્ષ છે. ૭૪.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે કહેવામાં આવ્યો એવા દેતુસમૂહથી આ પૂર્વે કહેતું ચાર્ણકનું દર્શન-મત મિથ્યા-અસત્ છે, તેથી તજવા લાયક છે. કારણ કે તેણે પ્રથમ એવું કહું છે કે ‘ આત્મા નથી ’ પણ તે આત્મા-સ્વ પ્રત્યક્ષ-સંસારાત્ જન્માવ છે. પ્રત્યક્ષ એટલે સરને પોતાના અનુભવથી સિદ્ધ એવા સંઘાયાદિક-સ્વ છે કે નહીં? એવા

મૂલાર્થ—કારણ યજી તથા કાર્યને વિષે વાસનાના સંક્રમે યજી સ્મૃતિ યવામાં કાંઈ દોષ નથી, એમ તું કહેતો હોય, તો તે તેમ નથી. કારણ કે માતાના અનુભવનો ગર્ભમાં રહેલા બાળકને વિષે સંક્રમ થવાથી તે બાળકને પણ તેના સ્મરણની પ્રાપ્તિ થશે. ૭૮.

ટીકાર્થ—કારણ એટલે ચૈતન્યની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ પંચ મહાભૂતના સમુદાય યજી તથા કાર્ય એટલે દેહ અને તેમાં ઉત્પન્ન થયેલા ચૈતન્યને વિષે વાસનાના સંક્રમથી એટલે સ્મૃતિ યવાના કારણરૂપ જે દર્શન, ભોગ વિગેરે સંસ્કાર, તેના સંક્રમથી-પ્રવેશથી અર્થાત્ અંગનો નાશ થવાથી તેજે પ્રાપ્ત કરેલા પદાર્થોનું સ્મરણ યવામાં કાંઈ પણ દોષ છે નહીં, એમ જો તું માનતો હો તો તે તેમ નથી. કારણ કે જો દેહને વિષે અનુભવના સંક્રમને લીધે અંગનો નાશ થયા છતાં પણ દેહને તે અંગથી પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થની સ્મૃતિ થતી હોય, તો માતાએ અનુભવેલા વિષય મુખ્યાદિક પદાર્થોનો અનુભવ એટલે માતાને તે વિષયાદિક જ્ઞાનની જે ઉત્પત્તિ, તેના સંક્રમ-પ્રવેશ ગર્ભમાં રહેલા પુત્રને હોય છે, માટે તે ગર્ભજાત બાળકને પણ તે પદાર્થના સ્મરણની પ્રાપ્તિ થશે. અહીં તાત્પર્ય એ છે કે—જો દેહથી બિતરિકા બીજે કોઈ જાણનારો આત્મા ન હોય તો નેત્રાદિક અંગ દેહ છે, અને આખું શરીર પણ દેહ જ છે. તે નેત્રાદિક દેહે અનુભવેલા અર્થ તે નેત્રાદિકનો નાશ થયા છતાં પણ દેહ (શરીર)ને વિષે સંક્રમિત થતો હોય, તો માતાના દેહના સંબંધવાળા ગર્ભના દેહમાં પણ માતાના શરીરના અનુભવનો સંક્રમ થશે. કેમકે બન્ને સ્થળે દેહરૂપ હેતુ સમાન છે, માટે તે બન્નેમાં સમાન ન્યાય પ્રવર્તે છે, અને તે પ્રકારે થતું નથી, તેથી દેહથી ભિન્ન બીજે કોઈ આત્મા છે, એમ સિદ્ધ થાય છે ૭૮.

કહેલા અર્થને જ સ્પષ્ટતાથી કહે છે.—

નોપાદાનાદુપાદેયવાસનાસ્યૈર્યદર્શને ।

કરાદેરતથાત્વેનાયોગ્યત્વાક્ષેરણુસ્થિતૌ ॥ ૭૯ ॥

મૂલાર્થ—હસ્તાદિકનું અતથાપણું દોવાથી તથા પરમાત્મની સ્થિતિને વિષે અયોગ્ય પણાની પ્રાપ્તિ દોવાથી ઉપાદાન કારણ યજી ઉપાદેય વાસના અને સ્થિરતાની જુદી થઈ શકશે નહીં. ૭૯.

ટીકાર્થ—દેહને ઉત્પન્ન કરનાર પંચ મહાભૂતના સમુદાયરૂપ ઉપાદાન કારણ યજી ઉપાદેય-વિસિષ્ટતાવાળી વાસના એટલે સ્મૃતિના કારણરૂપ સંસ્કાર તથા નિશ્ચિત ધારણાવાળી જુદી એ બન્ને અયોગ્ય

કારણને કીધે યશે નહીં. કારણ કે હસન. પાદ, આંત્રગીઓ વિગેરેનું અન્યાપણું દોષાધી એટલે ઉપાદાન કારણ નહીં દોષાધી તેનું સ્મરણ યશે નહીં. તથા પરમાણુઓની સ્થિતિને વિષે એટલે સ્વ સ્વરૂપમાં રહેવાને વિષે અવ્યયપણાની-અનુચિતપણાની પ્રાપ્તિ છે. તેથી અન્વય અને અનિરેકે કરીને અનુરૂપ દોષાધી તે કારણરૂપ યશે નહીં. તાત્પર્ય એ છે કે—જે અચેતનના સ્વભાવવાળા મદ્યમૂળના સંપોગરૂપ ઉપાદાન કારણથી પૂર્વે કહેલી જ્ઞાન સ્વભાવવાળી ઉપાદેય વાસના અને સ્થિરતાની જુદી યશે, તેા હસ્તાદિક પલ્લુ સ્મૃતિવાળા કહેવાશે. કારણ કે તે (હસ્તાદિક) પલ્લુ જન સમુદાય છે. અને તેથી કરીને અચેતનાવાળા પરમાણુઓ હસ્તાદિકને ઉત્પન્ન કરી શકશે નહીં. કેમકે અચેતન ચેતનાવાળાનું કારણ યદ્યં શક્યું નથી, કારણને અનુરૂપ જ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. માટે ચૈતન્ય દેહથી ઉત્પન્ન થતું નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. અન્વય અને અનિરેકથી જોતાં દેહ ચૈતન્યનું અનુકરણ કરતો નથી. મદોન્મત, મૂર્છા પામેલા અને મુતેજાને તેવા પ્રકારનું શરીર છતાં પણ તેવા પ્રકારનું ચૈતન્ય જણાતું નથી. અને કેટલાકનું શરીર અતિ કૃશ છતાં પણ તેમાં ચૈતન્યની અત્યંતતા દેખાય છે તથા કેટલાએક સ્થૂળ દેહવાળાને પણ તે ચૈતન્યની હીનતા દેખાય છે. માટે શરીર અને ચૈતન્યના કાર્ય કારણપણામાં અન્વય અતિરેક થઈ શકતા નથી, તેથી શરીરનું કાર્ય ચૈતન્ય કંઠી શકાશે નહીં. ૭૬.

વળી જે મધના અંગેથી મદનીસ્પષ્ટતા દષ્ટાંતપણે કહી, તે પણ ચોક્કસ નથી, તે કહે છે.—

મદ્યાંગેભ્યો મદવ્યકિરપિ નો મેલકં વિના ।

જ્ઞાનવ્યક્તિસ્તથા માન્યાડન્યથા સા સર્વદા ભયેત્ ॥ ૮૦ ॥

મૂલાર્થ—મધના અંગેયથી મદની સ્પષ્ટતા (પ્રમટતા) પણ મેલક વિના યદ્યં શક્યી નથી. તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનની સ્પષ્ટતા પણ જાણ્યી. નહીં તો તે જ્ઞાનની વ્યક્તિ સર્વદા થતી જોઈએ. ૮૦.

દીકાર્થ—જેમ મદિરાના અંગે એટલે મદિરાને ઉત્પન્ન કરનારા ઉપકરણરૂપ ગોળ, આટા વિગેરેથી મદની વ્યક્તિ એટલે ઉન્માદને ઉત્પન્ન કરનારા રસની સ્પષ્ટતા—આવિર્ભવ પણ મેલક વિના એટલે તે ગોળ, આટા વિગેરેને એક પાત્રમાં એકઠા કરનાર પુરુષ વિના થતી નથી. તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનની-ચૈતન્યની વ્યક્તિ એટલે દેહનેરિયે પ્રમટતા પણ મેલકના સ્થાને રહેલા સ્વ વિના થતી નથી એમ જાણવું. નહીં

તો એટલે ને કદાચ ભૂતોયથી તે બ્રહ્મિ માનીએ તો તે ચેતના સર્વ કાળે એટલે ભૂતકના દેહને વિષે પણ દોષી એઈએ. કારણ કે તેમાં બીજો કોઈ હેતુ નથી. બાણાર્થ એ છે કે—જેમ મેલક વિના કેવળ ઉપકરણના સમુદાયથીજ મદિરા થતી નથી તેમ ભૂતોના સમુદાય માત્રથી દેહ પણ જીવના આપાર વિના થઈ શકતો નથી, તો પછી સચેતનપણાની તો વાત જ શી કરવી? ૮૦

વળી પ્રથમ કહ્યું કે રાજ રંકાદિકની વિચિત્રતા પણ પાપાણાદિકની જેમ સ્વાભાવિક જ છે, તે પણ મિથ્યા છે, તે કહે છે.—

રાજરંકાદિર્વચિત્ર્યમપ્યાત્મકૃતકર્મજમ્ !

સુખદુઃસ્વાદિસંવિત્તિવિરોપો નાન્યથા ભવેત્ ॥ ૮૧ ॥

મૂલાર્થ—રાજ રંક વિગેરેની વિચિત્રતા પણ આત્માએ કરેલા કર્મથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. નહીં તો સુખ દુઃખાદિકનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન થઈ શકે નહીં. ૮૧.

ટીકાર્થ—એક માણસ રાજ અને એક માણસ બીખારી એવી જગતના જનોને વિષે જે ન્યૂનાધિકપણાથી વિચિત્રતા દેખાય છે, તે પણ જીવે કરેલાં-શુભાશુભ આપારના હેતુથી બંધને વિષે પ્રાપ્ત કરેલાં પુણ્ય પ્રકૃતિ અને પાપ પ્રકૃતિરૂપ કર્મોએ કરીને જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. માટે તે વિચિત્રતા પણ હેતુ સહિત છે, પણ હેતુ વિનાની નથી. ને કદાચ હેતુ વિનાની જ માનીએ તો સાતારૂપ ગુણ અને અસાતારૂપ દુઃખ વિગેરે—બળવાન અને નિર્બળ, સુરૂપવાન અને દુરૂપવાન, બુદ્ધિમાન અને મૂર્ખત્વ વિગેરે જે મોટો તફાવત દુનિયામાં દેખાય છે, તે તફાવત દેખાત નહીં. કેમકે તેવા તફાવતમાં કંઈ પણ કારણ ન હોય તો સર્વે પ્રાણીઓ એક સરખા જ હોવા એઈએ. માટે આવી વિચિત્રતા જીવે કરેલા કર્મથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. આ પ્રમાણે પાપાણાદિક પણ સચેતન છે તેથી તેમાં થતી વિચિત્રતા પણ કર્મે જન્ય છે એમ બાણુવું. ૮૧.

વળી પ્રથમ કહ્યું હતું કે આગમથી પણ જીવ એમ સિદ્ધ થતું નથી. તે પણ તેનું કહેવું અસત્ય છે, તે બતાવે છે.—

આગમાદ્ગમ્યતે ચાત્મા દૃષ્ટૃષ્ટાર્યાવિરોધિનઃ ।

તદ્વક્ત્તા સર્વવિચ્છેદનં દૃષ્ટવાન્ વીતકસ્મલઃ ॥ ૮૨ ॥

મૂલાર્થ—દૃષ્ટ અને ઇષ્ટ અર્થના વિરોધ રહિત આગમ થકી આત્મા જણાય છે. તે આગમના વક્તા સર્વજ્ઞ અને નિર્દોષ ભગવાને તે આત્માને જોયેલો છે. ૮૨.

ટીકાર્થ—દૃષ્ટ એટલે સર્વ લોકોએ એવેલો દ્રવિયાદિકને પ્રત્યક્ષ સમમ અવધાર તથા દૃષ્ટ એટલે સ્વયં અને મોક્ષાદિકમાં રહેલું નિ-
શ્ચિત વસ્તુસ્વરૂપ અર્થાત્ સર્વતના આત્મથી અને અનુમાનથી જા-
ણવા લાગેક પદાર્થ, તે જાણે પદાર્થોને વિષે અભિન્યાર રહિત એટલે
થવાર્થ વસ્તુ સ્વરૂપને કહેનારા આત્મથી અથવા દૃષ્ટ એટલે પ્રત્યક્ષ
પ્રમાણ અને દૃષ્ટ એટલે અનુમાન પ્રમાણ એ જાણે પ્રમાણથી વિરોધ
રહિત એવા આત્મથી-જાણથી આત્મા જણાય છે; એટલે સિદ્ધ થાય
છે. ભાવાર્થ એ છે કે—આ લોક અને પરલોકમાં રહેલા નિઘ્રમ અને
અવધાર તથા પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનને વિષે નિર્દોષ સ્વરૂપવાળા જિ-
નાત્મને વિષે 'અર્થિ જાણ દુષ્ટિ જીવ' આત્મા છે, એવે એ પ્રકા-
રના છે વિશેષે વાંચ્યોવડે પ્રતિપાદન કરેલા એવની સત્યતા દોષથી
તથા તેણે કહેલા લોકના ભાવેની થવાર્થ પ્રાપ્તિ દોષથી આત્મા સિદ્ધ
થાય છે. તથા તે આત્મના રચનાર મોક્ષાદિક દોષ રહિત અને દૂર,
સમીપ, રૂપી, અરૂપી, સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ વિશેષે સર્વ પદાર્થોને જાણનાર સ-
ર્વત છે કે જેણે તે આત્માને એવેલો છે એટલે હસ્તાત્મકમાં રહેલા
મુખાદિકની જેમ પ્રત્યક્ષ ટીકા છે. આત્મના કર્તા સર્વેને તે આત્માને
જેમને પછી આત્મને વિષે તેને વર્ણવેલો છે. તેથી એવા પ્રકારનું
જાણે પ્રમાણજન જ છે. ૮૨.

આ પ્રમાણે આત્મથી આત્માની સિદ્ધિ થવાથી શું સિદ્ધ થયું?
તે આત્મા પર કહે છે.—

અધ્યાન્તાનાં ચ વિપલા નામુષ્મિસ્ત્રઃપ્રવૃત્તયઃ ।

પરવન્ધનદેતોઃકઃ સ્વાત્માનમયતાદયેત્ ॥ ૮૩ ॥

મૂલાર્થ—જાણે રહિત મનુષ્યેની પરલોક સંબંધિ પ્રવૃત્તિઓ નિ-
મૂળ થતી નથી. પરના બંધનને કારણે કોયે પુરુષ જિનાતા આત્માને
વિચારમાં નામે? કોઈ જ નહીં. ૮૩.

ટીકાર્થ—હે ભટ્ટ ! આ પ્રમાણે આત્મજોડે આત્માની સિદ્ધિ થ-
વાથી જાણે રહિત એટલે એક તથા અજ્ઞાનથી જલ્પિત પુરુષોને આ-
ત્મને અનુસારે આત્માની સિદ્ધિજોડે કરીને સ્વયં અને મોક્ષાદિક પર-
લોકને સંપાદન કરનારી પ્રવૃત્તિઓ એટલે અજ્ઞાનરૂપીક મુખ અજ્ઞાને
જર્થ થતા નથી. કારણ કે તેનું મુક્ત આત્મને પ્રતિપાદન કરું છે, તથા
હવેનું લોકપ્રાપ્તિનું વિષયજન છે. અન્યથા એટલે કિયાના હવેને જોમ-
વનારના અજ્ઞાને કરમબંધને કારણે એટલે રતુ અથવા ચૈત્ત્યિકને

બેડી વિગેરેથી બાંધવારૂપ હેતુએ કરીને પોતાના શરીરને કયો વિદ્વાન પુરૂષ યુદ્ધાદિક કરીને પ્રહારાદિકના વિવાદમાં નાંખે ? કારણ કે પોતે કે પર કોઈ છે જ નહીં. એમ હોય અથવા ક્રિયાના ફળનો અભાવ હોય તો અથવા અવિરોધિ (નિર્દોષ) આગમ ન હોય તો પર એટલે ગુરુ વિગેરેના સંબંધે કરીને તે ગુરુની આસાને આધીન રહેવારૂપ બંધનમાં રહીને જે પરલોકના હિત માટે પ્રવૃત્તિઓ કરાય છે, તેને માટે કયો વિવેકી પુરૂષ પોતાના આત્માને સંકટમાં નાંખે ? કોઈ જ ન નાંખે. ૮૩.

ફરીથી પ્રત્યક્ષ રીતે આત્મની સિદ્ધિ બતાવે છે.—

સિદ્ધિઃસ્થાપ્યાદિયદ્વ્યક્તા સંસારાદેવ ચારમનઃ ।

અસૌ સ્વરચિપાણાદૌ વ્યસ્તાર્થવિષયઃ પુનઃ ॥ ૮૪ ॥

મૂળાર્થ—સ્થાપ્ય વિગેરેની જેમ સંસારથી જ આત્માની સિદ્ધિ સ્પષ્ટ રીતે થાય છે. વળી આ સરળ ખરગુંજ વિગેરેમાં મિત્ર મિત્ર અર્થના વિષય વાળો છે. ૮૪.

ટીકાર્થ—જીવની સિદ્ધિ એટલે નિશ્ચય છે. તે આ પ્રમાણે—સંસારથી એટલે જે આ દેખાય છે તે શું સ્થાપ્ય છે કે પુરૂષ છે ?' ઇત્યાદિરૂપ કેવળ સદેહથી જ આત્માની સિદ્ધિ થાય છે. કારણ કે તે સદેહ જીવના ધર્મવાળો એટલે મેનનના વિષયવાળો છે, તેથી ધર્મનું પ્રત્યક્ષપણું ધવાથી ધર્મ (ધર્મવાળો) પણ પ્રત્યક્ષ જ કહેવાય છે. કેમકે તે ધર્મ અને ધર્મીના ક્યારેય અભેદ છે. સ્થાપ્ય એટલે અરૂપમાં રહેલું સાખા પાન્યોદિક વાજીત વૃક્ષનું ઘટ. અહીં આદિ પદ દોવાથી બમણું, ધ્વજ વિગેરે તેની સરખા પદાર્થો બાળવા. જેમ સંસારના વિષયમાં આવેલા સ્થાપ્ય અને પુરૂષમાંથી તે કોઈ પણ એક છે, તે જ પ્રમાણે જીવનો સરળ પણ લોકમાં વિદ્યમાન દોવાથી જીવ છે એવી સિદ્ધિ થાય છે. વળી આ સરળ ખર (મધેરો) અને ગુંજ, આકાશ અને પુષ્પ, વધ્યા અને પુત્ર વિગેરે જરૂર એટલે પરસ્પર મિત્રપણાએ કરીને દરેક અર્થવાળા એટલે અસ્તિપણુવાળા પદાર્થોમાં થાય છે. એટલે કે લોકમાં ત્રધેરો અને સૌમિદું એ બન્ને પદાર્થો વિદ્યમાન છે, માટે તે મિત્ર મિત્ર પદાર્થોમાં સંસાર ઘટી શકે છે. પરંતુ ત્રધેરોના મરનક પર સૌમિદું દોનાં નથી, તેથી ત્રધેરોનાં સૌમિદું વિષેનો સંસાર પણ ધનો નથી. માટે જે વસ્તુ વિદ્યમાન હોય, તેનો જ સંસાર થાય છે, તેથી જીવના સંસારથી જ જીવની સિદ્ધિ થાય છે. ૮૪.

અર્થપતિથી પણ એવ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તે કહે છે.—

અજીવ્ય इति शब्दश्च जीवसत्तानियंत्रितः ।

असतो न निषेधो यत्संयोगादिनिषेधनात् ॥ ૮૫ ॥

મૂલાર્થ—અહીં એવો શબ્દ એવના વિધમાનપણાનો નિયમ કરે છે. કારણ કે છતાં પદાર્થના સંયોગાદિકનો જ નિષેધ કરાય છે, અછતાં પદાર્થનો નિષેધ દોતો નથી. ૮૫.

ટીકાર્થ—અહીં એવા પ્રકારનો શબ્દ એટલે લોકવાણી જ એવના વિધમાનપણાનો નિયમ કરેછે, એટલે તે એવની સત્તા સાથે સંબંધ ધરાવે છે. એ એવ એવો પદાર્થ દુનિયામાં ન જ હોય, તો ‘આ અહીં છે’ એમ કહી પણ બોલી શકાય નહીં. માટે આ અહીં રૂપ નિષેધ અવિધમાનનો નથી. અવિધમાન પદાર્થનો કોઈ પણ નિષેધ કરી શકતું નથી. કારણ કે સર્વ શાસ્ત્રોમાં સંયોગાદિકનો જ નિષેધ કરેલો છે. એટલે હવે પછીના શ્લોકમાં કહેવામાં આવતા સંયોગાદિકના નિષેધનું જ વિધાન કરેલું છે. ૮૫.

તે સંયોગાદિકને જ કહે છે.—

संयोगः समवायश्च सामान्यं च विशिष्टता ।

निषिष्यते पदार्थानां त एव नतु सर्वथा ॥ ૮૬ ॥

મૂલાર્થ—પદાર્થોના સંયોગ, સમવાય, સામાન્ય અને વિશેષનો જ નિષેધ કરાય છે, પણ સર્વથા તે પદાર્થોનો નિષેધ કરાતો નથી. ૮૬.

ટીકાર્થ—શાસ્ત્રમાં તથા લોકમાં પદાર્થોના એટલે એવ, ઘટ વિગેરે વસ્તુના સંયોગનો જ એટલે વિવક્ષિત સ્થાનના સંબંધનો જ નિષેધ કરાય છે. જેમ કે ‘દેવદત્ત ઘેર નથી.’ આ વાક્યમાં દેવદત્તને ધરની સાથેના સંબંધનો નિષેધ ક્યો છે, પણ દેવદત્તનો અથવા ધરનો નિષેધ ક્યો નથી. તેમજ સમવાય એટલે સંહતિનો જ નિષેધ થઈ શકે છે. જેમકે ‘ગધેડાના મસ્તક પર સીંચકું નથી.’ આ વાક્યમાં સંહતિનો નિષેધ છે, પણ ગેધેડાનું મસ્તક અથવા સીંચકું એ પ્રત્યેકનો નિષેધ નથી. તથા સામાન્ય એટલે સમાન જાતનો નિષેધ થઈ શકે છે. જેમ કે ‘બીજો ચંદ્ર નથી.’ અહીં વિધમાન એક ચંદ્ર સિવાયના બીજાનો નિષેધ ક્યો છે, મૂળ ચંદ્રનો નિષેધ ક્યો નથી, તથા વિશિષ્ટતા એટલે વિશેષનો નિષેધ થઈ શકે છે. જેમકે ‘ઘડા જેવડાં બોલી હોતાં નથી.’ અહીં ઘડા જેવડાં એ વિશેષણપુરુષા બોલીનો નિષેધ ક્યો છે, પણ

પૃથક્ પૃથક્ પદાર્થોનો (ઘટાનો કે મોતીનો) નિવેધ નથી. આ પ્રમાણે સંયોગાદિકનો જ નિવેધ થાય છે, પણ સર્વથા પદાર્થનો જ અભાવ કહેવાતો નથી. તેજ પ્રમાણે ' આત્મા ઈંદ્રિયભ્રાણ નથી. ' આ રથને ઈંદ્રિયો વડે આશ્રતાનો જ નિવેધ છે, પણ આત્માનો નિવેધ નથી. તે પૂર્વે કહેલા વર્ણાદિકના સયોગ, સમવાય, સામાન્ય અને વિશેષણોમાંથી ક્વચિત્ કોઈકનો નિવેધ કરાય છે. જેમ અહીં ઈંદ્રિયો વડે ભ્રાણ-પણાનો નિવેધ કર્યો છે તેમ, પરંતુ સર્વથા પદાર્થનો નિવેધ નથી. ૮૬.

વળી આ જીવ શબ્દ કોઈ પણ બીજા શબ્દ સાથે સમસિત એટલે સમાસવાળો પડેલો નથી, અને તેની વ્યુત્પત્તિ પણ થઈ શકે છે. માટે જીવ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તેજ બતાવે છે.—

શુદ્ધં વ્યુત્પત્તિમઝીવપદં સાર્થં ઘટાદિવત્ ।

તદર્થશ્ચ શરીરં નો પર્યાયપદમેદતઃ ॥ ૮૭ ॥

મુસાર્થ—ઘટાદિક શબ્દની જેમ જીવ એવું પદ (શબ્દ) શુદ્ધ છે, અને વ્યુત્પત્તિવાળું પણ છે, તેથી તે સાર્થક છે. અને તે જીવ શબ્દનો અર્થ શરીર થઈ શકતો નથી, કેમકે તેના પર્યાય શબ્દોમાં તે નથી. ૮૭.

ટીકાર્થ—જીવ એવો શબ્દ શુદ્ધ છે એટલે સમાસ-સંયોગરહિત છે. વળી વ્યુત્પત્તિવાળો છે એટલે તે શબ્દના અર્થનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર પણ છે. જે જીવો, જીવે છે અને જીવશે તે જીવ કહેવાય છે, એ રીતે તેની વ્યુત્પત્તિ થાય છે, માટે સાર્થક છે. પોતાના વાચ્ય અર્થની સાથે અથવા પ્રતિપક્ષ રૂપ અજીવની સાથે વર્તે છે, તેથી તે સાર્થક-પોતાના અર્થનો ભ્રાણ કરનાર એટલે શબ્દની શક્તિને પ્રકાશ કરનાર છે. જેમ ઘટ, પટ, મનુષ્ય વિગેરે શબ્દો શુદ્ધ અને વ્યુત્પત્તિવાળા છે, પરંતુ આકાશપુષ્પાદિક જેમ સમાસવાળા હોવાથી અશુદ્ધ છે, તેમ તે અશુદ્ધ નથી. વળી તે જીવ શબ્દનો અર્થ એટલે વાચ્ય પદાર્થ શરીર થઈ શકતું નથી, કારણ કે તેના પર્યાયમાં ભેદ છે. જે ફીણ થાય તેવું નામ શરીર કહેવાય છે. એ રીતે શરીર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ થાય છે. શરીર, તનુ, કાયા, દેહ વિગેરે શબ્દો શરીરના અભિધેય-પર્યાય રૂપ છે, અને જીવ શબ્દના જીવ, જંતુ, જન્ય, શરીરી, શરીરભૂત, તનુમાન, ચેતન, ચેતન્ય વિગેરે પર્યાયો-વાચક શબ્દો છે, તેથી જીવ શબ્દનો અર્થ શરીર થઈ શકતો નથી. ૮૭.

હવે ચાર્વકના મતનો ઉપસંહાર કરે છે.—

આત્માવ્યવસ્થિતેસ્ત્યાજ્યં તતશ્ચાર્યકદર્શનમ્ ।

પાપાઃ કિલ્લેતદામાયાઃ મદ્વ્યાપારવિરોધિનઃ ॥ ૮૮ ॥

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે આત્માની બ્યવસ્થા (સિદ્ધિ) થાય છે માટે ચાર્વકનું દર્શન (મત) તબક્કા યોગ્ય છે. કારણ કે તેના આગ્રાપે મુખ્ય વ્યાપારનો નિષેધ કરનારા અને પાપને ઉત્પન્ન કરનારા છે. ૮૮.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલા હેતુસમૂહ યાત્રી જીવની બ્યવસ્થા એટલે શાસ્ત્રમાં કહેલા પાતાના સ્વરૂપની મર્યાદામાં રહેતું તેની સિદ્ધિ થાય છે, એટલે પૂર્વોક્ત કુઝિઓ વડે આત્મા સિદ્ધ થાય છે, માટે ચાર્વકનું એટલે સર્વમક્ષી નાસ્તિકનું દર્શન—મન દૂરથી જ ત્યાગ કરવા લાયક છે. તે ચાર્વકના દુષ્ટ આગ્રાપે મુખ્ય વ્યાપારના એટલે ઉત્કૃષ્ટ સ્વર્ગ મોક્ષાદિકના ઉપાયોનો વિધાન—નાશ કરનારા છે, તથા મહાપાપને કરનારા એટલે નરકાદિકના અત્યંત દુઃખો આપનારા છે. ૮૮.

હવે બૌદ્ધોનો પ્રભાવ કહે છે.—

જ્ઞાનક્ષણાવલીરૂપો નિત્યો નાતમેતિ મૌગતાઃ ।

ક્રમાન્નમાખ્યાં નિત્યત્વે મુચ્યતેર્ધક્રિયા ન દિ ॥ ૮૯ ॥

મૂલાર્થ—બૌદ્ધો કહે છે કે જ્ઞાનના ક્ષણની પરંપરા રૂપ આત્મા છે, નિત્ય આત્મા નથી. નિત્ય માનવાથી ક્રમે કરીને અવધા અક્રમે કરીને પણ અર્થાક્રયા ધરતી નથી. ૮૯.

ટીકાર્થ—જ્ઞાનને એટલે ચિન્માત્રને ઉત્પન્ન કરનારા ક્ષણોની—સૂક્ષ્મ કાળવિભાગોની આવળી—પરંપરા એટલે એવી રૂપ જ આત્મા છે, માટે તે આત્મા નિત્ય નથી. એ પ્રમાણે સ્થેન લોહો એટલે મુગતાના સિખ્યા બૌદ્ધો કહે છે. તે કહે છે કે એ આત્માને નિત્ય કહીએ તો ક્રમ એટલે કાળના વિભાગવડે ક્રિયા કરવી તે અને અક્રમ એટલે એક જ ક્ષણે સર્વ ક્રિયાઓ કરવી તે, એ બન્ને વડે અર્થક્રિયા એટલે અર્થરૂપ પાતાની ઉત્પત્તિ, સિધ્ધિ, અને સ્વચાલી અવધા મુખ્યાર્થિક વેદનાવાળી ક્રિયા ધરતે નહીં. એટલે કુઝિથી યોગ્ય ગાત્રો નહીં, કારણ કે તેથી નિત્યપણામાં ચિરોષ આવશે. ૮૯.

કહેલા અર્થને જ સ્પષ્ટ કરે છે.

સ્વમાવહાનિતોઽપીષ્યં મન્નેનાર્ધક્રિયાકૃતૌ ।

અન્નમેષ ચ સન્નાપે મુગપત્નર્ગતંભવઃ ॥ ૯૦ ॥

મૂલાર્થ—તેમાં જે આત્મા ક્રમે કરીને અર્થક્રિયા કરતો હોય તે તેના નિત્યપણાની હાનિ થઈ, માટે તે આત્મા અનિત્ય થશે, અને જે અક્રમે કરીને અર્થક્રિયા કરે છે એમ કહેશે, તે એકી કાળે સર્વ ક્રિયાઓ થવી એઈએ. ૬૦.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કરવા માટેથી ક્રિયા સંપૂર્ણ થયા પછી બીજી ક્રિયાનો આરંભ કરવો તે ક્રમ કહેવાય છે. આવા ક્રમે કરીને જે આત્મા અર્થક્રિયા-વિદ્યમાન પદાર્થની ક્રિયા કરતો હોય તે સ્વભાવની હાનિ આવશે, એટલે કે તમારા (નિત્યવાદીના) મતમાં સર્વ પદાર્થોનું નિત્યપણું મનાય છે, તે તેનું અનુક્રમે કરવું એટલે પૂર્વે કરવા માટેથી ક્રિયાના સ્વભાવનો ત્યાગ થયા પછી બીજી ક્રિયા કરવાના સ્વભાવનું હોવાપણું, તેણે કરીને હાનિ એટલે નિત્યપણાનો નાશ થશે. અથવા સ્વભાવની હાનિ એટલે વસ્તુનો સ્વભાવ જે ક્ષણસ્થાયીપણું તેની હાનિ એટલે પૂર્વે ક્ષણમાં રહેવાના સ્વભાવનો ત્યાગ કરીને નિત્યસ્વભાવને પ્રાપ્ત કરવા રૂપ હાનિ, આ પ્રમાણે સ્વભાવની હાનિ થવાથી બીજા ક્ષણમાં તેનું અવસ્તુપણું જ થશે. તેથી આત્માનું અનિત્યપણું થવાથી અમેએ ઈચ્છેજું ક્ષણિકપણું જ સાધ્ય થશે. અને જે અક્રમે કરીને અર્થક્રિયા થતી હોય તે એકી વખતે એટલે પ્રથમ ક્ષણમાં જ સર્વ સ્થિતિ વિગેરે ક્રિયાઓની ઉત્પત્તિ અને અનુભવ થશે, તેથી કરીને બીજા ક્ષણમાં સ્થિતિ વિગેરે કોઈ પણ ક્રિયા બાકી રહેશે નહીં. માટે આત્મા અસત્ થશે, અને તેથી પણ અમે માનેજું ક્ષણિકપણું જ સિદ્ધ થશે ૬૦.

અમારા પક્ષમાં પૂર્વે કહેલો દોષ આવતો નથી, તે કહે છે.—

ક્ષણિકં નુ ન દોષોઽસ્મિન્ કુર્વદ્રૂપવિરોપિતે ।

ધ્રુવેક્ષણોત્પન્નૃષ્ણાયા નિવૃત્તેશ્ચ ગુણો મહાન્ ॥ ૧૧ ॥

મૂલાર્થ—કુર્વદ્રૂપથી વિશેષ કરેલા અમારા ક્ષણિક વાદમાં કોઈ પણ દોષ આવતો નથી. અને ઉત્તરો નિત્યત્વપક્ષને એવાથી ઉત્પન્ન થયેલી વૃદ્ધાંતની નિવૃત્તિ રૂપ મહા ગુણ થાય છે. ૬૧.

ટીકાર્થ—વર્તમાન ક્ષણમાં પેતાની ઉત્પત્તિની ક્રિયાને કરનાં કરનાં જે વિદ્યમાન હોવાપણું તે કુર્વદ્રૂપ કહેવાય છે. આવા કુર્વદ્રૂપના વિશેષજ્ઞવાગ્દા આ અમારા ક્ષણિક એટલે અત્યંત સૂક્ષ્મ કાળે રૂપ ક્ષણને વિરોધે જેનું વિદ્યમાનપણું છે એવા વાદ-મતને વિરોધે એટલે સર્વ પદાર્થો ક્ષણિક છે, ઉત્પન્ન થયા પછીના બીજે જ ક્ષણે નાશ પામે છે.

કશું છે કે—“પદાર્થોના નાશનો હેતુ તેની ઉત્પત્તિ જ છે, એમ ઈન્દ્રિયે હીએ. કેમકે જોની ઉત્પત્તિ થઈ, તે જો નાશ ન પામ્યો તો પછી તે સાચી નાશ પામે?” આ પ્રમાણે સ્ફુલ્લ આત્મા અથવા જ્યેષ્ઠ દર્શન અંગીકાર કરવાથી કોઈ પણ દોષ એટલે પૂર્વે કહેલો ક્રમ અને ક્રમરહિત અધિક્રિયા કરવામાં બતાવેલો દોષ આવતો નથી. કેમકે જોનાની ઉત્પત્તિ જ વિનાશનું કારણ હોવાથી ઉત્પત્તિને સમયે જ સ્થિત્યાદિક ક્રિયા કરે છે. તેમજ જળી સ્ફુલ્લપલ્લું અંગીકાર કરવાથી નિત્યત્વનું એટલે ‘મારો આત્મા નિત્ય છે’ એ પ્રમાણે જોવાથી ઉત્પત્તિ થયેલી તુષ્ણાની એટલે આત્માને મુખી કરવાની ઈન્દ્રિયાની નિવૃત્તિ થવાથી એટલે નિરાત્મપણાના દર્શનવડે તેથી ઈન્દ્રિયા નાશ પામવાથી મહાશુભ એટલે સર્વોત્કૃષ્ટ ચિત્તવાનો અને ક્લેશરહિત અવસ્થાવાળો નિરોધ નામનો શુભ-ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે વિચાર કરતાં અમારું જ દર્શન મુદર છે. ૬૧.

હવે તે જ્યેષ્ઠ મતનું નિરાકરણ કરે છે.—

મિપ્યાત્વવૃદ્ધિકૃત્ત્વં તદેતદપિ દર્શનમ્ ।

શ્લોકે કૃત્ત્વહાનિર્યત્તધાત્મન્યકૃતાગમઃ ॥ ૬૨ ॥

મુસાર્થ—તે આ જ્યેષ્ઠનું દર્શન પણ નિષ્કે મિપ્યાત્વની વૃદ્ધિ કરનારું છે. કેમકે આત્માને સ્ફુલ્લ માનવાથી કરેલા કર્મનો નાશ અને નહીં કરેલા કર્મની પ્રાપ્તિ એ ૩૫ દોષ આવે છે. ૬૨.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને-કહેવામાં આવશે એવા હેતુસમૂહ કરીને નિષ્કે આ પૂર્વે કહેલું સ્ફુલ્લવાદીનું દર્શન (મત) પણ મિપ્યાત્વની વૃદ્ધિ કરનાર એટલે અસત્ય અને શુદ્ધિના વિપર્યસપણાની વૃદ્ધિ એટલે ભરે ભરે તે અસત્યાદિકની જ ઉત્પત્તિ ને વૃદ્ધિ કરનારું છે. કારણ કે સ્ફુલ્લ એટલે માત્ર ઉત્પત્તિને સમયે જ સ્થાપી આત્મા માનવાથી તપસ્થા, શીલ વિગેરેથી અને કૃત્રિ (ખેતી), વાલિષ્ય (વેપાર) વિગેરેથી કરેલા કાર્યની હાનિ એટલે નાશ થશે, તે કર્મ કરનારને તે કર્મના ફળનો ભોગવટો રહેશે નહીં. કારણ કે તે કર્મ ઉત્પત્તિના સ્ફુલ્લ પછી તરતજ ખીલે સહે નાશ પામ્યો છે, તેથી તેલે કરેલા શુભ અશુભ કર્મના ફળને ભોગવનાર કોણ થશે? અથવા તો માત્ર પોતાની ઉત્પત્તિને સહે જ ક્રિયાવાળપણું માનવાથી પુણ્ય અપુણ્ય ૩૫ ક્રિયાનો કર્મ જ કોઈ કહેવાયો નહીં, તેથી પણ કરેલાનો નાશ-કાર્યની અનુત્પત્તિ થશે, અને તેથી ભોગવન કર્યું છતાં પણ વૃત્તિ થશે

નહીં. તથા અકૃતની પ્રાપ્તિ એટલે ભોજન, ચોરી વિગેરે નહીં કરેલા કર્મની પ્રાપ્તિ થશે. કેમકે ક્રિયા કરતી વખતે કૃણ ભોગવનારની ઉત્પત્તિ થઈ નથી, માટે તે પાછળથી ઉત્પન્ન થયેલો ભોજા પોતે નહીં કરેલા કર્મનું કૃણ ભોગવનાર થશે. ૯૨.

આ પ્રમાણે સાંભળીને તે બોલુ જવાબ આપે છે કે-“નિરંતર સદશ એવા અપર અપર (બીજા બીજા) જ્ઞાનક્ષણની ઉત્પત્તિરૂપ પરંપરાને વિષે વાસનાનો સંક્રમ થાય છે, માટે સર્વ અમારું કહેલું ઠીક જ છે. તેમાં કાંઈ પણ પૂર્વોક્ત દોષનો અવકાશ રહેતો નથી.” આવી આશંકાને દૂર કરવા કહે છે.—

एकद्रव्यान्वयाभावाद्वासनासंक्रमश्च न ।

पौर्वापर्यं हि भावाना सर्वत्रातिप्रसक्तिमत् ॥ ९३ ॥

મૂલાર્થ—એક (આત્મારૂપ) દ્રવ્યનો અન્વય નહીં હોવાથી વાસનાનો સંક્રમ થશે નહીં. કારણ કે પદાર્થોનું પૂર્વપરપણું સર્વત્ર અતિ-પ્રસક્તિ વાળું છે. ૯૩.

ટીકાર્થ—હે વિદ્વાન! એક મુખ્ય દ્રવ્યના એટલે સકલ શુદ્ધ અને પર્યાયના આધાર રૂપ જીવદ્રવ્યના સંબંધના અભાવને કીધે વાસનાનો સંક્રમ એટલે અપર અપર ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનનો પૂર્વ પૂર્વ ક્ષણે અનુભવેલા પદાર્થોની સ્મૃતિના કારણ રૂપ સંસ્કારનો સંક્રમ એટલે ઉત્તરોત્તર જ્ઞાનના ક્ષણોમાં તેની પ્રાપ્તિ થશે નહીં. વાસનાનો સંક્રમ એક જ આત્માના સંબંધમાં થઈ શકે છે. કારણ કે પદાર્થોનું એટલે વાસનાદિક વસ્તુઓનું પૂર્વપરપણું એટલે પ્રથમ અનુભવેલું અને પછી અનુભવવાનું, એ બે સર્વત્ર અતિ પ્રસક્તિ વાળું છે, એટલે સર્વ દેશ કાળને વિષે અત્યંત આસક્તિ-અત્યંત સંબંધપણું જોમાં રહેલું છે એવું તે વાસનાના સંક્રમનું સ્મરણ થાય છે, ભાવાર્થ એ છે કે-પૂર્વ ક્ષણ અને ઉત્તર ક્ષણ એ બેને કોઈ ભત્રીનો સંબંધ છે નહીં. કેમકે પૂર્વ ક્ષણ તો નષ્ટ થયો, અને ઉત્તર ક્ષણ તો ઉત્પન્ન જ થયો નથી. તેથી કોને વિષે વાસના સંક્રમ મુક્ત થાય? જ્યાં પરસ્પર બે વસ્તુનો સ્પર્શ થતો હોય, ત્યાં જ વાસનાનો સંક્રમ થઈ શકે છે. જેમ એક પુષ્પના ઢગલામાં ક્ષણે ક્ષણે બીજા બીજા તલ નાંખીએ, અને નાંખ્યા પછી તરત જ પ્રતિ ક્ષણે પ્રથમનાં તલો લઈ લઈએ, તો પુષ્પની અંધનો સંક્રમ તે તલમાં થશે નહીં. તેજ પ્રમાણે દરેક ક્ષણે ઉત્પન્ન થયેલા અપર અપર (બીજા બીજા) જ્ઞાનરૂપ ક્ષણે જીવ રૂપી આધાર

ચિના ચર્તમાન જ્ઞાનના ફાણે ઊડીને બીજા સર્વે ફાળે પોત પોતાની ઉત્પત્તિ થયા બાદ તરત જ નાશ થામ્યા છે, તેથી વાસનાને સંક્રમ કોને વિશે થાય? કોઈને વિશે ન થાય. ૬૩.

ફલિક્ષવાદમાં ફરીથી બીજું દૂષણ દેખાડે છે.—

કુર્વદૂષવિશેષે ચ ન યવૃત્તિર્ન વાડનુમા ।

અનિશ્ચયાત્ત વાડધ્યક્ષં તથા ચોદયતો જગી ॥ ૧૪ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—કુર્વદૂષના વિશેષ વાળો આત્મા માનવાથી શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ થશે નહીં, અનુમાન થશે નહીં અને નિશ્ચય નહીં હોવાથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પાત્ર રહેશે નહીં. તે બાબત ફલિક્ષવાદીને પ્રેરણા કરતાં સિદ્ધાંતીએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે.

દીક્ષાર્થ—જે સમયે ઉત્પન્ન થયો તે જ સમયે સ્થિતિ દોષ તે કુર્વદૂષ કહેવાય છે. તે કુર્વદૂષ જેનો વિશેષ-બ્યક્ત છે એવા જીવને વિશે શુભાશુભ ક્રમેની પ્રવૃત્તિ અથવા વાસનાને પ્રચાહ (પરંપરા) થશે નહીં. કેમકે પદાર્થની સ્થિતિ જ છે નહીં તેથી પ્રવૃત્તિ હોવી થાય? અથવા અનુમા એટલે જનુ ક્ષિત (ચિન્હ) એવા પછી મા ક્ષિતિ-તું જ્ઞાન અર્થાત્ બ્યામિ' સદિન પરમર્થભાવના જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન. જેમકે મૂમનું જ્ઞાન થયા પછી 'આ પરંતપર અગ્નિ છે' એવું અનુમાન ફલિક્ષમાં થશે નહીં. કેમકે પ્રવૃત્તિનું મૂળ કારણ હોવાથી સ્થિતિના અભાવને ક્ષીપે ક્ષિતાર્થિકનું જ્ઞાન થતું જ અશક્ય છે. અથવા 'આ આમજ ॥' એવો નિશ્ચય નહીં હોવાથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પાત્ર થશે નહીં. આ પ્રમાણે બૌદ્ધનું દર્શન પણ દોષ રૂપી મહત્ત્વ પ્રમાણ થતું છે. વળી તે જ પ્રકારે ફલિક્ષવાદીને પ્રેરણા કરનાં-તકે કરાવતા સિદ્ધાંતીએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે. ૬૪.

ન યજ્ઞાત્યંચિના તત્સ્યાત્ત તસ્મિન્નનુમા મયેત્ ।

ચિના સેન ન તત્સિદ્ધિર્નાધ્યક્ષં નિશ્ચયં ચિના ॥ ૧૫ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—તે કુર્વદૂષ વિશેષવાળા જીવને વિશે વૈભવ (વિશેષણ) ચિના તેને પૂર્વે અનુભવેલાનું સ્મરણ થશે નહીં, તે સ્મરણ ચિના અનુમાન થશે નહીં, અને તે અનુમાન ચિના કુર્વદૂષની સ્થિતિ એટલે નિશ્ચય થશે નહીં, તથા નિશ્ચય ચિના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પાત્ર થશે નહીં. ૬૫.

ટીકાર્થ—તે પૂર્વે કહેલા કુર્વદ્વપના વિશેષવાળા છત્રને વિશે વૈજાત્ય એટલે વિભિન્ન જાતિ-ધર્મ અર્થોત્ દાણાંતરે થવાની બીજી ક્રિયા વિજાતિ કહેવાય છે. તે વિજાતિનું જે કર્મ તે વૈજાત્ય અર્થના વિશેષણ. તે વિશેષણ વિના પૂર્વે અનુભવેલાનું સ્મરણ બીજા દાણમાં સ્થિતિ નહીં હોવાથી થશે નહીં. કેમકે તે સ્મરણ વિશેષ પ્રકારના સમયમાં જે રહેલું હોય તેનું જ યર્થ શકે છે. તે પૂર્વે અનુભવેલાના સ્મરણ વિના અનુમાન પ્રમાણનું જ્ઞાન પણ નહીં થાય, ને અનુમાન વિના તે કુર્વદ્વપની સિદ્ધિ એટલે નિશ્ચય નહીં થાય. અને કુર્વદ્વપના નિશ્ચય વિના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પણ નહીં થાય. બીજી ક્રિયાના સમયમાં પૂર્વે ક્રિયાનો અભાવ હોવાથી તે બૌદ્ધના મતમાં સર્વ પ્રમાણોનો અભાવ છે. ૯૫.

હવે લોકને વિશે પ્રત્યભિજ્ઞા જ્ઞાન અનુભવમાં આવે છે, માટે દાણિકપણુ છે જ નહીં, તે બતાવે છે.—

एकताप्रत्यभिज्ञानं क्षणिकत्वं च बाधते ।

योऽहमन्यभवं सोऽहं स्मरामीत्यवधारणात् ॥ ९६ ॥

મુસાર્થ—એકપણાનું પ્રત્યભિજ્ઞાન દાણિકપણાનો બાધ કરે છે. કારણ કે જે મેં પ્રથમ અનુભવ્યું હતું, તે હું તેને સંભારે છું એવો નિશ્ચય થાય છે. ૯૬.

ટીકાર્થ—એકપણાનું એટલે પૂર્વના અને પછીના સર્વે દાણોને વિશે એક જ અનુભવ કરનાર હોવાપણાનું પ્રત્યભિજ્ઞાન એટલે ‘જે મેં પ્રથમ એવો જનો તે જ આ છે.’ એવા પ્રકારનું જ્ઞાન દાણિકપણાનો બાધ-નિરોધ કરે છે. કારણ કે “જે હું દેવદત્ત પ્રથમ મુખાદિકનો અનુભવ કરતો જનો, તે જ હું તે મુખાદિકને જાણું છું.” એ પ્રમાણે પૂર્વના સંબંધનો નિશ્ચય થાય છે એટલે સર્વે પરના સંબંધથી સ્વમબંધનો નિર્ધાર થાય છે. તેથી દાણિકપણાનો નિરાગ થાય છે. કારણ કે દાણિકવાદને વિશે પૂર્વપરના સંબંધની એકતા ૧૫ પ્રત્યભિજ્ઞાન સમયનું જ નથી. ૯૬.

અહીં બૌદ્ધ શકા કરે છે કે—એમ માનવાથી એક આત્માને અનેક વિષયમાં વર્તવા ૧૫ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. એવી શકાની નિરૂપિ માટે કરે છે.—

नाग्निन् विषयशपो यद्वजिह्वेऽपि यथिकता ।

नानाज्ञानान्यये तद्वत् स्थિरे नानावगम्यये ॥ ९७ ॥

મુક્તાર્થ—આ ચિરકાળ સ્થાયી એક આત્માને વિષે વિષયનો બાધ આવતો નથી. કારણ કે જેમ તમારા મતમાં ક્ષણિક આત્માને વિષે પણ નાના પ્રકારના જ્ઞાનનો સંબંધ કરવામાં એકતા રૂપ દોષ આવતો નથી, તેમ સ્થિર આત્માને વિષે નાના પ્રકારના (ધણ) જ્ઞાનનો સંબંધ કરવામાં પણ કાંઈ દોષ આવતો નથી. ૯૩

ટીકાર્થ—જે કારણ માટે આ અનેક ક્ષણ મુખી રહેનારા એક જ આત્માને વિષે વિષયનો બાધ એટલે અનેક ક્ષણમાં વર્તનારા વિષયોનો એક જ વિષયી (આસય) દોષા છતાં પણ વિષયથી કહેલો બાધ-દોષ આવતો નથી. કેમકે અનેક વિષયોની પણ અનેક ક્ષણ મુખી સ્થિતિ દોષ છે, માટે કાંઈ પણ દોષ જાયતો નથી. કારણ કે ક્ષણસ્થાયી આત્માને વિષે પણ નાના પ્રકારના એટલે શ્વેત, રક્ત, પીત વિગેરે વિષયોને મહત્ત્વ કરવામાં વિચિત્ર પ્રકારના જ્ઞાનના અન્વયમાં એટલે પરસ્પરના સંબંધમાં તમે ખાનેથી એકતાનો દોષ આવતો નથી. તે જ પ્રમાણે ચિરકાળ સ્થાયી સનાતન આત્માને વિષે અનેક ક્ષણસ્થાયી કરવા રૂપ અન્વયવાળા વિષયમાં કાંઈ પણ દોષ આવતો નથી. કેમકે સર્વે પદાર્થો ઉત્પત્તિ અને નાશ પા છે. ૯૩.

વળી હે બૌદ્ધ ! સાંભળ.—

નાનાકાર્યક્યકરણસ્વાભાવ્યં ચ વિરુદ્ધતે ।

સ્વાદ્વાદમંનિવેદોન નિત્યત્વેર્ધક્રિયા ન હિ ॥ ૯૮ ॥

મુક્તાર્થ—નાના પ્રકારના કાર્યોની એકતા કરવાનો સ્વભાવ માનવાથી સ્વાદ્વાદના સ્થાપન વડે નિત્ય આત્માને વિષે અર્થક્રિયાનો વિરોધ નથી. ૯૮.

ટીકાર્થ—નાના પ્રકારનાં એટલે અનેક ક્ષણમાં રહેલા સ્થિત્વાદિક કાર્યોની એક કર્મના કરણ રૂપ એકતાનો એટલે એકને અનેક કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ દોષમાં સ્વાદ્વાદના સ્થાપનવડે એટલે દરેક વસ્તુનું કથંચિત્ નિત્યપણું છે અને કથંચિત્ અનિત્યપણું છે, ઇત્યાદિ સ્વાદ્વાદને અંગીકાર કરવાવડે નિત્ય એટલે સનાતન ઉત્પાદ, જય અને પ્રૌઞરૂપ જીવનેવિષે સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને નાશરૂપ અર્થક્રિયા વિરોધ પામતી નથી. ૯૮.

વસ્તુનું અનેક સ્વભાવપણું અંગીકાર કર્યોવિના કાંઈ પણ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. તેથી નિત્યપણું, અનિત્યપણું વિગેરે અનેક સ્વભાવવાળી વસ્તુનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ, જેમ જીવને ઉપદેશ આપે છે.—

નીલાદાયપ્યતઙ્ગેદશકયઃ સુવચાઃ કથમ્ ।

પરેણાપિ હિ નાનેકસ્વભાવોપગમં વિના ॥ ૯૯ ॥

મૂલાર્થ—અનેક સ્વભાવનો સ્વીકાર કર્યોવિના બૌદ્ધ પણ નીલાદિક (કાણું વિગેરે)ને વિષે અતદ્ભેદની શક્તિઓ શી રીતે કહી શકશે? ૯૯.

ટીકાર્થ—ફલુવાદી પણ આત્માનું અનેક સ્વભાવવાળાપણું સ્વીકાર્યોવિના નીલા, પીત વિગેરે રંગોના જ્ઞાનમાં અતદ્ભેદની શક્તિઓ એટલે નીલાદિક જ્ઞાનથી ભિન્ન નહીં અર્થાત્ નીલાદિક જ્ઞાનના સ્વરૂપવાળી જ શક્તિઓ શી રીતે સુખે કરીને કહી શકશે? નહીં જ કહી શકે. અને તે શક્તિઓ તે ફલુકવાદીએ માનેલી છે, તેથી જ્યારે જ્ઞાનને વિષે અનેક શક્તિઓ છે ત્યારે જ્ઞાનને વિષે અને જેય પદાર્થોને વિષે અનેક શક્તિઓ કેમ ન હોય? હોવી જ જોઈએ. ૯૯.

તે બૌદ્ધે પ્રથમ કશું હતું કે નિરાત્માપણું માનવાથી તૃષ્ણાની નિવૃત્તિરૂપ મહાશુલ્ક થાય છે, તે પણ તેનું કહેવું મિથ્યા છે. તે કહે છે:—

ધ્રુવેક્ષણેડપિ ન પ્રેમ નિવૃત્તમનુપસ્રવાત્ ।

ગ્રાહ્યાકાર इय જ્ઞાને ગુણસ્તન્નાત્ર દર્શને ॥ ૧૦૦ ॥

મૂલાર્થ—આત્માનું નિત્ય ઇક્ષણ કરવાથી પણ અનુપદ્રવને લીધે સર્વજ્ઞ પ્રેમનો નિવેધ કયો નથી. તેથી આ બૌદ્ધદર્શનને વિષે ગ્રાહ્યા આકારની જેમ તેના જ્ઞાનમાં કાંઈપણ શુભ નથી. ૧૦૦.

ટીકાર્થ—ધ્રુવનું ઇક્ષણ એટલે આત્મા સ્થિર છે, નિત્ય છે, એ પ્રમાણે જ્ઞાનચક્ષુવડે અવલોકન કરવાથી આત્માના પ્રેમનો એટલે આત્માને શુભી કરવા રૂપ સ્નેહનો સર્વજ્ઞ નિવેધ કયો નથી. કેમકે તે પ્રેમ નિરૂપદ્રવરૂપ એટલે ઉપદ્રવ રહિત છે, તથા સકલ ઇષ્ટ સાધનની પ્રવૃત્તિનું અંગ હોવાથી તેના પર પ્રેમ કરવો ઇષ્ટ જ છે. સનાતન આત્માનું જ્ઞાન થવાથી જ મોક્ષના ઉપાયની પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે પ્રેમનો નિવેધ કયો નથી. તેથી કરીને આ બૌદ્ધના નૈરાત્મ્ય દર્શનને વિષે ગ્રાહ્યાકારની જેમ એટલે મહત્ત્વ કરવાને—નિવૃત્તિને અથવા સ્વીકાર કરવાને યોગ્ય એટલે જેય પદાર્થના આકારની—સ્વરૂપની જેમ અર્થાત્ જેય પદાર્થને સદૃશ જ્ઞાનને વિષે એટલે ગુરુતે કહેલા સાત્ર અથવા બોધને વિષે વસ્તુના આકારને મહત્ત્વ કરવાપણું ન હોવાથી શુભ એટલે જ્ઞાનનું રૂપ છે જ નહીં. ૧૦૦.

ત્યારે બોલુ દર્શનમાં શું છે? તે કહે છે.—

પ્રત્યુત્તાનિત્યભાવે હિ સ્વતઃ ક્ષણજનુર્ધિયા ।

હેત્યનાદરતઃ સર્વક્રિયાવિફલતા ભવેત્ ॥ ૧૦૧ ॥

મુજાર્થ—પરંતુ ઉલ્લેખે અનિત્યપણું જ્ઞાનવાધી સ્વભાવે કરીને જ સ્થિતિ જન્મની બુદ્ધિવડે હેતુ-ક્રિયાના ફળ ઉપર અનાદર થશે અને તેથી કરીને સર્વ ક્રિયા નિષ્ફળ થશે. ૧૦૧.

ટીકાર્થ—અરેઅર ઉલ્લેખે પોતે ઉચ્છેદે લાભ મેળવવા જતાં અનિષ્ઠ થાય છે. કારણ કે જીવની અનિત્યપણે જાણના કરવાથી-વિચારવાથી અથવા જાણવાથી સ્વભાવથી જ એટલે પરના ઉપદેશવિના જ ‘આત્માનો ફળુરવાથી જન્મ છે’ એવી બુદ્ધિવડે ક્રિયાના ફળઉપર અનાદર થવાથી એટલે પોતે ક્રિયાના ફળને ભોગવનાર નથી એમ ધારીને તેનાપર અનાદર થાય છે, અને તેથી કરીને જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ, અનુશાન વિગેરે સર્વ ક્રિયાની નિષ્ફળતા થાય છે. ૧૦૧.

હવે તે બોલુ દર્શનનો ઉપસંહાર કરે છે.—

તસ્માદિદમપિ ત્યાગ્યમનિત્યત્વસ્ય દર્શનમ્ ।

નિત્યસત્યચિદાનન્દપદસંસર્ગમિચ્છતા ॥ ૧૦૨ ॥

મુજાર્થ—તેથી કરીને નિત્ય, સત્, ચિત્ અને આનંદરૂપ સ્થાનના સંસર્ગને ઇચ્છતા પુરૂષે આ ફળુરવાદીનું દર્શન પાતું તજવા યોગ્ય છે. ૧૦૨.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂરે કહેલા હેતુસમુદાયથી નિત્ય એટલે સાત્ત્વ-રશ્મિ-અવિનાશી, સત્ય એટલે વધાય, ચિદાનંદ એટલે જ્ઞાનરૂપ પરમ આનંદમય સ્થાન એટલે મુક્તિપદના સંબંધને-પ્રાપ્તિને ઉચ્છનાર પાતિ પુરૂષે આ ઉપર કહેલો ફળુરવાધી વારીનો મગ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. ૧૦૨.

હવે આત્માને એકાંત નિત્ય જ્ઞાનવાસ સાંખ્યના મનને કહે છે.—

ન કર્તા નાપિ મોષાત્મા કાપિલાનાં તુ દર્શને ।

જન્યધર્માધયો નાયં પ્રકૃતિઃ પરિણામિની ॥ ૧૦૩ ॥

મુજાર્થ—કપિલના દર્શનમાં તે આ-આ કંઈ તેમજ કોઈનાથી વળી આ આત્મા આવાના ધર્મનો અધિક પક્ષ નથી, પરંતુ જે તેને આધાર છે, તે પરિણામવાળી પ્રકૃતિ (મગ) છે. ૧૦૩.

દીકાર્ય—કપિલના શિષ્યો જે આસૂયંદિક તેમના મનમાં તે આત્મા શુભાશુભ કર્મનો કર્તા નથી, તથા તે પુણ્ય પાપ રૂપ રૂઝનો ભોજા- અનુભવ કરનાર પણ નથી. કેમકે તે આત્મા કિયા રહિત છે, પરંતુ તે બુદ્ધિ દ્વારાએ કર્તા ભોજા છે. તથા આ આત્મા માયાએ ઉત્પન્ન કરેલા બુદ્ધિ, અનુકાર વિગેરે ધર્મોનો આધાર પણ નથી. પણ તે ધર્મોનો જે આશય (આધાર) છે, તે પરિણામવાળી એટલે બીજા સ્વભાવવાળી અર્થાત્ વિકારવાળી પ્રકૃતિ એટલે માયા જ છે. ૧૦૩.

તે પરિણામને જ કહે છે.—

પ્રથમઃ પરિણામોઽસ્યા બુદ્ધિર્ધર્માષ્ટકાન્વિતા ।

તતોઽહંકારતન્માત્રેન્દ્રિયભૂતોદયઃ ક્રમાત્ ॥ ૧૦૪ ॥

મુકાર્ય—ધર્મોદિક આડવડે પુજા એવી બુદ્ધિ એ આ પ્રકૃતિને પ્રથમ પરિણામ છે. તે બુદ્ધિ યજી અનુક્રમે અનુકાર, તન્માત્રા, દિગ્વિષો અને મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ પાપ છે. ૧૦૪.

દીકાર્ય—આ પ્રકૃતિનો એટલે અવિદ્યા (માયા)નો ધર્મ, જ્ઞાન, વેગન્ય, એશય, નારિક, અધમાદિ, દત્તર અને તામસ એ આડવડે પુજા એવી બુદ્ધિ એટલે મહત્ત્વ એ પ્રથમ પરિણામ-વિકાર છે. તે મહત્ત્વની ઉત્પત્તિ પછી અનુક્રમે અનુકાર-નું સુખી મું કંત્રાદિક અભિમાન, જન્માત્રા-જન્મદાદિક પાપ વિષયો, દિગ્વિષો-ઓત્રાદિક પાંચ પ્રાન્દ્રિયો અને હન્નાદિક પાંચ ક્ષેત્રિયો તથા પૃથ્વી વિગેરે પાંચ મહાભૂતની ઉત્પત્તિ પાપ છે. ૧૦૬.

હવે તે ઉપર બતાવેલા પદાર્થોનું કાવં કહે છે.—

ચિદ્રૂપઃ પુરુષો બુદ્ધેઃ મિદ્ધા ધ્યનમ્યમાનતઃ ।

મિદ્ધિમસ્યા અવિચારાઽવચ્છેદનિયમાન્વિતઃ ॥ ૧૦૫ ॥

મુકાર્ય—તે બુદ્ધિની મિદ્ધિને માટે નૈનન્યના પ્રમાણથી અવ-ચ્છેદના નિયમે કરીને પુજા નૈનન્યરૂપ પુરૂષ છે, અનન્ય તેની મિદ્ધિ અવિચારવાળી છે. ૧૦૫.

દીકાર્ય—બુદ્ધિની એટલે પૂરે કહેલા મહત્ત્વની મિદ્ધિને માટે એટલે વિવર મહત્ત્વ કરવાની મહિમા લાવવા માટે પુરૂષ-આત્મા છે. તે આત્મા એ કહે તે બુદ્ધિની મિદ્ધિને માટે શાવ? અને મુકાર્ય તેની મિદ્ધિ શાવ? તે કહે છે.—જ્ઞાનની દૈશ્વન્ય પ્રવચ રૂપ નૈનન્યના પ્ર-માણથી અવચ્છેદના નિયમે કરીને પુજા એટલે વિવરનું આદરણું.

અવધારણ કરવામાં જે નિષ્પન્ન એટલે નિષ્ક્રમ કરવાપણું, તેણે કરીને સહિત એવો ચૈતન્યરૂપ પુરુષ-આત્મા છે. માટે ચૈતન્ય સહિત દોવાથી જ તે બુદ્ધિની સિદ્ધિ થાય છે. અન્યથા પીતાના સ્વરૂપે કરીને તે (બુદ્ધિ) અવિષયવાળી છે, તે દેખાડે છે.—તે બુદ્ધિની સિદ્ધિ એટલે નિશ્ચિત સ્વરૂપને મહત્ત્વ કરવાની સક્તિ અવિષયવાળી એટલે વિષયને મહત્ત્વ કરવામાં અસમર્થ છે. ૧૦૫.

જે અહીં જન્મતા કર્તાપણમાં પ્રકૃતિનો ત્યાગ કરીને પુરુષરૂપ હેતુને અંગીકાર કરીએ, તો તે ઘટનું નથી, તે કહે છે.—

हेतुत्वे पुंस्प्रकृत्यर्थेन्द्रियाणामतिनिर्वृत्तिः ।

दृष्टादृष्टविभागश्च व्यासंगश्च न युज्यते ॥ ૧૦૬ ॥

મૂસાર્થ—પુરુષને હેતુપણે અંગીકાર કરવાથી પુરુષ, પ્રકૃતિ, વિષયો અને દ્રવિયોની અત્યંત નિવૃત્તિ તથા દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટનો વિભાગ તથા વ્યાસંગ એ કોઈ પણ યુક્ત થશે નહીં. ૧૦૬.

ટીકાર્થ—પુરુષને કારણપણે અથવા સાધ્યપણે માનવાથી પુરુષ-આત્મા, પ્રકૃતિ-માયા, અર્થો-શબ્દાદિક વિષયો અને ઓત્રાદિક દ્રવિયોની અત્યંત નિવૃત્તિ તથા દૃષ્ટ-તૈલિકિપણું અને અદૃષ્ટ-લોકોત્તરપણું, તેમનો વિભાગ-ભેદ તથા વ્યાસંગ એટલે બીજાં કાર્યોનો ત્યાગ કરીને એકને જ વિષે આસક્તિ, આ સર્વે પદાર્થો આત્માના નથી, તેથી તેઓ પુરુષને વિષે-આત્માને વિષે ઘટતા નથી-યુક્ત નથી. ૧૦૬.

હવે અહંકારના સ્વરૂપથી બુદ્ધિ એ જન્મતનો કર્તા છે, એ વાત પાંચ સ્લોકવડે બતાવે છે.—

स्वमे व्याघ्रादिसंकल्पाक्षरत्त्वानभिमानतः ।

जहंकारश्च नियतव्यापारः परिकल्पते ॥ ૧૦૭ ॥

મૂસાર્થ—સ્વપ્રત્ને વિષે વ્યાઘ્રાદિકના સંકલ્પની જેમ પુરુષપણના અજ્ઞાનથી નિશ્ચિત વ્યાપારવાળા અહંકારની કલ્પના કરાય છે. ૧૦૭.

ટીકાર્થ—સ્વપ્રત્ને વિષે એટલે નિદ્રામાં રહેલા મનની બ્રાંતિને વિષે વ્યાઘ્રાદિકના સંકલ્પથી એટલે સિંહ, શ્યાપદ અને સર્પાદિકનો અભાવ છતાં પણ ‘આ વાપ મને મારી નાંખશે.’ એ પ્રમાણે મનના વ્યાપારથી જેમ પુરુષ ભવાદિકને પામે છે; તે જ પ્રમાણે પુરુષપણના અનભિમાનથી-અજ્ઞાનથી નિત્ય વ્યાપાર-ઉત્પાદાદિક ક્રિયાવાળો અહંકાર-મહત્ત્વવર્તુ કાર્ય જ પ્રપંચનો કર્તા છે, તો પણ પુરુષ-આત્માને વિષે તે કર્તાપણનો ઉપચાર-આરોપ કરાય છે. ૧૦૭.

તન્માત્રાદિકમસ્તસ્માત્મપશ્યોત્પત્તિહેતવે ।

इत्थं बुद्धिर्जगत्कर्त्री पुरुषो न विकारभाक् ॥ १०८ ॥

મૂલાર્થ—તે અહંકારથી તન્માત્રાદિકનો અનુક્રમ જગતની ઉત્પત્તિને માટે છે. આ પ્રમાણે બુદ્ધિ જગતનો કર્તા છે, પણ પુરુષ-આત્મા વિકારવાળો નથી. ૧૦૮.

ટીકાર્થ—તે પૂર્વે દેખાડેલા અહંકારથી તન્માત્રાદિ એટલે શબ્દાદિક પાંચ તન્માત્રાઓ, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને પાંચ મહાભૂતોનો અનુક્રમ જગતની-સંસારની ઉત્પત્તિને માટે છે. આ પ્રમાણે જગતને રચનારી બુદ્ધિ છે. પણ આત્મા નિર્વિકારી એટલે કર્તાપણું, ભોક્તા-પણું વિગેરે વિકારને પામતો નથી. ૧૦૮.

पुरुषार्थोपरागौ द्वौ व्यापारावेष एव च ।

अत्रांशो वेद्यहं पस्तु करोमीति च धीस्ततः ॥ १०९ ॥

મૂલાર્થ—આ સર્વે વ્યાપારના આવેશમાં-આરંભ કરવામાં પુરુષાર્થ અને ઉપરાગ એ બે કર્તા છે. તેથી કરીને અંશ-જીવાત્મા ‘હું પદાર્થને જાણું છું અને તેથી તેને કહું છું.’ એવી તેને બુદ્ધિ થાય છે. ૧૦૯.

ટીકાર્થ—આ સર્વે વ્યાપારના આવેશમાં એટલે ઉત્પાદ વિગેરે ક્રિયાના સમારંભને વિષે નિશ્ચે પુરુષાર્થ-આત્માનું પ્રયોજન અને ઉપરાગ-છાયા અથવા પ્રતિબિંબ એ બે જ કર્તા છે. તેથી પુરુષનો અંશ-જીવાત્મા તેને ‘હું પદાર્થને જાણું છું, માટે તેને કહું છું.’ એવા પ્રકારની બુદ્ધિ થાય છે. ૧૦૯.

चेतनोऽहं करोमीति बुद्धेर्भेदाग्रहात्स्मयः ।

एतन्नाशेऽनवच्छिन्नं चैतन्यं मोक्ष इष्यते ॥ ११० ॥

મૂલાર્થ—‘હું આત્મા આ સર્વે કહું છું’ એ પ્રમાણે બુદ્ધિને અભેદ માનવાથી અહંકાર થાય છે. એ અહંકારનો નાશ થાય ત્યારે અવિચ્છિન્ન ચૈતન્ય રહે છે, તે જ મોક્ષ કહેવાય છે. ૧૧૦.

ટીકાર્થ—‘હું ચેતન-આત્મા આ સર્વે કહું છું.’ એવી અભેદ બુદ્ધિ થાય છે. સાચી કે બુદ્ધિ યજ્ઞી-મન યજ્ઞી આત્માના ભેદનું મહત્ત્વ-જ્ઞાન થતું નથી, તેથી પૂર્વે કહેલો અહંકાર થાય છે. એ અહંકાર રૂપ જ્ઞાનનો નાશ થવાથી અવિચ્છિન્ન-સનાતન સ્વભાવવાળું ચૈતન્ય અવશ્ય રહે છે, અને તેને જ મોક્ષ કહેલો છે. ૧૧૦.

કહેવા હેતુને સ્પષ્ટ કરના સત્ય કહે છે.—

કર્તૃબુદ્ધિગતે દુઃખસુખે પુંસ્યુપચારતઃ ।

મરનાથે યથા મૃત્યુગતૌ જયપરાજયૌ ॥ ૧૧૧ ॥

મહાર્થ—જેમ સેવકને વિષે રહેલા જય અને પરાજય રાગને વિષે ઉપચારથી કહેવાય છે, તેમ કર્તા રૂપ બુદ્ધિને વિષે રહેલા દુઃખ અને મુખનો આત્માને વિષે ઉપચાર કરાય છે. ૧૧૧.

ટીકાર્થ—કર્તા રૂપ બુદ્ધિને વિષે રહેલા દુઃખ એટલે પ્રતિકૂળ-પણે વેદવા લાયક ચિત્તનો ધર્મ અને મુખ એટલે ચિત્તના અનુકૂળ-પણાથી વેદવા લાયક આદુષ્ટાદ રૂપ ચિત્તનો ધર્મ તે બન્ને ઉપચારથી એટલે કલ્પના માત્રથી જ પુરૂષને વિષે એટલે નિર્વિકાર સ્વભાવવાળા આત્માને વિષે થાય છે. જેમ સેનાપતિ વિભેરે સેવકને વિષે રહેલા જય-રાગનો નાશ કરે; તે અને પરાજય-પ્રતાપનો પરાભવ થયે તે, એ બન્ને રાગને વિષે ઉપચારથી થાય છે (કહેવામાં આવે છે) તેમ. ૧૧૧.

કર્તા ભોક્તા ચ નો તસ્માદાત્મા નિત્યો નિરંજનઃ ।

અધ્યાસાદન્યથાબુદ્ધિસ્તથા શ્વૉકં મહાત્મના ॥ ૧૧૨ ॥

મહાર્થ—તેથી કરીને આત્મા કર્તા તથા ભોક્તા નથી. તથા તે નિત્ય અને નિરંજન છે. પરંતુ અધ્યાસને ક્ષીણે તેનાપર અન્યથાબુદ્ધિ થાય છે. તે વિષે મહાત્માએ (કપિએ) નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે. ૧૧૨.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને—પૂર્વે કહેલા હેતુસમૂહ કરીને આત્મા-મિત્રન કર્તા-મુખાગુમ ક્રિયાનો કરનાર તથા ભોક્તા-તે ક્રિયાના ફળને સાક્ષાત્ ભોગવનાર નથી. પરંતુ બુદ્ધિએ ઉત્પન્ન કરેલા પ્રતિબિંબ દ્વારાએ તે ભોક્તા છે. તથા તે આત્મા નિત્ય છે, એટલે કદાપિ વિકાર સ્વભાવવાળો નથી, અને નિરંજન એટલે સકળ કર્મમગ્ન રહિત છે, કારણ કે તે ક્રિયા રહિત હોવાથી બંધન વિનાનો છે. ત્યારે ‘હું દુઃખી છું’ એવું જ્ઞાન સાચી થાય છે? તે કહે છે.—અધ્યાસથી એટલે અલલી વસ્તુને વિષે તે વસ્તુની બુદ્ધિના આરોપથી અન્યથા બુદ્ધિ એટલે અતથા (અસત્ય) જ્ઞાન મનુષ્યોને થાય છે, તે વિષે મહાત્મા કપિએ કહ્યું છે તે કહે છે. ૧૧૨.

તે ઉપર કહ્યું છે, તે જ કહે છે.—

પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણઃ કર્માણિ સર્વથા ।

અહંકારવિમૂઢાત્મા કર્તાઽહમિતિ મન્યતે ॥ ૧૧૩ ॥

મૂલાર્થ—સર્વથા પ્રકૃતિના ગુણો જ કબોને કરે છે, તો પણ અવંકારથી મુદ્ધ થયેલો પ્રાણી ‘હું કર્તા છું.’ એમ માને છે. ૧૧૩.

ટીકાર્થ—કર્મો-ગુણગુણ ક્રિયાઓ પ્રકૃતિ એટલે સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ એ ત્રણ ગુણોની સામ્ય અવસ્થા રૂપ માયાથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણોવડે એટલે સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણવડે સર્વ પ્રકારે કરાય છે. તોપણ અવંકારવડે-નુંપણના જ્ઞાનવડે વિશેષ મુદ્ધ-જડ થયેલો પ્રાણી ‘હું દેવદત્ત આ કબોને કર્તા છું.’ એમ માને છે-જાણે છે. ૧૧૩.

હવે આ એકાંત નિત્યવાદીના મતનું નિરાકરણ કરે છે.—

प्रिचार्यमाणं नो चारु तदेतदपि दर्जनम् ।

कृतिर्घतन्ययोर्व्यक्तं सामानाधिकरण्यतः ॥ ૧૧૪ ॥

મૂલાર્થ—તે આ દરોન પણ વિચાર કરવાથી મુંદર નથી. કેમકે બુદ્ધિ અને ચૈતન્યનું અધિકરણ સમાન છે, તેથી તેનું અમુંદરપણું ૨૫૪ જ છે. ૧૧૪.

ટીકાર્થ—આ હમણું કહેવું દર્શન-માર્ગ્ય મત પણ વિચાર કરવાથી-કહેવામાં આવશે તે પ્રકારે મારી રીતે આલોચના કરવાથી મુંદર ભાગનું નથી. કારણ કે કૃતિ એટલે બુદ્ધિ અને ચૈતન્ય એટલે આત્મા તે બન્નેનું સામાનાધિકરણપણું છે એટલે તેમનું એકજ અધિકરણ-આધાર છે, અર્થાત્ તે બન્નેનો વાસ્તવિક એક જ છે. બુદ્ધિ અને ચૈતન્યનો આધાર ભિન્ન ભિન્ન નથી, માત્ર ધર્મે અને ધર્મના વિશેષે કરીને જ ભિન્નતાનો જપદેશ છે. તેથી આ દર્શનનું અમુંદરપણું ૨૫૪ રીતે જ દેખાય છે. ૧૧૪.

કહેવા અર્થને જ ૨૫૪ કરે છે.—

बुद्धिः कर्त्री च भोक्त्री च नित्या चेन्नास्मि निर्गुणिः ।

अनित्या चेन्न संसारः प्राग्धर्मादेरयोगतः ॥ ૧૧૫ ॥

મૂલાર્થ—જમ બુદ્ધિને કવું તથા બોખા કરી, તો તે બુદ્ધિ એ નિત્ય હોવ તો મોક્ષ થશે નહીં. અને એ અનિત્ય હોવ તો સંસાર થશે નહીં. કારણ કે તે બુદ્ધિની ઉપર પદેશ પાંચદિકનો વેગ નહોતો. ૧૧૫.

ટીકાર્થ—પ્રથમ નિત્ય બાવથી નયને પૂછીએ છીએ કે-પ્રકૃતિના પ્રથમ પરીણામ રૂપ બુદ્ધિ મને જન્મની અને ગુણગુણ કબોની કવું

ઉ તથા તે જ જુદી સર્વ જનનમાં વર્તનારા ગુણગુણ ક્રમથી ઉત્પત્તિ પાતા રચે, નરક વિગેરેમાં રહેલા ગુણ દુષ્ટ રૂપ કૃત્તની ભાષા પણ છે, એમ તને માનો છે, તો કહે કે તે જુદી નિત્ય છે કે અનિત્ય છે? તેમાં જો નિત્ય કહેશે તો મોક્ષ થશે નહીં. કેમકે ન-ભારા મનમાં તે જુદીનો અભાવ જ મોક્ષ છે એમ કહ્યું છે અને તેનું મોક્ષ થવાથી તે જુદીનો ક્ષય થશે, અને તેથી કરીને નિત્યતાની દાનિ થશે અને જો કદાચ અનિત્ય કહેશે તો સમાર ક્ષેત્રે જન્માદિક રૂપ ભવ નહીં થાય. કારણ કે જુદીની ઉત્પત્તિ પહેલાં ધર્મદિક ક્ષેત્રે સ્થાવર ગુણ રૂપ પુણ્ય, સ્થાન, વંશગણ, ઐશ્વર્ય, અધર્મ, અજ્ઞાન, અધિ-રક્તિ અને અનૈશ્વર્ય વિગેરેનો અધોગ-વિધોગ છે. તમારા મનમાં ધર્મદિક સક્રિત જુદીની ઉત્પત્તિ છે. તે જુદી અનિત્ય દોષાથી પાતામાં રહેલા ધર્મદિક સક્રિત જ નારા પામશે, તેથી તને અભાવે સમ્યક્ થશે નહીં. ૧૧૫. તે સાંભળીને નિત્યવાદી કહે છે કે—“આ દોષ નહીં આવે. કેમકે પ્રકૃતિ દોષાથી ધર્મદિકનો વિધોગ નથી થતો કારણ કે તેમનું મૂળ પ્રકૃતિ છે.” તે ૫૨ સિદ્ધાંતી કહે છે—

મૃત્તાયેવ ધર્માદિસ્વીકારે સુદ્ધિરેવ વા ।

સુવષય ઘટાર્થો સ્વાદીદગ્ધધર્માન્નિવલ્લયા ॥ ૧૧૬ ॥

મહાર્થ—પ્રકૃતિને વિષે જ ધર્મદિકનો સ્વીકાર કરશે તો ૫૪ી જુદી કોને કહેશે? વળી આવા પ્રકારનો ધર્મદિકનો અવધ ઘટાર્થને વિષે પણ ગુણથી કહેવા લાયક થશે. ૧૧૬.

ટીકાર્થ—દે પ્રિય મિત્ર! પ્રકૃતિને વિષે જન્મજનન રૂપ ભાષાને વિષે જ પૂરે કહેલા ધર્મદિકનો સ્વીકાર કરશે તો ૫૪ી તે ધર્મદિક કથી જીવ જુદી જ કદ વસ્તુ કહેશે? કારણ કે તે જુદીના પ્રત્ય-જનરૂપ ધર્મદિકની પ્રકૃતિથી જ સિદ્ધિ થાય છે. આટી જુદી કાંઈપણ વસ્તુ કહેવામાં જ નહીં. વળી તેમ અનુચ્છાથી કદ, પદ વિગેરે જ કદ પદને વિષે પણ આવા પ્રકારનો ધર્મદિકનો અવધ ક્ષેત્રે ‘આ કદ ધર્મવાદો છે. એવો સમય ગુણે કરીને કહેવા લાયક થશે એવું કહે જોઈએ કરીને સમાવેશનું દોષાથી ધર્મદિકનો રૂપ અપ-સાય છે? ૧૧૬.

જદા અનુચ્છાને કદ તથા એવું નહીં અનુચ્છામાં જીવુ કદાચ વસ્તુ છે.—

કૃતિમોર્ત્યો ય કુલ્યેદગ્ધધર્મો મોહય નામ્નતઃ ।

તત્તદ્ધાત્માનકુલિય કૃતમેવદકુલ્યતે ॥ ૧૧૭ ॥

મુક્તાર્થ—વળી જો કર્તાપણું અને બોક્તાપણું બુદ્ધિને જ હોય, તો આત્માને બંધ અને મોક્ષ થટશે નહીં. અને જો તેમ થશે તો પછી આત્માને ઉદ્દેશીને જે કપિલાદિકે કહ્યું છે, તે સર્વ અર્થ થશે. ૧૧૭.

દીકાર્થ—જો પૂર્વે કહેલી બુદ્ધિને જ કરનારપણું-કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું માનવામાં આવશે, તો આત્માને-ચૈતન્યને બંધ—શુભાશુભ કર્મનો આત્મા સાથે સંબંધ તથા મોક્ષ—કરેલા કર્મથી મુક્તિ થવી એ બંને થટશે નહીં. અને તેથી કરીને આત્માને ઉદ્દેશીને જે આ આગળ કહેવામાં આવશે એવું કપિલાદિકનું વચન મિથ્યા થશે. ૧૧૭.

તેઓએ જે કહ્યું છે, તે બતાવે છે.—

પञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रમે रतः ।

जटी मुंडी शिखी वाऽपि मुच्यते भयवन्धनात् ॥૧૧૮॥

મુક્તાર્થ—પચીસ તત્ત્વને જાણનારો પ્રાણી કોઈ પણ આશ્રમને વિષે આસક્ત થયેલો જટાધારી, મુંડ કે શિખાવાળો હોય તો પણ તે બંધના બંધનથી મુક્ત થાય છે. ૧૧૮.

દીકાર્થ—પ્રકૃતિ વિગેરે પૂર્વે કહેલાં પચીસ તત્ત્વોને જાણનારો જટાધારી-પરસ્પર ચોંટી ગયેલા કેરાવાળી શિખાને ધારણ કરનારો અથવા મુંડી-મસ્તક અને દાઢી મૂછ વિગેરેના કેસોને ફોર કર્મવટે મુંડન કરાવનારો અથવા શિખી-મસ્તકપર ચોટલી રાખનારો અથવા તેથી બીજો કોઈ પણ વિશેષ પ્રકારના વેષને ધારણ કરનારો પોતાને હસ્થિત એવા કોઈ પણ આશ્રમને વિષે આસક્ત થયેલો હશે, તો પણ તે બંધના બંધનથી સંસારની નિયંત્રણાથી મુક્ત થાય છે. આ પ્રમાણે કરેલો ઉપદેશ આત્માને બંધ મોક્ષનો અભાવ હોય તો મિથ્યા થાય છે. ૧૧૮.

અહીં એકાંત નિત્યવાદી કહે છે કે—“એમ નથી. કારણકે બંધ અને મોક્ષ પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને થાય છે, તેનો આત્માને વિષે ઉપચાર કરીએ છીએ તેથી આત્માને બંધ મોક્ષ થટે છે.” તે ઉપર સિદ્ધાંતી કહે છે.—

एतस्य चोपचारस्वे मोक्षशास्त्रं वृथाऽखिलम् ।

अन्यस्य हि विमोक्षार्थं न कोऽप्यन्यः प्रवर्तते ॥ ૧૧૯ ॥

મુક્તાર્થ—તે બંધ મોક્ષનો જો આત્મામાં ઉપચાર કરશે, તો સમગ્ર મોક્ષ પ્રતિપાદક શાસ્ત્ર વૃથા થશે. કારણ કે બીજાની મુક્તિ માટે બીજો કોઈ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. ૧૧૯.

ટીકાર્થ—હે વિદ્વાન ! આ પૂર્વ કહેલા બંધપૂર્વક મોક્ષનો આત્માને વિષે ઉપચાર-પરમાર્થથી રહિત કલ્પના માત્રનું અપારાધનું કરસો, તો સમગ્ર મોક્ષ પ્રતિષ્ઠાદક ગ્રામ્ય વૃથા-પ્રયોજન રહિત થશે; કેમકે પ્રકૃતિનો મોક્ષ સ્વાધી આત્માને વિષે કોઈ પણ વિશેષ ગુણ મિલ્લ થતો નથી. આટે અન્યના-આત્માથી બનિરિક્ત એવા પ્રકૃતિ અને પુરુષજ વિશેરેના તથા પાતાથી બનિરિક્ત એવા દેવદનાદિકના મોક્ષને આટે-તેમને કર્મબંધનથી મુક્ત કરવા આટે બીજો કોઈ પણ કલ્પન વિશેરે તથા મુક્ત થનારથી બીજો આત્મા કલ્પન વિશેરે પ્રવર્તશે નહીં-ઉદયમર્ત્ય થશે નહીં. સર્વ કોઈ પાતાના મોક્ષને આટે જ પ્રવર્તના દેખાય છે. ૧૧૬.

ત્વે તે નિત્યાદીના મનને ઉપગદાર કરે છે.—

કપિલાનાં મતે તસ્માદસ્મિન્નિવોચિતા રતિઃ ।

યન્નાનુભવસંમિદ્ધઃ કર્તા ભોક્તા ચ લુપ્યતે ॥ ૧૨૦ ॥

મુક્તાર્થ—તેથી કરીને આ કપિલના મનમાં પ્રીતિ કરવી ઉચિત નથી. કારણ કે તે મનમાં અનુભવથી મિદ્ધ થયેલા હતો અને મોક્ષાનો હોય કરવામાં આવે છે. ૧૨૦.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને-પૂર્વ કહેલા દેનુસમૂદે કરીને આ પૂર્વ કહેલા કપિલમુખેના દર્શનમાં યદ્વા અથવા પ્રીતિ કરવી યોગ્ય નથી. કારણ કે તે કપિલના દર્શનને વિષે અનુભવથી-જનનપ્રસિદ્ધ કિયાનું રૂપ પર આત્માને વિષે સાક્ષાત્ અવલોકન કરવાથી મિદ્ધ થયેલા શુભાશુભ કિયાનો હતો અને પાને કરેલા કર્મના કારણ મુખદુઃખનો ભોજા આત્મા હુમ થયે છે. આટે તેમાં પ્રીતિને યદ્વાદિક કરવું યોગ્ય હોય ? ૧૨૦.

ત્વે અભોક્ષકાદ કહે છે:—

નાસ્તિ નિર્યાણમિત્યાદુરાત્મનઃ કેતુરવ્યવધનઃ ।

પ્રાક્ષ્ણ વધાણુગરદ્વારિ કર્મવન્ધાવ્યવસ્થિતેઃ ॥ ૧૨૧ ॥

મુક્તાર્થ—“આત્માને બંધ ન દોષાયો મોક્ષ છે જ નહીં” એમ કહેલા કહે છે. કારણકે પ્રથમ, પછી અથવા અગ્રે પણ આત્માને કર્મવંધની અવસ્થા છે. ૧૨૧.

ટીકાર્થ—કેટલ.એક-નિષ્કોણવાદી ‘આત્માને મોક્ષ છે જ નહીં,’ એમ કહે છે. કેમકે આત્માને કર્મવંધ જ નથી. આત્માને કર્મવંધ છે કે નહીં ? તે કહે છે—આત્માને કલ્પન થવાથી પૂર્વ કર્મનો બંધ

નથી સંભવતો, કેમકે કર્તાનો અભાવ છે; ઉત્પન્ન થયા પછી પણ સંભવતો નથી, કેમકે શુદ્ધ ઉત્પન્ન થયેલા આત્માને પછીથી બંધ થવામાં કંઈ પણ હેતુ નથી. હોય તો પણ અતિપ્રસંગ હોય આવે. તેમજ સાથે પણ બંધ સંભવતો નથી. કારણકે નિહેતુકની આપત્તિ આવે છે. ભાવાર્થ એ છે કે-આત્માની પૂર્વે જે કર્મબંધ કહીએ તો તે સંભવતો નથી. કારણ કે તે વખત કર્તાનો અભાવ છે, તથા જે કરાય તેનું નામ કર્મ એવી વ્યુત્પત્તિનો પણ વિરોધ આવે છે. અને બંધનો અભાવ થયે મોક્ષનો પણ અભાવ જ છે. તથા આત્માની ઉત્પત્તિ થયા પછી કર્મ બંધ માનીએ તો પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા આત્મા શુદ્ધ હોવાથી અને શુદ્ધને વિષે બંધના હેતુનો અભાવ હોવાથી બંધ થઈ શકતો નથી, અને તેથી પણ મોક્ષનો અભાવ થાય છે. તેમજ એકી વખતે પણ બંધ સંભવતો નથી. કારણ કે જે આત્મા અને કર્મો એકી વખતે ઉત્પન્ન થાય તો તેમાં કર્તા કોણ? અને બંધ કોનો? સાથે ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી બંધક અને બંધનીય ભાવ ઘટતો નથી. માટે જે તેને બંધ જ ઘટતો નથી તો પછી અજ્ઞને મોક્ષનો અભાવ છે. એ પ્રમાણે કર્મોના બંધની એટલે આત્માની સાથે કર્મના સંબંધની અત્યવરથા-અનુત્પત્તિ છે, તેથી મોક્ષ એવી વસ્તુ જ નથી. ૧૨૧.

બીજી રીતે પણ મોક્ષનો અસંભવ બતાવે છે.—

અનાદિર્યદિ સંવન્ધ इष्यते जीव कर्मणोः ।

तदानन्त्यान्न मोक्षः स्यात्तदात्माकाशयोगवत् ॥ ૧૨૨ ॥

મૂલાર્થ—જે તમે જીવ અને કર્મનો સંબંધ અનાદિ કહેશો, તો આત્મા અને આકાશના સંબંધની જેમ તે જીવ કર્મનો સંબંધ અનંત થશે, એટલે તેથી પણ મોક્ષ સંભવિત થશે નહીં. ૧૨૨.

ટીકાર્થ—જે તમે જીવ એટલે શુદ્ધ ચૈતન્ય અને કર્મ એટલે તે જીવે કહેલા જ્ઞાનાવરણીયાદિક કર્મ તેનો સંબંધ એટલે પરસ્પર મળી જવું તે અનાદિ છે એટલે કદાપિ પણ તે બંધપ્રવાહની પ્રથમતા કાળથી કરાયેલી નથી; એમ કહેશો તો આત્મા અને આકાશના સંબંધની જેમ એટલે આત્મા અને આકાશનો સંબંધ જેમ અનાદિ હોવાથી અનંત પણ છે, તેમ આત્મા અને કર્મનો સંબંધ પણ અનંત-અંત રહિત થશે અને તેમ થવાથી મોક્ષ-કર્મનો અભાવ નહીં થાય. જેમ આત્મા અને આકાશનો સંબંધ સર્વ કાળમાં સ્થિર રહે છે, તેમ જીવકર્મનો સંબંધ પણ અનાદિ હોવાથી સર્વ કાળે સ્થિર રહેશે. ૧૨૨.

હવે તે અભોક્ષવારીના મતનો નિરાસ કરે છે.—

તદેતદત્યમંબદ્ધં યન્મિથો હેતુકાર્યયોઃ।

સંતાનાનાદિતા ઘોજાંકુરવદ્દેહકર્મણોઃ ॥ ૧૨૩ ॥

મૂલાર્થ—તે આ મન અત્યંત અસંમત છે. કારણ કે પરસ્પર કારણ અને કારણ દેહ અને કર્મનું, બીજ અને અંકુરાની જેમ પ્રવાહ-વડે (પરંપરા વડે) અનાદિપણ છે. ૧૨૩.

ટીકાર્થ—તેથી એટલે આમન કહેવામાં આવશે એવા કારણથી આ હમણાં કહેલું વારીનું વાક્ય અત્યંત અસંમત—અસમન અર્થેત્ અયોગ્ય છે. કારણ કે પરસ્પર કારણ અને કારણ દેહ—કર્મનું કારણ સારીર અને કર્મ તે સારીરનું કારણ તે જાણેનું સ્વભાવ વિમેદે બીજ અને તેના અંકુરા—નવીન ઉત્પત્તિ એ જાણેની જેમ અનાદિ પરંપરા છે તેમ સંતાનવડે—પ્રવાહ વડે અનાદિપણું છે. પણ આત્મા અને આકાશની જેમ નથી. કેમકે આત્મા અને આકાશનો સંપોગ તે સંસારમાં અને ભોક્ષમાં સર્વત્ર છે. ભાવાર્થ એ છે કે—જેમ બીજમાં રહેલી અંકુરાને ઉત્પત્ત કરવાની શક્તિ બીજ બીજના પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ છે. તે પણ બીજને ચિરમાત્ર થીત્વા પછી અથવા અગ્નિ વિમેદેના સ્પર્શવડે તે શક્તિ હજાર્થ જાય છે, તેથી કરીને અંકુરે કારણ કરતી નથી, તેજ રીતે અપર અપર કાળના કર્મે કરીને કરાતો જીવકર્મનો સંબંધ પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ છતાં પણ તપ, ધ્યાન વિમેદે વડે મગ્નિ રહિત થઈને સ્વરૂપી અંકુરાનો અનુત્પાદક યવાથી જ તેનાથી મુક્ત થાય છે. ૧૨૩.

વારીએ પ્રથમ કથું કે—પ્રથમ, પછી અથવા સાથે જીવ અને કર્મનો સંબંધ ઉત્પત્ત થતો નથી. તે પણ અસત્ય છે, તે કહે છે.—

કર્તા કર્માન્વિતો દેહે જીવઃ કર્મણિ દેહયુક્ ।

ક્રિયાફલોપમુકુંભે દંડાન્વિતકુલાલવત્ ॥ ૧૨૪ ॥

મૂલાર્થ—જીવ કર્મવડે મુક્ત છતો જ દેહને ચિરે કર્મ થાય છે, અને દેહે કરીને મુક્ત છતો જ કર્મને ચિરે કર્મ થાય છે, અને કર્મને ચિરે દેહે કરીને મુક્ત કુલમારની જેમ દેહ અને કર્મ કરીને મુક્ત એવો જીવ ક્રિયાના ફળનો ભોક્ષ થાય છે. ૧૨૪.

ટીકાર્થ—જીવ એટલે આત્મા અનાદિ પરંપરાએ કરીને પૂર્વ કહેલાં કર્મથી મુક્ત છતો જ દેહને ચિરે એટલે સારીર ઉત્પત્ત કરવામાં કર્મ થાય છે. તથા દેહે કરીને એટલે અનાદિ પ્રવાહથી ઉત્પત્ત કરેલા

આપર અપર કાર્મણાદિક શરીરે કરીને યુક્ત છતાં જ કર્મને વિશે એટલે કર્મનો સંયોગ ઉત્પન્ન કરવામાં કર્ત્ત્વ થાય છે તથા દેહ અને કર્મથી યુક્ત થયો છતો જ ક્રિયાના ફળને-શુભાશુભ કર્મના ફળરૂપ શુભદુઃખને ભોગવનારો થાય છે; જેમ દડ, ચક્ર, ચીવર વિગેરેથી યુક્ત એવો કુમકાર ઘટનો કર્ત્ત્વ તથા બોક્ષા થાય છે, તેમ અવ પદ દેહ અને કર્મથી યુક્ત થઈને ક્રિયાના ફળનો બોક્ષા થાય છે. તેથી ઉપર વાદીએ કહેલા દોષનો અવકાશ જ ક્યાં છે? સર્વ ફોલ કાળાદિકને ગિરે મગારી અવ કર્મગતિન દોષથી કર્મનો સંબંધ અનાદિ જ છે. ૧૨૪.

વાળી વાદીએ કહ્યું હતું કે—‘અવ અને કર્મનો અનાદિ સંબંધ દોષથી માફ નહીં થાય.’ તે પણ અયુક્ત છે, તે બતાવે છે.—

અનાદિમંતનેર્નાશઃ સ્વાદ્વિજાંકુરયોરિવ ।

કુકુઙ્ગુલકયોઃ સ્વર્ગમલયોરિવ ઘાનયોઃ ॥ ૧૨૫ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—ખીજ અને અકુમળી જેમ, કુકડી અને તેના ટીકાની જેમ અવના નુશાળ અને તેના મેવની જેમ આ અવ અને કર્મની અનાદિ સત્તાતિના નાશ થાય છે. ૧૨૫.

દીકાર્થ—ખીજ એટલે શાસ્ત્રિ વિગેરેનો કલ્પ અને અંકુરો એટલે તે ખીજથી ઉત્પન્ન થવા કાલક ન્યાંકુર, તે બન્નેનો પૂર્વે કયા પ્રમાણે જે ભવ્યથ તે અનાદિ છતાં પણ નાશ પામે છે. તેજ પ્રમાણે અવ અને કર્મનો ભવ્યથ પણ નાશ પામે છે. તથા કુકડી અને તેનાથી ઉત્પન્ન થતું દેહ તેનો ભવ્યથ પણ અનાદિ છતાં કોઈ પણ પ્રયોગથી નાશ પામે છે. તથા નુશાળ અને મેવનો સંયોગ જેમ લીઝ અગ્નિ વિગેરેના પ્રયોગથી નાશ પામે છે, તેજ પ્રમાણે અવ અને કર્મનો અનાદિ પર-પરનો પ્રવાહની અવસ્થાવાળો ભવ્યથ પણ તથા, સંયોગ વિગેરેના નાશ પામે છે. ૧૨૫.

તે નોંધવનો નાશ કોને થાય છે? તે બતાવે છે.—

મચ્ચંતુ જ વ્યવચ્ચેયં મંચન્થો જીવકમેળોઃ ।

અનાગ્રવન્થોઽમચ્ચાનાં મ્યાદાત્માકાગયોગવત્ ॥ ૧૨૬ ॥

મચ્ચ.ર્થ—અઃ અવન્યા અવ્ય અગ્રેને વિશે અવ્યત્તી. અમચ્ચ એટલે અ.ગ્રેને તે અવ કર્મનો ભવ્યથ અપ્રત્યક્ષ અને અઃકામના ગતિની જેમ અવ.ત્તી અવન્ય છે. ૧૨૬.

તીર્થ—આ પૂર્વ કહેલી બંધ અને મોક્ષરૂપ અવસ્થા-વસ્તુ સ્વરૂપને સ્થાપન કરવાની મર્યાદા. ભગ્ન એવાને વિષે એટલે લેનામાં મુખિ જવાની સંબંધનાવાળો પારિણામિક ભાવ અનાદિ કાળથી છે, એવા એવાને વિષે જીવ અને અકુર વિગેરેના ન્ય.યથી લાભથી અને અભગ્ન એટલે ભગ્નના લક્ષણથી વિપરીત એવા એવાને આત્મીને તો અવકર્ષનો સંબંધ આત્મા અને આકારના સંબંધની જેમ એટલે કે જેમ આત્માને ભવમાં તથા મોક્ષમાં સરેવ આકારની માંધ નિરતર અવગતિનાને લીધે સખ્ય છે, તેમ અનાદિ અનત એટલે આદિ અને અત્ય વિનાનો છે. ૧૨૬.

અહીં કોઈ ગણ કરે કે-અવપાતું સમાન હતાં ભગ્ન અને અભગ્નનો ભેદ શી રીતે થઈ શકે? આ ગણનું નિવારણ કરવા કહે છે:—

દ્રવ્યભાવે સમાનેડપિ જીવાજીવત્યભેદચત્ ।

જીવભાવે સમાનેડપિ મહ્યામગ્નત્યયોર્મિદા ॥ ૧૨૭ ॥

મૂલાર્થ—જેમ દ્રવ્યપાતું સમાન હતાં પણ અવપાતુનો અને અઅવપાતુનો ભેદ છે, તેમ અવપાતું સમાન હતાં પણ ભગ્નપાતુનો તથા અભગ્નપાતુનો ભેદ છે. ૧૨૭.

તીર્થ—હે ભદ્ર! જેમ દ્રવ્યપાતું સમાન હતાં પણ એટલે મર્મ દ્રવ્યોને વિષે દ્રવ્યપાતું તુલ્ય છે તોપણ તેમાં અવ અને અઅવ-પાતુનો ભેદ છે, જેમકે સર્વ દ્રવ્યોને વિષે દ્રવ્યપાતું રહેતું છે, પણ અવપાતું તો માત્ર એક કેવલરૂપ દ્રવ્યમાં જ રહેતું છે, અને અઅવ-પાતું ધર્મ, અધર્મ, આકાર, પ્રકૃતિ અને કાળ એ પાંચ દ્રવ્યોમાં રહેતું છે તે જ પ્રમાણે સર્વ હોવામાં અવપાતું સમાનપાતું રહેતું છે, તોપણ તેમને વિષે ભગ્નપાતું અને અભગ્નપાતું એવા ભેદ રહેલા છે. અર્થાત્ લેનામાં મોક્ષઅનની સંબંધના દોષ તે ભગ્ન અને મોક્ષ-અનની લેનામાં અવગતિના દોષ તે અભગ્ન. એ પ્રમાણે એવાને વિષે ભેદ રહેલો છે. ૧૨૮.

અહીં કોઈ તો. કરે કે-અવપાતું એ અવગતિ રૂપના પાતું છે તેના મોક્ષમાં નાશ થયે. આટે તે વિશેષ અવગતિ. આ કાળને દૂર કરવા કહે છે.—

સ્વાભાવિકં ચ માદ્યનં જાનમાનમાદયન્ ।

નાનજાતમાદ્યાન્યાદિનિરુદ્ધતિરિરુદ્ધતે ॥ ૧૨૯ ॥

મુક્તાર્થ—ઘટના પ્રાગભાવની જેમ સ્વાભાવિક ભગ્યત્વનો નાશના કારણની સામગ્રીને લીધે નાશ થવાથી પણ કાંઈ વિરોધ આવતો નથી. ૧૨૮.

દીકાર્થ—ઘટનો પ્રાગભાવ એટલે ઘટની ઉત્પત્તિ યથા પડેલાં ઘટનો અભાવ હોવાથી ઘટને આકારે નહીં વિદ્યમાન માટીરૂપ દ્રવ્ય એ સ્વાભાવિક છે, તોપણ પોતાના (માટીરૂપ દ્રવ્યના) નાશના કારણ રૂપ સામગ્રીના સામર્થ્યથી ઘટને ઉત્પન્ન કરનાર કુંભાર વિગેરેની પ્રાપ્તિ થવાને લીધે ઘટ રૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરીને તે ઘટનો પ્રાગભાવ (માટીનો આકાર) નાશ પામે છે, તો પણ તેમાં કાંઈ વિરોધ આવતો નથી. તેમ સ્વાભાવિક એટલે સહજ-આત્માના પારિણામિક ભાવથી ઉત્પન્ન થયેલું ભગ્યત્વ એટલે મુક્તિમાં જવાની યોગ્યતા પણ નાશના કારણના સામ્રાજ્યથી એટલે પોતાના અદર્શનપણાને માટે કારણના-કાર્યને ઉત્પન્ન કરનાર સાધનના સામ્રાજ્ય-પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ તથા સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ વિગેરે સામર્થ્યવાળા કારણનું સંપૂર્ણપણું થવાથી નાશ પામે છે છતાં પણ તે વિરોધ-દૃષ્ટિ પામતું નથી. કેમકે કારણ-પણું સંપૂર્ણ થયું, એટલે તેણે કાર્યને ઉત્પન્ન કર્યું, કાર્ય થયું એટલે પછી કારણની કાંઈ જરૂર રહેતી નથી. ૧૨૮.

સંકા—મોક્ષની યોગ્યતા ભગ્ય હોવાને છે, અને તે ભગ્ય હોવા ઘણે કાળે પણ સર્વે મોક્ષમાં જશે, તેથી કોઈ ભગ્ય બાકી રહેશે નહીં. એટલે પછી મોક્ષનો અભાવ થશે, અને કહેશે કે કેટલાક ભગ્ય હોવા મોક્ષમાં જવાના જ નથી તો પછી તેમનું ભગ્યપણું નિષ્ફળ થશે. આ સંકાના સમાધાન માટે બે રસોડાં કહે છે:—

મઘ્યોષ્ઠેદો ન ચૈવં સ્યાદુર્વાનન્ત્યાન્નમૌશયત્ ।

પ્રતિમાદલયત્કવાપિ ફલાભાવેऽપિ યોગ્યતા ॥ ૧૨૯ ॥

મુક્તાર્થ—આકાશના પ્રદેશોની જેમ ભગ્ય હોવા મોક્ષ અનંતા-વાળા હોવાથી તે ભગ્યોનો સર્વથા અભાવ થશે નહીં. અને બીજા બ્રાહ્મણમાં કદાચિત્ દેશનો અભાવ હોય તો પણ પ્રતિમા થાય તેવા દેશની જેમ તેમાં યોગ્યતા કદી શકાય છે. ૧૨૯.

દીકાર્થ—હે ભદ્ર ! તારા કહેવા પ્રમાણે નહીં થાય. કારણ કે ગુરુ એટલે ઉત્કૃષ્ટ અર્થાત્ આકાશનું એકું અનંતું એટલે પદ્મ અને સાગર વિગેરેના ઉપમાનથી પણ જેની સંખ્યા ચર્ચ શકતી નથી એકું ગુરુ અનંતપણું હોવાથી ભગ્ય હોવાનો આ સંસારમાં કોઈ કાળે પણ

અભાવ થયો નહીં. જેમ આકાશના અંશે એટલે તેનો વિભાગ ન થઈ શકે એવા ભાગો-પ્રદેશો અનંતા છે, તેથી તેનો છેડો આવવાનો જ નહીં, તેજ રીતે એટલે સર્વ આકાશના પર્યં ભાગના અભાવની જેમ બન્ધ હોવાના પર્યંનો પણ અભાવ બાલુનો. કારણ કે આડમુ અનતું સર્વ કાગના સમયો કરતાં પણ અનન્યમણું મોટું છે. જેમ સર્વ આકાશના અંશે અને સર્વ કાગના સમયોની સખ્યા આડમા અનંતામાં દોવાથી પર્યં રહિત છે, તેજ પ્રમાણે બન્ધ હોવા પણ આડમા અનંતાપરે સખ્યા કરતા લાઘક દોવાથી ઉચ્છેદ (અભાવ) ને યોગ્ય નથી. તથા કોઈ બન્ધ હોવાને વિષે કોઈ પણ કાગે મોક્ષ રૂપ ફળનો અભાવ છતાં પણ એટલે તેઓ કદાપિ કાગે પણ મોક્ષમાં જવાના જ નથી, તેવા બન્ધોને પણ પ્રતિમાને યોગ્ય એવા પાયાણુ વિમેરેની જેમ અર્થાત્ તે પાયાણુ વિમેરેની પ્રતિમા નહીં કયાં છતાં પણ તેમાં પ્રતિમા થવાની યોગ્યતા હોય છે તે કહેવાય છે, તે જ પ્રમાણે સામગ્રીને અભાવે મોક્ષની અપ્રાપ્તિ છતાં પણ તેનામાં મુક્તિની યોગ્યતા હોય છે તેથી તે બન્ધ કહેવાય છે. ભારત્ય એ છે કે જેમ નંદન વિમેરે વનમાં રહેલા કોઈક ચંદનના કાણની પ્રતિમા થવાની યોગ્યતા હોય તેપણુ સામગ્રીના અભાવને ક્ષીણે તેની પ્રતિમા થાય નહીં, તેથી કોઈ તેની યોગ્યતા જાતી રહેલી નથી, તે જ પ્રકારે કોઈ બન્ધોને પણ સામગ્રીને અભાવે મોક્ષ ન થાય, તેપણુ સંસારપરિણતિની નિવૃત્તિ કરવાની શક્તિરૂપ યોગ્યતા તે સતારૂપે તેનામાં રહેલી જ છે. ૧૨૯.

નૈતદ્વયં વદામો યદ્વચ્ચઃ સર્વોઽપિ મિધ્યતિ ।

યસ્તુ સિધ્યતિ સોઽવરયં ભવ્ય એવંતિ નો મતમ્ ॥ ૧૩૦ ॥

મુક્તાર્થ—સર્વ બન્ધ હોવા મોક્ષ પામે છે, એમ અમારું કહેવું નથી. પરંતુ જે હવ સિદ્ધિ પામે છે, તે અવરરે કરીને બન્ધ જ છે, એવો અમારો મત છે. ૧૩૦.

ટીકાર્થ—જૈનધર્મના જ્ઞાનવાદી અને સર્વે એમ કહેતા નથી કે બન્ધ એટલે મોક્ષ પામવા યોગ્ય હોય, તે સર્વે મોક્ષ થાય જ છે. પરંતુ જે હોવા સિદ્ધિપદને પામ્યા છે, પામે છે અને પામશે, તે તે અવરર-નિઘ્રયથી અજાણને યોગીને બન્ધ હોવા જ છે કે જે મોક્ષની યોગ્યતાવાળા છે તેવા બન્ધો જ એણે પચા છે, બાય છે અને જશે. એ પ્રમાણે અમારો મત-દર્શન છે. ૧૩૦.

તે સાંભળીને કોણ શંકા કરે છે.—

નનુ મોક્ષેऽપિ જન્યત્વાદ્વિનાશિનિ ભવસ્થિતિઃ ।

નૈવ પ્રથ્યમવ્યત્તસ્યાનિધનત્યવ્યવસ્થિતેઃ ॥ ૧૩૧ ॥

મુકાર્થ—વિનાશના સ્વભાવવાળો આત્મા મોક્ષને વિશે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેની ફરીને સમારમાં ઉત્પત્તિ થતી એવુંએ. તે પર મિદ્ધાન્તિ જવાખ આવે છે કે એમ નહીં થાય. કારણ કે પ્રથમની જેમ મોક્ષ અવિનાશી છે, એવી બ્યવસ્થા છે. ૧૩૧.

ટીકાર્થ—કેઈ અન્વ દર્શની પૂછે છે કે તમારા દર્શનમાં મોક્ષની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેથી મોક્ષ જન્મ (ઉત્પન્ન થવા લાયક) છે પણ સ્વાભાવિક નથી. તેથી મોક્ષને પાવ પણ એટલે મિદ્ધાપટ પાડ્યા છતાં પણ વિનાશના સ્વભાવવાળા આત્માને વિશે ફરીને પણ સમારનો નિવાસ પ્રાપ્ત થશે. કારણ કે મોક્ષ જન્મ છે, જે જન્મ દોષ તે અવરુદ્ધ ઉત્પત્તિમાન દોષ છે, અને જે ઉત્પત્તિસ્વભાવો દોષ છે તે ઘટાદિકની જેમ અવરુદ્ધ નાશવંત દોષ છે, માટે કરીથી તેની નાશારની સિવાય શિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે બીજાની રાક્ષા સામગીય મિદ્ધાન્તિ કહે છે કે-હે ભદ્ર! તું કહે છે તેમ નહીં. કારણ કે તે મોક્ષની અવિનાશિની બ્યવસ્થા છે, એટલે જેનો નાશ જ નથી એવા અનિધનપાત્રની મર્થદા છે. વળી મોક્ષમાં આયુષ્યનો અમાર ઈ જેમ શકી વિગરે વડે ઘટાદિકનો પ્રથમનાના કેવલ થાય છે તે જન્મ છે, તેથી પણ તે મર્થદા પ્રમાણે જ નાશવંત જ રહે છે પણ ફરીને ઘટકે ઉત્પન્ન થતો નથી, તે જ પ્રમાણે શિદ્ધને માટે પણ અવરુદ્ધ. ૧૩૨.

કરીને વાદી કહે છે કે કહેના અવનથી મુકારેવો આત્મા વૃદ્ધિને પામવો એવુંએ. તે મુકારની નિપુત્તિ માટે કહે છે.—

આકાશમ્બેવ યૈવિકલ્યા મુદ્ગમદેયદશયે ।

જ્ઞાનાદઃ કર્મણો નાને નારમનો જાયનેઽધિકમ્ ॥ ૧૩૨ ॥

મુકાર્થ—મુદ્ગમદિકવડે ઘટનો નામ થવાથી પૃથ્વીપાત્રાએ કરીને એમ આકાશની વૃદ્ધિ થતી નથી. તેમ જ્ઞાનાદિકવડે કર્મનો નામ થવાથી પણ આકાશની વૃદ્ધિ થતી નથી. ૧૩૨.

ટીકાર્થ—એમ મુદ્ગમ-નોંધની નજર થજ, હંડ દિનેરેવડે ઘટને નામ કહે છતાં પણ દિવસવખાંએ કરીને એટલે પૃથ્વીપાત્રાએ કરીને આકાશના અવરુદ્ધને અવરુદ્ધ થવાથી કેવલ આકાશની જ વૃદ્ધિ

હતા થાય છે, પણ તેમાં આવરણના ગભાવને લીધે દાનિ કે વૃક્ષ થતી નથી. તે જ પ્રમાણે જ્ઞાન, ધ્યાન વિનેદેનું એવન કરવાથી જ્ઞાના-વરણીયાર્થ કર્મનો નાશ થયે કેવળ આવરણ રહિતપણે મિત્ર રૂપે આત્મા રહે છે. પણ તે આત્માનું અવિકાપાનુ એટલે સર્વભાષકપણાએ કરીને વિરાજપાતું થતું નથી. ૧૩૨.

સાક્ષ—કર્મના પુરુષલો સર્વેય લોકમાં આપીને રહેતા છે. માટે તેના સમપથી આત્મા મુક્તિનો દોષ તો પાત્ર અમુક્ત થશે. આ સા-ક્ષને કદ કદવા કદે છે.—

न च कर्माणुमंयन्धान्मुक्तस्यापि न मुच्यता ।

योगानાં ધન્યદેતૂનામપુનર્ભયમંભવાત્ ॥ ૧૩૩ ॥

મુક્તાર્થ—કર્મના પરમાણુઓના સમપને લીધે સિદ્ધિ પામેલાને પણ મુક્તિ નથી, એથી સાક્ષ કરતી નહીં. કારણકે જપના હેતુ રૂપ યોગોને પુનઃ ઉત્પત્તિનો અસંભવ છે. ૧૩૩.

ટીકાર્થ—કર્મને લેખ એવા પરમાણુઓની સાથે જે મુક્તનો સંબંધ-રૂપઈ કરવાપણું છે તેથી સિદ્ધનો પણ મોક્ષ નથી, એથી સાક્ષ ન કરતી. કારણ કે જપના મૂળ કારણ રૂપ યોગોને એટલે મન, વચન અને કાયાના બાધાવને કરી ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી. તેથી મુ-ક્તિના છવેને સસારની પ્રાપ્તિ થશે નહીં. ૧૩૩.

કરીથી અનુમાન પ્રમાણુવડે મોક્ષને સિદ્ધ કરે છે.—

मुखस्य तारतम्येन प्रकर्षस्यापि संभवात् ।

અનન્તમુલસંવિસિર્મોક્ષઃ સિધ્યતિ નિર્ભયઃ ॥ ૧૩૪ ॥

મુક્તાર્થ—મુખનું તરતમપણું દોવાથી પ્રકૃષ્ટ મુખનો પણ સંભવ છે, તેથી કરીને જેમાં અનંત મુખનું જ્ઞાન થાય છે એવો નિર્ભય મોક્ષ જ એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૩૪.

ટીકાર્થ—મોક્ષ છે. કારણ કે મુખનું તરતમપણું એટલે ન્યૂનાધિક-પણું જોવામાં આવે છે તેથી જે (વસ્તુ) તરતમવાળું હોય તે ઉત્કૃષ્ટ પણ હોય છે. જેમ ધનસહિત અને ધનરહિતપણું (ધનવાન અને દ્રરિદ્ર) અને તે જ પ્રકારે તરતમતાવાળું મુખ છે. માટે તે મુખના પ્રકરેનો એટલે સર્વથી અધિકપણાનો પાત્ર સંભવ છે, તેથી અનંત મુખનું જેમાં જ્ઞાન થાય છે એવો મોક્ષ નિર્ભય-ભય રહિતપણે સિદ્ધ થાય છે. ૧૩૪.

હવે મોક્ષનેવિષે નાસ્તિકવાદનો ઉપસંહાર કરે છે.—

યચનં નાસ્તિકામાનાં મોક્ષસત્તાનિષેધકમ્ ।

આન્તાના તેન નાદેયં પરમાર્થગવેષિણા ॥ ૧૩૫ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આ નાસ્તિકની જેવા ભ્રાંતિ પામેલાનું મોક્ષની સત્તાને નિષેધ કરનારું વચન પરમાર્થની ગવેષણા કરનાર પુરૂષે અહણુ કરવા યોગ્ય નથી. ૧૩૫.

ટીકાર્થ—નાસ્તિક એટલે આર્વાક તેની જેવા દેખાતા ભ્રાંતિ પામેલા એટલે વિષયોને વિષે શુભરૂપ, મિથ્યાત્વને વિષે ધર્મરૂપ અને અજ્ઞાનને વિષે જ્ઞાનરૂપ જામ પામેલાનું મોક્ષની સત્તાને-વિદ્યમાનપણાને નિષેધ કરનારું એટલે નિવારણ કરનારું અસંગત વચન મોક્ષરૂપ ઉત્કૃષ્ટ પદાર્થની ગવેષણા કરનારે એટલે યથાર્થપણે નહીં જાણેલાનું યથાર્થપણે જ્ઞાન કરવામાટે પ્રયત્ન કરવાનો જેનો સ્વભાવ છે એવા પુરૂષે અહણુ-સ્વીકાર કરવા લાયક નથી. ૧૩૫.

હવે મોક્ષના ઉપાયનો નિષેધ કરનાર કહે છે.—

ન મોક્ષોપાય इत्याहुरपरं नास्तिकोपमाः ।

कार्यमस्ति न हेतुश्चेत्येपा तेषां कदर्थना ॥ ૧૩૬ ॥

મૂલાર્થ—નાસ્તિકની જેવા બીજા કેટલાક કહે છે કે મોક્ષનો ઉપાય છે જ નહીં. તેઓ કાર્યને માને છે અને કારણને માનતા નથી. એ તેઓની મોટી કદર્થના છે. ૧૩૬.

ટીકાર્થ—નાસ્તિકની જેવા-આર્વાકની જેવા બીજા કેટલાએક નિયતિ વાદીઓ “મોક્ષનો ઉપાય એટલે મોક્ષ મેળવવાનું સાધન છે જ નહીં” એમ કહે છે. તેઓ કહે છે કે મોક્ષ માત્ર નિયતિથી જ સાધ્ય છે. જ્યારે જેનું મોક્ષ યવાનું પ્રારબ્ધ (નિયતિ) હશે ત્યારે જ તેનો મોક્ષ થશે, અન્યથા સંકટો ઉપાયોથી પણ થશે નહીં. આ પ્રમાણે તેઓના મતમાં કાર્ય એટલે મોક્ષરૂપી સાધ્ય વસ્તુ છે, પણ હેતુ એટલે સાધન (કારણ) નથી. માટે એ તેમની-ઉપાયને નહીં માનનારાઓની કદર્થના એટલે મોહ વિરંબણા છે એમ જાણવું. ૧૩૬.

કહેલા અર્થને જ કહે છે.—

अकस्मादेव भवतीत्यलीकं नियतावधेः ।

कादाचित्कस्य दृष्टत्वाद्भापे तार्किकोऽप्यदः ॥ ૧૩૭ ॥

મૂલાર્થ—અવધિનું નિયતપણું હોવાથી અકસ્માત જ મોક્ષ થાય છે, એવું તેમનું કહેવું અસત્ય છે. કેમકે તેવા અવધિનું નિયત-પણું કદાચિત જ ભ્રેવામાં આવે છે. આ વિષે નૈયાયિક પણ નીચે પ્રમાણે કહે છે. ૧૩૭.

ટીકાર્થ—નિશ્ચે અકસ્માત અર્થિત્વ જ અર્થાત્ સ્વભાવથી જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. સાથી કે નિશ્ચિત એવા અવધિથી એટલે મોક્ષ થવામાં નિયમિત કાળની મર્યાદા છે તેથી તે કાળની મર્યાદા પૂર્ણ થવાથી મોક્ષ થાય છે, આ પ્રમાણેનું તેમનું કહેવું અસત્ય છે. કારણ કે તે પ્રમાણે કદાચિત જ ભ્રેવામાં આવે છે, એટલે કે ધણે કાળે કોઈએક જીવને જ તે પ્રમાણે થાય છે, એમ માનેલું છે. આટલે નિયત મોક્ષનું કદાચિતપણું હોવાથી મરદેવા, ભરત મહારાજ વિગેરે કોઈ-કને જ તેવો મોક્ષ થાય છે. આ વિષે તાર્કિક એટલે નૈયાયિક પણ નીચે પ્રમાણે કહે છે. ૧૩૭.

તે નૈયાયિકનું વચન કહે છે.—

हेतुभूतिनिषेधो न स्वानुपाख्याविधिर्न च ।

स्यभाववर्णना नैवमवधेर्नियतस्यतः ॥ ૧૩૮ ॥

મૂલાર્થ—અવધિનો નિષેધ છે તેથી હેતુરૂપ સામગ્રીનો નિષેધ નથી, તથા આત્માના નિષેધનો વિધિ નથી, અને એમ હોવાથી સ્વભાવની વર્ણના ઉત્પત્તિ થતી નથી. ૧૩૮.

ટીકાર્થ—અવધિનો એટલે કાળના નિષેધનો નિર્ધાર એટલે નિશ્ચય હોવાથી હેતુ એટલે ઉત્પત્તિના કારણરૂપ કુમાર, ચક્ર વિગેરે ધરતી ઉત્પત્તિના સાધનમૂલ સામગ્રીનો નિષેધ-નિવારણ થતું નથી. કારણ કે આત્માના નિષેધનો વિધિ એટલે ‘કું નથી.’ એવા પ્રકારનો વિધિ છે નહીં. અને તેમ હોવાથી સ્વભાવની વર્ણના એટલે વસ્તુસ્વરૂપની વર્ણના ઉત્પત્તિ થતી નથી. તેથી કહીને સાધનરૂપ સામગ્રીનો નિષેધ કરવો મુઝા નથી. ૧૩૮.

જો કદાચ હેતુ વિના જ કેવળ નિષિનિધી જ મોક્ષનો સ્વીકાર કરયો, તો સર્વત્ર-સર્વને વિષે તે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થશે, તે કહે છે.—

न च सार्वत्रिको मोक्षः संसारस्यापि दर्शनात् ।

न चेदानीं न तद्व्यक्तिर्व्यञ्जको हेतुरेव यत् ॥ ૧૩૯ ॥

મૂલાર્થ—સંસારનું દર્શન થાય છે, તેથી સર્વત્ર મોક્ષ થતો નથી.

તથા હાતમાં તે મોક્ષની સ્પષ્ટતા નથી એમ પણ ન કહેવું. કારણ કે તે મોક્ષને પ્રગટ કરનાર હેતુ-સાધન જ છે. ૧૩૬.

ટીકાર્થ—સર્વ ક્ષેત્ર કાળને વિશે યનારો એવો મોક્ષ નથી. એ કદાચ ઉપાય વિનાનો મોક્ષ થતો હોય તો તે સર્વત્ર થતો એટલે, કેમકે જે વસ્તુ ઉપાય વિના જ સાધ્ય હોય તેને કાળનો નિયમ હોતો નથી. તેથી મોક્ષ ઉપાય વિનાનો નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે સંગાર એટલે ભવ પણ એવામાં આવે છે. એટલે મોક્ષના ઉપાયનું સેવન ન કરવાથી કેટલાક જીવોનો સંગાર દેખાય છે. તે મોક્ષની હાતમાં બંધી એટલે આધિભાવ નથી એમ ન કહેવું. કારણ કે હેતુ જ એટલે મોક્ષના સાધન જ વ્યજક એટલે નિયત મોક્ષના પ્રકારક છે. તેથી મોક્ષ સમય સામગ્રીને આધીન છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૩૬.

અર્હાં વાદી બીજે પ્રકારે સકા કરે છે.—

મૌક્ષોપાયોઽસ્તુર્કિં ત્યસ્ય નિશ્ચયો નેતિ ચૈન્મતમ્ ।

તત્ત રક્ષત્રયસ્યંત્ર સથાભાયયિનિશ્ચયાત્ ॥ ૧૪૦ ॥

મૂળાર્થ—મોક્ષનો ઉપાય કયો હો. પરંતુ તે ઉપાયનો અમુક નિશ્ચય નથી એમ એ તમારો મત હોય તો તે અસત્ય છે. કારણ કે ત્રણ રત્ન જ તે મોક્ષના ઉપાયમાં નિશ્ચયપાત્ર છે. ૧૪૦.

ટીકાર્થ—મોક્ષનો ઉપાય-સાધન કયો હો. પરંતુ તેમાં કોઈક વિચારવાનું છે. શું વિચારવાનું છે? તે કહે છે:—આ મોક્ષના ઉપાયનો નિશ્ચય એટલે ‘આ ત્રણ રત્નાદિક જ મોક્ષનો ઉપાય છે.’ એવા નિશ્ચયનું અવધારણું નથી. પરંતુ અનિશ્ચિત નામવાળા ઘણા ઉપાયો છે. તેમાંથી કોઈની કોઈક ઉપાયવડે મિદ્ધિ થાઓ. પણ ત્રણ રત્ન જ ઉપાયવરૂપ છે એવો નિયમ ન હો. આ પ્રમાણે એ તમારો મત હોય તો તે તેમ નથી, એટલે તમારું કહેવું મિદ્ધ થાય તેમ નથી. આમજ તેને માટે શુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે તે આ પ્રમાણે:—બીજા ઉપાયોનો ત્યાગ કરીને સમ્યક જ્ઞાન, સમ્યક્ દર્શન અને સમ્યક આચરણ એ ત્રણ રત્નો જ (તે પણ ધૃતિ ધૃતિ નહીં-ત્રણે એકતા જ) તેવા પ્રકારના મોક્ષમાધનનું અનિશ્ચયકારણ છે. આ પ્રમાણે વિગિટ નિયમ છે, માટે તે ઉપાય સંવચા. ૧૪૦.

પ્રતિત્ત કહેલા ન્યાયની જ સ્પષ્ટતા કરે છે.—

મયકામગાનાદિવ્યવિશ્રમદઃ મયુ ।

તદ્વિશ્રમ્ય મૌક્ષમ્ કારણં ઘટતેનરામ્ ॥ ૧૪૧ ॥

મૂલાર્થ—આ ત્રણ રત્ન સંસારના હેતુરૂપ રાગાદિકના પ્રતિપક્ષ રહે સંનુરૂપ છે. માટે તે ત્રણ રત્ન તે સંસારના વિપક્ષ-સંનુરૂપ હોયું કારણ હોય એ વાત અત્યંત ઘટે છે-યુક્ત છે. ૧૪૧.

ટીકાર્થ—આ વાત અમારા જેવાની બુદ્ધિને પ્રત્યક્ષ તથા સર્વની રહેલી છે કે સંસારના કારણ જ્યારે સમ એટલે પ્રીતિરૂપ અભિલાષ, ૫ અને મોહ વિગેરે છે. તેના પ્રતિપક્ષરૂપ એટલે વિરોધવાળાં જ્ઞાન જ્ઞાન ચારિત્રરૂપ ત્રણરત્ન છે. જે જાવના કારણરૂપ રાગાદિકના પ્રતિપક્ષ-વિરોધી હોય તે તેના વિપક્ષરૂપ એટલે સંસારના વિરોધીરૂપ મોક્ષનાં કારણ-સાધન અત્યંત ઘટે છે-યુક્ત છે. અને તેવા સ્વભાવ-સાગા ત્રણ રત્ન જ છે, તે સિવાય બીજું કોઈ નથી. ૧૪૧.

ફરીથી વાંચી કહે છે.—

અથ રક્ષત્રયપ્રાપ્તેઃ પ્રાકર્મલધુતા યથા ।

પરતોઽપિ તર્થય સ્યાદિતિ કિં તદપેક્ષયા ॥ ૧૪૨ ॥

મૂલાર્થ—જેમ ત્રણ રત્નની પ્રાપ્તિ થયા પહેલાં કર્મની લધુતા કોઈ પણ અન્ય સાધનથી થાય છે, તે જ પ્રમાણે મોક્ષનું સાધન પણ બીજું જ કોઈક યથો. માટે તે ત્રણ રત્નની જ અપેક્ષા સ્વમાટે જોઈએ ? ૧૪૨.

ટીકાર્થ—જેમ એટલે આ દેહાંતે કરીને મોક્ષના સાધનનો નિર્દેશ યુક્ત નથી. કે જેમ પૂર્વે કહેલા ત્રણ રત્નની પ્રાપ્તિ-લાભ થયા પહેલાં કર્મની લધુતા-હાનિ અર્થેનું અરૂપતા કોઈ પણ એટલે ત્રણ રત્ન સિવાય બીજા કોઈ પણ સાધનવડે થાય છે. તે જ પ્રકારે આમજ ઉપર પણ મોક્ષનું સાધન બીજું જ કોઈક થઈ શક્યો. તેથી ત્રણ રત્નની અપેક્ષાની શી જરૂર છે ! કોઈ જ નથી. ૧૪૨.

હવે તે વાંચીને જવાબ આપે છે.—

નિયં યત્પૂર્વસર્વેય મૃદ્ધી નો સાધનક્રિયા ।

સમ્યક્ત્યાદિક્રિયા સસ્માત્ દૃઢેવ શિયસાધને ॥ ૧૪૩ ॥

મૂલાર્થ—પૂર્વે જેવા જ મોક્ષનું સાધન થઈ શકતી નથી. કારણ કે તે દોષિન છે, તેથી તે મોક્ષ સાધનની ક્રિયા નથી. તેથી કરીને દૃઢ એવી સમ્યક્ત્યાદિક ક્રિયા જ મોક્ષ સાધનને વિષે સમર્થ છે. ૧૪૩.

ટીકાર્થ—હે ભદ્ર ! એ પ્રમાણે એટલે તારા કહેવા પ્રમાણે પૂર્વ જેવા જ એટલે ત્રણ રત્નની પ્રાપ્તિ થયા પહેલાં તે રત્નવધની પ્રાપ્તિમાં હેતુરૂપ પ્રથમ જેવા અર્થેનું આર્થાનુસારિણી અને મુખ્યમાં ઉ-મુખ

ટીકાર્થ—ઉત્તમ એટલે નિર્દોષ બુદ્ધિરૂપી ધનવાળા પુરૂષે આ પૂર્વે કહેલા મિથ્યાત્વના-વિપરીત દર્શનના પદોને-વાક્યોને તથા સમ્યક્ત્વના-અવિપરીત દર્શનના છ સ્થાનોની વિપરીતપણે એટલે કહેતાથી ઉદ્ઘટાપણે અર્થાત્ “જીવ છે, તે નિત્ય છે, કર્મોને કર્તા છે, તેના બોધા છે. મોક્ષ છે, તેના ઉપાય છે.” ઇત્યાદિરૂપે ભાવના કરવી. ૧૪૭.

॥ इति मिथ्यात्वत्यागाधिकारः ॥

ઉપરના અધિકારમાં મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કલ્પો. તે કદામહનો ત્યાગ થવાથી જ યાય છે. તેથી હવે આ અધિકારમાં કદામહનો ત્યાગ કરવા કહે છે.—

मिथ्यात्वदावानलनीरवाहमसद्ब्रह्मत्यागमुदाहरन्ति ।

अतो रतिस्तत्र बुधैर्विधेया विशुद्धभायैः श्रुतसारयन्निः१४८

મૂલાર્થ—અસદ્બ્રહ્મના ત્યાગને મિથ્યાત્વરૂપી દાવાનળને વિષે મેધ સમાન કહેલો છે. માટે શુદ્ધ આરાધવાળા અને સાશ્વતના સારને બાબુનારા પરિતોએ તે કદામહનો ત્યાગ કરવામાં પ્રીતિ કરવી. ૧૪૮.

ટીકાર્થ—અસદ્બ્રહ્મનો ત્યાગ એટલે અવિદ્યમાન (અછતી) અથવા વિપરીત વસ્તુપરના આમહનો એટલે અન્યથા શરૂાની પ્રરૂપણાનો ત્યાગ. આ ત્યાગને પૂર્વે કહેલા મિથ્યાત્વરૂપી દાવાનળનું એટલે સકળ બુબુઝબૂના આરામ (ઉદાન)ને દહન કરવામાં સમર્થ એવા વનાગ્નિનું શમન કરવામાં મેધ સમાન કહેલો છે. તેથી કરીને શુદ્ધ જ્ઞાન-આરાધવાળા અને જિનાગમાદિક સાશ્વતના સારને બાબુનારા પરિતોએ તે અસદ્બ્રહ્મના ત્યાગને વિષે પ્રીતિ કરવી. ૧૪૮.

અસદ્બ્રહ્મ હોવાથી શું ન હોય? તે કહે છે.—

असद्ब्रह्मिज्ज्वलितं यदन्तः क्व तत्र तत्त्वव्यवसाययद्वा ।

प्रशान्तिपुष्पाणि हितोपदेशफलानि चान्यत्र गयेष्यन्तु १४९॥

મૂલાર્થ—જેનું ચિત્ત અસદ્બ્રહ્મરૂપી અગ્નિથી દગ્ધ થયેલું છે, તેને વિષે તત્ત્વના નિશ્ચયરૂપી જ્ઞાતા ક્યાંથી હોય? અને શાંતિરૂપી પુષ્પો તથા હિતોપદેશરૂપી ફળોની તો અન્યત્ર જ ગયેપાયા-શોધ કરે. તે તો અહીં સંભવે જ નહીં. ૧૪૯.

ટીકાર્થ—જે કોઈ પ્રાણીનું ચિત્ત અથવા મન્યમાન પૂર્વે કહેલા અસદ્બ્રહ્મરૂપી અગ્નિવડે દગ્ધ થયેલું છે, તેના અંતઃકરણરૂપ આરામ (ઉદાન)ને વિષે યથાર્થ સ્વરૂપવાળા વસ્તુતત્ત્વના વિવિધ પ્રકારના

નિમિષરૂપ થઈ એટલે ઘાંછિત ફળને આપનારી કલ્પશક્તિ ક્યાંથી જ દોષ ? એટલે તે ક્યાંથી ઉત્પન્નિને પામે ? ક્યાંક પણ ન પામે. વળી પ્રસાંને એટલે વિષય, કથાય અને હેતુઓને દમન કરવારૂપ પ્રકૃષ્ઠ મનોવૃત્તિથી પુરુષો ક્યાંથી એટલે ક્યાં ઉત્પન્નિને પામે ? વળી દિગો-પદોરા એટલે જે પ્રકારે રથ અને પરનું દિગ યાય તેવા પ્રકારના ઉપ-દેશ—વસ્તુધર્મના પ્રકારરૂપ ફળો એટલે સદ્વર્તિનાં મુખ આપનારાં વૃક્ષના ફળો પણ ત્યાં ક્યાંથી દોષ ? હે ભગ્ન છવો ! આ પૂરું કહેલી ત્રણે વસ્તુને અસદ્મહરૂપી અગ્નિથી દગ્ધ થયેલા સ્થાનથી બીજે સ્થાને વ્યવસ્થે અસદ્મહરૂપિન જનને વિષે તમે સોધો—ભુઓ. અસદ્મહવાગામાં તે જાડો નહો. ૧૪૯.

અસદ્મહવાગો પુરુષ પડિત દોષ તો પણ તે વસ્તુના સારને પામતો નથી, એ બાળ કહે છે.—

અધીત્ય કિચ્ચિદ્ નિશમ્ય કિચ્ચિદસદ્મહાત્પંડિતમાનિનો યે ।

મુમં સુલં પુંચિતમસ્તુ ઘાષો લીહારહસ્યં તુ ન તર્જગાહો ॥૧૫૦॥

મૂસાર્થ—કાંઈક બહીને અને કાંઈક સાંભળીને જેઓ અસદ્મહને લીધે પોતાના આત્માને પડિત માને છે, તેઓ ભલે મુખેથી વાહીના મુખનું સુખન કરે. પરંતુ તેઓએ તે વાહીના લીલા રહસ્યનું અવગાહન ક્યું જ નથી એમ સમજવું. ૧૫૦.

દીકાર્થ—કાંઈક—વેશમાત્ર એટલે ગ્રંથનો આદિભાગ બહીને તથા કાંઈક જેવું તેવું ભાવવિના સંદર્ભ માત્ર સાંભળીને જે કોઈ અસદ્મહને લીધે પોતાના આત્માને પડિત માનનારા છે તેઓ ભલે મુખેથી વાહીના મુખનું અથવા મંથના એક ભાગનું સુખન કરે એટલે મુખની લાગનો આસ્વાદ કરે. પરંતુ તે વાહીની લીલાનું રહસ્ય એટલે વાહીના સારના પરિણામરૂપ રમણવિજ્ઞાત એટલે માર્ગ વસ્તુરૂપરૂપને મહત્ત્વ કરનાર જ્ઞાનના વિનાશને તો તેઓએ પ્રાપ્ત કર્યો જ નથી. ૧૫૦.

જેઓ અસદ્મહવાગોનો આમલ કરનારા છે, તેઓને પણ વિદ્-બલ્લ જ છે તે કહે છે.—

અસદ્મહોત્સર્પદતુન્નદર્પેર્ધોધાંશતાન્ધીકૃતમુગ્ધલોકૈઃ ।

વિહંવિતા હન્ત જહંચિંતંઢાપાંહિત્યકંઢૂલતયા વિલોકી ॥૧૫૧॥

મૂસાર્થ—અહો ! અસદ્મહે કરીને જેમનો અલંકાર અત્યંત ઉછળે છે, તથા જેમને ભોખના એક અંશે (વેશે) કરીને મુગ્ધ (ભોગા)

જનેને આંત્ર કર્યા છે, એના જડ પુરુષોએ વિતંડાના પાંડિત્યની ખરા
વડે કરીને ત્રણ જ મનના પ્રાણીઓને વિટંબણા પમાડી છે. ૧૫૧.

દીકાર્ય—અહો ! મનુષ્ય એટલી વાત છે કે અસહ્ય એટલી અગત્ય દેશનાદિકના આમદે કરીને જેમનો અલંકાર અત્યંત વૃદ્ધિ પામે છે, તથા શાસ્ત્રિક (ગ્રાહક) સંખ્યાથી) અથવા તાર્કિક (ન્યાય સંખ્યાથી) જ્ઞાનરૂપ બાંધના અર્થે કરીને એટલે કેટલાક બાગના જ્ઞાને કરીને જેમણે મુગધ-ભરપૂર જ્ઞાનને નહીં બાળનારા (બોળા) પ્રાણીઓને અંધ કંઈ છે એટલે કે જા અધુનો સહભાષ છતાં પણ નહીં આંધળાને અંધરૂપ કંઈ છે, એવા જ પ્રકારે એટલે વ્યર્થાવેષજ્ઞાને નહીં બાળનારા પુરોષોએ વિજ્ઞાન વિષયના ન્યાયજ્ઞના સ્થાપનવડે પરપક્ષમાં કુલ નહીં છતાં પણ તનુ નિવારણ કરવા માટે મન્દ અને અર્થના છગકાટવાળા વાદને વિશે પાટિનાદિથી ટચ્છાની ખરજ (ખુજાલી) વડે કરીને પ્રભુ ભુવનમાં સદેશ જલમગધન વિદ્યાવાદ પમાડી છે-જન્મે જન્મે તેઓને નિરન્કારની પ્રાપ્તિને યોગ્ય કંઈ છે ૧૫૪

અન્યદમકયાગી પુરુષ કૃમ્મકૃપણી મળે છે, તે કહે છે.—

विधोयिन्नेकस्य न यत्र दृष्टिस्तमो घनं तस्यरयिर्विनीनः ।

अनुकूलधृष्टिनिरेप नूनममग्राहः कोऽपि कुहूयित्वागः॥१५२॥

મુદ્દા - જેન વિંદ વિવેકરૂપી ચરણ દર્શન નથી, ત્રાડ અનુભવ
દેખાય છે તથા જેન વિંદ વચ્ચેનારૂપી મુલે સ્થિત થયો છે તે ખરો
અરૂંદ્રમુદ્દાની વિચિત્રતાઓ અનુભવરૂપી કાર્તિક (અતીતિક) અમા-
વાચનાં વિચાર છે. ૧૫૮.

વાગવાના વિધાન છે. રીતર.
 દીકાને દે બાળ પ્રાણી જે અસદ્ગતિવાળા કમળીને વિશે મન
 અગ્રણ્ય વસ્તુના વિચારરૂપ અગ્રણ્ય દાન થતી. તથા જ્યાં અજ્ઞાનરૂપી
 અનિષ્ટાર અનિષ્ટ થાય છે તથા જ્યાં અનિષ્ટજનરૂપી મનને જાણ થાય
 છે-અજ્ઞાન પામે. છે, આવા ક્ષણરૂપરૂપ કમળીને અરેખર આ-અજ્ઞાનરૂપરૂપ
 જાણે કૃપ્તપ્રકારની વિચારવાળી અનિષ્ટરૂપરૂપ કોઈ વિચારરૂપ-કોઈ જાણ
 નહીં. અનિષ્ટરૂપ અનિષ્ટ અનિષ્ટવાળી રાત્રીના વિચાર-અનિષ્ટવાળી
 જુવાર છે. ભાટે ભેલા ભેલા રહે છે નહીં. આ રૂપરૂપરૂપ કમળીને અજ્ઞા
 કમળવાળા કમળીના અનિષ્ટવાળી પ્રાણીને અનિષ્ટવાળાં જ નિષેધ થાય
 છે, તે જાણી અનિષ્ટવાળી વિચારવાળી ને. કમળી જ રહે. ૧૪૨.

독자 여러분께 감사: 3월 25일 2월 25일

नृपदेवावेगं तुजातिं सन्निवर्त्तयिष्यामि दोषदृष्टाम् ।

विनायकः श्यामकटं गमाम्बुमण्डपद्वारमनिर्गम्य ॥१३१॥

મુસાર્થ—અસદ્મદુરથી આચ્છાદિત થયેલી બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય કુતકેરૂંપી દાન (દાતરૂપ) થઈ તત્ત્વરૂંપી લતાને છેડે છે. દોષરૂંપી વૃક્ષને રસપી સિંચે છે, અને સમતા નામનું મિષ્ટ ફળ નીચે ફેંકી દે છે. ૧૫૩.

દીકાર્થ—પૂર્વે કહેલા અસદ્મદવડે જેની બુદ્ધિ આચ્છાદિત-કુમ થઈ ગઈ છે એવો મનુષ્ય કુલ તાંકેરૂંપી એટલે વિવેક ઉપજાવેલી બુદ્ધિના આપારવાળા નશાવરૂંપી દાનવડે-નૃપ્ત કાપવાના રાસ (દાનરસ) થઈ તત્ત્વરૂંપી-અનારોપિત વસ્તુના સદ્ભાવરૂંપી વહીને-કષ્ટપલ્લાને છેડે છે, તથા દોષ એટલે મિષ્ણાત્વ, અચિરતિ અને કષાયાદિ પાપઆપારરૂંપી વૃક્ષને-ધતૂરાદિક વૃક્ષ વિશેષને રસપી-પ્રેમરૂંપી જળપી સિંચે છે-પ્રીતિ રૂંપી જળ પાકને વૃદ્ધિ પમાડે છે, અર્થાત્ દોષનું આચરણ કરવામાં પ્રેમવાળો યાચ છે, તથા સમતારૂંપી એટલે સર્વેન ગુણદક્ષિરૂંપી મધુર ફળને-રાનપી પામવા લાચ સમતાના પરિવ્યામને મુખ વાદાદિકે કરીને નીચે ફેંકી દે છે-અપેક્ષાતિમાં નાંખે છે. ૧૫૩.

અસદ્મદુરવાળો પુરૂષ કપડેસને અયોગ્ય છે, તે બતાવે છે.—

અસદ્મદુરમાયમયે હિ ચિત્તે ન ક્વાપિ સન્નાવરમપ્રવેશઃ ।

इहांपुरश्चित्तविगुह्यबोधः सिद्धान्तवाचां यत कोऽपराधः १५४

મુસાર્થ—અસદ્મદરૂંપી પાપાનુભવ ચિત્તને વિષે કદાપિ સદ્ભાવ-રૂપ રસનો પ્રવેશ થતો નથી. તથા તે ચિત્તને વિષે મનનો વિગુહ્યકુળ મોષરૂંપી અંકુર પણ કદાપિ ઉત્પન્ન થતો નથી. તેમાં સિદ્ધાંતની વાલીનો શો દોષ? શાં જ નહીં. ૧૫૪.

દીકાર્થ—નિચે અસદ્મદરૂંપી કાળા પત્થરમય ચિત્તને વિષે શુદ્ધ આરાવરૂંપ એટલે વધારિયન વસ્તુ સ્પર્શને સ્વીકાર કરનાર પરિ-ણામરૂંપ રમ-જનપ્રવાદનો પ્રવેગ દોષ પણ કાઠો થતો નથી. તથા આ અસદ્મદરૂંપ પાપાનુભવ ચિત્તમાં મનનો વિશેષ શુદ્ધ એટલે નિર્મલ વિગુહ્યકુળ મોષરૂંપ અર્થાત્ જ્ઞાનવિશાસરૂંપ અંકુર-બીજની ઉત્પત્તિ પણ કદાપિ દોષ પણ અસદ્મદુરવાળા મનુષ્યને વિષે જ નથી. તે તેમાં સિદ્ધાંતની વાલીનો એટલે વિશુદ્ધ જિનાંતમની વાલીનો શો અપરાધ છે? તે વાલીનો અપરાધ, અવળું વિમેરે કષ્ટ છતાં પણ પૂર્વજ કુલની પ્રાપ્તિ ન થાય તેમાં તેનો શો દોષ? શાં પણ નહીં. ૧૫૪.

અસદ્મદ કિંચના ફળનો નારા કરનાર છે, તે કહે છે.—

प्रतानि क्षीणानि तपोऽपि तप्तं कृता मयसेन च विहगुह्यः ।

अभूत्फलं यन् न निहयानाममद्गहस्य हि सोऽपराधः १५५

મૂલાર્થ—વ્રતો કર્યા, તપસ્યાઓ કરી, અને પ્રયત્નથી પિંડની પણ શુદ્ધિ કરી, તો પણ નિહ્વેણે તેનું કાઈ પાત્ર ફળ મળ્યું નહીં. તેમાં ખરેખર અસદ્મહનો જ અપરાધ છે. ૧૫૫.

દીકાર્થ—હે ભગ્ય જીવો! જે નિહ્વેણે પ્રાપ્તિપાત્રવિરમણ વિગેરે વ્રતોનું પ્રયત્ન-યતના પૂર્વક ચિરકાળ મુઠ્ઠી પાત્રનું કર્યું, તથા બાલ અને આશ્વંતર તપસ્યા પણ કરી, તથા પિંડની શુદ્ધિ એટલે બેતાળીસ દોષના વર્જવાએ કરીને આહારની શુદ્ધિ પણ પ્રયત્નવદે કરી, તેમ છતાં પણ નિહ્વેણે-જમાત્રિ વિગેરે જિન વચનના ઉત્થાપકોને પૂર્વોક્ત ક્રિયાવદે સાધ્ય એવું મુગતિરૂપ ફળ ન મળ્યું. તે અપરાધ કેવળ અસદ્મહનો જ છે. ૧૫૫.

કદામહ પ્રાપ્ત થયેલા લાભનો પણ હણનાર છે, તે કહે છે.—

સ્થાલં સ્વયુદ્ધિઃ સુગુરોચ્ચ દાતુરુપસ્થિતા કાચન મોદકાલી ।
અસદ્મહઃ કોઽપિ ગલે ગૃહીતા તથાપિ મોક્તું ન દદાતિ દુષ્ટઃ ॥

મૂલાર્થ—પોતાની બુદ્ધિરૂપી યાત્રી છે, અને તેમાં સદ્ગુરૂરૂપ દાતાર થકી કોઈક મોદકનો સમૃદ્ધ પણ પ્રાપ્ત થયો છે; તે છતાં કોઈક દુષ્ટ અસદ્મહ ગળેથી પકડે છે, જેથી તેને તે ખાવા દેતો નથી. ૧૫૬.

દીકાર્થ—પોતાની બુદ્ધિરૂપી યાત્રી એટલે ગુવાનું પાત્ર છે, અને દાતાર સદ્ગુરુ-શુભી શુર થકી કોઈક-અપૂર્વ ચિત્તને પ્રસન્ન કરનાર મધુર ઉપદેશરૂપ મોદકની શ્રેણી-સમૃદ્ધ પ્રાપ્ત થયો છે, તો પણ એટલે આવા પ્રકારનો લાભ પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ કોઈ-વિવક્ષણુ દુષ્ટ-દ્રેષી દુરામહ ગળાને વિષે પકડી રાખે છે, જેથી તે ખાવા દેતો નથી. ૧૫૬.

દુરામહી માણસ હૃદની જેમ આચારને જ મંડલુ કરે છે, તે વાત કહે છે.—

ગુરુપ્રસાદીક્રિયમાણમર્થ ગૃહ્ણતિ નાસદ્મહ્યાંસતઃ કિમ્ ।

દ્રાક્ષા હિ સાક્ષાદુપનીયમાનાઃ ક્રમેલકઃ કંદકમુદ્ન મુંક્તે ૧૫૭

મૂલાર્થ—ગુરુવદે પ્રસાદરૂપ કરાના અર્થને દુરામહી માણસ મંડલુ કરતો નથી. તેથી કરીને શું? કારણ કે કાંટાને બસલુ કરનારો કંદ સાક્ષાત્ તેની પાસે જ લાવવામાં આવતી ધરાખને ખાતો નથી. ૧૫૭.

દીકાર્થ—દુરામહી પુરૂષ ગુરુવદે-ધર્મોપદેશકવદે પ્રસાદરૂપ એટલે અનુમંદરૂપ કરાના અર્થને-અનાવવામાં આવના પરમાર્થને મંડલુ કરતો નથી. તેવા તેના અનાદરમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે? કારણ કે ખેડારીની

શુભ વિશેષે કાઠાને ખાનારો ઉર પ્રત્યક્ષપત્તે પોતાની પાસે થઈ જવાની કામ-પરમ ખાતે નથી. કારણ કે તેનો અનિશ્ચયનાર કાંઈક આવતો છે. કેમકે વસ્તુ આવતો નથી. ૧૫૩.

અસાધ્ય પુરુષ કામ્ય લેશે નીચ દોષ છે. તે કહે છે.—

असङ्गहात्पामरमंगतिं ये कुर्यन्ति तेषां न रतिर्युधेषु ।

विद्यासु पुष्टाः किल वायसा नो निष्ठासनिष्ठाः प्रसभं भवन्ति ॥

મૂલાર્થ—જે કામ્યને લીધે પામર જનોની સમતિ કરે છે, તેઓને પંડિતો ઉપર પ્રીતિ દોતી નથી. કારણ કે વિદ્યાપદે પુષ્ટ થયેલા કામ્યનો મિલનને વિષે (મિલન આવતો) નિઃકુલ તત્પર થતા નથી. ૧૫૮.

દીકાર્થ—જે કાંઈ નિર્વિશેષ પુરુષો દુરામદથી પામર એટલે ધર્મ-મૂળે અપાયા અગ પુરુષની સમાનને એટલે સમધને અથવા પરિચયને કરે છે. તેઓને-અગના સંસર્ગવાળા પુરુષોને પરમાર્થને ભણનારા પંડિતોને વિશે પ્રીતિ દોતી નથી. કારણ કે તેમનો સ્વભાવ જ નીચ છે. જેમ વિદ્યાને વિષે પાપલુ પામેલા અથવા પ્રવીણ (દુરિયાર) કામ્યનો કીર્તિક મિત્ર-મધુર અગને વિષે નિષ્વાચાળા-પ્રીતિવાળા હોતા નથી. કારણ કે તેમનો સ્વભાવ જ નીચ છે. ૧૫૮.

દુરામદી માનુસ હાંમીને પામે છે, તે કહે છે.—

नियोजयत्येव मतिं न युक्ती युक्तिं मतां यः प्रसभं नियुक्ते ।

असङ्गहादेव न कस्य हास्योऽजले पदारोपणमादधानः १५९॥

મૂલાર્થ—જે પુરુષ અસાધ્યને લીધે શુદ્ધ મુક્તિને વિષે પોતાની જુજિને નિયોજ કરતો નથી, પણ પોતાની જુજિને વિષે મુક્તિને અગ-તારે થઈ જાય છે. તે માણસ મૃત્યુખિલકાના જગને વિષે ઘડતું આરો-પણ કરતો સતો કોને હાંમી કરવા લાયક ન થાય? સર્વને હાંમી કરવા લાયક થાય છે. ૧૫૯.

દીકાર્થ—જે કામ્યની માનુસ કામ્યને લીધે જ સદા નિપુણ નાથથી મુક્ત એવા સામ્યદિન અર્થને વિષે-મુદ્ધને કહેલી સામ્ય (પરમાર્થમુન) અર્થની હંધતાનું અવધારણુ (નિયમ) કરવારૂ મુક્તિને વિષે પોતાની જુજિને પ્રથમ પૂર્વક પ્રવેશ કરાવતો નથી. પણ પોતાની જુજિને વિષે એટલે પોતાની કલ્પિત કલ્પનાને વિષે અત્યંત અગત્યારે મુક્તિને પ્રેરે છે. તે અથવા પ્રધારનો અસાધ્ય પુરુષ મૃત્યુખિલકાને

દીકાર્ય—ગોતાનો સ્વાર્થ જ ગ્રિય, પણ ગોતાથી અતિરિક્ત બીજે કોઈ ગુણવાન છે જ નહીં, એવી તેની દૃષ્ટિ-માન્યતા હોય છે. તથા મૂર્ખને વિષે જ મૈત્રી-પ્રેમની ઉત્પત્તિ થાય છે, પણ તત્ત્વજ્ઞાનીને વિષે તેની પ્રીતિ ઉત્પન્ન થતી નથી. દુરાગ્રહે જેના ચિત્તની વિધાનિ કરી છે અથવા દુરાગ્રહે જેના ચિત્તનો વિલાસ-આમોદ કર્યો છે, એવા અધમને વિષે પણ અધમ પુરુષોની આવા પ્રકારની જ સિધ્ધિ-વર્તણુક હોય છે. ૧૬૮.

હવે ઉપસંહાર કરે છે.—

इदं विदंस्तत्त्वमुदारघुद्धिरसद्ग्रहं यस्तृणयज्जहाति ।

जहाति नैनं कुलजेय योषिद्गुणानुरक्ता दयितं यशःश्रीः ॥ १६९ ॥

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે તત્ત્વને જાણનાર ઉદાર ઘુદ્ધિવાળો જે પુરુષ તૃણની જેમ અસદ્ગ્રહનો ત્યાગ કરે છે, તેનો ગુણોને વિષે અનુરાગ-વાળી યશસ્ક્રમી, પતિને કુળવાન સ્ત્રી ન તરે તેમ કદાપિ ત્યાગ કરતી નથી. ૧૬૯.

દીકાર્ય—જે મોક્ષની ઇચ્છાવાળો અને ઉદાર એટલે પરમાર્થની પરીક્ષા કરવામાં પ્રધાન ઘુદ્ધિવાળો મુનિ આ પૂર્વે કદેક્ષા સમગ્ર તત્ત્વને જાણીને દુરાગ્રહનો તૃણની જેમ ત્યાગ કરે છે, તેનો એટલે તે મુનિને અથવા પુરુષને ગુણોને વિષે અનુરાગવાળી એટલે અનુકૂળપણાએ કરીને પ્રસન્ન થયેલી યશસ્ત્રી એટલે મોક્ષ અથવા કીર્તિત્રી સ્ત્રી, પતિને કુળવાન સ્ત્રીની જેમ એટલે કુળવાન સ્ત્રી જેમ પતિને તજતી નથી તેમ તેણે પુરુષને મોક્ષસ્ત્રી તજતી નથી. અર્થાત્ કદાગ્રહથી નિવૃત્તિ પામેલો મનુષ્ય અવશ્ય મોક્ષે જાય છે. આ રસોક્તમાં યશ એવો શબ્દ સજ્જો છે, તેથી ગ્રંથકર્તાએ ગોનાનું યશોવિજય એવું નામ સચિત કર્યું છે, એમ જાણવું. ૧૬૯.

॥ इति असद्ग्रहत्यागाधिकारः ॥

॥ इत्यध्यात्मसारे चतुर्थः प्रबन्धः ॥ ४ ॥

॥ પ્રવંધ પાંચમો. ॥

મિથ્યા પ્રબધ પૂર્ન થયો. હવે પાંચમાનો આરભ કરે છે. તેનો સંબંધ આ પ્રમાણે છે.—મિથ્યા પ્રબધને અતે અસદ્મનુનો ત્યાગ કરવાનું કમું. જેલે અસદ્મનુનો ત્યાગ કર્યો હોય તે પુરૂષ યોગનો અભિહારી થાય છે. તેથી અહીં યોગના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે. આ પ્રબધ વડે આવેલા આ યોગસ્વરૂપનો આ પ્રગમ રસોડ કહે છે.—

અમદ્ગહલ્યયાદ્વાન્તમિત્યાત્યવિપચિમ્બુપઃ ।

સમ્યક્ત્વનાદિનોઽધ્યાત્મશુદ્ધેયોગઃ પ્રસિધ્યતિ ॥ ૧ ॥

મૂલાર્થ—અસદ્મનુનો નાશ કરવાથી જેલે મિથ્યાત્વથી વિપના બિદુઓનું વચન કર્યું છે, અને તેથી કરીને જે સમ્યક્ત્વ વડે શોભે છે, તેને આધ્યાત્મની ગુણિ કરનારો યોગ સિદ્ધ થાય છે. ૧.

ટીકાર્થ—દુરામનુનો નાશ કરવાથી જેલે મિથ્યાત્વરૂપ એટલે પરમાર્થ વસ્તુને યોગપનાર અને અસત્ય પદાર્થને પ્રગટ કરનાર મિથ્યાદષ્ટિરૂપ વિપના બિદુઓનું વચન કર્યું છે—તેનો નાશ કર્યો છે, અને તેથી કરીને જે સમ્યક્ત્વે કરીને એટલે સમ્યગ્દષ્ટિપણાએ કરીને શોભે છે, તેના પુરૂષને આધ્યાત્મની ગુણિ કરનારો એટલે આત્માને વિશેષ નિર્ભંગ કરનારો યોગ એટલે આત્માને પૂર્ન પ્રગ્મપણાની પ્રાપ્તિનો ઉપાય સિદ્ધ થાય છે—પ્રગટ થાય છે. ૧.

યોગના બેટો કહે છે.—

કર્મજ્ઞાનવિમેદેન સ દ્વિધા તત્ર ચાદિમઃ ।

આવશ્યકાદિવિહિતક્રિયારૂપઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૨ ॥

મૂલાર્થ—તે યોગ કર્મ અને જ્ઞાનના બેટો કરીને બે પ્રકારનો છે. તેમાં પહેલો કર્મયોગ આવશ્યકાદિ વિધિ કરવા રૂપ કહ્યો છે. ૨.

ટીકાર્થ—તે યોગ અવશ્યક કરવા યોગ્ય ધર્મક્રિયા કરવા રૂપ કર્મ, તથા ધ્યાન કરવા લાચક આત્માના સદ્બુત અર્થનું ચિંતન કરવા રૂપ જ્ઞાનના બેટો કરીને એટલે વિશેષવડે કરીને અર્થાત્ કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ રૂપ કરીને બે પ્રકારનો છે. તે બન્નેમાં પહેલો કર્મયોગ સામાયિક વિશેરે જ પ્રકારનાં આવશ્યક તથા સુરવંદન વિગેરે શિદ્ધાંતમાં કર્તવ્યપણાએ કહેલી ક્રિયા કરવા રૂપ કહ્યો છે. ૨.

હવે એ રસોડ વડે કર્મયોગનું જ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરે છે.—

શારીરસ્યન્દકર્માત્મા યદયં પુણ્યલક્ષણમ્ ।

કર્માત્મનોતિ મદ્રાગાત્કર્મયોગમ્તતઃ સ્મૃતઃ ॥ ૩ ॥

મૂલાર્થ—જેથી કરીને શરીરના ચેતરૂંથી કર્મના સ્વરૂપવાળો આ કર્મયોગ સારા પ્રેમથી પુણ્યના લક્ષણવાળી ક્રિયાને કરે છે, તેથી તેને કર્મયોગ કહેવો છે. ૩.

ટીકાર્થ—જેથી કરીને આ કર્મયોગ શારીરિક સ્વદ્ એટલે દેહ (ત્યાગ કરવા લાયક) અને ઉપાદેય (બદલુ કરવા લાયક)ના વિભાગે કરીને નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિરૂપ ચેત્રાવાળા શરીરના ચેતરૂંથી આપારના સ્વરૂપવાળો છતો સારા ધર્મવિષયક પ્રેમ કરીને પુણ્યના લક્ષણવાળું એટલે સાતારેદનીયાદિક શુભ પ્રકૃતિના બંધરૂપ જેનું મુખ્ય કળ એવું કર્મ બાંધે છે એટલે પૂર્વે કલા પ્રમાણે શુભ કર્મબંધ કરે છે, તેથી કરીને તેનું નામ કર્મયોગ કશું છે. ૩.

આયદ્યકાદિરાગેણ વાત્મલ્યાદ્દગવદ્ધિરામ્ ।

પ્રાપ્નોતિ સ્વર્ગમાલ્યાનિ ન યાન્તિ પરમં પદમ્ ॥ ૪ ॥

મૂલાર્થ—આવશ્યક વિગેરે ક્રિયાપરના રાગે કરીને અને જિનેશ્વરની વાળીપરના વાત્સલ્યે કરીને પ્રાપ્તી સ્વર્ગનાં શુભા પામે છે. પણ મોક્ષ પદને પામતા નથી. ૪.

ટીકાર્થ—આવશ્યક વિગેરે ક્રિયા કરવામાં પ્રીતિએ કરીને અને ભગવાન શ્રી જિનેન્દ્રની વાળીપરના વાત્સલ્યે કરીને એટલે આશ્રમને વિષે રહેલી ભક્તિ અને રમેદને અનુસરતી મનની પ્રીતિએ કરીને અર્થાત્ માત્ર કર્મયોગવડે પ્રાપ્તી દેવલોકમાં રહેતાં શુભાને એટલે ઉદ્ગાદિક દેવોના ભોગોને પામે છે. પણ તેથી ક્રિયાવડે કરીને પરમપદ-મુક્તિ-સ્થાનમાં જતા નથી. રાગ સંહિત ધર્મ કરવાથી શુભાનુબંધ થાય છે અને તેથી સ્વર્ગશુભ મળે છે. ૪.

હવે જ્ઞાનયોગ કહે છે.—

જ્ઞાનયોગસ્તપઃ શુદ્ધમાત્મરત્યંકલક્ષણમ્ ।

ઇન્દ્રિયાર્થોન્મનીભાવાત્મ મોક્ષમુલ્કસાધકઃ ॥ ૫ ॥

મૂલાર્થ—આત્માને વિષે એક પ્રીતિ જ જેનું લક્ષણ છે એવી જ શુદ્ધ તપસ્યા, તે જ્ઞાનયોગ કહેવાય છે, તે જ્ઞાનયોગ ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી હિન્મની આવ થવાને લીધે આજ્ઞાના શુભનો સાધક છે. ૫.

ટીકાર્થ—આત્માને વિષે જ્ઞાનના સ્વરૂપને વિષે જ જો સ્ત્રી
 સ્ત્રીએ જ્ઞાનના સ્વરૂપને જાણવાની પ્રીતિ (વિશેષ) અર્થાત્ તે આત્મ-
 સ્વરૂપ જોવા માટે ઉત્કર્ષિતપણે રહેવું તે, આવી પ્રીતિ જ જોવું એક-
 અદ્વિતીય જ્ઞાન સ્ત્રીએ સ્વરૂપને જાણવામાં મિલ્લ છે એવું મુદ્દ-આત્મા-
 શાંતિ દોષ ગરુડ નિર્મળ પાનાદિક જે આત્મજ્ઞ ૧૪ તે જ્ઞાનધોર
 સ્ત્રીએ જ્ઞાનમય પ્રપન્નમાને ટીકાપણે પ્ર.મ કરવાને ઉપ.૪ કહેવાય છે.
 તે જ્ઞાનધોર દરિયોના વર્ષો યાત્રી-ગાજારીક વિષયોયથી અવગત તેના
 મુખની દિગ્દર્શી સમુદ્ર યાત્રી જે દેશની કાચ સ્ત્રીએ દેશભ્રમ-
 ઉપરના કાચપર જુએ તે યાત્રી, અન્યથ સ્ત્રીએ આત્મામાં ધિત્તી દેશ
 દોષાથી મોક્ષનો સાધક સ્ત્રીએ માત્ર કમંચા રાજને મપાવેન કરનાર
 થાય છે. ૫.

આ જ્ઞાનધોરનું જ જ્ઞાનન સ્વરૂપ છે, તે દેખાડે છે.

ન પરમતિલ્લધોડમિલ્લનોડપ્યેશાનરેદનાત્ ।

દુર્ભં વર્માવિ નૈવાથ વ્યાકેશાસોપજાવતે ॥ ૬ ॥

મુકાર્થ—આ જ્ઞાનધોરને વિષે કેવળ એક આત્માનું જ સ્વરૂપ દોષ
 દેશ પાત્ર જોઈએ પ્રતિભાવ નથી. ૧.૧૫ જે આ જ્ઞાનધોરને વિષે દુર્ભ
 વિષા ૧૫૫ વ્યાકેશને માટે થયે નથી. ૬

ટીકાર્થ—આ જ્ઞાનધોરને વિષે એક જ સ્ત્રીએ અન્ય વિષય
 પરીક્ષા કરીને કેવળ અદ્વિતીય આત્માનું સ્ત્રીએ જ્ઞાનધોરનું જ
 વેદન-અનુભવ અવગત વિષય દે.૪.૬ જેમ પાત્ર કરીને વિષે એક
 આ જ્ઞાનધોર વ્યાકેશને જોઈને વિષે પ્રતિભાવ સ્ત્રીએ આત્મા
 માટે સ્વરૂપ ૧૫૫, ૧૫૬ છે. ૭ જેને આત્મા જેને નથી દેશ
 આ જ્ઞાનધોરને વિષે દુર્ભ કમંચા ૧૫૫ સ્ત્રીએ કેવળેકાદિક દુર્ભ
 ૧૫૫ ૧૫૬ જેને સ્ત્રી સ્ત્રીએ આ જ્ઞાનધોર અવગત સ્ત્રીએ સ્ત્રીએ
 દુર્ભ વિષા ૧૫૫, ૧૫૬ તે જ્ઞાનધોર અવગત સ્ત્રીએ સ્ત્રીએ
 અને દુર્ભ કમંચા વિષયે ૧૫૫૧ વિષે ૧૫૬ નથી. ૬

અર્થ—જે. ૧.૧. ૧૫૬ જેને સ્ત્રીએ આ જ્ઞાનધોરને વિષે
 ૧૫૫૧ જેને સ્ત્રીએ સ્ત્રીએ ૧૫૬ જેને સ્ત્રીએ

ન પરમતિલ્લધોડમિલ્લનોડપ્યેશાનરેદનાત્ ।

દુર્ભં વર્માવિ નૈવાથ વ્યાકેશાસોપજાવતે ॥ ૬ ॥

મૂલાર્થ—અપ્રમત્ત સાધુઓને આવરણકાદિક ક્રિયા પણ નિષમિત (અવરણ કરવાની) નથી. કારણ કે તેઓ ધ્યાનથી જ શુદ્ધ છે. આ બાબત અન્ય દર્શનીઓએ પણ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે. ૭.

ટીકાર્થ - હે શિષ્ય ! તું આ પ્રમાણે જાણ. સા પ્રમાણે ? તે કહે છે—જે કારણ માટે અપ્રમત્ત સાધુઓને એટલે કર્તવ્યને વિષે કર્તવ્યની બુદ્ધિથી યુક્ત એટલે સર્વદા સાવધાન (સમમ મુખસ્થાનવર્તી) એવા સાધુઓને આવરણકાદિક એટલે પ્રતિક્રિયાત્મિક મુખ ક્રિયા એટલે સામાન્યારી પણ નિષમિત એટલે અવરણ કરવાપણાએ કરીને નિષ્ક્રિય નથી. કારણ કે તેઓ ધર્મધ્યાન અથવા શુક્લધ્યાને કરીને શુદ્ધ-નિરનિવાર આરિત્રવાળા છે. અતિવારના અભાવ હોવાથી જ તેઓ અપ્રમત્ત કહેવાય છે. અને તેને માટે જ એટલે અનિવારને-દોષને દૂર કરવાને માટે જ પ્રતિક્રિયા કરવાનું કહ્યું છે. તેથી કરીને તેમને હમેશાં આવરણકાદિક ક્રિયા કરવામાં નિષ્ક્રિયાનાનો અભાવ છે. બાકી ધ્યાનમાં વિરોધ ન આવે તે પ્રમાણે કરે પણ ખરા. કેમકે સર્વથા નિરોધ પણ નથી. આ બાબત નીચેના રચોડમાં કલા પ્રમાણે અન્ય દર્શનીઓએ પણ કહેલું છે. ૭.

તેમણે જે કહ્યું છે, તે જ કહે છે.—

યસ્યાત્મરતિરેવ સ્વાદાત્મનૃસશ્ચ માનયઃ ।

આત્મન્યેવ ચ સંતુષ્ટસ્ય કાર્યં ન વિચિત્રે ॥ ૮ ॥

મૂલાર્થ—જે મનુષ્ય આત્માને વિષે જ પ્રીતિવાળો હોય, આત્માવદે જ તૃપ્ત હોય, અને આત્માને વિષે જ સંતુષ્ટ હોય, તે મનુષ્યને કંઈ પણ કરવાનું હોતું નથી. ૮.

ટીકાર્થ—જે મુમુક્ષુ માનુષ્ય આત્માને વિષે જ એટલે આત્મસ્વરૂપને વિષે જ આનંદવાળો હોય, તથા આત્માવદે જ તૃપ્ત એટલે પરિપૂર્ણ સકળ દેહાવાળો હોય, તથા આત્મસ્વરૂપને વિષે જ સંતુષ્ટ એટલે અન્ય કૃતાર્થે થયો હોય, તેને કંઈ પણ કાર્ય-કર્મનું હોતું નથી. કારણ કે તેને સમગ્ર કાર્ય પૂર્ણ કર્યું છે. ૮.

કહેતા અર્થની જ બાવના કરે છે.—

નૈવં તસ્ય કૃતેનાર્થો નાકૃતેનેહ કશ્ચન ।

ન ચાસ્ય સર્વભૂતેષુ કશ્ચિદ્ધર્મ્યવાગ્રયઃ ॥ ૯ ॥

પ્રબંધ.]

અસદ્ગુણો ત્યાગ.

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે તે જ્ઞાનચોખીને ક્રિયા કરવાનું કાંઈ નથી, તથા ન કરવાનું પણ કાંઈ પ્રયોજન નથી, અને તેને સર્વ વિષે કાંઈ પણ અર્થનો આશય-આવંચન નથી. ૬

ટીકાર્થ—આ પ્રમાણે એટલે પૂર્વે કથા પ્રમાણે સિદ્ધ દોષ જ્ઞાનચોખીને ક્રિયા કરવાએ કરીને કાંઈ પણ અર્થ-પ્રયોજન નથી. કે ક્રિયા કરીને એ સાધવું છે, તે તેને સિદ્ધ થયું છે. તથા આ યોગને વિષે પૂર્વોક્ત ક્રિયા ન કરવાથી પણ કાંઈ પ્રયોજન નથી. કે તે સર્વ બાણેપેથી રહિત છે. તથા આ જ્ઞાનચોખીને સર્વ સ્વતો કે સદ્ગુણભાવો અર્થેનું સર્વને ઉચિત આવંચનરૂપ જિનપ્રતિભાસિ વિષે કાંઈ પણ અતના અર્થનો અપાશય-અવંચન (આશય) ન કરવું કે તે નિરાવંચન છે. ૬

કરીથી પૂર્વે કહેલા બાવને ૪ ૨૫૯ કરે છે.—

અવકાશો નિપિદ્ધોઽસ્મિન્નરત્યાનન્દયોરપિ ।

ધ્યાનાવદંભતઃ ક્ષાસ્તુ તત્ક્રિયાણાં વિકલ્પનમ્ ॥ ૧૦ ॥

મૂલાર્થ—આ જ્ઞાનચોખીને વિષે અરનિ અને આનંદના અવકાશને પણ નિષેધ કર્યો છે. તેથી ધ્યાનના આશયને હીધે તેને ક્રિયા કરવાની કલ્પના કર્યાંથી ૪ દોષ ? ન ૪ દોષ. ૧૦.

ટીકાર્થ—આ જ્ઞાનચોખીને વિષે અરનિ એટલે ધર્મને વિષે (ચાતુર્ય ઉદ્વેગ અને આનંદ એટલે વિષયદિત્તમાં પ્રીતિ એ બંનેના અવકાશને એટલે પ્રવેશ કરવાના અવસરની પ્રાપ્તિને નિષેધ કર્યો છે. કેમકે તેમાં (જ્ઞાનચોખીમાં) કદા અને અનિષ્ટનો વિચાર ૪ નથી. તેથી કરીને ધ્યાનને વિષે કહેલા અવશન-આશયને હીધે તેને શુભાશુભ ક્રિયાઓની કલ્પના-એવા કર્યાંથી દોષ ? ન ૪ દોષ. ૧૦

સંગ—એ એમ છે તો તે (જ્ઞાનચોખી) મિષ્ટાટનાદિક કેમ કરે છે ? તે સંગને દૂર કરવા કહે છે.—

દેહનિર્વાહમાત્રાર્યા યાઽપિ મિષ્ટાટનાદિકા ।

ચિન્તા સા જ્ઞાનિનોઽમંગાદૈવ ઇવાનવિષાતિર્ની ॥ ૧૧ ॥

મૂલાર્થ—કેવળ દેહના નિર્વહને ૪ માટે એ મિષ્ટાટનાદિક ક્રિયાને કરે છે, તે પણ અમંગલપણને હીધે જ્ઞાનીના ધ્યાનનો વિષય નથી થતો નથી. ૧૧.

ટીકાર્થ—પૂર્વ કહેલી આ અસંખ્ય ક્રિયા એનું ફળ અથવા વાક્યાર્થ
 ધ્યાન જ છે એવી ક્રિયા પ્રારબ્ધ જન્મના સંકલ્પથી એટલે દરેક જન્મને
 વિષે સંચિત કરેલા દેહાદિ નિમિત્ત કર્મના અને તેથી પ્રાપ્ત થયેલા જન્મના
 એટલે અનાદિ પ્રવાહે કરીને પ્રાપ્ત થયેલા વર્તમાન ભવના સંકલ્પથી—
 ચિત્તનથી અથવા બાહ્યથી પોતાના ચિત્તને પાકું વાળીને એટલે બીજા
 વિષયોયથી ખેંચી લઈને આત્મજ્ઞાનને આટે—આત્મસ્વરૂપને ભલ્લામાટે
 સમર્થ થાય છે. ધ્યાન પણ આત્મજ્ઞાનને આટે થાય છે. તેથી ધ્યાનીને
 અસંખ્ય ક્રિયાજ હોય છે. ૧૩.

કહેલા અર્થનો જ વિશેષ કહે છે—

સ્થિરોભૂતમપિ સ્વાન્તં રજસા ચલતાં વ્રજેત્ ।

પ્રત્યાહત્ય નિગૃહ્ણતિ જ્ઞાની યદિદમુચ્યતે ॥ ૧૪ ॥

મૂલાર્થ—મન સ્થિર થયું હોય તો પણ રાગાદિકે કરીને તે ચચગ-
 પલાને પામે છે. તેથી જ્ઞાની તેને પાકું ખેંચીને તેનો નિમગ્ન કરે છે.
 તે વિષે નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે. ૧૪.

ટીકાર્થ—મન સ્થિર થયું હોય તો પણ તે રાગાદિકે સમૂહના
 કલ્પથી પાકું અપગ્નને પામે છે. આટે તેના મનને ધ્યાનના વ્યાપાર-
 વડે પાકું ખેંચીને જ્ઞાની પુરુષ તેનો નિમગ્ન કરે છે, એટલે પોતાને
 વશ કરે છે. તે વિષે નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે. ૧૪.

તે જ બતાવે છે:—

જનઃ જનૈરુપશમેદુદ્ધા ધૃતિગૃહીતયા ।

આત્મસંસ્યં મનઃ કૃત્વા ન કિંચિદપિ ચિન્તયેત્ ॥ ૧૫ ॥

મૂલાર્થ—ધૃતિવડે મહત્વ કરેલી બુદ્ધિએ કરીને ધીમે ધીમે ઉપ-
 શમ પામેવો. પછી મનને આત્માને વિષે સ્થિર કરીને કાંઈ પણ વિચાર
 કરવો નહીં. ૧૫

ટીકાર્થ—ધૃતિવડે એટલે સ્થિરતા અથવા સંતોષવડે પ્રાપ્ત થયેલી
 બુદ્ધિએ કરીને ધીમે ધીમે ચિરંતિ પામવો. ચિત્તને પાકું વાગવું. ત્યાર-
 પછી ચિત્તને આત્માને વિષે સ્થિર કરીને પછી સર્વથી નિવૃત્ત થયેલ
 દેહાવાધી કાંઈ પણ ધિનવતું નહીં. અર્થાત્ કાંઈ પણ વિષયમાં મનને
 રાખવું નહીં; મનનો નિરોધ કરવો. ૧૫

કહેલા અર્થની સિદ્ધિને આટે અનુક્રમ કહે છે:—

યતો યતો નિઃસરતિ મનઃચલમસ્યિરમ્ ।

તત્સત્તો નિયમ્યેતદાત્મન્યેવ વશં નયેત્ ॥ ૧૬ ॥

નહીં. એટલે વિકારરહિત થઈ અર્ધ. એથીએ લક્ષણોવડે તેણીને વિકાર-
રહિત જાણીને તેણીની સખીને કહ્યું કે-“હવે તું વધુને કહે કે મારો
ભાઈ જીવાન અને ચતુર છે, તારી ઇચ્છા હોય તો તેને લાવું.” તે
સાંભળીને સખીએ તે પ્રમાણે તે વધુને કહ્યું, ત્યારે તે ભોલી કે-‘હે
સખી! એના દુષ્ટ કર્મે કરીને તારું, હું એવું અકાર્ય નહીં કરું.’ (મને
એવો અવકાશજ ક્યાં છે?) આ પ્રમાણે તે વધુ કામવિકાર રહિત
થઈ અને શુદ્ધના વ્યાપારમાં ઉદ્યમવંત થઈ. તે જ પ્રમાણે મુનિ પણ
ધર્મવ્યાપારના ઉદ્યમવડે મનને વશ કરે છે. ૧૮.

કહેલા ઉપદેશને વિષે શિક્ષા આપે છે.

યા નિશ્ચયૈકલીનાનાં ક્રિયા નાતિમયોજનાઃ ।

વ્યવહારદશાસ્યાનાં તા પચાતિગુણાવહાઃ ॥ ૧૯ ॥

મૂર્તાર્થ—જે ક્રિયાઓ કેવળ નિશ્ચયને વિષેજ તન્મય થયેલા મુનિ-
ઓને એતિ પ્રયોજનવાળી નથી, તેજ ક્રિયાઓ વ્યવહારદશામાં રહેલા
પ્રાણીઓને અત્યંત શુભકારક છે. ૧૯.

ટીકાર્થ—જે પૂર્વે કહેલી આવશ્યકાદિક ક્રિયાઓ નિશ્ચયને વિષેજ
એટલે નિયંત્રકરૂપ આત્મસ્વભાવને વિષેજ એકાગ્રપણે-તન્મયપણે લીન
થયેલાને-મગ્ન થયેલાને અતિ પ્રયોજનવાળી-અવશ્ય કરના સાધક
નથી, એટલે કે નિશ્ચયમાં તન્મય થવાના પ્રભાવથી થતી જે વિશેષ
પ્રકારની નિર્જેરા તે તેથી ક્રિયાઓથી સંભવતી નથી માટે અતિ પ્રયો-
જનવાળી નથી; તેજ ક્રિયાઓ વ્યવહાર એટલે લોકપ્રસિદ્ધ ધર્મકાર્યની
પ્રવૃત્તિ રૂપ અવસ્થામાં રહેલા પ્રાણીઓને અત્યંત શુભોને વહન કર-
નારી-પ્રાપ્ત કરાવનારી છે. અર્થાત્ વ્યવહારવાળાને અત્યંત મોટા અશુભ
કર્મનેા ક્ષય કરનારી થાય છે. ૧૯.

જ્ઞાનથી યુક્ત એવી ક્રિયા પણ મુક્તિનો હેતુ થાય છે, તે કહે છે—

કર્મણોઽપિ હિ શુદ્ધસ્ય શ્રદ્ધામેષાદિયોગતઃ ।

અક્ષતં મુક્તિદેતુત્વં જ્ઞાનયોગાનતિક્રમાત્ ॥ ૨૦ ॥

મૂર્તાર્થ—મદ્ધા, મેષા વિગેરે ચોખથી શુદ્ધ ક્રિયા કરી હોય, તો
તે પણ જ્ઞાનયોગના અનિકમરૂપ નહીં હોવાથી અક્ષત મુક્તિનો હેતુ
થાય છે. ૨૦.

ટીકાર્થ—શુદ્ધ એટલે સવંત્રે કહેલી અને વિધિપૂર્વક કરેલી ક્રિયા
પણ મદ્ધા એટલે જિનવચનને વિષે હૃદય આસ્થા, મેષા એટલે

સૂક્ષ્મ અર્પને મહત્વ કરવામાં સમર્થ એવી પુસ્તકના જ્ઞાનવાળી યુક્તિ, તથા આદિ રાજને સીધે ધૂનિ. ધારણા. અનુમેશા વિગેરેના યોગથી એટલે હાવોત્સર્ગારિક ક્રિયામાં ઉપયોગથી ઉપર કહેલા જ્ઞાનયોગનું ઉત્તમ નહીં થવાને સીધે એટલે આ રીતે કરેલો કર્મયોગ પણ જ્ઞાન-યોગપણને જ પામે છે અને તેથી અક્ષત એટલે પરિપૂર્ણ એવા મોક્ષના દેતુભૂત થાય છે. કારણ કે તેથી મનનો નિરોધ થાય છે. તથા કર્મની નિર્જ્ઞા પણ થાય છે. ૨૦.

કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગનો કારણ અને ફળથી કરેલો વિભાજ કહે છે.—

અભ્યાસે સત્ક્રિયાપેક્ષા યોગિનાં ચિત્તશુદ્ધયે ।

જ્ઞાનપાકે શમસ્યેવ યત્પરંરપ્યદઃ સ્મૃતમ્ ॥ ૨૧ ॥

મૂળાર્થ—યોગીઓને અભ્યાસકાળે ચિત્તની શુદ્ધિ માટે સત્ક્રિયાની અપેક્ષા છે, અને જ્ઞાનના પરિપાકને વિષે દેવજ સમની જ અપેક્ષા છે. તે વિષે અન્યદર્શનીઓએ પણ કશું છે. ૨૧.

દીકાર્થ—મુનિઓને અભ્યાસકાળે એટલે જ્ઞાનયોગની સમીપ જવા માટે જ અનુપાન વિશેષ કરવામાં આવે તે વખતે ચિત્તની શુદ્ધિને માટે એટલે મનને સ્થિર અને નિર્ભજ કરવા માટે સર્વે કહેલી અને વિધિથી શુદ્ધ એવી આવશ્યકાદિક ક્રિયાની અપેક્ષા છે—ક્રિયા કરવી યોગ્ય છે. અને જ્ઞાનનો પરિપાક થાય ત્યારે એટલે સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મતર અર્પને મહત્વ કરવાની નિપુણતા, જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપસમર્થ આધિક્ય અને ક્રિયાપટે સાધ્ય એવા આત્માને વિષે ઉપયોગસહિત કરવાની શક્તિથી મુક્ત એવા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ શિદ્ધ થાય ત્યારે દેવજ—અન્ય વ્યતિરિક્ત એક સમની જ—મનરૂપ દન્દ્રિયના દમનની જ અપેક્ષા છે. આ વિષે બીજાએ એટલે વ્યાસારિકે પણ નીચે પ્રમાણે કશું છે. ૨૧.

તે જ કહે છે:—

આરુહ્યોર્મુનેર્યોગં કર્મ કારણમુચ્યતે ।

યોગારૂઢસ્ય તસ્યેવ શમઃ કારણમુચ્યતે ॥ ૨૨ ॥

મૂળાર્થ—યોગને આરોહણ કરવા દૃઢતા મુનિને તે તે યોગનું કારણ કર્મ કહેવાય છે, અને યોગને આરૂઢ થએલા (યથા પછી) તે જ મુનિને સમતરૂપ કારણ કહેવાય છે. ૨૨.

દીકાર્થ—જ્ઞાનાદિક યોગમાં તથા મન શુદ્ધિમાં આરોહણ કરવાને દૃઢતા મુનિને કર્મરૂપ કારણ એટલે શુભ ક્રિયારૂપ દેતુ દોષ છે, એમ

યોગીયરો કહે છે. અને યોગને વિશે આરૂઢ થયેલા એટલે ધ્યાનાદિક યોગને પામેલા મુનિને શમ એટલે મનનું દમન કરવા રૂપ કરનાર કહેવું છે. ૨૨

યોગને વિશે આરૂઢ થયેલો ક્યારે કહેવાય? એ આશંકાપર કહે છે.—

યદા હિ નેન્દ્રિયાર્થેષુ ન કર્મસ્વનુવગ્મતે ।

સર્વસંકલ્પમન્યાસી યોગારૂઢસાદોષ્યતે ॥ ૨૩ ॥

મુદ્ધાર્થ—જ્યારે દંડ્રિયોના વિષયોમાં આગ્રહિ ન કરે, તથા કર્મને વિશે આગ્રહિ ન સામે. ત્યારે સર્વે સંકલ્પોનો ત્યાગ કરનાર તે મુનિ યોગારૂઢ કહેવાય છે. ૨૩.

ટીકાર્થ—જ્યારે એટલે જે જ્ઞાનપરિપાકને વિશે દંડ્રિયોના અર્થોમાં એટલે સંકલ્પાદિક પાત્ર વિષયોમાં મન આગ્રહિવાળું ન થાય, તથા આત્માત્મ દોષાથી આરબાદિક ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત ન થાય, ત્યારે એટલે તેજ જ્ઞાનમાં વળેલો વરે—મુખ તથા અમુખ સંકલ્પોનો ત્યાગ કરનાર મુનિ યોગારૂઢ થયેલા છે. એવું જ્ઞાનવૃત્ત. ૨૩.

જ્ઞાનમાં પણ સંકલ્પ ક્રિયારહિત હોતો જ નથી, તે કહે છે.—

જ્ઞાનં ક્રિયાવિહીનં ન ક્રિયા વા જ્ઞાનવર્મિતા ।

ગુણપ્રધાનભાવેન દશાભેદઃ કલિતયોઃ ॥ ૨૪ ॥

મુદ્ધાર્થ—ક્રિયાએ કરીને સજિત જ્ઞાન હોવું નથી, અને જ્ઞાને કરીને સજિત ક્રિયા હોતી નથી. પરંતુ તે બંનેના વીચાર અને પ્રધાનતાએ કરીને દશાનો—અવસ્થાનો ભેદ છે. ૨૪.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલી ક્રિયાએ કરીને વિશેષ જ્ઞાન એટલે મર્યાદા સજિત જ્ઞાન એટલે છદ્મસ્થાનો વિશેષને મર્યાદા કરનાર બાધ હોતો નથી. અજ્ઞાન જ્ઞાન ક્રિયાએ કરીને પુજા જ હોય છે. અથવા મર્યાદા જ્ઞાને કરીને સજિત ક્રિયા હોતી નથી. પરંતુ અરેખર એ જ્ઞાન અને ક્રિયાનો વીચાર—અગ્રાધાન્ય / અમુખ્યતા) અને પ્રધાન—મુખ્યતાએ કરીને અવસ્થાનો ભેદ હોય છે. અથવા કહેવાયને વિશે ક્રિયાનું પ્રધાન્ય અને જ્ઞાનની નીચળતા હોય છે. તથા જ્ઞાનવેદનને વિશે જ્ઞાનની મુખ્યતા અને કહેલી નીચળતા હોય છે. ૨૪.

તે જ જ્ઞાન ૨૪૨ કીને કહે છે.—

જ્ઞાનિનાં કર્મયોગેન વિભક્તિમુત્તેનુવામ્ ।

નિરવયપ્રવૃત્તિનાં જ્ઞાનયોગોવિતી તતઃ ॥ ૨૫ ॥

મુક્તાર્થ—તેથી કરીને નિરવધ પ્રવૃત્તિવાળા તથા કર્મયોગે કરીને ચિત્તની ગુદ્ધિને પામનારા જ્ઞાનીઓને જ્ઞાનયોગની યોગ્યતા થાય છે. ૨૫

દીક્ષાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વે કહેલા દેવુએ કરીને નિરવધ એટલે નિર્દોષ પ્રવૃત્તિવાળા તથા કર્મયોગે કરીને એટલે દિવાની પ્રવૃત્તિએ કરીને ચિત્તગુદ્ધિને—મનની નિબંધતાને પામેલા જ્ઞાનીઓને જ્ઞાનયોગની યોગ્યતા થાય છે. તેથી સર્વથા દિશારાદિન જ્ઞાનયોગ દેવો જ નથી. ૨૫

કર્મયોગ સિદ્ધ થયા પછી જ્ઞાનયોગ થયા યોગ્ય છે. તે વાન બીજાના અપદેશથી કહે છે.—

અત एव हि मुद्राद्धचरणस्पर्शनोत्तरम् ।

દુઃપાલદ્યમળાપારમ્પર્યં વિહિતં જિનઃ ॥ ૨૬ ॥

મુક્તાર્થ—તેથી કરીને જ પ્રથમ મુદ્રાદ્ધના આચરણુને ૨૫માં કથા પછી દુઃખે કરીને પાળી શકાય તેવા મધુના આચારને બદલુ કરવાનું જિનેશ્વરેએ કહેલું છે. ૨૬.

દીક્ષાર્થ—તેથી કરીને જ એટલે પ્રાપ્તિને વિષે અનુક્રમ દોષાર્થી જ મારા આચરના—મુદ્રાધર્મના આચરણુને—દેશવિરતિ આચરણે ૨૫માં એટલે પાલન કર્યા પછી દુઃખે કરીને પાળી શકાય તેવા મધુના આચારને—દીક્ષાને—મધુવિરતિપાલને બદલુ—૨૬માર કરવાનું તૃપ્તિરેએ કહેલું છે—આમજને વિષે પ્રતિપાલન કહેલું છે. આ કૃત્યને આને જાણુએ ૨૬.

કહેલી રીતે પ્રાપ્તિને વિષે અનુક્રમને ઉપદેશ કરવાનું શું પ્રવેશન છે? એ આગાધાપર કહે છે.—

एकोदेनोऽनं संवृणं वनं दत्तानं भूनिवम् ।

દોષોષ્ઠોદ્ધર્ત તત્તવાજ્ઞાનયોગનદુદ્ધયે ॥ ૨૭ ॥

મુક્તાર્થ—પૂર્વે કવિશાસ્ત્ર જે કર્મ એકના દોષે કરીને કુદે. ૧, તે કર્મ દોષને બાદ કરીને જ્ઞાનયોગની પ્રવૃત્તિને કહે છે. ૨૭

દીક્ષાર્થ—જે શાસ્ત્ર કહે પ્રથમ કવિશાસ્ત્ર-એકદ્યમને વિષે પહેલું કર્મ-દિશાર્થ એકના દોષે કરીને એટલે અનુક્રમની પ્રવૃત્તિને અન્ય-પરિ કરીને અર્થેન દેશવિરતિએ કરીને આચાર કહેલું દોષ તેને કર્મ કહે. ૨૮. એ ૬ વિષેને દોષ કે એકે મધુવિરતિના પ્રવિરતિ છે. તેને બાદ કરીને જ્ઞાનયોગની પ્રવૃત્તિને કહે છે. ૨૮

ને કર્મયોગ અશુદ્ધ હોય તો પૂર્વે કહેલા ફળની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તે કહે છે.—

અજ્ઞાનિનાં તુ યત્કર્મ ન તતશ્ચિત્તશોધનમ્ ।

યાગાદેરતથાભાવાન્મલેચ્છાદિકૃતકર્મવત્ ॥ ૨૮ ॥

મૂલાર્થ—અજ્ઞાની જનોનું જે કર્મ છે, તેથી ચિત્તની શુદ્ધિ થતી નથી. કારણકે મ્લેચ્છ વિગેરેએ કરેલા કર્મની જેમ યજ્ઞાદિક ક્રિયાઓ કરવાથી તથા પ્રકારનો ભાવ થતો નથી. ૨૮.

ટીકાર્થ—અજ્ઞાનીને એટલે બિધ્યાજ્ઞાનવાગાને જે કર્મ એટલે વસ્તુ કરવો તથા કરાવવો વિગેરે ક્રિયાયોગ છે, તે (કર્મ)થી ચિત્તની શુદ્ધિ એટલે નિર્મળતા થતી નથી. કારણ કે યાગ એટલે મંત્રાદ્યુતિપૂર્વક પશુ વિગેરેના વધથી બ્રહ્માદિક દેવોનું પૂજન તથા આદિ સંજ્ઞને સીધે જ્ઞાન, શૌચ વિગેરેનું તથા પ્રકારપણું નહીં હોવાથી એટલે મહા નિર્જરા વિગેરે ઉત્પન્ન કરીને સમતાદિક પરિણામને ઉત્પન્ન કરનારો અહિંસાદિકનો ભાવ નહીં હોવાથી ચિત્તની શુદ્ધિ થઈ શકતી નથી, કેમકે તેથી તો ઉલ્ટો પાપરૂપ ભેજનો જ લેખ થાય છે. મ્લેચ્છ એટલે યવન તથા આદિ પટેકરીને શક જાતિના તથા પુલિંદજાતિ વિગેરેના લોકોએ કરેલા પશુ-વધાદિકે કરીને પોતાના દેવતાની પૂજારૂપ કર્મની જેમ તે નિષ્કળ છે. એટલે કે ને કદાચ ગોહિંસાદિકવડે મ્લેચ્છાદિકને મનની શુદ્ધિ થતી હોય, તો વેદમાં કહેલા પશુ યાગાદિકે કરીને પણ શુદ્ધિ થાય. કારણ કે તે બન્નેમાં કાંઈ પણ વિરોધ નથી. બન્નેમાં ન્યાયની તુલ્યતા છે. ૨૮.

સંકા—યાગ એટલે કર્મયોગ. તેના ફળની ઇચ્છા રાખી ન હોય તો તે જ્ઞાનને માટે થાય છે. તે ઉપર કહે છે.—

ન ચ તત્કર્મયોગેऽપિ ફલસંકલ્પવર્જનાત્ ।

સંન્યાસો બ્રહ્મવોધાદ્યા સાવચત્વાત્સ્વરૂપતઃ ॥ ૨૯ ॥

મૂલાર્થ—તે યાગાદિક કર્મયોગ છતાં પણ ફળના સંકલ્પનો ત્યાગ કરવાથી અથવા તો બ્રહ્મના બોધથી સંન્યાસ થઈ શકતો નથી. કારણ કે (યાગ અથવા બ્રહ્મનો બોધ) સ્વરૂપથીજ સાવચ છે. ૨૯

ટીકાર્થ—યાગાદિક ક્રિયા યોગને વિષે આ લોક સંબંધી પુત્ર અને રાજ્યાદિકની પ્રાપ્તિ રૂપ ફળનો સંકલ્પ કર્યા વિના પણ સંન્યાસ એટલે મનની શુદ્ધિ થતી નથી. જગતની ઉત્પત્તિ, રિચતિ અને પ્રલયના હેતુ રૂપ બ્રહ્મના માત્ર જ્ઞાનથીજ સંન્યાસ થઈ શકતો નથી કારણ કે સ્વરૂ-

ડીકાર્થ - તેથી કાઢીને પૂરે પૂરે સારું કાઢી શકાય તેવું
 થાય છે મારે સાવધ પાળવું જોઈએ. મારા પાંચ પાંચ પાંચ
 નથી કાઢવા આ સાવધ રહે. મારા પાંચ પાંચ પાંચ
 અને હાથે અગુપવાય, મારા પાંચ પાંચ પાંચ
 તેમાં સંકેપ ન દોરવું જોઈએ. મારા પાંચ પાંચ પાંચ
 અગુપ કમળો અંધ રહે. મારા પાંચ પાંચ પાંચ
 પણ હાથવાની જુદી જુદી રીતે કાઢવા જોઈએ.
 નહીં. ૩૧.

સંકા—કર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થયેલું આવશ્ય કર્મ ક્યાં છતાં પણ સંકલ્પ ન હોવા માત્રથી જ નિવેદ્ય કેમ થઈ શકે? તે સંકાને દૂર કરવા કહે છે.—

કર્માપ્યાચરતો જ્ઞાતુર્મુક્તિભાવો ન હીયતે ।

તત્ર સંકલ્પજો ઘન્યો ગીયતે યત્પરેરપિ ॥ ૩૨ ॥

મુક્તાર્થ—જાનીને કર્મનું આવશ્યક કરવાથી પણ મુક્તિનો ભાવ હીન થતો નથી. કારણ કે તેમાં સંકલ્પથી જ બંધ ઉત્પન્ન થાય છે. તે વિશે બીજાએ પણ કહ્યું છે. ૩૨.

દીકાર્થ—જ્ઞાનવાળા પુરુષને શુભાશુભ કર્મનું આવશ્યક ક્યાં છતાં પણ મુક્તિનો ભાવ એટલે મોક્ષનો અભિપ્રાય હીન થતો નથી નાસ્ત થામનો નથી. કારણ કે તે કિયાની પ્રવૃત્તિમાં સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલો એટલે દિગ્ગાદિકના અપ્પચાયથી ઉત્પન્ન થનારો કર્મ બંધ દોનો નથી. તેથી શુભ પરિણામવાળાને અશુભ બંધ થતો નથી. તે વિશે અન્ય-દર્શનનીએ પણ નીચે પ્રમાણે કહે છે. ૩૨.

જે કહે છે. તે જ જાણે છે.—

કર્મણ્યકર્મ યઃ પश्यેદ્કર્મણિ ચ કર્મ યઃ ।

સ બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્યકર્મકૃત્ ॥ ૩૩ ॥

મુક્તાર્થ—જે માનુષ્ય કર્મને વિશે અકર્મને જુએ, તથા જે અકર્મને વિશે કર્મને જુએ. તે માનુષ્ય મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન છે, અને તે જ સર્વ કર્મ કરનારો છે, એ યુક્ત છે. ૩૩.

દીકાર્થ—જે વિદ્વાન કર્મને વિશે એટલે કિયાની પ્રવૃત્તિને વિશે અકર્મને જુએ એટલે હવે અકિયાળ્યની પ્રાપ્તિનું કારણ છે તેથી તેને કિયાગદિન જુએ અથવા અશુભ સંકલ્પનો અભાવ હોવાથી અશુભ કર્મના નિમિત્તવાળા અથી સદિનિશાન જુએ, તથા જે પુરુષ અકર્મને વિશે એટલે શુભ કિયા વર્તિતને વિશે કર્મને એટલે સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલા બંધને જુએ, તે પુરુષ મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન છે, અને તે જ યુક્ત એટલે જ્ઞાનવાળો છે—તેણે કિયા કરનારો છે. ૩૩.

હવે પાંચ એકે કહીને કર્મનારને અને નિષ્કર્મ ભાવની વિચિત્રતા દેખાડે છે.—

કર્મણ્યકર્મ ચાકર્મ કર્મણ્યસ્મિન્નમે પ્રપિ ।

નોમે વા મંદરેવિશ્યાદ્કર્મણ્યપિ નો મને ॥ ૩૪ ॥

મૂસાર્થ—કર્મને વિષે અકર્મ માનેશું છે. અથવા અકર્મને કર્મને વિષે માનેશું છે. અને તે બન્ને આ કર્મયોગને વિષે માનેલા છે, અથવા તે બન્ને નથી માનેલા. કારણ કે ભંગનું વિચિત્રપણું છે, તેથી અકર્મને વિષે પણ માનેલા નથી. ૩૪.

ટીકાર્થ—કર્મને વિષે એટલે વર્તનો ઉચ્ચાર અને શરીરની મુદ્રાના વિન્યાસરૂપ ક્રિયાયોગને વિષે અકર્મ એટલે સદ્મૂલ અર્થ (પરમાર્થ)નું ચિંતન અને શુદ્ધ સ્વરૂપના આત્મજનરૂપ ચિંતના નિરોધરૂપી જ્ઞાનયોગને માનેલો છે. અથવા અકર્મ એટલે એકલો જ્ઞાનયોગ જ કર્મને વિષે ક્રિયાયોગને વિષે માનેલો છે. કેમકે મનના વ્યાપાર વિગેરેની પ્રવૃત્તિ છે માટે તથા તે બન્ને એટલે કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ પણ કર્મયોગને વિષે માનેલા છે. કેમકે આચરણસાદિ કરના છતાં પણ શુદ્ધા, મેઘા વિગેરે વડે યુક્ત દોષ છે તેથી. અથવા તે બન્ને માનેલા નથી. કારણ કે ભંગનું વિચિત્રપણું છે. તીવ્ર, મંદ વિગેરે પરિણામથી ઉત્પન્ન થયેલા વિકલ્પોની વિચિત્રતા છે તેથી. અકર્મને વિષે એટલે જ્ઞાનયોગને વિષે પણ માનેલા નથી. આ ઉદ્ધા ભાંગાના સૂચવનથી પૂર્વના ત્રણ વિકલ્પો મહુણ કરવા લાયક છે. અને ચોથો ભાંગો મુખ્ય દોષાથી ત્યાગ કરવા લાયક છે. અકર્મને વિષે કર્મનું માનવું. કર્મને અકર્મને વિષે માનવું, તે બન્નેને અકર્મને વિષે માનવા. અથવા ન માનવા એ ચાર ભાંગા પણ બાલુવા. આ સ્વોક્તો ભાવાર્થ બહુમુત પાસેથી બાલુવા લાયક છે. ૩૪.

કર્મનિષ્કર્મ્યવૈપમ્યમુદાસીનો વિભાવયન્ ।

જ્ઞાતી ન લિપ્યતે ભોગઃ પદ્મપત્રમિવાંભસા ॥ ૩૫ ॥

મૂસાર્થ—ઉદાસી જ્ઞાતી કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગની વિષમતા (અસદ્ગુણપણું) બહીને જગતી કમનના પત્રની જેમ ભોગથી લેપાતો નથી. ૩૫.

ટીકાર્થ—જ્ઞાનવાળો યોગી ઉદાસી એટલે સત્તાદિકની વચ્ચે રહેલો અર્થાન્ પ્રાપ્ત્ય પરિણામવાળો થઈને કર્મ એટલે કર્મયોગ અને નૈકર્મ્ય એટલે જ્ઞાનયોગનું વિષમપણું એટલે અસદ્ગુણપણું ચિંતવતો છતાં સદ્ગુણિક ભોગોવડે લેપાતો-બેધાતો નથી. કારણ કે તે સર્વત્ર નિવૃત્ત થયેલા પરિણામવડે યુક્ત દોષ છે, દષ્ટાંત ઉદે છે—જેમ જગત્તે કમગતું પાંદડું લેપાતું નથી તેમ. ૩૫.

પાપાકરણમાત્રાદિ ન માનં વિચિત્રિત્સયા ।

અનન્યપરમાત્માત્માજ્ઞાનયોગી ભવેન્મુનિઃ ॥ ૩૬ ॥

મુક્તાર્થ—કેવળ પાપકર્મ ન કરવાથી જ વિચિત્રિયાને કીધે મુનિ-
પાત્રું કહેવાતું નથી. પરંતુ અત્યંત કેન્દ્રીય સમનાયકી જ્ઞાનયોગી મુનિ
કહેવાય છે. ૩૬.

ટીકાર્થ—માત્ર પાપ એટલે અશુભ ક્રિયા ન કરવાથી જ અર્થાત્
પાપ ન કરવાકરણ જ પણ કરવાથી મુનિપાત્રું કહેવાતું નથી. અર્થાત્
વિચિત્રિયા એટલે પર્મને વિષે તથા સ્વરૂપના વિશેષ કરવામાં સંગ્રામ,
તેની નિવૃત્તિ ન કરવાથી કળને વિષે મટેલ પાપ છે તેથી મુનિપાત્રું કહે-
વાતું નથી. ત્યારે માથી મુનિપાત્રું કહેવાય છે તે કહે છે-અસાદસ
એટલે અત્યંત કેન્દ્રીય સમનાયકી જ જ્ઞાનયોગી મુનિ કહેવાય છે. ૩૬.

વિષયેષુ ન રાગી વા દ્વેષી વા મૌનમશ્નુને ।

સમં રુપં ચિદ્દક્ષેષુ જ્ઞાનયોગી ન લિપ્યતે ॥ ૩૭ ॥

મુક્તાર્થ—જ્ઞાનયોગી વિષયોને વિષે રાગી કે દ્વેષી દોષા નથી,
તેથી તે મુનિપાત્રું પામે છે. તથા તે વિષયોને વિષે સમાન રૂપને
જાળીને સેવાતા નથી. ૩૭.

ટીકાર્થ—જ્ઞાનયોગી એટલે જે આત્મરમ્યરૂપ જ્ઞાને કરીને પોતી
એટલે મુક્તિના આધારવાળા છે તે શબ્દાદિક વિષયોને વિષે રાગવાળા
એટલે પ્રીતિવાળા અથવા દ્વેષવાળા દોષા નથી. તેથી એવા પ્રકારના
સ્પષ્ટ મુનિપાત્રું પામે છે. પરંતુ પૂર્વે કહેલા માત્ર પાપ કર્મને ન કરવાથી
મુનિપાત્રું પામતા નથી. જ્ઞાનયોગી મુનિ શબ્દાદિક વિષયોને વિષે સમાન-
પાત્રું એટલે દૃઢ તથા અનિહતા પવિત્રતા કરીને તેને એક પુરુષ સ્વ-
રૂપે જ અત્યંત ઇચ્છા સેવાતા નથી-પાપકર્મને જ બંધાતા નથી. ૩૭.

મનશ્ચચિન્તયા યમ્યામિમમન્યાગતા રમે ।

આત્મવાન્ જ્ઞાનવાન્ વેદધર્મગ્રન્થમયો દિ મઃ ॥ ૩૮ ॥

મુક્તાર્થ—જે પુરુષને આ શબ્દાદિક વિષયો યથાર્થ સ્વરૂપની
વિન્યાસે કરીને જ્ઞાનવાળા દૃષ્ટાન્તરમાં આવેલા છે, તે આત્મવાન, જ્ઞાન-
વાન, વેદમય, ધર્મમય-પ્રદાનકાર છે.

ટીકા—

પરમાત્મા દુઃખ-

૩૮-૩૯-૪૦-૪૧

૪૨-૪૩-૪૪-૪૫

જ્ઞાનવાન એટલે

૩૮

તે. જ્ઞાનવાન-જ્ઞાની. વેદમય-મમમ જ્ઞાનના જ્ઞાનમય, ધર્મમય-જ્ઞાતિ નિગેરે આત્માના ધર્મમય અને પ્રણમય-આત્મરૂપમય દોષ છે. ૩૮.

આના પ્રકારના શી રીતે થાય? તે શક્યપર કહે છે.—

યૈવમ્યયીજમજ્ઞાનં નિમ્નન્તિ જ્ઞાનયોગિનઃ ।

વિપયાંસે પરિજ્ઞાય લોકં જ્ઞાનન્તિ તત્ત્વતઃ ॥ ૩૯ ॥

મુકાર્થ—જ્ઞાનયોગીએ વિષમતાના બીજ રૂપ અજ્ઞાનને હટાડે છે. તે યોગીએ વિષયોને જાણીને સમજ લેવાને તત્ત્વથી જાણે છે. ૩૯.

ટીકાર્થ—જ્ઞાનયોગીએ એટલે આત્માને વિષે પ્રીતિવાળા મુનિએ વિષમતાના બીજરૂપ એટલે હૃદયનિષ્ઠ મેદન મહત્ત્વ કરવારૂપ વિષમ પાવાના બીજની એક બીજ એટલે ઉત્પત્તિ કારણરૂપ અજ્ઞાનને એટલે વિપરીત ભાષને અત્યંત હટાડે છે—નાશ કરે છે. તે જ્ઞાનયોગીએ શબ્દાર્થિક વિષયોને યથાર્થરૂપે જાણીને લેવાને એટલે સમજ યથાર્થ થરતુ સ્વરૂપને તત્ત્વથી એટલે પ્રિયપાત્ર અને અપ્રિયપાત્ર એવા સ્વભાવથી રહિત પરમાર્થ રૂપે જાણે છે. તેથી તેઓ તેવા પ્રકારના થાય છે. ૩૯.

દ્વતથાપૂર્વવિજ્ઞાનાદિદાનન્દયિનોદિનઃ ।

વયોતિષ્મન્તો ભયન્ત્યેતે જ્ઞાનનિર્મૂલકસ્મયાઃ ॥ ૪૦ ॥

મુકાર્થ—ત્યારપછી અપૂર્વજ્ઞાનથી દિદાનદના વિનોદવાળા તે યોગીએ જ્ઞાનવડે પાપનો નાશ કરીને જન્મોત્થાના (કેવળજ્ઞાનવાળા) થાય છે. ૪૦.

ટીકાર્થ—ત્યારપછી એટલે તત્ત્વથી લોકસ્વરૂપના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતા પછી અપૂર્વ વિજ્ઞાનથી એટલે ઉત્તરોત્તર જુદી પામતા વિશિષ્ટ જ્ઞાનથી-અણુમરૂપ અણવતર કિંવાથી ચિત્તરૂપ જ્ઞાનરૂપ આનંદને વિષે કીડા-રખતુ કરનારા તે જ્ઞાનયોગીએ જ્ઞાનવડે એટલે શુદ્ધ શુદ્ધતર ભાષવડે પાપનો નાશ કરીને કનરૂપી સ્વરાહિત કેવળજ્ઞાન રૂપ જન્મોત્થાના થાય છે અર્થેત્ આત્મસ્વરૂપના જોગી થાય છે. ૪૦.

એવું જ વિશેષ બજન દેખાડે છે.—

તેજોદેશવિવૃદ્ધિર્દા પર્યાદકમવૃદ્ધિતઃ ।

ભાષિતા અગત્યાદૌ મોર્ધમૂલસ્ય લુપ્તયતે ॥ ૪૧ ॥

મુકાર્થ—જે તેજોદેશની જુદી પરંબના કમનો જુદીથી અગત્યની વિગેરે મુજેને વિષે કહેલી છે, તે અગત્ય પ્રકારના મોર્ધને જ કહે છે—જુદા છે. ૪૧.

ટીકાર્થ—જે આગળ કહેવામાં આવશે એવી તેજોલેશ્યાની વૃદ્ધિ એટલે તેજની જેમ આત્મધર્મને પ્રકાશ કરનારી જ્ઞાન અને કર્ણાદિક પરિણામની સમૃદ્ધિ પર્યાયક્રમની વૃદ્ધિ થકી એટલે ચારિત્ર મંડળના દિવસથી આરંભીને મારા, બેમાસ વિગેરે ચારિત્ર સમયના તુલ્યની વૃદ્ધિ થકી ભગવતી વિગેરે સૂત્રોમાં કહેલી છે, તે મુખ્ય જ્ઞાની વૃદ્ધિ આવા પ્રકારના જ્ઞાનયોગીને જ ઘટે છે-તેમનામાં જ માય છે. ૪૧.

કહેલી લેશ્યાવાળા પણાને (લેશ્યાને) કિયાના ઉપદેશવડે દેખાડે છે.

વિષમેऽપિ સમેક્ષી યઃ સ જ્ઞાતી સ ચ પંડિતઃ ।

જીવન્મુક્તઃ સ્થિરં બ્રહ્મ તથા ચોક્તં પરૈરપિ ॥ ૪૨ ॥

મૂલાર્થ—જે વિષમને વિષે પણ સમદષ્ટિવાળા હોય છે, તે જ જ્ઞાની, તે જ પંડિત અને તે જ જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. તે જ સ્થિર અને પામે છે. તે વિષે બીજાઓએ પણ કહ્યું છે. ૪૨.

ટીકાર્થ—જે જ્ઞાનયોગી વિષમને વિષે પણ એટલે ભતિ, કુળ, જાત, વિનય, વિદ્યા, પ્રેમ અને બુદ્ધિ વિગેરેવડે હીન અથવા અધિક જ્ઞાનીને વિષે પણ સમદષ્ટિવાળા એટલે પોતાના આત્માની તુલ્ય દેશ્યાવાળા હોય છે, તે જ પુરૂષ જ્ઞાની એટલે સર્વ જ્ઞેય (જાણવાલાયક) જ્ઞાને જાણનારા. તે જ પંડિત એટલે વિદ્યતાના ફળરૂપ કિયાને પામનારા તથા તે જ જીવન્મુક્ત એટલે આ ભવને વિષે જ કર્મબંધ રહિત થાય છે, અને તે જ સ્થિર-નિશ્ચળ પરમાત્મરૂપ બ્રહ્મને પામે છે. તે જ સાંખ્ય વિગેરે અન્ય દર્શનોમાં પણ કહ્યું છે. ૪૨.

તે જ કહે છે.—

વિદ્યાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ।

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પંડિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥ ૪૩ ॥

મૂલાર્થ—પંડિત પુરૂષો વિદ્યા અને વિનયથી યુક્ત એવા બ્રાહ્મણ ઉપર, ગાય ઉપર, હાથી ઉપર, કૂતરા ઉપર અને ચંડાળ ઉપર સર્વત્ર સમદષ્ટિવાળા હોય છે. ૪૩.

ટીકાર્થ—જ્ઞાની પુરૂષો વિદ્યા એટલે સાક્ષને વિષે વિદ્યતા અને વિનય એટલે નિવૃત્તિના પરિણામપૂર્વક પૂજ્યની પૂજા કરવાનો સ્વભાવ અનેથી યુક્ત એવા બ્રાહ્મણ ઉપર, ગાય ઉપર, હાથી ઉપર, કૂતરા

ઉપર અને આંગળ ઉપર સર્વત્ર તુલ્ય દૃષ્ટિવાળા હોય છે. પરંતુ અર્થઘ આદિ ભેદને અવગ્ન કરનારા હોતા નથી. ૪૩.

કહેલા અર્થને હેતુપત્તે કરીને ઉપદેશ કરે છે.—

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ ૪૪ ॥

મૂળાર્થ—જોએનાં મન સમતાને વિષે રહેલું છે. તેઓએ આ જન્મને વિષે જ સંસારને છડ્યો છે. કારણ કે બ્રહ્મ એ નિર્દોષ અને સમરૂપ છે. તેથી તેઓ બ્રહ્મને વિષે જ રહેલા છે એમ બાલ્યું. ૪૪.

ટીકાર્થ—જો થોડીએનાં મન સમતાને વિષે રહેલું છે. તે મુની-શ્રેષ્ઠોએ આ જન્મને વિષે જ સમમ સંસાર છડ્યો છે-વરા કર્યો છે અર્થાત્ સંસારસમુદ્રને તરી મથા છે. કારણ કે બ્રહ્મ એટલે સકલ ઉપાધિરહિત આત્મસ્વરૂપ તે નિર્દોષ એટલે સત્ત્વાદિક દોષના વિકારોથી વર્જિત-નિર્વિકાર છે અને સમ એટલે સર્વદા એકજ રૂપ છે. તેથી તે થોડીએ પૂર્વબ્રહ્મસ્વરૂપને વિષે રહેલા છે. માટે મુમુક્ષુએ સમતાને વિષે જ સ્થિતિ કરવી એ અર્થ કળીબત થયો એમ બાલ્યું. ૪૪.

કરીધી પણ હેતુપત્તે જ ઉપદેશ આપે છે.—

न प्रहृष्येत् प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।

स्थिरबुद्धिरसंमूढો ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ ૪૫ ॥

મૂળાર્થ—બ્રહ્મને વિષે રહેલા. સ્થિર બુદ્ધિવાળા અને નમોદરહિત બ્રહ્મતાની પ્રિય વસ્તુને પામીને હર્ષ પામતા નથી અને અનિષ્ટ વસ્તુ પામીને ક્રોધ પામતા નથી. ૪૫.

ટીકાર્થ—સમ સ્વભાવ રૂપ બ્રહ્મને વિષે રહેલા. બ્રહ્મતાની એટલે પૂર્વોક્ત વસ્તુવાળા શુદ્ધ આત્મરૂપ બ્રહ્મને બાલનારા. સ્થિર બુદ્ધિ-વાળા અને મર્ષત્ર આત્મદશી વર્જિત એવા પુરૂષ પ્રિય-અમીટ વસ્તુને પામીને હર્ષ પામતા નથી. તથા અપ્રિય-અનિષ્ટ વસ્તુ પામીને ક્રોધત્ર ચિત્તવાળા થતા નથી. ૪૫.

હવે અનિરેક સદિન હેતુપત્તે ઉપદેશ આપે છે.—

अर्वाग्दशायां दोषाय वैषम्ये साम्यदर्शनम् ।

निरपेक्षमुनीनां तु रागद्वेषकृपाय नत् ॥ ૪૬ ॥

મૂળાર્થ—અર્વાગ્દશાને વિષે વિરમતામાં સમદૃષ્ટિ તે દોષને -

ય છે. પરંતુ નિરોક્ત મુનિજનોને તો તે (સમદષ્ટિ) રાગ અને
નાશને માટે થાય છે. ૪૨.

ટીકા—અવધાર ક્રમ અર્થાત્ દશામાં એટલે સસમ અવસ્થામાં
વિષયના કોપરની એટલે ઇષ્ટ અને અનિષ્ટના ભેદ જ ક્રમ અને નીચ-
ણામાં જ સમદષ્ટિ એટલે સર્વત્ર તુલ્ય વર્તનવડે ભેદનું તે અર્થાત્
મમ પ્રાણીત્વને એક રૂપે જ જોયો અને તે જ પ્રમાણે વર્તવું તે દોષને
કે એટલે ધર્મભ્રષ્ટાદિક અનેક અનર્થની પ્રાપ્તિને માટે થાય છે. પરંતુ
વેદાન્તિક એટલે જ્યવદાગ્ના નિર્વાણની ઇચ્છારહિત મુનિઓને તો તે
કોઈ વિષયના કોપરની સમદષ્ટિ રાગદ્વેષના કષયને માટે—નાશને માટે
થાય છે. ૪૨

કરીને નિરંજનપાત્રના વિશેષ કહે છે.—

રાગદ્વેષકયાદેતિ જ્ઞાની વિષયશૂન્યતામ્ ।

છિદ્યતે મિચતે ચાર્ય હન્યતે વા ન જાતુચિત્ ॥ ૪૩ ॥

મૂલાર્થ—જ્ઞાની રાગદ્વેષના કષયથી વિષયની શૂન્યતા (અભાવ)ને
મે છે. અને તે કદાચિત્ પાત્ર હેદાન્તો હેદાન્તો કે કલ્પાતો નથી. ૪૩.

ટીકા—જ્ઞાનયોગચાળા મુનિ રાગદ્વેષના કષયથી મહાદિક વિષયોની
અભાવ—અભાવને પામે છે. તેથી વિષય શૂન્યતાચાળા જ્ઞાનયોગી કદા-
ચિત્ પાત્ર અતિ તીક્ષ્ણ મહાદિકવડે હેદાન્ત નથી એટલે આત્મધ્યાનના
દેને પામતા નથી. અર્થાત્ કોઈ ભેદ હેદે તોપણ તેના ધ્યાનની ધારા
ખંડ કરીને જ પ્રવર્તે છે તથા તે હેદાન્ત નથી; એટલે મમવડે કોઈ
કે હેદે તોપણ રાગાદિકના પરિણામવડે પરિણતિના ભેદને પામતા
થી. અથવા તે કલ્પાન્ત નથી એટલે ધર્મના ભ્રષ્ટને પામતા નથી. ૪૩.
હવે આઠ શ્લોકે કરીને જ્ઞાનયોગીનું સ્વરૂપ દેખાડે છે.—

અનુસ્મરતિ નાતીતં નૈવ કાંશ્ચલ્યનાગતમ્ ।

શીતોષ્ણમુષ્ણુઃપ્રેષુ સમો માનાપમાનયોઃ ॥ ૪૮ ॥

મૂલાર્થ—જ્ઞાનયોગી અતીત જ્ઞાનનું સ્મરણ કરતા નથી, અનાવનની
જ્ઞા કરતા નથી, તથા શીત ઉષ્ણ, મુષ્ણુ દુઃખ અને આન અપમાનને
તે તુલ્ય જોય છે. ૪૮.

ટીકા—અનુસ્મરતે વિદે સ્મરણ કરનાર જ્ઞાનયોગી અતીત એટલે
અનુસ્મરેષઃ મુષ્ણુ, દુઃખ, દષ્ટ, અને અનિષ્ટ ભેદાદિકનું સ્મરણ
કરતા નથી. તથા અનાવન એટલે પ્રાપ્ત નહીં થયેલા દેવેદના ભેદા-

દિક્ષની ઇચ્છા કરના નથી. તથા ચીત એટલે કિંમિ અથવા શિશર કાગધી ઉત્પન્ન થયેલી ચીતવેદના. ઉપલુ એટલે સંપાપને ઉત્પન્ન કરનાર મૂર્ચનો તાપ વિમેરે, મુખ-પૂજ તથા ઠંદ ભોજ્યાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલ સાતા. દુઃખ-પરીસહ. ઉપસર્ગ વિમેરે સહન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલું કષ્ટ. એટલાને વિષે સમ એટલે તુલ્ય દષ્ટિવાળા હોય છે. તથા માન એટલે ચામદિકે કરેલો ભ્રાંતિસત્કાર અને અપમાન એટલે દુષ્ટ પામર બનેએ કરેલી તર્જના-નિરસકાર. તેને વિષે પણ સમાન એટલે રાચાદિક રડિત તુલ્ય વૃત્તિવાળા હોય છે. આવા મુનિ આશામરૂપી સામાન્યને ભોજનતા છતાં જીલું કાંઈ પણ જ્ઞેના નથી. એ રીતે અર્ધાંથી આઠમા સ્થોકની સાથે સંબંધ બાલુલો. એ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર દરેક સ્થોકને વિષે બાલુલું. ૪૮.

જિતેન્દ્રિયો જિતક્રોધો માનમાયાનુવદ્વૃતઃ ।

લોભસંસ્પર્શરહિતો ઘેદસેદવિવર્જિતઃ ॥ ૪૯ ॥

મુજાર્થ—ઈન્દ્રિયોને અતનાર. ક્રોધને અતનાર. માન અને માયા-વરે ઉપદ્રવ નહીં પામેલો. લોભના સ્પર્શ રડિત તથા વેદના ખેદથી રહીત. ૪૯.

દીકાર્થ—જ્ઞાનવોથી ઓગાદિક ઈન્દ્રિયોને અતનાર એટલે વરા કરનાર. ક્રોધને અતનાર. માન-બળિ વિમેરેનો મર્ચ તથા માયા-સાતા, તેનાવરે પરાભવ નહીં પામેલો. લોભ-મૃજ્યાના સંગેષ રડિત. તથા વેદ એટલે પુરુષવેદ વિમેરેના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલા કામનો અભિલાષ અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલો ખેદ તેનાવરે-તત્કાલ્ય સંપાપવરે રડિત એટલે અભિલાષ રડિત હોય છે. ૪૯.

સંનિરુપ્યાત્મનાત્માનં સ્થિતઃ સ્વકૃતકર્મભિત્ ।

દૃઢપ્રયસોપરતઃ સહજાચારસેવનાત્ ॥ ૫૦ ॥

મુજાર્થ—તથા આત્માને આત્માવરે રૂંધીને રહેલો. પાતે કરેલા કર્મને ભેદનારો અને સદૃજ આચારને સેવનાવરે બગાડારના પ્રયત્નથી નિવૃત્તિ પામેલો. ૫૦.

દીકાર્થ—તથા જ્ઞાનવોથી આત્માવરે એટલે મુક્ત ઉપદોષવરે મનરૂપી આત્માને રૂંધીને એટલે ધિનાના આત્માને વિષે લપ્સ કરીને રહેલો-આત્મસ્વરૂપે અવસ્થિત થયેલો. પાતે રાચાદિકના પરિત્યગથી કરેલ-આત્માને વિષે બેધના સંગેષ કરીને પ્રાપ્ત કરેલા મુખ્યામુખ

વરણીયાદિક કર્મને ભેદનાર તથા હકને વિષે એટલે ઈન્દ્રિય અને મનને રોકવામાં અગાત્કાર તેને વિષે અથવા કદાચક્રને વિષે ઉદ્યમથી નિવૃત્તિ પામેલો થાય છે. શાથી થાય છે? સહજ એટલે સ્વાભાવિક આચારનું એટલે આત્માએ આચરવા યોગ્ય જ્યવહારનું સેવન કરવાથી—એવા પ્રકારનો થાય છે. ૫૦.

લોકસંજ્ઞાવિનિર્મુકો મિથ્યાચારપ્રપચ્છદત્ ।

લહસત્કંડકસ્થાનઃ પરેણ પરમાશ્રિતઃ ॥ ૫૧ ॥

મૂલાર્થ—તથા લોકસંજ્ઞાથી મુક્ત થયેલો, મિથ્યા આચારના વિસ્તારને હરણ (નાશ) કરનારો, કંડકના સ્થાનેને ઉક્તાર પમાડનારો અને ઉત્કૃષ્ટ યોગવટે ઉત્કૃષ્ટ દશાને પામેલો, ૫૧.

ટીકાર્થ—તથા જ્ઞાનયોગી લોક સંજ્ઞાથી મુક્ત થયેલો—સામાન્ય જ્ઞાનોની દેખાદેખીએ કરેલી ભુદ્ધિવટે અત્યંત રહિત થયેલો અર્થાત્ પરમાર્થને જોનાર, મિથ્યા-વિપરીત આચારના-ક્રિયાના પ્રપંચને-વિસ્તારને હરણ કરનાર અર્થાત્ સમગ્ર વિપર્જાસનો ત્યાગ કરનાર, કંડક એટલે અંશુસથી માન કરેલા આકાશ ખંડમાં રહેલા પ્રદેશરાશિના પ્રમાણવાળા સ્થાનેને એટલે સધમના અધ્યવસાયના તરતમપણાથી ઉત્પન્ન થયેલી પરિભ્રુતિને ઉક્તાર કરનાર—વૃદ્ધિ પમાડનાર તથા પ્રકૃષ્ટ યોગે કરીને મહા ઉત્તમગ દશાને પામેલો હોય છે. ૫૧.

શ્રદ્ધાવાનાશ્ચયા યુક્તઃ શસ્ત્રાતીતો હ્યશસ્ત્રવાન્ ।

ગતો દૃષ્ટેષુ નિર્વેદમનિદ્રુતપરાક્રમઃ ॥ ૫૨ ॥

મૂલાર્થ—તથા શ્રદ્ધાવાન, જિનેશ્વરની આશાથી યુક્ત, શસ્ત્રને ઉત્સંપન કરનારો, શસ્ત્ર રહિત, પુરુષિક પદાર્થોને વિષે નિર્વેદને પામેલો અને આત્માના પીર્યને નહીં મોપવનારો, ૫૨.

ટીકાર્થ—તથા જ્ઞાનયોગી શ્રદ્ધાવાન એટલે મોક્ષની અભિજ્ઞાયાવાળો, આશાએ કરીને યુક્ત એટલે જિનેશ્વરની આશાનું આરાધન કરવામાં તત્પર, શસ્ત્રથી અતીત એટલે ભાવધર્મને વિદારણ (નાશ) કરવામાં સમર્થ એવાં અગુભ અધ્યવસાયરૂપ ભાવશસ્ત્રનું અતિક્રમણ કરનાર, અશસ્ત્રવાળો એટલે બાહ્ય અધિકરણનો ત્યાગ કરનાર, દૃષ્ટ એટલે પુરુષિક પદાર્થોને વિષે નિર્વેદને—ઉદાસીનતાને પામેલો અને આત્મવીર્યને નહીં મોપવનારો હોય છે. ૫૨.

નિશ્ચિસદંદો ધ્યાનાગ્નિદમ્ધપાપેન્ધનઘ્રજઃ ।

પ્રતિશ્રોતોઽનુગત્વેન લોકોત્તરચરિત્રમૃત્ ॥ ૫૩ ॥

મૂલાર્થ—તથા દંડને દૂર કરનાર. ધ્યાનરૂપી અગ્નિવટે પાપરૂપી કાષ્ઠસમૂહને દગ્ધ કરનાર અને લોકપ્રવાહની ઉલટા પ્રવાહને અનુસરવાવડે લોકોત્તર ચરિત્રને ધારણ કરનાર. ૫૩.

ટીકાર્થ—તથા જ્ઞાનચોગી અન્યના પ્રાપ્તિને હરણ કરનાર અને આત્માના ધર્મરૂપ સ્તંભને હરણ કરનાર એવા માનવચત્ર અને કાયાથી ઉત્પન્ન થયેલા આરંભરૂપ દંડને દૂર કરનાર. ધર્મધ્યાન અથવા મુકલ-ધ્યાનરૂપી અગ્નિવટે પાપરૂપી-અશુભ કર્મરૂપી કાષ્ઠના સમૂહને બાળી નાખનાર અને લોકપ્રવાહની અપેક્ષાએ તેનાથી પ્રતિકુળ (ઉલટા) ગમન કરનારા પ્રવાહને અનુસરવાવડે કરીને લોકોત્તર એટલે અલૌકિક ચરિત્રને-સારા ધ્યાન આદિ લીલાના અનુષ્ઠાનને ધારણ કરનાર હોય છે. ૫૩.

લઘ્યાન્ કામાન્ ઘહ્નિકુર્ધન્નકુર્વન્ બહુરૂપતામ્ ।

સ્ફારીકુર્વન્ પરં ચધુરપરં ચ નિમીલયન્ ॥ ૫૪ ॥

મૂલાર્થ—પ્રાપ્ત થયેલા કામોને-ભોગોને દૂર કરતો. બહુરૂપીપણાને નર્હી કરતો. ઉત્કૃષ્ટ ચક્રને ચિકરવર કરતો અને અન્ય નેત્રને બંધ કરતો. ૫૪.

ટીકાર્થ—જ્ઞાનચોગી પ્રાપ્ત થયેલા કામોને એટલે દંષ્ટભોગોને મનરૂપી મુહુર્માંથી દૂર કરતો. ઘણાં રૂપોને એટલે આકારને નર્હી કરનાર અર્થાત્ ફાલુમાં મૌનચાળો. ફાલુમાં ધ્યાનચાળો. ફાલુમાં રાગચાળો. ફાલુમાં રાગવિનાનો દલ્લાદિક વિચિત્ર વેજને નર્હી કરતો એટલે તજતો, પર એટલે જ્ઞાનરૂપી પ્રધાન એવા ચક્રને નિર્મળપણાએ કરીને ચિકરવર કરતો અને બીજા ચર્મનેત્રને અથવા અજ્ઞાનને બંધ કરતો એટલે ધ્યાનમાં લીન થવા માટે તેનો સંકોચ કરતો અર્થાત્ અજ્ઞાનનો નાશ કરનારો હોય છે. ૫૪.

પદ્યન્તન્તર્ગતાન્ ભાવાન્ પૂર્ણભાવમુપાગતઃ ।

બુજ્ઞાનોઽપ્યાત્મસાધ્યામ્યમચિદ્દં ન પદ્યતિ ॥ ૫૫ ॥

મૂલાર્થ—આત્માની અંદર રહેલા પદાર્થોને ભેતો, પૂર્ણ ભાવને પ્રાપ્ત થયેલો અને અધ્યાત્મરૂપી સામાન્યને ભોજવતો જ્ઞાની બીજું કંઈ પણ ભેતો નથી. ૫૫.

ટીકાર્થ—આત્માને વિષે રહેલા ભાવોને એટલે ઉત્પાદ વિગેરે વિવિધ પદાર્થોને અથવા જ્ઞાનાદિક 'બુદ્ધિના જૂઝિના અંશે'ને ભેતો, પૂર્ણભાવને એટલે સમગ્ર દેહના સમાપ્તપણાને પ્રાપ્ત થયેલો તથા

અધ્યાત્મરૂપી એટલે આત્માની સંપત્તિરૂપી સામાન્યને એટલે ઉત્કૃષ્ટ એમયેને ભોગવતો-આવા પ્રકારનો જ્ઞાની પુરૂષ અવરોધ રહેલું એટલે ઉપર કલાથી બાકી રહેલું બીજું કંઈ પણ કાર્ય જોતો નથી. કારણે જોતાના કાર્યમાં અપ્રયોજક હોવાથી બાકીનું સર્વ પ્રયોજન રહિત છે. આ આઠ રસોકમાં કહેલા લક્ષણવાળો પુરૂષ જ્ઞાનયોગી કહેવાય છે. ૫૫.

જ્ઞાનયોગની સ્તુતિ-પ્રસંસા કરે છે.—

શ્રેષ્ઠો હિ જ્ઞાનયોગોડયમધ્યાત્મન્યેવ યજ્ઞગૌ ।

બન્ધપ્રમોક્ષં ભગવાન્ લોકસારે સુનિશ્ચિતમ્ ॥ ૫૬ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—અધ્યાત્મને વિષે આ જ્ઞાનયોગ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે ભગવાને લોકસારને વિષે અત્યંત નિશ્ચિત એવા બંધના મોક્ષને કહેલો છે. ૫૬.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મ માર્ગની સિદ્ધિને વિષે આ પૂર્વે કહેલો જ્ઞાન-યોગ એટલે જ્ઞાનરૂપ મોક્ષનો ઉપાય અત્યંત (સૌથી) શ્રેષ્ઠ-પ્રસાર્ય છે. કારણ કે ભગવાન શ્રીવર્ધમાન સ્વામીએ લોકસાર નામના પહેલા અંગના પાંચમા અધ્યયનને વિષે અત્યંત નિર્ધાર કરેલા બંધમોક્ષને એટલે કર્મના બંધનથી મુક્ત થવાને કહેલું છે. ૫૬.

લોકસારને વિષે જે કશું છે, તેજ અત્રે દેખાડે છે.—

ઉપયોગૈકસારત્વાદાશ્વસંમોહવોધતઃ ।

મોક્ષાસેર્યુગ્યતે ચૈતસથા ચોક્તં પરૈરપિ ॥ ૫૭ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—ઉપયોગરૂપી અદ્વિતીય પ્રધાન હોવાથી, મોહ રહિત શીઘ્ર બોધકારક હોવાથી અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવનાર હોવાથી આ અધ્યાત્મ મુક્ત છે. તે વિષે અન્યદર્શનીઓએ પણ કશું છે. ૫૭.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મરૂપ સાધન ઉપયોગરૂપી એટલે હજી સાધ્યને વિષે મનની એકાગ્રતારૂપી અદ્વિતીય પ્રધાન-મુખ્ય હોવાથી, શીઘ્રપણે જ્ઞાંતિ રહિત બોધકારક હોવાથી, તથા તેનાવડે મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી આ પૂર્વે કહેલું અધ્યાત્મ ઘટે છે એટલે યુક્તિ મુક્ત છે-યોગ્ય છે. અર્થાત્ મોક્ષના સાધનોને વિષે જ્ઞાનયોગનીજ મુખ્યતા છે. આ વિષે વ્યારસ વિગેરે અન્ય દર્શનીઓએ પણ કશું છે. ૫૭.

જે કશું છે તેજ કહે છે.—

તપસ્વિમ્યોડધિકો યોગી જ્ઞાનિમ્યોડપ્યધિકો મતઃ ।

કર્મિમ્યધ્યાધિકો યોગી તસ્માદ્યોગી મવાર્જુન ॥ ૫૮ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—યોગી તપસ્વીથી અધિક છે. પરંતોયથી પણ અધિક

માનેલો છે તથા ક્રિયાકાંદ કરનારાઓ તરીકે પણ યોગી અનિષ્ઠ છે, તેથી કરીને તે અર્જુન ! તું યોગી થા. ૫૮.

ટીકાર્થ—હે અર્જુન ! યોગી એટલે જ્ઞાનયોગવાળો પુરુષ માયો-પચામ્બારિક તપસ્યા કરનારાઓમાંથી અનિષ્ઠ-એષ છે. તથા જ્ઞાની એટલે જે વિગેરે જ્ઞાનોને જાનનારમાંથી પણ અનિષ્ઠ માનેલા-અત્યંત પ્રધાન-પામે કહેલો છે. તથા કન્યા એટલે જેમાં કદેલી ક્રિયાઓને કરનારા તરીકે પણ યોગી એષ છે કારણકે નિવૃત્તિમાં જ તપસ છે. તેથી કરીને એટલે પૂર્વોક્ત મુનેને પ્રાપ્ત કરનાર દેવતાથી તે પાંડવોને વિષે એષ અર્જુન ! તું યોગી એટલે જ્ઞાનયોગ વાળો થા. ૫૮

આ જ્ઞાનયોગની જ એવતા કહે છે.—

સમાપચિરિહ વ્યવત્તમાત્મનઃ પરમાત્મનિ ।

અભેદોપાસનારૂપસતઃ શ્રેષ્ઠતરો હ્યયમ્ ॥ ૫૯ ॥

મુકાર્થ—આ જ્ઞાનયોગમાં વર્તતા આત્માને પરમાત્માને વિષે સ્પષ્ટ રીતે એકતાની પ્રાપ્તિ થશે. તેથી આ અભેદ ઉપાસનારૂપ જ્ઞાનયોગ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. ૫૯.

ટીકાર્થ—આ જ્ઞાનયોગને વિષે વર્તતા પ્રાણીને પરમાત્માને વિષે એટલે પરિપૂર્ણ બ્રહ્મને વિષે સમાપત્તિ એટલે અત્યંત ધ્યાતા અને વિષયના અભેદ કરીને એકપાનાની પ્રાપ્તિ થશે. તેથી કરીને આ અભેદ ઉપાસના-રૂપ એટલે જેને વિષે ધ્યાતાના આત્મા તથા પરમાત્મા કોઈ પણ વિશેષ નથી એવી દેવની આરાધનારૂપ જ્ઞાનયોગ બીજા સર્વ યોગ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. ૫૯.

એ જ વિષયની પ્રુષ્ટિ કરે છે:—

ઉપાસના ભાગવતી સર્વેભ્યોઽપિ ગરીયસી ।

મહાપાપક્ષયંકરી તથા શ્લોકં પરૈરપિ ॥ ૬૦ ॥

મુકાર્થ—જનવાનની ઉપાસના સર્વે મઠી પણ મોટી છે, તથા મહા પાપનો દાબ કરનારી છે. તે વિષે બીજાઓએ પણ કહ્યું છે. ૬૦.

ટીકાર્થ—જનવાનની એટલે પરમાત્માની ઉપાસના-સેવા સર્વે તપ-સ્વાદિક યોગો કરતાં પણ અત્યંત મોટી છે. તે પછી ક્રિયાયોગ કરતાં મોટી દેવ તેમાં તે મું કહેવું? કારણ કે તે સેવા સર્વે યોગોથી સાધ્ય એવા માણતું સાધન છે. તથા તે જનવાનની સેવા મોટાં પાપોનો નાશ કરનારી છે. તે વિષે બીજા-સાંખ્ય વિગેરેએ પણ કહ્યું છે. ૬૦.

અધ્યાત્મરૂપી એટલે આત્માની સંપત્તિરૂપી સામાન્યને એટલે ઉત્કૃષ્ટ
એશ્વર્યને ભોગવતો-આવા પ્રકારનો જ્ઞાની પુરૂષ અવશેષ રહેજું એટલે
ઉપર કલાથી બાકી રહેજું બીજું કંઈ પણ કાર્ય નેતો નથી. કારણકે
પોતાના કાર્યમાં અપ્રયોજક હોવાથી બાકીનું સર્વ પ્રયોજન રહિત છે.
આ આઠ રસોકમાં કહેલા લક્ષણવાળો પુરૂષ જ્ઞાનયોગી કહેવાય છે. ૫૫.

જ્ઞાનયોગની સ્તુતિ-પ્રસંસા કરે છે.—

શ્રેષ્ઠો હિ જ્ઞાનયોગોડયમધ્યાત્મન્યેય યજ્ઞગૌ ।

બંધપ્રમોક્ષં ભગવાન્ લોકસારે સુનિશ્ચિતમ્ ॥ ૫૬ ॥

મૂળાર્થ—અધ્યાત્મને વિષે આ જ્ઞાનયોગ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે
ભગવાને લોકસારને વિષે અત્યંત નિશ્ચિત એવા બંધના મોક્ષને કહેલો છે. ૫૬.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મ માર્ગની સિદ્ધિને વિષે આ પૂર્વે કહેલો જ્ઞાન-
યોગ એટલે જ્ઞાનરૂપ મોક્ષનો ઉપાય અત્યંત (સૌથી) શ્રેષ્ઠ-પ્રસન્ન છે.
કારણ કે ભગવાન શ્રીવધ્ધમાન સ્વામીએ લોકસાર નામના પહેલા અંગના
પાંચમા અધ્યયનને વિષે અત્યંત નિર્ધાર કરેલા બંધમોક્ષને એટલે કર્મના
બંધનથી મુક્ત થવાને કહેજું છે. ૫૬.

લોકસારને વિષે જે કશું છે, તેજ અત્રે દેખાડે છે.—

ઉપયોગૈકસારત્વાદાશ્વસંમોહબોધતઃ ।

મોક્ષાસેયુર્ન્યતે ચૈતત્તથા ચોક્તં પરૈરપિ ॥ ૫૭ ॥

મૂળાર્થ—ઉપયોગરૂપી અદ્વિતીય પ્રધાન હોવાથી, મોક્ષ રહિત
શીઘ્ર બોધકારક હોવાથી અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવનાર હોવાથી આ
અધ્યાત્મ મુક્ત છે. તે વિષે અન્યદર્શનીઓએ પણ કશું છે. ૫૭.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મરૂપ સાધન ઉપયોગરૂપી એટલે ઈષ્ટ સાધન
વિષે મનની એકાગ્રતારૂપી અદ્વિતીય પ્રધાન-મુખ્ય હોવાથી, શીઘ્રપણે
પ્રાપ્તિ રહિત બોધકારક હોવાથી, તથા તેનાવડે મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ થતી
હોવાથી આ પૂર્વે કહેજું અધ્યાત્મ ઘટે છે એટલે મુક્તિ મુક્ત છે-યોગ્ય
છે. અર્થાત્ મોક્ષના સાધનોને વિષે જ્ઞાનયોગની જ મુખ્યતા છે. આ
વિષે બાસ વિગેરે અન્ય દર્શનીઓએ પણ કશું છે. ૫૭.

જે કશું છે તેજ કહે છે.—

તપસ્વિમ્યોડધિકો યોગી જ્ઞાનિમ્યોડપ્યધિકો મતઃ ।

કર્મિમ્યશ્ચાધિકો યોગી તસ્માદ્યોગી મવાર્જુન ॥ ૫૮ ॥

મૂળાર્થ—યોગી તપસ્વીયથી અધિક છે. પરિતોષથી પણ અધિક

માનેલો છે. તથા ક્રિયાકાંડ કરનારાઓ થકી પણ યોગી અધિક છે, તેથી કરીને હે અર્જુન ! તું યોગી થા. ૫૮.

ટીકાર્થ—હે અર્જુન ! યોગી એટલે જ્ઞાનયોગવાળો પુરુષ માસો-પવાસાદિક તપસ્યા કરનારાઓથકી અધિક-શ્રેષ્ઠ છે. તથા જ્ઞાની એટલે વેદ વિગેરે સાસ્રોને બળનારથકી પણ અધિક માનેલો-અત્યંત પ્રધાન-પણે કહેલો છે, તથા કર્મક એટલે વેદમાં કહેલી ક્રિયાઓને કરનારા થકી પણ યોગી શ્રેષ્ઠ છે કારણકે નિવૃત્તિમાં જ તત્પર છે. તેથી કરીને એટલે પૂર્વોક્ત શુભોને પ્રાપ્ત કરનાર હોવાથી હે પાંડવોને વિષે શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! તું યોગી એટલે જ્ઞાનયોગ વાળો થા. ૫૮

આ જ્ઞાનયોગની જ શ્રેષ્ઠતા કહે છે.—

સમાપત્તિરિહ વ્યક્તમાત્મનઃ પરમાત્મનિ ।

અભેદોપાસનારૂપસ્તતઃ શ્રેષ્ઠતરો હ્યયમ્ ॥ ૫૯ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—આ જ્ઞાનયોગમાં વર્તતા આત્માને પરમાત્માને વિષે સ્પષ્ટ રીતે એકતાની પ્રાપ્તિ થશે, તેથી આ અબેદ ઉપાસનારૂપ જ્ઞાનયોગ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. ૫૯.

ટીકાર્થ—આ જ્ઞાનયોગને વિષે વર્તતા પ્રાણીને પરમાત્માને વિષે એટલે પરિપૂર્ણ પ્રથમે વિષે સમાપત્તિ એટલે અત્યંત ધ્યાતા અને ધ્યેયના અબેદ કરીને એકપણાની પ્રાપ્તિ થશે. તેથી કરીને આ અબેદ ઉપાસના-રૂપ એટલે જેને વિષે ધ્યાતાના આત્મા તથા પરમાત્મા કાંઈ પણ વિશેષ નથી એવી દેવની આરાધનારૂપ જ્ઞાનયોગ બીજા સર્વ યોગ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. ૫૯.

એ જ વિષયની પુષ્ટિ કરે છે:—

ઉપાસના ભાગવતી સર્વેભ્યોઽપિ ગરીયસી ।

મહાપાપહર્ત્રી તથા શ્વોકં વરૈરપિ ॥ ૬૦ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—ભગવાનની ઉપાસના સર્વ થકી પણ મોટી છે, તથા મહા પાપનો હાથ કરનારી છે. તે વિષે બીજાઓએ પણ કહ્યું છે. ૬૦.

ટીકાર્થ—ભગવાનની એટલે પરમાત્માની ઉપાસના-સેવા સર્વ તપ-સ્થાદિક યોગો કરતાં પણ અત્યંત મોટી છે. તો પછી ક્રિયાયોગ કરતાં મોટી હોય તેમાં તો શું કહેવું ? કારણ કે તે સેવા સર્વ યોગોથી સાધ્ય એવા મોક્ષનું સાધન છે. તથા તે ભગવાનની સેવા મોટાં પાપોનો નાશ કરનારી છે. તે વિષે બીજા-સાંખ્ય વિગેરેએ પણ કહ્યું છે. ૬૦.

અધ્યાત્મરૂપી એટલે આત્માની સંપત્તિરૂપી સામ્રાજ્યને એટલે ઉત્કૃષ્ટ ઐશ્વર્યને બોગવતો-આવા પ્રકારનો જ્ઞાની પુરૂષ અવશેષ રહેલું એટલે ઉપર કલાથી બાકી રહેલું બીજું કાંઈ પણ કાર્ય એતો નથી. કારણકે પોતાના કાર્યમાં અપ્રયોજક હોવાથી બાકીનું સર્વ પ્રયોજન રહિત છે. આ આક રસોકમાં કહેલા લક્ષણવાળો પુરૂષ જ્ઞાનયોગી કહેવાય છે. ૫૫. જ્ઞાનયોગની સ્તુતિ-પ્રશંસા કરે છે.—

શ્રેષ્ઠો હિ જ્ઞાનયોગોઽયમધ્યાત્મન્યેય યજ્ઞગૌ ।

ઘન્ધપ્રમોક્ષં ભગવાન્ લોકસારે સુનિશ્ચિતમ્ ॥ ૫૬ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—અધ્યાત્મને વિષે આ જ્ઞાનયોગ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે ભગવાને લોકસારને વિષે અત્યંત નિશ્ચિત એવા બંધના મોક્ષને કહેલો છે. ૫૬.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મ માર્ગની સિદ્ધિને વિષે આ પૂર્વે કહેલો જ્ઞાનયોગ એટલે જ્ઞાનરૂપ મોક્ષનો ઉપાય અત્યંત (સૌથી) શ્રેષ્ઠ-પ્રશસ્ત છે. કારણ કે ભગવાન શ્રીવર્ધમાન સ્વામીએ લોકસાર નામના પહેલા અંકના પાંચમા અધ્યયનને વિષે અત્યંત નિર્ધાર કરેલા બંધમોક્ષને એટલે કર્મના બંધનયકી મુક્ત થવાને કહેલું છે. ૫૬.

લોકસારને વિષે જે કશું છે, તેજ અત્રે દેખાડે છે.—

ઉપયોગૈકસારસ્વાદાશ્વસંમોહવોધતઃ ।

મોક્ષાસેર્યુજ્યતે ચૈતત્તથા ચોક્ષં પરૈરપિ ॥ ૫૭ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—ઉપયોગરૂપી અદ્વિતીય પ્રધાન હોવાથી, મોહ રહિત શીઘ્ર બોધકારક હોવાથી અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવનાર હોવાથી આ અધ્યાત્મ યુક્ત છે. તે વિષે અન્યદર્શનીઓએ પણ કશું છે. ૫૭.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મરૂપ સાધન ઉપયોગરૂપી એટલે ઈષ્ટ સાધનને વિષે મનની એકાગ્રતારૂપી અદ્વિતીય પ્રધાન-મુખ્ય હોવાથી, શીઘ્રપણે પ્રાપ્તિ રહિત બોધકારક હોવાથી, તથા તેનાવડે મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી આ પૂર્વે કહેલું અધ્યાત્મ ઘટે છે એટલે યુક્ત યુક્ત છે-પોત્ત છે. અર્થાત્ મોક્ષના સાધનને વિષે જ્ઞાનયોગનીજ મુખ્યતા છે. આ વિષે બીસ વિગેરે અન્ય દર્શનીઓએ પણ કશું છે. ૫૭.

જે કશું છે તેજ કહે છે.—

તપસ્વિમ્યોઽધિકો યોગી જ્ઞાનિમ્યોઽપ્યધિકો મતઃ ।

કર્મિમ્યધ્યાધિકો યોગી તસ્માદ્યોગી મવાર્જુન ॥ ૫૮ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—યોગી તપસ્વીથકી અધિક છે. પંડિતોથકી પણ અધિક

માનેતા છે. તથા ક્રિષ્નાકાંડે કમલગમ્ભા પછી પણ ચોટી અલિંગ છે, તેથી કરીને તે અનુન ! તું ચોટી થા. ૫૮.

ટીકાર્થ—તે અનુન ! ચોટી એટલે જ્ઞાનપોતવાળો પુરુષ આત્મા-પ્રવાસારિક તપસ્યા કરનારાત્યાગી અલિંગ-એટલે છે તથા જ્ઞાની એટલે એટલે વિનેદે જ્ઞાનને ભવનદારશયી પણ અલિંગ માનેતા-અનન પ્રધાન-પણે કહેતા છે. તથા કૃષ્ણ એટલે એટલા કહેલી ક્રિષ્નાને કરનારા યજ્ઞી પણ ચોટી એટલે જ્ઞાનપુરે નિવૃત્તિમાં જ તપસ્ય છે. તેથી કરીને એટલે પુરોહિત ધુમિને પ્રાપ્ત કરનાર દોષથી તે પાટોને વિરે એટલે અનુન ! તું ચોટી એટલે જ્ઞાનપોત વાળો થા. ૫૮

આ જ્ઞાનપોતની જ એજના કહે છે.—

સમાપત્તિરિદ્ધ દયણમાત્મનઃ પરમાત્મનિ ।

ગમ્ભેદોપામનારૂપસતતઃ શ્રેષ્ઠતરો દાયન્ ॥ ૫૯ ॥

મુસાર્થ—આ જ્ઞાનપોતમા જતેતા આત્માને પરમાત્માને વિષે સ્પષ્ટ રીતે એકતાની પ્રાપ્તિ થશે. તેથી આ અભેદ ઉપાસનારૂપ જ્ઞાનપોત સંધી એટલે છે. ૫૯

ટીકાર્થ—આ જ્ઞાનપોતને વિષે જતેતા પ્રાણીને પરમાત્માને વિષે એટલે પરિપૂર્ણ અભેદે વિષે સમાપત્તિ એટલે અત્યંત ધ્યાના અને રસના અભેદે કરીને એકપણની પ્રાપ્તિ થશે. તેથી કરીને આ અભેદ ઉપાસનારૂપ એટલે જેને વિષે ધ્યાનના આત્મા તથા પરમાત્મા કાંઈ પણ વિરોધ નથી એવી દેવની આરાધનારૂપ જ્ઞાનપોત બીજા સર્વે સેવ્ય કરતાં એટલે છે. ૫૯.

એ જ વિષયની પુષ્ટિ કહે છે:—

ઉપાસના ભાગ્યવતી સર્વેભ્યોઽપિ ગરીયસી ।

મહાપાપક્ષયંકારી તથા શોકં પરંરપિ ॥ ૬૦ ॥

મુસાર્થ—મનવાનની ઉપાસના સર્વે થઈ પણ મોટી છે. તથા મહા પાપનો શય કરનારી છે. તે વિષે બીજાઓએ પણ કશું છે. ૬૦.

ટીકાર્થ—મનવાનની એટલે પરમાત્માની ઉપાસના-સેવા સર્વે તપ-સ્વાદિક યોગો કરતાં પણ અત્યંત મોટી છે. તો પછી ક્રિષ્ણોત્ત કરતાં મોટી દોષ તેમાં તો શું કહેવું ? કારણ કે તે સેવા સર્વે યોગોથી સાધ્ય એવા મોક્ષનું સ્થપન છે. તથા તે ભગવાનની સેવા મોટાં પાપોનો નાશ કરનારી છે. તે વિષે બીજા-સાંખ્ય વિશેષે પણ કશું છે. ૬૦.

તેઓએ જે કશું છે, તે કહે છે.-

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ગતેનાન્તરાત્મના ।

શ્રદ્ધાવાન્ ભજતે યો માં સ મે યુક્તમો મતઃ ॥ ૬૧ ॥

મુજાર્થ—સર્વે યોગીઓમાં જે શ્રદ્ધાવાન ભારામાં રહેલા અંતરાત્માએ કરીને મને ભજે છે, તેને મેં અત્યંત યોગ્ય માન્યો છે. ૬૧.

ટીકાર્થ—સમગ્ર યોગીઓના મધ્યમાં એટલે પરબ્રહ્મના ઉપાસને સેવનારાઓમાં જે શ્રદ્ધાવાન એટલે મોક્ષેચ્છુ મને પામેલા અંતરાત્માએ કરીને મને આત્મરૂપ ભજે છે-સેવે છે, તેને મેં અત્યંત યોગ્ય માન્યો છે-કહ્યો છે. ૬૧.

હવે છ રસોક્તિએ ઉપાસનાનું વર્ણન કરે છે.-

૭. ઉપાસૈ જ્ઞાનવાન્ દેવં યો નિરજ્જનમવ્યયમ્ ।

સ તુ તન્મયતાં યાતિ ધ્યાનનિર્ઘૂત કલ્મષઃ ॥ ૬૨ ॥

મુજાર્થ—જે જ્ઞાની પુરૂષ નિરંજન અને અવ્યય (નાશરહિત) દેવની ઉપાસના કરે છે, તે ધ્યાનવડે પાપનો નાશ કરીને તે દેવમય-દેવસ્વરૂપ થાય છે. ૬૨.

ટીકાર્થ—જે મુમુક્ષુ જ્ઞાની એટલે શુદ્ધ જ્ઞાનયોગવડે યુક્ત છતો નિરંજન એટલે સમગ્ર કર્મલેપ રહિત અને અવ્યય એટલે વિનાશ રહિત એવા દેવને એટલે પરમ જ્ઞાનના વિશાસે કરીને વિશ્વાસ કરનાર પરમાત્માની ઉપાસના-આરાધના કરે છે, તે ઉત્તમ પુરૂષ ધર્મધ્યાનાદિકે કરીને કલ્મષનો એટલે પાપકર્મના અણુસમૂહનો અત્યંત નાશ કરીને એટલે શુદ્ધ પ્રદેશચક્રી તેને બૂદા કરીને તન્મયપણાને પામે છે એટલે નિરંજન અવ્યય દેવરૂપ થાય છે. ૬૨.

વિશેષમપ્યજાનાનો યઃ કુમ્ભહવિવર્જિતઃ ।

સર્વજ્ઞં સેવતે સોઽપિ સામાન્યયોગમાસ્યિતઃ ॥ ૬૩ ॥

મુજાર્થ—વિશેષને નહીં બાળુતા છતાં પણ કદામદે કરીને રહિત એવો જે પુરૂષ સર્વજ્ઞની સેવા કરે છે, તે પણ સામાન્ય યોગને આશ્રય કરેલો છે. ૬૩.

ટીકાર્થ—જે મુમુક્ષુ તથાગ્રહારના હવોપસમ અને બુદ્ધિની પડતાના અભાવને લીધે સર્વજ્ઞના વિશેષને એટલે અમુક વ્યક્તિ સર્વજ્ઞ છે એવો નિશ્ચય કરેવારૂપ એકને સારી રીતે બાળુતો ન હોય તોપણ તે કદામદથી રહિત થઈને સામાન્ય સર્વજ્ઞને એટલે સમગ્ર સર્વજ્ઞ,

આદર. રૂપી. અરૂપી. દૂર રહેલા તથા નજીક રહેલા પદાર્થ સમૂહને જાણનાર સર્વદર્શી પરમાત્માને જેવે છે એટલે ભેદ કરીને નહીં જાણતા છતાં પણ “જે સર્વત્ત અને નિરજન છે. તેજ મારે પૂજ્ય અને ધ્યેય હો.” એમ ધારીને ભજે છે. તે પણ એટલે આ પ્રકારે વિશેષને ન જાણનારો પણ સામાન્ય રોગને એટલે પરબ્રહ્મની આરાધનાના સામાન્ય ક્રિયાને આમિત થયેલો છે એમ જાણવું. ૬૩.

સામાન્ય રોગનેજ જતાવે છે.—

સર્વજ્ઞો મુલ્ય એકસ્તત્ત્વતિપતિષ્ઠ યાવતાન્ ।

સર્વેડપિ તે તમાપક્ષા મુલ્યં સામાન્યતો વુધાઃ ॥ ૬૪ ॥

મુક્તાર્થ—સર્વજ્ઞ મુખ્ય છે. એકજ છે અને એટલા ભગવાને તેના પર ભક્તિભાવ છે, તે સર્વે પરિતો સામાન્યથી મુખ્યપણે તે સર્વજ્ઞનેજ પામેલા છે. ૬૪.

ટીકા—પૂર્વે કહેલા સર્વજ્ઞ મુખ્ય છે એટલે મારે આરાધન કરવામાં તે પ્રધાન છે. તે એકજ છે એટલે મહાદેવરૂપ. વિષ્ણુરૂપ અથવા જિનરૂપ હો. પણ પરમાર્થ રીતે સર્વજ્ઞ એકજ છે કારણ કે આપણુ રહિત જે દોષ તેને આધારનો ભેદ (ભિન્નતા) કારણ નથી. બગી એટલા ભગવાને તે સર્વજ્ઞને વિષે ભક્તિભાવ છે. તે સર્વે સર્વજ્ઞના ભક્તોરૂપ પરિતો સામાન્ય થકી એટલે વિશેષ જાણીની પ્રાપ્તિ (જ્ઞાન) ના અભાવથી મુખ્ય—તેથી એક એવા તે સર્વજ્ઞને પામેલા છે. ૬૪.

હવે તેઓ વિશેષના આશ્રયવાળા છે. તેઓને જે પ્રાપ્ત થાય છે, તે કહે છે.—

ન જ્ઞાયતે વિશેષસ્તુ સર્વપાડસર્વદર્શિભિઃ ।

અતો ન તે તમાપક્ષા વિશિષ્ટ મુચિ કેવલ ॥ ૬૫ ॥

મુક્તાર્થ—અસર્વજ્ઞો સર્વજ્ઞ વિશેષને જાણતા નથી. તેથી કેટલાએક આત્માઓ પૃથ્વીપરના કોઈ પણ દેવને વિશેષે કરીને સર્વજ્ઞ તરીકે માને છે, પરંતુ તેઓ ખરા સર્વજ્ઞને પામેલા નથી. ૬૫.

ટીકા—તેઓ સર્વ વિશેષ પદાર્થને જ્ઞેયતા-જાણનારા નથી તેવા અસર્વજ્ઞોએ વિશેષ એટલે વસ્તુનો જાણી જાણી પ્રત્યે રહેલો નિષ્કારૂપ ભેદ જાણતો નથી (તેઓ ખરા સર્વજ્ઞને જાણી શકતા નથી) તેથી કરીને તેવા કેટલાએક વાલીઓ પૃથ્વીપરના કોઈ પણ દેવનો અથવા પુરુષનો વિશેષ એટલે ભેદ કરીને તેમને મર્જિત અને સર્વદર્શીપણે ભૂદા પાડીને તેને વિષે સર્વજ્ઞપણું આશ્રયવાળા થાય

છે. તેઓ ખરા સંતોને પામનારા એટલે તેઓ સ્વીકાર કરનારા નથી.
નથી. અર્થાત્ કદામનમાં તત્પર એવા તેઓ યોગરહિત થાય છે. ૧૫

સંતોની સેવાએ કરીને મર્ત યોગીઓ કલેવાય છે, તે ખતાર છે.—

મર્તેશમતિવચ્યંસાત્તુલ્યતા સર્વયોગિનામ્ ।

દૂરામદ્નાદિભેદસ્તુ તદ્મૂલ્યત્વં નિહન્તિ ન ॥ ૧૬ ॥

મૂળાર્થ—સર્વે યોગીઓની મર્તોત્તની સેવારૂપ અસાધી તુલ્યતા છે.
પરંતુ દૂર અને આગમ (સમીપ) ઇત્યાદિક ભેદ તેના મૂલ્યકાળુને
જાનુઆ નથી. ૧૬.

દીકાથ મર્ત એટલે જમન્ય. મધ્યમ અને ઉત્તમ બેદવાળા
યોગીઓનાં એટલે પદ્મસના કેવાપને મેવનારા જનોની મર્તોત્તની
જાવાના અસાધી એટલે પારંગત પ્રકારૂપ કેવાળીની ભક્તિ-આરાધનારૂપ
અસાધીઓ વિભાજી અપાત મોક્ષની આરાધનાના પ્રકારથી તુલ્યતા-
સમાનતા એટલે અકલેવતા છે. પરંતુ દૂર એટલે પુરવજ પરાવજ આદિ
વિરક્તિ કરીને માદ્ગતથી પામવા હવું ત્યાં આગમ એટલે યોગ
કામનાજ ન્યાય સમજાવવું ત્યાં આદિ મોક્ષને સ્વીકાર મમકિનીયજી,
માનાનુભવી હવું, આ રીતે કલે એ એટલે મોક્ષના આધનની
નિમ્નતા છે, તે મર્તોત્તના મર્તોત્તના જાનુતી નથી, અર્થાત્ તે “દૂર
આગમ એ મોક્ષના આ રીતે અથ કરતા જિન મર્તોત્તી ધ્યાન અને
જિવાઈતના પ્રવચના વચનના અને જોડેન સ્વિચાળા મર્તોત્તના મેવજને
મોક્ષપ્રાપ્તિ મળવાજ નમરે છે અને જોડેના નિરાધને કલેમ, દિગ્ધિ
જાજ, અપાત પાત હયાદિ અનુકૂળના પ્રવચના પ્રવર્તવા, અન્ય દર્શ-
નના રહેવા જોડેન કાવચાળા મર્તોત્તના મર્તોત્ત મોક્ષની પ્રાપ્તિ વિર-
કતે મર્તોત્ત છે, આ પ્રકારના જે જાદ છે તે મર્તોત્તના મેવકાળુને
જાનુતી નથી-તેનું નિવારવું કળે નથી. અપાત તે પાત મર્તોત્તના
મેવકાળ કલેવાય છે. ૧૬.

માટે મર્તોત્ત એવ છે, તે કલે છે.—

માધ્યમ્યમત્વેધ્યેવ દેવતાનિગમ્ય દ્વિ ।

મેવા મર્તેત્તેરિષ્ટા કાન્તાતોનોઽપિ યક્ષર્ગા ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—માધ્યમ્યમત્વેધ્યેવ દેવતા અર્થમર્તોત્ત મેવા
અને મર્તોત્ત દેવતા છે. તે રીતે કાવચીન નામના આગમ પાત
કલે છે. ૧૭.

ટીકાર્થ—મારુત કે એટલે પૂર્વ કહેવા દેનુપછી દેવનાના અતિ-
શયનું એટલે મહત્ત્વ દોષથી રહિત દેવાને ક્ષીણે સર્વ કરતાં અધિકષ-
તાનું આશ્વસ્થપણું અપક્ષપાતીપણું અર્થાત તત્ત્વમાલીપણું તેનું અવલગન
કરીનેજ મર્મ તત્ત્વદિષ્ટાગ્રા પાંડિત્યે સર્વજની એવા-આશયના ઉપદેશી-
માનેલી છે. તેને માટે કાષ્ઠાનીત નામના કોઈ પ્રસિદ્ધ મંથકારે પણ
કહ્યું છે. ૧૭.

તે ૧૭ છે. તેજ કહે છે.—

અન્યેદામપ્યયં માર્ગો મુક્તાવિષાદિવાદિનામ્ ।

અભિધાનાદિભેદેન તત્ત્વનીત્યા વ્યવસિતઃ ॥ ૬૮ ॥

મજાર્થ—બીજાપણુ મુક્તવાદી. અવિધાવાદી વિભેદેના પણ આ
માર્ગ નામ વિભેદેના બેદથી તત્ત્વનીતિવડે રહેલો છે. ૬૮.

ટીકાર્થ—મુક્ત એટલે કર્મભયથી રહિત એવા આત્માને સર્વજ
માનનાર તથા અવિધાવડે-માયાવડે નહીં વેપાવેલા આત્માને સર્વજ
માનનાર તથા બીજા પણ કેટલાક વાદીઓના આ દેખાડેલો માર્ગ નામ,
મજા વિભેદેના બેદથી પણ પરમાર્થ રીતે બચરસા પામેલો છે એટલે
સર્વજને વિષે સ્થાપન કરેલો છે. ૬૮.

તેજ કહે છે.—

મુક્તો વુદ્ધોઽર્હન્ યાપિ યદ્વિશ્વયેણ સમન્યિતઃ ।

તદીશ્વરઃ સ ઇષ સ્વાસંજ્ઞાભેદોઽન્ન કેયલમ્ ॥ ૬૯ ॥

મજાર્થ—મુક્ત. બુદ્ધ કે અર્જુન જે કોઈ ઐશ્વર્યવડે મુક્ત હોય, તેજ
ઈશ્વર કહેવાય છે. તેમાં માત્ર સજ્જાનોજ ભેદ છે. ૬૯.

ટીકાર્થ—ઈશ્વર એ શબ્દનો સર્વત્ર સંબંધ કરવો. મુક્ત એટલે
કર્મભય રહિત. બુદ્ધ એટલે તત્ત્વજ્ઞાની. અથવા અર્જુન એટલે દેવેદારિકે
કરેલી પૂજાને તથા જ્ઞાનાદિક સમગ્ર ઐશ્વર્યને યોગ્ય એવા જિનેશ્વર-તેમાં
જે કોઈ ઐશ્વર્ય કરીને એટલે જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, મજા, વીર્ય વિભેદે સમગ્ર
સામાન્યે કરીને મુક્ત હોય તે ઈશ્વર મુમુક્ષુ જનોને જ્ઞાન કરવા યોગ્ય
પ્રથમસ્વરૂપ છે. અર્થાત તેજ સર્વજ છે. તેમાં એટલે ઉચ્ચરૂપ જ્ઞાનની
બુદ્ધિમાં તથા દેવના સ્વીકારમાં મિત્ર સિદ્ધ દર્શનને ક્ષીણે દેવન સંજ્ઞાનો
જ-નામ માત્રનોજ ભેદ છે. ૬૯.

તેનોજ વિશેષ દેખાડે છે.—

જનાદિશુદ્ધ इत्यादिर्यો ભેદો યસ્ય કલ્પ્યતે ।

તત્તત્તંત્રાનુસારેણ મન્યે સોઽપિ નિરર્થકઃ ॥ ૭૦ ॥

મૂલાર્થ—જે અનાદિ શુદ્ધ વિગેરે શબ્દોવડે જોના ભેદ તે તે દર્શનને અનુસારે કહાયેલો છે. તે પણ નિર્ગત છે, એમ હું માતું છું. ૭૦.

ટીકાર્થ—જે એટલે જુદા જુદા દર્શનમાં પ્રસિદ્ધ એવો અનાદિ-શુદ્ધ એટલે જોના આદિ-પ્રથમપણું અથવા આરંભકાળ કારણરૂપે નથી તેવો સદૃશ શુદ્ધ એ વિગેરે શબ્દોથી જે મર્ચનનો ભેદ પાત-પાતાના દર્શનને અનુસારે કહાયેલો છે. તે પણ નિર્ગત-નિષ્કળ છે, એમ હું માતું છું, એટલે મારા મનમાં તર્ક કંઈ છે. અર્થાત્ જે અનાદિ શુદ્ધપણાએ કરીને, અકર્તાપણે કરીને, પ્રથમપડે કર્મના ક્ષય કરનાર-પણે કરીને અથવા કર્મના ફળને નહીં ભોગવવાપણે કરીને—અમે તે રીતે સ્વીકાર કર્યા છતાં પણ જે તે શુદ્ધ સર્વજ્ઞ હોય, તો તે સેવવા લાયક છે. ૭૦.

ત્યારે દર્શનભેદ થી રીતે પ્રવર્ત્યો? આ સંકાને દૂર કરવા કહે છે.—

વિશેષસ્યાપરિજ્ઞાનાયુક્તીનાં જાતિવાદિનઃ ।

પ્રાયો વિરોધતશ્ચૈવ ફલાભેદાચ્ચ ભાવતઃ ॥ ૭૧ ॥

મૂલાર્થ—જાતિવાદીની યુક્તિઓના વિશેષને નહીં જાણવાથી પ્રાયે વિરોધ આવવાને લીધે તથા ભાવથી ફળનો અભેદ હોવાને લીધે દર્શનનો ભેદ થયેલો છે. ૭૧.

ટીકાર્થ—જાતિવાદીની એટલે સામાન્ય વસ્તુવાદીની યુક્તિઓના એટલે અર્થનો નિર્ધાર કરનારા અનુમાનાદિક પ્રકારોના વિશેષને નહીં જાણવાથી પ્રાયે વિરોધ આવે છે એટલે સ્વમતના સદૃશપણાએ કરીને તથા વસ્તુધર્મના બાહુલ્યે કરીને વિપર્યાસ આવે છે, આ એક કારણને લીધે દર્શનનો ભેદ થયો છે. તથા ભાવથી એટલે માધ્યસ્થપણના પરિણામે કરીને સર્વજ્ઞપરના ભક્તિભાવથી ફળનો અભેદ થાય છે એટલે યોગી જનોને એક સાધ્યની સિદ્ધિ યવાથી અભિજ્ઞ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી કરીને માર્ગની એકતા થાય છે. ૭૧.

આપ્રમાણે સાચી કહો છો? તેપર કહે છે.—

અવિદ્યાક્લેશકર્માદિ યતશ્ચ ભવકારણમ્ ।

તતઃ પ્રધાનમેવૈતત્સંજ્ઞાભેદમુપાગતમ્ ॥ ૭૨ ॥

મૂલાર્થ—જેથી કરીને અવિદ્યા, ક્લેશ અને કર્મ વિગેરે ભવના કારણ છે, તેથી કરીને સંજ્ઞાના ભેદને પામેલું આ ભક્તિતત્ત્વ જ પ્રધાન છે. ૭૨.

ટીકાર્થ—જેથી કરીને અવિદ્યા એટલે અજ્ઞાનના ફળવાળી માયા, ક્લેશ એટલે મોહના ફળવાળો રાગાદિકનો સમૂહ, કર્મ એટલે સંસારના

ક્રમવાનું જ્ઞાનાવસ્થાનું કર્મ, આદિ શબ્દ ઉ તેથી વેદના, રહ્ય, એ વિગેરે ભવનો કારણો એટલે સર્વ દર્શનીઓએ સંસારના કારણરૂપે માનેલા છે, તે સર્વ કારણો વાસ્તવિક રીતે એક કર્મરૂપ જ છે. તેથી કરીને એવું મિત્ર થાય છે કે સંજ્ઞાના ભેદને પામેલું પોતપોતાના દર્શનમાં કહેલું છે, માટે આ સર્વજ્ઞની ભક્તિનું તત્ત્વ જ ભેદનો ત્યાગ કરીને એક જ પ્રધાન-બોધ છે. ૭૨.

કહેલા અર્થનો જ વિશેષ કહે છે.—

अस्यापि योऽपरो भेदश्चित्रोपाधिसंज्ञा तथा ।

गीयतेऽतीतहेतुभ्यो धीमतां सोऽप्यपार्थक्यः ॥ ७३ ॥

મુકાર્થ—આ કર્મનો પલ્લુ જે બીજો વિચિત્ર ઉપાધિવાળો ભેદ પૂર્વ કહેલા હેતુઓથી તે તે પ્રકારે કહેવામાં આવે છે. તે પલ્લુ બુદ્ધિમાન પુરુષોને બર્થ છે. ૭૩.

ટીકાર્થ—આ પૂર્વ કહેલ અવિધા. કહેલા. કર્મ. વેદના અને રહ્ય વિગેરે નામથી કહેવાતા કર્મનો જે આગળ કહેવામાં આવ્યો એવો બીજો એટલે પૂર્વ કહેલાથી બુદ્ધિ થવા પ્રકારથી ઉપાધિવાળો એટલે સ્વધર્મનો અન્ય ધર્મમાં રહેવાપણાએ કરીને અવભાસ અથવા વિશેષપલ્લુ રૂપ ભેદ-પ્રકાર પૂર્વ કહેલા હેતુઓથી પ્રચટ કરેલો તે તે પ્રકારે શાંખ્યાદિ-કોએ કહેલો છે. તે પલ્લુ એટલે કહેલા ઉપાધિના ભેદવાળો પલ્લુ બુદ્ધિ-માનને એટલે સ્વયં વિચારવાળા યોગીઓને બર્થ છે. કારણ કે તે કોઈ એક વસ્તુના ધર્મને મહત્ત્વ કરનાર છે તેથી તથા તેના નિષર્તિ-નિષ્કર્ષ થતો નથી તેથી બર્થ છે. ૭૩.

કહેલા અર્થને વિરે શિક્ષા આપે છે.—

ततोऽस्थानप्रयामोऽयं यत्तद्भेदनिरूपणम् ।

सामान्यमनुમાનस्य यतश्च विषयो मतः ॥ ७४ ॥

મુકાર્થ—તેથી કરીને જે તેના ભેદનું નિરૂપણ કરવું. તે અરોગ્ય પ્રધાન છે. કારણ કે અનુમાનનો વિષય આમાન્ય કહેલો છે. ૭૪

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વમાં કારણે કરીને જે એટલે આ પ્રમાણે પાતાની બુદ્ધિના બોધનો અવિરત છતાં પાલુ તે અનિર્ધારિત સ્વરૂપવાળા અમાન્યના ભેદનું એટલે જનનું કનપિતું અને પાતાનું આત્મપિતું તેરૂપ ભેદનું નિરૂપણ કરવું. તે પૂર્વ પુરુષોને આ હમણાં જ ભેદો નિર્ણય કરાયેલો છે એવો પ્રધાન્ય અરથને છે—અરોગ્ય છે એટલે

વિવાદનો પરિશ્રમ માત્ર જ છે. કારણ કે અનુમાન એટલે જિજિગ્સાસ્પ્ર
પ્રમાણનો વિષય સામાન્ય જ છે. એટલે અનુમાન પ્રમાણ સામાન્યનો જ
બોધ કરી શકે છે, પણ તેથી વિશેષ પ્રકારનો બોધ શકી શકતો નથી.
માટે વિશેષનો નિર્ધાર કરવો એ અયોગ્ય છે. ૭૬.

આ પૂર્વે કહેલો ઉપદેશ સક્ષિપ્ત રચિત્રાગાને લાયક છે, તે કહે છે.—

સંક્ષિપ્તરુચિજિજ્ઞામોર્વિંશેવાનચલંબનમ્ ।

ચારિમંજીવનીચારજ્ઞાતાદત્રોપયુગ્યતે ॥ ૭૫ ॥

મુસાર્થ—સક્ષિપ્ત રચિત્રાગા જિજ્ઞાસુને જે વિશેષનું અવલંબન ન
કરતું તે અર્ધા આગને વિશે નજીવની ઔપચિને ચરવાસ્પ્ર ઉદાહરણે
કરીને બોલ્યું છે. ૭૫.

દીકાર્થ—જાણા અર્થને ધોડા વાક્યથી કહેવો તે સંક્ષિપ્ત કહેવાય
છે, એવા સક્ષિપ્તને વિશે જેને પ્રીતિ છે એવા જિજ્ઞાસુને એટલે જાણુ-
વાની હિંમદાવાગાને જે વિશેષનું એટલે બેદાબેદ પ્રકારનું અનવલંબન
એટલે અનાશ્રય તે અર્ધા એટલે સામાન્ય બોલીને વિશે ચારિમંજીવની-
ચાર દષ્ટાંતથી એટલે જાણાના નજીવનીચાર નામની ઔપચિના ઉદા-
હરણથી બોલ્યું છે.

તે દષ્ટાંત આ પ્રમાણે જાણુ-કોઈ કુળવાસ સ્ત્રીના પતિને તેલીની
સપ્તલીએ (ગાંઠે) નવ તથા ઔપચના પ્રયોગથી વૃષભ બનાવ્યો. પતિ
કૃપાર ભક્તિવાળી કુળસ્ત્રી તે સ્ત્રિપતિના પાત્ર તે પતિનું પાલન કરવા સામી.
તે વનને વિષે તેને ચારવા શર્હ હતી. એકદા વનને વિષે માયાબલ મળે
એક વટવૃક્ષની નીચે વૃષભની પાને બેઠેલી તે સ્ત્રી પતિના દુઃખથી
દુઃખી થઈને રોવા લાગી. તે વખતે આકાશ માને વિમાનમાં ખમીને
જતા હોઈ વિચારે તેલીના દુઃખથી દુઃખી થઈને તેલીને કમ્પ કેન્દ્રે
કહ્યાલી! આ વટવૃક્ષની મધ્યે નજીવની નામની ઔપચિ છે, તેનું
જાણુ કરવાથી તારો પતિ કંગીથી પુરૂષ થશે.” તે સાંભળીને તેલી
સ્પષ્ટ રીતે નજીવની ઔપચિને જાણખની નહોતી. તેથી તેલીએ વટ-
વૃક્ષની સમીપે રહેલી મનવ લગાએની ડાંખળી, પાદડાં, ધામ વિનેદે
સારે એકા કરી અનુક્રમે વૃષભના મુખમાં આપ્યાં, તેથી તે ધોડાના
સ્વરૂપને પામ્યો. આ દષ્ટાંત પ્રમાણે વિશેષ અક્ષિપ્તે નર્દા જાણુનાર
સામાન્ય બોલીએ પણ મર્ચરને જાણુમનવટે ચેવવાથી આભરવારૂપને
પામે છે. ૭૬.

સંકે—એ એમ હોય તો જાણવાની ઇચ્છા કરવાની શી જરૂર છે? એ સંકેતને દૂર કરના કહે છે.—

જિજ્ઞાસાપિ સત્તાં ન્યાય્યા યત્પરેડપિ વદન્ત્યદઃ ।

જિજ્ઞાસુરપિ યોગસ્ય શબ્દબ્રહ્માત્તિવર્તતે ॥ ૭૬ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—સત્પુરુષોને જિજ્ઞાસા પણ યોગ્ય છે, કેમકે બીજાઓ પણ આ પ્રમાણે કહે છે કે—યોગનો જિજ્ઞાસુ પણ શબ્દબ્રહ્મનું ઉક્લંધન કરે છે. ૭૬.

ટીકાર્થ—સામાન્ય યોગને સેવનારા સત્પુરુષોને જિજ્ઞાસા પણ એટલે વિશેષ નિર્ધારવાળી વસ્તુના સ્વરૂપને જાણવાની ઇચ્છા પણ યુક્તિયુક્ત-કથિત છે. કારણ કે બીજાઓ પણ એટલે સામાન્ય જ્ઞાન-વાળા વ્યાસાદિક પણ એ પ્રમાણે કહે છે, તો પછી સર્વ વિશેષને જાણનારા જિનેશ્વરો તો અત્યંત યોગ્ય કહે તેમાં શું આશ્ચર્ય? બીજાઓ શું કહે છે? તે બતાવે છે.—યોગનો એટલે મોક્ષના ઉપાયનો જિજ્ઞાસુ પણ એટલે વિશેષ બુદ્ધિએ કરીને જાણવાની ઇચ્છાવાળો. પણ શબ્દ-બદ્ધ એટલે સમગ્ર શાસ્ત્રના પારખાખીવડે જ્ઞાનસ્વરૂપ બ્રહ્મને ઉક્લંધન કરે છે, એટલે તેથી અધિક થાય છે. માટે બુદ્ધિમાનને વિશેષ જાણવાની ઇચ્છા યોગ્ય છે. ૭૬.

હવે ઉપાસકો (સેવનાર)નું વિચરણ કરે છે.—

આર્તો જિજ્ઞાસુરર્થાર્થી જ્ઞાની ચેતિ ચતુર્વિધાઃ ।

ઉપાસકાસ્ત્યસ્ત્ર ધન્યા વસ્તુવિશેષતઃ ॥ ૭૭ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—આર્ત. જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી અને જ્ઞાની એ ચાર પ્રકારના ઉપાસકો છે. તેમાં વસ્તુના વિશેષને લીધે પહેલા ત્રણ ઉપાસકો ધન્ય-પ્રધાન છે. ૭૭.

ટીકાર્થ—આર્ત એટલે વસ્તુતત્ત્વને જાણવાની આતુરતાવાળો, જિજ્ઞાસુ એટલે વસ્તુતત્ત્વને જાણવાની ઉત્કટ ઇચ્છાવાળો, અર્થાર્થી એટલે તત્ત્વના પરમાર્થના અંતને જાણવાની ઇચ્છાવાળો અને જ્ઞાની એટલે તત્ત્વને જાણનાર તથા સારી રીતે તત્ત્વાર્થનો નિર્દુષ્કરનાર-આ રીતે ચાર પ્રકારના ઉપાસકો એટલે તત્ત્વાદિક આરાધનાનું સેવન કરનારા છે. તેમના મધ્યમાં પહેલા ત્રણ વસ્તુના વિશેષપણી એટલે જ્ઞાન-યોગમાં નિયોગ કરનારા હોવાથી ધન્ય-પ્રધાન છે. ચત્વી ભાવાર્થ એ છે કે—આર્ત વિગેરે પહેલા ત્રણ કામનાવાળા હોવાથી તત્ત્વવિષયના આરાધક છે, અને જ્ઞાનયોગને વિષે તો આત્માના આરાધક છે. માટે

જ્ઞાનયોગને વિષે યુક્ત થયેલાને ધન્ય છે. તથા આપા પ્રકારવાળો જ્ઞાની તો જ્ઞાનયોગને વિષે અન્યન તરીકેન દોષ છે.” ૭૩.

હવે પાંચ સ્તોત્રકવટે જ્ઞાનીનું વિશેષ વર્ણન કરે છે.—

જ્ઞાની તુ જ્ઞાન્તવિશેષો નિત્યમક્ષિત્વિગ્નિપ્યતે ।

અત્યાસજ્ઞો હ્યસૌ મર્નુરન્તરાત્મા સદાગયઃ ॥ ૭૮ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—જ્ઞાની જ્ઞાન વિશેષવાળો અને નિત્ય મક્ષિતવાળો એવા વિશેષજ્ઞવાળો દોષ છે. કારણ કે તે અન્યરાત્મા રૂપ, રૂપ આરાધવાળો અને તેથી કરીને પ્રજ્ઞની અત્યંત સમીપે રહેલો દોષ છે. ૭૮.

ટીકાર્થ—જ્ઞાની એટલે આપા પ્રકારનો ઉપાસક. જ્ઞાન વિશેષવાળો એટલે જેના સમાદિક સરકારની પ્રેરણા અથવા આમોદ જ્ઞાને પામ્યા દોષ તેવો, તથા નિત્ય મક્ષિતવાળો એટલે સર્વજની નિરતર આરાધના કરનારો દોષ છે. આપા પ્રકારનો જ્ઞાની વિશેષ પ્રકારનો છે, એટલે રૂપે કરીને ભૂદોષ પડે છે. અર્થાત્ અપૂર્વ ગુણોએ કરીને તથા પૂર્વ કરીને આત્માને વિશેષ પ્રકારનો કરે છે. કારણકે તે પ્રભુ પ્રકારના આત્માને વિષે અન્યરાત્મા રૂપ દોષ છે એટલે માત્ર દેહાદિકનો માણીજ છે, તથા મારા આગવવાળો એટલે માણની પ્રાપ્તિના પરિણામવાળો—શુદ્ધ પરિણામને ધારણ કરનારો દોષ છે. એવો જ્ઞાની ઉપાસક ભગવાની-પૂર્ણ પ્રજ્ઞની અત્યંત સમીપે રહેલો છે. ૭૮.

કર્મયોગવિશુદ્ધભજ્જ્ઞાને યુક્તીન માનસમ્ ।

અજ્ઞાશ્ચાશ્રદ્ધાનશ્ચ મંત્રયાનો વિનશ્યતિ ॥ ૭૯ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—તેથી કરીને કર્મયોગકવટે વિશુદ્ધ થયેલો પોતી જ્ઞાને વિષે મનને એટલે છે-સત્ત્વ કરે છે. પરંતુ અજ્ઞાની અશ્રદ્ધાવાન અને સંદેહથીગ દોષ ॥ તેથી તે નામ પામે છે-વોનથી જન્મ પાપ છે. ૭૯.

ટીકાર્થ—તે કારણથી કર્મયોગને કરીને શુદ્ધ થયેલો પોતી જ્ઞાનયોગને વિષે મનને-ધ્યાનના ચિત્તને એટલે છે-સત્ત્વ કરે છે. તેમાં વિશેષ શું છે તે કહે છે. એ ને અજ્ઞ એટલે જ્ઞાનવોનથી રજિત, શુદ્ધ શક્તિ રજિત તથા સંતપ્તવાળો એટલે “આ ક્રિયાનો સમુદ કરવાથી મને માણસી દર્શિતન કળ મળશે કે નહીં?” એવી મત્તાવાળો દોષ તો તે નામ પામે છે-વોનમનથી-જન્મ પાપ છે. ૭૯.

હવે ત્રણ સ્તોત્રકે કરીને પ્થાનક્રિયાકવટે વિશેષ કરે છે.—

નિર્ભયઃ સ્થિરનામામદ્મદ્દિષ્ટિર્વ્રતશ્ચિનઃ ।

મુખામનઃ પ્રમત્તાસ્યો દિશશ્ચાનયત્કોઽયન્ ॥ ૮૦ ॥

દેહમધ્યસિરોમીચમયકં ધારયન્ બુધઃ ।

દન્તેરસંસ્પૃશન્ દન્તાન્ સુષ્કિષ્ઠાધરપણ્થવઃ ॥ ૮૧ ॥

આર્તેરાંદ્રે પરિત્યજ્ય ધર્મે શુક્રે ચ દત્તધીઃ ।

અગ્રમત્તો રત્તો ધ્યાને જ્ઞાનયોગી ભવેન્મુનિઃ ॥ ૮૨ ॥

અર્થ—બયરહિત, સ્થિર. નાસિકાના અગ્રભાગ પર જેણે દૃષ્ટિ રાખી છે તેવો. મનને વિષે રહેલો. મુખકારક આસનવાળો. પ્રસન્ન મુખવાળો તથા દિશાએ તરફ નહીં જોનારો. દેહનો મધ્યભાગ, મસ્તક અને મીધાને અષ્ટ-સરગપણે ધારણ કરતો. બુધ. દાંતવડે દાંતને નહીં સ્પર્શ કરતો, જેના બન્ને ઓણરૂપી પશ્ચવ સારી રીતે ભજેલા હોય તેવો. આને તથા શૈલ ધ્યાનનો ત્યાગ કરીને ધર્મ તથા શુક્ર-ધ્યાનને વિષે બુદ્ધિને (સ્થિર) રાખનારો, અગ્રમાદી તથા ધ્યાનને વિષે તક્ષીન એવો મુનિ જ્ઞાનયોગી કહેવાય છે. ૮૦-૮૧-૮૨.

ટીકા—નિર્બંધ એટલે મરણાદિક સર્વજ બયરહિત, સ્થિર એટલે જેના દેહના અવયવ નિયત છે તેવો. જેણે નાસિકાના અગ્રભાગ પર દૃષ્ટિ રાખી છે તેવો, મનને વિષે એટલે નિષ્ક્રિયા પરિણામને વિષે રહેલો, મુખાસનવાળો એટલે ધ્યાનને વિરોધ ન આવે તેમ પદ્માસનાદિક આસને રહેલો. પ્રસન્ન મુખવાળો એટલે જેનું મુખકમળ પરમાત્માને વિષે તક્ષીન યથાથી હરિત થયું છે તેવો. તથા દિશાએને એટલે આસ-પાસના પ્રદેશોને નહીં જોતો. દેહનો મધ્યભાગ-કટિપ્રદેશ, મસ્તક અને મીધાને વક્ત્રા રહિત-સરગ રીતે ધારણ કરતો. દાંતવડે દાંતને નહીં સ્પર્શ કરતો એટલે કપલા દાંતને નીચલા દાંત સમયે નહીં અડકાવતો, જેના બન્ને (કપરના તથા નીચના) ઓણરૂપી પશ્ચવ અત્યંત ભજેલા-અઠેલા હોય તેવો તથા બુધ એટલે ૨૪ અને પરના ભાવનું વિવેચન કરવામાં પડિત અર્થાત્ નત્વને વ્યભૂનારો, આર્તધ્યાન અને શૈલધ્યાનનો ત્યાગ કરીને ધર્મધ્યાન તથા શુક્રધ્યાનને વિષે જેણે બુદ્ધિ સ્થાપન કરી છે તેવો. અગ્રમાદી એટલે શારીરિક સર્વ પ્રમાદને જેણે તાત્પર્ય છે તેવો. તથા કહેલા મુખ ધ્યાનને વિષે તક્ષીન થયેલો એવો મુનિ-ગ્રામુ જ્ઞાનયોગી કહેવાય છે. ૮૦-૮૧-૮૨.

હવે યોગના અધિકારનો ઉપનંદાર કરતા કહે છે.—

કર્મયોગં મમન્યસ્ય જ્ઞાનયોગમમાહિતઃ ।

ધ્યાનયોગં સમાસ્ય મુષ્ટિયોગં પ્રપચ્છતે ॥ ૮૩ ॥

મૂલાર્થ—કર્મયોગનો અભ્યાસ કરીને, જ્ઞાનયોગમાં સાવધાન થઈને, અને પછી ધ્યાનયોગપર આરૂઢ થઈને મુક્તિયોગ પ્રત્યે પામે છે. ૮૩

ટીકાર્થ—કર્મયોગનો એટલે તપ સંયમ વિગેરે ક્રિયારૂપ ઉપાયનો અભ્યાસ કરીને એટલે સારી રીતે આગમમાં કથાપ્રમાણે વારંવાર તેનું આવર્તન કરીને, જ્ઞાનયોગને વિષે એટલે જ્ઞાનરૂપી ઉપાયને વિષે સાવધાન થઈને—આત્માને સારી રીતે ચોટાડીને અને ત્યારપછી ધ્યાનરૂપ યોગ ઉપર એટલે મોક્ષના ઉપાયપર આરૂઢ થઈને એટલે ધર્મધ્યાનાદિક-કરવામાં અતિ નિપુણ થઈને, (આમ કહેવાથી યોગની પ્રાપ્તિનો અનુક્રમ તથા આગળ હમણાં જ કહેવાશે એવા ધ્યાનના અધિકારનો ઉપક્રમ દેખાઓ છે) પછી મુક્તિયોગને મેળવે છે. એટલે યોગના નિરોધવડે શૈલેશી અવસ્થામાં જઈને છેલ્લા અસંગયોગને પામે છે. ૮૩.

॥ इति योगाधिकारः ॥

॥ अथ ध्यानाधिकारः ॥

હવે ધ્યાનનો અધિકાર કહે છે. તેમાં પ્રથમ ધ્યાનનું સ્વરૂપ કહે છે.—

स्थिरमध्यवसानं यत्तद्ध्यानं चित्तमस्थिरम् ।

ભાવના ચાપ્યનુપ્રેક્ષા ચિન્તા વા તન્નિધા મતમ્ ॥ ૮૪ ॥

મૂલાર્થ—જે સ્થિર ચિત્ત છે, તેને ધ્યાન સમજવું. અને જે અસ્થિર ચિત્ત છે, તેને ભાવના અથવા અનુપ્રેક્ષા અથવા ચિંતા સમજવી. આ પ્રમાણે અસ્થિર ચિત્તના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. ૮૪.

ટીકાર્થ—જે બુદ્ધિવિશેષના વિષયમાં રહેલું સ્થિર-નિશ્ચય કંપ-રહિત એક આલંબનરૂપ અધ્યવસાન એટલે અત્યંત નિશ્ચિત ઇષ્ય સ્વરૂપમાં રહેલો જ્ઞાનાદિરૂપ હવનો પરિણામ છે તેને-તે અધ્યવસાનરૂપ ચિત્તને ધ્યાન કહેવું છે. અને જે અસ્થિર અનેક આલંબનવાળું ચપળ ચિત્ત છે, તે ભાવના એટલે જ્ઞાન-ભાવનાદિરૂપ ભાવનાનો પ્રકાર જાણવો, પણ તેને ધ્યાન જાણવું નહીં. અહીં જ અને જો શબ્દનો અર્થ અથવા જોવો છે. તેથી અથવા તો તે અસ્થિર ચિત્તને અનુપ્રેક્ષા એટલે અનિત્યાદિકના વિચારરૂપ ધ્યાનથી ઉત્તર કાળમાં થનારી ભાવના જાણવી. અથવા ચિંતા એટલે સારીર, ધન અને વિષયાદિકમાં આર્તધ્યાનને અને શૈલધ્યાનને અનુસરતો વિચાર જાણવો. આ પ્રકારે તે અસ્થિર ચિત્તને સર્વેને ત્રણ પ્રકારનું કહેવું છે. ૮૪.

હવે એક આસનવાળા ધ્યાનનું કાચપ્રમાણ કહે છે.—

મુહૂર્તાન્તર્ભવેદ્યાનમેકાર્થે મનસઃ સ્થિતિઃ ।

વહર્થસંક્રમે દીર્ઘાપ્યચ્છિન્ના ધ્યાનસંતતિઃ ॥ ૮૫ ॥

મૂસાર્થ—મનની એક આસનવાળે વિષે અતર્મુદુર્ત મુધી ને સ્થિતિ, તે ધ્યાન કહેવાય છે. અને ધ્યાન આસનવાળા સક્રમને વિષે લાંબી અને અવિચ્છિન્ના એવી ને સ્થિતિ તે ધ્યાનભેળી કહેવાય છે. ૮૫.

ટીકાર્થ—ચિત્તની એક-અદ્વિતીય આસનવાળે વિષે અતર્મુદુર્ત મુધીની ને સ્થિતિ માય છે. તે ધ્યાન કહેવાય છે. પરંતુ મુદુર્ત ઉપરાંતની સ્થિતિને ધ્યાન કહેવાનું નથી. કેમકે એક આસનવાળા ઉપયોગની સ્થિતિ અતર્મુદુર્તથી વધારે વખત રહી શકતીજ નથી. ત્યારે અતર્મુદુર્તથી ઉપરાંત ને ધ્યાનની સ્થિતિ હોય તે શું કહેવાય? તે કહે છે.—ધ્યાન આસનવાળની સક્રમને વિષે એટલે પરિપાટીએ કરીને ધ્યાન સંબંધી ઉપયોગના પ્રવેશને વિષે દીર્ઘ એટલે અનેક મુદુર્તની સ્થિતિવાળી અને અવિચ્છિન્ના એટલે નિરતર અન્યઅન્ય ધ્યાનના રૂપવાળી ને સ્થિતિ તે ધ્યાનસંતતિ એટલે ધ્યાનની પરંપરારૂપ ઘેણી કહેવાય છે. ૮૫.

હવે ધ્યાનના પ્રકારો કહે છે.—

આર્ત રૌદ્રં ચ ધર્મ્યં ચ શુક્લં ચેતિ ચતુર્વિધમ્ ।

તત્સ્યાન્નેદાવિહ દ્વા દ્વાં કારણં ભયમોક્ષયોઃ ॥ ૮૬ ॥

મૂસાર્થ—આર્ત, રૌદ્ર, ધર્મ્ય, અને શુક્લ એ ચાર પ્રકારનું ધ્યાન કહેવાય છે. તેને વિષે બે બેદ અનુક્રમે ભય અને મોક્ષના કારણરૂપ ॥ ૮૬.

ટીકાર્થ—આર્ત અને રૌદ્ર એટલે આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન એ બે, અને ધર્મ્ય એટલે ધર્મભય અથવા ધર્મ સંબંધી ધ્યાન તથા શુક્લ એટલે અત્યંત ઉત્તમવસ્તુ-શુદ્ધ ધ્યાન-એ રીતે ધ્યાન ચાર પ્રકારનું છે. રજોક્રમાં જ સખ્દ ફરીથી લખ્યો છે એટલે તે પ્રત્યેક ધ્યાન પણ ચાર ચાર પ્રકારનાં છે એમ બાલ્યું. આ ચાર પ્રકારના ધ્યાનને વિષે બે બે ધ્યાન અનુક્રમે સંસાર અને મોક્ષના કારણ છે. તેમાં પ્રથમના બે ધ્યાન સંસારના કારણ છે અને છેલ્લા બે ધ્યાન મોક્ષના કારણ છે. ૮૬.

“ ને પ્રમાણે ઉદેશ કર્યા હોય તેજ પ્રમાણે નિર્દેશ કરવો.” એ ન્યાયને અનુસરીને પ્રથમ આર્તધ્યાનના ચાર પ્રકાર બતાવે છે.—

ગદ્ગદાદીનામનિષ્ઠાનાં વિયોગાસંપ્રયોગયોઃ ।

ચિન્તનં વેદનાયાશ્ચ વ્યાકુલત્વમુપેયુષઃ ॥ ૮૭ ॥

જ્ઞાનાં પ્રણિધાનં ચ સંપ્રયોગાવિયોગયોઃ ।

નિદાનચિન્તનં પાપમાર્તમિત્યં ચતુર્વિધમ્ ॥ ૮૮ ॥

મૂલાર્થ—અનિષ્ઠ એવા શબ્દાદિક વિષયોનો વિયોગ અને અમં-
પ્રયોગ (અપ્રાપ્તિ)નું ચિન્તન (૧), તથા વેદનાથી વ્યાકુળતાનું પામે-
તાનું જે ચિન્તન (૨), હજી પદાર્થના સંપ્રયોગ (અપ્રાપ્તિની પ્રાપ્તિ)
અને અવિયોગ ન પ્રાપ્ત થયેલાના અવિયોગને માટે જે પ્રણિધાન-
ચિન્તન (૩) અને નિવારણનું ચિન્તન (૪) આ પ્રમાણે દુષ્ટ આત્મ-
ધ્યાન ચાર પ્રકારનું છે. ૮૭-૮૮.

દીકાર્થ—અનિષ્ઠ એટલે પાત્રાને પ્રતિકુળ એવા શબ્દાદિક એટલે
શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શગણ સચેતન પદાર્થોનો વિયોગ એટલે
તે પ્રાપ્ત થયેલા દોષ નો ‘માટે આ વિષયોનો વિયોગ કપાદે યશે?’
એ પ્રમાણે તથા અન્યપ્રયોગ એટલે અનિષ્ઠ વિષયોનો કોઈ પણ પ્રકારે
વિયોગ થયા દોષ નો ‘માટે કરીથી આ વિષયોનો સંયોગ ન થાએ’
એ પ્રમાણે જે ચિન્તનનું તે. એટલે અનિષ્ઠના વિયોગ અને અમંપ્રયોગનું
ચિન્તન એકામયનું તેથી વિચાર કરવો તે અનિષ્ઠ વિયોગ નામનું
પદેષુ આત્મધ્યાન કહેવાય છે. તથા જ્વરાદિક રોગથી ઉત્પન્ન થયેલી
પીડાવડે વ્યાકુળતાનું એટલે તે રોગનો પ્રતીકાર કરવા માટે ઔષધાદિક
કરવામાં અન્યત્ર આતુરતાએ કરીને નિદ્રાગણ્ય પામેલા પુરુષનું
જે ચિન્તન તે રોગાર્ત નામનું બીજું આત્મધ્યાન કહેવાય છે.
હજી એટલે પાત્રાને અનુકુળ એવા શબ્દાદિક વિષયોનો સંપ્રયોગ
એટલે રાતની આતુરતાએ કરીને અપ્રાપ્ત પદાર્થોની પ્રાપ્તિ માટે
ગ્રીહ ઉદ્ગમમાં તત્પર થવું તે તથા અવિયોગ એટલે પ્રાપ્ત થયેલા
શુભ વિષયોનો વિરદ ન થવાનું ચિન્તનનું તે. આપ્રમાણે હજીના સંપ્રયોગ
અને અવિયોગને નિમિત્તે એકામ મનનનું ચિન્તન કરવું તે હજીનારાત્રી
નામનું ત્રીજું આત્મધ્યાન કહેવાય છે. તથા નિદાનનું ચિન્તનનું એટલે
તથા અને તથા વિનંદેના કળે કરીને જે દેવેન્દ્રાદિકના સ્થાનની પ્રાપ્તિ
કરવી-દગ્ધા કરવી તે નિદાનના નામનું ચોથું આત્મધ્યાન કહેવાય છે.
આ રીતે ચાર પ્રકારનું આત્મધ્યાન અનિ દુષ્ટ છે. માટે તે વર્જ્ય
લાગે છે, એવો ઉપદેશ છે. ૮૭-૮૮.

આત્મધ્યાન ધ્યાનને કઈ રીતેના દોષ છે? તે બતાવે છે.—

કાર્પોનનીલકૃષ્ણાનાં લેદ્યાનામત્ર મંભવઃ ।

અનનિહિદમાવાનાં કર્મણાં પરિણામતઃ ॥ ૮૯ ॥

મુકાર્થ—આ આર્નધ્યાનીને વિષે જેનો ભાવ અનિ હિવટ નથી એવા કર્મના પરિણામને હોયે કષોણ, નીચ અને કૃષ્ણ એ ત્રણ લેશ્યાનો સમય છે. ૮૯

દીકાર્થ—આ આર્નધ્યાનવાળા ટવને વિષે કષોણ-દોષ હિવટ પરિણામવાળી લેશ્યા, નીચ-કષોણ કરતાં વધારે હિવટ પરિણામવાળી લેશ્યા અને કૃષ્ણ એટલે નીચ કરતાં વધારે હિવટ પરિણામવાળી લેશ્યા-એ ત્રણ લેશ્યાનો એટલે અગુભ અધવશ્યાનો સમય છે. શાધી કે જેમનો ભાવ એટલે કૃષ્ણથી ઉત્પત્ત થયેલો રસસ્વભાવ અનિ હિવટ નથી અર્થાત્ મધ્યમ છે એવા સાન્ન્યવશ્યાદિક કૃષ્ણ પામેલા કર્મોના પરિણામથી તે ત્રણ લેશ્યાનો સમય છે. ત્રૈધ્યાનમાં રહેલી લેશ્યાની અસ્થિતિ આ લેશ્યાઓ મંદ પરિણામવાળી હોય છે એમ બાલુકું. ૮૯ હવે મે કલોકવટે આર્નધ્યાનીના ચિન્હો કહે છે.—

મન્દનં રુદનં પ્રોષ્ઠં શોષનં પરિદેવનમ્ ।

તાઢનં સુશ્વનં ચંતિ લિંગાન્યસ્ય વિદુર્બુધાઃ ॥ ૯૦ ॥

મુકાર્થ—મંદન. રૂદન. મોટેથી શોક. પરિદેવન. તાઢન અને હુંચન એ આ આર્નધ્યાનીના ચિન્હો છે. એમ પાંચો કહે છે. ૯૦.

દીકાર્થ—મંદન એટલે શોકાતુરપણે અધુપાન કરવો, રૂદન એટલે વિરમ કાઢવે શોકા શબ્દે કરીને નિરંતર વિલાપ કરવો. અનિશય શોક એટલે કંઈ વસ્તુના વિદોષાદિકને હોયે અત્યંત ચિન્તાતુર રહેવું, પરિદેવન એટલે દીનતા ભરેલાં વચનો બોલવાં, તાઢન એટલે દુઃખથી આકુળ થઈને કૃષ્ણ મસ્તક વિમેદે કુટવાં. તથા હુંચન એટલે મસ્તકના કેશ વિમેદેને તોડવા આ પ્રમાણે શાનીચોએ આ આર્નધ્યાનીના ચિન્હો એટલે જેનાવટે કૃષ્ણમાં રહેલું આર્નધ્યાન જલ્પાવ એવાં ચિન્હો કહેવાં છે. ૯૦.

મોષં નિન્દદ્રિજં કૃત્યં પ્રગંભન્ પરસંપદઃ ।

વિસ્મિતઃ પ્રાર્થયન્નેતાઃ પ્રમુલ્હયંતદર્જને ॥ ૯૧ ॥

મુકાર્થ—પોતાના નિમ્મન થયેલા કૃત્યની નિંતા કરે, બીજાની સંપત્તિની પ્રશંસા કરે. વિસ્મય પામીને તે સંપત્તિઓની પ્રાર્થના કરે તથા તેને મેગવચા માટે આસક્ત થાય. ૯૧.

દીકાર્થ—પોતાના નિમ્મન એટલે પ્રથમ કર્યા છતાં પણ ફગરડિત

એવા કાર્યની નિંદા કરે, બીજાની સંપત્તિઓના વખાણ કરે, તે સંપત્તિઓને વિષે ચમત્કાર પામીને તેની પ્રાર્થના-અભિલાષા કરે, તથા તે સંપત્તિઓને મેળવવા માટે અત્યંત આસક્તિ રાખે. આવા હ્રદયભાગને આર્તધ્યાની જાણવે. ૯૧.

હવે આર્તધ્યાનના સ્વામી કહે છે.—

પ્રમત્તશ્ચેન્દ્રિયાર્થેષુ મૃદ્ધો ધર્મપરામુખઃ ।

જિનોક્તમપુરસ્કુર્વન્નાર્તધ્યાને પ્રવર્તતે ॥ ૯૨ ॥

મૂલાર્થ—પ્રમત્ત, ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં લોહુપ, ધર્મને વિષે પરા-મુખ તથા જિનાજ્ઞાનો અંગીકાર નહીં કરનારો પુરૂષ આર્તધ્યાનમાં પ્રવર્તે છે. ૯૨.

ટીકાર્થ—પ્રમત્ત એટલે હિતને વિષે આજમુ. શબ્દાદિક ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં અત્યંત આસક્ત, ધર્મને વિષે પરા-મુખ એટલે ધર્મના પરિણામરહિત તથા જિનેશ્વરની આજ્ઞાને નહીં સ્વીકારતો અર્થાત્ જિન વચનની અપેક્ષારહિત એવો. પુરૂષ આર્તધ્યાનને વિષે પ્રવર્તે છે એમ જાણવું. માટે આર્તધ્યાનની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ પ્રમત્તપણું વિગેરે તજવા લાયક છે. ૯૨.

હવે જેઓ આ આર્તધ્યાનના ધ્યાનારા છે, તેઓને જતાવે છે.—

પ્રમત્તાન્તગુણસ્થાનાનુગમેતન્મહાત્મના ।

સર્વપ્રમાદમૂલત્વાચ્યાર્જ્યં તિર્યગ્ગતિપ્રદમ્ ॥ ૯૩ ॥

મૂલાર્થ—પ્રમત્ત ગુણસ્થાનના અંત સુધી રહેનારૂં અને તિર્યચની ગતિને આપનારૂં આ આર્તધ્યાન સર્વ પ્રમાદરૂં મૂળ હોવાથી મહાત્માએ તજવા લાયક છે. ૯૩.

ટીકાર્થ—આ આર્તધ્યાન પ્રમત્ત એટલે પ્રમાદી સંયમવાન જેનો સ્વામી છે એવા છઠ્ઠા ગુણસ્થાનના અંતસુધી પ્રવર્તવાવાળું એટલે પહેલા ગુણસ્થાનકથી આરંભીને છઠ્ઠા ગુણસ્થાનક સુધી રહેનારૂં છે. તે (આર્ત-ધ્યાન)નું ફળ કહે છે—આ ધ્યાન તિર્યચની ગતિને આપનારૂં છે એટલે આ આર્તધ્યાન જીવોને પૃથ્વીકાયથી આરંભીને પંચેન્દ્રિય પરગુન્તિ સુધીની ગતિને આપનારૂં છે. કારણ કે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, વિષય, ક્વાય અને યોગરૂપ સર્વે પ્રમાદોનાં મૂળ કારણરૂપ તે છે, તેથી મહાત્માઓએ એટલે ઉત્તમ મુમુક્ષુઓએ તેનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે. ૯૩.

હરે ચૈદ્રધ્યાન કહે છે.

નિર્દયં ઘષ્ઠવન્ધાદિચિન્તનં નિવિઢક્રુપા ।

પિશુનાસમ્યમિધ્યાવાકૃષ્ણિધાનં ચ માયયા ॥ ૯૪ ॥

ચૌર્યધીર્નિરપેક્ષસ્ય તીવ્રક્રોધાકુલસ્ય ચ ।

સર્વાભિરાંક્ષાકલુષં ચિત્તં ચ ધનરક્ષણે ॥ ૯૫ ॥

મુદ્ધાર્થ—અત્યંત ક્રોધવડે કરીને નિર્દય રીતે બીજા પ્રત્યે ઘષ્ઠ, બંધન વિગેરેનું જે ચિત્તવન કરવું તે પહેલું ચૈદ્રધ્યાન તથા માયાવડે કરીને પિશુન, અસમ્ય અને મિધ્યા-વાલીનું જે પ્રણિધાન તે બીજું ચૈદ્રધ્યાન કહેવાય છે. અપેક્ષા રહિત અને તીવ્ર ક્રોધ-કરીને આકુળઆકુળ એવા પુરુષને જે ચારીની બુદ્ધિ તે ત્રીજું ચૈદ્રધ્યાન અને ધનના રક્ષણને વિષે સર્વેની રાંડાએ કરીને મધીન એવું જે ચિત્ત તે ચોથું ચૈદ્રધ્યાન કહેવાય છે. ૯૪. ૯૫.

રીકાર્થ—નિવિઢ એટલે અત્યંત કડવું ક્રોધવડે દયા રહિતપણે બીજા પ્રત્યે ઘષ્ઠ એટલે કાઠડી વિગેરેથી મારવું, બંધ એટલે દોરડા વિગેરેથી બાંધવું. તથા આદિ શબ્દે આશ્રિતવડે સગમાવવું. અને ખડ્ગાદિશબ્દે ઉદ્ધવું વિગેરેનું જે ચિત્તવન એટલે એકાગ્ર મનવડે વિચારવું તે હિંસાનુભંધિ નામનું પહેલું ચૈદ્રધ્યાન કહેવાય છે. તથા માયાવડે એટલે કપટ વૃત્તિવડે પિશુન એટલે અછતા દોષનું કહેવું, અસમ્ય એટલે સત્પુરુષની સમાર્માં ન યોગ્યતા કાષ્ઠ અને મિધ્યા એટલે વસ્તુની અન્યથા પ્રશ્નભૂત અથવા અસત્ય એવી વાલીનું જે પ્રણિધાન એટલે ચિત્તવન—તેનું યોગ્યતાનો એકાગ્ર ચિત્તનો અભ્યવસાય તે મુષાનુભંધિ નામનું બીજું ચૈદ્રધ્યાન કહેવાય છે. પાપના કુળરૂપ દુર્નતિની અપેક્ષા રહિત તથા તીવ્ર-અતિ-હ્રમ ક્રોધવડે બ્યાકુળ-બ્યાસ એવા પુરુષને જે ચારીની બુદ્ધિ એટલે પરના ધનને હરણ કરવાની મતિ તે સ્તેષાનુભંધિ નામનું ત્રીજું ચૈદ્રધ્યાન કહેવાય છે. તથા સર્વે વિષયોના સ્પાધનરૂપ દ્રવ્યનું રક્ષણ કરવામાં એટલે તેને વિનાશથી બચાવવામાં સર્વેની એટલે તે ધનને વિષે જેટલાની અભિગ્રાયા રહેલી હોય તે સર્વેની રાંડા એટલે “આ લોકો માફ ધનાદિક કાઈ જરો. તેથી કોઈ પણ પ્રકારે તેઓનો વિનાશ થાઓ” એવા પ્રકારની રાંડાએ કરીને કલુષ એટલે તેમના ધાતાદિનું ચિત્તવન કરવાથી મધીન એવું જે ચિત્ત એટલે મનનો અભ્યવસાય તે વિષયસંરક્ષણ નામનું ચોથું ચૈદ્રધ્યાન કહેવાય છે. ૯૪. ૯૫.

હવે તે રૌદ્રધ્યાનના ધ્યાનારાઓને દેખાડે છે.—

एतत्सदोषकरणकारणानुमतिस्थिति ।

देशविरतिपर्यन्तं रौद्रध्यानं चतुर्विधम् ॥ ૯૬ ॥

મુતાર્થ—આ દોષચાળા કાર્યને કરવા, કરાવવા અને અનુભવના રૂપ જેની સ્થિતિ છે એવું ચાર પ્રકારનું રૌદ્રધ્યાન દેશવિરતિ ગુણસ્થાન સુધીના અવેશને હોય છે. ૯૬.

દીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલું દોષચાળા દ્વિસાદિક કાર્યનું કરવું એટલે પોતે જાતે કરવું, કરાવવું એટલે બીજાને કરવાની પ્રેરણા કરવી, તથા અનુમતિ એટલે બીજા જેઓ પાતાની જાતે કરતા હોય તેને અનુમેદન આપવું-અર્થાત્ તેના હાર્ષિત થવું, તેરૂપ જેની સ્થિતિ એટલે પરિણામ છે—સ્વરૂપે અવસ્થાન છે એવું દ્વિસાનુમતિ આદિ ચાર પ્રકારનું રૌદ્રધ્યાન દેશવિરતિપર્યંત એટલે દેશવિરતિ નામના પાંચમા ગુણસ્થાનક સુધીના અવેશને હોય છે. ૯૬.

હવે તેની લેરવા કહે છે.—

कापोतनीलकृष्णाणां लक्ष्यानामत्र संभवः ।

अतिमंહिष्टरूपाणां कमेणां परिणामतः ॥ ૯૭ ॥ -

મુતાર્થ—આ રૌદ્રધ્યાનને વિષે અતિસહેલેસવાળા કબોત્રા પરિણામને સીધું કાળજી, નીલ અને કૃષ્ણ એ ત્રણ લેરવાનો સંભવ છે. ૯૭.

દીકાર્થ—આ રૌદ્રધ્યાનને વિષે કાપોત નીલ અને કૃષ્ણ કે જે પૂર્વે કહી નવા, તે ત્રણ લેરવાની એટલે જેનાવડે આત્મા ભંધાય એવી પરિણતિની અતિ મહિમ સ્વરૂપચાળાં-ઉદયના સ્વભાવચાળાં જાનાવડે શ્વાદિક કબોત્રા પરિણામને સીધું-પરિણામને સીધું ઉત્પત્તિ થાય છે. ૯૭.

હવે બે સંવાકોષડે આ રૌદ્રધ્યાનનાં ચિન્દો નવા રજને કહે છે.—

उत्तमप्रवृत्तदोषार्थं नानामारणदोषता ।

द्रिमादिषु प्रवृत्तिश्च कृत्याद्यं स्मयमानता ॥ ૯૮ ॥

निर्देयव्याननुશयी बहुमानः परावदि ।

त्रिगाम्यत्रेवદો धीरंग्यायं नरकदुःखदम् ॥ ૯૯ ॥

મુતાર્થ—ઉત્તમ દોષાર્થ, અનુ દોષાર્થ, નવા પ્રકારના દોષાર્થ, આત્મ દોષાર્થ, દ્વિસાદિકને વિષે પ્રવૃત્તિ નવા પાલ કરીને દોષાર્થાર્થ, નિર્દેયાર્થ, પરમાર્થને અમાર અને બીજાની આર્થ નિર્માં અનુશય (૯૮) એ આ રૌદ્રધ્યાનનાં ચિન્દો છે. ૯૮.

દુઃખને આપનારૂં આ ધ્યાન ધીર પુરુષોએ તજવા યોગ્ય છે. ૬૮. ૬૯.

ટીકાર્થ—આ રૈદ્રધ્યાનને વિષે ઉત્તમ એટલે ઉપશમ નહીં પામેવું અર્થાત્ અનિવાર્ય દિસાદિકમાં પ્રવૃત્તિરૂપ દોષપણું. તથા ઘણા દોષપણું એટલે બહુભાવે કરીને ફરી ફરીથી તે અઘોષમાં પ્રવૃત્તિ રૂપ દોષપણું. તથા નાના પ્રકારના-એટલે આમડી હતારવી, આંખ દોડવી વિગેરે દિસાદિક ઉપાયોને વિષે ચારંચાર પ્રવૃત્તિ કરવારૂપ દોષપણું, તથા મારામુ મુખી પ્રવૃત્તિ કર્યા છતાં પણ પધ્યાતાપ નહીં થવા રૂપ દોષપણું એટલે પ્રાપ્ત્યે નાશ કરીને પણ પધ્યાતાપ ન પામવો તે, તથા હિસાદિકને વિષે એટલે અવધાન, ઘોરી. પરદારા સેવન વિગેરેને વિષે પ્રવૃત્તિ એટલે બાહ્ય ઉપકરણે કરીને મુક્ત એવા તે પુરુષને વાણી અને કાષાવટે અત્યંત આસક્તિ. તથા પાપ કરીને પણ તેના હૃદય, નેત્ર અને મુખની પ્રસાના, નિર્દેશપણું. પધ્યાતાપને અભાવ તથા બીજની આપતિ-દુઃખને વિષે બહુમાન એટલે હૃદયમાં ઊર્જિત થવું તે, આ પૂર્વે કહેલાં સમગ્ર ચિન્હો રૈદ્રધ્યાનનાં છે. આ ધ્યાનનું ફળ નરકના દુઃખને આપે તે છે, એટલે આ ધ્યાન નરકમતિના કષ્ટસમૂહને આપનારૂં છે. તેથી ધીર એટલે સુદ્ધિમાન પુરુષોએ તેનો ત્યાગ કરવા હાથક છે. ૬૮. ૬૯.

હવે આ બે ધ્યાનનો ઉપસંહાર કરવાપૂર્વક ધર્મધ્યાનનો ઉપક્રમ કરે છે.—

અપ્રશસ્તે રૂમે ધ્યાને દુરન્તે ચિરસંસ્તુતે ।

પ્રશસ્તં તુ કૃતામ્યામો ધ્યાનમારોદુમર્હતિ ॥ ૧૦૦ ॥

મૂલાર્થ—આ બે ધ્યાન દુરંત અને ચિરકાળના પરિચિત છે, અને અપ્રશસ્ત ॥ તેથી અભ્યાસ કરીને પ્રશસ્ત ધ્યાનમાં આરૂઢ થવું યોગ્ય છે. ૧૦૦.

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલા આર્ત અને રૈદ્ર એ બે ધ્યાન દુરંત એટલે તેનો મહાદુઃખથી અંત-નાશ થાય તેવાં છે, તથા તેની સાથે જીવોને ચિરકાળનો એટલે અનાદિ પરિચય છે, અને તે બન્ને અપ્રશસ્ત એટલે મધીન છે. માટે પ્રથમવડે તેમનો ત્યાગ કરી ભાવનાદિકવડે શુભ ધ્યાનનો અભ્યાસ કરીને ઉત્તમ એવા ધર્મધ્યાનમાં એટલે ચિત્તની એકાગ્રતામાં આરૂઢ થવું યોગ્ય છે. ૧૦૦.

હવે બે સ્વોક્તવડે પ્રશસ્ત ધ્યાનનુંજ પ્રકરણ કહે છે.—

ભાવના દેશકાલી ચ સ્વાસનાલંબનકમાન્ ।

ધ્યાતમ્યધ્યાત્રનુપ્રેક્ષાલેખ્યાલિંગફલાનિ ચ ॥ ૧૦૧ ॥

જાત્વા ધર્મ્યં તતો ધ્યાયેચ્છતઃસ્તત્ર ભાવનાઃ ।

જ્ઞાનદર્શનચારિત્રવૈરાગ્યાભ્યાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૧૦૨ ॥

મૂલાર્થ—ભાવના, દેશ, કાળ, સાઈ આસન, આલંબન, અનુક્રમ ધ્યાન કરવા યોગ્ય, ધ્યાન કરનાર, અનુપ્રેક્ષા, લેશ્યા, લિંગ અને ફળ, તે સર્વને બાહ્યીને પછી ધર્મધ્યાન ધ્યાવું. તેને વિષે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને વૈરાગ્ય નામની ચાર ભાવનાઓ કહી છે. ૧૦૧-૧૦૨

ટીકાર્થ—જ્ઞાનાદિક ભાવનાઓ, દેશ એટલે ધ્યાન કરવા યોગ્ય નિર્જન પ્રદેશ, કાળ એટલે ધ્યાન કરવા યોગ્ય અવસર, સાઈ-ધ્યાન-યોગ્ય આસન-પદ્માસન વિગેરે, આલંબન એટલે જેને આધીને ધ્યાનમાં આરૂઢ થવાય તે-વાચના પૃચ્છના વિગેરે, ક્રમ એટલે મનનો નિરોધ વિગેરે અનુક્રમ, ધ્યાત્ર્ય એટલે ધ્યાન કરવા યોગ્ય જિનાત્મા વિગેરે, ધ્યાતા એટલે અપ્રમત્ત સાધુ વિગેરે ધ્યાન કરનાર, અનુપ્રેક્ષા એટલે ધ્યાનની પછીને કાળે પ્રાપ્ત થવેલ અનિત્યાદિક ચિંતા (ભાવના), લેશ્યા એટલે ધ્યાતાના શુભ આશયરૂપ તેજો, પદ્મ વિગેરે, લિંગ એટલે જિનવચન પરની શ્રદ્ધા વિગેરે. તથા ફળ એટલે સ્વર્ગ, મોક્ષ વિગેરેની પ્રાપ્તિ-એ પ્રમાણે ભાવનાને આરબીને ફળપર્યંત પદાર્થોને આગળ કહેવાશે તે પ્રમાણે બાહ્યીને ત્યારપછી ધર્મધ્યાનનું ધ્યાન કરવું. એટલે બેષ પદાર્થ પ્રત્યે એકત્યાન-તટ્પ્રીન મનવાળા થઈને રહેવું. તેમાં એટલે તે ધ્યાનના સાધનને વિષે ભાવના એટલે આત્માને ધ્યાન કરવા યોગ્ય કરનારી વારાના ચાર પ્રકારની જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને વૈરાગ્ય નામની કહેલી છે. તેમાં જ્ઞાન છતે મનનું ધેર્ય અને વિશુદ્ધિ-વાળો શુભ-પુરુષ સૂત્રના અર્થનો તથા જગતનો પલુ સાર-તત્ત્વ બાળે છે, માટે નિરંતર ધ્યુનના અભ્યાસમાં તત્પર રહેવાથી તે પુરુષ જ્ઞાન ભાવનાવડે ભાવિત-વાસિત થાય છે. તથા દર્શનને વિષે ઉદયમયંત એવા શુભને જિનશાસનને વિષે પ્રસન્ન, સંતોષ, નિર્વેદ, અનુકંપા, આસ્તિક્યપણું, એ રૂપ સ્થિરતા થાય તે દર્શન ભાવના કહેવાય છે. તથા શુભને નવા કર્મનું અમરણ, પૂર્વે કરેલા કર્મની નિર્જરા અને શુભ કર્મનું મરણ ચારિત્રયક્રીજ થાય છે, માટે તે ચારિત્ર ભાવના કહેવાય છે. તથા વૈરાગ્ય થકી પ્રાણી વિવશના સંમરદિત, સત્તે બય વર્જિત તથા આ લોક અને પરલોકની આકાંક્ષારહિત અને જગતના સ્વ-ભાવને બાળનાર થાય છે, માટે તે વૈરાગ્ય ભાવના કહેવાય છે. ૧૦૧-૧૦૨,

ભાવનાનું રૂગ કહે છે.—

નિઘટત્વમસંમોહો નિર્જરા પૂર્વકર્મણામ્ ।

સંગાસંસા મયોચ્છેદઃ ફલાન્યાસાં વધાક્રમમ્ ॥ ૧૦૩ ॥

મૂલાર્થ—નિઘનપણું ૧. અસંમોહ ૨. પૂર્વ કર્મની નિર્જરા ૩ તથા સંજની આરાસાનો અને ભવનો નારા ૪ એ આ ભાવનાઓનાં અનુ-ક્રમે રૂગ જલુષાં. ૧૦૩.

ટીકાર્થ—આ ઉપર કહેલી ભાવનાઓનાં આ અનુક્રમે કહેવાનાં રૂગ જલુષાં. તેજ કહે છે.—નિઘનપણું એટલે ધ્યાનને વિષે ઉપસર્ગો થાય તોપણ જ્ઞાનની ભાવનાવટે નિઘનપણું થાય છે. અસંમોહ એટલે દર્શનની ભાવનાવટે સૂક્ષ્મતાથી જણાતી દેવની માયાને વિષે પણ મન મોહ પામવું નથી. આરિયની ભાવનાએ કરીને પૂર્વે કરેલા કર્મની નિર્જા-સય થાય છે. તથા વૈરાગ્યભાવનાએ કરીને રાગાદિક સમતી બંને લોક-સંબંધી આરાસાનો તથા સમ પ્રકારના ભવનો દેહાદિક પરના મમત્વના ત્યાગને લીધે ઉચ્છેદ-નારા થાય છે. ૧૦૩.

ઉદય પામેલી ભાવનાનું વિશેષ રૂગ કહે છે.—

સ્થિરચિત્તઃ ચિર્નિતાભિર્યાતિ ધ્યાનસ્ય યોગ્યતામ્ ।

યોગ્યર્તય હિ નાન્યસ્ય તથા ચોક્તં પરંરપિ ॥ ૧૦૪ ॥

મૂલાર્થ—આ ભાવનાએ વટે સ્થિર ચિત્તવાનો પુરુષજ ધ્યાનની રોગ્યતાને પામે છે. બીજાની રોગ્યતાજ દોષી નથી તે વિષે બીજાએ પણ કશું છે. ૧૦૪.

ટીકાર્થ—ખરેખર આ પૂર્વ કહેલી ભાવનાએવટે સ્થિર ચિત્તવાનો એટલે નિઘન મનની પારણવાનો થાતા ધ્યાનની રોગ્યતાને—અમર-પણાને પામે છે. બીજાની એટલે એવી ભાવનારહિત મનુષ્યની રોગ્ય-તાજ તેમાં દોષી નથી તે વિષે બાસ્તવિકે પણ કશું છે. ૧૦૪.

તેમણે જ કશું છે, તે કહે છે.—

ચગ્ગહં હિ મનઃ કૃષ્ણ પ્રમાપિષ્ઠવદ્દરદમ્ ।

તત્સાહં નિઘ્રહં મન્યે વાપોરિય મુદુપ્પરમ્ ॥ ૧૦૫ ॥

મૂલાર્થ—હે રૂપુ! મન મન ૩૨નારા કૈવલની જેમ અત્યંત સ્વચ્છ છે. તેનો નિઘ્ર કરે એ જાણના નિઘ્ર કરનાં પણ દુષ્કર છે, એમ હું અહું છું. ૧૦૫

વાળા યોગીને તો જે પ્રદેશમાં સમાધાન એટલે ધ્યાન કરવા લાયક વસ્તુને વિષે ચિત્તની એકાગ્રતા થાય તે પ્રદેશ પ્રસસ્ત કહેલો છે. તેને માટે ચિત્તની સમાધિ વિના બીજો કોઈ જાતનો નિયમ નથી. ૧૧૦. હવે કાળનું દ્વાર કહે છે.—

યત્ર યોગસમાધાનં કાલોડ્વીપીષ્ઠઃ સ એવ હિ ।

દિનરાત્રિક્ષણાદીનાં ધ્યાનિનો નિયમસ્તુ ન ॥ ૧૧૧ ॥

મૂલાર્થ—જે સમયે યોગનું સમાધાન થાય તે જ કાળ પણ હજી છે. ધ્યાનીને દિવસ, રાત્રિ કે ક્ષણાદિકનો કાંઈપણ નિયમ નથી ૧૧૧.

ટીકાર્થ—જે રાત્રિદિવસરૂપ સમયે યોગનું સમાધાન એટલે ધ્યાન-યોગનું અથવા મન, વચન અને કાયાના યોગનું સમાધાન એટલે ધ્યાન કરવા યોગ્ય વસ્તુને વિષે તન્મયપણું થાય, તે જ કાળ પણ ધ્યાનીને યોગ્ય છે. પરંતુ દિવસ, રાત્રિ, ક્ષણ અને મુદૂર્ત વિગેરેનો નિયમ એટલે આવશ્યકતારૂપે કરીને ધ્યાનને માટે નિર્ધારનો નિયમ નથી. ૧૧૧.

હવે જે રસ્તોકવડે આસનદ્વાર કહે છે.—

યૈવાયસ્યા જિતા જાતુ ન સ્યાદ્યાનોપઘાતિની ।

તયા ધ્યાયેન્નિપાણ્ણો ઘા સ્થિતો ઘા શયિતોડ્ય ઘા ॥૧૧૨॥

મૂલાર્થ—જે જીતેલી અવસ્થા (આસન) ધ્યાનનો ઉપઘાત કરનારી કદાચિત્ પણ ન થાય, તે જ અવસ્થાએ કરીને બેઠેલા, ઉભેલા અથવા સુતેલા યોગીએ ધ્યાન કરવું. ૧૧૨.

ટીકાર્થ—જે કોઈ અવસ્થા એટલે શરીરના અવયવોની સ્થિરતા જીતેલી એટલે ઘણા અભ્યાસથી પરિચય કરેલી અર્થાત્ ધ્યાનની અત્યુદ્ઘાતાએ કરીને અનુભવેલી છતી ધ્યાનનો એટલે આરંભેલા ધર્મધ્યાનનો ઉપઘાત કરનારી એટલે વિનાશ કરનારી કદાપિ ન થાય, તે અવસ્થાએ કરીને પદ્માસનાદિકવડે બેઠેલા અથવા કાપોત્સર્ગાદિકવડે ઉભેલા અથવા દર્ભાદિકની શય્યાને વિષે સુતેલા યોગીએ ધ્યાન કરવું—ધ્યાનમાં તક્ષીન યવું. ૧૧૨.

સંકા—ધ્યાનમાં દેશ, કાળ અને આસનનો નિયમ કેમ કર્યો નહીં? એ સંકાપર કહે છે.—

સર્વાસુ મુનયો દેશકાલાવસ્યાસુ કેવલમ્ ।

પ્રાપ્તાસ્તન્નિયમો નાસાં નિયતા યોગમુસ્યતા ॥ ૧૧૩ ॥

મૂલાર્થ—સર્વ દેશ, કાળ અને અવસ્થાને વિષે મુનિઓ કેવળ-

જ્ઞાન પામેલા છે, માટે તેના દેશ કાગ ને આસનનો નિયમ નથી. પરંતુ ચોખની સ્થિરતાનો જ માત્ર નિયમ છે. ૧૧૩.

ટીકાર્થ—સર્વ દેશ. કાગ અને અવસ્થાને વિષે એટલે માત્ર. વન વિગેરે પ્રદેશને વિષે, રાત્રી દિવસરૂપ કાગને વિષે અને પદ્માસન વિગેરે અવસ્થા(આસન)ને વિષે મુનિઓ-ચોગીઓ કેવળજ્ઞાનને પામેલા છે. પામે છે અને પામશે: તેથી કરીને તેમાં દેશ. કાગ અને અવસ્થાનો નિયમ એટલે અમુકનીજ આવશ્યકતા જિનમતમાં કહેલી નથી. પરંતુ ચોખની સ્થિરતાનો જ જિનેશ્વરોએ નિયમ કરેલો છે. ૧૧૩.

હવે બે શ્લોકોએ આશંકન દ્વાર કહે છે.—

યાચના ચંદ્ર પૃચ્છા.ચ પરાધૃત્યનુચિન્તને ।

ક્રિયા ચાલંબનાનીહ સદ્માવશ્યકાનિ ચ ॥ ૧૧૪ ॥

મૂલાર્થ—આ ધ્યાનના આરોહણને વિષે વાચના, પૃચ્છા, આવૃત્તિ, નિતના. ક્રિયા. સદ્મર્મ અને આવશ્યક એ આશંકનરૂપ છે. ૧૧૪

ટીકાર્થ—આ ધ્યાનના આરોહણને વિષે વાચના એટલે સૂત્ર તથા અર્થને ભણવું અને ભણાવવું તે, પૃચ્છા એટલે સંશયની નિવૃત્તિ માટે અને નિશ્ચયને માટે સૂત્ર તથા અર્થના સંકિત સ્થાનને ગુરૂ પાસે પૂછવું તે. પરાવૃત્તિ એટલે પ્રથમ ભલેલાની વારંવાર આવૃત્તિ કરવી તે. અનુચિન્તન એટલે સૂક્ષ્મ અર્થનો મનમાં વિચાર કરવો તે, પ્રત્યુ-પેક્ષાદિક ક્રિયા. સારો હામાદિ પરિણામરૂપ ધર્મ તથા સામાયિક-દિક આવશ્યક ક્રિયા. આ મર્મ ધ્યાનરૂપી મહેલપર આરોહણ કરવામાં આશંકનરૂપ છે. એટલે એ આશંકનોનો આશય કરીને ચોગી ધ્યાન-શિખરને પામે છે. ૧૧૪

આરોહતિ દૃઢદ્રવ્યાલંબનો વિપર્મ પદમ્ ।

તથારોહતિ સદ્ધ્યાનં સૂત્રાચાલંબનાશ્રિતઃ ॥ ૧૧૫ ॥

મૂલાર્થ—લેખ દૃઢ વસ્તુના આશંકનવાળો પુરૂષ વિષમ સ્થાનપર આરોહણ કરે છે, તેજ પ્રમાણે સૂત્રાદિક આશંકનને આશય કરનાર ચોગી સદ્ધ્યાનપર આરોહ થાય છે. ૧૧૫

ટીકાર્થ—લેખ દૃઢ એટલે મજબૂત દોરણ વિગેરેના આશંકન-વાળો એટલે ઝોટા ખાણમાંથી નીકળ્યા માટે આધારવાળો પુરૂષ વિષમ એટલે અત્યંત દુસ્તર એવા ગર્ત, રૂપ વિગેરે સ્થાનને આરોહણ કરે છે-તેનાપર ચડે છે, ઉપર આવે છે, તે જ પ્રકારે સૂત્રની વાચના,

પૃથ્વના વિગેરે આસંખનને આશ્રય કરનારો યોગી સત્-પ્રધાન કૃત્ત-
દાયક શ્રેષ્ઠ ધર્મધ્યાનને વિગે આરોહણ કરે છે. અર્થાત્ ધ્યાનરૂપી
પ્રાસાદના સિખરપર ચડી જાય છે. ૧૧૫

આસંખનની જ સ્તુતિ કરે છે.—

આલંબનાદરોઙ્ગતપ્રત્યૂહલયયોગતઃ ।

ધ્યાનાદ્યારોહણશ્ચંજો યોગિનાં નોપજાયતે ॥ ૧૧૬ ॥ .

મૂસાર્થ—આસંખનને વિગે આદર કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલા વિદ્યોના
નાશના યોગને લીધે યોગીઓને ધ્યાનરૂપી પર્વતપર આરોહણ કરતાં
જંશ-પાત થતો નથી. ૧૧૬.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલા આસંખનને વિગે આદર-બહુમાન અર્થાત્
આશ્રયતર પ્રીતિ કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રત્યૂહના એટલે ધ્યાન સંબંધી
વિદ્યોના વિનાશના યોગથી એટલે વિદ્યના અભાવની પ્રાપ્તિથી યોગીઓને-
ધ્યાનીને ધ્યાનરૂપી પર્વત ઉપર ચડતાં એટલે આસંખનરૂપ પગધી-
યાના માર્ગવડે સિખર પર જતાં જંશ એટલે અધઃપતન કદાપિ
થતું નથી. ૧૧૬.

હવે ક્રમનું દ્વાર કહે છે.—

મનોરોધાદિકો ધ્યાનપ્રતિપત્તિક્રમો જિને ।

શેષેષુ તુ યથાયોગં સમાધાનં પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

મૂસાર્થ—કેવળીને વિગે મનના રોધને આદિ લઇને ધ્યાનની પ્રા-
પ્તિનો ક્રમ છે. અને બીજાઓને વિગે તેા યથાયોગ્ય સમાધાન કહેલું
છે. ૧૧૭.

ટીકાર્થ—કેવળીને વિગે મોક્ષમાં જતી વખતે મનના રોધને આદિ
લઇને એટલે પ્રથમ બાદર મનોયોગને, પછી સૂક્ષ્મ મનોયોગને કૃષ્ટિ,
પછી બાદર વાગ્યોગને, પછી સૂક્ષ્મ વાગ્યોગને, પછી બાદર કાંથયોગને
અને પછી સૂક્ષ્મ કાંથયોગને કૃષ્ટિ, એ ક્રમ પ્રમાણે મન, વચન અને
કાયાના વ્યાપારનો મૂળથીજ અભાવ કરે છે. એ રીતે ધ્યાનની પ્રાપ્તિનો
ક્રમ-પરિપાટી હોય છે. અને બીજાને વિગે એટલે જેઓ કેવળી ન
હોય એવા અપ્રમત્તાદિક છદ્મસ્થ ધ્યાનીઓને વિગે તેા યથાયોગ્ય એટલે
પાતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે સમાધાન એટલે મનોયોગ વિગેરેની
સ્થિતતા જ કરવાની છે એમ કહ્યું છે, પણ ક્રમે કરીને તેના નિરોધ
કરવાનું કશું નથી. ૧૧૭.

હવે છવીશ રસોડોવડે ધ્યાન કરવાગાવક ધર્મધ્યાનનું દ્વાર કહે છે; તેમાં પ્રથમ ધર્મધ્યાનના ચાર પ્રકાર બતાવે છે.

આજ્ઞાપાયવિપાકાનાં સંસ્થાનસ્ય ચ ચિન્તનાત્ ।

ધર્મધ્યાનોપયુક્તાનાં ધ્યાતવ્યં સ્યાદ્ધર્મવિધમ્ ॥ ૧૧૮ ॥

મૂળાર્થ—આજ્ઞા, અપાય, વિપાક અને સંસ્થાનનું ચિંતવન કરવાથી ધર્મધ્યાનમાં ઉપયુક્ત ધર્મેશ્વર યોગીઓને ચાર પ્રકારે ધ્યાનમ્ થાય છે. ૧૧૮.

ટીકાર્થ—ધર્મમય ધ્યાનને વિષે જેમણે ઉપયોગ કર્યો છે એવા યોગીઓને—આજ્ઞા, અપાય, વિપાક અને સંસ્થાન અહીં દરેક પદની સાથે વિચય પદનો અધ્યાહાર બાબતો. તેથી આજ્ઞાવિચય એટલે જ (આજ્ઞા)નો ભંમ થવાથી રાહની આજ્ઞાના ભંત્રની જેમ સંસાર ભ્રમ-ભ્રુદિક મોતું ભય પ્રાપ્ત થાય તે. આજ્ઞા એટલે જિનેશ્વરની આમમરૂપ વાણી. તેનો વિશિષ્ટ અથવા વિવિધ પ્રકારનો ચય એટલે નિર્ભય કરવા રૂપ ઉપચય-વૃદ્ધિ જેને વિષે દોષ તે આજ્ઞાવિચય ૧. અપાય એટલે જ્ઞાનાદિકનો નાશ કરવામાં હેતુરૂપ રાજાદિકનો જે કદના હેતુપણે નિર્ધાર કરવો તે અપાયવિચય ૨. વિપાક એટલે કર્મના ઉદયનો વિચય મત્યાદિ રૂપ અવરૂપ દુષ્ટ ફળ આપવાએ કરીને જે નિર્ધાર કરવો તે વિપાક-વિચય ૩. તથા સંસ્થાનનું એટલે લોકના આકારનું ચિંતવન કરવાથી એટલે તેમાં અનાદિ કાગથી પરિબ્રમણ કરવાનો નિશ્ચય કરવાથી સંસ્થાન-વિચય ૪. આ પ્રમાણે ધ્યાતવ્ય એટલે ધ્યાન કરવા યોગ્ય વસ્તુ ચાર પ્રકારની છે. ૧૧૮.

તેમાં પ્રથમ આજ્ઞાવિચય કહે છે.—

નયમંગમમાણાદ્યાં હેતુદાહરણાન્વિતામ્ ।

આજ્ઞાં ધ્યાયેન્નિનેન્દ્રાણામપ્રામાણ્યાકલંકિતામ્ ॥ ૧૧૯ ॥

મૂળાર્થ—નય, ભંમ અને પ્રમાણે કરીને બામ, હેતુ તથા ઉદા-હરણવડે યુક્ત અને અપ્રમાણે કરીને કલંકિત ધર્મેથી નહીં એવી જિને-શ્વરની આજ્ઞાનું ધ્યાન કરવું. ૧૧૯.

ટીકાર્થ—પ્રથમ ધ્યાન કરનારે આ પ્રમાણે જિનેશ્વરની આજ્ઞાનું ધ્યાન કરવું કે—હે પ્રાણી ! આ જિનેશ્વરની આજ્ઞા નૈમમ વિગેરે નયો, ભંમ એટલે અર્થના વિકલ્પો અર્થાત્ સ્વાત્ મત્તિ વિગેરે સ્વાત ભંગીઓ તથા પ્રમાણ એટલે યથાર્થપણે સમમ બાલુરા લાવક પદાર્થના સમુદયે વિષે બાપવું. તે પ્રમાણ, તેથીકરીને જ બીજાઓ તેનું ખંડન કરી શકે નહીં એવા પ્રમાણે કરીને બામ એવી તે જિના

જ્ઞાનું ધ્યાન કરવું. જેમ કે—અહો! સકલ દોષથી રહિત જિનેશ્વરની આજ્ઞા છે, વળી તે અસર્વજ્ઞની કહેલી નથી, તેવા પ્રકારની આજ્ઞા જગતમાં હરિ, હર વિગેરે કોઈ પણ દેવની નથી. તેથી તે જિનેશ્વરનીજ આજ્ઞાને હું ભણું છું. આ રીતે સર્વત્ર યોજના બાણી લેવી તથા હેતુ-શુભનું અનાદિપણું જણાવનારા હેતુઓ તથા સંસારની અસારતા વિગેરે દેખાડનારા ઉદાહરણો એટલે અન્વય અને અતિરેક દૃષ્ટિએ કરીને યુક્ત, તથા અપ્રમાણ એટલે પ્રમાણનો અભાવ-અપર્યાય અનુભવ અર્થાત્ પ્રાંતિજ્ઞાન, તેણે કરીને અકલંકિત એટલે તેવા દોષરહિત એવી જિનેશ્વરની આજ્ઞાનું-દ્વાદશાંગીરૂપ વાણીનું ધ્યાન કરવું—એટલે અહો! નયવડે નિપુણ અને કલંક વિનાની જિનવાણી છે એમ એકાગ્ર ચિત્તે કરીને ચિંતન કરવું, તે આજ્ઞાવિચય નામનો પહેલો ભેદ સમજવો. ૧૧૯.

હવે બીજો ભેદ કહે છે.—

રાગદ્વેષકપાયાદિપીડિતાનાં જનુષ્મતામ્ ।

પેહિકામુષ્મિકાંસ્તાંસ્તાશ્નાનાપાયાન્ વિચિન્તયેત્ ॥ ૧૨૦ ॥

મૂકાર્થ—રાગ, દ્વેષ અને કપાય વિગેરેથી પીડા પામેલા શુભોના આ લોક તથા પરલોક સંબંધી તે તે પ્રકારના વિવિધ કષ્ટોનો વિચાર કરવો. ૧૨૦.

ટીકાર્થ—રાગ એટલે ખુશી થવું, અભિલાષા કરવી વિગેરે પ્રેમની ક્રિયા, દ્વેષ એટલે અપ્રીતિ અશ્રિય વિગેરેના પરિણામથી ઉત્પન્ન થયેલી દ્વેષ ક્રિયા, અને કપાય એટલે ક્રોધ, અભિમાન, કપટ અને તુબ્હુનાના આવેશથી ઉત્પન્ન થયેલી ક્રિયા, એનાથી અને વિગેરે શબ્દથી વિષય, અજ્ઞાન વિગેરેથી પીડા પામેલા એટલે જેના અભિમાનનો નારા કર્યો છે, એવા જન્મ ધારણ કરનારા પ્રાણીઓના આલોક એટલે વર્તમાન ભવ અને પરલોક એટલે પરબન્ધ સંબંધી તે તે એટલે ઘણા હોવાથી કહી ન શકાય તેટલા નાના પ્રકારના અપાયોનો એટલે શારીરિક અને માનસિક છેદન, ભેદન, અપમાન, દુર્લભ આશ્ચર્ય તથા દુર્ગતિ વિગેરે ઉત્પન્ન થયેલાં વિવિધ પ્રકારનાં કષ્ટોનો વિચાર કરવો. એટલે અહો! રાગાદિકથી કેવા પ્રકારનો ભયાનક કષ્ટસમૂહ પ્રાણીઓને પ્રાપ્ત થાય છે? એ પ્રમાણે કષ્ટભારસને વિષે તન્મય થવું તે અપાયવિચય નામનો બીજો ભેદ સમજવો. ૧૨૦.

હવે ત્રીજો ભેદ કહે છે.—

ધ્યાયેત્કર્મવિપાકં ચ તં તં યોગાનુભાવજમ્ ।

પ્રકૃત્યાદિચતુર્ભેદં શુભાશુભવિભાગતઃ ॥ ૧૨૧ ॥

મુજાર્થ—તે તે યોગના પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા અને પ્રકૃતિબંધ વિગેરે ચાર પ્રકારના બંધવાળા કર્મોના વિપાકનું શુભ અને અશુભના વિભાગથી ધ્યાન કરવું. ૧૨૧.

ટીકાર્થ—તે તે કર્મવિપાકને એટલે કર્મના ફળના ઉદયને નરસાદિને વિષે પ્રસિદ્ધપણે હવેલો વેદો છે, તે તે મન, વચન અને કાયાના આધારરૂપ યોગના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થયેલા અને પ્રકૃતિને આદિ સદને ચાર ભેદવાળા, અહીં પ્રકૃતિ સબંધે કરીને પ્રકૃતિબંધ બાબતો. પ્રકૃતિબંધ એટલે કર્મોના જ્ઞાનાવરણાદિક સ્વભાવ, એ વિગેરે એટલે રિગ્નિમધ. રસબંધ અને પ્રદેશબંધ—એમ ચાર પ્રકારે, પુણ્યપ્રકૃતિ રૂપ ભૈનાગ્રીય પ્રકારનાં શુભ તથા પાપપ્રકૃતિ રૂપ બ્યારી પ્રકારનાં અશુભ રૂપ વિભાગ થઈ કર્મવિપાકનું એટલે કર્મના ફળના ઉદયનું ધ્યાન કરવું એટલે તે તે કર્મના ઉદયને પણ થયેલા હવેલું ચિત્તવન કરનાં વૈરાગ્યને વિષે તક્ષીન થવું તે વિષાધિવિષય નામનો ત્રીજો ભેદ બાબતો. ૧૨૧.

હવે ચાલીસ શ્લોકો કરીને સંસ્થાન વિષય નામનો ચોથો ભેદ કહે છે.—

હત્પાદસ્થિતિર્ભગાદિપર્યાયર્લક્ષણઃ વૃથાકૃ. ।

ભેદનામાદિભિર્લોકસંસ્થાનં પિન્તયેદ્ભુતમ્ ॥ ૧૨૨ ॥

મુજાર્થ—દ્રવ્યોની ઉત્પત્તિ, રિક્ષતિ અને નાશ વિગેરે પદ્ધતિઓ ભેદના સ્થાનોએ પડે ભિન્ન ભિન્ન મળાવાના. તથા ભેદ અને નાશાદિક કરીને ભેદના લોકમસ્થાનનું—લોકના આકારનું ચિત્તવન કરવું. ૧૨૨.

ટીકાર્થ—ઉત્પત્તિ, રિક્ષતિ અને નાશ વિગેરે પદ્ધતિઓ ભેદના લોકના આકારનું ચિત્તવન કરવું. એ પ્રમાણે મળવે બાબતો. અહીં ક્રમ સબંધનો અભ્યાસ કરવો. તેથી દ્રવ્યોની એટલે પદાર્થોની ઉત્પત્તિ એટલે મહેવજનના વર્તમાન પદ્ધતિનાય વાને અવગમન (તથા) પદાર્થોની ઉત્પત્તિ. હવે એમ વર્તમાન શુભશુભ પરીણામે ઉત્પન્ન થાય છે અને વિનાશ થાય છે, તથા પદાર્થોના સ્થિતિ સદાચાર મંત્રને કરીને, અવધર્મોના સ્થિતિરૂપ મળવે કરીને. આકાર અવધર્મોના સ્થિતિ કરીને. અને પદાર્થોના સ્થિતિરૂપ (એ આકાર વિગેરે) મળવે કરીને તથા એક શુભ રૂપનું વિગેરે પાંચ વર્ત. પાંચ રૂપ. એ વર્ત. આકાર મળવે અને પાંચ સરકારને કરીને ક્રમશઃ ક્રમ છે; રિક્ષતિ એટલે હિતવિનાશ ક્રમનું કરીને

સર્વની ધનતા એટલે નિત્યપણું છે. અહીં ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ રૂપ આદિ અને અતનું મદ્ય કરવાથી મધ્યમનું પણ મદ્ય થાય, એ ન્યાયવડે નય એટલે ઉત્પત્તિની જેમ અતીતના સંબંધે કરીને સર્વનું વિનાશપણું બાળી લેવું. તથા જમ એટલે સર્વના અર્થવિકલ્પો અથવા અર્થાતરમમન પ્રકારે વિગેરે. ત્યાં આદિ સખ્દે કરીને પરિણામ વિગેરે મદ્ય કરવા, તેના સર્વ પચાચિવડે એટલે વિશેષ ધર્મવડે નાશ સમજવો. તથા લક્ષણ એટલે ધર્માસ્તિકાય વિગેરે મતિ સજ્ઞાવાદિક લક્ષણવડે મિત્ર મિત્ર સત્તાવાળા જાણવા. તથા રક્ષ, દેશ, પ્રદેશ, ચેતન, અચેતન, નર, નારી વિગેરે બેદોવડે તથા નામાદિકવડે એટલે નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, કૌત, કાળ, ભવ, ભાવ ઇત્યાદિ નિરોપણવડે બરેલાં-પરિપૂર્ણ લોકસંસ્થાનનું એટલે વાદ રજ્જુ પ્રમાણુ લોકના આકારનું ચિત્રવન કરવું-વરતુ ધર્મેના વિચાર કરવા. ૧૨૨.

ચિન્તયેત્તત્ત કર્નારં મોક્ષારં નિજકર્મણામ્ ।

મરુપમવ્યયં જીવમુપયોગસ્વલક્ષણમ્ ॥ ૧૨૩ ॥

મૂલાર્થ—તે લોકનરચાનને વિશે પાતાના કર્મને કર્તા, ભોક્તા, અરૂંધી, અવિનાશી અને ઉપયોગરૂંધી પાતાના લક્ષણવાળા અવદ્રવ્યનું ચિત્રવન કરતુ. ૧૨૩.

દીકાર્થ ને લોકનરચાનના નિર્ધારને વિશે અથવા તેની મધે પાતંગાનાના જનના કરનાર, તેને બાનવનાર, અરૂંધી એટલે નિરંજન-મનુની આપકાએ નિગદાર, અમય એટલે અન્યાય પ્રદેશોર્મા રદેશો દોષથી અવિનાશી તથા ઉપયોગ એટલે જ્ઞાનદર્શનરૂપ અથવા સામાન્ય વિશેષ બાધરૂંધ ચેતનાનાં આપાર, ને રૂંધી પાતાનું લક્ષણ એટલે રજ-નજન જાણવાનાર નવરૂંધ જેનું છે એવા અવનું ચિત્ર કરવું. ૧૨૩.

તે અવને આનગ કદેવાએ એવો નગારૂંધી સામર દુગ્ધર છે તેનું ચિત્રવન કરતુ એ પાત્ર રજોડે કરીને કદે છે.—

તત્કર્મત્રનિર્ન જન્મત્રરામચ્ચવારિણા ।

પૂર્ણ મોદમટાવર્ન કાર્માર્થાનન્દર્માવગમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

માનામદ્વાનિત્યાપૂર્ણકથાયકલ્પનોષ્ઠકન્ ।

અમદ્વિકલ્પકલ્પોષ્ઠકલ્પકલ્પનમુદ્ધતમ્ ॥ ૧૨૫ ॥

હૃદિ શ્રોતમિકાવેદ્યમંપાત્તુરિત્રક્રમમ્ ।

સંપન્નાવલિધંતાનં દુષ્પૂર્ણવિચંદરમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

અજ્ઞાનદુર્દિનં વ્યાપદ્વિદ્યુત્પાતોદ્ભવદ્વયમ્ ।

કદામદ્વદ્યુત્પાતેન હૃદયોત્કંપકારિણમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

વિવિધવ્યાધિસંવન્ધમત્સ્યકચ્છપસંકુલમ્ ।

ચિન્તયેચ્ચ ભવાંભોધિં ચલદ્વોપાદ્રિદુર્ગમમ્ ॥ ૧૨૮ ॥

મુદાર્થ—તે (૬૫)ના કર્મોથી ઉત્પન્ન થયેલો, જન્મ. જરા અને મરણરૂપે જળથી ભરેલો, મોઢરૂપી મદ્ય આવર્તવાળો, કામરૂપી વડવાનગે કરીને ભયંકર, હઠ્ઠાઓરૂપી મવાવાયુએ કરીને પૂર્ણ એવા કષાયરૂપી કલ્મશોમાંથી ઉછળતા અસત્ વિકલ્પોરૂપી ઉદ્ભૂત તરંગોના સમૂહને ધારણ કરતો. હૃદયને વિષે ઓતસ્રિકારૂપી વેગાની વૃદ્ધિથી દુઃખે કરીને ઝાંગળી રાકાય તેવો. પ્રાર્થનારૂપી લતાઓના સંતાનવાળો, દુઃખે કરીને પૂર્ણ થાય એવા વિરથરૂપી મધ્યમામવાળો, અજ્ઞાનરૂપી દુર્દિનવાળો, આપત્તિરૂપી વીજળીના પડવાથી ભયને ઉત્પન્ન કરનારો. કદામદ્વરૂપી દુષ્ટ વાયુવડે હૃદયને કેપ કરનારો, વિવિધ પ્રકારના વ્યાધિઓના સંબંધરૂપી મત્સ્યો અને કાચબાઓવડે સંકુલ-આમ તથા દોષોરૂપી ચલાપમાન પર્વતોથી દુર્ગમ એવા આ સંસારરૂપી સમુદ્રનું ચિંતન કરવું. ૧૨૪-૧૨૫-૧૨૬-૧૨૭-૧૨૮.

દીકાર્થ—તે ૬૫ના કર્મોથી એટલે તેણે પાતે કરેલા કર્મોથી ઉત્પન્ન થયેલો, જન્મ એટલે ભવાંતરની પ્રાપ્તિ, જરા એટલે વધની હાનિ અને મરણ એટલે પ્રાણત્યાગ. તેરૂપી જળે કરીને પરિપૂર્ણ ભરેલો, મોઢરૂપી એટલે મિચલાવ મોઢની વિગેરે રૂપ મોટા આવર્ત જળ-શ્રમણ વાળો. તથા કામવિકારરૂપી વડવાનગવડે મહાભય ઉત્પન્ન કરનારો આરામરૂપી એટલે ભોનાદિકની વૃષ્ણાંરૂપી મદ્ય-અનિ પ્રચંડ વાયુવડે ભરેલા ક્રોધાદિક કષાયોરૂપી કલ્મશોમાંથી એટલે પાતાગકલ્પ-શાઓમાંથી ઉછળતા પાપરૂપ વિકલ્પો-વિસાદિક મનોરથો તેરૂપ ઉદ્ભૂત તરંગોના સમૂહને ધારણ કરતો. હૃદયને વિષે ઓતસ્રિકારૂપી એટલે દંદ્રિ-યોએ ઉત્પન્ન કરેલા વિકાર પ્રવાહના વેગવાળી ધારારૂપી વેગાના સંપાતે કરીને એટલે ચારે કાંટે જળના પૂરની વૃદ્ધિના સમૂહ કરીને દુઃખે ઝાંગળી-તરી રાકાય તેવો. પ્રાર્થનારૂપી-વિરથ સુખાદિકની હઠ્ઠાંરૂપી લતાના વિસ્તારવાળો, કોટી ઉપાયોવડે પણ પૂર્ણ કરવાને અશક્ય એવા રાજ્ઞાદિક વિષયોના અસ્વાદરૂપ જેવું હૃદય એટલે મધ્યમામ છે એવો, સંસારને વિષે સુખની જાંતિરૂપ અજ્ઞાન કે અજોષરૂપી દુર્દિનવાળો એટલે સર્વ દિશાઓ વાદળાંવડે આચ્છાદિત થઈ હોય તેવો, વિવિધ પ્રકારની

આપસિઓરૂપી વીજીનીના પડવાએ કરીને મહાભયને ઉત્પન્ન કરનારો, દુરામરૂપી દુષ્ટ વાયુવટે ઘટયના કપને કરનારો, વિવિધ એટલે અનેક પ્રકારના બાધિઓના સંબંધરૂપ માછલાંઓ તથા કાચબાઓવડે બ્યામે અને આત્માને સંચળતા ઉત્પન્ન કરનારા દોષો એટલે રાગ, દ્વેષ અને મોહાદિયે ઉત્પન્ન કરેલા અસ્થિર સ્વભાવરૂપી પવંતોએ કરીને દુર્ગમ એટલે દુઃખે કરીને અવગાહન કરી શકાય તેવો, આવા પ્રકારના વિશેષાળુવાળા મરસારૂપી સમુદ્રનું ચિત્તવન કરવું—એકામ ચિત્તવડે તેના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું. અહીં પાંચ રસોડવડે કહેલા સમુદ્રનો તથા હવે પછી કહેવામાં આવશે એવા પ્રવહ્યુનો ઉપનય પાતાની ભુક્ષિયી બાબી લેવો. ૧૨૪ ૧૨૫-૧૨૬-૧૨૭-૧૨૮.

હવે એ સમુદ્રને તરવાના ઉપાયનું ચિત્તવન કરવું, એ પાંચ રસોડવડે કહે છે.—

તસ્ય મંતરણોપાયં સમ્યક્ત્યદ્દઢ્યન્ધનમ્ ।

યદુગીલાદ્ગુફલકં જ્ઞાનનિર્યામિકાન્વિતમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

સંચરાસ્તાશ્રવચ્છિદ્રં ગુપ્તિગુપ્તં સમન્તતઃ ।

આચારમંદુષોદીપ્તાપવાદોત્સર્ગભૂદ્વયમ્ ॥ ૧૩૦ ॥

અમંહ્યંદુર્ધર્મયોર્ધર્મુઃપ્રધૃષ્ટ્યં સદાગયૈઃ ।

મયોગકૂપન્નંમામન્યસ્તાધ્યાત્મસિતાંશુકમ્ ॥ ૧૩૧ ॥

તયોઽનુકૂલયયનોઽદ્રૂતમંચેગચેગતઃ ।

યૈરાગ્યમાર્ગવતિતં ચારિત્ર્યવહર્નં શ્રિતાઃ ॥ ૧૩૨ ॥

મદ્માયનાશ્યમઙ્ગુજાન્યન્મમધિસરક્ષતઃ ।

યથાઽવિગ્નેન ગચ્છન્તિ નિર્ગોળનગરં વુધાઃ ॥ ૧૩૩ ॥

મૂર્તાર્થ—તે (સમુદ્રરૂપી સાગર)ને તરવાનાં સાધનરૂપ, સમ્યક્ત્ય રૂપી દૃઢ બંધનચક્ર, યદુગીલાદિરૂપી પાટીવાવાળું, જ્ઞાનરૂપી નિર્ધર્મો કરીને દુઃખ, નવરવડે કરીને આશ્રવરૂપી છિદ્રોને નાશ કરનાર, માનરૂપી ગુપ્તિથી રક્ષણ કરાવેલું, આચારરૂપી નદીને મુરેશ્વરિત, અવચાર અને કૃત્યનરૂપી બે બુદ્ધિશક્ય, અમન્ય અને દુષ્ટર એવા મરસારૂપી એકાદિને કાંઈ પણભય પશ્ચાદ્ધાને અગત્ય. મયોગરૂપી દુષ્ટમંત્રના અશ્રમાયને વિષે અધ્યાત્મરૂપી એક વસ્ત્ર (મઠ) જેમાં ચડાવેલ છે એવું અને તપરૂપી અનુકૂળ વાયુવટે ઉપજત ધરેલા સ્તેનરૂપી ચેનડી

વૈરાગ્યરૂપી માર્ગે પડેલું એવું જે આરિત્ર રૂપી વદાનુ-તેને વિષે બેલો
પડિતો મદબાવના નામની પદીને વિષે શુભ ચિત્તરૂપી રત્નને નાખીને
નિરિધાપણે મોક્ષનજરે પળાયે છે. આ પ્રમાણે શ્વાન કરતું ૧૨૯-
૧૩૦-૧૩૧-૧૩૨-૧૩૩.

રીકાર્પ—આવા પ્રકારના આરિત્રરૂપી વદાનુનો આશય કરનારા
પડિતો મોક્ષ નજરીએ પળાયે છે. એ પ્રમાણે પાંચમા દેશક માર્ગે
સંબંધ જાણવો. તે આરિત્રરૂપી વદાનુ કેવું છે? તે કહે છે. -તે મદબા-
રૂપી સમુદ્રને તરવાના ઉપાયરૂપ એટલે સમગ્ર પ્રકારે-ફરીથી આગુતિ
(પુનર્જન્મ) ન થાય તેવી રીતે સગવડસમુદ્રથી પાર પામવાના સ્થાપન-
રૂપ, તથા પ્રમદિત એટલે શુદ્ધ. મુગ્ધ અને રાજર્જને વિષે શુદ્ધ
અર્થારૂપ દૃઢ એટલે અતિ બળવાન બંધનવાળું એટલે વદાનુ ભાંગી
ન બાધ તેટલામાટે લોહાની પાટી તથા દોરડા બાંધવા વિગેરેથી કવેલી
મજબુતીવાળુ. તથા ધાન્ય એટલે અદાર નજરે શીલાંત્ર-આચારના
પ્રકારોથી પાટીયાવાળુ. તથા જ્ઞાન-શદ્ભોધરૂપી નિર્ધામક એટલે સમુદ્ર-
માર્ગને જાણનાર વિચિત્ર પુરતકને ધારણ કરનાર પુરે કરીને પુજા,
તથા સજરવટે એટલે પાંચ પ્રકારના આરિત્ર વિગેરે સત્તાવન પ્રકારના
નવીન કર્મના પ્રવેશનો નિરોધ કરનારા કારણોવટે આધવરૂપી છિદ્રોને
એટલે નવીન કર્મરૂપી આચારા જગત્રવાતને પ્રવેશ કરનારા માર્ગરૂપી
દંધોને નારા પમાડેલા છે જેમાં એવું. તથા ઘોતરૂ એટલે સર્વ દિશા
અને ચિદિશાને વિષે મનોગુપ્તિ વિગેરે ત્રણ પ્રકારની ગુપ્તિવટે રક્ષણ
કરાયેલું, તથા જ્ઞાનાચાર વિગેરે પાંચ આચારરૂપી મંડપવટે-વિશામ
સ્થાનવટે શોભતું. તથા અપવાદ એટલે કારણને લીધે આચરવા લાયક
માર્ગ અને કલ્પને એટલે નિરંતર આચરવા યોગ્ય માર્ગ તે બે માર્ગરૂપ
બે ભૂમિકાવાળુ તથા અસંખ્ય એટલે જેની સંખ્યા ન થઈ શકે તેટલા
અને દુધર એટલે મોહાદિક રાત્રિઓવટે પળ રોષી ન શકાય તેવા સાત
આશયોરૂપી એટલે સંયમ (આરિત્રતા)ના પરિણામે કરીને યથેલા શુભ
આધવસાયોરૂપી શુભદોષે કરીને (તેની અદરશુભદોષ રહેલા છે માટે)
દુઃપ્રવૃત્તિ એટલે રામાદિક રાત્રિઓ પરાભવ ન પમાડી શકે તેવું, તથા
મુદર યોગ એટલે મોક્ષના ઉપાય તેના સેવનરૂપ દૃષ્ટાંતના અમ-
ભાગ ઉપર એટલે વદાનુની મધે રહેલા કંચા સ્તંભની ટોચ ઉપર
જ્ઞાનદિશાની શુદ્ધિરૂપ ઉજ્જવળ મનના પરિણામમય અધ્યાત્મરૂપી
ચેત પટ (ધોળો સદ) જેમાં ચડાવેલો છે એવું તથા અનસનાદિક
બાર પ્રકારના તપરૂપી અનુકૂળ પવનથી એટલે કર્મરૂપી રત્ન
દરણ કરવામાં નિપુણ દોવાથી સનુકૂળ એવો પાછળનો વાયુ વાવાથી

કામ પોતા મને ન મોક્ષની અભિપ્રાયથી કેવળી એ-ને રાગ
 અને રોગે પવેસમાં એકમતાસથી મીઠા નરિયાં જેવાના રી
 ભાગ્યપાત્રી દેશમીનનાથી માને પડેયું એવું આપનારથી પુજાન. તેને
 એ-ને ભાગ્યપાત્ર રોગાત્રય નોકાને આપેલા પોતા મેલી અત્રે પોતા
 પોતાના રૂપોના મનને અત્રેના અત્રેના આસને નિવસાત્ર મોક્ષાપે
 મારી એવી અને પાદેક ભાગનાં નામની માત્રે પેગેન્નાને રિંકે રાગ
 પવને માટે પવનથી મુખ મનથી રાગને નામીને જે પ્રકારે મિત્ર
 પત્રે મિત્રીનું નવનને મુખેથી નવરીને પામે છે, તે પ્રકારે આપનાર કરી.
 ૧૩૪-૧૩૫ ૧૩૬ ૧૩૭ ૧૩૮

જે રીતે મુખપાત્રના મારા નવર ૧૩૪ નમન કરવાના પુજાને
 અત્રેના આપનાર આપનાર આપનારના પાત્રના કરી પવેસાત્ર અપ પામે
 છે, તે પાત્ર અત્રેનાર નોકાકર કરી છે.—

યથા જ મોક્ષપાત્રીને સ્વધ્યયતિકરે મતિ ।

મંમારનાટકોષ્ઠદાનંકાર્પકાવિઠં મુદ્ધઃ ॥ ૧૩૫ ॥

મમીકૃતશ્રીવનટે નાર્યે દુર્બુદ્ધિનામિકામ્ ।

શ્રિને દુર્નીતિનાંદુરદારુદ્ધમેગમટામિયને ॥ ૧૩૫ ॥

મુજાય— જે પ્રકારે માત્રથી પદ્મીપદ્મિ આ પુજાને સાંભળીને
 પારવાર નવરથી નાટકના રાગથી નાટકના પકવડે મમીન થશે
 ત્યારે તેને : માત્રના અત્રેનાર મુખેનાર રાગજ કરીને દુર્બુદ્ધિ
 નામની નોકાને આપેલા કરી, અને આપનાર પોત્રાએ દુર્નીતિ નામની
 નોકામાં આરુદ્ધ થયા. ૧૩૪-૧૩૫.

રીકાર્પ— જે પ્રકારે ભાગ્ય-વારવાર અત્રેનારે અત્રેનાર નાટકના-
 વિચિત્ર વેગને પારાનું કરવાના પાત્રોના નૃત્યના રિત્યાગની નાટકના-
 રૂપ પકવડે મમીન એવા, અને પારવાર રાગનું એ પુજાને સાંભળ્યો છે
 એટલે પવેસાત્ર પારવાર ભાગરી એવાને માત્રથી નવરમાં સર્વ નવ છે
 એ પાત્ર એના સાંભળવાના આપી છે એવા, માત્ર એટલે માત્રનીય કરી
 અથવા અત્રાનદારુદ્ધ પદ્મીના એટલે મિત્રોને માટે રાગ મપો
 ત્યારે તેને પાતાના મુખેનાર રાગજ-તેવાર એટલે એટલે અત્રેનાર
 પારાનું કરી છે એવા કરીને દુર્બુદ્ધિ એટલે પાપબુદ્ધિ નામની
 નોકાને આપેલા કરી—તે પર અત્રેનાર, અને આપનાર રાગારીક પોત્રાએ
 દુર્નીતિ એટલે પરનો દ્રોહ કરવાની નીમિત્તે-વિષર્પાસ આપવડે એકાંત
 વાદને કહેનારા અત્રેનાર માત્રથી નોકામાં આરુદ્ધ થયા. અત્રેનાર
 એ રીતે તેવાર પદ્મને માત્રનાર સામે આપેલા. ૧૩૪-૧૩૫

આગચ્છત્વય ધર્મેશભટ્ટાયે રણનંદપત્નિ ।

તત્ત્વચિન્તાદિનારાચસજીમૂતે સનાશ્રિતે ॥ ૧૩૬ ॥

મૂળાર્થ—ત્યાર પછી તત્ત્વચિન્તાદિક બાલ્યોથી સત્ત્વ થઈ ધર્મ-
જાળનો આશ્રય કરી ધર્મેશભટ્ટના મુખરોનો સમૂહ સનેરાચલુમાં
માન્યે ૧૩૬.

ટીકા—ત્યાર પછી એટલે મોહ નામના પહીપણિને કુદ (રહ-
કુમિ)માં સત્ત્વ થઈને આવેલો બેલા પછી (બેઈને) ધર્મેશભટ્ટના
એટલે ચારિત્રધર્મ રાજ્યના સમય સુગુણો જા કરનાર તેના
ચિત્તક્રમને વિષેરે દેહાભિષે સમૂહ સદાચરણપાદિક વસ્તુનૃત્યના
ચિત્તનૃપી નારાયણે-કુર્મવને પણ મેદનાર બની દીક્ષુ બાલોવડે
સત્ત્વ થઈને ધર્મેશભટ્ટના આશ્રય કરી રણુમાંપમાં-કુદના આસપડપ
પૃષ્ઠીતનમાં આબા ૧૩૬.

નિયો લગ્ને રણાવેશે સમ્યદર્શનનંત્રિણા ।

નિપ્પાત્યનંત્રી વિપનાં પ્રાપ્યતે ધરનાં દશાન્ ॥ ૧૩૭ ॥

મૂળાર્થ—પછી ૫૨૨૫૨ કુદનો અરમ થયો, તેમાં સમ્યદર્શન
નામના મત્રીએ નિપ્પાતિ નામના મત્રીએ મહા વિરમ એવી ઇછી
દશને પમાડ્યે ૧૩૭.

ટીકા—પછી ૫૨૨૫૨ એટલે ધર્મેશભ અને મેદનભ એ બ-
તેના સૈન્યેનો કુદનો સરમ પ્રવર્ત્યો તેમાં વધારે વસ્તુ સ્વરૂપને વિષે
મહાવાન સમ્યદર્શિ નામના અત્યંત વિચારશીલ દીર્ઘદર્શી અને સમય
રાજાધર્મમાં નિપુણ એવા ધર્મેશભના મત્રીએ મેદનભના નિપ્પાત્ય નામના
મત્રીએ એટલે સર્વ અન્વયમાં પ્રવર્તેલા વિદ્યાર્થને ક્રોડ કરવારા મેદ-
નભના અમ્યાનને વિરમ એટલે સર્વથા અમન્યાનથી સરમ દશને
એટલે મૂનસદેન નામ કરવાથી પ્રભુનંદપ અવસ્થાને પમાડ્યે ૧૩૭.

હીલદંવ નિરુધ્યન્તે કપાયચરટા અગિ ।

પ્રશનાદિનહાયોર્ધઃ સીડેન સ્મરતરકરઃ ॥ ૧૩૮ ॥

મૂળાર્થ—પ્રથમ વિષેરે મેદા દેહાભિષે કપાયરૂપે મરતો
(કુદાભિષે)ને દીક્ષાધારણે જ રૂપી દીક્ષા અને રૂપરૂપે દેહાભિ
કપાયરૂપે તરકરને રૂપી ૧૩૮.

ટીકા—પ્રથમ એટલે સમય એ વિષેરે એટલે રૂપિય અન્વય,
સંતોષ વિષેરે મેદા દેહાભિ અન્વયરૂપે વિષેરે દેહાભિ દેહા ૧-
૫

પાયોરૂપી ચરટોને એટલે ધર્મરાજની પ્રજાને ઉપદ્રવ કરનારા માર્ગમાં રહેલા ધાડા પાડનારાઓને ક્રીડા માત્રે કરીને જ રૂંધી લીધા એટલે સત્તામાંથી જ નાશ પમાડ્યા. તથા શીળ એટલે બ્રહ્મચર્યરૂપી યોદ્ધાએ કામરૂપી તસ્કરને રૂંધ્યા. ૧૩૮

હાસ્યાદિપટ્ટલુંટાકવૃન્દં વૈરાગ્યસેનયા ।

નિદ્રાદયશ્ચ તાદ્યન્તે શ્રુતોદ્યોગાદિભિર્મટૈઃ ॥ ૧૩૯ ॥

મુસાર્થ—વૈરાગ્યરૂપી સેનાએ હાસ્ય વિગેરે છ હુંટારાઓને હણ્યા તથા શ્રુતોદ્યોગ વિગેરે સુખટોએ નિદ્રાદિકને લીધ તાડના કરી. ૧૩૯

ટીકાર્થ—વૈરાગ્ય-વિરક્તતારૂપી સેનાએ હાસ્ય વિગેરે એટલે હાસ્ય, રતિ, અરતિ વિગેરે છ સુકૃતરૂપી ધનનું હરણ કરનારા નોકવાયરૂપી હુંટારાઓના સમૂહને હણ્યા. તથા શ્રુતોદ્યોગ એટલે શાસ્ત્રોના ઉદ્યોગ-ભણતું ચિતવતું વિગેરે યજ્ઞ અથવા ઉદ્યમ કરનારા અને ઉપયોગસહિત ક્રિયાસમૂહને કરનારા-એ વિગેરે યોદ્ધાઓએ નિદ્રા વિગેરેને એટલે નિદ્રા, નિદ્રાનિદ્રા, પ્રયત્ના, પ્રયત્નાપ્રયત્ના અને સ્થાનર્જિ રૂપ યોદ્ધાઓને હણ્યા. ૧૩૯

મટાભ્યાં ધર્મશુક્લાભ્યામાર્તરીદ્રાભિધૌ મટૌ ।

નિમ્નહેનેન્દ્રિયાણાં ચ જીયતે દ્રાગસંયમઃ ॥ ૧૪૦ ॥

મુસાર્થ—ધર્મ અને શુક્લ નામના શુભ ધ્યાનરૂપ ધીરોએ આર્ત અને રોદ્ર નામના દુઃખાંનરૂપ યોદ્ધાઓનો પરાજય કર્યો. તથા ઇન્દ્રિયોના નિમ્નહવડે તત્કાળ અસંયમને સ્તલી લીધો. ૧૪૦

ટીકાર્થ—ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનરૂપી યોદ્ધાઓએ આર્ય-ધ્યાન અને રોદ્રધ્યાન નામના યોદ્ધાઓને પરાજિત કર્યા, તથા ઓત્રાદિક ઇન્દ્રિયોના નિમ્નહવડે એટલે પોતપોતાના વિષયોથી ઇન્દ્રિયોને પરાસ્તુમ કરીને અસંયમ એટલે અવિરતિ નામના યોદ્ધાને તત્કાળ સ્તલી લીધો. ૧૪૦

ક્ષયોપશમતશ્ચશુર્દર્શનાવરણાદયઃ ।

નદયત્યમાતસંન્યં ચ પુણ્યોદયપરાક્રમાત્ ॥ ૧૪૧ ॥

મુસાર્થ—ક્ષયોપશમરૂપી યોદ્ધાથી ચશુર્દર્શનાવરણ વિગેરે નાશી ગયા, અને પુણ્યોદયરૂપી યોદ્ધાના પરાક્રમથી અસાત્મકરૂપી સૈન્ય નાશ પામ્યું. ૧૪૧.

ટીકાર્થ—ક્ષયોપશમરૂપી એટલે ક્ષયોપશમ ભાવના પ્રદારથી ચશુર્દર્શનાવરણ એટલે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની પ્રાપ્તિને આવરણ કરનાર

વિગેરે એટલે અશુભઅશુભસંનાશરતુ. અરુચિ દર્શનાવરતુ અને કેવળ દર્શનાવરતુ એ સર્વે નાશ પામ્યા-તથા પામ્યા. તથા પુરુષ એટલે મુક્ત કર્મના ઉત્પત્તિ અસાત વેદનીતું સૈન્ય નાશ પામ્યું. ૧૪૧.

સહ દ્વેષગજેન્દ્રેણ રાગકેસરિણા તથા ।

મુતેન મોહભૂષોઽપિ ધર્મભૂષેન હન્યતે ॥ ૧૪૨ ॥

મૂલાર્થ—ઉપરે દ્વેષગજેન્દ્ર તથા રાગકેસરી નામના બે પુત્ર સહિત મોહરાજા પણ ધર્મરાજાએ હણાયે. ૧૪૨.

ટીકાર્થ—ઉપરે દ્વેષગજેન્દ્ર નામના લપુપુત્રસહિત તથા રાગકેસરી નામના જ્યેષ્ઠ પુત્રસહિત મોહરાજાને પણ સહકર્તુણ ધર્મરાજાએ હણાયે. ૧૪૨.

તતઃ પ્રાપ્તમહાનન્દા ધર્મભૂષમસાદતઃ ।

યથા કૃતાર્થા જાયન્તે સાધયો વ્યવહારિણઃ ॥ ૧૪૩ ॥

મૂલાર્થ—ત્યારપછી ધર્મરાજાના પ્રાપ્તપણે મહા આનંદને પામેલા સાધુશ્રી બચહારીઆઓ તે પ્રકારે કૃતાર્થ થાય છે, તે પ્રકારે ધ્યાન કર્યું. ૧૪૩.

ટીકાર્થ—ત્યારપછી સાધુઓ મુનીઓશ્રી બચહારીઆઓ એટલે પરદેશના વડાલુવટી વેપારીઓ ધર્મરાજાના પ્રાપ્તપણે એટલે ધર્મરૂપ અકેવર્તી રાજાએ કરેલી દયાથી મહા આનંદ પામીને કૃતાર્થ એટલે સમગ્ર મનોરથવડે પરિપૂર્ણ થયા. ૧૪૩.

વિચિન્તયંતયા સર્વ ધર્મધ્યાનનિવિદ્યધીઃ ।

ઈદમન્યદપિ ન્યસ્તમર્થજાતં યદાગમે ॥ ૧૪૪ ॥

મૂલાર્થ—ધર્મધ્યાનને વિષે જેની શુદ્ધિ લથ પામી છે એવા મુનિએ આ પ્રકારે સર્વ ધ્યાન કર્યું, અને તેવો બીજો પણ પદાર્થસમૂહ કે જે આત્મમને વિષે કશો હોય. તેનું પણ ધ્યાન કર્યું. ૧૪૪.

ટીકાર્થ—ધર્મધ્યાનને વિષે જેની શુદ્ધિ લથ પામી છે, એવા મુનિએ આ પ્રકારે એટલે પૂર્વે કહેલા ઉત્પાદાદિક પર્વાય, એવને કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલ અવસ્થાગર, તેને તરવાના ઉપાયરૂપ ચારિત્ર વડાણુ, મોહરાજાનેા પરાજય. ધર્મરાજાનેા જય તથા મુનિશ્રી બચહારીઆનું કૃતાર્થપણું વિગેરે પ્રકારે કરીને સર્વ ધ્યાન કર્યું. અને તેથી અનિરિક્ત અર્થસમૂહ કે જે આત્મમને વિષે કશો હોય એટલે અગ્રમત આવાદિકનું પ્રતિપાદન જે નિનસિદ્ધાંતને વિષે ક્યું હોય, તેનું પણ ધ્યાન કર્યું. ૧૪૪.

હવે ■ રજોવડે ધ્યાતા (ધ્યાન કરનાર) સંબંધી દ્વાર કહે છે.—

મનસચ્ચેન્દ્રિયાણાં ચ જયાદ્યો નિર્વિકારધીઃ ।

ધર્મધ્યાનસ્ય સ ધ્યાતા શાન્તો દાન્તઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥૧૪૫॥

મૂલાર્થ—જે યોગી મન અને ઇન્દ્રિયોના જયથી નિર્વિકાર બુદ્ધિ-વાળા થયા હોય તેવા શાંત અને દાંત મુનિને ધર્મધ્યાનના ધ્યાતા (ધ્યાન કરનાર) કહેલા છે. ૧૪૫.

ટીકાર્થ—જે યોગી મન અને ઓત્રાદિક ઇન્દ્રિયોના જયથી એટલે તેમને વશ કરવાથી નિર્મળ બુદ્ધિવાળા થયા હોય તેવા તેમજ શાંત-કપાયને છતનાર અને દાંત એટલે ઇન્દ્રિયોનું દમન કરનાર મુનિને જિનેશ્વરે ધર્મધ્યાનના ધ્યાતા (ધ્યાન કરનાર) કહેલા છે. ૧૪૫.

કહેલા અર્થને અન્ય મતની સંમતિ આપે છે. અન્ય શાસ્ત્રના પાંચ રજોકવડે તેમની આ વિષયમાં સંમતિ દર્શાવે છે.

પરૈરપિ યદિદં ચ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય લક્ષણમ્ ।

પટતે છત્ર તત્સર્વં તથા ચેદં વ્યવસ્થિતમ્ ॥ ૧૪૬ ॥

મૂલાર્થ—બીજાઓએ પણ જે સ્થિતપ્રજ્ઞનું લક્ષણ ઇચ્છે છે, તે સર્વ અહીં ઘટે છે, તેજ પ્રમાણે આની પણ બવસ્થા છે. ૧૪૬.

ટીકાર્થ—બીજાઓએ એટલે વ્યાસાદિકે પણ જે સ્થિતપ્રજ્ઞનું એટલે જેની પ્રજ્ઞા (બુદ્ધિ) પોતાના આત્માને વિશે સ્થિત થયેલી છે એટલે સ્થિતિ કરવાના સ્વભાવવાળી-સ્થિતિને સ્થાપન કરનારી થયેલી છે એવા તે સ્થિતપ્રજ્ઞનું લક્ષણ ઇચ્છે છે; તે સર્વ-પરિપૂર્ણ લક્ષણ અહીં એટલે મન અને ઇન્દ્રિયોના જ્યાદિકથી મુક્ત એવા ધર્મધ્યાનના ધ્યાતાને વિષે ઘટે છે. અને તેજ પ્રકારે આ ધ્યાતાનું લક્ષણ આગમને વિષે પણ કહેલું છે. તેજ અમે પણ અહીં કહ્યું છે. ૧૪૬.

તે લક્ષણ બીજાઓએ જે પ્રકારે ઇચ્છે છે તે કહે છે.

પ્રજહાતિ યદા કામાન્ સર્વાન્ પાર્થ મનોગતાન્ ।

આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે ॥ ૧૪૭ ॥

મૂલાર્થ—હે અર્જુન! જ્યારે મનમાં રહેલા સર્વ મનોરથોને છૂટ તણ દે છે, અને આત્માએ કરીને આત્માને વિશે જ સંતુષ્ટ રહે છે, ત્યારે તે સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. ૧૪૭.

ટીકાર્થ—હે પૃથ્વાના એટલે કુતીના પુત્ર અર્જુન! જ્યારે એટલે જે યોગદશાને મને મુદયમાં રહેલા સર્વ કામોને એટલે શુભ અને અશુભ

કામનાની ઉત્પત્તિના પ્રકારોને જીવ હોડી દે છે, અને આત્માએ કરીને-
જ્ઞાનવડે કરીને આત્માને વિશેષ પોતાના સ્વરૂપને વિશેષ સંતુષ્ટ-સકળ
દંડધાથી પરિપૂર્ણ થાય છે ત્યારે તેને ચોગીઓ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહે છે. ૧૪૭.

દુઃસૃષ્ટ્યનુદ્વિગ્નમનાઃ સુલેષુ વિગતસ્પૃહઃ ।

ધૌતરાગભયક્રોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥ ૧૪૮ ॥

મહાર્થ—જેનું મન દુઃખને વિષે ઉદ્વેગ પામતું નથી, જે મુખને
વિષે સ્પૃહારહિત છે, તથા જેના રાગ, ભય અને ક્રોધ નહિ થયા છે,
તેવા મુનિ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. ૧૪૮.

ટીકાર્થ—જે દુઃખને વિષે એટલે પ્રતિકૂળ વિષયોને વિષે તથા કદને
વિષે અસુખિત-અભય મનવાળા હોય, તથા મુખને વિષે એટલે અનુ-
કૂળ વિષયોને વિષે તથા સાતા વેદનીને વિષે સ્પૃહારહિત હોય, તથા
જેના રાગ, ભય અને ક્રોધ નહિ થયા હોય એવા મુનિઓને ચોગીઓ
સ્થિતપ્રજ્ઞ કહે છે. ૧૪૮.

યઃ સર્વગ્વાનભિચ્છેહસ્તપ્તાપ્ય શુભાશુભમ્ ।

નાભિનન્દતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૧૪૯ ॥

મહાર્થ—જે ચોગી સર્વજ્ઞ એવારહિત છે, અને તે તે શુભાશુભ
વસ્તુને પામીને આનંદ પામતા નથી, તથા દ્વેષ કરતા નથી તેમની
જુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠિત છે એમ બલવું. ૧૪૯.

ટીકાર્થ—જે ચોગી સર્વજ્ઞ એટલે સર્વ વસ્તુસમૂહને વિષે એહ-
રહિત એટલે શૂન પરિણામવાળા હોય, તથા તે તે પ્રકારની શુભાશુભ
એટલે મનેહ અથવા અમનેહ વસ્તુઓને પામીને જે તેની સ્તુતિ ન કરે
અથવા નિંદા પણ ન કરે—રાગીદ્વેષી ન થાય તે ચોગીની જુદ્ધિ આત્માને
વિષે પ્રતિષ્ઠિત છે એમ બલવું. ૧૪૯.

યદા સંહરતે ચાર્યં કૃર્મોઽજ્ઞાનીય સર્વજઃ ।

ઈન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૧૫૦ ॥

મહાર્થ—જેમ કાચનો સર્વ પ્રકારે અંગેને સોંપે છે, તેમ ચોગી
જ્યારે દિદિયોના વિષયોયથી દિદિયોના મંદાર કહે છે—સોંપે છે, ત્યારે
તે મુનિની જુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠિત છે એમ બલવું. ૧૫૦.

ટીકાર્થ—આવા ચોગી જ્યારે-જે અવસ્થાને વિષે જેમ કાચનો
પોતાના અવસ્થાને મંદારે છે—સોંપે છે, તેમ સર્વ પ્રકારે સન્દર્ભિત
દિદિયોના વિષયોયથી મોચારિત દિદિયોને મંદારે છે—પાછી વાને છે—

કમળે કરે છે ત્યારે તે મુનિની શુદ્ધિ આત્માને વિષે પ્રતિષ્ઠિત છે, એમ જાણું. ૧૫૦.

કરીને પોતાનો મત કહે છે.—

શાન્તો દાન્તો ભવેદીદ્દગાત્મારામતયા સ્થિતઃ ।

સિદ્ધસ્ય હિ સ્વભાવો યઃ સૈવ સાધકયોગ્યતા ॥ ૧૫૧ ॥

મુદ્ધાર્થ—આ પ્રમાણે આત્માને વિષે રમણુ કરનારપણે રહેશે યોગી શાંત અને દાંત દોષ છે, કારણકે સિદ્ધનો જે સ્વભાવ છે તેજ સાધકની યોગ્યતા છે. ૧૫૧.

ટીકાર્થ—જે સાધુ શાંત એટલે કથાચરણિતપણાએ કરીને સમાના રામુદ્ર તથા દાંત એટલે અદર અને બહારના વિષય વિકારથી રહિત દોષ, અને આત્માને વિષે વિશ્વાસ કરવાના સ્વભાવે કરીને શુદ્ધ રહેતા દોષ, તેજ મ્હાતા યર્થ રાકે છે. કારણકે સાધકની યોગ્યતા અર્થાત્ મ્હાન કરવાનું અધિકારીપણું તે જ છે કે જે શુદ્ધનો સ્વભાવ—પરિણામ છે. ૧૫૧.

હવે સાધકને માટે શુદ્ધધ્યાનના મ્હાતાને મળુ બતાવે છે.—

ધ્યાતાયમેવ શુદ્ધસ્યામ્રમણઃ પાદયોદ્વિયોઃ ।

પૂર્વવિધોગ્યયોગી ચ કેવલી પરયોક્તયોઃ ॥ ૧૫૨ ॥

મુદ્ધાર્થ—આ જ અપ્રમત સાધુ શુદ્ધધ્યાનના પદેશ બે પાદના મ્હાતા છે, પણ એ તે પૂર્વવિદ્ દોષ તો. બીજા બે પાદના મ્હાતા અનુક્રમે સયોગી કેવળી અને અયોગી કેવળી છે. ૧૫૨.

ટીકાર્થ—આજ એટલે ધર્મધ્યાનના મ્હાતાપણે પૂર્વે કહેલા સજ્જ દોષ? શુદ્ધ જે યોગી તે જ અપ્રમત—સર્વે પ્રમાદથી વર્જિત સાધુ શુદ્ધધ્યાનના પદેશ બે પાદના મ્હાતા—મ્હાન કરનાર છે. પરંતુ તેમાં વિશેષ એટલો છે કે—એ તે પૂર્વવિદ્ એટલે એટલે પૂર્વે જાણનાર દોષ અર્થાત્ પૂર્વમાં રહેલા ગુણને ધારણ કરનાર દોષ તોજ તે શુદ્ધ-ધ્યાનના મ્હાતા દોષ છે, તે સ્તિચાલ દોષ નથી. તથા તે શુદ્ધધ્યાનના બીજા બે પાદના મ્હાતા અનુક્રમે યોગી એટલે ગળુ યોગચાળા સયોગી કેવળી દોષ છે. તે પણ તેરમા બુદ્ધસ્થાનને અને ત્રીજા પાદના મ્હાતા દોષ છે, અને ચોથા પાદના મ્હાતા તો દૈવેગી અવસ્થાને પામેલા અયોગી કેવળી જ દોષ છે. ૧૫૨.

હવે અનુપ્રેક્ષાદ્વાર કહે છે.—

અનિત્યત્વાદ્યનુપ્રેક્ષા ધ્યાનસ્યોપરમેડપિ હિ ।

માયદેક્ષિત્યમશ્વાન્તઃ પ્રાણા ધ્યાનસ્ય તાઃ સ્વહુ ॥ ૧૫૩ ॥

મહાર્થ—આંતરિક્ષિત એવા સાધુએ ધ્યાનના ઉપરમને વિષે પણ નિરંતર અનિત્યતાદિ અનુપ્રેક્ષા (ભાવના) નું ધ્યાન કરવું. કારણ કે તે (અનુપ્રેક્ષા) ધ્યાનના પ્રાણરૂપ છે. ૧૫૩.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલા ધ્યાનનો ઉપરમ-નિવૃત્તિ યાપ તે વખતે પણ અનિત્યતાદિક એટલે “સંસારમાં સર્વે અનિત્ય છે, કોઈ પણ વસ્તુ સર્વદા સ્થાયી ભાવે (સ્થિરપણે) કરીને રહેનારી દેખાતી નથી.” એ પ્રમાણે ચિંતવન કરવું તે અનિત્ય ભાવના કહેવાય છે. તથા આદિ શબ્દે કરીને અસરણુ ભાવના, અન્યત્વ ભાવના વિગેરે જાણવી. તે ભાવનારૂપ અનુપ્રેક્ષા એટલે ધ્યાનની પછી પ્રેક્ષણુ એટલે અતીત અને આસત્ (વર્તમાન) પરિણામની આલોચના તેને આંતરિક્ષિત એવા યોગીએ સર્વદા ભાવવી-ચિંતવવી. કારણ કે તે અનુપ્રેક્ષા ધર્મધ્યાનના પ્રાણભૂત-જીવનભૂત છે. શરીરાદિકની અનિત્યતાદિનું ચિંતવન કરવાથી મુનિ દુરીથી ધ્યાનપર આરૂઢ થઈ શકે છે, તેથી તે તેના પ્રાણભૂત કહેવાય છે. ૧૫૩.

હવે લેરવા દ્વાર કહે છે.—

તીવ્રાદિભેદભાજઃ સ્યુર્લેહ્યાસ્તિષ્ઠ ર્હોત્તરાઃ ।

લિંગાન્યત્રાગમમ્રજ્ઞા વિનયઃ સદ્ગુણસ્તુતિઃ ॥ ૧૫૪ ॥

મહાર્થ—અહીં તીવ્રાદિક ભેદવાળી હેલી ત્રણ લેરવાઓ દોષ છે. તેના ચિન્હો આગમપરની મજ્ઞા, વિનય અને સદ્ગુણની સ્તુતિ છે. ૧૫૪.

ટીકાર્થ—અહીં એટલે આ ધર્મધ્યાનવાળા મુનિને વિષે તીવ્રાદિક ભેદને ભજનાર એટલે તીવ્ર, તીવ્રતર અને તીવ્રતમ પરિણામવાળી એટલે આર્તધ્યાનવાળાને કહેલી લેસ્થાની અપેક્ષાએ ત્યારપછીની શુભ એવી તેજ, પદ્મ અને શુક્લ નામની ત્રણ લેસ્થાઓ-શુભ અધ્યવસાયરૂપ દોષ છે. આ ક્ષાતાને વિષે આગમપરની મજ્ઞા એટલે જિનામમને વિષે દૃઢ પ્રીતિ, વિનય એટલે દેવ, ગુરુ, ધર્મને વિષે પ્રણામીદિક અત્યંત ભક્તિ અને સદ્ગુણની સ્તુતિ એટલે જ્ઞાન, શીળ, તપ, ક્ષાંતિ વિગેરે શુભ ગુણોની અથવા તેવા ગુણવાળાની પ્રસંશા-એ વિગેરે દોષ છે, એટલે ‘આ ધર્મધ્યાની છે.’ એમ જણાવનારાં તે ચિન્હો દોષ છે. ૧૫૪.

હવે તેના ફળનું દ્વાર કહે છે.—

શીલસંયમયુક્તસ્ય ધ્યાયતો ધર્મ્યમુત્તમમ્ ।

સ્વર્ગપ્રાપ્તિં ફલં પ્રાહુઃ પ્રૌઢપુણ્યાનુબન્ધિનીમ્ ॥ ૧૫૫ ॥

મુક્તાર્થ—શીળ અને સંયમે કરીને યુક્ત એવા ઉત્તમ ધર્મધ્યાનને ધ્યાનારો યોગીને પ્રૌઢ પુણ્યના અનુબંધવાળી સ્વર્ગપ્રાપ્તિરૂપ ફળ કહેલું છે. ૧૫૫.

ટીકાર્થ—શીળ એટલે બ્રહ્મચર્ય અથવા સર્વ શુદ્ધ આચાર અને સંયમ એટલે સત્તર પ્રકારનું ચારિત્ર અથવા છ કાચ જીવરક્ષારૂપ સંયમ તેણે કરીને યુક્ત તથા ઉત્તમ ધર્મભય ધ્યાનને કરતા યોગીને પ્રૌઢ પુણ્યના અનુબંધવાળી એટલે મહા સુકૃતસમૂહને અનુસરનારી તથા ઉત્તરોત્તર જન્મને વિષે મહા સુકૃતનો બંધ કરનારી સ્વર્ગપ્રાપ્તિરૂપ એટલે મહર્જિક દેવપણાની પ્રાપ્તિરૂપ ફળ તીર્થંકરાદિકે કહેલું છે. ધર્મ-ધ્યાનથી મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિરૂપ તેનું ફળ કહેલું છે. ૧૫૫.

ધર્મધ્યાન કહ્યું. હવે શુક્લધ્યાનના અવસંબંધને કહે છે.—

ધ્યાયેચ્છુક્રમથ ક્ષાન્તિમૃદુત્વાર્જયમુક્તિભિઃ ।

છદ્મસ્યોઽઘૌ મનો ધૃત્વા વ્યપનીય મનો જિતઃ ॥ ૧૫૬ ॥

મુક્તાર્થ—ત્યારપછી ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ અને મુક્તિ (નિઃસ્પૃહપણું) એ કરીને યુક્ત એવા છદ્મસ્ય મુનિઓએ પરમાણુને વિષે મનને ક્ષમાડીને શુક્લધ્યાન ધ્યાનું અને દેવળીએ મનનો રોધ કરીને શુક્લ-ધ્યાન ધ્યાનું. ૧૫૬.

ટીકાર્થ—ત્યારપછી એટલે ધર્મધ્યાન પૂર્ણ થયા પછી ક્ષમા, માર્દવ એટલે માનરહિતપણું, આર્જવ એટલે માયારહિતપણું અને મુક્તિ એટલે લોભના અભાવને લીધે પ્રાપ્ત થયેલ નિઃસ્પૃહપણું—એ રૂપ આસંબંધને કરીને પરમાણુને વિષે મનને રોડીને છદ્મસ્યે—અસર્વજ્ઞે શુક્લધ્યાન ધ્યાનું—શુક્લધ્યાનને વિષે લીન થવું. આ ધ્યાનની બાવના, દેશ, કાળ અને આસન ધર્મધ્યાનની માફક બાવનાં. તેમાં કાંઈ પણ વિશેષ ન હોવાથી અહીં કહ્યાં નથી, અને જિને એટલે સર્વજ્ઞે તેા મનને મૂળથીજ સંહાર કરીને એટલે મનના વિષયપણાથી રહિત હોવાને લીધે મનરહિત થઈને શુક્લધ્યાન ધ્યાનું. ૧૫૬.

શુદ્ધધ્યાનનો પહેલો પ્રકાર કહે છે.—

સવિતર્ક સવિચારં સપૃથક્ત્વં તદાદિમમ્ ।

નાનાનયાશ્રિતં તત્ર વિતર્કઃ પૂર્વગં શ્રુતમ્ ॥ ૧૫૭ ॥

મૂલાર્થ—વિતર્કસહિત, વિચારસહિત અને પૃથક્ત્વસહિત એમ શુદ્ધધ્યાનનો પહેલો પાદ ત્રણ પ્રકારે મુકા હોય છે. તેમાં વિવિધ નયનો આશય કરીને રહેલું અને પૂર્વગત જે મુત તે વિતર્ક કહેવાય છે. ૧૫૭.

ટીકાર્થ—તે શુદ્ધધ્યાનના પ્રથમ પાદનું ધ્યાન આ પ્રમાણે કરવું. તે પ્રથમ પાદ કેવો છે? તે કહે છે. હમણું કહેવાયો એવા વિતર્ક સહિત. કહેવાયો એવા વિચારસહિત અને કહેવાયો એવા પૃથક્ત્વ એટલે વિભિન્નપણાએ કરીને સહિત અર્થાત્ સવિતર્ક સવિચાર સપૃથક્ત્વ નામનું પહેલું શુદ્ધધ્યાન કહેવાય છે. તે ત્રણ પ્રકારમાં વિતર્ક આ પ્રમાણે છે.—તેમજ વિગેરે વિવિધ પ્રકારના નયોનો આશય કરીને રહેલું તથા કલ્પાદ વિગેરે ચૌદ પૂર્વની અંદર સમાયેલું જે મુતશાન-સાસન્નૌધ તેને વિતર્ક જાણવો. ૧૫૭.

હવે સવિચાર અને સપૃથક્ત્વ દેખાડે છે.—

અર્થવ્યજ્ઞનયોગાનાં વિચારોઽન્યોઽન્યસંક્રમઃ ।

પૃથક્ત્વં દ્રવ્યપર્યાયગુણાન્તરગતિઃ પુનઃ ॥ ૧૫૮ ॥

મૂલાર્થ—અર્થ, બંધન અને યોગોનો જે પરસ્પર સંક્રમ તે વિચાર કહેવાય છે. અને દ્રવ્ય, પર્યાય તથા ગુણોને જે સંક્રમ તે પૃથક્ત્વ કહેવાય છે. ૧૫૮.

ટીકાર્થ—અર્થ એટલે દ્રવ્ય અને પર્યાય, બંધન એટલે તે અર્થને કહેનારો શબ્દ, તથા યોગ એટલે મન, વચન અને કાયાના આપાર, તેમનો જે અન્યોઅન્ય સંક્રમ એટલે અર્થાદિકનું જે પરસ્પર સંક્રમણ અર્થાત્ અર્થમાં રહેલા લયનો બંધનમાં-શબ્દમાં સંક્રમ, બંધનમાં રહેલા લયનો યોગમાં સંક્રમ, એ રીતે જે સંક્રમણ છે તેજ વિચાર કહેવાય છે. તથા દ્રવ્યયત્રી એટલે એક પરમાણુ વિગેરે પદાર્થયત્રી બીજા દ્રવ્યમાં-બીજા પરમાણુમાં ધ્યાનનો સંક્રમ, કલ્પાદરૂપ, વ્યવરૂપ અથવા ક્રોચરૂપ પર્યાય-યત્રી બીજા પર્યાયમાં સંક્રમ, તથા વર્ણદિરૂપ અથવા જ્ઞાનાદિરૂપ મુલુ-યત્રી બીજા મુલુને વિષે સંક્રમ થવો તે પૃથક્ત્વ-ભિન્નપણું કહેવાય છે. આ પ્રમાણે વિતર્કસહિત, વિચારસહિત અને પૃથક્ત્વસહિત શુદ્ધધ્યાનના પહેલા પાદનું ધ્યાન કરવું. ૧૫૮.

તેનું જ સ્વરૂપ કહે છે.—

ત્રિયોગયોગિનઃ સાધોર્વિતર્કાદ્યન્વિતં હૃદયઃ ।

ઈપચ્છલતરંગાઘ્નેઃ ક્ષોભાભાવદક્ષાનિભમ્ ॥ ૧૫૯ ॥

મુસાર્થ—ત્રણ યોગવટે યોગવાળા સાધુને આ વિતર્કાદિવટે યુક્ત એવું પ્રથમ શુક્લધ્યાન કાંઈક ચપગ તરંગવાળા સમુદ્રની ક્ષોભરહિત દશાના જેવું છે. ૧૫૯.

દીકાર્થ—આ વિતર્કાદિકે કરીને યુક્ત એવું શુક્લધ્યાન યોગ ચપગ તરંગવાળા સમુદ્રની ક્ષોભરહિત અવસ્થાના જેવું ત્રણ પ્રકારના યોગવટે યોગવાળા-મન, વચન અને કાયાના આપારવાળા મુનિને હોય છે, શુદ્ધસ્થને હોતું નથી. ૧૫૯.

શુક્લધ્યાનનો બીજો પ્રકાર કહે છે.—

एकत्वेन वितर्केण विचारेण च संयुतम् ।

निर्वातस्यप्रदीपाभं द्वितीयं त्वेकपर्ययम् ॥ ૧૬૦ ॥

મુસાર્થ—એકપણાએ કરીને, વિતર્ક કરીને અને વિચારે કરીને યુક્ત એવું એક પર્યાયવાળું બીજું શુક્લધ્યાન વાયુરહિત પ્રદેશમાં રહેલા દીવાની જેવું નિશ્ચય હોય છે. ૧૬૦.

દીકાર્થ—એકજ દ્રવ્ય, પર્યાય અથવા ગુણનું જેમાં આસંખ્ય હોય તે એક કહેવાય છે; તેવા એકપણાએ કરીને યુક્ત. અર્થે કપરહિત ઉપ-યોગ હોવાથી પૃથક્ત્વનો સમય નથી, તેથી એકપણાએ કરીને યુક્ત એમ કહ્યું છે. તથા પૂર્વે કહેલા વિતર્ક અને વિચારે કરીને યુક્ત એવું એક પર્યાયવાળું એટલે જેને વિશે એકપણારૂપ વિશેષ ધર્મ રહેલો છે એવું બીજું શુક્લધ્યાન વાયુરહિત સ્થાનમાં રહેલા દીવાના જેવું નિષ્કંપ હોય છે. આ બે ધ્યાન છદ્મસ્થ સાધુને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પહેલાં હોય છે. ૧૬૦.

હવે ત્રીજો ભેદ કહે છે.—

सूक्ष्मक्रियानिवृत्त्याख्यं तृतीयं तु जिनस्य तत् ।

अर्धरुद्धाङ्गयोगस्य रुद्धयोगद्वयस्य च ॥ ૧૬૧ ॥

મુસાર્થ—સૂક્ષ્મ ક્રિયાની નિવૃત્તિ નામનું ત્રીજું શુક્લધ્યાન બે યોગને રૂઢનાર અને ત્રીજા યોગને જેણે અર્ધો રૂઢ્યો છે, એવા જિનેશ્વરને હોય છે. ૧૬૧.

દીકાર્થ—ત્રીજું એટલે ત્રણની સંખ્યાને પૂર્ણ કરનાર સૂક્ષ્મક્રિયા

નેત્રિ નામનું એટલે ઉચ્ચાસ નિઃશ્વાસરૂપ માત્ર કાયાના જાપારનો
પણ તેમાં નિરોધ છે એવા નામનું મુક્તધ્યાન જેણે મનના અને વચ-
ના જાપારવાળા જે યોગ તદ્દન કૃપા છે. તથા ત્રીજા કાષયોનમાં
જેણે આયો કૃપા છે એટલે બાહર ભાગ (બાહર કાષયોન) કૃપા છે
એવા જિનને એટલે કેવળીને તેરમા ગુપ્તધ્યાનને અને દોષ છે. પણ
તે વિદ્યાર અવસ્થામાં હોવું નથી. કેમકે વિદ્યાર અવસ્થામાં આ ધ્યાન
કરવા લાગ્યે જિનિનો અભાવ દોષાથી કેવળી ધ્યાનરૂપિતજ દોષ છે.
અહીં તેમને સોગોનો તે નિરોધ કરવો તેરમજ ધ્યાનદોષ છે. ૧૧૧.

તેને દોષો મેર કહે છે.—

તુરીયં ચ સમુચ્છિત્તક્રિયમપ્રતિપાતિ તત્ ।

સંલયસિદ્ધ્યર્થસ્ય સંલેશ્યં વિશ્વમેદિનઃ ॥ ૧૧૨ ॥

મુક્તાર્થ—સર્વથા ઉચ્છિત્ત જાપારવાળુ, કૃપાથી કૃપાથી ન પડે
તેણું અને મેડેથી અવસ્થામાં ઉત્પન્ન થનારૂં કૃપા મુક્તધ્યાન સમુ-
ચ્છિત્ત કૃપા અપ્રતિપાતિ નામનું છે. તે ધ્યાન પર્વતની જેવા કૃપરૂપિન
સર્વત્રને દોષ છે. ૧૧૨.

દીક્ષાર્થ—જેને વિષે કૃપાનો એટલે જાણે યોગના જાપારનો સ-
ર્વથા ઉચ્છેદ થવો છે. તથા જેનો એટલે આત્મપ્રદેશની નિશ્ચિત્તા-
રૂપ જે ધ્યાનનો નિદિ પ્રાપ્ત થના મુખી પ્રતિપાત થવો નથી. તથા
જે મેડેથી અવસ્થામાંજ ઉત્પન્ન થાય છે. તે કૃપા મુક્તધ્યાન છે. તે
ધ્યાન મેર પર્વતની જેમ જેના મરે આત્મપ્રદેશ નિશ્ચિત્ત છે એટલે
આત્મપ્રદેશનું પણ સ્પર્ધન થવું નથી એવા વિધિને અત્યુચાર સર્વત્ર
કેવળીને દોષ છે. ૧૧૩.

તેને તે ધ્યાનનું કૃપા કહે છે.—

एतद्युर्विधं दुर्लभानमत्र द्वयोः परम् ।

आद्ययोः सुखीवासिन्दोस्तु महोदयः ॥ ૧૧૪ ॥

મુક્તાર્થ—કૃપા કૃપા પ્રમાણે મુક્તધ્યાન કરી પ્રાપ્તનું છે. તેમાં
પરોક્ષ મેર ધ્યાનનું કૃપા કેવળીને પ્રતિપાત છે. તથા ઉક્ષેપ મેર ધ્યાનનું
કૃપા પ્રદેશન—મેર છે. ૧૧૪.

દીક્ષાર્થ—આ કૃપા કહેણું કરી પ્રાપ્તનું મુક્તધ્યાન—વિશ્વ-
ધ્યાન દોષ છે. આ મુક્તધ્યાનને વિષે પરોક્ષ મેર ધ્યાનનું કૃપા
પ્રમાણે એટલે મુક્તધ્યાન કેવળીને પ્રતિપાત છે. અને ઉક્ષેપ મેર ધ્યાનનું
કૃપા પ્રાપ્ત મેર પ્રદેશન—મેર છે. ૧૧૫.

હવે તે શુક્લધ્યાનની અનુપ્રેક્ષા કહે છે.

આશ્રવાપાયસંસારાનુભાવમવસન્તતીઃ ।

અર્થે વિપરિણામં વાઙ્નુપદ્યેચ્છુકુવિશ્રમે ॥ ૧૬૪ ॥

મૂલાર્થ—શુક્લધ્યાનના વિરામને વિષે આશ્રવવડે પ્રાપ્ત થતા દુઃખને, સંસારના અનુભવને, જન્મની પરપરાને તથા પદાર્થને વિષે થતા પરિણામને પછીથી જોવા-તેનું ધ્યાન કરવું. ૧૬૪.

ટીકાર્થ—મિથ્યાત્વાદિક આશ્રવોચકી પ્રાપ્ત થતા ક્ષોભે, ચાર ગતિરૂપ સંસારના અનુભાવને—દુઃખસ્વભાવને ભવસંતતિ એટલે જન્મ-દિકની અનંતી શ્રેણીને તથા સ્ત્રી પુત્રાદિક સંવેતન અને ધનાદિક અભેનન પદાર્થોને વિષે થતા વિપરિણામને—વિપરિતપણાની પ્રાપ્તિને શુક્લ-ધ્યાનના વિરામને વિષે પશ્ચાત્ ભાવનાવડે જોવા. આ ચાર અનુપ્રેક્ષા શુક્લધ્યાનના પદેશ બે પાદમાં જાણવી, કારણકે છેલ્લા બે પાદમાં તેા ધ્યાન કરનારને તરતજ ભાક્ષપ્રાપ્તિ થતી હોવાથી અનુપ્રેક્ષા હોતી નથી. ૧૬૪.

હવે લેશ્યાદ્વાર કહે છે.—

દ્વયોઃ શુક્લા તૃતીયે ચ લેશ્યા સા પરમા મતા ।

ચતુર્થઃ શુક્લભેદસ્તુ લેશ્યાતીતઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૧૬૫ ॥

મૂલાર્થ—પદેશ બે પાદમાં શુક્લલેશ્યા અને ત્રીજા પાદમાં તે જ શુક્લલેશ્યા ઉત્કૃષ્ટ માનેલી છે. અને શુક્લધ્યાનનો ચોથો ભેદ તો લેશ્યારહિત કહ્યો છે. ૧૬૫.

ટીકાર્થ—શુક્લધ્યાનના પદેશ બે પાદને વિષે શુક્લલેશ્યા હોય છે, અને ત્રીજા સુક્ષ્મક્રિયાનિવૃત્તિ નામના પાદને વિષે તે શુક્લલેશ્યા ઉત્કૃષ્ટ એટલે અત્યંત ઉન્નત્વજ માનેલી છે—જિનેશ્વરાદિકે કહેલી છે. અને શુક્લધ્યાનનો ચોથો પાદ તો લેશ્યારહિત કહ્યો છે. ૧૬૫.

હવે ત્રિંગદ્વાર કહે છે.—

લિઙ્ગં નિર્મલયોગસ્ય શુક્લધ્યાનવતોઽવધઃ ।

અસંમોહો વિવેકશ્ચ વ્યુત્સર્ગશ્ચાભિધીયતે ॥ ૧૬૬ ॥

મૂલાર્થ—નિર્મળ યોગવાળા શુક્લધ્યાની યોગીનાં અવધ, અસંમોહ, વિવેક અને વ્યુત્સર્ગ એ ચાર ત્રિંગ કહ્યાં છે. ૧૬૬.

ટીકાર્થ—નિર્મળ યોગવાળા એટલે અત્યંત વિશુદ્ધ આપારવાળા

શુદ્ધતાવાની યોગીનાં અવધ-પરિણત તથા ઉપસર્ગથી અચળપણું, અસંમોહ-મુક્ત અને મનન બાવવાથી દેવભાષા વિગેરેમાં પણ મોહ નહિ તે, વિવેક-દેહ વિગેરે સર્વેના સંયોગરહિત કેવળ આત્માને જુદો કરીને જોવો તે. અને વ્યુત્સર્ગ-દેહાદિકના મુખનો ત્યાગ, આ ચાર પ્રકારનાં ચિન્હ જિનાદિકે કહેલા છે. ૧૬૬.

હવે એ રસોક્ષરે કહેલા કિમનું વિવરણ (વિસ્તાર) કરે છે.—

અવધાવુપસર્ગેભ્યઃ કંપતે ન વિમેતિ ચ ।

જનમોદાસ સૂક્માર્થે માયાસ્યપિ ચ મુદ્ધતિ ॥ ૧૬૭ ॥

વિવેકાત્સર્પસંયોગાઙ્ગિતમાત્માનમીકૃતે ।

દેહોપકરણાસંગો વ્યુત્સર્ગાજ્ઞાયતે મુનિઃ ॥ ૧૬૮ ॥

મૂલાર્થ—અવધ દોવાથી ઉપસર્ગોથી કંપતા નથી, તથા ભવ પામતા નથી. અસંમોહ દોવાથી મુક્ત અર્થને વિષે તથા દેવભાષા વિગેરેને વિષે મોહ પામતા નથી. શુદ્ધતાવાની મુનિનું ત્રીજું વિવેકરૂપી કિંમ દોવાથી સર્વ સંયોગોથી જુદો પાતાના આત્માને જુએ છે, તથા વ્યુત્સર્ગરૂપ કિંમ દોવાથી શરીર અને ઉપકરણને વિષે અસંગ દોષ છે. ૧૬૭-૧૬૮.

ટીકાર્થ—શુદ્ધતાવાની મુનિનું અવધરૂપ કિંમ દોવાથી તે દેવાદિકે કરેલા ઉપસર્ગોથી કંપતા નથી તથા કિમિત્ પણ ભવ પામતા નથી. અને અસંમોહરૂપી કિંમ દોવાથી તે મુક્ત અર્થને વિષે એકલે અત્યંત નિપુણતાવડે જેનો અર્થ સમજી શકાય તેવા પદાર્થને વિષે તથા દેવ ભાષાદિકને વિષે કિમિત્ પણ મોહ પામતા નથી. ત્રીજું વિવેકરૂપ કિંમ દોવાથી તે સર્વ સંયોગોથી આત્માને-જીવની સત્તાને ભિન્ન-પૃથક્ જુએ છે, તથા વ્યુત્સર્ગરૂપ મોહનું ચિન્હ દોવાથી તે મુનિ શરીર અને ઉપકરણને વિષે અસંગ-મૂર્છોરહિત દોષ છે. ૧૬૭-૧૬૮.

હવે આ ધ્યાનના અધિકારનો ઉપસંહાર કરે છે.—

एवं ध्यानममं शुद्धं मत्वा भगवदाज्ञया ।

यः कुर्यादेतदभ्याસं संपूर्णाध्यात्मविद्धवेत् ॥ ૧૬૯ ॥

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે જે યોગી ભગવાનની આજ્ઞાવડે શુદ્ધ ધ્યાનના ક્રમને જાણીને તે ધ્યાનનો અભ્યાસ કરે, તે સંપૂર્ણ આધ્યાત્મને જાણનારો થાય છે. ૧૬૯.

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે જે યોગી ભગવાનની આજ્ઞાવડે

એટલે ત્રિનેશ્વરના આગમને અનુસારે શુદ્ધ-નિર્દોષ ધ્યાનના ક્રમને-વિનિમે જાણીને હમેશાં તેનો અભ્યાસ-ફરી ફરીને ધ્યાનનું ચેવન કરે, તે શ્રેષ્ઠ અધ્યાત્મને જાણનાર-પરિપૂર્ણ અધ્યાત્મસ્વરૂપનો જાણનાર થાય છે. ૧૧૯

॥ इति ध्यानाधिकारः ॥

॥ अथ ध्यानस्तुत्यधिकारः ॥

હવે ધ્યાનની સ્તુતિ-પ્રશંસા કરે છે.—

यत्र गच्छति परं परिपाकं पाकशासनपदं तृणकल्पम् ।

स्यप्रकाशमुखबोधमयं तद्ध्यानमेव भवनादि भजध्वम्॥૧૭૦॥

મૂળાર્થ—જે ધ્યાન પ્રકૃષ્ટ પરિપાકને પામે છે તે ઈંદ્રનું પદ વૃણ સમાન હોય છે, તે આત્મપ્રકાશરૂપ મુખના બોધમય અને ભવ-જમણને નાશ કરનારા ધ્યાનને જ ભજે. ૧૭૦.

ટીકાર્થ—હે યોગીઓ! જે ધ્યાન ઉત્કૃષ્ટ પરિપાક-ફળના પરિણામને પામે છે ત્યારે ઈંદ્રની પદવી પણ વૃણ અને તુષ (દ્વાતરા) સમાન ભાસે છે, તે આત્મસ્વરૂપના પ્રકાશરૂપ એટલે ઉદ્યોત અથવા આવિર્ભાવરૂપ સકલજનંદ વિજ્ઞાસના જ્ઞાનમય તથા જન્માદિક ભવનો નાશ કરનારા એક ધ્યાનને જ ભજે-સેવો. ૧૭૦.

ધ્યાન અત્યંત દુઃખે કરીને તથા શકાય તેવા શુભવાર્તાનું છે. એમ તેની સ્તુતિ કરે છે.

आतुरैरपि जडैरपि साक्षात्सुत्यजा हि विषया न तु रागः ।

ध्यानयास्तु परमद्युतिदर्शी तृप्तिमाप्य न तमृच्छति भूयः॥૧૭૧॥

મૂળાર્થ—આતુર તથા જડ પુરુષોએ વિષયો સાક્ષાત્ મુખે તથા શકાય તેવા છે, પરંતુ રાગ તથા શકાય તેવો નથી. અને પરમ ધુનિને જ્ઞેનાર ધ્યાની તો તૃપ્તિ પામીને પછી તે રાગનો ફરીથી સ્વીકારજ કરતા નથી. ૧૭૧.

ટીકાર્થ—ખરેખર આતુર એટલે વિષયોનું ચેવન કરવામાં અનુભવ હોવાથી સેવનમાં તત્પર-આસક્ત થયેલા અથવા આતુર એટલે રોગી પુરુષોએ પણ તથા જડ એટલે બોધરહિત મૂર્ખ પુરુષોએ પણ રાજાદિક વિષયો પ્રત્યક્ષ રીતે મુખેથી તથા શકાય તેવા છે; તો પછી અનાતુર અને પંડિતોવડે અત્યંત મુખે તથા શકાય તેવા હોય, તેમાં

તો શું કહેવું? પરંતુ રામ એટલે વિષયપરનો પ્રેમ પંડિતોને પણ યુ-
ક્તિ નથી. પણ પરમ ધુનિને એટલે આત્મસ્વરૂપની કાંતિના સમૂહને
જોનાર ધ્યાની તો વૃત્તિ એટલે સંતોષને પામીને પછી ફરીથી તે રામ
પ્રત્યે યતનજ કરના નથી—તે રામનો સ્વીકારજ કરતા નથી. ૧૭૧.
ધ્યાન નિદાને હરણ કરવાના શુભચાતું છે, એમ કહીને તેની
સ્તુતિ કરે છે.—

યા નિશા સકલમૃતગણાનાં ધ્યાનિનો દિનમહોત્સવ एषः ।

યત્ર જામતિ ચતેઽભિનિવિષ્ટા ધ્યાનિનો ભવતિ તત્ર સુપુત્તિઃ ૧૭૨

મુક્તાર્થ—સમગ્ર પ્રાણીસમૂહની જે રાત્રી છે. તે ધ્યાનીને દિવસ
સંબંધી મહા કલ્પ છે. તથા તેને વિષે અભિનિવેશવાળા તેઓ ભગ્યત
રહે છે. તેમાં ધ્યાની પુરો મુખ રહે છે. ૧૭૨.

દીક્ષાર્થ—સર્વે મનુષ્યાદિક પ્રાણીઓની જે જનપ્રસિદ્ધ રાત્રી છે,
તે એટલે મનુષ્યની રાત્રીનો સમય ધ્યાનવાળાને ધ્યાનના વ્યાયામને હળુ-
વાધી નિદાનો અભાવ થવાને લીધે દિવસના મહોત્સવ જેવો છે. તથા જે
વિષયોમાં અને દિવસમાં તે સર્વે પ્રાણીઓ અભિનિવેશવાળા એટલે
રામાદિકમાં વ્યાપ્ત થાય છે—તદ્દીન પાંડે ભગ્યત રહે છે એટલે સાચ-
ધાન રહે છે. તે અવગર તથા તે વિષયોને વિષે ધ્યાનવાળા ચોખ્ખીની
શુપુત્તિ એટલે આત્માના સ્વરૂપ અથવા બ્રહ્મ વિષયથી વિરામ પામવા-
રૂપ સુખનિદા દોષ છે. ૧૭૨.

સમગ્ર ક્રિયાની સિદ્ધિ થવી તે શુભ ધ્યાનનો છે, એમ સ્તુતિ
કરે છે.—

સંપ્રતોદક દ્વાન્યુજ્જલાનાં મર્ચતઃ સકલકર્મફલાનામ્ ।

સિદ્ધિરસ્તિ શ્વલુ યત્ર તદુચ્ચાર્પાનમેવ પરમાર્થનિદાનમ્ ॥૧૭૩॥

મુક્તાર્થ—જેમ કૃપાના જગની સિદ્ધિ સરસ્વતીના જગવડે છે,
તેમ કોતરણી સકલ સર્વ કર્મના ફળની સિદ્ધિ જેને વિષે રહેલી છે,
તે અત્યંત પરમાર્થનાં કારણરૂપ એક ધ્યાનજ છે. ૧૭૩.

દીક્ષાર્થ—ધ્યાનને વિષે કોતરણી સર્વ ક્રિયાવડે સ્પષ્ટતા ભર્યા
ફળની સિદ્ધિ છે. કોની જેમ? તે કહે છે.—જેમ કૃપાના જગની સિદ્ધિ
સરસ્વતીના જગમાં છે. એટલે કે જેમ કૃપાને વિષે જગની સિદ્ધિ
નિરંતર હરણ પાળીના પ્રવહવડે છે. તેમ નિરંતર શુભ પરિણામવડે
સર્વ કર્મના ફળની સિદ્ધિ ધ્યાનના પ્રવહને વિષે છે. તેથી ફરીને કેવળ

એક ધ્યાનજ પરમાર્થનું એટલે પરમપદ(મોક્ષ)ની પ્રાપ્તિનું નિદાન-
આદિ કારણ છે. ૧૭૩.

નિર્વ્યથાના ગુણુવડે કરીને ધ્યાનની સ્તુતિ કરે છે.—

વાધ્યતે ન હિ કપાયસમુત્થૈર્માનસૈર્ન નતનૂપનમદ્મિઃ ।

અત્યનિષ્ઠવિષયૈરપિ દુઃસૈર્ધ્યાનવાન્નિમૃતમાત્મનિલીનઃ ૧૭૪॥

મુક્તાર્થ—આત્માને વિષે અત્યંત લીન થયેલો ધ્યાની કપાયથી
ઉત્પન્ન થયેલા મનના વિકારોવડે, નમન કરતા ઇંદ્રાદિકના નમસ્કારથી
ઉત્પન્ન થયેલા મનના વિકારવડે, અત્યંત અનિષ્ઠ વિષયોવડે તથા દુઃખો-
વડે પણ બાધા પામતો નથી. ૧૭૪.

ટીકાર્થ—નિશ્ચય રીતે આત્માને વિષે લીન થયેલો ધ્યાની કોષા-
દિક કપાયથી ઉત્પન્ન થયેલા મનના વિકારોવડે બધા પામતો નથી,
કારણકે ધ્યાની નિઃસંગ હોવાથી તેને કોષાદિક કપાયનો અભાવ છે.
તથા નમવાના સ્વભાવવાળા એટલે ભક્તિવાળા ઇંદ્રાદિકથી આશ્વર્ચ્ય
અધિકપણથી કરતા નમસ્કારવડે અથવા (પાડાન્તરે) વિસ્તીર્ણ સમૃદ્ધિ-
વાળા રાજાઓના નમસ્કારવડે હર્ષ અને ઝર્વથી ઉત્પન્ન થયેલા મનના
વિકારવડે બધા પામતો નથી તથા અત્યંત અનિષ્ઠ વિષયોવડે બાધ
પામતો નથી તેમજ દુઃખોવડે એટલે શીત, આતપ અને રૌદ્રાદિક
કષ્ટોવડે પણ બાધા પામતો નથી; કારણકે ધ્યાની ધ્યાનસુખમાંજ મગ્ન
હોય છે, તેથી તેને બાહ્ય દૃષ્ટિનોજ અભાવ છે. ૧૭૪.

ધ્યાનના સુખની સ્તુતિ કરતાં નાસ્તિક મતનો નિરાસ કરે છે.—

સ્પષ્ટદૃષ્ટસુખસંમૃતમિદં ધ્યાનમસ્તુ શિવસર્મગરિષ્ઠમ્ ।

નાસ્તિકસ્તુ નિહતો યદિ ન સ્યાદેવમાદિનયગ્રાહ્યયદંઢાત્ ૧૭૫

મુક્તાર્થ—સ્પષ્ટ રીતે જોયેલા સુખથી ભરેલું, ઇંદ્ર અને એક
સુખથી ગરિષ્ઠ એવું ધ્યાન મારે હો. જો આ વિગેરે નયની વાલીમ
દંડ-લાકડીથી નાસ્તિક હણાયેલો ન થાય, તો તેથી કરીને શું? ૧૭૫

ટીકાર્થ—સ્પષ્ટ રીતે જોયેલા સુખથી-આનંદથી પરિપૂર્ણ તથા
ઇંદ્ર એટલે ત્રિષ તથા મોક્ષના સુખે કરીને-પૂર્ણ આનંદના વિલાસે કરીને
ગરિષ્ઠ—અત્યંત મોટું એવું ધ્યાન મારે હો. જો આ પ્રમાણે કહેલા ધ્યાન-
વડે આત્માની સિદ્ધિ થયા છતાં આ પ્રકારના એટલે આત્મસ્વરૂપને
નિશ્ચય કરી શકાતાં તત્પર તથા નાસ્તિકના મતનો નિમ્મલ કરનારા નાસ્તિક
૩૫ વાદ-મત એટલે વચનાત્મક સામ્રાજી દંડના પ્રકારથી નાસ્તિક

ઐટલે આત્મા નથી એમ માનનારો બાહી હણાયેલો-પરાજ્ઞ પામેલો ન થાય. તો પછી કદામકલાલ તેનાથી શું? કાંઈ પણ નહીં. ભાવાર્થ એ છે કે-માનમાં છીન થયેલો સોમી પ્રત્યક્ષ રીતે મુખથી પૂર્ણ એવા આત્મસ્વરૂપનું દર્શન કરે છે, તેથી કરીને આત્માનંદમય આત્માનું અસ્તિત્વ-દોષપણું વિચારરહિત સિદ્ધ થાય છે. તેમ છતાં પણ ને નાસ્તિક આત્મા નથી એમ બોલતો દોષ તો તેની ઉપેક્ષા કરવીજ સોમ્ય છે. કારણકે આપણું પિતાનું કર્મ (આત્મદર્શન) સિદ્ધ થયું છે. ૧૭૫.

પ્રકાશ કરવાના હુલ્પણે કરીને જ્ઞાનની સ્તુતિ કરે છે.—

યત્ર નાર્કવિધુતારકદીપ્ત્યોતિષાં પ્રસરતામયકાશઃ ।

ધ્યાનમિત્તતમસાનુદિતાત્મજ્યોતિષાં તદપિ ભાતિ રહસ્યમ્ ૧૭૬

મૂળાર્થ—એ રહસ્યને વિષે પ્રસાર પામતા એવા સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા અને દીપકની જ્યોતિનેા અવકાશ નથી. તેનું પણ રહસ્ય તેનું આત્મરૂપ જ્યોતિ ઉદય પામ્યું છે. તથા જ્યોતિએ અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને જ્ઞાનવટે ભેદી નાંખ્યું છે એવા મુનિઓનું શોભે છે. ૧૭૬.

દીકાર્થ—એ રહસ્યને વિષે ઐટલે અત્યંત સૂક્ષ્મ પદાર્થના પ્રકાશને વિષે પ્રસાર પામતા ઐટલે પ્રકાશ કરવા જાણક વસ્તુને પાતાની પ્રજા-વટે પ્રકાશ કરના સૂર્ય, ચંદ્ર, તારાઓ તથા દીપકોમાના તેજનો અવકાશ નથી અર્થાત્ તેઓ પ્રકાશ કરી શકતા નથી, તે રહસ્ય તેમનું આત્મરૂપ જ્યોતિ-આત્મપ્રભા ઉદય પામ્યું છે, તથા જ્યોતિએ અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનું જ્ઞાનવટે વિદારણ કર્યું છે, તેવા મુનિઓને (અત્યંત મહાન અને નિપુણ જ્ઞાનવટે પ્રકાશ કરવા સોમ્ય આત્મસ્વ-રૂપાદિક સારમૂળ રહસ્ય) દેખાય છે-સ્વપ્રકાશપણે શોભે છે. ૧૭૬.

મૈત્રીપણે જ્ઞાનની સ્તુતિ કરે છે.—

યોગ્યત્વમિત્તકાલવિયુક્તાં પ્રેયમીં સમરતિં ત્વરિતં યત્ ।

ધ્યાનમિત્રનિદમેવ મતેનઃ ક્ષિપરૈર્જગતિ કૃત્તિમમિત્રઃ ॥૧૭૭॥

મૂળાર્થ—એ મિત્ર વિરક્તગથી વિરોધ પામેલી સમરતિ નામની પ્રિયને તત્કાલ મેળવી આપે છે, તે જ્ઞાનરૂપી મિત્રનેજ અને મિત્ર માનેલો છે. તેથી જગતને વિષે રહેલા બીજા કૃત્તિમ મિત્રોએ કરીને અમારે શું? કાંઈ જરૂર નથી. ૧૭૭.

દીકાર્થ—એ જ્ઞાનરૂપી મિત્ર વિરક્તગથી ઐટલે અનાદિ કાળથી વિરોધ પામેલી સમરતિરૂપ ઐટલે સાંત પતિત્વાખને વિષે વિલાસ કરવા-રૂપ પ્રેક્ષીને ઐટલે કર્મકલેશરૂપી રાત્રુઓએ હણા કાળથી હરણ કરે

વહાણી પ્રિયાને તત્કાળ મેળવી આપે છે, તે જ હૃદયમાં વર્તનાર ધ્યાન-રૂપી મિત્ર અમારે ઇષ્ટ છે—અમને પ્રમાણુભૂત છે. જગતમાં તેથી બીજા-ધ્યાનથી બ્યતિરિક્ત એવા કૃત્રિમ મિત્રોએ કરીને અમારે શું? કંઈજ નહીં. ૧૭૭.

ધ્યાનની મહેલરૂપે સ્તુતિ કરે છે.—

વારિતસ્મરવલાતપચારે શીલશીતલસુગન્ધિનિવેશે ।

ઉચ્છિદ્રતે પ્રશમતલ્પનિવિષ્ટો ધ્યાનધાન્નિ લભતે મુલમાત્મા ૧૭૮

મૂલાર્થ—જેને વિષે કામદેવના સામર્થ્યરૂપી આતપના પ્રચારનો નિવેધ કરાયેલો છે, જેની રચના શીળવડે શીતળ અને મુગંધી છે, તથા જે અત્યંત ઉત્તત છે, એવા ધ્યાનરૂપી પ્રાસાદને વિષે પ્રશમરૂપી પર્વક ઉપર બેઠેલો આત્મા મુખ પામે છે. ૧૭૮.

ટીકાર્થ—કામદેવના સામર્થ્યરૂપી એટલે કામવિકારના ઉદયરૂપી આતપ-ધર્મનો પ્રવેશ જેમાં નથી, શીળવડે એટલે બ્રહ્મચર્યવડે અથવા ઉત્તમ આચારવડે શીતળ એટલે શીતરૂપસંવાળી અને મુગંધી જેની રચના છે, તથા જેનું શિખર અત્યંત ઉત્તત-ઉંચું છે, એવા ધ્યાનરૂપી પ્રાસાદને વિષે પ્રશમરૂપી એટલે સાંત સ્વભાવરૂપી અથવા હમારૂપી પર્વકમાં બેઠેલો આત્મા-ચૈતન્યરૂપી રાજ મુખ-આનંદને પામે છે. ૧૭૮.

અતિથિની પૂજના ઉપચારે (સાહિત્યે) કરીને ધ્યાનની સ્તુતિ કરે છે.—

શીલવિષ્ટરદમોદકપાદપ્રાતિભાર્ગ્યસમતામધુપર્કઃ ।

ધ્યાનધાન્નિ ભવતિ સ્ફુટમાત્માહૂતપૂતપરમાતિથિપૂજા ॥૧૭૯॥

મૂલાર્થ—શીળરૂપી આસન, દમરૂપી પાદોદક, પ્રાતિભરૂપી અર્ધ અને સમતારૂપી મધુપર્ક કરીને ધ્યાનરૂપી પ્રાસાદને વિષે પ્રગટ રીતે પોતેજ બોલાવેલા, પવિત્ર અને ઉત્તમ અતિથિરૂપ આત્માની પૂજા થાય છે. ૧૭૯.

ટીકાર્થ—બ્રહ્મચર્યરૂપી સિદ્ધાસન, હૃદયદમનના પરિભ્રમરૂપ પાદપ્રજ્ઞાસનનું જળ, પ્રાતિભ એટલે કેવળજ્ઞાનની નીચે વર્તતું સકળ અને શુદ્ધિના પ્રકર્યની પ્રાપ્તિરૂપ મતિજ્ઞાન-તદ્રૂપ અર્ધ—માંગવિક વસ્તુનો ઉપચાર તથા સમતા-સર્વત્ર તુલ્ય પરિણેતિરૂપ મધુપર્કવડે તેના એટલે દહીં, દૂધ, સાકર વિગેરે પાંચ પ્રકારની વસ્તુથી ભિન્નિત કરેલા પૂજેપચારવડે ધ્યાનરૂપી પ્રાસાદને વિષે પોતેજ આમંત્રણ આપીને બોલાવેલા, પ્રતાદિકવડે પવિત્ર અથવા સત્યરૂપ તથા ઉત્કૃષ્ટ—અતિ ઉત્તમ એવા આત્મા (ચેતન) રૂપી અતિથિની પૂજા પ્રગટ રીતે થાય છે. ૧૭૯

જીવાત્મા અને પરમાત્માની ઐક્યતા કરનારા ગુણગુણે ધ્યાનની સ્તુતિ કરે છે.—

જાત્મનો હિ પરમાત્મનિ યોઽમૂઝેદગુદ્ધિકૃત એવ વિવાદઃ ।
ધ્યાનસન્ધિકૃદમું વ્યપનીય દ્રાગમેદમનયોર્વિતનોતિ ॥૧૮૦॥

મૂકાર્થ—જીવાત્માનો પરમાત્માને વિષે જે પ્રથમ માત્ર ભેદ-ગુણધર્મો કરેલો વિવાદ હતો, તે વિવાદને ધ્યાનરૂપી સંધિકાર દૂર કરીને તત્કાલ તે બંનેનો અભેદ (ઐક્યતા) વિસ્તારે છે. ૧૮૦.

દીકાર્થ—આત્માનો એટલે સંસારી જીવનો પરમાત્માને વિષે એટલે સિદ્ધ-પ્રભને વિષે જે વિદ્વાન પુરુષમાં પ્રસિદ્ધ એવા ભેદગુણધર્મો કરેલો એટલે સિદ્ધપણું અને સંસારીપણું એ પ્રમાણે ભિન્નતારૂપ જે વિવાદ એટલે બંનેનો અત્યંત પૃથક્ ભવકાર પ્રથમ હતો. તે વિવાદને પાતુ ધ્યાનરૂપી સંધિકાર—સાદની શાંતિ કરનાર તત્કાલ દૂર કરીને તે આત્મા અને પરમાત્માના અભેદને—સિદ્ધપણની પ્રાપ્તિએ કરીને ઐક્યતાને વિસ્તારે છે—સાદિ અનંત ભાગે પ્રતિપાદન કરે છે. ૧૮૦

ધ્યાનની અમૃતપણે કરીને સ્તુતિ કરે છે.—

કામૃતં વિપમૃતે ફણિલોકે ક્ષયિણ્યપિ વિષૌ ત્રિદિવે વા ।
કાપ્સરોરતિમતાં ત્રિદશાનાં ધ્યાન એવ સદિદં બુધપેયમ્ ૧૮૧

મૂકાર્થ—વિષયી ભરેલા નામલોકને વિષે અમૃત ક્યાંથી હોય! ક્ષય પામનારા ચંદ્રને વિષે પણ અમૃત ક્યાંથી હોય! અથવા સ્વર્ગમાં અપ્સરાઓની પ્રીતિવાળા દેવતાઓને પણ અમૃત ક્યાંથી હોય! પરંતુ પંડિતોને પાન કરવા લાયક એ અમૃત ધ્યાનને વિષે જ રહેલું છે. ૧૮૧.

દીકાર્થ—વિષયી ભરેલા એટલે વિષયી પૂર્ણ એવા નામલોક—પાતાળને વિષે અમૃત ક્યાં છે! વિષયગ્રસ્ત પૂર્ણ હોવાથી ત્યાં અમૃત છે જ નહીં. તથા ક્ષયવાળા એટલે કુણ્ડપુષ્પમાં પ્રતિદિન હાનિ પામતા ચંદ્રને વિષે પણ તે અમૃત ક્યાં છે! ચંદ્રનો ક્ષય થાય છે, તેથી ત્યાં અમૃતનું હોવાપણું જ નથી. અથવા દેવલોકને વિષે દેવગંધર્વાઓના વિદ્વાસ-વાળા ત્રિદશોને એટલે જેમને હમેશાં ત્રીણ દશા-ચૌવનાવસ્થાજ હોય છે એવા દેવતાઓને પણ અમૃત ક્યાં છે! કારણ કે સ્વર્ગના જીવોને પણ પ્રાણુત્યાગ ભોજનમાં આવે છે. તેથી કરીને તત્ત્વજ્ઞાની પંડિતોએ પીવાલાયક એ અમૃત તો ધ્યાનને વિષે જ રહેલું છે એમ કહ્યું છે. કારણ કે ધ્યાનવાળા-ને જ અજરામરપણની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી ત્યાં અમૃતનું રૂપ પ્રસિદ્ધ પણું છે. ૧૮૧.

ખ્યાન જ ઉત્પન્ન રસ છે, એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરે છે.—

ગોમતીપુ ન મિતામુ મુધાયાં નાપિ નાપિ યનિતાધરયિથે ।

તં રમં કમણિ યેસિ મનસ્વી ધ્યાનમંભવમૃતી પ્રથતે યઃ ॥૧૮૨॥

મૂર્ત્યાર્થ—જે રસ ખ્યાનથી ઉત્પન્ન થયેલી મૂર્તિને વિશે પ્રતિજ્ઞા છે, તે કોઈ અલૌકિક રમને મનસ્વી પુરુષો જ જાણે છે. તેઓ રસ દ્રાક્ષને વિશે, સાકરને વિશે, અમૃતને વિશે કે બીજા આણવિશે કથાઈ પાળુ નથી. ૧૮૨.

દ્વીતીય—જે રસ ખ્યાનને વિશે ઉત્પન્ન થયેલી મૂર્તિ એટલે નિશ્ચયપાત્ર અથવા મનોહર, તેને વિશે પ્રખ્યાત અથવા વિસ્તારવાળો છે, તે કોઈક અસાધ્ય અલૌકિક રસ કે જેની મધુરતાને પ્રસરણ મનાયો જાતી પુરુષ જાણે છે પામે છે. તેવા પ્રસરણ રમનો ભાગી પુરુષ તે જ રસ દ્રાક્ષને વિશે પામતો નથી, સાકરને વિશે પામતો નથી, અમૃતને વિશે પામતો નથી, તેમજ બીજા આણપુટને વિશે પણ પામતો નથી. અર્થાત્ તે તે રસાનકે તેવા રમનો અસ પાળુ નથી. ૧૮૨.

ત્રી ઉપન્યાસ કરતાં કરે છે.—

इत्येवम्य मनसा परिपक्वध्यानमंभवकले गरिमाणम् ।

तत्र यस्य रतिरंनमुनेति प्रौढशामभृतमासु यशःश्रीः ॥૧૮૩॥

મૂર્ત્યાર્થ—આ પ્રમાણે પરિપક્વ ખ્યાનથી ઉત્પન્ન થયેલા ફળને કોઈ મહેતુપાત્રને મનપડે જાણીને (વિચારીને) જે મુનિની તે ખ્યાનને વિશે પ્રીતિ થાય છે, તે એક તેજસ્વી મુનિને તત્કાલ વચગ્રંથીમજે છે. ૧૮૩.

દ્વીતીય—આ કપર કથા પ્રમાણે પરિપક્વ એટલે પૂર્ણ અવસ્થામાં આવેલ દોષથી કલમપણાને પામતા ખ્યાનથી ઉત્પન્ન થોડ ફળને વિશે-જાણીને વિશે નિષ્કામ્યુત્તર-મોરવાને મનપડે-મુરબા વિશેકવડે જાણીને જે મુનિની તે ખ્યાનના પ્રીતિ થાય છે, તેવા ખ્યાનમાં પ્રમત્ત વિનયથી અને માલ તેજસ્વી મુનિને વચગ્રંથી અથવા ભાગ્યદી જરૂરી તત્કાલ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૮૩.

यौगन्धानमिद्वान्नविनोपमायः, साहित्यवर्कारिहितप्रवेगः ।

दुर्गे प्रयन्थे नर्ममित्रेन्द्र, नके विपुर्नि मुगुरोः प्रयादात् ॥૧८४॥

અર્થ—જેમું સિદ્ધાન્તના વિગેરે પદાર્થે અદૃષ્ટા નથી તથા જેમું અનિત્ય અને તત્કાલના પ્રવેગ કર્યો નથી એવા એ, માત્ર પુરુષ પ્રવેગથી આ દુર્ગને પામતા પ્રયત્ન વિરમ્ય કરે છે. ૧.

॥ इति ध्यानमुनि अधिकारः ॥

॥ इति पंचमः प्रवन्धः ॥

॥ અથ ષષ્ઠઃ પ્રવન્ધઃ ॥

॥ આત્મજ્ઞાનાધિકાર ॥

પાંચમો પ્રબંધ કહ્યો હતો છઠ્ઠો પ્રબંધ કહે છે. તેનો સંબંધ આ પ્રમાણે છે—પાંચમા પ્રબંધમાં ધ્યાનનું સ્વરૂપ કહ્યું, તે ધ્યાનવડે આત્માનું જ્ઞાન થાય છે, આત્મજ્ઞાન થવાથી આત્માનો નિઃસ્વય થાય છે, તેથી અન્યો આત્મનિઃસ્વ કહીએ છીએ. આ સંબંધે કરીને આવેલા આ છઠ્ઠો પ્રબંધનો પ્રથમ શ્લોક કહે છે.—

આત્મજ્ઞાનફલં ધ્યાનમાત્મજ્ઞાનં ચ મુક્તિદમ્ ।

આત્મજ્ઞાનાય તદ્વિત્યં યદ્વાઃ કાર્યો મહાત્મના ॥ ૧ ॥

મૂળાર્થ—ધ્યાનનું ફળ આત્મજ્ઞાન છે, અને તે આત્મજ્ઞાન મુક્તિને આપનાર છે, તેથી કરીને આત્મજ્ઞાનને માટે મહાત્માએ નિરંતર યત્ન કરવો. ૧.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલું જ્ઞાન આત્મજ્ઞાનરૂપી ઐતર્યે નિર્ધાર કરેલા અવસ્થરૂપના બોધરૂપી ફળવાળું છે, તથા આત્મજ્ઞાન ઐતર્યે આત્માના સ્વરૂપનો બોધ અવને મુક્તિ આપનાર છે ઐતર્યે મોક્ષ પ્રમાણનાર છે. તેથી કરીને મહાત્માએ—ઉત્તમ પુરુષે આત્મજ્ઞાનને માટે ઐતર્યે અવસ્થરૂપના બોધને માટે સર્વદા યત્ન કરવો. ૧.

આત્માનું જ્ઞાન થયે સર્વનું જ્ઞાન થાય છે, તે કહે છે.—

જ્ઞાતે દ્યાત્મનિ નો મૂયો જ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે ।

અજ્ઞાતે પુનરેતસ્મિન્ જ્ઞાનમન્યસિરર્થકમ્ ॥ ૨ ॥

મૂળાર્થ—આત્માને જાણ્યો તો પછી બીજું કંઈ જાણવા યોગ્ય

રહેતું નથી, અને જો આત્માને જાણ્યો નથી તો પછી બીજું સર્વજ્ઞાન નિરર્થક છે. ૨.

ટીકા—અરેખર જીવનું નિશ્ચિત સ્વરૂપ જાણવાથી ફરીને કાંઈ પણ જાણવા યોગ્ય અવશિષ્ટ રહેતું નથી. કારણ કે સર્વનું જ્ઞાન થવાથી સમગ્ર જ્ઞેય (જાણવા યોગ્ય) પદાર્થ જ્ઞાત (જાણેલા) પડે છે. અને તેનો જ્ઞાતા જો આત્મા તેને જો જાણ્યો નથી, તો તે (આત્મ-જ્ઞાન) વિના બીજું સર્વ જ્ઞાન-પડિતાર્થ નિષ્ફળ છે. કારણ કે અવરૂપ જાણવા યોગ્ય પદાર્થનેજ જાણ્યો નથી. ૨.

બીજા જ્ઞેય પદાર્થનું જ્ઞાન આત્મજ્ઞાનની પ્રસિદ્ધિ માટેજ હોય છે, તે કહે છે.—

નયાનામપિ સત્યાનાં જ્ઞાનમાત્મપ્રસિદ્ધયે ।

યેનાજીવાદયો ભાવાઃ સ્વભેદપ્રતિયોગિનઃ ॥ ૩ ॥

મૂળાર્થ—નવે તત્ત્વોનું જ્ઞાન આત્માની સિદ્ધિ માટેજ છે. કારણ કે અજ્ઞાદિક પદાર્થો આત્મભેદના પ્રતિયોગી છે. ૩.

ટીકા—જ્ઞાદિક નવ તત્ત્વોનું એટલે ભેદ અને પ્રભેદ (તેના પાંચ ભેદ) જે નિર્ધારિત સ્વરૂપવાળા તે તત્ત્વોનું જ્ઞાન-સ્વરૂપનો નિશ્ચિત ભેદ આત્માની-વેતન્યની પ્રસિદ્ધિને માટે એટલે આત્માને એ સર્વવર્ણી જોડા કરવાવડે કરીને તેનો નિર્ધાર કરવો અર્થાત્ જ્ઞાતાના અને પરના પચાસવડે આત્માને સંપૂર્ણપણે જાણ્યો તેને માટેજ છે. કારણ કે અજ્ઞાદિક એટલે અજ્ઞ-અધર્માસ્તિશ્ચ, અધર્માસ્તિશ્ચ વિનેદે તેમજ પુરુષ પાપ વિનેદે પદાર્થો જ્ઞાતાના-જ્ઞના ભેદના પ્રતિયોગી છે અર્થાત્ અભાવ નબંધે કરીને તત્ત્વજ્ઞાના છે. આત્માના અભાવરૂપ છે. માટે જો આત્માના અભાવરૂપ હોય, તેને પણ અવરૂપ જાણવા ભેદભે. ૩.

શ્રુતો દ્યાગ્મયરાભેદોઽનુભૂતઃ મંસ્તુતોઽપિ યા ।

નિર્માદુપદેન્નાદ્યા વેતિ ભેદં તુ કચ્ચન ॥ ૪ ॥

મૂળાર્થ—આત્મા તથા અનાત્માનો અભેદ સાંભળ્યો છે, અનુભવ્યો છે, અવેચ પરિવચમાં પણ આવ્યો છે; પરંતુ કોઈકજ પ્રકાર નિર્માદો અવેચ ઉપદેશથી તેના ભેદને જાણ્યો છે. ૪.

ટીકા—જ્ઞ અને અજ્ઞાદિકનો અભેદ-એકવચ સાંભળ્યો છે, અવેચ અનુભવ્યો છે એટલે આ જ્ઞ આ અજ્ઞ(વેદ)થી અભિન્ન છે એ પ્રમાણે જુદી વડે પ્રવચન પણ થયેલ છે, અવેચ અનાદિ કાળથી નેરે અવેચ પરિવચ પણ થયેલ છે, કેમકે સર્વે પદાર્થો આત્માના નિરવેચ

માનેલા છે. પરંતુ તેમનો ભેદ એટલે ભિન્નતા તો નિસર્ગથી એટલે
આભાવિક સદૃશ બોધથી અથવા ઉપદેશથી એટલે ગુરના મુખે આમ-
મનું મનજી કરવાથી કોઈક પુરુષ જ જાણે છે. ૪.

એજ કારણ માટે કહે છે.—

તદેકત્વપૃથક્ત્વામ્યામાત્મજ્ઞાનં હિતાવહમ્ ।

ધૃયંચાભિનિવિદ્યાનામન્યથા ધીર્વિદંબના ॥ ૫ ॥

મૂળાર્થ—તેથી કરીને એકત્વ અને પૃથક્ત્વે કરીને આત્મજ્ઞાન
હિતાકારક થાય છે, અને કદામહવાગ્નાની તેથી ઉછટી ધુક્કિ મિથ્યા અને
વિદંબનારૂપ છે. ૫.

દીકાર્થ—તેથી કરીને એકત્વ એટલે સર્વ પદાર્થો સાથે એકપણું
અને પૃથક્ત્વ એટલે બીજા પદાર્થો સાથે ભિન્નતા, એ બે વડે કરીને જે
આત્મજ્ઞાન એટલે જીવને આત્માના સ્વરૂપનો બોધ તે હિતાવહ છે
એટલે ઉભય લોકમાં કમ્પાણુકારી છે. અને અભિનિવેશવાળા એટલે
એકતિ કરીને ભેદને વિષે અથવા અભેદને વિષે કદામહવાગ્ના પુરુષોની
જે વિપરીત ધુક્કિ છે, તે આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિના અભાવને લીધે
મિથ્યા તેમજ કદર્થનારૂપ છે. ૫.

પ્રથમ આત્માનું એકત્વજ્ઞાન બતાવે છે.—

एक एव हि तत्रात्मा स्वभावे समवस्थितः ।

જ્ઞાનદર્શનચારિત્રલક્ષણઃ પ્રતિપાદિતઃ ॥ ૬ ॥

મૂળાર્થ—તેમાં સ્વભાવમાં રહેલો અને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર
લક્ષણવાળો આત્મા એકજ પ્રતિપાદન કરેલો છે. ૬.

દીકાર્થ—તેમાં એટલે તે એકત્વ અને પૃથક્ત્વજ્ઞાનમાં સ્વભાવે
કરીને એટલે બીજા હેતુની અધિક્ષા રહિત વસ્તુના સદૃશ ધર્મે કરીને
સારી રીતે રહેલો એટલે સર્વ વિભાવના ભેદનો ત્યાગ કરીને સ્વભા-
વમાં આમય કરીને રહેલો તથા જ્ઞાન એટલે વિચેષને મહત્ત્વ
કરનારો બોધ, દર્શન એટલે સામાન્યને મહત્ત્વ કરનારો બોધ અને
ચારિત્ર એટલે પોતાના સ્વભાવને વિષે સ્થિરતા, તે જ્ઞાન, દર્શન
અને ચારિત્રરૂપી જેનાં લક્ષણો—આત્મસ્વરૂપના ચિન્હો જેવો
આત્મા—જીવ પોતાના મનુષ્યો આધારરૂપ એકજ હોવાથી અથવા
ચૈતન્યરૂપ ભતિવડે કરીને ભેદરહિત હોવાથી જેમ જાનિવડે સર્વે પ્રાણીઓ
એકજ કહેવાય છે તેમ સર્વે આત્મા પણ એકજ સ્વરૂપવાળા છે. એમ

જિનેશ્વરે કહ્યું છે. લક્ષણના બેદવડે તે ભિન્ન નથી. તેથીકરીને પોતાના ગુણનો એક જ આધાર હોવાથી તથા ચૈતન્યરૂપ જાતિવડે કરીને એક જ હોવાથી સર્વે આત્માઓની એકતા જાણી. પરંતુ સત્તાથી એકતા જાણી નહીં. ૬.

શંકા—અનેક સ્વરૂપવાળા જ્ઞાનાદિકની સાથે આત્માની એકતા શી રીતે થાય? એ શંકાપર દર્શાવે આપે છે.—

પ્રમાર્નૈર્મલ્યશક્તીનાં યથા રક્ષાન્ન ભિન્નતા ।

જ્ઞાનદર્શનચારિત્રલક્ષણાનાં તથાત્મનઃ ॥ ૭ ॥

મૂલાર્થ—જેમ રત્નની કાંતિ, નિર્મળતા અને શક્તિ રત્નથી જૂદી નથી, તેમ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ આત્માનાં લક્ષણો આત્માથી જૂદાં નથી. ૭.

ટીકાર્થ—જેમ કાંતિ, નિર્મળતા અને શક્તિની એટલે વાંછિત વસ્તુને પરિપૂર્ણ કરવાના પ્રભાવની રત્નથી એટલે ચંદ્રકાંત ચિતામણિ વિગેરે મણિથી ભિન્નતા નથી, તે જ પ્રકારે આત્માથી જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ લક્ષણોની ભિન્નતા નથી. ગુણ અને ગુણીનો અભેદ સંબંધ હોવાથી તેમની એકતા છે. ૭.

આત્મનો લક્ષણાનાં ચ વ્યવહારો હિ ભિન્નતા ।

પૃથ્વાદિવ્યપદેશેન મન્યતે ન તુ નિશ્ચયઃ ॥ ૮ ॥

મૂલાર્થ—વ્યવહાર નય પછી વિગેરે વિભક્તિના વ્યપદેશે કરીને આત્મા અને તેનાં લક્ષણોની ભિન્નતા માને છે, પણ નિશ્ચય નય તેમ માનતો નથી. ૮.

ટીકાર્થ—આત્માની એટલે જીવની અને તેનાં જ્ઞાનાદિક લક્ષણોની વ્યવહાર નય પછી વિગેરે વિભક્તિના વ્યપદેશે કરીને એટલે પ્રયોગે કરીને ભિન્નતા માને છે. જેમ પુષ્પનો નય, આત્માનું જ્ઞાન, આત્માનું દર્શન વિગેરે. પરંતુ નિશ્ચય નય તે પ્રકારે ભિન્નતા માનતો નથી. ૮.

તે જ દર્શાવે બતાવે છે.—

ઘટસ્ય રૂપમિત્યત્ર યથા ભેદો વિકલ્પજઃ ।

આત્મનશ્ચ ગુણાનાં ચ તથા ભેદો ન તાત્ત્વિકઃ ॥ ૯ ॥

મૂલાર્થ—જેમ ઘટનું રૂપ, એ ઠેકાણે ઘટને રૂપનો બેદ વિકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલો છે, તે જ પ્રકારે આત્માના ગુણો, એ ઠેકાણે પણ વિકલ્પથી જ બેદ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તે તાત્ત્વિક નથી. ૯.

ટીકાર્થ—જેમ ઘટનું રૂપ, એમ કહેવાથી આ ઠેકાણે એટલે પછી

પ્રબંધ.]

વિભક્તિના પ્રયોગમાં પણ ઘટતું રૂપ ઘટથી જુદું નથી, છતાં ત્યાં વિક-
રૂપથી-રૂપનાના આરોપથી થયેલો ભેદ છે. તેજ પ્રકારે આત્માનો
તથા મુક્તોનો એટલે જ્ઞાનાદિક અવધાનો પરસ્પર ભેદ તાત્વિક-સાત્ય
નથી. પરંતુ પડીવિભક્તિના પ્રયોગથી જવદ્વાર નય કરેલો ભેદ છે. ૫૨.
માર્ગે તો તેનો અભેદજ છે. ૬.

શુદ્ધં યદાત્મનો રૂપં નિશ્ચયેનાનુભૂયતે ।

અવહારો ભિદાદ્વારાનુભાવયતિ તત્પરમ્ ॥ ૧૦ ॥

મૂલાર્થ—આત્માનું જે શુદ્ધ સ્વરૂપ નિશ્ચયવતે અનુભવાય છે. તે
ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપનો જવદ્વાર નય ભેદદ્વારા અનુભવ કરાવે છે. ૧૦.

દીકાર્થ—જેવું અવતું શુદ્ધ-સ્વાભાવિક નિર્મળ રૂપ-સ્વભાવ નિશ્ચય
નયની દૃષ્ટિવતે અનુભવાય છે એટલે 'આ મમમ મુખવાળો મુખીજ છે'
એવી બુદ્ધિવતે પ્રત્યક્ષ કરાય છે. પરંતુ તે રૂપનો જવદ્વાર નય ભેદ-
બુદ્ધિકારાએ અનુભવ કરાવે છે એટલે 'આ મુખુ છે અને આ મુલ્કી
છે' એમ પાતાના અનુભવનો વિષય કરે છે. ૧૦.

યત્નુતરત્તુ ગુણાનાં તદ્રૂપં ન સ્વાત્મનઃ પૃથક્ ।

આત્મા સ્વાદન્યધાન્નાત્મા જ્ઞાનાદપિ જહં મયેત્ ॥ ૧૧ ॥

મૂલાર્થ—ખરી રીતે તો તે મુક્તોનું સ્વરૂપ આત્માથી ભિન્ન નથી.
અન્યથા આત્મા અનાત્મારૂપ થશે. અને જ્ઞાનાદિક પાપુ જડ થશે. ૧૧.

દીકાર્થ—વાસ્તવિક રીતે બેતાં તો જ્ઞાનાદિક મુક્તોનો સ્વભાવ-
સ્વરૂપ પાતાના આધારભૂત અવધાથી ભિન્ન નથી. પાતે આત્માજ
મુખરૂપ છે-અન્યથા એટલે મુખુ અને મુલ્કીનો સર્વથા ભેદ કદાચ તો
આત્મા-અન્ય અનાત્મા-અન્ય (જડ) થઈ જશે. અર્થાત્ જ્ઞાનાદિકનો
મર્મપ ન દોષાથી મરેલાના શરીરની જેમ જડ થશે. તથા જ્ઞાનાદિક
મુખો પાપુ જડ થશે એટલે જડ અને અનિર્દેશ નહીં અવધન. ૧૧
કારણ કે અનિર્દેશ દોષાને દર્શક કારણો કહેશે. કારણે વાંચુ વિનેરે મુખુ-
મલ્કની જેમ અવધા આત્માનો જેમ જડ થશે. ૧૧.

યેતન્નપરમામાન્યાત્મવેષામેકતાઅનામ્ ।

નિશ્ચિતા કર્મજનિતો ભેદઃ પુનરવતરઃ ॥ ૧૨ ॥

મૂલાર્થ—નિશ્ચય નયવતે રીતે મમે આ અન્યનો એ-સ્વરૂપ ભેદ-
સમાવેશવતે દર્શક ભેદજ છે. ૧૨ કારણ કે એમ કરેલે ભેદ તેનાં
૩૫૫૫૨૫ છે. ૧૨.

મૂલાર્થ—કર્મ રહિત જીવને ઉપાવિરૂપ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો બન-
હાર હોતો નથી. તેથી આત્માને વિપરીતપણે જોવાનારાએ આગમના
વચનનો લોપ કર્યો છે. ૧૮

ટીકાર્થ—કર્મરહિત જીવને ઉપાવિરૂપ એટલે પોતાના ધર્મનું
ખીજામાં રહેલા ધર્મવડે જળાતું તેરૂપ કર્મથી-જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મથી
ઉત્પન્ન થયેલો બનહાર છે જ નહીં. એમ છતાં પણ આત્માની વિરૂ-
પતા-વિપરીતપણાને કહેનારાએ હમણા કહેવામાં આવશે એવા આગ-
મના-સિદ્ધાંતના વચનનો લોપ કર્યો છે. અહીં આખ્યાનો સામાન્ય
વિષય હોવાથી કર્મરૂપ વ્યવહારનો નિષેધ કર્યો છે. ૧૮.

જે વચનનો લોપ કર્યો છે, તે જ કહે છે.—

एकक्षेत्रस्थितोऽप्येति नात्मा कर्मगुणान्वयम् ।

तथाऽमव्यस्वभावत्वाच्छुद्धो धर्मास्तिकाययत् ॥ ૧૯ ॥

મૂલાર્થ—એક ક્ષેત્રને વિષે રથા છતાં પણ શુદ્ધ આત્મા ધર્મા-
સ્તિકાયની જેમ કર્મશુલ્ભના સંબંધને પામતો નથી, કારણ કે તે પ્રકારે
થવાનો તેનો સ્વભાવ જ નથી. ૧૯.

ટીકાર્થ—એક એટલે અભિન્ન આકાશ પ્રદેશને વિષે રથા છતાં
પણ આત્મા કર્મના રૂપ, રસ વિગેરે શુલ્ભની સાથે સંબંધને પામતો
નથી. કારણ કે તેવા પ્રકારનો એટલે પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ કરવા
રૂપ તેનો સ્વભાવ જ નથી. તેથી તે શુદ્ધ એટલે પોતાની સત્તાના જ
સ્વરૂપવાળો છે. કોની જેમ? તે કહે છે-ધર્માસ્તિકાયની જેમ. એટલે
ધર્માસ્તિકાય જીવના પુદ્ગલો સાથે સંબંધવાળો છે, તો પણ તે સં-
તન કે રૂપી થતો નથી, તેજ પ્રમાણે કર્મના પરમાણુ સાથે સંબંધ-
વાળો છતાં પણ આત્મા રૂપ, રસ વિગેરેવાળો થતો નથી. ૧૯.

તેપર દહાંત કહે છે.—

यथा तैमिरिकश्चन्द्रमप्येकं मन्यते द्विधा ।

अनिश्चयकृतोन्मादस्तथात्मानमनेकधा ॥ ૨૦ ॥

મૂલાર્થ—જેમ નેત્રરોગવાળો મનુષ્ય એક ચંદ્રને પણ બે પ્રકારે
જાણે છે, તેમ નિશ્ચયના અણાને કરેલા ઉન્માદવાળો પુરૂષ એક આ-
ત્માને અનેક પ્રકારનો માને છે. ૨૦.

ટીકાર્થ—જેમ તિમિર એટલે નેત્રરોગવાળો મનુષ્ય ચંદ્ર એક
છતાં પણ તેને બે પ્રકારે એટલે બે ચંદ્ર છે એમ માને છે, તે જ

પણ શૂન્ય એટલે સંયોગનો ત્યાગ કરીને પૃથક્પણે કર્મ ને આત્માને વિષે અસત્ જાણવો. ૨૭.

શી રીતે જાણવો ? તે કહે છે.—

યથા સ્વમાયવુદ્ધોઽર્થો વિવુદ્ધેન ન દૃશ્યતે ।

વ્યવહારમતઃ સર્ગો જ્ઞાનિના ન તથેક્ષ્યતે ॥ ૨૮ ॥

મૂલાર્થ—જેમ સ્વપ્નમાં જાણેલો પદાર્થ જાગ્યા પછી દેખાતો નથી, તેમ વ્યવહારે માનેલો સર્ગ જ્ઞાનીવડે દેખાતો નથી. ૨૮.

દીકાર્થ—જેમ સ્વપ્નમાં એટલે સુતેજાના માનસિક જ્ઞાનને વિષે જાણાયેલો પદાર્થ જાગૃત માણસવડે દેખાતો નથી, તેજ પ્રકારે વ્યવહારે માનેલો એટલે વ્યવહાર નયવાળાએ પ્રમાણ કરેલો સર્ગ-જન્માદિક ભવની ઉત્પત્તિ જ્ઞાનીવડે-નિશ્ચય જ્ઞાનવાળાવડે જોવાતી નથી. એટલે કર્મના સંયોગથી રહિત થયેલા શુદ્ધ આત્માને વિષે તે ભાવ જ્ઞાનીને દેખાતો નથી. ૨૯.

ફરીથી દક્ષાંત આપે છે.

મધ્યાહ્ને મૃગતૃષ્ણાયાં પયઃ પૂરો યથેક્ષ્યતે ।

તથા સંયોગજઃ સર્ગો વિવેકાલ્યાતિવિપ્લવે ॥ ૨૯ ॥

મૂલાર્થ—જેમ મધ્યાહ્ન સમયે મૃગતૃષ્ણુકાને વિષે જળનું પૂર દેખાય છે, તેમ વિવેકની પદાર્થ જ્ઞાનવાળી પ્રાપ્તિના આવરણને ક્ષીણ સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલો સર્ગ દેખાય છે. ૨૯.

દીકાર્થ—જેમ મધ્યાહ્ન સમયે મૃગતૃષ્ણુકાને વિષે એટલે ઉનાળામાં નિર્જળ પૃથ્વીપ્રદેશ ઉપર સૂર્યના કિરણોથી તપેલી રેતીમાં જળની બ્રાંતિને કરનારા ઉષ્ણ પ્રકાશને વિષે દૂર રહેલા સર્વ મનુષ્યોવડે જળનો પ્રવાહ દેખાય છે, પણ તે વાસ્તવિક નથી; તેજ પ્રકારે વિવેકની-જીવ અને કર્મના ભેદજ્ઞાનની આખ્યાતિના-પદાર્થ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિના આવરણને ક્ષીણ સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલો-જીવ અને કર્મના પરસ્પર ભિન્નજૂવડે કરીને ઉત્પન્ન થયેલો જન્માદિક સંસાર દેખાય છે, પણ તે પરમાર્થથી સત્ય નથી. સંયોગ હોવાથીજ જન્માદિક યાવ છે, પણ પ્રત્યેક બૂદ્ધા બૂદ્ધા હોય તો જન્માદિક યતા નથી. અને તે સંયોગ પાતેજ સત્ય નથી. ૨૯.

મન્ધર્વનગરાદીનામમ્બરે હમ્બરો યથા ।

તથા સંયોગજઃ સર્વો વિલાસો ચિત્તયાકૃતિઃ ॥ ૩૦ ॥

મૂલાર્થ—જેમ આકાશમાં અંધવૈનગરાદિકનો આંબર દેખાય છે તે મિથ્યા છે, તેમ સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલો સર્વ વિદ્યાર અર્થ-મિથ્યા છે. ૩૦.

ટીકાર્થ—જેમ સંખ્યા સમયે આકાશમાં અંધવૈનગરાદિકનો એટલે પંચવાનું કરીને મુકા એવાં વાદળાંનો આંબર સૂર્યના કિરણોના સંયોગથી થાય છે. પણ તે સત્ય નથી; તેજ પ્રકારે જીવ અને કર્મના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલો સમગ્ર વિજ્ઞાસ-વર્તમાન જન્મ વિગેરે પદાર્થનો હિસાસ અર્થ આકારવાળો દેખાય છે. પણ તે સત્ય નથી. ૩૦.

इति शुद्धनयायत्तमेकत्वं प्राप्तमात्मनि ।

अंशादिकल्पनाप्यस्य नेष्टा यत्पूर्णवादिनः ॥ ३१ ॥

મૂલાર્થ—ઉપર પ્રમાણે આત્માને વિષે શુદ્ધ નયને આધીન એવું એકત્વ પ્રાપ્ત થયું છે. કારણ કે પૂર્ણવાદી એવા આ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયને અંશાદિકની કલ્પના પણ હદ નથી. ૩૧.

ટીકાર્થ—આ પ્રમાણે એટલે પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે જીવને વિષે શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયના પક્ષને આધીન એવું એકત્વ એટલે ભેદરહિતપણું પ્રાપ્ત થયું. કારણ કે પૂર્ણવાદી એટલે સમગ્ર સ્વરૂપના મહણું કરીને વસ્તુને કહેવાના સ્વભાવવાળા આ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયને અંશાદિકની કલ્પના પણ એટલે દેશશુદ્ધિ વિગેરે ભેદ તથા દેશ પ્રદેશના વિભાગ વિગેરે જોને વિષે છે એવી કલ્પના પણ હદ એટલે પ્રમાણરૂપ નથી. તે સંપૂર્ણ વસ્તુને કહેનાર હોવાથી દેશશુદ્ધિ વિગેરેને તે નય માનતો નથી. ૩૧.

पूर्व कहेला सभस अर्थभां सिद्धांतनी संभति देखाउ छे.—

एक आत्मेति सूत्रस्याप्ययमेवाशयो मतः ।

प्रत्यगग्योतिषमात्मानमाहुः शुद्धनयाः खलु ॥ ३२ ॥

મૂલાર્થ—‘આત્મા એક છે’ આ સૂત્રનો પણ અભિપ્રાય ઉપર કહ્યો તેજ માનેલો છે. કારણ કે શુદ્ધ નયોએ આત્માને શુદ્ધ ગ્યોતિ-વાળો કહેલો છે. ૩૨.

ટીકાર્થ—સમગ્ર અસંખ્ય પ્રદેશોએ કરીને તથા જ્ઞાનાદિકે કરીને આત્મા-જીવ એકજ છે. આ પ્રમાણે સ્થાનાંતમાં કહેલા “એ ભાવા-આત્મા એક છે” એ સૂત્રનો પણ આ પૂર્વે કહેલોજ અભિપ્રાય માનેલો છે એટલે પૂર્વના આચાર્યોએ પ્રમાણિત કર્યો છે. કારણ કે શુદ્ધ નયો એટલે ઉત્પાદ અને વ્યયનો ત્યાગ કરીને પૂર્ણ વસ્તુને મહણું કરનારા

સંગ્રહ નયના વાદો આત્માને-જીવને પ્રત્યગ્ન્યોત્તિપવાળો એટલે બંધ અને મોક્ષની અપેક્ષારહિત શુદ્ધ ગ્ન્યોત્તિપવાળો કહે છે. ૩૨.

હવે આત્માની પાસે પ્રાર્થના કરે છે.—

પ્રપશ્ચસશ્ચયક્ષિપ્તાન્માયારૂપાદિભેમિ તે ।

પ્રસીદ ભગવન્નાત્મન્ શુદ્ધરૂપં પ્રકાશય ॥ ૩૩ ॥

મૂલાર્થ—હે ભગવાન્ આત્મા ! પ્રપંચના સમૂહથી ક્ષિપ્ત એવા તારા માયાના સ્વરૂપથી હું ભય પામું છું. માટે તું મારાપર પ્રસન્ન થા અને તારા શુદ્ધ સ્વરૂપનો પ્રકાશ કર. ૩૩.

ટીકાર્થ—જન્માદિકના વિસ્તારરૂપ પ્રપંચના સમૂહથી ક્ષિપ્ત-કલેશ-કારક એવા તારા માયાના સ્વરૂપથી-અજ્ઞાનરૂપ માયાથી ઉત્પન્ન થયેલા સંયોગથી હું ભય પામું છું. માટે હે ભગવાન્-જ્ઞાનાદિમાન્ આત્મા-ચેતન ! મારા પર કૃપા કર, અને તારું શુદ્ધ સ્વરૂપ-મૂળ સ્વરૂપ પ્રગટ કર એવી હું પ્રાર્થના કરું છું. ૩૩.

આત્માની એકતા કહી. હવે ફરીને બ્યવહારનયનો મત બતાવવા પૂર્વક નિશ્ચય નયના મતવડે આત્માનું દેહથી ભિન્નપણું કહે છે.—

દેહેન સમમેકત્વં મન્યતે વ્યવહારવિત્ ।

કથચિન્મૂર્તતાપસેર્વેદનાદિસમુદ્રવાત્ ॥ ૩૪ ॥

મૂલાર્થ—બ્યવહારને જાણનારો પુરૂષ દેહની સાથે આત્માનું એકત્વ માને છે. કારણ કે આત્માને કોઈક પ્રકારે પણ મૂર્તિપણાની પ્રાપ્તિ થવાથી વેદનાદિકની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૩૪.

ટીકાર્થ—બ્યવહારને એટલે વિશેષને ગ્રહણ કરનાર-દ્રવ્યાર્થિક નયને જાણનાર પુરૂષ આત્માનો સરીર સાથે અભેદ માને છે. વેદનાદિકની ઉત્પત્તિ છે માટે, એટલે દેહવડે અનુભવ કરાતા મુખદુઃખાદિકની વેદનાની આત્માને વિષે ઉત્પત્તિ થાય છે, માટે કોઈ પણ અંશે કરીને આત્માને સારકારપણાની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને તેથી કરીને વેદનાનો અનુભવ થાય છે, માટે દેહની સાથે આત્માનો અભેદ માને છે. ૩૪.

તસિશ્ચયો ન સદ્દતે ચદમૂર્તો ન મૂર્તતામ્ ।

અંશેનાપ્યવગાહેત પાવકઃ શીતતામિવ ॥ ૩૫ ॥

મૂલાર્થ—તે વાત નિશ્ચય નય સહન કરતો નથી. (સ્વીકારતો નથી) કારણ કે જેમ અગ્નિ શીતપણાને પામતો નથી, તેમ અમૂર્ત આત્મા મૂર્તપણાને લેશમાત્ર પણ પામતો નથી. ૩૫.

ટીકાર્થ—તે વેદનાની પ્રાપ્તિથી મૂર્તપણુની પ્રાપ્તિ થવાને લીધે દેહની સાથે આત્માનો અભેદ નિશ્ચય નથ ળીલકુલ સ્વીકારતો નથી. કારણ કે અરૂપી પદાર્થ (આત્મા) અંશે કરીને પણ એટલે પ્રદેશાદિક અવધરે કરીને પણ મૂર્તપણુને-રૂપીપણુને પામતો નથી. દેહને આત્મા બંને પોતપોતાની સત્તાવડે જૂદા જૂદાજ છે. જેમ અગ્નિ ચીતપણુને-ઉષ્ણતાના અભાવને પામતો નથી તેમ. ૩૫.

ઉપર કહેલા અર્થનેજ ચાર શ્લોકવડે સ્પષ્ટ કરે છે.—

લગ્નસ્યાગ્નેર્યથા યોગાદ્મૃતમુષ્ણમિતિ શ્રમઃ ।

તથા મૂર્તાક્ષસંવન્ધાદાત્મા મૂર્ત ઇતિ શ્રમઃ ॥ ૩૬ ॥

મૂલાર્થ—જેમ ઉષ્ણુ અગ્નિના સંયોગથી ‘ધી ઉષ્ણુ છે’ એવો જમ થાય છે, તેમ મૂર્તિમાન અંમના સંબંધથી ‘આત્મા મૂર્તિમાન છે’ એવો જમ થાય છે. ૩૬.

ટીકાર્થ—જેમ ઉષ્ણુ એટલે તાપના સ્વભાવવાળા અગ્નિના સંયોગથી-સ્પર્શના સંબંધથી ‘ધી સ્વભાવથીજ ચીતજ હતાં પણ ઉષ્ણુ-ઉનું છે’ એવો જમ થાય છે, તેજ પ્રકારે મૂર્તિમાન-રૂપી અંમના સંબંધથી ‘હવે મૂર્તિમાન એટલે સાકાર છે’ એવો જમ હવેને વિરે માણસને થાય છે, પણ પરમાર્થથી તેમ નથી. ૩૬.

ન રૂપં ન રસો ગન્ધો ન ચ સ્પર્શો ન વાકૃતિઃ ।

યસ્ય ધર્મો ન શબ્દો વા તસ્ય કા નામ મૂર્તતા ॥ ૩૭ ॥

મૂલાર્થ—જે આત્માનો ધર્મ રૂપ નથી, રસ નથી, ગન્ધ નથી, સ્પર્શ નથી, આકૃતિ નથી, તેમજ શબ્દ પણ નથી. તે આત્માનું મૂર્તિમાનપણું ક્યાંથી દોષ? નજ દોષ. ૩૭.

ટીકાર્થ—જે આત્માનો ધર્મ એટલે કર્તૃત્વનો સ્વભાવ મુખ્યત્વે દિકની જેમ રૂપ નથી, તીખા વિષેરે રસ નથી, મુરભિ વિષેરે ગન્ધ નથી, ઉષ્ણુ વિષેરે સ્પર્શ નથી, ચતુરમ વિષેરે આકૃતિ નથી. તથા શબ્દ-ધ્વનિ પણ કર્તૃત્વ ધર્મ નથી. ખાટે દે કોમળ જુલિયાળા મદ! તે આત્માની મૂર્તતા એટલે આકૃતિ ક્યાંથી દોષ? નજ દોષ. ૩૭.

દનાદન્યં દદામાણં યાચામપિ ન ગોષ્ઠરઃ ।

સ્વપ્રકાશં હિ ચદ્રપં તસ્ય કા નામ મૂર્તતા ॥ ૩૮ ॥

મૂલાર્થ—જેનું રૂપ હરિજરે દેખ.જ લેનું નથી, હૃદયવડે મદન

યાય તેવું નથી, વાણીને પણ જોયર નથી, પણ જે સ્વયં પ્રકાશ છે, તે આત્માની ભૂતતા ક્યાંથી હોય? ન જ હોય. ૩૮.

ટીકાર્થ—જે આત્માનું રૂપ-આકાર ચક્રવર્તે દેખાય તેવું નથી, મનવડે અહણુ કરી શકાય-જાણી શકાય તેવું નથી, વાણીને પણ અજો-યર-અવિષય છે; કેમકે વાણીનું સામર્થ્ય તેનાં લક્ષણોને વિષેજ પ્રવર્તે છે, પણ તેના રૂપને અહણુ કરવામાં પ્રવર્તતું નથી. વળી જેનું રૂપ એટલે નિરાકાર સ્વરૂપ સ્વપ્રકાશ એટલે આત્મજ્ઞાનવડેજ પ્રકાશવાળું છે; પરંતુ સૂર્ય, અગ્નિ વિગેરે પ્રકાશક વસ્તુવડે પ્રકાશ કરવા લાયક નથી, એવા આત્માની ભૂતતા એટલે સાકારતા ક્યાંથી હોય? ન જ હોય. ૩૮.

આત્મા સત્યચિદાનન્દઃ સૂક્ષ્માત્સૂક્ષ્મઃ પરાત્પરઃ ।

સ્પૃશત્યપિ ન મૂર્તત્વં તથા ચોક્તં પરૈરપિ ॥ ૩૯ ॥

મૂલાર્થ—સત્ ચિત્ અને આનંદ સ્વરૂપ, સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ તથા પરથી પણ પર એવા આત્મા ભૂતપણાને સ્પર્શ પણ કરતો નથી. તે વિષે અન્ય દર્શનીઓએ પણ કહ્યું છે. ૩૯.

ટીકાર્થ—આત્મા સત્-યથાર્થ અને ચિત્-જ્ઞાનરૂપ પરબ્રહ્મના આનંદવાળો તથા પરમાણુ વિગેરે સૂક્ષ્મ વસ્તુ કરતાં પણ સૂક્ષ્મ છે; કેમકે આત્મા અરૂપી છે અને પરમાણુ તો રૂપી છે. તથા ઇદ્રિયાતિક સમૂહરૂપ પ્રકૃષ્ઠયત્રી પણ પ્રકૃષ્ઠ એટલે ઉત્કૃષ્ઠ છે, કેમકે આત્મા અરૂપી હોવાથી અમાલ છે અને ઇદ્રિયો રૂપી હોવાથી આલ છે; તેથી કરીને જ આત્મા ભૂતપણાને-રૂપીપણાને સ્પર્શ પણ કરતો નથી. તે વિષે અન્ય દર્શનીઓએ-કપિલ વિગેરેએ પણ કહ્યું છે. ૩૯.

જે કહ્યું છે તેજ બતાવે છે.—

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसोऽपि परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ૪૦ ॥

મૂલાર્થ—ઇદ્રિયોને પર કહેલી છે ઇદ્રિયોયત્રી પણ મન પર છે, મનથી પણ બુદ્ધિ પર છે, અને જે બુદ્ધિયત્રી પણ પર છે તે આત્મા છે. ૪૦.

ટીકાર્થ—ઓત્રાતિક ઇદ્રિયો પર છે એટલે સૂક્ષ્મ પદાર્થના જ્ઞાન-વાળાથી જેનું સ્વરૂપ જાણી શકાય તેવી ઓછ છે અથવા મહા પ્રયાસથી જાણી શકાય તેવી છે અર્થાત્ ઇદ્રિયોના પ્રત્યક્ષથી દૂર વર્તી એવા અ-ધિ જ્ઞાન વિગેરેના પ્રત્યક્ષવડે જાણવા લાયક છે એમ યોગીશ્વરે

કહે છે. ઉદ્વિગ્નાયકી મન પર છે એટલે અતિદુર જાણવા લાયક છે એમ કહે છે. મનથી પણ બુદ્ધિ પર છે એટલે અત્યંત દુર જાણવા લાયક છે. તથા જે બુદ્ધિયકી પણ પર છે એટલે અત્યંત સૂક્ષ્મ જ્ઞાનજાગ્રને જાણવા લાયક છે, તે આત્મા જ છે, તેથી પર બીજું કંઈ પણ નથી. ૪૦.

વિકલે દન્ત લોકેઽસ્મિન્નમૂર્તે મૂર્તતાભ્રમાત્ ।

પદ્યસ્યાધ્યર્થવજ્ઞાની ષદત્યાધ્યર્થવદ્વચઃ ॥ ૪૧ ॥

મૂલાર્થ—અહો અમૂર્તને વિષે મૂર્તપણાના જમને લીધે વિવેક-રહિત આ લોકને વિષે જ્ઞાની પુરુષ આધ્યર્થથી જેમ જુએ છે, અને આધ્યર્થથી જેમ વચન બોલે છે. ૪૧.

ટીકાર્થ—અહો મદા કહ છે કે વિવેકથી રહિત, દષ્ટિ અને બુદ્ધિને પ્રત્યક્ષ એવા આ મનુષ્ય લોકને વિષે અર્થથી એવા આત્મામાં શાકારપણાની બાંનિ થાય છે, તેથી તેને જ્ઞાની પુરુષ આધ્યર્થની જેમ જુએ છે, તથા આધ્યર્થની જેમ તેને માટે વચન બોલે છે. અર્થાત્ “અહો! આ લોકો અમૂર્ત આત્માને પણ મૂર્તિમાન માને છે!” એમ બોલે છે. ૪૧.

મૂર્તપણું માનવામાં વેદના કારણબદ્ધ છે, તેનું નિશકરણ કરે છે.—

વેદનાઽપિ ન મૂર્તરૂપનિમિત્તા સ્ફુટમાત્મનાઃ ।

પુન્રજ્ઞાનાં તદાપત્તેઃ કિં સ્વશુદ્ધસ્વશક્તિજા ॥ ૪૨ ॥

મૂલાર્થ—નિશ્ચે વેદના પણ આત્માના મૂર્તપણામાં કારણબદ્ધ નથી. કેમકે જે તેમ હોય તો પુદ્ગળોને તે વેદનાની પ્રાપ્તિ થશે. પરંતુ તે વેદના તો અશુદ્ધ એવી પોતાની (જીવની) શક્તિથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. ૪૨.

ટીકાર્થ—નિશ્ચે વેદના પણ એટલે શુભ દુઃખાદિકનો અનુભવ પણ જીવના રૂપીપણામાં નિમિત્ત-કારણ નથી. કારણ કે જે તેમ હોય તો એટલે રૂપીપણામાં નિમિત્ત હોય તો પુદ્ગળ પરમાણુને પણ તે વેદનાની પ્રાપ્તિ થશે; કેમકે પરમાણુ મૂર્તિમાન છે, છતાં તે વેદનાને અનુભવ તે પરમાણુએ વિષે છે નહીં, માટે વેદનાનું કારણ મૂર્તપણું થઈ શકશે નહીં; પરંતુ વેદનાનું કારણ શું છે? તે તું સાંભળ—અશુદ્ધ એટલે કર્મના સંયોગથી મલીન થયેલી સ્વશક્તિથી એટલે અશુદ્ધ ચેતનાના ઉપયોગથી ઉત્પન્ન થયેલી વેદના છે. અર્થાત્ જીવને અશુદ્ધ ચેતનાએ કરેલાં શુભ દુઃખાદિકનો અનુભવ થાય છે. ૪૨.

ચાય તેવું નથી, વાણીને પણ જોયર નથી, પણ જે સ્વયં પ્રકાશ છે, તે આત્માની મૂર્તતા ક્યાંથી હોય? ન જ હોય. ૩૮.

ટીકાર્થ—જે આત્માનું રૂપ-આકાર ચક્ષુવડે દેખાય તેવું નથી, મનવડે મહત્ત્વ કરી રાકાય-જાણી રાકાય તેવું નથી, વાણીને પણ અગોચર-અવિનય છે; કેમકે વાણીનું સામર્થ્ય તેનાં લક્ષણોને વિષેજ પ્રવર્તે છે, પણ તેના રૂપને મહત્ત્વ કરવામાં પ્રવર્તતું નથી. વળી જેનું રૂપ એટલી નિરાકાર સ્વરૂપ સ્વપ્રકાશ એટલે આત્મજ્ઞાનવડેજ પ્રકાશવાળું છે; પરંતુ સૂર્ય, અગ્નિ વિગેરે પ્રકાશક વસ્તુવડે પ્રકાશ કરવા લાયક નથી, એવા આત્માની મૂર્તતા એટલે સાકારતા ક્યાંથી હોય? ન જ હોય. ૩૯.

આત્મા સત્યચિદાનન્દઃ સૂક્ષ્માત્સૂક્ષ્મઃ પરાતપરઃ ।

સ્પૃશત્યપિ ન મૂર્તત્વં તથા ચોક્તં પરૈરપિ ॥ ૩૯ ॥

મૂર્તાર્થ—સત્ ચિત્ અને આનંદ સ્વરૂપ, સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ તથા પરથી પણ પર એવો આત્મા મૂર્તપણાનો સ્પર્શ પણ કરતો નથી. તે વિષે અન્ય દર્શનીઓએ પણ કશું છે. ૩૯.

ટીકાર્થ—આત્મા સત્-વચાર્થ અને ચિત્-જ્ઞાનરૂપ પરબ્રહ્મના આનંદવાળો તથા પરમાણુ વિગેરે સૂક્ષ્મ વસ્તુ કરતાં પણ સૂક્ષ્મ છે; કેમકે આત્મા અરૂપી છે અને પરમાણુ તો રૂપી છે. તથા દ્વિતીયાદિક સમૂહરૂપ પ્રકૃષ્ટચક્રી પણ પ્રકૃષ્ટ એટલે ઉત્કૃષ્ટ છે, કેમકે આત્મા અરૂપી હોવાથી અપ્રાપ્ત છે અને દ્વિતીયો રૂપી હોવાથી પ્રાપ્ત છે; તેથી કરીને જ આત્મા મૂર્તપણાને-રૂપીપણાને સ્પર્શ પણ કરતો નથી. તે વિષે અન્ય દર્શનીઓએ-કપિલ વિગેરેએ પણ કશું છે. ૩૯.

જે કશું છે તેજ બતાવે છે.—

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसोऽपि परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ૪૦ ॥

મૂર્તાર્થ—દ્વિતીયેને પર કહેથી છે દ્વિતીયોયથી પણ મન પર છે, મનથી પણ બુદ્ધિ પર છે, અને જે બુદ્ધિયથી પણ પર છે તે આત્મા છે. ૪૦.

ટીકાર્થ—એવાદિક દ્વિતીયો પર છે એટલે સૂક્ષ્મ પદાર્થના જ્ઞાન-વાળાથી જેનું સ્વરૂપ જાણી સમજ તેથી એજ છે અથવા મન્ય પ્રવામાંથી જાણી સમજ તેથી છે અર્થાત્ દ્વિતીયોના પ્રવણથી દૂર વર્તી એવા અ-વર્તિ જ્ઞાન વિગેરેના પ્રવણવડે જાણવા લાયક છે એમ વેદીયરો.

કહે છે. દિવિયોગથી મન પર છે એટલે અતિદૂર જાણવા લાપક છે એમ કહે છે. મનથી પણ જુદી પર છે એટલે અત્યંત દૂર જાણવા લાપક છે. તથા જો જુદીયથી પણ પર છે એટલે અત્યંત સૂક્ષ્મ જ્ઞાનવાળાને જાણવા લાપક છે, તે આત્મા જ છે, તેથી પર બીજું કાંઈ પણ નથી. ૪૦.

यिकले हन्त लोकेऽस्मिन्मूर्ते मूर्तताधमात् ।

पदयत्याक्षर्यवज्જ्ञानी वदत्याक्षर्यवद्वचः ॥ ४१ ॥

મૂર્ત્યર્થ—અહો અમૂર્તને વિષે મૂર્તપણના જમને લીધે વિવેક-રહિત આ લોકને વિષે જ્ઞાની પુરૂષ આક્ષર્યથી જેમ જુએ છે, અને આક્ષર્યથી જેમ વચન બોલે છે. ૪૧.

ટીકાર્થ—અહો મહા કહ છે કે વિવેકથી રહિત, હિંસ્ર અને જુદીને પ્રત્યક્ષ એવા આ મનુષ્ય લોકને વિષે અરૂપી એવા આત્મામાં સાક્ષરપણની ખાતિ થાય છે, તેથી તેને જ્ઞાની પુરૂષ આક્ષર્યની જેમ જુએ છે, તથા આક્ષર્યની જેમ તેને માટે વચન બોલે છે. અર્થાત્ “અહો! આ લોકો અમૂર્ત આત્માને પણ મૂર્તિમાન માને છે!” એમ બોલે છે. ૪૧.

મૂર્તપણું જ્ઞાનવામાં વેદના કારણજન છે, તેનું નિરાકરણ કરે છે.—

वेदनाऽपि न मूर्तत्वनिमित्ता स्फुटमात्मनः ।

पुद्गलानां तदापत्तेः किं त्वशुद्धस्वराकिजा ॥ ४२ ॥

મૂર્ત્યર્થ—નિષ્કે વેદના પણ આત્માના મૂર્તપણમાં કારણજન નથી કેમકે જો તેમ હોય તો પુદ્ગલોને તે વેદનાની પ્રાપ્તિ થશે. પરંતુ તે વેદના તો અશુદ્ધ એવી પાતાની (અવની) રાજિથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. ૪૨.

ટીકાર્થ—નિષ્કે વેદના પણ એટલે સુખ દુઃખાદિકનો અનુભવ પણ અવના રૂપીપણમાં નિમિત્ત-કારણ નથી. કારણ કે જો તેમ હોય તો એટલે રૂપીપણમાં નિમિત્ત હોય તો પુદ્ગલ પરમાણુને પણ તે વેદનાની પ્રાપ્તિ થશે; કેમકે પરમાણુ મૂર્તિમાન છે, છતાં તે વેદનાનો અનુભવ તે પરમાણુઓને વિષે છે નહીં, માટે વેદનાનું કારણ મૂર્તપણું થઈ શકશે નહીં; પરંતુ વેદનાનું કારણ શું છે? તે તું સંભવ—અશુદ્ધ એટલે કર્મના સંસારથી મલીન થયેલી સ્વરાજિથી એટલે અશુદ્ધ દેવનાના કપરોત્તરી ઉત્પન્ન થયેલી વેદના છે. અર્થાત્ અવને અશુદ્ધ દેવતાએ કરેલા સુખ દુઃખાદિકનો અનુભવ થાય છે. ૪૨.

અક્ષદ્વારા યથા જ્ઞાનં સ્વયં પરિણમત્યયમ્ ।

તથેષાનિષ્ટવિષયસ્પર્શદ્વારેણ વેદનામ્ ॥ ૪૨ ॥

મૂલાર્થ—જેમ આ આત્મા દ્રિયદ્વારા પોતે જ જ્ઞાનપણે પરિભ્રમે છે, તેમ હજી અને અનિષ્ટ વિષયના સ્પર્શદ્વારા વેદનાને પરિભ્રમે છે. (વેદનાને અનુભવે છે-વેદે છે.) ૪૨.

ટીકાર્થ—જેમ આ આત્મા ઓત્તરદિક દ્રિયોના આશ્રયથી ક્ષાયોપશમિકાદિક જ્ઞાનને પોતે જ એટલે શુદ્ધ સ્વભાવે કરીને જ પરિભ્રમે છે. એટલે આત્મા પોતે જ જ્ઞાનના પરિભ્રામવાળો થાય છે, તે જ પ્રકારે ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ વિષયના સ્પર્શદ્વારા એટલે પોતાને અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ વિષયની પ્રાપ્તિને અનુસારે દુઃખ મુખાદિકના અનુભવરૂપ વેદનાને પોતે જ પરિભ્રમે છે. ૪૩

વિપાકકાલં પ્રાપ્યાસૌ વેદનાપરિણામમાક્ ।

મૂર્તિ નિમિત્તમાત્રં નો ઘટે દંઢવદન્વયિ ॥ ૪૪ ॥

મૂલાર્થ—આ આત્મા વિપાક કાળને પામીને વેદનાના પરિભ્રામને ભજનારો થાય છે, તેથી સાકારપાતું જ કંઈ તેનું કારણ નથી. પરંતુ ઘટને વિષે દંડની જેમ અન્વયી છે. ૪૪.

ટીકાર્થ—આ હવે વિપાકના કાળને એટલે સંચિત કર્મની સ્થિતિના પરિપાકને પામીને શુભદુઃખાદિક વેદનાના પરિભ્રામવાળો થાય છે, તેથી સાકારપાતું જ વેદનાનું સમમ કારણ નથી. પરંતુ અન્વયી ॥ એટલે સાકારપાતું હેતુસમૂહને વિષે સદચારી કારણ છે. કોની જેમ? તે કહે છે.—ઘટની નિષ્પત્તિને વિષે ચક્ર વિગેરે હેતુઓ મધ્યે જેમ દંડ-વાકડી સદચારી કારણ છે તેમ. ૪૫.

ઉપર કહેલા અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે.—

જ્ઞાનાલ્યા ચેતના ષોધઃ કર્માલ્યા દ્વિષ્ટરક્તતા ।

જન્તોઃ કર્મફલાલ્યા સા વેદનાપ્યપદિચ્યતે ॥ ૪૫ ॥

મૂલાર્થ—જંતુનો (આત્માનો) બોધ એ જ્ઞાન નામની ચેતના કહેવાય છે, અને તેનું દ્વેષીપણું તથા સમીપણું એ કર્મ નામે કહેવાય છે, તથા તે જ કર્મકૂળ નામની વેદના પણ કહેવાય છે. ૪૫.

ટીકાર્થ—જંતુનો એટલે હવેનો બોધ એટલે વિષયાદિક વસ્તુના સ્વરૂપનું જ્ઞાન એ જ્ઞાન નામની ચેતના એટલે ચિદ્રૂપ પરિભ્રુતિ કહેવાય છે, અને દ્વેષીપણું એટલે અપ્રીતિનો સ્વભાવ તથા સમીપણું એટલે

રંજનનો સ્વભાવ એ કર્મનામે એટલે શુભાશુભ અદૃષ્ટ (નસીબ)ના ઉદયરૂપ સ્વભાવવાળું કહેવાય છે. તથા જે વેદના એટલે શુભાશુભના અનુભવનો સ્વભાવ છે. તે કર્મરૂળ નામની એટલે ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થયેલ સત્ અસત્ રૂળના સ્વભાવવાળી વેદના કહેવાય છે. ૪૫.

એનેજ સ્પષ્ટ કરે છે.—

નાત્મા તસ્માદમૂર્તત્વં ચૈતન્યં ચાતિવર્તતે ।

અતો દેહેન મૈકત્વં તસ્ય મૂર્તેન કહિંચિત્ ॥ ૪૬ ॥

મૂળાર્થ—તેથી કરીને આત્મા અમૂર્તપણાને અને ચેતનપણાને ઉદ્ધંધન કરતો નથી. અને તેથી કરીને તે આત્માને મૂર્તિમાન એવા દેહની સાથે કદાપિ એકતા છેજ નહીં. ૪૬.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વે કહેલા કારણે કરીને આત્મા અરૂપીપણાને અને ચેતનપણાને ઉદ્ધંધન કરતો નથી. અર્થાત્ નિરાકાર-પણાને અને ચેતનપણાને તજતો નથી. આ કારણથી તે આત્માને રૂપી એવા સરીરની સાથે અબેદપણું કદાપિ થતુંજ નથી. ૪૬.

સન્નિકૃષ્ટાન્મનોવાણીકર્માદિરપિ પુદ્ગલાત્ ।

વિપ્રકૃષ્ટાદનાદેશ્ચ માર્ગ્યયં ભિન્નતાત્મનઃ ॥ ૪૭ ॥

મૂળાર્થ—એ પ્રમાણે મન, વાણી અને કર્મ વિગેરે સમીપના પુદ્ગલથી પણ અને ધન વિગેરે દૂરના પુદ્ગલથી પણ આત્માની ભિન્નતા જાણવી. ૪૭.

ટીકાર્થ—એ પ્રમાણે એટલે પૂર્વે કલા પ્રમાણે મન એટલે મનના ઉપાદાનમૂલ અથવા મનપણે પરિણામ પામેલા પુદ્ગલો. વાણી એટલે વાણીને યોગ્ય અથવા વાણીપણે પરિણામ પામેલા પુદ્ગલો તથા કર્મ એટલે ક્રિયાસ નિઃશ્વાસ વિગેરે ક્રિયાવાળું સરીર અથવા સરીરપણે પરિણામ પામેલા પુદ્ગલો. એ વિગેરે એટલે તેજસ, કાર્મણ વિગેરે સન્નિકૃષ્ટ એટલે સ્વપ્રદેશની સમીપે વર્તનાર પુદ્ગલસમૂહથી તથા ધન વિગેરે એટલે વિત્ત, ઘર, રાખન અને આસન વિગેરે અતંત દૂર એટલે ભિન્નપણે વર્તનારા પુદ્ગલોથી સ્વની ભિન્નતા જાણવી. ૪૭.

ઉપર પ્રમાણે દેહાદિકે પ્રવલુ કરેલા પુદ્ગલોથી આત્માની ભિન્નતા કહી. હવે પુદ્ગલગતિશય યજ્ઞી પણ ભિન્નતા કહે છે.—

પુદ્ગલાનાં શુણો મૂર્તિરાત્મા જ્ઞાનગુણઃ પુનઃ ।

પુદ્ગલેભ્યસ્તતો ભિન્નમાત્મદ્રવ્યં જગુર્વિનાઃ ॥ ૪૮ ॥

મુક્તાર્થ—પુદ્ગલોનો ગુણ મૂર્તિ છે, અને આત્માનો ગુણ જ્ઞાન છે. તેથી કરીને જિનેશ્વરોએ આત્મારૂપ દ્રવ્યને પુદ્ગલોથી ભિન્ન કર્યું છે. ૪૮.

દીકાર્થ—પુદ્ગલોનો એટલે પરમાણુઓનો ગુણ એટલે ઉત્પન્ન થવા સાચક ધર્મે મૂર્તિ-આકાર છે, અને આત્મા એટલે જ્ઞાન જ્ઞાન-ભાગો છે તેજ તેનો ઉત્પન્ન કરવા સાચક-મેળવવા સાચક ધર્મે છે. પણ આકારાદિક તેના ધર્મે નથી. તેથી કરીને એટલે ધર્મના બેટથી તે બંને ભિન્ન છે, માટે જિનેશ્વરોએ પુદ્ગલોથી એટલે પરમાણુથી તેમજ તેના દ્વીપદેશી વિગેરે સ્વભાવથી ભિન્ન જ્ઞાનદ્રવ્યને કર્યું છે. ૪૯.

તથ ધર્માન્નિકાવયસી આત્માની ભિન્નતા કહે છે,—

ધર્મેભ્ય ગતિદેતુર્યં ગુણો જ્ઞાનં તથામનઃ ।

ધર્માન્નિકાયાત્તદ્વિન્નમાત્મદ્રવ્યં જગુર્જિનાઃ ॥ ૪૯ ॥

મુક્તાર્થ—ધર્માન્નિકાવયનો નતિમાં દેતુપણું એ ગુણ છે, અને આત્માનો ગુણ જ્ઞાન છે. તેથી કરીને જિનેશ્વરોએ જ્ઞાનદ્રવ્યને ધર્માન્નિકાવયથી ભિન્ન કર્યું છે. ૪૯.

દીકાર્થ—ધર્મનો એટલે ધર્માન્નિકાવય રૂપ દ્રવ્યનો નતિમાં એટલે જ્ઞાન અને ઉદ્ભવના વિવશિત સ્થાનથી બીજા સ્થાનની પ્રાપ્તિને માટે નમનના દેતુ એટલે માહતાઆને જગતી જેમ મહાપ્રજાએ કરીને એવેશા કામગુણનું એ ગુણ છે. તથા આત્માનો જ્ઞાનરૂપ ગુણ છે. તેથી કરીને ધર્માન્નિકાવયથી જ્ઞાનદ્રવ્ય ભિન્ન છે એમ જિનેશ્વરોએ કર્યું છે. ૪૯.

અધર્માન્નિકાવયસી આત્માની ભિન્નતા કહે છે,—

અધર્મે ચ્ચિત્તિદેતુર્યં ગુણો જ્ઞાનગુણોઽમુમાન્ 。

તતોઽધર્માન્નિકાવાન્યમાત્મદ્રવ્યં જગુર્જિનાઃ ॥ ૫૦ ॥

મુક્તાર્થ—અધર્માન્નિકાવયને વિશે ચિત્તિમાં દેતુપણું એ ગુણ છે, અને જ્ઞાનનો ગુણ જ્ઞાન છે, તેથી કરીને તીર્થેશ્વરોએ જ્ઞાનદ્રવ્યને અધર્માન્નિકાવયથી ભિન્ન કર્યું છે. ૫૦.

દીકાર્થ—અધર્મને વિશે એટલે અધર્માન્નિકાવય રૂપ દ્રવ્યને વિશે ચિત્તિના એટલે અનુભવના પરીણામ પામેલા જ્ઞાન પુદ્ગલોની ચિત્તિના દેતુ એટલે મનુષ્યને પૃથ્વીની જેમ મહાપ્રજાપણું કરીને એવેશા કામગુણનું એ ગુણ એટલે બાહ્ય ધર્મે છે. અને જ્ઞાનરૂપ

જેનો ગુણ છે, એવો અનુમાન-પ્રાણી અર્થાત્ આત્મા છે. તેથી કરીને અધર્માસ્તિકાવયથી અન્ય એટલે વિવક્ષણુ ધર્મવાળું આત્મદ્રવ્ય છે, એમ તીર્થકરેએ કહ્યું છે. ૫૦.

હવે આકાશાસ્તિકાવયથી આત્માની ભિન્નતા કહે છે.—

અવગાહો ગુણો વ્યોમ્નો જ્ઞાનં સત્વાત્મનો ગુણઃ ।

દ્યોમાસ્તિકાયાત્તદ્વિન્નમાત્મદ્રવ્યં જગુર્જિનાઃ ॥ ૫૧ ॥

મૂલાર્થ—આકાશનો ગુણ અવકાશ છે, અને આત્માનો ગુણ જ્ઞાન છે, તેથી કરીને તીર્થકરેએ આકાશાસ્તિકાવયથી અવદ્રવ્યને ભિન્ન કહ્યું છે. ૫૧.

દીકાર્થ—આકાશનો ગુણ એટલે ઉત્પન્ન થવા લાગક ધર્મ અવ-
ગાહ છે એટલે જનન અને સ્થિતિના પરિણામમાં પરિણમન થયેલા
અવ પુદ્ગલો પૈકી તેની અંદર પ્રવેશ કરનારને અવકાશ આપવો અને
સ્થિતિમાં રહેલાને આધારનું સ્થાન આપવું તેરૂપ અવકાશ ગુણ છે.
અને અવનો ગુણ-ધર્મ જ્ઞાન છે, તેથી કરીને આકાશાસ્તિકાવયથી
અવદ્રવ્ય-ચેતન પદાર્થ ભિન્ન છે, એમ અરિહંતેએ કહ્યું છે. ૫૧.

હવે કાળદ્રવ્યથી આત્માની ભિન્નતા કહે છે.—

આત્મા જ્ઞાનગુણઃ સિદ્ધઃ સમયો વર્તનાગુણઃ ।

તદ્વિન્નં સમયદ્રવ્યાદાત્મદ્રવ્યં જગુર્જિનાઃ ॥ ૫૨ ॥

મૂલાર્થ—આત્મા જ્ઞાનરૂપ ગુણવાળો સિદ્ધ છે, અને સમય (કાળ)
વર્તનાનો ગુણવાળો છે, તેથી સર્વજ્ઞેએ આત્મદ્રવ્યને કાળદ્રવ્યથી ભિન્ન
કહ્યું છે. ૫૨.

દીકાર્થ—અવ જ્ઞાનરૂપ ગુણવાળો નિર્ણીત કયો છે અને કાળ વર્તના
ગુણવાળો એટલે નવું, નૂતનું વિગેરે કરવારૂપે કરીને અથવા પૂર્વ-પ-
હેતુ અને અપર-પછી એવા રૂપે કરીને પ્રવર્તનારૂપ ગુણવાળો છે;
તેથી કરીને એટલે આ પ્રમાણે વ્યવૃત્તિ લક્ષણ હોવાથી કાળદ્રવ્યથી
ભિન્ન અવદ્રવ્ય છે એમ સર્વજ્ઞેએ કહ્યું છે. ૫૨.

આત્મનસ્તદજીવેભ્યો વિભિન્નત્વં વ્યવસ્યિતમ્ ।

વ્યક્તિભેદનયાદેસાદજીવત્વમપીપ્યતે ॥ ૫૩ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આત્માનું અજીવ દ્રવ્યોપથી ભિન્નપણું
સિદ્ધ થાય છે. તેમજ વ્યક્તિનો ભેદ કરનાર નયના આદેશથી આત્માનું
અજીવપણું પણ ઈચ્છીએ છીએ. ૫૩.

ટીકા—તેથી કરીને એટલે પૂર્વે કહેલા હેતુસમૂદે કરીને અ-
 જ્ઞયથી એટલે પુણ્યજાસ્તિકાય, ધર્મોસ્તિકાય, અધર્મોસ્તિકાય અને
 આકાશોસ્તિકાય તથા કાળયથી અવનું ભિન્નપણું એટલે વિશેષે કરીને
 જૂદાપણું પ્રતિષ્ઠિત છે—સિદ્ધ થાય છે. અહીં અવનાં અનેક લક્ષણો
 છતાં પણ એક જ્ઞાનરૂપ જ લક્ષણુનો આશ્રય કરીને વ્યાવૃત્તિ-જિજ્ઞાસા
 દેખાડી છે. તે તેમાં (અવમાં) જ્ઞાનરૂપ સર્વદા સર્વ અવસ્થામાં અન્વય-
 વદે કરીને અજ્ઞાનિચારી લક્ષણ હોવાથી તેનું પ્રાધાન્ય રાખીને કહ્યું છે.
 હવે આત્મા કોઈ પણ પ્રકારે અજ્ઞવ પણ કહી શકાય છે, તે કહે
 છે—અજ્ઞિવદે એટલે વિશિષ્ટ, વિશિષ્ટતર અને વિશિષ્ટતમ ભિન્ન ગુણના
 આશ્રયરૂપ વિશેષાણું કરીને ભેદ માનનારા વ્યવહારાદિક નયના આદે-
 શથી એટલે વસ્તુને પ્રમાણરૂપ કરવાના પદ્ધતી અર્થાત્ સામાન્ય પ્રકારથી
 અજ્ઞવપણું પણ એટલે અવ શબ્દની પ્રવૃત્તિ અને વ્યુત્પત્તિના ભેદનો
 આશ્રય કરવાથી અચેતનપણું પણ અવમાં માનીએ છીએ—એકજું
 અવપણું જ માનીએ છીએ તેમ નથી. ૫૩.

અજ્ઞવપણાને જ સ્વરૂપ કરે છે.—

અર્જુના જન્મિનઃ શુદ્ધભાવપ્રાણવ્યપેક્ષયા ।

સિદ્ધાશ્ચ નિર્મલજ્ઞાના દ્રવ્યપ્રાણવ્યપેક્ષયા ॥ ૫૪ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—શુદ્ધ ભાવપ્રાણની અપેક્ષાએ કરીને જન્મધારી (સં-
 સારી) અવો અજ્ઞવરૂપ છે, અને નિર્ભંગ જ્ઞાનવાળા સિદ્ધના અવો
 દ્રવ્યપ્રાણની અપેક્ષાએ કરીને અજ્ઞવરૂપ છે. ૫૪.

ટીકા—શુદ્ધ એટલે કેવળ આત્મસ્વરૂપે રહેલા અથવા સર્વ
 ઉપાધિનો ત્યાગ કરવાથી નિર્દોષ એવા ભાવપ્રાણોની એટલે પાતાના
 સ્વરૂપને સિદ્ધ કરનાર વિશેષ પ્રકારના અવનવાળા આવરણ વિનાના
 જ્ઞાનાદિકની અપેક્ષાએ કરીને સર્વે નમારી અવો અજ્ઞવરૂપ છે એટલે
 ઉપર કહેલા અવનથી રહિત હોવાથી અજ્ઞવપણું મન્ય કરવા યોગ્ય
 છે. તથા સિદ્ધ અવો એટલે મુક્તિમાં રહેલા નિરંજન અને નિર્ભંગ
 જ્ઞાનવાળા એટલે અત્યંત વિશુદ્ધ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનને ધારણ
 કરનારા અવો દ્રવ્ય પ્રાણની અપેક્ષાએ કરીને એટલે આયુષ્ય, ઉદ્વિગ્ન
 વિનેરે અપ્રધાન પ્રાણની અપેક્ષાએ કરીને દ્રવ્ય પ્રાણના અભાવને ક્ષીણે
 અજ્ઞવરૂપ કહેવાય છે. ૫૪.

હવે ત્રણ રસોડે કરીને દ્રવ્ય અને ભાવ પ્રાણોને કહે છે.—

इन्द्रियाणि वलं श्यामोच्छ्वासो ह्यायुमयाऽपरम् ।

द्रव्यપ્રાણાશ્ચતુર્મેદાઃ વર્ચાયાઃ શુદ્ધલાઘ્નિનાઃ ॥ ૫૫ ॥

મૂલાર્થ—ઈદ્રિયો, બળ, આયોચ્છ્રય તથા આયુષ્ય એ ચાર પ્રકારના દ્રવ્ય પ્રાણો છે તેના પચ્ચિ પુદ્ગલામિત છે. ૫૫.

ટીકાર્થ—ધોતારિક પાંચ ઈદ્રિયો, કાષ્ઠબળ વિગેરે ત્રણ બળ, આયોચ્છ્રય, તથા આયુષ્ય-અવિત એ ચાર પ્રકારના દ્રવ્ય પ્રાણો એટલે અપ્રધાનપણે રહેલા પ્રાણો પુદ્ગલને આશય કરીને રહેલા એટલે કાર્મણિક પુદ્ગલથી ઉત્પન્ન થયેલા પચ્ચિ છે અને તેના પરિણામ-રૂપાદ બધરૂપ છે. તેથી તે પ્રાણોએ કરીને અન્યથ ધર્મવાતો એવું એવતો નથી. ૫૫.

કેમ એવતો નથી? તે કહે છે.—

મિત્તાસે છાત્મનોડત્યન્તં તદેતૈર્નાસિ જીવનમ્ ।

જ્ઞાનવીર્યસદાશ્વાસનિત્યસ્થિતિવિકારિભિઃ ॥ ૫૬ ॥

મૂલાર્થ—તે દ્રવ્ય પ્રાણો આત્માથી અત્યન મિત્ત છે. તેથી કરીને જ્ઞાન, વીર્ય, સદાશ્વાસ અને નિત્યસ્થિતિના વિકારવાળા તે દ્રવ્ય પ્રાણો-વડે એવતું એવન હોતું નથી. ૫૬.

ટીકાર્થ—તે દ્રવ્ય પ્રાણો આત્માથી-એવથી અત્યન મિત્ત એટલે પૃથક્ સત્તાવાળા છે. તેથી કરીને આ પૂર્વે કહેલા આત્માથી મિત્ત દ્રવ્ય-પ્રાણોવડે એવતું એવન હોતું નથી. કારણકે સર્વે પદાર્થોને પ્રકાશ કરનાર કેવળ જ્ઞાન, અનનશક્તિરૂપ વીર્ય, સદાશ્વાસ એટલે નિત્ય આનન્દ-મધપાતું અને નિત્યસ્થિતિ એટલે સર્વદા સ્થાયન એવન-એ ચારેથી વિષયે સ્વભાવવાળા દ્રવ્ય પ્રાણોવડે એવતું સત્તાગત એવિતપતું હોતું નથી. ૫૬.

ત્યારે એવ શાથી એવે છે? તે કહે છે.—

પૃથક્કૃતિભૂતાભિઃ શાશ્વતીભિસ્તુ સચિભિઃ ।

જીવત્પાત્મા સદેત્સેષા શુદ્ધદ્રવ્યનયસ્થિતિઃ ॥ ૫૭ ॥

મૂલાર્થ—તે (૫૬ના) જ્ઞાન વીર્યશક્તી પ્રતિરૂપ શાશ્વતી સચિએ કરીને આત્મા નિરતર એવે છે. એ પ્રમાણે આ શુદ્ધ દ્રવ્ય નયની રિથતિ છે. ૫૭.

ટીકાર્થ—તે પૂર્વે કહેલા જ્ઞાન, વીર્ય, સદાશ્વાસ અને નિત્યસ્થિતિની પ્રતિરૂપ એટલે આત્માના સ્વભાવરૂપ શાશ્વતી એટલે અવિનશ્ય સ્વભાવવાળી સચિવડે એટલે પાત્માની અતિની અતિવડે અવશ પાતાના આત્મિક ધર્મની જુનિવડે એવ નિરતર એવે છે. એ પ્રમાણે આ પૂર્વે કહેલી શુદ્ધ એટલે રૂપાદ અને બધવા દોષરહિત દ્રવ્ય નયની એટલે દ્રવ્યવેશ નયની રિથતિ એટલે સ્વરૂપસ્થાન છે. ૫૭.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વે કહેલા હેતુસમૂદે કરીને અ-
 જીવથી એટલે પુદ્ગલાસ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને
 આકાશાસ્તિકાય તથા કાળયકી જીવનું ભિન્નપણું એટલે વિશેષે કરીને
 જૂદાપણું પ્રતિષ્ઠિત છે—સિદ્ધ થાય છે. અહીં જીવનાં અનેક લક્ષણો
 છતાં પણ એક જ્ઞાનરૂપ જ લક્ષણનો આશ્રય કરીને વ્યાવૃત્તિ-ભિન્નતા
 દેખાડી છે. તે તેમાં (જીવમાં) જ્ઞાનરૂપ સર્વદા સર્વ અવસ્થામાં અન્વય-
 વડે કરીને અવ્યભિચારી લક્ષણ હોવાથી તેનું પ્રાધાન્ય સ્પષ્ટ થાય છે.
 હવે આત્મા કોઈ પણ પ્રકારે અજીવ પણ કહી શકાય છે, તે કહે
 છે—અજીવવડે એટલે વિશિષ્ટ. વિશિષ્ટતર અને વિશિષ્ટતમ ભિન્ન ગુણના
 આશ્રયરૂપ વિશેષણે કરીને બેદ માનનારા વ્યવહારાદિક નયના આદે-
 શથી એટલે વસ્તુને પ્રમાણરૂપ કરવાના પક્ષથી અર્થાત્ સામાન્ય પ્રકારથી
 અજીવપણું પણ એટલે જીવ રાજદની પ્રવૃત્તિ અને બુદ્ધિભિન્નતા બેદનો
 આશ્રય કરવાથી અચેતનપણું પણ જીવમાં માનીએ છીએ—એકજીવ
 જીવપણું જ માનીએ છીએ તેમ નથી. ૫૩.

અજીવપણાને જ સ્પષ્ટ કરે છે.—

અજીવો જન્મિનઃ શુદ્ધભાવપ્રાણવ્યપેક્ષયા ।

સિદ્ધાશ્ચ નિર્મલજ્ઞાના દ્રવ્યપ્રાણવ્યપેક્ષયા ॥ ૫૪ ॥

મૂળાર્થ—શુદ્ધ ભાવપ્રાણની અપેક્ષાએ કરીને જન્મધારી (સં-
 સારી) જીવો અજીવરૂપ છે, અને નિર્ભેગ જ્ઞાનવાળા સિદ્ધના જીવો
 દ્રવ્યપ્રાણની અપેક્ષાએ કરીને અજીવરૂપ છે. ૫૪.

ટીકાર્થ—શુદ્ધ એટલે કેવળ આત્મસ્વરૂપે રહેલા અથવા સર્વ
 ઉપાયોના ત્યાગ કરવાથી નિર્દોષ એવા ભાવપ્રાણોની એટલે પોતાના
 સ્વરૂપને સિદ્ધ કરનાર વિશેષ પ્રકારના જીવનવાળા આવરણ વિનાના
 જ્ઞાનાદિકની અપેક્ષાએ કરીને સર્વે સંસારી જીવો અજીવરૂપ છે એટલે
 ઉપર કહેલા જીવનથી રહિત હોવાથી અજીવપણે પ્રદર્શ કરવા યોગ્ય
 છે. તથા સિદ્ધ જીવો એટલે મુક્તિમાં રહેલા નિર્જન અને નિર્ભેગ
 જ્ઞાનવાળા એટલે અત્યંત વિશુદ્ધ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનને ધારણ
 કરનારા જીવો દ્રવ્ય પ્રાણની અપેક્ષાએ કરીને એટલે આયુષ્ય, દ્વિત્રિયો
 વિગેરે અપ્રધાન પ્રાણની અપેક્ષાએ કરીને દ્રવ્ય પ્રાણના અભાવને ક્ષીણ
 અજીવરૂપ કહેવાય છે. ૫૪.

હવે ત્રણ રીતે કરીને દ્રવ્ય અને ભાવ પ્રાણોને કહે છે.—

इन्द्रियाणि घटं श्वामोच्छ्वासो ह्यायुस्तथाऽपरम् ।

द्रव्यપ્રાણાશ્ચતુર્ભેદાઃ પર્યાયાઃ પુદ્ગલાશ્રિતાઃ ॥ ૫૫ ॥

મૂલાર્થ—ઈદ્રિયો, બળ, શાસ્ત્રોન્ન્યાસ તથા આયુષ્ય એ ચાર પ્રકારના દ્રવ્ય પ્રાણો છે તેના પચયિ પુદ્ગલામિત છે. ૫૫.

ટીકાર્થ—ઓત્તારિક પાંચ ઈદ્રિયો, કાચબળ વિગેરે ત્રણ બળ, શાસ્ત્રોન્ન્યાસ. તથા આયુષ્ય-અવિત એ ચાર પ્રકારના દ્રવ્ય પ્રાણો એટલે અપ્રધાનપણે રહેલા પ્રાણો પુદ્ગલનો અશ્વય કરીને રહેલા એટલે કાર્મણાદિક પુદ્ગલથી ઉત્પન્ન થયેલા પચયિ છે અને તેના પરિભ્રમ-ઉત્પાદ જરૂર છે. તેથી તે પ્રાણોએ કરીને અશ્વય ધર્મવાળો હવ હવતો નથી. ૫૫.

કેમ હવતો નથી? તે કહે છે.—

મિદાસ્તે હ્યાત્મનોડસ્યન્તં સદેતૈર્નાસ્તિ જીવનમ્ ।

જ્ઞાનવીર્યસદાશ્વાસનિત્યસ્થિતિવિકારિભિઃ ॥ ૫૬ ॥

મૂલાર્થ—તે દ્રવ્ય પ્રાણો આત્માથી અત્યંત ભિન્ન છે, તેથી કરીને જ્ઞાન, વીર્ય, સદાશ્વાસ અને નિત્યસ્થિતિના વિકારવાળા તે દ્રવ્ય પ્રાણો-વડે હવનું હવન હોતું નથી. ૫૬.

ટીકાર્થ—તે દ્રવ્ય પ્રાણો આત્માથી-હવથી અત્યંત ભિન્ન એટલે પૃથક્ સત્તાવાળા છે, તેથી કરીને આ પૂર્વે કહેલા આત્માથી ભિન્ન દ્રવ્ય-પ્રાણોવડે હવનું હવન હોતું નથી. કારણકે સર્વ પદાર્થોને પ્રકાશ કરનાર કેવળ જ્ઞાન, અનતરાગિરૂપ વીર્ય, સદાશ્વાસ એટલે નિત્ય આનંદ-મયપણું અને નિત્યસ્થિતિ એટલે સર્વદા સાશ્વત હવન-એ ચારેથી વિપર્યય સ્વભાવવાળા દ્રવ્ય પ્રાણોવડે હવનું સત્યતન હવિતપણું હોતું નથી. ૫૬.

ત્યારે હવ શાથી હવે છે? તે કહે છે.—

एतत्प्रकृतिभूताभिः शाम्बतीभिस्तु शक्तिभिः ।

जीवत्पात्मा सदेत्येषा शुद्धद्रव्यनयस्थितिः ॥ ૫૭ ॥

મૂલાર્થ—તે (પૂર્વોક્ત) જ્ઞાન વીર્યાદિકની પ્રકૃતિરૂપ સાશ્વતી શક્તિએ કરીને આત્મા નિરંતર હવે છે. એ પ્રમાણે આ શુદ્ધ દ્રવ્ય નયની સ્થિતિ છે. ૫૭.

ટીકાર્થ—તે પૂર્વે કહેલા જ્ઞાન, વીર્ય, સદાશ્વાસ અને નિત્યસ્થિતિની પ્રકૃતિરૂપ એટલે આત્માના સ્વભાવરૂપ સાશ્વતી એટલે અવિનાશના સ્વભાવવાળી શક્તિવડે એટલે પોતાની જાતિની અગ્નિવડે અથવા પોતાના આત્મિક ધર્મની વૃત્તિવડે હવ નિરંતર હવે છે. એ પ્રમાણે આ પૂર્વે કહેલી શુદ્ધ એટલે ઉત્પાદ અને જવના હોષરણિત દ્રવ્ય નયની એટલે દ્રવ્યાર્થિક નયની સ્થિતિ એટલે સ્વરૂપસ્થાન છે. ૫૭.

जीवो जीवति न प्राणैर्विना तैरेव जीवति ।

इदं चित्रं चरित्रं के हन्त पर्यनुयुञ्जताम् ॥ ५८ ॥

મુસાર્થ—જે પ્રાણો વિના એવ એવતો નથી, તે જ પ્રાણો વિના એવ એવે છે. આ આશ્ચર્યકારક ચરિત્રને કોણ જાણી શકે? ૫૮.

ટીકાર્થ—આત્મા જે પ્રાણો વિના એટલે આયુષ્ય વિગેરે દ્રવ્ય પ્રાણો વિના એવતો નથી એટલે મનુષ્યાદિકપણાને ધારણ કરતો નથી. અહીં એ શબ્દ નિશ્ચય અર્થમાં છે. તેથી કરીને જે દ્રવ્યપ્રાણોથી રહિત સતો તે એવતો નથી, તે જ આયુષ્યાદિક પ્રાણોવિના તે એવે છે એટલે એવપણાનું અને સિદ્ધપણાનું પાત્રન કરે છે. આ હમણાં દેખા-ડેલા આશ્ચર્યકારક ચરિત્રને એટલે ચૈતન્યની કીડાને હે ભદ્ર! કોણ એટલે કયા પંડિતો જાણી શકે? એટલે સમાધાનને માટે પ્રશ્નનો વિષય કરી શકે? કોઈજ નહીં. આ ત્રણે સ્થોકનું તાત્પર્ય એ છે કે—ઈન્દ્રિય, બળ, આસોઅર્ધાસ અને આયુષ્ય એ ચાર બેદવાળા દ્રવ્ય પ્રાણો પુદ્ગળથી ઉત્પન્ન થયેલા જાણુવા તથા ચોતાની જાતિની તથા વ્યક્તિની શક્તિશ્રુત જ્ઞાન, વીર્ય, સદાચાર તથા નિત્યસ્થિતિ રૂપ ચાર પ્રકારના બાવપ્રાણો જાણુવા. સંસારી એવ જે દ્રવ્યપ્રાણો વિના એવતો નથી, તે જ દ્રવ્ય પ્રાણો વિના સિદ્ધના એવો એવે છે, એ આશ્ચર્યકારક ચરિત્ર છે. ૫૮.

હવે પુણ્ય પાપયજી આત્માનું ભિન્નપણું કહે છે.—

नात्मा पुण्यं न वा पापमेते यत्पुद्गलात्मके ।

आद्यबालशरीरस्योपादानत्वेन कल्पिते ॥ ५९ ॥

મુસાર્થ—આત્મા પુણ્યરૂપ નથી અથવા પાપરૂપ પણ નથી. કારણ કે તે પુણ્યપાપ પુદ્ગળરૂપ છે અને પ્રથમ બાળ શરીરના ઉપાદાન કારણપણે કલ્પના કરેલાં છે. ૫૯

ટીકાર્થ—એવ પુણ્યરૂપ એટલે શુભ પ્રકૃતિરૂપ કર્મ નથી, અથવા પાપ એટલે અશુભ પ્રકૃતિરૂપ કર્મ પણ નથી. કારણ કે તે પુણ્ય અને પાપ પુદ્ગળરૂપ એટલે પુદ્ગળથી ઉત્પન્ન થયેલ અર્થાત્ પુદ્ગળના સ્વભાવ છે, અને આત્મા તો ચૈતન્ય સ્વભાવ છે. તથા તે પુણ્ય અને પાપ એવને ભવાંતરની પ્રાપ્તિના પ્રથમ સમયમાં આરંભેલા બાળશરીરના ઉપાદાનપણે એટલે શરીરાદિક નામકર્મવડે કરીને તે શરીરાદિકને ઉત્પન્ન કરવાના કારણપણે કલ્પેલાં-અંગીકાર કરેલાં છે. ૫૯.

पुण्यं कर्म शुभं प्रोक्तमशुभं पापमुच्यते ।

तत् कथं तु शुभं जन्तून् यत्पातयति जन्मनि ॥ ६० ॥

મૂર્તાર્થ—શુભ કર્મને પુણ્ય કશું છે. અને અશુભ કર્મને પાપ કશું છે. તેમાં પુણ્ય શુભ કેમ કહેવાય? કારણ કે તે જીવોને જન્મને વિશે પાટે છે—અનેક જન્મો કરાવે છે. ૬૦

દીકાર્થ—શુભ એટલે સુખ આપનાર ક્રમ્ય યોગ્ય વિષેરે કર્મને એટલે પ્રતિસમૂહને વિનેશરોએ પુણ્યતત્ત્વ કશું છે. અને અશુભ એટલે નીચ મોત વિષેરે દુઃખદાયી કર્મને પાપતત્ત્વ કશું છે. તે પુણ્ય શુભ કર્મ સી રીતે કહેવાય? ન જ કહેવાય. કારણ કે તે પુણ્ય સારી-રત્નું ઉપાદાન કારણ હોવાથી જીવોને જન્મરૂપ કલ્પના સમુદ્રમાં નાંખે છે. ભાવાર્થ એ છે કે જન્મ હેતુની અપેક્ષાએ પુણ્યને શુભપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. પરંતુ સાંસારિક સુખાદિની અપેક્ષાએ શુભપણું કહી શકાય છે. ૬૦.

કહેણા અર્થને જ રચ્ય કરે છે.—

न ह्यापसस्य पन्थस्य तपनीयमयस्य च ।

पारतंत्र्याविरोधेण फलभेदोऽस्ति कश्चन ॥ ६१ ॥

મૂર્તાર્થ—કોઈના બેરીના અને સુવર્ણની બેરીના પરતંત્રપણાના અવિરોધને કીધે તેમાં કાંઈપણ ફગનો ભેદ નથી. ૬૧.

દીકાર્થ—કોઈના બેરી વિષેરે રૂપ ભવનનો અને સુવર્ણમય પત્રની બેરી તથા હાથનાં કાંઈ વિષેરે રૂપ અલકારનો પર્યાયપણાના અવિરોધને કીધે એટલે ન્યૂનાભિપ્રાય નહીં દોષને કીધે કાંઈપણ ફગભેદ નથી. બન્ને કોઈને ભવનપણું તો સરખું જ છે. ૬૧.

કહેણા ભવનન. ઉદાકરમને ફગવડે રચ્ય કરે છે.—

फलाभ्यां सुखदुःखाभ्यां न भेदः पुण्यपापयोः ।

दुःखास्त भिद्यते हन्त यतः पुण्यफलं सुखम् ॥ ६२ ॥

મૂર્તાર્થ—શુખ દુઃખરૂપ ફગે કરીને પુણ્ય પાપનો કાંઈપણ ભેદ નથી. કારણ કે પુણ્યનું ફગ એ શુખ છે. તે દુઃખથી ભેદ પામતું નથી—દુઃખથી ભૂંડું નથી. ૬૨.

દીકાર્થ—આનંદરૂપવાળું શુખ અને અસાનંદરૂપવાળું દુઃખ એટલે કદ તરફ ફગવડે કરીને એટલે તેના સ્વાથ કાર્યવડે કરીને પણ શુભાશુભ કર્મરૂપ પુણ્યપાપનો ભેદ જણાતો નથી. કારણ કે હે ભગ્ન! પુણ્યનું ફગ એટલે શુખ કર્મનું કાર્ય એ મનને આનંદાદિક આપનાર શુખ છે. તે શોભાદિરૂપ દુઃખથી ભેદ પામતું નથી—નદન મિત્ર નાનો. તેનું કારણ આચન કળીએ છીએ. ૬૨.

સર્વપુણ્યફલં દુઃસં કર્મોદયકૃતત્વતઃ ।

તત્ર દુઃસપ્રતીકારે વિમૂઢાનાં સુલ્લસ્વધીઃ ॥ ૬૩ ॥

મૂલાર્થ—કર્મના ઉદયવડે દોષાપાતું છે તેથી સર્વ પુણ્યનું ફળ દુઃખ જ છે. તેમાં માત્ર દુઃખના પ્રતીકારને વિશે-નિવારણને વિશે મૂર્ખ મનુષ્યોને ગુણપણની બુદ્ધિ થાય છે. ૬૩.

ટીકાર્થ—સમગ્ર પુણ્યનું એટલે નિઃશેષ સુકૃત સમુપનું ફળ એટલે કાંઈ દુઃખ જ-કષ્ટ જ છે. કારણ કે કર્મના ઉદયવડે એટલે દરેક કર્મની સ્થિતિના પરિણામે કીર્તિ તેના કળની ગન્મુખ થવાથી ગુણનું દોષાપાતું છે એટલે તે ગુણ કર્મનું કરેલું છે. પરંતુ તે કર્મ જન્માદિકના કારણમત દોષાથી દુઃખરૂપ જ છે. તે વિશે આચાર્યશ્રીમાં તથા પંથ-શાસ્ત્રીના પાત્ર કહ્યું છે કે—“દુઃખમયે દુઃખમયે દુઃખાણુવંધનિ” (દુઃખરૂપ, દુઃખના કળરૂપ અને દુઃખના અનુભવરૂપ કર્મ છે.) તે ગુણ કર્મના કળમાં ક્રુધા, તૃષ્ણા વિગેરે દુઃખના પ્રતીકારમાત્ર થાય છે. તે પ્રતીકારને વિશે એટલે રોગ નિવારણ માટેના ઔષધની જેમ તેને સાંત કરવાના ઉપાયને વિશે અત્યંત મૂર્ખતાવાળા પ્રાણીઓને-તત્ત્વને નહીં જાણનારા પુરુષોને આ-મનવરૂપના અજ્ઞાનને કીર્તિ ગુણપણની બુદ્ધિ થાય છે. ૬૩.

કહેવા અર્થને જ સ્પષ્ટ કરે છે.—

પરિણામાય તાપાય મંસ્કારાય યુર્ધર્મનમ્ ।

ગુણવૃત્તિવિરોધાય દુઃસં પુણ્યભવે મુલમ્ ॥ ૬૪ ॥

મૂલાર્થ—ગુણથી ઉન્નત થવેલા ગુણને પરિણામે પરિણામને કીર્તિ, તાપને કીર્તિ મસ્કારને કીર્તિ તથા ગુણવૃત્તિના વિરોધને કીર્તિ દુઃખરૂપ જ માનેલું છે. ૬૪.

ટીકાર્થ—ગુણથી એટલે ગુણથી અથવા ગુણ કર્મથી ઉન્નત થવેલા ગુણને પરિણામે પરિણામને કીર્તિ એટલે કર્મગતથી કળના પરિણામ પામીને કીર્તિ. તથા તાપને કીર્તિ એટલે કાંઈ કરવાની આકુળતાથી ઉન્નત થવા મળ્યાને કીર્તિ, તથા મસ્કારને કીર્તિ એટલે ભ્રમ, અવકાર, ભ્રમન, મગન વિગેરે પ્રવચના આંતરિકરણને કીર્તિ, તથા ગુણવૃત્તિના વિરોધને કીર્તિ એટલે મન્ય, રજસ અને તમસ મુલ્યના વિરોધ દોષને કીર્તિ અથવા જ્ઞાનાદિક તૃષ્ણાને વિશે જે વર્તેલું એટલે સ્થિતિ કરી. તેનાં વિરોધ થતાં દોષને કીર્તિ અર્થે તેના પ્રતિષ્ઠાપણને કરીને વર્તેલું કીર્તિ દુઃખરૂપ જ માનેલું છે એટલે કહેવું અથવા સ્પષ્ટ કરેલું છે. તેમાં જરૂરનાં વિચારનાં મુલ્યરૂપ જ નહીં. ૬૪.

દેહપુદ્ગલરૂપનાયકાનામપિ સ્ફુટમ્ ।

મહાજપોષણસ્યેવ પરિણામોઽતિદારુણઃ ॥ ૬૫ ॥

મુજાર્થ—મનુષ્ય અને દેવના નાથકોના પણ દેહની પુષ્ટિનું પરિ-
મોટા બકરાના પોષણની જેમ સ્પષ્ટ રીતે અત્યંત દારૂ ઐટલે
કર છે. ૬૫.

ટીકાર્થ—આ પુણ્યથી મેષેલી મનુષ્ય અને દેવોના નાથકોના પણ
દેહને ચક્રવર્તી અને સુરેન્દ્રના પણ દેહની પુષ્ટિનું ઐટલે સરીરની
પુષ્ટિ પરિણામ. મોટા બકરાના પોષણની જેમ મોટા બકરાને લીધું
સ તથા જ્ય વિગેરે કમિત આહારવડે પુષ્ટિ કર્યા પછી પ્રાંતે આપ-
રા તેના મૃત્યુરૂપ પરિણામની જેમ પ્રમટ રીતે અત્યંત ભયંકર છે-
ના ફળનો વિપાક મુંદર નથી. તે આવા પુણ્યના ફળે કરીને આત્માનું
ફિત થાય? ન જ થાય. ૬૫.

જલ્લકાઃ સુલ્પમાનિન્યઃ પિચન્ત્યો રુધિરં યથા ।

મુજ્જાના વિપયાન્ યાન્તિ દશામન્તેઽતિદારુણામ્ ॥ ૬૬ ॥

મુજાર્થ—રૂધિરનું પાન કરવાથી મુખ માનનારી જગોની જેમ
વેપચોને ભોમવનારા મનુષ્યો છેવટે અત્યંત ભયંકર દશાને પામે છે ૬૬.

ટીકાર્થ—જેમ જગો ઐટલે જગમાં ઉત્પન્ન થતા એક જાતના
જીવો કે દોહોલા અમથી રૂધિરને ખેંચવા માટે મૂકવામાં આવે છે
તેની જેમ ઐટલે રૂધિરનું પાન કરવાથી તે આનંદ માને છે, પણ
તેના સરીરમાંથી તેને નીચેથીને જ્યારે રૂધિર કાઢી નાંખે છે ત્યારે તે
જેમ દુઃખી થાય છે તેમ. તે નરેન્દ્ર તથા સુરેન્દ્ર પણ સજ્જાદિક વિપ-
ચોને ભોમચીને અંતે ઐટલે વિપચના ભોમને છેડે નરકાદિ દુર્ગતિની
પ્રાપ્તિરૂપ મહા ભયંકર દશાને-અવસ્થાને પામે છે. તેથી પુણ્યનું ફળ
એકાંત મુખ કેમ હોઈ શકે? ૬૬.

તીવ્રાગ્નિસંગસંનુપ્યત્પયસામયસામિય ।

ચત્રાત્સુકયાત્સદાક્ષણાં તત્તતા તત્ર કિં સુલ્પમ્ ॥ ૬૭ ॥

મુજાર્થ—તીવ્ર અગ્નિના સંયોગથી જેનું જગ મુખનું છે એવા
લોહાની જેમ જે વિષમુખમાં સર્વદા ઉત્સુકપણને લીધે દરિયાનું
સંગમપણું જ રહે છે, ત્યાં મુખ ક્યાંથી હોય? ૬૭.

ટીકાર્થ—જે પુણ્યના ફળરૂપ વિષમુખને વિષે અતિ તીવ્ર
ઐટલે જગ વિગેરેવડે જેનો સ્વભાવ સાંત થઈ શકતો નથી એવા

સર્વપુણ્યફલં દુઃસં કર્મોદયકૃતત્યતઃ ।

તત્ર દુઃસ્વપ્રતીકારે વિમૂઢાનાં સુખત્યધીઃ ॥ ૬૩ ॥

મુક્તાર્થ—કર્મના ઉદયવડે દોષાપાતું છે તેથી સર્વ પુણ્યનું ફળ દુઃખ જ છે. તેના માત્ર દુઃખના પ્રતીકારને વિશે-નિવારણને વિશે મૂર્ખ મનુષ્યોને મુખપણાની જુદી થાય છે. ૬૩.

ટીકાર્થ—સામાન્ય પુણ્યનું એટલે નિઃશેષ મુક્તિ સામ્યનું ફળ એટલે કાર્ય દુઃખ જ-કષ્ટ જ છે. કારણ કે કર્મના ઉદયવડે એટલે દરેક કર્મની રિયલિતા પરિણામે કીધે તેના કળની સંખ્યા થવાથી મુખનું દોષાપાતું છે એટલે તે મુખ કર્મનું કરેલું છે. પરંતુ તે કર્મ જન્માદિકના કારણજન્ય દોષાથી દુઃખરૂપ જ છે. તે વિશે આચારાંગમાં તથા પંથ-સાત્રીના પાત્ર કમું છે કે—“કુલ્લગ્ધે કુલ્લગ્ધે કુલ્લગ્ધે” (દુઃખરૂપ, દુઃખના કળરૂપ અને દુઃખના અનુભવરૂપ કમ છે.) તે મુખ કર્મના કળના દુષ્ટા, તૃષ્ટા વિનેરે દુઃખનો પ્રતીકારમાત્ર થાય છે. તે પ્રતીકારને વિશે એટલે રોગ નિવારણ માટેના વ્યાધિની જેમ તેને સાંત કરવાના ઉપાયને વિશે અત્યંત મુશ્કેલીવાળા પ્રાણીઓને-તત્ત્વને નહીં જાણનારા પુરુષોને આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનને કીધે મુખપણાની જુદી થાય છે. ૬૩.

કહેવા અર્થને જ સ્પષ્ટ કરે છે.—

પરિણામાદ્ય તાપાદ્ય મંસ્કારાદ્ય મુર્ધર્મનમ્ ।

ગુણવૃત્તિવિરોધાદ્ય દુઃસં પુણ્યમર્થે સુતમ્ ॥ ૬૪ ॥

મુક્તાર્થ—પુણ્યથી ઉપજત મર્થવા મુખને પંડિતોએ પરિણામને કીધે, તાપને કીધે મંસ્કારને કીધે તથા ગુણવૃત્તિના વિરોધને કીધે દુઃખરૂપ જ માનેલું છે. ૬૪.

ટીકાર્થ—પુણ્યથી એટલે મુક્તિથી અથવા મુખ કર્મથી ઉપજત મર્થવા મુખને પંડિતોએ પરિણામને કીધે એટલે કર્મભજ્જી ફળના પરિણામ પાત્રને કીધે. તથા તાપને કીધે એટલે કાર્ય કરવાની આકુળતાથી કે તોજ મત્ત મત્તાવને કીધે તથા મંસ્કારને કીધે એટલે આત્મ, અપકાર, અજ્ઞાન, મરત વિનેરે પ્રજ્ઞના આધીનપણાને કીધે, તથા મુણવૃત્તિના વિરોધને કીધે એટલે મત્ત, રજ્જ અને મત્ત મુખનો વિરોધ દોષાને કીધે અથવા મત્તદિક મુખને વિશે જે વર્તે એટલે નિર્મિત કરી. તેના વિરોધ થતાં દોષાને કીધે અર્થને તેના પ્રતિષ્ઠાપણાએ કરીને વર્તેને કીધે દુઃખરૂપ જ માનેલું છે એટલે કહેલું અર્થવા સ્પષ્ટ કરેલું છે. તેના પરિણામ વિચારના મુખપણું જ નથી. ૬૪.

દેહપુષ્ટેર્નરામત્યનાયકાનામપિ સ્ફુટમ્ ।

મહાજપોષણસ્યેવ પરિણામોઽતિદારુણઃ ॥ ૬૫ ॥

મૂલાર્થ—મનુષ્ય અને દેવના નાથકોના પણ દેહની પુષ્ટિનું પરિ-
મોટા બકરાના પોષણની જેમ સ્પષ્ટ રીતે અત્યંત દારૂણ એટલે
કર છે. ૬૫.

ટીકાર્થ—આ પુણ્યથી થયેલી મનુષ્ય અને દેવોના નાથકોના પણ
એટલે ચક્રવર્તી અને સુરેન્દ્રના પણ દેહની પુષ્ટિનું એટલે શરીરની
પુષ્ટિનું પરિણામ. મોટા બકરાના પોષણની જેમ મોટા બકરાને લીધું
સ તથા જવ વિગેરે ઉચિત આહારવડે પુષ્ટિ કર્યા પછી પ્રાંતે આપ-
રા તેના મૃત્યુરૂપ પરિણામની જેમ પ્રગટ રીતે અત્યંત ભયંકર છે-
ના ફળનો વિપાક મુંદર નથી. તો આવા પુણ્યના ફળે કરીને આત્માનું
કિત યાય? ન જ યાય. ૬૫.

જલ્દક્ષાઃ સુલમાનિન્યઃ પિબન્ત્યો રુધિરં યથા ।

મુજ્જાના વિપયાન્ યાન્તિ દશામન્તેઽતિદારુણામ્ ॥ ૬૬ ॥

મૂલાર્થ—રૂધિરનું પાન કરવાથી મુખ માનનારી જળોની જેમ
વેપરોને ભોગવનારા મનુષ્યો હવટે અત્યંત ભયંકર દશાને પામે છે ૬૬.

ટીકાર્થ—જેમ જળો એટલે જળમાં ઉત્પન્ન થતા એક ભતના
હવે કે ઢોઢેલા અમથી રૂધિરને ખેંચવા માટે મૂકવામાં આવે છે
તેની જેમ એટલે રૂધિરનું પાન કરવાથી તે આનંદ માને છે, પણ
તેના શરીરમાંથી તેને નીચાવીને ભ્યારે રૂધિર કાઢી નાંખે છે ત્યારે તે
જેમ દુઃખી યાય છે તેમ. તે નરેન્દ્ર તથા સુરેન્દ્ર પણ સજ્જાદિક વિપ-
રોને ભોગવીને અંતે એટલે વિપયના ભોમને છેડે નરકાદિ દુર્ભેતિની
પ્રાપ્તિરૂપ મહા ભયંકર દશાને-અવસ્થાને પામે છે. તેથી પુણ્યનું ફળ
એકાંત મુખ કેમ દોઈ શકે? ૬૬.

તીવ્રાગ્નિસંગમંશુષ્પત્પયસામયસામિચ ।

ચત્રૌત્સુકયાત્સદાક્ષણાં તત્તતા તત્ર કિં સુસ્તમ્ ॥ ૬૭ ॥

મૂલાર્થ—તીવ્ર અગ્નિના સંધાનથી જેનું જળ મુખપું છે એવા
લોહાની જેમ તે વિષયમુખમાં સર્વદા ઉત્સુકપણને લીધે ઉદ્વિગ્ધનું
સંતતપણું જ રહે છે, ત્યાં મુખ ક્યાંથી દોષ? ૬૭.

ટીકાર્થ—તે પુણ્યના ફળરૂપ વિષયમુખને વિષે અતિ તીવ્ર
એટલે જળ વિગેરેવડે જેનો સ્વભાવ સાંત થઈ શકતો નથી એવા

વિષયાભિજ્ઞાપરૂપી અગ્નિના સંયોગથી જેનું હવંરૂપી જળ મુકાર્ઠ થયું છે એવા ઇવનું અગ્નિથી તપાવેલા લોહાની જેમ એટલે અગ્નિના સંયોગથી તપેલા લોહપિંડની જેમ (આમ કહેવાથી નિરંતર સંતપ્તપણું સૂચવન કર્યું છે) સદા એટલે નિરંતર ઓગાદિક દંદ્રિયોના ઉત્તુકપણાને લીધે એટલે વિષયના તીવ્ર અભિજ્ઞાપને લીધે સંતપ્તપણું રહે છે, તેવા પુણ્યકળને વિષે શું મુખ છે? કાર્ઠજ નથી. ૬૭.

પ્રારૂપશ્ચાચારતિસ્પર્ગાત્પુટપાકમુપેયુષિ ।

इन्द्रियाणां गणे तापव्याप एव न निर्वृत्तिः ॥ ६८ ॥

મૂર્તાર્થ—પ્રથમ અને પછી પાત્ર સંતાપ ઉત્પન્ન થવાથી પુટપાકને પામેલા દંદ્રિયોના સમૂહને વિષે સંતાપનો જ પ્રચાર થાય છે, પાત્ર મુખ થનું નથી. ૬૮.

ટીકાર્થ—પ્રથમ એટલે ભોગ સમયે દેહાદિકના ખેદવડે તથા પછી એટલે વિપાક સમયે મત્યંતરમાં રહેલા દુઃખથી આત્માને થનારા ખેદવડે સંતાપ ઉત્પન્ન થવાથી, પુટપાક એટલે બે માદીના પાત્રની વચ્ચે મુકેલા ઓપધને ભસ્મ કરવા માટે ઘોનરફ અગ્નિ સજગાવવામાં આવે તેવા પુટપાકપણાને પામે છતે દંદ્રિયોના સમૂહને વિષે તાપનો આપ એટલે દુઃખથી ઉત્પન્ન થયેલા મંતાપનો પ્રચાર જ થાય છે, પાત્ર નિર્વૃત્તિ એટલે મુખ થનું જ નથી. ૬૮.

सदा यत्र स्थितो द्वेपोहैश्वरः स्वप्रतिपन्थिषु ।

मुष्मानुभवकालेऽपि तत्र तापहृतं मनः ॥ ६९ ॥

મૂર્તાર્થ—ત્યાં મુખનો અનુભવ કરવાને સમયે પાત્ર નિરંતર પોતાના શત્રુઓને વિષે ટેપનું ચિતવન રહેતું છે, ત્યાં તેનું મન તાપથી હજારેયું જ હોય છે. ૬૯.

ટીકાર્થ—જો પુણ્યકળના ભોગમાં પોતાના શત્રુઓને વિષે ટેપનો ઉદ્દેશ એટલે અપ્રીતિના ચિતનરૂપ મંતાપ મર્વેલા રહેલો છે એટલે મનને વિષે વર્તે છે, તેવા પુણ્યકળના ભોગમાં મુખના અનુભવકાળે પાત્ર એટલે મુખ ભોગવવાને સમયે પાત્ર તેનું ચિત તાપથી હજારેયું એટલે નકલેગથી આત્મ થવનું જ હોય છે, તેથી તેમાં મુખ ક્યાંથી જ હોય? ૬૯.

स्कन्धास्कन्धान्तगरोपे भारस्यैव न तत्त्वनः ।

अशाहान्देऽपि दुःखस्य मङ्कारो विनियर्तते ॥ ७० ॥

મૂલાર્થ—એક સ્કંધથી બીજા સ્કંધ પર આરોપણ કરવાથી જેમ ભાર ઝોટો થતો નથી, તેમ દ્વિયોના આનંદમાં પણ તત્ત્વથી દુઃખનો સંસ્કાર નિવૃત્ત થતો નથી. ૭૦.

ટીકાર્થ—ધાન્ય વિગેરેની મોટી જાંતીરૂપ ભારને એક સ્કંધથી બીજા સ્કંધ પર ધારણ કરવાથી પણ જેમ પરમાર્થથી કાંઈ ભાર ઉતરતો નથી-પરતો નથી તેમ દ્વિયોના આનંદને વિગે પણ આ લોક અને પરલોકના દુઃખસમૂહનો સંસ્કાર એટલે બીજા સ્કંધ પર ભારના આરોપણરૂપ અન્ય દુઃખનો આરોપ તત્ત્વથી નિવૃત્તિ પામતો નથી. કારણ કે તે દ્વિયો ખતે લોકમાં દુઃખને પ્રાપ્ત કયાવવા સમર્થ છે. ૭૦.

સુત્રં દુઃસં ચ મોહસ્ય તિસ્રોડપિ ગુણવૃત્તયઃ ।

વિરુદ્ધા અપિ વર્તન્તે દુઃસજ્જાત્યનતિક્રમાત્ ॥ ૭૧ ॥

મૂલાર્થ—મુખ. દુઃખ અને મોહ એ ત્રણે ગુણની વૃત્તિઓ વિરુદ્ધ છે, તો પણ દુઃખની બલિને ઉદ્ભવન કરના નથી માટે દુઃખરૂપ છે. ૭૧.

ટીકાર્થ—મુખ અને દુઃખ એ અનુક્રમે પુણ્ય અને પાપનું ફળ છે. તથા મોહ એટલે મોહનીય કર્મના ઉત્પન્ન ઉત્પન્ન થયેલાં જીવનો પરિણામ અથવા અજ્ઞાનપણું. એ ત્રણે પણ ગુણની વૃત્તિઓ એટલે સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમાગુણની પ્રવૃત્તિઓ ક્રમે કરીને વિરુદ્ધ છે એટલે એકનું પ્રાધાન્ય છતે બીજા બેનું ધીલુપણું એ પ્રમાણે પરસ્પર વિપરીત સ્વભાવવાળા મુખ. દુઃખ તથા મોહરૂપે વર્તે છે, તોપણ દુઃખની બલિના-ધર્મના અનતિક્રમથી એટલે દુઃખની બલિનું ઉદ્ભવન કરતી નથી તેથી તે ત્રણે દુઃખરૂપ છે. ૭૧.

કુદ્દનાગફળાભોગોપમો ભોગોદ્ભવોડસિલઃ ।

વિલાસશ્ચિત્રરૂપોડપિ ભયહેતુર્ધિવેદિનામ્ ॥ ૭૨ ॥

મૂલાર્થ—સમગ્ર લોકથી ઉત્પન્ન થયેલ મુખનો અનુભવ ક્રોધ પામેલા સર્પની ફૂલાના વિસ્તારની કપભાવાનો છે, વિચિત્ર પ્રકારનો વિલાસ પણ વિવેચી પુરવેને ભયનાં કારણરૂપ છે. ૭૨.

ટીકાર્થ—સમગ્ર શબ્દાર્થ લોકથી ઉત્પન્ન થયેલ મુખનો અનુભવ ક્રોધ પામેલા સર્પની ફૂલાના વિસ્તાર જેવો છે, વિવિધ પ્રકારનો વિલાસ પણ એટલે મુંઝાર, આડંબર. ક્રિયા. વિનોદ વિગેરે રમત અમતના પ્રકારો પણ વિવેચીને એટલે વસ્તુસ્વરૂપનું વિવેચન કરનારા પુરવેને ભયના હેતુ છે એટલે દુર્વૃત્તિ અમનરૂપ ભયને ઉત્પન્ન કરનાર છે. કેમ કે તે તેનાં કારણ છે. ૭૨.

इत्थमेकत्वमापन्नं फलतः पुण्यपापयोः ।

मन्यते यो न मूढात्मा नान्तस्तस्य भवोदघे ॥ ७३ ॥

મૂઝાર્થ—આ પ્રમાણે પુણ્ય તથા પાપનું ફળગતી એકપણું પ્રાપ્ત થયું. જે મૂર્ખ માણસ એ પ્રમાણે માનતો નથી, તેના ભવસાગરનો અંત થતો નથી. ૭૩.

ટીકાર્થ—આ પ્રમાણે એટલે પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે ફળગતી એટલે પોતાને સાધ્ય એવા કાર્યનું સંપાદન કરવાયથી પુણ્ય તથા પાપનું એકપણું—અભેદપણું પ્રાપ્ત થાય છે. જે વસ્તુસ્વભાવને નહીં જાણનારો મૂઢાત્મા એટલે ભેદ કરેલા વ્યાભેદથી જેના ચિત્તને વ્યાપ્તિ થયો છે એવો પુરુષ તે જાણેનું એકપણું માનતો નથી એટલે સ્વીકારતો નથી, તે મૂઢને સસારરૂપી સાગરના અંત એટલે તીરની પ્રાપ્તિ થતી નથી. કારણ કે તે ભ્રમરહિત છે. ૭૩.

પુણ્ય અને પાપનું ફળનાં અભેદ કરીને એકપણું કરું. હવે પુણ્ય પાપગતી આત્મા ભિન્ન છે, તે કહે છે.—

दुःखैकरूपयोर्भिन्नस्तेनात्मा पुण्यपापयोः ।

शुद्धनिश्चयतः सत्यचिदानन्दमयः सदा ॥ ७४ ॥

મૂઝાર્થ—તેથી કરીને અર્થાત્ એ રીતે દુઃખના જ એક સ્વરૂપવાળા પુણ્ય પાપથી આત્મા ભૂદો છે. કારણ કે શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી આત્મા સર્વદા સત્ ચિત્ આનંદમય છે. ૭૪.

ટીકાર્થ—તેથી એટલે પૂર્વે કહેલા હેતુથી આત્મા જેનો દુઃખરૂપ જ એક સ્વભાવ છે એવા પુણ્ય ને પાપથી ભિન્ન છે-ભૂદો જ છે. તે આત્મા કેવો છે? તે કહે છે.—શુદ્ધ એટલે ઉત્પાદ અને અવરજિત વસ્તુને મદલ કરનાર એવા નિશ્ચયગતી એટલે નિશ્ચય સ્વરૂપને અવધારણ કરનાર નયનો પણ આશ્રય કરવાથી સર્વદા સત્ ચિત્ અને આનંદમય છે. અર્થાત્ પરમજ્ઞ સ્વરૂપ છે. ૭૪.

કહેલા આત્મસ્વરૂપનું જ સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.—

तत्सुरीयदशाध्यंग्यरूपमावरणशयात् ।

मायુष्મ્નોद्यોતशीलस्य घननानाद्रवेरिय ॥ ७५ ॥

મૂઝાર્થ—જેમ મેઘનો નાશ થવાથી ઉજ્જ્વળ પ્રકાશના સ્વભાવવાળા સૂર્યનું રૂપ દેખાય છે, તેમ આચરણનો ફાલ થવાથી તુરં દશાને વિરે જાળી સકાય તેવું તે આત્માનું રૂપ દેખાય છે. ૭૫.

માધિગા સુખરૂપમ્ સુખર્મા નિરત્કૃતમ્ ।

યથા માર્ગ મથા શુદ્ધયિયેકે મદતિસ્ફુટમ્ ॥ ૭૮ ॥

મુક્તાર્થ—સુખર્મા અવસ્થામાં સુખરૂપ અને શાક્ષી એવા આત્માનું જેમ અલંકારરહિત બાન-જ્ઞાન થાય છે, તેમ શુદ્ધ વિચેકને વિષે તે જ્ઞાન અતિ સ્ફુટ થાય છે. ૭૮.

ટીકાર્થ—સુખર્મા એટલે અવિરતિ દશા અથવા સુખનિદ્રાની અવસ્થા, તે સુખર્મામાં સુખરૂપ એટલે બૌદ્ધાદિક આનંદવાળા અને શાક્ષી એટલે જ્ઞાના અર્થાત્ માત્ર જ્ઞાનરૂપ ક્રિયાવાળા હવનું જેમ અલંકાર રહિત એટલે 'નુ સુખી હું' એવા જ્ઞાનરહિત બાન-જ્ઞાન થાય છે જેમ નિદ્રાને આધીન થઈને શુતેલા માણસને 'હું હું' એવા અલંકારે કરીને રહિત જ્ઞાન થાય છે, તે જ પ્રમાણે શુદ્ધ વિચેકને વિષે એટલે નિર્મેજ વિશાલવાળા હવને વિષે તે અલંકાર રહિત સુખનું બાન અતિ સ્પષ્ટ-નિર્મેજ થાય છે. એટલે 'નુ પુરુષજ્ઞાનંદી-પુરુષજ્ઞમાં આનંદ જ્ઞાનવાળાનો નથી' એવું જ્ઞાન થાય છે. ૭૯.

સશ્ચિદાનન્દમાયમ્ય મોષ્ઠારમા શુદ્ધનિથયાત્ ।

જશુદ્ધનિથયાર્કમ્કૃતયોઃ સુખયુગ્મયોઃ ॥ ૭૯ ॥

મુક્તાર્થ—તેથી કરીને શુદ્ધ નિથય નયના મતથી આત્મા શિદાનંદ સ્વભાવનો બોક્ષા છે, અને અશુદ્ધ નિથય નયના મતથી કંઈ કંઈસા સુખ દુઃખનો બોક્ષા છે. ૭૯.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વે કહેલા દેવત્વે કરીને શુદ્ધ નિથય નયનો આશય કરવાથી આત્મા શિદાનંદ સ્વભાવનો એટલે પૂર્વે પ્રકટ કર્યરૂપ જ્ઞાન વિસ્તારનો બોક્ષા છે. અને અશુદ્ધ નિથય નયથી એટલે વિકારવાળા આત્માના પાટી નિથય નયના પદનો આશય કરવાથી કંઈ કંઈસા સુખ દુઃખરૂપ પુરુષજ્ઞના પદનો બોક્ષા છે. ૭૯.

કર્મજોડપિ જ મોગસ્ય યગાદેર્ધ્યજદારસઃ ।

નૈમમાદિ ધ્યયસ્યાપિ માયનીવાઙ્મયા દિશા ॥ ૮૦ ॥

મુક્તાર્થ—હવે કહેનો થવું બોક્ષા છે. તથા જ્યવદાર નયથી માળા વિગેરે બોક્ષનો થવું બોક્ષા છે. આ જ દિશાપટે નૈમમાદિક નયની થવું જ્યવસ્થા વતળી લેવી. ૮૦

ટીકાર્થ—હવે સતતવેદની, અસતતવેદની વિગેરે કહેનો થવું અશુદ્ધ નિથય નયથી બોક્ષા છે. તથા જ્યવદાર નયના મતથી અવર્તન

કરવાથી પુણ્યની કમી. પણ આત્માએ ત્રી વિદેરે ભેગેરે પશુ
ભોજી છે. નૈરમ એટલે અનેક વિદ્યાર્થને અવલંબન કરવાનો નહીં. તથા
આદિ રાજ છે તેથી સંસ્કૃત અવધાર વિદેરે નરેન્દ્રી અવસ્થા-મહાતા
પશુ આ વિદ્યાર્થે જ એટલે હમણાં કહેવામાં આવેલે એક વિદે-
રે પ્રહાર કરનાર નહતા મનુષ્યની સ્વભાવે બાળ્યે એટલે વિદ્યાર
પૂર્વક પાંચેએ તેની એકતા કરતે. ૮૦.

તે જ કહે છે.—

કર્તાતિ શુદ્ધભાવાનાનાતા શુદ્ધનિષાદિનુ ।

પ્રતાંભ વૃત્તિ ચત્તુશ્ચક્રાનાનામેવ નન્યતે ॥ ૮૧ ॥

મુદ્ધાર્થ—શુદ્ધ નરથી વિદ્યુ એવો આત્મ શુદ્ધ જાણેનો કર્તા પશુ
છાક છે. કારણ કે આ શુદ્ધ નર શુદ્ધ જાણેની વૃત્તિનો આધાર કરીને
કારને કર્તા તરીકે ઓળખે છે. ૮૧.

દીર્ઘાર્થ—શુદ્ધ નરથી એટલે નિર્મલ પરીસ્થિતિમાં પદાર્થને પ્રહાર
કરનાર અત્યાદિ નર એટલે ચતુર્ભુજને કહેવાય. પ્રહારનો આધાર
કરનાર વિદ્યુ-સમર્થ અર્થાત્ પિતૃત્વ દિષ્ટાંત કરાયે કરીને સ્વદેહ
એવો આત્મ શુદ્ધ જાણેનો એટલે પિતૃત્વ સ્વભાવે કૃત્યનો કર્તા પશુ
છાક છે. અહીં જાતિ કૃત્યનો અર્થ નિરૂપણ છે. તેથી કરીને પિતૃત્વ
કૃત્યનો કર્તા પશુની અસ્થિતિ કરીને જ શુદ્ધ નિરૂપણ નરથી કર્તા રૂપ
છે. ૧૫ પૂર્વક જાણેનો કર્તા પશુની અસ્થિતિ કર્તા રૂપે નરથી એવો
અર્થ કરે છે. કારણ આ પ્રમાણે કર્તા કહેવાય છે! તેથી કહે
છે—આ શુદ્ધ નિરૂપણ નર શુદ્ધ જાણેનો એટલે પિતૃત્વ સ્વભાવે આધાર
કરનાર કારના વિદ્યુ-સમર્થ અર્થેની વૃત્તિનો એટલે આત્મની પ્રવૃત્તિનો
આધાર કરીને કર્તા પશુ ઓળખે છે. એટલે કે જો સમર્થ આત્મ કૃત્ય
દર્શી વૃત્તિવાળો દેવ તે સમર્થ તે શુદ્ધ જાણેનો કર્તા દેવ છે. એમ
તે ઓળખાઈ રહે છે. ૮૨.

અનુપ્રવક્તાધ્યાત્મે વિનનાગતરિચયે ।

માતા શુદ્ધભાવાનાનાં અનનાય પ્રવર્તે ॥ ૮૩ ॥

મુદ્ધાર્થ—અનુપ્રવક્તા એટલે ૧૬ જે ૧૨ જેટલો જાણે-
નો ૧૬ જે જેટલો આત્મ શુદ્ધ સ્વભાવે કારણ કારણ રહેતો છે. ૮૩.

દીર્ઘાર્થ—અનુપ્રવક્તા એટલે કારણ રૂપે અર્થે રૂપે
સ્વભાવ રૂપે—અનુપ્રવક્તા એટલે ૧૬ જે જેટલો કારણ રૂપે

તથા વિસમાગનો એટલે વિસદશ-આત્માને પ્રતિકૂલ જે ભાગો-કામ-વિકાર વિગેરે વિભાવના પ્રકારો તેનો વિશેષ પ્રકારે નાશ થવે છે તે આત્મા-છવ મુદ્ધ સ્વભાવોને-પોતાના નિર્ભંગ જ્ઞાનાદિક સ્વરૂપને ઉત્પન્ન કરવા પ્રવર્તે છે—આપારવાન થાય છે, પણ મુળની દાનિને માટે પ્રવર્તમાન થતો નથી એમ આ નય માને છે. ૮૨.

હવે પછીના જે સ્તોત્રો વર્તમાન સમયના ભાવનું પ્રરૂપણ કરવામાં તત્પર છે એમ જાણવું. તે જે સ્તોત્રો કહે છે.

ચિત્તમેય હિ સંસારો રાગાદિક્લેશયાસિતમ્ ।

તદેવ તૈર્ચિર્નિર્મુક્તં મયાન્ત ઇતિ કથ્યતે ॥ ૮૩ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—રાગાદિક ક્લેશવટે વાસિન એવું ચિત્તજ સંસાર છે. અને તે રાગાદિક ક્લેશવટે મુક્ત થવેવું તે ચિત્તજ મયાન્ત કહેવાય છે. ૮૩.

દીકાર્થ—નિશ્ચે રાગ એટલે છવને કોઈક સ્થળે અભિપ્રયના (આસક્તિના) પરિણામને ઉત્પન્ન કરનાર વિશેષ પ્રકારનું મોહનીય કર્મ, તે રાગદ્વેષાદિક ક્લેશવટે વાસિન-ભાવિત થવેવું ચિત્ત એટલે જ્ઞાન અથવા અનઃકરણ તેજ નસાર છે. આર્દ્ર એ શબ્દનો અર્થ નિશ્ચય છે તેથી કરીને તે ચિત્તરૂપજ અથવા તે ચિત્તજ સંગાર છે. અને તે ચિત્તજ તે ક્લેશોવાળું મુક્ત થવાથી એટલે સર્વ અશે રહિત થવાથી મયાન્ત એટલે મોક્ષ એમ પણ કહેવાય છે. ૮૩.

યશ્ચ ચિત્તધ્રુગઃ ક્ષિપ્રો નામાવાત્મા વિરોધતઃ ।

અનન્યવિકૃતં રૂપમિત્યન્વર્થ દ્વાદઃ પદમ્ ॥ ૮૪ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—જે ચિત્તને મમય કિત્ત છે, તે વિરોધને કીધે આત્મા નથી કારણ કે તે આત્માનુ રૂપ નિર્વિકાર છે, તેથી આ પદ માર્થક છે. ૮૪.

દીકાર્થ—જે કિત્ત એટલે રાગાદિક દોષથી મહીન એવો ચિત્તને જ્ઞાન એટલે અત્રાનની ઉત્પત્તિનો મમય તે એટલે કિત્ત ચિત્તને જ્ઞાન આત્મા-છવ નથી કારણ કે આત્માના સ્વરૂપમાં તેથી વિરોધ આવે છે. જેમાં બીજા કોઈએ વિકાર કર્યો નથી-કોઈ પ્રકારનો વિકાર ઉત્પન્ન થયો નથી એવું આત્માનું રૂપ એટલે આત્માની મુદરજ અથવા અમાન, તેજ સ્વરૂપીને જાણવું આત્મસ્વરૂપ છે. તેથી કિત્ત ચિત્તને આત્મા કહેવાથી તેમાં વિરોધ આવે છે. આ પ્રમાણે તે આત્મપદ માર્થક છે. ૮૪.

એથી ઉલ્લેખ માનવામાં દોષ કહે છે.—

ये तु दिक्पटदेसीयाः शुद्धद्रव्यतयात्मनः ।

शुद्धस्वभावकर्तृत्वं जगुस्तेऽपूर्वबुद्ध्यः ॥ ૬૭ ॥

મૂળાર્થ—દિગંબર જેવા જેઓ શુદ્ધ દ્રવ્યપણાએ કરીને આત્માને શુદ્ધ સ્વભાવનું કર્તાપણું કહે છે, તેઓ અપૂર્વશુદ્ધિવાળા જાણવા. ૯૭.

ટીકાર્થ—જે કોઈ જેન સિદ્ધાંતના અભ્યાસી છતાં પણ દિશારૂપે વસ્ત્રવાળા એટલે દિગંબરના જેવા શુદ્ધ દ્રવ્યપણાએ કરીને એટલે કેવળ શુદ્ધ દ્રવ્યાસ્તિક નયની અવેક્ષાએ કરીને આત્માને શુદ્ધ સ્વભાવનું કર્તાપણું એટલે પોતાના સ્વરૂપને ઉત્પન્ન કરવાપણું કહે છે; એટલે સંગ્રહ નયના મતવડે આત્મા શુદ્ધ સ્વભાવનો કર્તા છે એમ કહે છે, તેઓ જેની પૂર્વે જ (નહી) છે એવી બુદ્ધિવાળા એટલે અબુદ્ધિવાળા અર્થાત્ મૂર્ખશિરોમણિ છે એમ જાણવું. કારણ કે સંગ્રહ નયજ શુદ્ધ દ્રવ્યાસ્તિક છે. તે (નય) તો સર્વ પદાર્થને ઉત્પત્તિ વિનાશરહિત અને એક સ્થિતરૂપ જ માને છે. તેના મતમાં તો આત્મા પોતાના સ્વભાવનો કર્તા પણ શી રીતે થાય? કોઈ પણ પ્રકારે ન જ થાય. ૯૭.

શાથી કરીને કર્તા ન થાય? તે સંગ્રહની નિવૃત્તિ માટે કહે છે.—

द्रव्यास्तिकस्य प्रकृतिः शुद्धा संग्रहगोचरा ।

येनोक्ता संमतौ श्रीमत्सिद्धसेनदिवाकरैः ॥ ૬૮ ॥

મૂળાર્થ—જેથી કરીને સંમતિતર્કને વિષે શ્રીમાન સિદ્ધસેનદિવાકર મહારાજે દ્રવ્યાસ્તિકની શુદ્ધ પ્રકૃતિ સંગ્રહના વિષયવાળી કહી છે. ૯૮.

ટીકાર્થ—જેથી કરીને એટલે કહેવાશે એવા કારણે કરીને સંમતિ-તર્ક નામના સામ્રાજ્યને વિષે શ્રીમાન એટલે જ્ઞાન, વૈરાગ્ય વિગેરે રૂપ ભક્તીવાળા, સિદ્ધિમાર્ગની સેનાને વિષે એટલે મોક્ષને સાધન કરનારા, મુનિસમૂહને વિષે માર્ગનો પ્રકાશ કરવાના ગુણવડે કરીને દિવાકર સમાન એટલે સૂર્ય સમાન અર્થાત્ શ્રીમાન સિદ્ધસેનદિવાકરે જે નયને દ્રવ્ય જ-વસ્તુ જ સત્ય છે એવા દ્રવ્યાસ્તિક નયની શુદ્ધ એટલે કેવળ દ્રવ્ય-માત્રને જ મહણ કરનારી પ્રકૃતિ એટલે બોધ કરવાની શક્તિ સંગ્રહના વિષયવાળી કહી છે એટલે સર્વ વસ્તુની શક્તિઓને દ્રવ્ય માત્રમાં મહણ કરે સ્થાપન કરે, તે સંગ્રહ નય કહેવાય છે. તે સંગ્રહ નય દ્રવ્યાર્થક શુદ્ધ પ્રકૃતિનું સ્થાન-વિષયરૂપ છે એમ કહ્યું છે. તેથી કરીને શુદ્ધ દ્રવ્યાસ્તિક નય પર્થવિના વિષયવાળો નથી. માટે આત્માને પોતાના સ્વરૂપનું કર્તા કર્તાપણું પણ તેના મતે યુક્ત નથી. ૯૮.

અકર્તાપણુને જ રપટ કરે છે.—

તન્મતે ચ ન કર્તૃત્વં ભાવાનાં સર્વદાન્યયાત્ ।

ફૂટસ્યઃ કેવલં તિષ્ઠત્યાત્મા સાક્ષિત્વમાશ્રિતઃ ॥ ૮૯ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—તે નયના મતમાં પદાર્થોનો સર્વદા અન્યથા (સંબંધ) દોષાથી આત્માનું કર્તાપણું નથી. પરંતુ સાક્ષિપણુને આશ્રય કરનારો કેવળ ફૂટસ્ય આત્મા રહેલો છે. ૮૯.

ટીકાર્થ—તેના મતમાં એટલે સંગ્રહ નવે પ્રમાણ કરેલા પક્ષમાં દુષાદિ પદાર્થોનો સર્વદા અન્યથા દોષાથી એટલે સર્વ કાળે સર્વ સ્વધર્મે કરીને યુક્ત દોષાથી અને સાથે જ વર્તનાર દોષાથી કર્તાપણું એટલે ઉત્પત્તિ નહીં યથેજાને ઉત્પત્તિ કરવાપણું નથી. પરંતુ આત્મા ઉત્પત્તિ અને નાશના વિષયમાં કેવળ એટલે અસાપારણુ શુદ્ધ વૃત્તિએ કરીને સાક્ષિપણુને—જાણવાપણુને આશ્રય કરનાર અને ફૂટસ્ય એટલે ધણા શુભ પર્થાવિષયો, અનુત્પત્તિ, અવિનશ્વર અને એક રિયર સ્વ-આવવાળો જ સદા રહેલો છે. ૮૯.

કર્તુ વ્યાપ્રિયતે નાયમુદાસીન इय स्थितः ।

आकाशमिव पंकेन लिप्यते न च कर्मणा ॥ ૯૦ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—ઉદાસીનની જેમ રહેલો આ આત્મા કાંઈ પણ કરવા માટે જ્યોપાર કરતો નથી. અને કાદવવડે આકાશની જેમ કર્મવડે તે લેપાતો નથી. ૯૦.

ટીકાર્થ—આ આત્મા ઉદાસીનની જેમ એટલે અધ્યસ્યની જેમ રક્ષો છતો કરવાનો એટલે નહીં ઉત્પત્તિ યથેજાને ઉત્પત્તિ કરવાનો વ્યાપાર કરતો નથી-પ્રવર્તતો નથી. તથા કાદવવડે કરીને આકાશની જેમ કર્મબંધવડે કરીને તે લેપાતો નથી-સ્પર્શ કરાતો નથી. આ સંગ્રહ નયના મતથી જાણું. ૯૦.

હરીથી રપટ કરે છે.—

स्वरूपं तु न कर्तव्यं ज्ञातव्यं केवलं स्वतः ।

दीपेन दीप्यते ज्योतिर्न त्वपूर्वं विधीयते ॥ ૯૧ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—આત્માને પેતાનું રૂપ કરવા લાચક નથી. પણ પેતાની જાતે કેવળ જાણવા લાચક છે. જેમકે જ્યોતિર્ (પ્રકાશ) દીવાવડે પ્રદીપ્ત થાય છે, પણ તેથી કાંઈ અપૂર્વ જ્યોતિર્ પ્રગટ કરાતી નથી. ૯૧.

ટીકાર્થ—આત્માને પેતાનું રૂપ એટલે પેતાનો સ્વભાવ વિધમાન

એટલે દ્રવ્ય કોઈ પણ પ્રકારે યુક્ત (યોગ્ય) નથી. અથવા વિશ્વાત્ સ્થિતિપણ્યએ કરીને સંબંધવાળું નથી. જેમ તંતુની પરંપરાને ચિત્રે માટીરૂપ દ્રવ્યનો સંબંધ નથી તેમ તથા સંતાનીનું એટલે અપારિત્રિક દ્રવ્યનું અનિત્યપણું દોષાથી એટલે નિરંતર એકાકરપણે રહેવું ન દોષાથી સંતાન પણ એટલે કાર્યમાં વર્તતો ધર્મ પણ કુલ-નિત્ય હોતો નથી. તેથી એ સ્તિક્ષ શબ્દ કે-દેવ, મનુષ્ય, તિર્થંક અને નારકોપણે જે ઉત્પત્તિ થઈ તે આત્માજ ઉત્પન્ન થયો, કેમકે ધર્મ અને ધર્મીના અભેદ સંબંધ છે. તેથી સંતાનના અનિત્યપણાને લીધે સંતાની પણ અનિત્ય સ્તિક્ષ થયો. ૬૫.

કેવળ આત્મા જ ઉત્પત્તિવાળો છે એમ નથી. પરંતુ આકાશાદિક પણ ઉત્પત્તિવાળા છે. તે વાત કહે છે—

ઔમાપ્યુપસિમત્તત્તદયગાહાત્મના તતઃ ।

નિત્યતા નાત્મધર્મીણાં તદુદ્દષ્ટાન્તવલાદપિ ॥ ૬૬ ॥

મુકાર્થ—તેથી કરીને આકાશ પણ તેની તેની અવમાદનાના સ્વરૂપે કરીને ઉત્પત્તિમાન છે. આ દૃષ્ટાંતના સામર્થ્યથી પણ આત્મ-ધર્મોની નિત્યતા નથી. ૬૬.

દ્વીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે ધર્મ અને ધર્મીના અભેદ સંબંધ છે માટે તે તે કાળક્રમે આવેલા અવ અને પુદ્ગલોએ અવમાદના કાળ્ય એટલે તે અવાદિકને અદર પ્રવેશ કરવામાં આધારરૂપ જેનું (જે ઉત્પત્તિનું) સ્વરૂપ છે. તે અવમાદનારૂપે કરીને આકાશ પણ ઉત્પત્તિવાળું છે. તે આકાશની ઉત્પત્તિરૂપ દૃષ્ટાંતના સામર્થ્યથી અવના ધર્મોની પણ નિત્યતા—નહીં ઉત્પન્ન થવાપણું નથી. અર્થાત્ આકાશની ઉત્પત્તિના સામર્થ્યથી આત્માની પણ ઉત્પત્તિ અનુવી. ૬૬.

હવે કલ્પમુત્ર નવનો મન બનાવે છે.—

કલ્પમુત્રનયમ્નત્ર કલ્પતાં તસ્ય મન્યતે ।

મ્યયં પરિણમત્યાત્મા યં યં માર્યં યદા યદા ॥ ૬૭ ॥

મુકાર્થ—આત્મા પોતે જ્યારે જ્યારે એટલે જે જે જાણને પરિણમે છે ત્યાં ત્યાં કલ્પમુત્ર નવ આત્માને તે તે જાણનો કર્તા બાને છે. ૬૭.

દ્વીકાર્થ—આત્મા એટલે અવ જ્યારે જ્યારે એટલે જે જે મનને જે જે નવ નવ જાણને અનભવિ ચિત્તેરેને પોતે જ એટલે પરીની પ્રેક્ષાર્થે જ પરીણમે છે એટલે તે તે સ્વમાવરણે ઉત્પન્ન કરે છે. તે જ સમયરેવે કલ્પમુત્ર નવ એટલે કલ્પ-મરણ જન, અનિબંધી

વસ્તુના ત્યાગ કરીને વર્તમાન વસ્તુને જ સત્તારૂપે કહેનાર નય-વા-
હીનો વિશ્વાસ તે હવે તે આવેનેવિષે ક્તાપિલું એટલે અપૂર્વ વસ્તુને
કરવાપણું માને છે-સ્વીકારે છે અર્થાત્ તે આવેા ઉત્પત્તિમાન
થાય છે. ૬૩

આ નય પરભાવનું ક્તાપિલું માનતો નથી, તે કહે છે.—

કર્તૃત્વં પરમાવાનામસૌ નામ્યુપગચ્છતિ ।

ક્રિયાદ્વયં હિ નૈકસ્ય દ્રવ્યસ્યાભિમતં જિનઃ ॥ ૬૮ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—આ નય પરભાવોનું ક્તાપિલું અંગીકાર કરતો નથી,
કારણ કે એક દ્રવ્યની બે ક્રિયા જિનેશ્વરોએ માનેલી નથી. ૬૮.

રીકાર્થ—આ જાતુનુત્રનય પરભાવોનું એટલે આત્મ બનિરિક્ત
પૌંડ્રિક વસ્તુથી ઉત્પન્ન થયેલા પદ્ધતિનું ક્તાપિલું સ્વીકારતો નથી.
એટલે સર્વ કોઈ કર્તા પોતાના ભાવને જ કરે છે, અન્ય ભાવ કર-
વામાં તો કોઈ એક પરભાવ વિશેષે જ સકળ જગતના કાર્યોના કર્તા
દોષ છે. તે જ કહે છે.—કારણ કે એક દ્રવ્યની એટલે હયાતિકરૂપે
કરીને એક જ મુલ્ય પદ્ધતિને બજનાર વસ્તુની બે ક્રિયા-બે વ્યાપાર
એટલે હવ ક્રિયા અને અહવ ક્રિયા એમ બે ક્રિયા લીધેશ્વરોએ કહી
નથી. એ બે ક્રિયા થતી દોષ તો હવ અને અહવ એ બન્નેના અભેદ
થઈ બધ. એટલે કે હવ અહવની ક્રિયાનો કરનાર થાય, અને અહવ
પણ હવની ક્રિયાનો કરનાર થાય અને આમ થાય તો હવ અહવરૂપ
થઈ બધ અને અહવ હવપણાને પામી બધ. ૬૮.

કહેલા અર્થને જ સ્પષ્ટ કરે છે.—

ભૂતિર્વા હિ ક્રિયા સૈવ સ્વાદેકદ્રવ્યસંતર્તા ।

ન સાજ્ઞાત્યં વિના ચ સ્વાત્પરદ્રવ્યગુણેષુ સા ॥ ૬૯ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—એક દ્રવ્યની મનુષ્યને વિષે જે દોષાપણું તે જ ક્રિયા
દોષ છે. તે ક્રિયા પરદ્રવ્યના ગુણોનેવિષે સમાન બલિષ્ઠતા વિના
થતી નથી. ૬૯.

રીકાર્થ—કારણ કે એક દ્રવ્યની મનુષ્યને વિષે એટલે હયાતિક એક
પદ્ધતિની કાલક્રમે સંચલ થયેલી ઉત્પાદ અને નિવૃત્તિરૂપ ગુણના
પદ્ધતિની શેષનેવિષે જે કોઈ પણ વર્તમાન કાલના પદ્ધતિને દોષ-
પણું તે જ એટલે બીજા પદ્ધતિ કરીને ઉત્પન્ન થતું તે જ ક્રિયા છે
એટલે પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિરૂપ વ્યાપાર છે. કોઈ કાલ નથી અને તે પૂરે
કહેલી ક્રિયા પરદ્રવ્યના ગુણોનેવિષે એટલે પદ્ધતિ બલિષ્ઠતા એક

હિનસ્તિ ન પરં કોઽપિ નિશ્ચયાત્ત ચ રસતિ ।

તદાયુઃ કર્મણો નાસે મૃતિર્જીવનમન્યથા ॥ ૧૦૨ ॥

મૂલાર્થ—નિશ્ચય થતી તો કોઈ કોઈને હજીવું નથી, તથા રસજીવું નથી; પરંતુ તેના આયુષ્યકર્મનો નાસ થયે મરણ થાય છે, ॥ તે જીવે છે. ૧૦૨.

ટીકાર્થ—નિશ્ચયગતી એટલે પરમાર્થથી તો કોઈ પણ શિઘ્રી જીવિગેરે અન્ય જીવોને હજીવતા નથી. તથા કોઈ સાધુ વિગેરે કરી શકતા નથી. પરંતુ તે જીવિગેરેના આયુષ્ય નામના - - - એટલે પૂર્વે ઉપાર્જન કરેલા કર્મના ફળનો ક્ષય થયે તેવું મરણ થાય છે, અને અન્યથા એટલે આયુષ્યના ક્ષય વિના તેવું અવિત રહે છે, મરણ થતું નથી. તેથી મારવામાં અને રસજીવ કરવામાં અન્ય પ્રાણી નિમિત્તમાત્ર જ છે. ૧૦૨.

સંકે—ત્યારે તો મારનાર અને રસજીવ કરનારને ફળના અભાવની પ્રાપ્તિ થયે. આ સંકેતની નિવૃત્તિ માટે કહે છે.—

હિંસાદયાવિકલ્પાભ્યાં સ્વગતાભ્યાં તુ કેવલમ્ ।

ફલં વિચિત્રમામોતિ પરાપેક્ષાં વિના પુમાન્ ॥ ૧૦૩ ॥

મૂલાર્થ—કેવળ પાતામાં રહેલી હિંસા અને દયાના પરિણામથી પુરુષ અન્યની અપેક્ષા વિના જ વિચિત્ર ફળને પામે છે. ૧૦૩.

ટીકાર્થ—તુ શબ્દ સંકેતની નિવૃત્તિ માટે છે. તેથી કરીને હિંસક તથા રક્ષકને આશયીને તો કેવળ પાતાને વિષે રહેલા હિંસા-વધ અને દયા-રક્ષણના પરિણામના ઉપયોગથી પુરુષ-જીવ બીજાની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ એટલે અન્ય પ્રાણીનો વધ અથવા રક્ષણ થાએ અથવા ન થાએ, તોપણ તેની અપેક્ષા વિના જ વિચિત્ર એટલે પરિણામને અનુસારે વિવિધ પ્રકારનું ફળ એટલે ક્ષિપ્તી સાધ્ય એવું સુખદુઃખાદિક પામે છે. ૧૦૩.

શરીરી ધિયતાં મા યા ધ્રુવં હિંસા પ્રમાદિનઃ ।

દયૈવ યતમાનસ્ય ઘષ્ટેઽપિ પ્રાણિનાં ક્વચિત્ ॥ ૧૦૪ ॥

મૂલાર્થ—પ્રાણી મરે જા ન મરે, તો પણ પ્રમાદવાદાને અવરજ હિંસા લાગે છે. અને જતનાવાદાની ક્વચિત્ પ્રાણીનો વધ થયા છતાં પણ દયા જ કહેવાય છે. ૧૦૪.

ટીકાર્થ—શરીર એટલે દેહ જેને હોય છે તે શરીરી કહેવાય છે.

દ્રવ્યોના-પદાર્થોના પયગિને વિષે સમાન જાતિપણા વિના હોતી નથી. એટલે સરખા ધર્મને વર્જિને-પરધર્મોનું સ્વધર્મને વિષે અને સ્વધર્મોનું પરધર્મને વિષે સમાન જાતિપણું હોતું નથી. માટે તેના આશ્રયવાળી ક્રિયા નહીં થાય. ૯૯.

જો પરભાવોને વિષે આત્માનું અકર્તાપણું કહેશો, તો દાનાદિક ધર્મને વિષે શી ગતિ થશે? એવી સંકા કરે છે.—

નન્યેવમન્યભાવાનાં ન ચેત્કર્તાઽપરો જનઃ ।

તદા હિંસાદયાદાનહરણાદ્યવ્યવસ્થિતિઃ ॥ ૧૦૦ ॥

મૂળાર્થ—જો કદાચ અન્ય ભાવોનો કર્તા બીજો કોઈ જન ન હોય, તો હિંસા, દયા, દાન અને હરણુ વિગેરેની વ્યવસ્થા થશે નહીં. ૧૦૦.

ટીકાર્થ—નનુ એ શબ્દ પ્રશ્નવાચક છે. હે પૂજ્ય! જો એ પ્રકારે એટલે પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે અન્ય ભાવોનો એટલે પોતાના આત્મભાવથી વ્યતિરિક્ત પુણ્યાદિકના ભાવોનો-પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિરૂપ આપારોનો બીજો કોઈ મનુષ્ય કર્તા ન હોય તો હિંસા-અવવધ, દયા-પર અવ ઉપરની કર્ણા અથવા રક્ષણ, અન્નાદિકનું દાન અને હરણુ એટલે બીજા પાસેથી લઈ લેવું અથવા ચોરનું એ વિગેરે એટલે જ્ઞાન ભોજન વિગેરેની અવસ્થા એટલે અપ્રવૃત્તિ થશે. ૧૦૦.

તેપર જવાબ આપે છે.—

સત્યં પરાશ્રયં ન સ્યાત્ફલં કસ્યાપિ યદ્યપિ ।

તથાપિ સ્વં ગતં કર્મ સ્વફલં નાતિવર્તતે ॥ ૧૦૧ ॥

મૂળાર્થ—તાકે કહેવું સત્ય છે. જો કે પરના આશ્રયવાળું ફળ કોઈને પણ થતું નથી, તો પણ પોતામાં રહેલું કર્મ પોતાના ફળને ઉત્તંધન કરતું નથી. ૧૦૧.

ટીકાર્થ—હે ભત્રી! તાકે કહેવું સત્ય એટલે સાચા બેલું દેખાય છે. જો કે પરને-બીજાને આશ્રય-અવતંત્રન કરનારાં કર્મનું ફળ કોઈ અતિ નિપુણ પુરૂષને પણ થતું નથી. તો પણ એટલે આ પૂર્વે કહેલા ફળનો અભાવ સિદ્ધ થયા છતાં પણ પોતાને વિષે એટલે આત્માને વિષે પ્રાપ્ત થયેલું કર્મ એટલે જ્ઞાનક્રિયારૂપ અવનું કૃત્ય પોતાના ફળને એટલે સાધ્યને વ્યતિક્રમણ કરતું નથી એટલે ફળને આપવાની મર્યાદાને ઉત્તંધન કરતું નથી. તેથી કરીને પોતાના ઉપયોગની ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થયેલું મુખાગુપ્ત ફળ આત્માના આશ્રયવાળું થાય છે. ૧૦૧.

તે હરણુ શી રીતે થાય? હરણુ કે દાન એ સ્વકીયપણાની પ્રાપ્તિ-
રૂપ છે, અને હરણુ એ સ્વકીયપણાના નાશરૂપ છે. ૧૦૬.

શીકાર્થ—હે ભદ્ર! આત્માથી ભિન્ન એવા બ્રહ્મ-મોક્ષન અને
વિત્ત-કાંચનાદિક ધન વિશેરે એટલે જગ, વચ્ચે વિશેરે પુદ્ગલોને આ-
પવાથી તે ધર્મ અને મુખ્યમંત્રી દાન અને હરણુ શી રીતે થઈ
સાકે? પરકીય દોષથી ન જ થઈ શકે. હરણુ કે દાન એ સ્વકીય-
પણાની પ્રાપ્તિ છે એટલે પાતાના સ્વકીયપણાના નિરેધપૂર્વક બીજને
સ્વકીયપણાની પ્રાપ્તિ કરવાનું હરણુ છે. તથા હરણુ એટલે બીજ
પામેથી લેવું તે સ્વકીયપણાના નાશરૂપ છે. એટલે બીજના સ્વકી-
યપણાના નિરેધરૂપ છે માટે તે દાન અને હરણુ ધર્મ અને મુખ્યને
માટે થઈ શકતાં નથી. ૧૦૬.

તે બન્નેને દાન અને હરણુના વિષયમાં અન્યનું કન્યાપાત્રું નથી
તે કહે છે.—

કર્મોદયાઘ તદાનં હરણં વા ગરીરિણામ્ ।

પુરુષાણાં પ્રયાસઃ કલ્પત્રોપનમતિ સ્વતાઃ ॥ ૧૦૭ ॥

મૂલાર્થ—જ્યાં દાન અથવા હરણુ પ્રાપ્તિએ કન્યા દેવકી
થાય છે, તે પાતાની બાને જ પરિણામ પામે છે તે પુરુષોને આ પ્રવાસ
થાય છે? ૧૦૭.

શીકાર્થ—જ્યાં જે પુરુષમાં રહેલું દાન એટલે અપત્રું તે અથવા
હરણુ એટલે બીજ સ્થાનથી લઈ લેવું તે, તે દાન અથવા હરણુ
પ્રાપ્તિએ કન્યા દેવકી-નિમિત્તના પરિણામથી થાય છે તે દાન
અને હરણુ સ્વતઃ કર્મોદયા સ્વભાવથી પુરુષના પ્રયત્ન વિના જ સ્વ-
કર્મેષ (પાતાની બાને જ) આત્મસ્વભાવના પરિણામ પામે છે તે
કહેવો તેમાં શા પ્રયત્ન-કેદર છે? કાંઈ પણ પ્રયત્ન નથી દાનરૂપ
અને હરણુરૂપ દેવકી કરીને પાતાની બાને જ તે પરિણામ પામે
છે, અથવા પરિણામ નથી પામતા. તેથી તેમાં અન્યને પ્રયત્ન સહન
નથી. ૧૦૭.

સ્વગત્તામ્યાં જુ ભાગમ્યાં કેદરં દાનર્થોદયોઃ ।

અનુષ્ઠોપદાત્મી સ્તઃ કરાવેષા વરણ્ય ન ॥ ૧૦૮ ॥

મૂલાર્થ—દેવકી આત્માને વિશે રહેલા દાન અને દેવીના બંને
કરીરે (પરિણામે કન્યા) અનુષ્ઠા તથા ઉપદાન રૂપ છે, તેમાં અ-
ન્યને અન્યની સહાય નથી. ૧૦૮.

ટીકાર્થ—વળી કેવળ આત્માને વિષે રહેલા ભાવથી એટલે પરિણામથી અથવા વિકલ્પથી દાન અને ચૌર્ય નિમિત્તભૂત છતે અનુગ્રહ એટલે શુભાનુબંધ અને ઉપદ્રાવ એટલે અશુભાનુબંધ થાય છે. તેમાં પરને એટલે પાતાથી વ્યતિરિક્તને પરની અગેશ્વ એટલે બીજની આકાંક્ષા હોતી નથી. ૧૦૮.

તેનું ફળ દેખાડે છે.—

પરાશ્રિતાનાં ભાવાનાં કર્તૃત્વાદ્યમિમાનતઃ ।

કર્મણા વ્યધ્યતેઽજ્ઞાની જ્ઞાનવાંસ્તુ ન લિપ્યતે ॥ ૧૦૯ ॥

મૂલાર્થ—પરને આશ્રિત એવા ભાવોના કર્તાપણાદિકના અભિમાનથી અજ્ઞાની પ્રાણી કર્મવડે બંધાય છે, પણ જ્ઞાની પુરૂષ તેથી લેપાતો નથી. ૧૦૯.

ટીકાર્થ—પરને એટલે પાતાથી વ્યતિરિક્ત પુરૂષાદિકને આશ્રિત રહેલા ભાવોનું એટલે પચ્ચિનું અર્થાત્ તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલા કાર્યોનું કર્તાપણું, ભોક્તાપણું વિગેરેના અભિમાનથી એટલે “હું કંઈ છું, હું ભોગવું છું” એવી બુદ્ધિથી અજ્ઞાની-તત્ત્વના ભાધરક્ષિત હવ પાપાદિ કર્મે કરીને બંધાય છે. બાકી જ્ઞાની તો એટલે “માત્ર આત્માના જ સ્વભાવનો હું કર્તા છું” એ પ્રમાણે તત્ત્વને બળુનાર પુરૂષ તો તેથી લેપાતો નથી એટલે તે કર્મવડે બંધાતો નથી. ૧૦૯.

કરીને કર્તાપણુનો નિષેધ કરે છે.—

કર્તૃવિમાત્મા નો પુણ્યપાપયોરપિ કર્મણોઃ ।

રાગદ્વેષાસયાનાં તુ કર્તૃદાનિષ્ટવસ્તુષું ॥ ૧૧૦ ॥

નથી; કર્તા છે
૧. પ્રમાણે આત્મા પુણ્ય પાપરૂપ કર્મનો પણ કર્તા નથી; ૧
૨. ને અનિષ્ટ વસ્તુને વિષે રાગ અને દ્વેષના પરિણામનો

૩. પ્રમાણે એટલે પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે હવ પુણ્ય પાપ
૪. રૂપ કર્મનો પણ કર્તા નથી, અકર્તા છે. પરંતુ
૫. ઇષ્ટ અ
૬. રાગ ૨
૭. ઇષ્ટ અ
૮. રાગ ૨
૯. પ્રમાણે એટલે પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે હવ પુણ્ય પાપ
૧૦. રૂપ કર્મનો પણ કર્તા નથી, અકર્તા છે. પરંતુ
૧૧. ઇષ્ટ અ
૧૨. રાગ ૨
૧૩. પ્રમાણે એટલે પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે હવ પુણ્ય પાપ
૧૪. રૂપ કર્મનો પણ કર્તા નથી, અકર્તા છે. પરંતુ
૧૫. ઇષ્ટ અ
૧૬. રાગ ૨
૧૭. પ્રમાણે એટલે પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે હવ પુણ્ય પાપ
૧૮. રૂપ કર્મનો પણ કર્તા નથી, અકર્તા છે. પરંતુ
૧૯. ઇષ્ટ અ
૨૦. રાગ ૨

એ વાર્થેષુ તત્તત્કાર્યવિકલ્પતઃ ।

દા તદા કર્મ શ્રમાદાત્મનિ યુજ્યતે ॥ ૧૧૧ ॥

મૂલાર્થ—જ્યારે આત્મા તે તે કાર્યના વિકલ્પથી પદાર્થોને વિષે

રાગ પામે છે અથવા દ્વેષ પામે છે. ત્યારે જમથી આત્માને વિષે કર્મ લેણ્ય છે-અંધાય છે. ૧૧૧.

ટીકાર્થ—ત્યારે એટલે જ સમયે આત્મા એટલે જ તે તે કાર્યના વિકલ્પથી એટલે તે તે કાળના ભેદે કરીને કરાતા કાર્યના સંકલ્પથી સચિત્ત અચિત્ત પદાર્થોનેવિષે રાગ પામે છે અથવા દ્વેષ પામે છે, ત્યારે-તે સમયે જમથી-ગ્રાહથી કર્મ એટલે જ્ઞાનાવરણાદિક ક્રિયાજન્ય ક્ષણ આત્માનેવિષે લેણ્ય છે એટલે આરણ્ય પામે છે. અર્થાત્ તેથી કરીને રાગ અને દ્વેષથી આકર્ષણ ક્રાંધેણાં કર્મનાં દગિયાં જનના પ્રદેશનેવિષે મળી બધ છે. ૧૧૧.

એહામ્યકતનોરક્તં રેણુનાશ્ચિપ્યતે યથા ।

રાગદ્વેષાનુવિદ્વસ્ય કર્મયન્ધસ્તથા મતઃ ॥ ૧૧૨ ॥

મૂળાર્થ—જેમ જેના શરીરપર તેજવડે અભંગન કર્યું હોય તેના અંતરપર રજ આંદી બધ છે. તેમ રાગ અને દ્વેષથી બાહ્ય થયેલા જનને કર્મનો બંધ માનેલો છે. ૧૧૨.

ટીકાર્થ—જેમ તેજ વિગેરેવડે જેના શરીરનું મર્દન કર્યું છે એવા પુરુષનું અંત રેણુવડે આરણ્ય કરાય છે, તેજ પ્રકારે રાગ અને દ્વેષના પરિણામથી બાહ્ય થયેલા જનને કર્મનો બંધ એટલે ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થયેલા કર્મનો આરણ્ય માનેલો-કહેલો છે. ૧૧૨.

તે અર્થપર દૃષ્ટાંત આપે છે—

લોહં સ્વક્રિયયામ્યેતિ શ્વામકોપલસસિપૌ ।

યથા કર્મ તથા ચિત્રં રક્તદ્વિષ્ટાત્મસસિપૌ ॥ ૧૧૩ ॥

મૂળાર્થ—જેમ લોહું પાતાના બાપારે કરીને જમણુ પાપાણુની સમીપે આવે છે. તેમ રાગી અને દ્વેષી આત્માની સમીપે વિચિત્ર પ્રકારનાં કર્મ પાતાની બલે જ આવે છે. ૧૧૩.

ટીકાર્થ—જેમ. પાતાના બાપારે કરીને જમણે એટલે ચણે અર્થાત્ પાતાના સ્થાનથી જો ખોચે તે જામક કહેવાય છે તે જામક નામના (લોહકુંબક) પાપાણુની સમીપે એટલે અવરકાંત મહિની સમીપે લોહનો પિંડ બધ છે-તેનીસન્મુખ આવે છે, તે જ પ્રકારે રાગ અને દ્વેષના પરિણામજાગ જનની સમીપે વિચિત્ર પ્રકારનાં કર્મ એટલે કર્મદળીયનો સમૂહ આવે છે. ૧૧૩.

આત્મા ન વ્યાપ્તસત્ર રાગદ્વેષાનયં સ્જન્ ।

તન્નિમિત્તોપનઘેષુ કર્મોપાદાનકર્મસુ ॥ ૧૧૪ ॥

મૂલાર્થ—તે કર્મને અહણુ કરવામાં આત્મા આપારવાળો નથી. પરંતુ રોગ અને દ્વેષના પરિણામને ઉત્પન્ન કરતો સતો તે નિમિત્તે પરિણામ પામતા કર્મને અહણુ કરનાર સમાદિક કરવામાં આપારવાળો હોય છે. ૧૧૪.

ટીકાર્થ—આત્મા તે કર્મદત્તિકને અહણુ કરવામાં આપારવાળો-પ્રતિભાન નથી. પરંતુ રોગ અને દ્વેષના પરિણામને પાતાને નિતે ઉત્પન્ન કરતો રહે છે. એટલે તે રોગ દ્વેષના પરિણામને નિમિત્તે પરિણામ પામેલા અભિનવ કર્મને અહણુ કરનારા સમાદિક ઉત્પન્ન કરવામાં આપારવાળો થાય છે તેથી તેને કર્મમંદ્ર થાય છે. ૧૧૪.

વારિ વર્ષન્ યયાંમોદો ધાન્યવર્ષી નિગદ્યતે ।

ભાયકર્મ સૂઝનાત્મા સયા પુદ્ગલકર્મકૃત્ ॥ ૧૧૫ ॥

મૂલાર્થ—જેમ પાણીને વરસાવનાર મેઘ ધાન્યને વરસાવનાર કહેવાય છે, તેમ ભાયકર્મને ઉત્પન્ન કરતો આત્મા પુદ્ગલિક કર્મને કરનાર કહેવાય છે. ૧૧૫.

ટીકાર્થ—જેમ મેઘ જગતી વૃષ્ટિ કરતાં છતાં પણ ધાન્યની વૃષ્ટિ કરનાર કહેવાય છે એટલે તેઓ ઉપચારથી તેને ધાન્યની વૃષ્ટિ કરનાર કહે છે, તે જ પ્રકારે આત્મા ભાયકર્મને એટલે રોગ દ્વેષાદિક પરિણામના ઉપચારને કરનાર છે છતાં તે પુદ્ગલકર્મને એટલે દ્રવ્યકર્મને ઉત્પન્ન કરનાર છે એમ અવગ્રહરને આત્માનાઓ ઉપચારથી કહે છે. ૧૧૫.

આ પ્રમાણે કાળુમૂળ નયનો મત કથો. હવે નૈવમ તથા અવદાર નવ કહે છે.—

નૈવમવ્યવહારી મુ મૂનઃ કર્માદિકર્તૃનામ્ ।

ધ્યાપારઃ કલ્પવૃક્તઃ પરિહૃષ્ટો યદારમનઃ ॥૧૧૬ ॥

મૂલાર્થ—નૈવમ નવ અને અવદાર નવ આત્માને કર્માદિકર્તૃ કર્તા પાત્ર કહે છે. કારણ કે આત્માનો આપાર કળ પર્વત એવો છે. ૧૧૬.

ટીકાર્થ—નૈવમ અને અવદાર નામના વિગેષને અહણુ કરવાપણી કરીને પરસ્પર નુકસ એવા અને નવો સ્વરને જ્ઞાનાવસ્થાદિક દ્રવ્યકર્મ તથા રામ, નવર, દેવ વિવેચના કરાવેલું કહે છે. કારણ કે આત્માનો આપાર કળપર્વત એટલે કિંચ કરવાથી ચંદ્રાસ કલ્પપર્વત અર્થાત કાંઈ કિંચ થાય ત્યારપછી નૈવમ અને અવદાર નવોએ નિષેધ કરીને એવો છે. અર્થાત તે નવો એવ જાહે છે કે આત્મા જ્ઞાનમુખી બોલે અવ ત્યાં મુખી ને આપાર કરે છે. ૧૧૬.

અન્યોડન્યાનુગતાનાં કા તદતંદિતિ યા મિદા ॥

ચાવચરમપર્યાયં યથા પાનીયદુગ્ધયોઃ ॥ ૧૧૭ ॥

મુદ્ધાર્થ—અથવા તો અન્યોન્ય મળેલા નયોનો ‘તે આ છે’ એ બાલુ જગ અને દૂધની જેમ છેલા પર્યાય મુખી ભેદ ક્યાંથી હોય? હોય. ૧૧૭.

ટીકાર્થ—પૂર્વ કહેલાથી બીજે પ્રકારે કહેવા માટે વા રખે છે. એટલે અથવા તો અન્યોન્ય મળેલા એટલે જીવના પ્રદેશો અને કર્મનાં પાયાંઓ પરસ્પર જગ અને દૂધની જેમ મળેલા છે એટલે એકરૂપ-વાને પામેલા છે, તેથી તેમનું અથવા અન્યોન્ય મળેલા એટલે પરસ્પર અપેક્ષાવાળા નૈમિત્ત, સંમિશ્ર અને વ્યવહાર નયોનું કયન અર્થાત્ નું કર્તાપણું વિગેરે ‘આ આમ જ છે’ એવો નિર્ણય કરનારા નયોનું તે કર્મ આ છે, તે જીવ આ છે” એ પ્રકારે અથવા તે—પૂર્વ કહેલું આ સર્વ કર્મ કરેલું છે” ઇત્યાદિરૂપ ભેદ કરીને કર્તાપણું છેલા પર્યાય મુખી એટલે ભિન્નના પર્યાય મુખી સમગ્રપણે અભેદ અવસ્થાવાળું છે. એટલે તેમાં યામી રીતે ભેદ પડી શકતો નથી. કોની જેમ? તે કહે જગ અને દૂધની જેમ. એટલે જેમ એકત્ર મળેલા દૂધ અને જગની ભિન્ન અવસ્થા નથી, તેમ જીવ અને કર્મની તથા મળેલા એવા નૈમિત્ત અને વ્યવહાર નયની પણ ભિન્ન અવસ્થા નથી. ૧૧૭.

નાત્મનો વિકૃતિં દત્તે તદેષા નયકલ્પના ।

શુદ્ધસ્ય રજતસ્યેવ શુકિર્ધર્મપ્રકલ્પના ॥ ૧૧૮ ॥

મુદ્ધાર્થ—તેથી કરીને જેમ છીપના ધર્મની કલ્પના શુદ્ધ રૂપાના વિકારને આપતી નથી, તેમ આ નયની કલ્પના આત્માના વિકારને આપતી નથી. ૧૧૮.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વ કહેલા હેતુએ કરીને આ હમણાં દેખાડેલી નયની કલ્પના એટલે નયોની ભેદાભેદરૂપ કલ્પના જીવના વિપર્વરૂપ વિકારને આપતી નથી. કોની જેમ? તે કહે છે.—શુદ્ધ રૂપાની જેમ એટલે જેમ શુદ્ધ રૂપાને છીપના ધર્મની કલ્પના વિકાર કરતી નથી, તે જ પ્રમાણે જુદા જુદા નયની અપેક્ષાઓ આત્માની કર્તાપણાની અને અકર્તાપણાની કલ્પના તેના અવસ્થિત રૂપના વિપર્યાસને કરતી નથી. ૧૧૮.

મુપિતત્વં યથા પાન્થગતં પથ્યુપચર્યતે ।

તથા પુદ્ગલકર્મસ્યા વિક્રિયાત્મનિ ચાલિનૈઃ ॥ ૧૧૯ ॥

મૂલાર્થ—જેમ મુસાફરનેવિષે રહેલી ચોરીનો માર્ગનેવિષે ઉપચાર થાય છે, તેમ મૂર્ખજનો પુદ્ગલકર્મને વિષે રહેલી વિક્રિયાનો આત્માને વિષે ઉપચાર કરે છે. ૧૧૬.

ટીકાર્થ—જેમ પાંચ એટલે માર્ગમાં ગમન ક્રિયા કરનાર મુસાફરનેવિષે રહેલી-પ્રાપ્ત થએલી ચોરીનો માર્ગનેવિષે ઉપચાર થાય છે એટલે ‘માર્ગ લુંટાયો’ એમ કહેવાય છે, તેજ પ્રકારે પુદ્ગલ એટલે દ્રવ્યકર્મનેવિષે રહેલી વિક્રિયાનો એટલે અવની વિભાવ પરિણતિનો મૂર્ખ આત્માનેવિષે-ચૈતન્યને વિષે ઉપચાર કરે છે. એટલે “આ હિંસા કરનાર અવ અશુભ કર્મવટે બંધાયો” ઇત્યાદિ કહે છે. ૧૧૬.

કૃષ્ણઃ શોણોઽપિ ચોપાધેર્નાશુદ્ધઃ સ્ફટિકો યથા ।

રક્તોદ્વિષ્ટસ્તથૈવાત્મા સંસર્ગાણુણ્યપાપયોઃ ॥ ૧૨૦ ॥

મૂલાર્થ—જેમ સ્ફટિક મણિ ઉપાધિને લીધે કાળો અથવા રાતો કહેવાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તે અશુદ્ધ નથી. તેજ રીતે આત્મા પણ પુણ્ય પાપના સંબંધથી રાગી અને દ્વેષી કહેવાય છે. ૧૨૦.

ટીકાર્થ—જેમ સ્ફટિક મણિ શ્યામ અને રક્તવાર્ણવાળો ઉપાધિને લીધે એટલે કૃષ્ણ વર્ણાદિકના સાહચર્યને લીધે દેખાય છે, પણ સ્વરૂપ કરીને તે તેવો નથી-પોતે અશુદ્ધ શ્યામતાદિક ધર્મવાળો નથી; તેજ પ્રકારે આત્મા પુણ્ય પાપના એટલે શુભાશુભ દ્રવ્યકર્મના સંબંધથી રાગી અને દ્વેષી દેખાય છે, તો પણ સ્વરૂપથી શુદ્ધ હોવાને લીધે તે તેવો (રાગી દ્વેષી) નથી. ૧૨૦.

સેયં નટકલા તાવદ્યાદિવિધિકલ્પના ।

યદ્રૂપં કલ્પનાતીતં તત્તુ પદ્યત્યકલ્પકઃ ॥ ૧૨૧ ॥

મૂલાર્થ—ન્યાં સુધી વિવિધ પ્રકારની કલ્પના છે, ત્યાં સુધી તે આ નટલોકોની કથા છે. પરંતુ જે રૂપ કલ્પનાથી અતીત-બિન્ન છે, તે તો કલ્પના રહિત એવો પુરૂષ જીએ છે. ૧૨૧.

ટીકાર્થ—ન્યાંસુધી વિવિધ પ્રકારની કલ્પના-સામાદિક રૂપે યોજના છે, ત્યાં સુધી તે-પૂર્વે કહેલી આ-સાક્ષાત્ દેખાતી નટની કથા એટલે ભવમાં જમણું કરવાવડે પેતાના સ્વરૂપનું યસવર્તન કરીને વિચિત્ર પ્રકારની આ ચૈતન્યની નાટ્યકથા હોય છે. પરંતુ આત્મસત્તાને વિષે રહેલું અને કલ્પનાથી અતીત એટલે સર્વ સંગ રહિત આત્માનું જે સ્વરૂપ છે, તેને તો કલ્પનાથી અતીત (રહિત) જ્ઞાન વૈરાગ્યવાળો શુદ્ધ આત્માજી જીએ છે. ૧૨૧.

કલ્પનામોહિતો જન્તુઃ શુક્લં કૃષ્ણં ચ પદ્યતિ ।

તત્સ્યાં પુનર્વિલીનાયામશુક્લાકૃષ્ણમીક્ષતે ॥ ૧૨૨ ॥

મૂલાર્થ—કલ્પનાથી મોહ પામેલો પ્રાણી શુક્લ અને કૃષ્ણને જુએ છે, પણ તે કલ્પનાનો ભ્રમ (નારા) થવાથી અશુક્લ અને અ-
કૃષ્ણને જુએ છે. ૧૨૨.

ટીકાર્થ—કલ્પનાથી મોહ પામેલો એટલે સમાદિકની યોજનાવટે પાકુળ થયેલો પ્રાણી શુક્લ-ઉત્તમજ અને કૃષ્ણ-મેલથી મલિનને જુએ છે. પણ તે કલ્પના નારા પામવાથી વીતરાગી પુરુષ અશુક્લ અને અકૃષ્ણ એટલે વર્ણથી રહિત શુદ્ધ સ્વરૂપને જુએ છે. ૧૨૨.
હવે સ્તુતિનું સ્વરૂપ દેખાડવા પૂર્વક પુણ્યપાપથી આત્માની ભિન્નતા કહે છે.—

તદ્વ્યાનં સા સ્તુતિર્ભક્તિઃ સૈયોક્તા પરમાત્મનઃ ।

પુણ્યપાપવિહીનસ્ય યદ્રૂપસ્યાનુચિન્તનમ્ ॥ ૧૨૩ ॥

મૂલાર્થ—પુણ્ય પાપ રહિત એવા જે આત્મસ્વરૂપનું ચિંતન કરે, તે જ પરમાત્માનું ધ્યાન. તે જ સ્તુતિ અને તે જ ભક્તિ કહેલી છે. ૧૨૩.

ટીકાર્થ—પરમાત્માનું એટલે સત્ત્વ ગુણરૂપ આત્માનું આગળ કહેવાશે તે જ ધ્યાન-એકાગ્ર પ્રણિધાન જાણવું, તથા હમણાં કહેવાશે તે જ સ્તુતિ જાણવી. તથા હમણાં કહેવાશે તે જ તેની ભક્તિ જાણવી. આ ત્રણે કલાં તે શું? તે કહે છે—કે જે પુણ્યપાપના સંબંધ રહિત સ્વરૂપનું એટલે પરમ નિરંજન સ્વભાવવાળા વિદ્યાનંદ આત્મસ્વરૂપનું જુદાયાં ચિંતન કરવું, તે જ તે સર્વ જાણવું. ૧૨૩.

શરીરરૂપલાવણ્યવપ્રચ્છન્નધ્વજાદિભિઃ ।

ઘર્ણિતૈર્ધીતરાગસ્ય ઘાસ્તથી નોપવર્ણના ॥ ૧૨૪ ॥

મૂલાર્થ—વીતરાગના શરીર, રૂપ, લાવણ્ય, વપ્ર, ઇન્દ્રિય અને ભજ વિગેરેનું વર્ણન કરવાથી વાસ્તવિક પ્રસંસા થતી નથી. ૧૨૪.

ટીકાર્થ—વીતરાગનું એટલે જિનેશ્વરનું મગ અને પરસેવાથી રહિત શરીર, ગાયના દૂધ જેવું ઉત્તમજ રૂપિર, મુનંથી માંસવાળો દેહ, મુરવરોએ સમગ્ર શક્તિથી નિર્માણ કરેલા અંશુક માત્ર રૂપથી અનંત ખલું મુંદર રૂપ અને મુવર્ણાદિકથી જાસ દોષ તેથી સમયતુરસ આકૃતિ, પોતાના દેહના ભાગડો કરીને સૂર્યની પ્રભાને પણ તિરસ્કાર કરનાર લાવણ્ય, મણિમય, મુવર્ણમય અને રૂપામય ત્રણ પ્રકારવટો

મૃત્યુર્ધ—મુખ્ય તથા ઉપચારના ધર્મોના વિભાગ કર્યા વિના જે સ્તુતિ કરવી, તે ખરાજ કવિની કવિતાની જેમ ચિત્તની પ્રસન્નતાને માટે થતી નથી. ૧૨૭.

દીકાર્થ—જે કોણપણ સ્તુતિ મુખ્ય એટલે વસ્તુના સ્વભાવરૂપ રાદજ (વાસ્તવિક) અને ઉપચાર એટલે મહત્વારી બાબે કરીને ન હોય તેવું કહેવું તે, જેમ અસંકારવટે સારીરના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવું તે. તેવા મુખ્ય અને ઉપચારથી ઉત્પન્ન થયેલા ધર્મોના એટલે પદાર્થોની વર્ણનાના વિભાગ વિના એટલે સ્વ અને પરની સ્વરૂપે કરીને અન્યવચ્ચા અર્થાન્ મુખ્યધર્મને મુખ્યપણે ન કહેવા તથા ઉપચાર ધર્મોને ઉપચારપણે ન કહેવા તે, આ પ્રમાણે વિભાગવિના કરેલી સ્તુતિ શિષ્ટ પુરુષોના ચિત્તની પ્રસન્નતાને માટે થતી નથી. કોની જેમ ? તે કહે છે.—ખરાજ એટલે કવિત્વ કળામાં અકુશળ એવા કવિત્વ એટલે નવા ઉછરતા મંથકારનું કામ-વર્ણન જેમ ચિત્તની પ્રસન્નતા માટે થતું નથી તેમ. ૧૨૭.

હવે ફળ કહેવા પૂર્વક નિયેધ કરે છે.—

અન્યથાભિનિવેશેન પ્રત્યુત્તાનર્ધકારિણી ।

સુતીક્ષ્ણા શ્લક્ષ્ણધારેષ પ્રમાદેન કરે ધૃતા ॥ ૧૨૮ ॥

મૃત્યુર્ધ—અન્યથા આમનુવટે કરેલી સ્તુતિ હસ્તમાં પ્રમાદથી ધારણ કરેલી તીક્ષ્ણ અક્ષધારાની જેમ ઉભરી અનર્થ કરનારી થાય છે. ૧૨૮.

દીકાર્થ—અન્યથા એટલે મુખ્ય તથા ઉપચારીક ધર્મોના વિભાગ કર્યા વિના અભિનિવેશે કરીને એટલે પોતાના મતનું રક્ષણ કરવાના અભિમાનથી કદામતે કરીને, ઉપચાર સ્તુતિમાં જે મુખ્યતાની દૃષ્ટિ રાખવી, તે ઉભરી અનર્થ કરનારી એટલે આત્માની અશુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરીને આત્મહિતને નાશ કરનારી થાય છે. કોની જેમ ? તે કહે છે—જેમ પ્રમાદ કરીને એટલે અસાવધાનપણે હાથમાં ધારણ કરેલી અત્યંત તીક્ષ્ણ અક્ષની ધારા વિનાશને માટે થાય છે તેમ. ૧૨૮.

હવે ઉચિતપણું દેખાડે છે.—

મણિપ્રભામણિજ્ઞાનન્યાયેન શુભકલ્પના ।

ધસ્તુસ્પર્શિતયા ન્યાય્યા યાવદ્ધાનજ્ઞનપ્રથા ॥ ૧૨૯ ॥

મૃત્યુર્ધ—મણિની કાંતિને વિષે મણિના જ્ઞાનના દૃષ્ટાંતે કરીને

વસ્તુને સ્પર્શ કરવાપણું હોવાથી જ્યાં મુધી અનંજનપ્રથા ન હોય ત્યાં મુધી શુભ કલ્પના ન્યાય યુક્ત છે. ૧૨૯.

ટીકાર્થ—ચંદ્રકાંત વિગેરે મણિની કાંતિને વિશે જે મણિનું જ્ઞાન એટલે ‘આ મણિ છે’ એવી બુદ્ધિ તે સત્ય જ્ઞાન કહેવાય છે. આ ન્યાયવડે-દશાંતવડે વસ્તુના ધર્મને ગ્રહણ કરવાપણું હોવાથી શુભકલ્પના એટલે સ્તુતિ વિગેરે કરવાનો સકલ્પ ન્યાય એટલે યુક્તિયુક્ત છે. શુદ્ધ સ્વરૂપનું પોતાના આત્મસ્વરૂપને વિશે જે પ્રતિબિંબ પડતું તે અંજન કહેવાય છે. તે અંજનની પ્રથા એટલે પ્રસિદ્ધિ ન હોય તે અનંજન-પ્રથા કહેવાય છે. આ અનંજન પ્રથા જ્યાં મુધી ન હોય, ત્યાં મુધી તે શુભ કલ્પના યુક્તિયુક્ત છે. ભાવાર્થ એ છે કે—ભગવાનના અતિશયેતું આસ્પંતર સ્વરૂપ જોઈને અથવા બાહીને પછી તેનું અવતંબન કરીને ભગવાનનું જે વર્ણન કરવું, તે જિનેશ્વરના ગુણોને અનુસરતું હોવાથી યુક્ત-યોગ્ય સ્તુતિરૂપ છે, અને સમવસરણુ વિગેરે જોઈને મુખ્ય જિનનું જે વર્ણન કરવું તે તેના ગુણોના સ્પર્શ નહીં કરવાથી અનંજન પ્રથા છે. ૧૨૯.

પુણ્યપાપ થકી આત્માના ભિન્નપણાનો ઉપસંહાર કરે છે.—

પુણ્યપાપવિનિર્મુક્તં તત્ત્વતસ્ત્યવિકલ્પકમ્ ।

નિત્યં બ્રહ્મ સદા ધ્યેયમેવા શુદ્ધનયસ્યિતિઃ ॥ ૧૩૦ ॥

મૂર્તાર્થ—પુણ્યપાપથી રહિત, તત્ત્વથી વિકલ્પ રહિત તથા નિત્ય એવા બ્રહ્મનું સર્વદા ધ્યાન કરવું, એ શુદ્ધનયની સ્થિતિ છે. ૧૩૦.

ટીકાર્થ—પુણ્યપાપથી સર્વથા રહિત, તત્ત્વથી-વાસ્તવિક રીતે વિકલ્પરહિત અને નિત્ય એટલે સનાતન સ્વભાવવાળા બ્રહ્મનું એટલે ઉપાધિ રહિત ચૈતન્યનું સર્વદા ધ્યાન કરવું એ શુદ્ધ નયની સ્થિતિ છે એટલે શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયના મતની મર્યાદા છે. ૧૩૦.

હવે આશ્રવ અને સંવર થકી આત્માનું ભિન્નપણું કહે છે.—

આશ્રવઃ સંવરશ્ચાપિ નાત્મા વિજ્ઞાનલક્ષણઃ ।

યત્કર્મપુત્રલાદાનરોધાવાશ્રવસંવરૌ ॥ ૧૩૧ ॥

મૂર્તાર્થ—આત્મા એ આશ્રવ અને સંવરરૂપ પણ નથી કારણ કે આત્મા વિજ્ઞાનના લક્ષણવાળો છે, અને આશ્રવ તથા સંવર કર્મ પુરુષોના મહણ અને નિરોધ રૂપ છે. ૧૩૧.

ટીકાર્થ—આત્મા આશ્રવરૂપ એટલે નવા કર્મને ગ્રહણ કરવા રૂપ તથા સંવરરૂપ એટલે નવા કર્મને નિરોધ કરવાના ઉપાયરૂપ નથી.

જુલુ કે જીવ વિજ્ઞાન લક્ષણવાળો એટલે સામાન્ય અને વિશેષ ઉપ-
પદ્ય વિશિષ્ટ જ્ઞાનના સ્વરૂપવાળો છે, અને કર્મને યોગ્ય એવા
પદ્યો એટલે અનંત પ્રદેશવાળા સ્કંધોને ગ્રહણ કરવા તથા તેના
રોધ કરવો તે જ આશય અને સંવરના અનુક્રમે લક્ષણો છે. તેથી
આશય અને સંવર આત્મા રૂપ થઈ શકતા નથી. કેમકે પુદ્ગલોને
હણ કરવા કે ન કરવા, એ અનાત્મરૂપ જ છે. ૧૩૧.
કરીને ને આત્મસ્વરૂપવાળા છે, તેને દેખાડે છે.—

આત્માદત્તે તુ યૈર્ભવિઃ સ્યતંત્રઃ કર્મપુદ્ગલાન્ ।

મિથ્યાત્વાવિરતી યોગાઃ કપાયાસ્તેઽન્તરાશ્રવાઃ ॥ ૧૩૨ ॥

મુસાર્થ—આત્મા ને પરિણામે કરીને સ્વતંત્રપણે કર્મપુદ્ગલોને
ગ્રહણ કરે છે, તે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, યોગ અને કપાશરૂપ પરિણા-
મને આંતર (આશ્રય) આશય બાજુવા. ૧૩૨.

ટીકાર્થ—એમ સંભવે છે કે આત્મા ને પાતામાં રહેલા પરિણામે
કરીને સ્વતંત્ર છતો એટલે પશ્ચી પ્રેરણા વિના જ કર્મને યોગ્ય એવા
પુદ્ગલના સ્કંધોને ગ્રહણ કરે છે, તે પરિણામે મિથ્યાત્વ-વિપરીત
દૃષ્ટિપણ, અવિરતિ-અનુપરતિ, યોગ-મન, વચન અને ક્રિયાના અશુદ્ધ
આપારો તથા કપાઓ એટલે કોષાદિકના પરિણામે તદરૂપે અંતર
આશયો એટલે જીવના પરિણામ રૂપ બાવો છે. તેમને વિશે આત્મા
સંભવે છે. કેમકે તે પરિણામે આત્માના ધર્મો છે. ૧૩૨.

માયનાધર્મચારિત્રપરીપદજયાદયઃ ।

આશ્રયોષ્ઠેદિનો ધર્મા માત્મનો માયસંવરાઃ ॥ ૧૩૩ ॥

મુસાર્થ—ભાવના, ધર્મ, ચારિત્ર અને પરીસરોનો જશ વિગેરે
નેએ આશયનો નાશ કરનારા આત્માના ધર્મો છે તે ભાવસંવર કહે-
વાય છે. ૧૩૩.

ટીકાર્થ—ઉપર કહેલા આશયોનો નાશ કરનારા જીવના
દિક સ્વભાવવાળા ધર્મો છે, તે ભાવસંવરો એટલે શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ
આશ્રય સંવરો કહેવાય છે. તે ધર્મો ક્યા છે? તે કહે છે.—ભાવના-
અનિત્ય, અશરણુ વિગેરે બાર પ્રકારની ચિન્તા, ધર્મ-કામ, માર્ગ
વિગેરે દસ પ્રકારનો ધર્મ, સામાયિક વિગેરે પાંચ પ્રકારનું ચારિત્ર
તથા છુપા દુષ્ટ વિગેરે બાવીસ પ્રકારના પરીસરોનો જશ તથા આદિ
શબ્દે કરીને સમિતિ શુભિ વિગેરે, એ સર્વે ભાવસંવરો કહેવાય છે,
તે આત્મરૂપ થઈ શકે છે. ૧૩૩.

આશ્રવઃ સંવરો ન સ્યાત્સંવરશ્ચાશ્રવઃ ક્વચિત્ ।

भवमोक्षफलभेदोऽन्यथा स्याद्धेतुसंकरात् ॥ ૧૩૪ ॥

મૂલાર્થ—આશ્રવ કદાપિ સંવરરૂપ યતા નથી, અને સંવર કદાપિ આશ્રવરૂપ યતા નથી. અન્યથા (જે એમ ન હોય તો) હેતુના સંકરથી (સેગભેગ થવાથી) સંસાર અને મોક્ષના ફળનો અભેદ થઈ જાય. ૧૩૪.

ટીકાર્થ—આશ્રવો કે જે ભવનાં કારણરૂપ બંધસ્વરૂપવાળા છે તે સંવરરૂપ એટલે મોક્ષના હેતુરૂપ યતા નથી; અને બંધનો નિરોધ કરનાર તથા મોક્ષના કારણરૂપ સંવર કદાપિ એટલે કોઈ પણ દ્રવ્ય ક્ષેત્રાદિકને વિષે આશ્રવરૂપ એટલે ભવના હેતુરૂપ યતા નથી. કેમકે તે બંનેને પરસ્પર પ્રતિપક્ષપણું છે. અન્યથા એટલે તેથી જૂદી રીતે માનવાથી હેતુનો સંકર થાય એટલે પરસ્પર અભાવવાળા અધિકરણનું એક અધિકરણમાં હોવાપણા રૂપ સંકર થાય. અર્થાત્ અન્યોન્ય વિરુદ્ધ એવા આશ્રવ અને સંવર છે તેથી આશ્રવનો સંવરમાં સંક્રમ થઈ જાય અને સંવરનો આશ્રવમાં સંક્રમ થઈ જાય; અને તેથી કરીને સંસાર અને મોક્ષના ફળની એકતા થઈ જાય એટલે કે સમાન કારણ હોવાને કીધે મોક્ષમાં પણ દુઃખની પ્રાપ્તિ થઈ જાય. ૧૩૪.

આત્માજી ભવ અને મોક્ષનું કારણ છે, તે કહે છે.—

कर्माश्रयांश्च संवृण्वद्वात्मा भिक्षैर्निर्जातयैः ।

કરોતિ ન પરાપેક્ષામહંભૂષ્ણુઃ સ્વતઃ સદા ॥ ૧૩૫ ॥

મૂલાર્થ—આત્મા પોતાના ભિન્ન ભિન્ન પરિભ્રામે કરીને કર્મને ગ્રહણ કરતાં તથા નિરોધ કરતાં પરની અપેક્ષા રાખતો નથી. કેમકે તે આત્મા સર્વદા સ્વતઃ સમર્થ છે. ૧૩૫.

ટીકાર્થ—આત્મા પોતે ભિન્ન એટલે જૂદા જૂદા સ્વભાવપણે કરીને ભિન્ન ભિન્ન જાતિવાળા પોતાના પરિભ્રામે કરીને શુભાશુભ ક્રિયાઓ કર્મને અંગીકાર કરતાં તથા તેનો નિરોધ કરતાં પરની એટલે પુદ્ગલાદિકની આકાંક્ષા રાખતો નથી. કારણ કે તે સર્વદા સ્વતઃ એટલે સ્વભાવથી જ પોતાના વ્યાપારમાં સમર્થ છે. ૧૩૫.

સંકા—જે એમ હોય તો બાબ કિયા નિઃફળ થશે? એ સંકાપર જવાબ આપે છે.—

निमित्तमात्रभूतास्तु हिंसाहिंसादयोऽस्तिळाः ।

ये परेप्राणिपर्याया न ते स्वफलहेतवः ॥ ૧૩૬ ॥

આશ્રયઃ સંવરો ન સ્યાત્મંવરશાશ્રયઃ ક્વચિત્ ।

મયમોક્ષફલભેદોઽન્યથા સ્યાદ્દેતુસંકરાત્ ॥ ૧૩૪ ॥

મુદ્ધાર્થ—આશ્રય કદાપિ સંવરરૂપ યતા નથી, અને સંવર કદાપિ આશ્રયરૂપ યતા નથી. અન્યથા (જો એમ ન હોય તો) દેતુસંકરરૂપી (સેવજેવ જવાથી) સંસાર અને મોક્ષના ફળનો અભેદ થઈ જાય. ૧૩૪.

ટીકાર્થ—આશ્રયો કે જે ભવનાં કારણરૂપ બંધરૂપવાળા છે તે સંવરરૂપ એટલે મોક્ષના દેતુરૂપ યતા નથી; અને બંધનો નિરોધ કરનાર તથા મોક્ષના કારણરૂપ સંવર કદાપિ એટલે કોઈ પણ દ્રવ્ય દ્વિતીકને વિષે આશ્રયરૂપ એટલે ભવના દેતુરૂપ યતા નથી. કેમકે તે બંધને પરસ્પર પ્રતિપક્ષપાત્ર છે. અન્યથા એટલે તેથી ભૂદી રીતે માનવાથી દેતુનો સંકર થાય એટલે પરસ્પર અભાવવાળા અધિકરણનું એક અધિકરણમાં દોષાપાત્ર રૂપ સંકર થાય. અર્થાત્ અન્યોન્ય વિરુદ્ધ એવા આશ્રય અને સંવર છે તેથી આશ્રયનો સંવરમાં સંક્રમ થઈ જાય અને ત્યાંનો આશ્રયમાં સંક્રમ થઈ જાય; અને તેથી કરીને સમાપ્ત અને મોક્ષના ફળની એકતા થઈ જાય એટલે કે સમાપ્ત કારણ દોષને કદાપિ મોક્ષમાં પણ કુખની પ્રાપ્તિ થઈ જાય. ૧૩૪.

આત્માજ્ઞ ભવ અને મોક્ષનું કારણ છે, તે કહે છે.—

કર્માશ્રયાંશ્ચ સંવૃણ્યન્નાત્મા નિર્ગતિર્નિજ્ઞાનયઃ ।

કર્મેભિ ન વર્ણ્યેન્શ્રામણ્યભૂષણઃ સ્વતઃ મદા ॥ ૧૩૫ ॥

મુદ્ધાર્થ—આત્મા જ્ઞાતાના મિત્ર મિત્ર પરિણામે કરીને કર્મને મદનું કરતા તથા નિરોધ કરતા પરની અવિજ્ઞા રાખતો નથી. કેમકે તે આત્મા મહેતા સ્વતઃ મદય છે. ૧૩૫.

ટીકાર્થ—આત્મા જ્ઞાને મિત્ર એટલે ભૂદા ભૂદા અભાવવાને કરીને મિત્ર મિત્ર અવિજ્ઞાના જ્ઞાતાના પરિણામે કરીને મુખ્યમુખ્ય ક્રિયામય કર્મને અતીકાર કરતા તથા તેના નિરોધ કરતાં પરની એટલે પૂરવશીકની અવિજ્ઞા રાખતો નથી. કારણ કે તે મહેતા સ્વતઃ એટલે સ્વસ્વરૂપી જ જ્ઞાતાના આધારના મદય છે. ૧૩૫.

મદા—એ એમ હોય તો ભાવ કિયા નિન્દ્ય થયો? એ સંકારો જન્મ આપે છે.—

નિનિજ્ઞમશ્વમૂનામ્નુ ક્ષિપાદ્દિમાદુત્તમિજ્ઞાઃ ।

વં વગ્દેવિજ્ઞાનોદા ન ને સ્વદ્દેવદેવઃ ॥ ૧૩૬ ॥

મુક્તાર્થ—હિસા. અહિંસા વિગેરે સર્વ માત્ર નિમિત્તભૂત જ છે. કારણ કે તે પરબ્રાહ્મીના પદ્યો છે, તે પાતાના કૃત્યના હેતુરૂપ હોતા નથી. ૧૩૬.

ટીકાર્થ—હે વત્સ! બાહ્યક્રિયારૂપ હિંસા તે વધ અને અહિંસા તે વધની નિવૃત્તિ વિગેરે એટલે મૃદા, સત્ત્વ વિગેરે સર્વ ભાવ આશ્રય અને ભાવ સંવરના માત્ર નિમિત્તભૂત જ છે. એટલે તેમના પરિણામને હિંસા કરવામાં હેતુ માત્રને જ પામેલા છે; પણ તે કર્મને મૂકી કરના નથી તથા તેનો નિરોધ કરતા નથી. તેથી નિમિત્તમાત્રે કરીને જ તેમની સફળતા જાણી. કારણ કે તે હિંસાદિ પરબ્રાહ્મીના પદ્યો એટલે પાતાથી અતિરિક્ત એવોના દેહાદિકને વિષે પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિરૂપપણે કરીને પુદ્ગલોના તથા અણુઓના પદ્યો-ધર્મો છે તેઓ આત્માને વિષે કૃત્યના હેતુરૂપ એટલે બંધ મોક્ષરૂપ કાર્યને કરનારા હોતા નથી. ૧૩૬.

व्यवहारविमूढस्तु हेतुस्तानेव मन्यते ।

बाह्यक्रियारतस्वान्तलक्ष्यं गूढं न पश्यति ॥ ૧૩૭ ॥

મુક્તાર્થ—વ્યવહારમાં મૂર્ખ એવો મનુષ્ય તે હિંસાદિકને જ હેતુરૂપ માને છે; અને બાહ્યક્રિયામાં લેતું મન આસક્ત છે, એવો તે મૂર્ખ ગૂઢ-સુક્ષ્મતત્ત્વને જાણતો નથી. ૧૩૭.

ટીકાર્થ—વ્યવહારમાં એટલે લોકપ્રવૃત્તિમાં વિશેષ મૂઢ એટલે જડ રહેલો પુરૂષ તે હિંસા અહિંસા વિગેરે પરબ્રાહ્મીઓના પદ્યોને જ હેતુરૂપ એટલે બંધ મોક્ષના કારણરૂપે માને છે. કારણ કે તે બાહ્ય-પ્રવૃત્તિને વિષે પ્રસન્ન ચિત્તવાળો છતો પરમ રહસ્યભૂત ગૂઢતત્ત્વને એના-જાણતો નથી. ૧૩૭.

हेतुत्वं प्रतिपद्यन्ते नैवैते नियमास्पृहाः ।

यावन्त आश्रयाः प्रोक्तास्तावन्तो हि परिश्रवाः ॥ ૧૩૮ ॥

મુક્તાર્થ—નિયમનો સ્વરસ કરતા ન હોવાથી આ હિંસાદિકો હેતુ-પણને ધમતો નથી જ. કેમકે એટલા આશ્રયો કહેલા છે, તેટલા જ સંવરો પણ કહેલા છે. ૧૩૮.

ટીકાર્થ—આ હિંસા અહિંસા વિગેરે પર પદ્યો સંસાર અને મોક્ષના હેતુપણને પામતા નથી જ. કારણ કે તેઓ નિયમને એટલે નિમિત્ત ભાવને અર્થાત્ હિંસાનું થકું એ આશ્રય જ છે, અને અહિંસાનું થકું એ સંવર જ એ પ્રમાણે નિયમથી આશ્રય અને સંવરના સ્વરૂપને સ્વરસ કરતા નથી. શ્રી આચાર્યજી સૂત્રમાં એટલા એટલે એટલી સંખ્યાવાળા

આશ્રવઃ સંવરો ન સ્યાત્સંવરશ્ચાશ્રવઃ ક્વચિત્ ।

મવમોક્ષફલભેદોઽન્યથા સ્યાદ્દેતુસંકરાત્ ॥ ૧૩૪ ॥

મૂલાર્થ—આશ્રવ કદાપિ સંવરરૂપ થતા નથી, અને સંવર કદાપિ આશ્રવરૂપ થતા નથી. અન્યથા (જો એમ ન હોય તો) દેતુના સંકરથી (સેજસેજ થવાથી) સંસાર અને મોક્ષના ફળને અભેદ થઈ જાય. ૧૩૪.

ટીકાર્થ—આશ્રવો કે જે ભવનાં કારણરૂપ બંધસ્વરૂપવાળા છે તે સંવરરૂપ એટલે મોક્ષના દેતુરૂપ થતા નથી; અને બંધનેા નિરોધ કરનાર તથા મોક્ષના કારણરૂપ સંવર કદાપિ એટલે કોઈ પણ દ્રવ્ય ક્ષેત્રાદિકને વિષે આશ્રવરૂપ એટલે ભવના દેતુરૂપ થતા નથી. કેમકે તે બંનેને પરસ્પર પ્રતિપક્ષપણું છે. અન્યથા એટલે તેથી જુદી રીતે માનવાથી દેતુનેા સંકર થાય એટલે પરસ્પર અભાવવાળા અધિકરણનું એક અધિકરણમાં હોવાપણા રૂપ સંકર થાય. અર્થાત્ અન્યોન્ય વિરુદ્ધ એવા આશ્રવ અને સંવર છે તેથી આશ્રવનેા સંવરમાં સંક્રમ થઈ જાય અને સંવરનેા આશ્રવમાં સંક્રમ થઈ જાય; અને તેથી કરીને સંસાર અને મોક્ષના ફળની એકતા થઈ જાય એટલે કે સમાન કારણ હોવાને લીધે મોક્ષમાં પણ દુઃખની પ્રાપ્તિ થઈ જાય. ૧૩૪.

આત્માજ્ઞ ભવ અને મોક્ષનું કારણ છે, તે કહે છે.—

કર્માશ્રયાંશ્ચ સંવૃણ્યદ્વાત્મા ભિન્નૈર્નિજાશયૈઃ ।

કરોતિ ન પરાપેક્ષામર્લભૂણુઃ સ્વતઃ સદા ॥ ૧૩૫ ॥

મૂલાર્થ—આત્મા પોતાના ભિન્ન ભિન્ન પરિણામે કરીને કર્મને પ્રહણ કરતાં તથા નિરોધ કરતાં પરની અપેક્ષા રાખતો નથી. કેમકે તે આત્મા સર્વદા સ્વતઃ સમર્થ છે. ૧૩૫.

ટીકાર્થ—આત્મા પોતે ભિન્ન એટલે જુદા જુદા સ્વભાવપણે કરીને ભિન્ન ભિન્ન બલિવાળા પોતાના પરિણામે કરીને શુભાશુભ ક્રિયાઓ કર્મને અંગીકાર કરતાં તથા તેનેા નિરોધ કરતાં પરની એટલે પુરુષગાદિકની આકાંક્ષા રાખતો નથી. કારણ કે તે સર્વદા સ્વતઃ એટલે સ્વભાવથી જ પોતાના વ્યાપારમાં સમર્થ છે. ૧૩૫.

સંકા—જો એમ હોય તો બાહ્ય ક્રિયા નિષ્ફળ થશે? એ સંકાપર જવાબ આપે છે.—

નિમિત્તમાત્રમૂતાસ્તુ હિંસાહિંસાદયોઽલિલાઃ ।

યે પરપ્રાણિપર્યાયા ન તે સ્વફલદેતવઃ ॥ ૧૩૬ ॥

જ્ઞાનથી એટલે સારૂ વસ્તુસ્વરૂપના અવલંબનથી મુક્ત એટલે કર્મરહિત થાય છે. તીવ્ર અગ્નિવડે મુખર્તુની જોમ કર્મરૂપી મળ રહિત થાય છે; પણ સામાદિક પુદ્ગલથી એટલે આગમના અંચો તથા પદ્માસન વિગેરે પુદ્ગલ સમૂહના સ્પર્શથી મુક્ત થતો નથી. કેમકે તે સામાદિક આત્માથી અત્યંત ભિન્ન છે. ૧૪૦.

કહેલા અર્પને સ્પષ્ટ કરે છે.—

શાસ્ત્રં ગુરોશ્ચ વિનયં ક્રિયામાવશ્યકાનિ ચ ।

સંયત્ક્રાન્તયા પ્રાહુર્વ્યવહારવિચારદાઃ ॥ ૧૪૧ ॥

મૂળાર્થ—શાસ્ત્ર, ગુરોના વિનય, ક્રિયા અને આવશ્યક એ સર્વને અવહારને વિષે નિપુણ પ્રયોગે સંયત્ક્રાન્ત અંગરૂપ કલા છે. ૧૪૧.

ટીકાર્થ—શાસ્ત્ર એટલે જિનામય વિગેરે, ઉપદેશક ગુરોના વિનય એટલે શ્રેયા, તપ પ્રવિરોધન વિગેરે ક્રિયા તથા છ પ્રકારનાં આવશ્યક એ સર્વને અવહારને વિષે એટલે પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિરૂપ જ્ઞાનને વિષે નિપુણ પ્રયોગે સંયત્ક્રાન્ત અંગપણે એટલે સાધનપણે કલા છે; પણ સ્વચરૂપ કલા નથી. ૧૪૨.

વિશિષ્ટા વાક્યતનુસ્વાન્તપુદ્ગલાસ્તેડપટાવહાઃ ।

યે જુ જ્ઞાનાદયો ભાવાઃ સંપરત્વં પ્રયાન્તિ તે ॥ ૧૪૨ ॥

મૂળાર્થ—જે વાલી સરીર અને મનના વિશિષ્ટ પુદ્ગલો છે, તે જગને વદન કરનારા નથી; પણ જે આત્માના જ્ઞાનાદિક ભાવો છે, તે સંપરત્વજ્ઞાને ધામે છે. ૧૪૨.

ટીકાર્થ—વાલી, સરીર અને મનના જે પુદ્ગલો એટલે પરમાણુ-સમૂહો વિશિષ્ટ એટલે પ્રાણીના સંબંધના સ્વભાવથી વિરૂદ્ધ છે. તેઓ એટલે પૂરે કહેલી વાક્ય ક્રિયામાં પરિણામ ધામેલા પુદ્ગલો કર્મનિરોધ રૂપ જગને વદન કરનારા-પ્રાણ કરનારા નથી; પણ આત્માના સ્વભાવ-રૂપ જ્ઞાનાદિક-જ્ઞાન, દર્શન, નિવૃત્તિ, સમ્યક વિગેરે ભાવો એટલે વૈજ-ન્યના પરિણામો સંપરત્વજ્ઞાને એટલે કર્મના નિરોધમાં અરણ્યપ્રભાને ધામે છે-અર્થાત્ તેઓ સ્વભાવ દોષથી તે કર્મનિરોધપણ્યને પચાડે છે. ૧૪૨.

તત્ત્વને નહીં અભ્યુત્થા પ્રયોગના અભિમાનજ્ઞ જુ દેખા? ૭.—

જ્ઞાનાદિભાવયુક્તેષુ શુભદોષેષુ સદ્ગતમ્ ।

સંપરત્વં સમારોપ્ય સ્વયન્તે વ્યવહારિણઃ ॥ ૧૪૩ ॥

મૂળાર્થ—જ્ઞાનાદિક પરિણામો જીને મુક્ત એવા સુખરૂપોને વિષે

અને જેવા સ્વરૂપવાળા આશ્રયો એટલે કર્મને અણખુ કરવાના હેતુઓ કહેલા છે, તેટલા જ એટલે સંખ્યાના ન્યૂનાધિકપણાથી રહિત તેટલા પરિમાણવાળા અને તેવા જ સ્વરૂપવાળા પરિશ્રવો એટલે કર્મને ક્ષય કરવાના ઉપાયો કહેલા છે. તેથી જે આશ્રયો છે, તે જ સંવરપણે સિદ્ધ થાય છે, માટે ઉપર કહેલા હેતુઓ નિષ્ફળ રહેવાનું કરનાર નથી. ૧૩૮.

કહેલા અર્થને જ સ્પષ્ટ કરે છે.—

તસ્માદનિયતં રૂપં વાહ્યહેતુષુ સર્વથા ।

નિયતૌ ભાવવૈચિત્ર્યાદાત્મૈવાશ્રવસંચરૌ ॥ ૧૩૯ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને બાહ્યહેતુઓને વિષે સર્વથા અનિયતપણું છે, અને ભાવના વિચિત્રપણુને લીધે આત્મા જ આશ્રવ અને સંવરરૂપ નિશ્ચે છે. ૧૩૯.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વ કહેલી રીતે હિંસા, દયા વિગેરે બાહ્ય હેતુઓને વિષે સર્વથા અનિયત એટલે સંખ્યા અને સ્વરૂપના નિશ્ચય રહિત આશ્રવ અને સંવરનું કારણ છે. એટલે પરસ્પર એક-બીજા રૂપે થવાનો સંભવ હોવાથી તે અનિયત છે, તથા ભાવની વિચિત્રતાને લીધે એટલે શુભાશુભ પરિણામ વિવિધ પ્રકારના થતા હોવાથી આત્મા જ આશ્રવ અને સંવરરૂપ નિયત છે—નિશ્ચે છે. એટલે બંને તુલ્ય સંખ્યાવાળા છે. ભાવાર્થ એ છે કે હિંસાદિક કરવાપણે અધ્યવસાય કર્યા છતાં તે આશ્રવરૂપ થાય છે, અને તેને તજવાપણે અધ્યવસાય કરવાથી તે જ સંવરરૂપ થાય છે. ૧૩૯.

વિષય સેવા વિગેરે અજ્ઞાનાનુબંધી આશ્રવ છે, તે કહે છે.—

અજ્ઞાનાદ્વિપયાસક્તો ઘડ્યતે વિષયૈસ્તુ ન ।

જ્ઞાનાદ્વિમુચ્યતે ચાત્મા ન તુ શાસ્ત્રાદિપુદ્ગલાત્ ॥ ૧૪૦ ॥

મૂલાર્થ—આત્મા અજ્ઞાનથી વિષયમાં આસક્ત થયો છતો કર્મબંધ બંધાય છે, પણ વિષયોવડે બંધાતો નથી; તથા આત્મા જ્ઞાનથી મુક્ત થાય છે, પણ શાસ્ત્રાદિક પુદ્ગલથી મુક્ત થતો નથી. ૧૪૦.

ટીકાર્થ—આત્મા અજ્ઞાનથી એટલે અબોધના કારણથી શાસ્ત્રાદિક વિષયોને વિષે આસક્ત થયો છતો અજ્ઞાન પરિણામના આર્દ્રપણે કરીને કર્મરજવડે બંધાય છે; પણ વિષયોવડે એટલે શાસ્ત્રાદિક પુદ્ગલોવડે બંધાતો નથી. કેમકે તે વિષયોનું બંધ ઉત્પન્ન કરવામાં સામર્થ્ય નથી, માટે સ્પર્શ કરેલા માટીના દેશની જેમ તે અકારણ છે; તથા

ઉપચારથી કહીએ તો આ પૂર્વે કહેલું પણ ચોખ્ખું છે. તે વાત બે રીતોએ વડે કહે છે.—

તીર્થકૃત્તામહેતુત્વં યત્સમ્યક્ત્વસ્ય ચર્ચયતે ।

યચ્ચાહારકહેતુત્વં સંયમસ્યાતિશાયિનઃ ॥ ૧૪૬ ॥

તપઃસંયમયોઃ સ્વર્ગહેતુત્વં યચ્ચ પૂર્વયોઃ ।

ઉપચારેણ તદ્યુક્તં સ્પાદ્યુક્તં દદતીતિયત્ ॥ ૧૪૭ ॥

મુદ્ધાર્થ—સમક્રિતને જે તીર્થકર નામ કર્મનું હેતુપણું કહેવામાં આવે છે, અતિ દૃઢ એવા સંયમને જે આહારકરનું હેતુપણું કહેવામાં આવે છે, તથા પ્રથમના તપ અને સંયમને જે સ્વર્ગનું હેતુપણું કહેવામાં આવે છે, તે બી બન્ને છે એમ કહેવાની જેમ ઉપચારવડે મુકા છે. ૧૪૬-૧૪૭.

ટીકાર્થ—સમ્યક્ત્વને એટલે મોક્ષને સાધનાર એવા સમ્યગ્ દર્શનને જે તીર્થકર નામકર્મનું હેતુપણું એટલે તીર્થકર નામકર્મને ઉપાર્જન કરવાનું મુખ્યપણું કહેવામાં આવે છે. અતિશયી એટલે ઔદૃષ્ઠી સંબંધી ચારિત્રને જે આહારકરનું હેતુપણું એટલે આહારક શરીર કરવાના દુગ્ધવાદી શબ્દનું કારણપણું કહેવામાં આવે છે, તથા વીતરમ સંયમથી પૂર્વકાને યનાશ તપ અને ચારિત્રને જે સ્વર્ગનું હેતુપણું એટલે દેવચરિત્ર નામકર્મના બંધનું કારણપણું કહેવામાં આવે છે. તે સર્વે ઉપચારવડે—આરોપવડે મુકા—સમત છે. કોની જેમ? તે કહે છે.—જેમ લોકમાં અગ્નિ બળતા છતાં ધી બળે છે એમ લોકો બોલે છે, તે જ પ્રમાણે મોક્ષના હેતુરૂપ સમક્રિત અને ચારિત્રને જે શુભ બંધના હેતુરૂપ કહેવા તે ઉપચારથી જ કહેવાય છે. ૧૪૬-૧૪૭.

ત્યારે નિશ્ચયવડે આશય અને સ્વરૂપ કયા? તેથી આસંગીયર કહે છે.—

યેનાંશેનાત્મનો યોગસ્તેનાંશેનાશ્રયો મતઃ ।

યેનાંશેનોપયોગસ્તુ તેનાંશેનાસ્ય સંવરઃ ॥ ૧૪૮ ॥

મુદ્ધાર્થ—જે અંશે કરીને આત્માનો યોગ છે, તે અંશે કરીને તેને આશય કહેલો છે. અને જે અંશે કરીને તેનો ઉપયોગ છે, તે અંશે કરીને તેનો સંવર છે. ૧૪૮.

ટીકાર્થ—જે પ્રવૃત્તિરૂપ પરિણામવાળા અંશે કરીને—વિશા—આત્માને યોગ—કર્મનીસાધે સંબંધ હોય છે, તે અંશવડે કરી મના વિશામવડે કરીને તે આત્માને જ આશયરૂપ કહ્યો છે.

તેમાં રહેલા સંવરપણાનો આરોપ કરીને જવદારને જાણનારા પુરોહિ ગર્વવાળા થાય છે. ૧૪૩.

ટીકાર્થ—જ્ઞાન, પ્રશમ અને કાર્મણ વિગેરે આત્માના પરિણામે વડે યુક્ત એવા શુભ યોગોને વિગે એટલે ધર્મને નિમિત્તે પ્રવર્તેલા મન, વચન અને ક્રિયાની પ્રવૃત્તિરૂપ વ્યાપારોને વિગે તેમાં-જ્ઞાનાદિક ભાવમાં રહેલા સંવરપણાનો-કર્મનિરોધના સ્વભાવપણાનો આરોપ કરીને-ત્યાંક્યા કરીને જવદારને જાણનારા પુરોહિ ‘અમે ધર્મવાળા છીએ’ એ પ્રમાણે ગર્વિષ્ઠ થાય છે. ૧૪૩.

મદાસ્તરાગયુક્તેષુ ચારિત્રાદિગુણેષ્વપિ ।

શુભાશ્રયત્વમારોપ્ય ફલભેદં વદન્તિ તે ॥ ૧૪૪ ॥

મૂલાર્થ—પ્રગસ્ત રાગવડે યુક્ત એવા ચારિત્રાદિક ગુણોને વિગે પણ શુભ આશ્રયપણાનો આરોપ કરીને તેઓ ફળના ભેદને કહે છે. ૧૪૪.

ટીકાર્થ—વળી પ્રગસ્ત રાગવડે એટલે ભોક્ષાદિકના એક અભિ-લાષવડે યુક્ત એવા ચારિત્રાદિક ગુણોને વિગે એટલે સામાયિકાદિક આચાર, તથા વિગેરે જવદાર ધર્મોને વિગે પણ શુભ આશ્રયપણાનો એટલે શુભ કર્મને મહત્ત્વ કરવામાં કારણપણાનો આરોપ કરીને જવ-દારને જાણનારા પુરોહિ ફળના ભેદને કહે છે. એટલે સંવત્ક્રિયારૂપ (શુભ) આશ્રયપણી પણ સંવરનું કાર્ય જે ભોક્ષ તે પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહે છે. ૧૪૪.

મયનિર્ચાણદેતૂનાં વસ્તુનો ન વિપર્યયઃ ।

અજ્ઞાનાદેવ તદ્માનં જ્ઞાની તથ ન મુચ્યતિ ॥ ૧૪૫ ॥

મૂલાર્થ—વાસ્તવિક રીતે સમાર અને ખોટાના દેતુઓનો વિપ-ર્યય થતો નથી, છતાં તેનું જ્ઞાન-જ્ઞાન અજ્ઞાનથી જ થાય છે. તેમાં જ્ઞાની મુંઠાતો નથી. ૧૪૫.

ટીકાર્થ—વાસ્તવિક રીતે એટલે પરમાર્થ રીતે સમાર અને ખોટાના દેતુઓનો-આશ્રય અને સ્વરૂપ કારણોનો વિપર્યાય-પરિવર્તન એટલે પૂરે કદા પ્રમાણે ફળના ભેદવડે કરીને વિપરીતપણાનો નિષેધ થતો નથી. કેમકે તેથી જવદારના જમનો પ્રવચ આરો છે. તેથી કરીને તેનું જે જ્ઞાન થાય છે એટલે પૂરે કહેવાઃ શુભ આશ્રયથી જે ખોટારૂપ ફળનું જ્ઞાન-જ્ઞાન થાય છે, તે અજ્ઞાનને કારણે જ એટલે વસ્તુને ખોટા ન દેવાથી જ થાય છે. તેમાં-આવઃ આઆમમાં વચાને વસ્તુને જાણ-વાર જ્ઞાની મુંઠાતો નથી-ભેદવડે થતો નથી. ૧૪૫.

ઉપચારથી કહીએ તો આ પૂર્વે કહેલું પણ યોગ્ય છે. તે વાત બે રસોડાવડે કહે છે.—

તીર્થક્રધામહેતુત્વં ચત્તમ્યક્ત્વસ્ય વર્ણયતે ।

યદ્દાહારકહેતુત્વં સંયમસ્યાતિશાયિનઃ ॥ ૧૪૬ ॥

તપઃસંયમયોઃ સ્વર્ગહેતુત્વં યદ્ય પૂર્વયોઃ ।

ઉપચારેણ સદ્યુક્તં સ્યાદ્દૃષ્ટં દદત્તીતિયત્ ॥ ૧૪૭ ॥

મૂકાર્થ—સમક્ષિતને જે તીર્થકર નામ કર્મનું હેતુપણું કહેવામાં આવે છે, અતિ ઉત્કૃષ્ટ એવા સયમને જે આદારકનું હેતુપણું કહેવામાં આવે છે, તથા પ્રથમના તપ અને સયમને જે સ્વર્ગનું હેતુપણું કહેવામાં આવે છે, તે બી બન્ને છે એમ કહેવાની જેમ ઉપચારવડે કુળ છે. ૧૪૬-૧૪૭.

ટીકાર્થ—સમયકત્વને એટલે આશને સાધનાર એવા સમય દરમિયાને જે તીર્થકર નામકર્મનું હેતુપણું એટલે તીર્થકર નામકર્મને ઉપાર્જન કરવાનું મુખ્યપણું કહેવામાં આવે છે. અતિશયથી એટલે બીડપૂર્વી મંબંધી આરિત્રને જે આદારકનું હેતુપણું એટલે આદારક શરીર કરવાના કૃત્રવાળી ઉભિમનુ કારણપણું કહેવામાં આવે છે. તથા બીતરાત્ર સંયમથી પૂર્વકાળે ધનાશ તપ અને આરિત્રને જે સ્વર્ગનું હેતુપણું એટલે દેવમતિ નામકર્મના બધનુ કારણપણું કહેવામાં આવે છે. તે સર્વે ઉપચારવડે—આરોપવડે કુળ—સત્ય છે. કોની જેમ? તે કહે છે.—એમ લોકમાં અભિ બજાતા ઉતાં થી બળે છે એમ લોકો ખાણે છે. તે જ પ્રમાણે આત્મા હેતુરૂપ સમક્ષિત અને આરિત્રને જે શુભ બધન હેતુરૂપ કહેવા તે ઉપચારથી જ કહેવાય છે. ૧૪૬-૧૪૭.

ત્યારે નિઃશયવડે આશય અને સશર કયા? તેથી આગામીર કહે છે.—

યેનાંશેનાત્મનો યોગસેનાંશેનાશયો મતઃ ।

યેનાંશેનોપયોગસત્તુ તેનાંશેનાસ્ય મંદરઃ ॥ ૧૪૮ ॥

મૂકાર્થ—જે અંગે કરીને આત્માનો શય છે, તે અંગે કરીને મેરે આશય કહેલો છે. અને જે અંગે કરીને તેનો ઉપચાર છે, તે અંગે કરીને તેનો મંદર છે. ૧૪૮.

ટીકાર્થ—જે પ્રશ્નિરૂપ પરિણામવાળા અંગે કરીને—વિશ્વાને કરીને આત્માને શય—કર્મનિર્મલ સમંધ દોષ છે, તે અંગવડે કરીને—પરિણામના વિભાવવડે કરીને તે આત્માને જ આશયરૂપ કહ્યો છે. તથા જે

નિવૃત્તિરૂપ પરિણામવાળા અંગે કરીને આત્માનો ઉપયોગ છે એટલે ઇષ્ટ સિદ્ધિને સાધનારા આત્માના સ્વરૂપને અનુસરતો બોધ છે, તે અંગ-વડે કરીને-પરિણામના વિભાગવડે કરીને આત્મા જ સંવરરૂપ-કર્મના નિરોધરૂપ માનેલો છે. ૧૪૮.

યેનાસાયંસવિશ્રાન્તો વિશ્રદાશ્રવસંવરી ।

ભાત્યાદર્શ ઇય સ્વચ્છાસ્વચ્છભાગદ્વયઃ સદા ॥ ૧૪૯ ॥

મુસાર્થ—તેથી કરીને આ આત્મા અંશની વિશ્રાંતિને વિષે આશ્રય અને સંવરને ધારણ કરતો છતો નિર્ભંગ અને મલિન એવા બે ભાગને ધારણ કરતા આદર્શ (દર્પણ)ની જેમ સદા-નિરંતર શોભે છે. ૧૪૯.

ટીકા—તેથી કરીને આ શુદ્ધ કાળાદિકના વિભાગે કરીને અંશની વિશ્રાંતિને વિષે એટલે પૂર્વે કહેલા પરિણામના બે વિભાગોના મધ્યમાં એક એક અંશના વિશ્રામનેવિષે આશ્રય અને સંવરને ધારણ કરતો છતો સ્વચ્છ-ઉપરનો નિર્ભંગ ભાગ અને અસ્વચ્છ એટલે પાછળનો મલિન ભાગ એ બે ભાગને ધારણ કરનારા દર્પણની જેમ સર્વદા શોભે છે. ૧૪૯.

શુદ્ધય જ્ઞાનધારા સ્વાત્સમ્યક્ત્વપ્રાપ્ત્યનન્તરમ્ ।

દેતુર્મેદાદ્વિચિત્રા તુ યોગધારા પ્રવર્તતે ॥ ૧૫૦ ॥

મુસાર્થ—સમક્ષિતની પ્રાપ્તિ થયા પછી જ્ઞાનની ધારા શુદ્ધ જ નાવ છે, અને દેતુના ભેદને લીધે વિચિત્ર એવી યોગની ધારા પ્રવર્તે છે. ૧૫૦.

ટીકા—સમક્ષિતની પ્રાપ્તિ થયા પછી ત્યારે આત્માને પૂર્વે કહેલા વક્ષણવાળા સમક્ષિતને લાભ થાય ત્યાર પછી તરત જ જ્ઞાનની ધારા એટલે જ્ઞાનના ઉપયોગની એવી સતત નિર્ભંગ થતી જાય છે. તથા દેતુના ભેદને લીધે એટલે વિચિત્રતાને લીધે અનેક પ્રકારની યોગ-ધારા એટલે શુભ પરિણામવાળા વ્યાપારની સંપત્તિ અથવા સાધનની એવી પ્રવર્તે છે-કેવળ થાય છે. ૧૫૦.

કહેલા અર્થને જ ૨૫૪ કરે છે.—

સમ્યગ્દ્ગ્નો વિશુદ્ધત્વં મર્યામ્યપિ દગ્નાસ્યતઃ ।

મૃદુમધ્યાધિમાયસ્તુ ક્રિયાર્થચિત્ત્યનો મયેત્ ॥ ૨૫૧ ॥

મુસાર્થ—તે થતી સમક્ષિતવંનને મર્મ દગ્નાને વિષે વિશુદ્ધપણું થાય છે. અને જપત્ત, મધ્યમ તથા ઉત્કૃષ્ટ એવા આત્મ તો ક્રિયાની વિચિત્રતાને લીધે જાય છે. ૧૫૧.

ટીકા—તેથી એટલે જ્ઞાનધારાની શુદ્ધિથી સમ્યગ્દ્ગ્નો

જામન. રવમ અને મુખમિ ત્રિવેરે સર્વ દશાને વિષે એટલે જ્ઞાનસાધ-
નાના કાર્યે કોઈથી અવસ્થાઓને વિષે વિપર્વાત રહિત દોષથી વિમુક્ત-
પણું—મંદરપણું દોષ છે. તથા મુદુ—મંદ અર્થાત્ અવન્ય, માધ—અધન્ય
અને ઉત્કૃષ્ટ રહેત મધ્યમ તથા અભિભાવ એટલે તીવ્ર ઉપવેશ-જ્ઞાનની
સુનિર્ણય ઉત્કૃષ્ટ એવો ભાષ તે ક્રિયાની વિચિત્રતાને હોષે એટલે
જ્ઞાનાવરણરૂપિક કર્મના સ્વોપશમના અને સંક્રમણાપારની મુદ્ધિના તરુ-
તમપણાને હોષે શાષ છે. તેનું તરતમપણું સમક્રિયવંતને પણ દોષ છે. ૧૫૧.

વદા ભુ સર્વતઃ શુદ્ધિર્વાપ્તે ધારયોદ્વયોઃ ।

ઘટેશીસંજિતઃ સ્વૈર્વાષ્ટકા સ્વાત્સર્વસંવરઃ ॥ ૧૫૨ ॥

મુક્તાર્થ—જ્યારે સર્વ પ્રકારે તે બન્ને ધારાની શુદ્ધિ શાષ છે,
ત્યારે શૈલેથી નામના સ્વૈર્વેધી સર્વસંવર શાષ છે. ૧૫૨.

દીપ્તાર્થ—જ્યારે એટલે જે સમયે પૂર્વે કોઈ બન્ને ધારાની એટલે
વેશ અને ઉપવેશરૂપ બન્ને ઘેલ્લીની સર્વ પ્રકારે એટલે સર્વ વિપ-
શક્તિના અભાવે કરીને શુદ્ધિ-નિર્મલતા શાષ છે. ત્યારે તે સમયે સર્વ
વેશના નિરોધે કરીને શૈલેથી નામના સ્વૈર્વેધી એટલે આત્માના સર્વ
પ્રદેશો નિષ્કળ વશથી સર્વસંવર એટલે સર્વ પરભાવનો નિરોધ
શાષ છે. ૧૫૨.

તતોડ્વાર્ગ્વ યથ યાવથ સ્થિરત્વં ઠાવદાત્મના ।

સંવરો યોગચાક્ષલ્યં યાવત્તાવત્કિલાસવઃ ॥ ૧૫૩ ॥

મુક્તાર્થ—તેનાથી પડેલાં લેતું અને લેટું આત્માનું સ્થિરપણું શાષ
છે, તેટલો આત્માનો સંવર અલુપ્ત અને લેટું ને લેતું રોગનું ચંચ-
ળપણું શાષ છે, તેટલો આત્મક અલુપ્ત. ૧૫૩.

દીપ્તાર્થ—તે શૈલેથી કુલસ્થાનથી પડેલાં એટલે નીચેના કુલ-
સ્થાનને વિષે જે આત્માનું લેતું ને લેટું—લેટલા પરિભ્રમણનું અને
લેટલા મગ મુખીનું સ્થિરપણું—નિષ્કળપણું શાષ છે, તે આત્માને તેટલો
એટલે પિત્તપિતાની સ્થિરતાને અનુભાને સંવર શાષ છે. તથા જે
આત્માનું લેટું અને લેટલા મગ મુખીનું રોગનું ચંચળપણું એટલે
મન, વચન અને કાલના આધારરૂપ આત્મપ્રદેશનું ચંચળપણું
દોષ છે. તેટલા મગ મુખી ને તેટલો તેને આત્મક દોષ છે. ૧૫૩.

હવે તે બન્નેનો ઉપસંકાર કરે છે.—

અશુદ્ધનયતશ્ચૈવં સંવરાશ્રયસંકથા ।

સંસારિણાં ચ સિદ્ધાનાં ન શુદ્ધનયતો ભિદા ॥ ૧૫૪ ॥

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે અશુદ્ધ નયથી સંસારી જીવોને સંવર તથા આશ્રવની કથા છે, પણ સિદ્ધ જીવોને શુદ્ધ નયથી કાંઈપણ ભેદ નથી. ૧૫૪.

ટીકાર્થ—આ પ્રમાણે એટલે પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે અશુદ્ધ નયથી એટલે સામાન્ય અને વિશેષ અસાની શુદ્ધિ વિગેરે વસ્તુધર્મને મૂકણ કરવાવડે કરીને અશુદ્ધ એવા નૈમિત્તિક—દ્રવ્યાર્થિક નયનો સ્વીકાર કરવાથી સંસારી જીવોને માટે સંવર અને આશ્રવની કથા એટલે વિચાર અથવા રચના પ્રવર્તે છે. અને મુક્ત જીવોને માટે તો શુદ્ધ નયથી એટલે સર્વે અશે શુદ્ધ એવા પર્યાયાર્થિક નયનો આશ્રય કરવાથી ભેદ છે જ નહીં. તેથી ત્યાં સંવર અને આશ્રવનો વિચાર જ નથી. ૧૫૪.

હવે નિર્જરા વિષે કહે છે. (નિર્જરાનું લક્ષણ કહે છે.)—

નિર્જરા કર્મણાં શાદો નાત્માસી કર્મપર્યયઃ ।

યેન નિર્જીર્યતે કર્મ સ ભાવસ્વાત્મલક્ષણમ્ ॥ ૧૫૫ ॥

મૂલાર્થ—કર્મનો નાશ એ નિર્જરા કહેવાય છે. આ નિર્જરા કર્મનો પર્યાય હોવાથી આત્મારૂપ નથી. પરંતુ જે ભાવવડે કર્મ નિર્જરાય છે, તે ભાવ આત્માનું લક્ષણ બાબતું. ૧૫૫.

ટીકાર્થ—કર્મોનો એટલે જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મ પુદ્ગળોનો શાદ એટલે આત્મપ્રદેશથી છુટા પડતું તે નિર્જરા કહેવાય છે. આ નિર્જરા કર્મનો પર્યાય છે એટલે કર્મને જુદી અવસ્થાની પ્રાપ્તિરૂપ છે. ભાવાર્થ એ છે કે—કર્મના પુદ્ગળો જ કર્મની અવસ્થાનો ત્યાગ કરીને અકર્મરૂપ અવસ્થાને પામે છે. તેથી કરીને તે નિર્જરા આત્મરૂપ નથી. પરંતુ જે વિશુદ્ધ ભાવે કરીને કર્મ એટલે પૂર્વે ઉપાર્જન કરેલા જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મરાશિ નિર્જરાય છે એટલે જીવ પોતાના આત્મપ્રદેશથી તેને છુટા પાડીને જુદા કરે છે, તેવો ભાવ જ એટલે બોધથી વૃદ્ધિ પામેલા તપ અને ચારિત્રમય પરિણામ જ એટલે તદ્રૂપ આત્માનું લક્ષણ જ નિર્જરારૂપ યાય છે. ૧૫૫.

નિર્જરાનું કારણ ભાવતપ છે, માટે તેનું સ્વરૂપ બતાવે છે.—

સત્તપો દ્વાદશવિધં શુદ્ધજ્ઞાનસમન્વિતમ્ ।

આત્મશક્તિસમુત્થાનં ચિત્તવૃત્તિનિરોધકૃત્ ॥ ૧૫૬ ॥

મુક્તાર્થ—આત્માની શક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલું, ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ કરનાર અને શુદ્ધ જ્ઞાનવટે યુક્ત એવું સત્ તપ બાર પ્રકારનું છે. ૧૫૨.

દીકાર્થ—આત્માની શક્તિથી એટલે જીવના કર્મની નિર્જરા કરવાના સામર્થ્યથી વીર્યના ઉદ્ઘાસપૂર્વક ઉત્પન્ન થયેલું, ચિત્તની વૃત્તિઓનો એટલે આત્માથી જલ્દાર દૂરનારી પ્રવૃત્તિઓનો નિરોધ-નિવૃત્તિ કરનાર અને શુદ્ધ જ્ઞાનવટે-સદ્બોધવટે યુક્ત એવું ૩ પ્રકારનું બાક્ય અને ૩ પ્રકારનું અભ્યંતર એમ બાર પ્રકારનું પ્રધાન તપ કહેવાય છે. તે નિર્જરારૂપ થાય છે. ૧૫૬.

યત્ર રોધઃ કષાયાણાં બ્રહ્મ ધ્યાનં જિનસ્ય ચ ।

જ્ઞાતવ્યં તત્તપઃ શુદ્ધમયન્નિદં તુ લંચનમ્ ॥ ૧૫૭ ॥

મુક્તાર્થ—જે તપને વિષે કષાયોનો રોધ, બ્રહ્મચર્ય અને જિનેશ્વરનું ધ્યાન થવું હોય, તે શુદ્ધ તપ બાલુકું; અને બાકીનું સર્વ લંચન માત્ર સમજવું. ૧૫૭.

દીકાર્થ—જે તપસ્થા કરવાથી સેવાદિક કષાયોનો રોધ એટલે નારા, બ્રહ્મ એટલે કામવિકારનો અભાવ અને જિનેશ્વરનું ધ્યાન એટલે વીતરામનું એકાગ્ર મનથી સ્મરણ થવું હોય. તે શુદ્ધ એટલે નિર્દોષ તપ બાલુકું. તે વિના બધું લંચન એટલે માત્ર સરીરનું શોષણ જ સમજવું. ૧૫૭.

કહેલા અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે.—

યુબુક્ષા દેહકાર્ય ચ તપસો નાસ્તિ લક્ષણમ્ ।

તિતિહામહાગુસ્ત્યાદિસ્યાનં જ્ઞાનં તુ તદ્વપુઃ ॥ ૧૫૮ ॥

મુક્તાર્થ—ધુધા અને દેહની કૃસાતા એ કાંઈ તપનું લક્ષણ નથી. પણ તિતિહા અને બ્રહ્મયુક્તિ વિગેરેના સ્થાનરૂપ જે જ્ઞાન તે જ તે તપનું સરીર છે. ૧૫૮.

દીકાર્થ—યુબુક્ષા એટલે બૂખ સહન કરવી તે અને સરીરની કૃસાતા એટલે દુર્બળતા એ કાંઈ તપનું લક્ષણ-સ્વરૂપ નથી. પરંતુ તિતિહા એટલે શ્રેષ્ઠ અને હીનતા રહિત સહનપરિણામવાળી ક્ષમા તથા બ્રહ્મયુક્તિ એટલે નવ પ્રકારે બ્રહ્મચર્યને પાલન કરવાનો ઉપાય, તથા જ્ઞાન-રજ્જ છે, તેથી કષાય અને ચિત્તના નિરોધ વિગેરેનાં સ્થાનરૂપ જે જ્ઞાન-બોધ તે જ તે તપનું સરીર એટલે સ્વરૂપ (લક્ષણ) છે. ૧૫૮.

જ્ઞાનેન નિપુણેનૈક્યં પ્રાપ્તં ચન્દનગન્ધવત્ ।

નિર્જરામાત્મનો દત્તે તપો નાન્યાદૃશં ક્વચિત્ ॥ ૧૫૧ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—નિપુણ એવા જ્ઞાનવટે ચંદન અને તેના ગંધની જેમ એકતાને પામેલી તપસ્યા આત્માની નિર્જરાને આપે છે; તેનાંથી બીજા પ્રકારની તપસ્યા કદાપિ નિર્જરા આપતી નથી. ૧૫૬.

ટીકાર્થ—નિપુણ એટલે મર્થાર્થ વસ્તુસ્વરૂપને જળાવવામાં કુશળ એવા જ્ઞાનવટે એટલે સદ્બોધવટે ચંદનાદિકના ગંધની જેમ એક સ્વરૂપપણાને પામેલી એટલે તપસ્યાની રૂચિના પરિણામરૂપે પરિપુર્ણતા અનરનાદિક તપસ્યા આત્માને ઉક્ત સ્વરૂપવાળી નિર્જરાને આપે છે. અને નેથી વિવક્ષ્ય એવી તપસ્યા કદાપિ નિર્જરાને આપતી નથી. કારણ કે તેનો આત્માએ સ્વીકાર કર્યો નથી. ૧૫૬.

તપસ્યી જિનમક્ત્યા ચ સામનોદ્ધાસનોત્થયા ।

પુણ્યં યપ્નાતિ મહુલં મુષ્યતે તુ ગતસ્પૃહઃ ॥ ૧૬૦ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—તપસ્યી (મુનિ) સાસનની ઉત્પત્તિ કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલી જિનમક્તિયટે ધાતુ પુણ્ય આપે છે. અને સર્વ પ્રકારની સ્પૃહારક્તિ થયેલો તપસ્યી મુક્ત થાય છે. ૧૬૦.

ટીકાર્થ—જેને નિરતર તપ દોષ તે તપસ્યી અર્થાત્ મુનિ, સામનના-જિનપ્રવચનના ઉદ્દામવટે એટલે તેના મક્તિમાને પ્રકટ કરવાથી ઉત્પત્તિ કરવાવટે ઉત્પન્ન થયેલી જિનમક્તિથી એટલે જિનેશ્વરનું વિશેષ બહુમાન કરવાથી ધાતુ પુણ્ય-મુખ કર્મ આપે છે—ઉપાર્જન કરે છે. અને જેને સામનની ઉત્પત્તિ વિનિરેની થતું સર્વ સ્પૃહા દુર થઈ મઈ છે—નક થઈ છે, એવો તપસ્યી તે મુક્ત થાય છે એટલે શુભાશુભ કર્મના બંધનથી રક્તિ થાય છે. ૧૬૦.

કર્મનાપકરં જ્ઞાનં તપસ્ત્રય યેસિ યઃ ।

પ્રાપ્નોતુ મ હતમ્યાન્નો વિપુલાં નિર્જરાં કથમ્ ॥ ૧૬૧ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—જે તપસ્યી કર્મને તપ કરનાર જ્ઞાન જ તપ છે એમ જાણતો નથી, તે જાણવેલા ચિત્તવાળો મુનિ ખોટી નિર્જરાને શી રીતે પાવે ? ૧૬૧.

ટીકાર્થ—જે તપસ્યી કર્મને એટલે કર્મનું શરીર વિનિરે પુરુષ-ચરિત્રે કૌંશ પચારૂપ નિગ્રહ ઉત્પન્ન કરનાર જ્ઞાન એટલે જ્ઞાન જ તપ છે, એમ નથી જાણતો એટલે તેણે પ્રાપ્તનું જ્ઞાન ન દોવાને શી રીતે

જાનને જ તપસ્યે નથી બલુતો તે નહિ ચિત્તધારે તપસ્યી વિસ્તાર-
વાળી કર્મશક્તિ નિર્જ્ઞાને શા ઉપાસથી પામે? કેઈ પણ ઉપાસથી
પામે નહીં. ૧૬૧.

અજ્ઞાનો તપસા જન્મકોટિભિઃ કર્મ યત્રયેત્ ।

અન્તં જ્ઞાનતપોયુક્તસત્ત્વર્ણેનૈવ સંહરેત્ ॥ ૧૬૨ ॥

મુદ્ધાર્થ—અજ્ઞાની માત્રસ જો કર્મનો તપસ્થાવરે કેટલી જન્મે કરીને
મારા કરે, તે કર્મનો જ્ઞાનતપે કરીને યુક્ત મુનિ સમુદાયમાં જ નાશ
કરે છે. ૧૬૨.

ટીકાર્થ—અજ્ઞાની એટલે તત્ત્વબોધ રહિત મુખ્ય જો એટલે જોટલા
પરિભાષુવાળા કર્મને તપસ્થાવરે કરોડો જન્મે કરીને એટલે કરોડ
ભવની પરંપરાએ કરીને વિનાશ પમાડે છે. તેટલા કર્મને જ્ઞાનરૂપી
તપે કરીને યુક્ત મુનિ એક સમુદાયમાં જ એટલે અલ્પ સમયમાં જ
વિનાશ પમાડે છે. ૧૬૨.

એ જ માટે કયું છે.—

જ્ઞાનયોગતપઃશુદ્ધમિત્યાદુનિપુંગવાઃ ।

તસ્માદિકાદિતસ્યાપિ કર્મેણો યુગ્યતે હયઃ ॥ ૧૬૩ ॥

મુદ્ધાર્થ—જ્ઞાનયોગરૂપી તપસ્થા જ શુદ્ધ છે એમ એક મુનિએ
કહે છે, કારણ કે તેનાથી નિર્માયિત કર્મનો પણ હવે શક્ય છે. ૧૬૩.

ટીકાર્થ—એક મુનિએ જ્ઞાનયોગ એટલે જ્ઞાનપૂર્વક શ્રદ્ધાવાળી
પ્રાપ્તિના ઉપાસરૂપ તપ. કર્મને હવે કરવાનો શુદ્ધ-નિર્મલ ઉપાય છે
એ પ્રકારે કહે છે. કારણ કે તે જ્ઞાનયોગરૂપી તપસ્થાથી નિર્માયિત
કર્મનો પણ એટલે અત્યંત ઘાટ ભવનથી ભધારેલા જ્ઞાનપરમુદિત કર્મનો
પણ હવે-વિનાશ મળે છે. તે પછી સિદ્ધિશ્રદ્ધા ભવવાળા કર્મનો હવે
શક્ય તેમાં તે શું આશ્ચર્ય! ૧૬૩.

એમ શી રીતે? તે કહે છે.—

અદિદાપૂર્વકરણં ધેણી મુક્તા ચ જાદતે ।

ધ્રુવઃ સ્થિતિહ્રસ્વસ્ય સ્થિતાનાં દ્રાવ્યકર્મણાન્ ॥ ૧૬૪ ॥

મુદ્ધાર્થ—કારણ કે આ જ્ઞાનયોગ તપને વિષે અપૂર્વકારણ અરે
શુદ્ધ ધેણી કહેવા શક્ય છે. તેથી ત્યાં રહેલા મુનિએના પૂર્વ કહેણી
રિધિએ હવે અવશ્ય શક્ય છે. ૧૬૪.

ટીકાર્થ—એકારીને આ જ્ઞાનયોગ તપને વિષે અપૂર્વકારણ એટલે

આ અનાદિ સંસારમાં ભ્રમણ કરતાં છુવે કદાચ પૂર્વે પામ્યું નથી એવું કરણુ' એટલે અભ્યવસાયની ધારા તથા શુદ્ધ એટલે કાપના ઉદયરૂપી મળે કરીને રહિત એવી ક્ષયક કે ઉપરામમાંની એક એલી છવને પ્રાપ્ત થાય છે. તે અપૂર્વકરણુ અને એલીને વિષે રહેલા મુનિ-ઓના પૂર્વે કરેલા જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મોની સ્થિતિનો એટલે કર્મને રહે-વાના કાળના પરિણામનો ક્ષય-નાશ-ઓછાપણું અવશ્ય થાય છે. તેથી કરીને જ્ઞાનયોમરૂપી તપ નિકાચિત કર્મના ક્ષયનું કારણુ છે એ નિર્ણય થાય છે. ૧૬૪.

હવે નિર્જેસનો ઉપસંહાર કરે છે.—

તસ્માદ્જ્ઞાનમયઃ શુદ્ધસ્તપસ્વી માયનિર્જરા ।

શુદ્ધનિશ્ચયતસ્ત્વેષા સદાશુદ્ધસ્ય કાપિ ન ॥ ૧૬૫ ॥

મૂળાર્થ—તેથી કરીને જ્ઞાનમય શુદ્ધ તપસ્વી આવનિર્જરા રૂપ છે. અને શુદ્ધ નિશ્ચય નવથી સદાશુદ્ધને એટલે શિદ્ધને બીજાકુશ નિર્જરા નથી. ૧૬૫.

દીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વે કરેલા દેતુઓની પરંપરાએ કરીને જ્ઞાનમય-તપ્તજ્ઞાનના પરિણામવાળો શુદ્ધ તપસ્વી-નિઃસ્પૃહ તપયુક્ત મુનિ જ આત્મશુદ્ધિથી અભિજ્ઞ દેવાથી આવનિર્જરા છે. અને શુદ્ધ નિશ્ચય નવથી એટલે શુદ્ધ પર્વાવને મનુષ્ય કરનાર નવના આશ્રપથી સદાશુદ્ધને એટલે સત્તા કલમળ રહિત એવા શિદ્ધને આ પૂર્વે કરેલી દ્રવ્ય અને આવ એ બે પ્રકારનાંથી એકે પ્રકારવાળી નિર્જરા નથી. કેમકે નિર્જેસના કળસ્વરૂપ કર્મનો અભાવ પ્રાપ્ત થયેલ દેવાથી નિર્જરા કરવાપણુ જ રહેતું નથી. ૧૬૫.

હવે બંધનુ તથાનુ કહે છે.—

યન્ધઃ કર્માત્મમંસ્તેષો દ્રવ્યતઃ સ જનુર્વિંધઃ ।

તદ્દેવ્યધ્યયમાયાગ્મા માવનસ્તુ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૧૬૬ ॥

મૂળાર્થ—કર્મની સાર્થ આત્માનો જે નાસ્તેય તે બંધ કહેવાય છે. તે બંધ દ્રવ્યથી આર પ્રકારનો છે, અને આવવથી તો તે (બંધ)ના દેતુરૂપ અભ્યવસાયના સ્વરૂપવાળો કહેલો છે. ૧૬૬.

જે આ અપૂર્વકરણુ આડનું કુખડાણુ છે. આ કે જે બે. નવના પ્ર.પ વ.વ છે તે નવના કુખડાણુનો જે બે. નવના છે. આડને તે નવને કુખડાણુ પૂર્વે કર્મને નિર્વિંધને જ.વ વ.વ છે.

ટીકાર્થ—કર્મની સાથે એટલે કર્મને યોગ્ય એવા પુદ્ગલસાચીની સાથે હવનો જે આશ્લેષ-સંબંધ તે બંધ કહેવાય છે. તે બંધ દ્રવ્યથી-અપ્રધાન વૃત્તિથી પ્રકૃતિ, રિચિત્તિ, રસ અને પ્રદેશ એમ ચાર પ્રકારનો છે. આ બંધ પણ આત્મા નથી. કેમકે કર્મના પુદ્ગલોસાથે કર્મના જ પુદ્ગલોનો સંબંધ થઈ શકે છે. તથા ભાવથી તો એટલે ચૈતન્યક્રિયાના સ્વભાવથી તો તે બંધના હેતુ-બંધને ઉત્પન્ન કરનાર અધ્યક્ષસાથ-સા-આદિક પરિણામ અને પરિણામીનો અભેદ હોવાથી આત્માને જ બંધ-રૂપ કહેવો છે. ૧૬૬.

શી રીતે ? તે કહે છે.—

યેષ્ટયત્પાત્મનાત્માનં યથા સર્પસ્તપાસુમાન્ ।

તત્તદ્ધર્માઃ પરિણતો યદ્ધાત્પાત્માનમાત્મના ॥ ૧૬૭ ॥

મહાર્થ—જેમ સર્પ પાતાના દેહવડે પાતાના દેહને વંટિ છે, તેમ પ્રાણી પૈણ તે તે ભાવે કરીને પરિણામ પામ્યો છતો પાતાના આત્મા-વડે જ પાતાના આત્માને બાંધે છે. ૧૬૭.

ટીકાર્થ—જેમ સર્પ પાતાના દેહવડે કરીને પાતાના દેહને વંટિ છે, તે જ પ્રકારે આત્મા (હવ) પણ તે તે ચત્ત્વાદિરૂપ ભાવે કરીને-પરિણામે કરીને પરિણામ્યો છતો આત્માવડે-પાતાના પરિણામવડે આત્માને-પાતાને બાંધે છે, એટલે વિશેષ પ્રકારના પરિણામથી મહણુ કરેલા કર્મના સચિવડે વંટિ છે. ૧૬૭.

કરીને દહાંત આપે છે.—

ચારાતિ સ્યં યથા કોશકારકીટઃ સ્વતન્તુભિઃ ।

જાતમનઃ સ્વર્ગતર્ભાવિર્વન્ધને સોપમા સ્મૃતા ॥ ૧૬૮ ॥

મહાર્થ—જેમ રેશમ કરનારો કીટો પાતાના તંતુઓવડે પાતાના દેહને બાંધે છે, તેમ આત્માના પાતામાં રહેલા ભાવે કરીને યતા બંધ-નને વિષે તે જ ઉપમા કહેલી ॥ ૧૬૮.

ટીકાર્થ—જેમ કોશકાર કીટો એટલે રેશમને ઉત્પન્ન કરનારો કીટો પાતાની સાળરૂપી તંતુએ કરીને પાતાના સરીરને બાંધે છે. તે જ પ્રમાણે હવ પાતામાં રહેલા ચત્ત્વાદિક પરિણામે કરીને પાતે બંધન પામે છે તેથી બંધન પામવામાં તે જ ઉપમા કહેલી છે. ૧૬૮.

અહીં કોઈ એમ કહે કે—‘અપરાધ કરનારાઓને કર્મનો બંધ કરનાર ઈશ્વર છે.’ આમ કહેનારને માટે કહે છે.—

જન્તૂનાં સાપરાધાનાં વન્ધકારી ન હીશ્વરઃ ।

તદ્વન્ધકાનવસ્થાનાદવન્ધસ્યાપ્રવૃત્તિઃ ॥ ૧૬૯ ॥

મૂલાર્થ—અપરાધી પ્રાણીઓને બંધ કરનાર ઈશ્વર નથી, કેમકે તેના બંધ કરનારનું અનવસ્થાન છે. અને બંધરહિતને પ્રવૃત્તિને અભાવ છે. ૧૬૯.

ટીકાર્થ—ઈશ્વરને વિષે ભક્તિ ન કરવારૂપ અપરાધવડે સહિત એવા પ્રાણીઓને કર્મનો બંધ કરનાર ઈશ્વર એટલે જન્મતકર્તા વિશ્વ નથી. કારણ કે તે કર્મના બંધ કરનારનું અનવસ્થાન છે એટલે નિયત કારણકાર્યભાવનો અભાવ વિગેરે બહુ દોષયુક્ત છે તે પણ શી રીતે? તે કહે છે.—બંધરહિતને પ્રવૃત્તિનો અભાવ છે માટે, એટલે ઈશ્વર કિયારહિત હોવાથી તે બંધનો હેતુ થઈ શકતો નથી. ૧૬૯.

સંકા—‘ભલે સાક્ષાત્ બંધનો કર્તા ઈશ્વર નથી, પરંતુ તે ઈશ્વર જીવોની પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરણા કરનાર છે, એમ આસંકા કરનારને કહે છે.—

ન ચાજ્ઞાનપ્રવૃત્ત્યર્થે જ્ઞાનવન્નોદના ધ્રુવા ।

અયુદ્ધિપૂર્વકાર્યેષુ સ્વપ્રાદૌ તદદર્શનાત્ ॥ ૧૭૦ ॥

મૂલાર્થ—અજ્ઞાનવાળાને પ્રવૃત્તિ કરાવવા માટે જ્ઞાનવાનની પ્રેરણા હોય જ નહીં. કારણ કે સ્વપ્રાદિકમાં અજ્ઞાનપૂર્વક કરાતાં કાર્યોને વિષે તે પ્રેરણા જોવામાં આવતી નથી. ૧૭૦.

ટીકાર્થ—અજ્ઞાનવાળાને પ્રવૃત્તિ કરાવવા માટે જ્ઞાનવાન એવા ઈશ્વરની પ્રેરણા હોય નહીં. કારણ કે સ્વપ્રાદિકને વિષે એટલે નિદ્રામાં થતી મનની જાંતિને વિષે તથા આદિ શબ્દ છે માટે મદોન્મત્ત, મૂર્છિત વિગેરે અવસ્થાને વિષે અયુદ્ધિપૂર્વક કાર્યમાં તે અજ્ઞાનવાળા પ્રાણીને કોઈની પ્રેરણા જોવામાં આવતી નથી. જો જાગ્રતના કાર્યમાં ઈશ્વરની પ્રેરણા ઈષ્ટ હોય તો અજાગ્રતના કાર્યને વિષે પણ બીજા કોઈનું પ્રેરકપણું હોવું જોઈએ, અને તે તો દેખાતું નથી. ૧૭૦.

ત્યારે કોની પ્રેરણાથી જીવ પ્રવર્તે છે? એ સંકાપર કહે છે.—

તથાભવ્યતયા જન્તુર્નોદિતથ પ્રવર્તતે ।

ઘમન્ પુણ્યં ચ પાપં ચ પરિણામાનુસારતઃ ॥ ૧૭૧ ॥

મૂલાર્થ—પરિણામને અનુસારે પુણ્ય તથા પાપને બાંધતો જીવ

પ્રકારના બંધપણાએ કરીને પ્રેરણા પામશે છતાં પ્રવર્તે છે. ૧૭૧.

દીકાર્થ—જ્ય તથાપ્રકારની બંધનાએ કરીને એટલે ને તે પંના એટલે કરીને પરિભ્રામ પામતી બંધના-સામ્યતાએ કરીને પ્રેરણા મળે છે. તે પ્રવર્તે છે. શું કરતો સતો પ્રવર્તે? તે કહે છે—પરિભ્રા- મણે એટલે સામ્યવસ્થાએ અનુસારે એટલે સામ્યવસ્થાએ સામ્ય એવા પ્રવૃત્તિ પુણ્ય તે ગુણ કર્મને અને પાપ તે અગુણ કર્મને બાંધતો એટલે ગુણાગુણ કર્મને આત્મપ્રદેશની સાથે સંબંધ કરાવતો સતો પ્રવર્તે છે. ૧૭૧.

કહેલી ધરનામાં દર્શન આપે છે.—

રોગસ્થિત્યનુમારેણ પ્રવૃત્તી રોગિણો યથા ।

ભયસ્થિત્યનુમારેણ તથા ઘન્યેઽપિ યર્ણયતે ॥ ૧૭૨ ॥

મૂળાર્થ—તેમ રોગની સ્થિતિને અનુસારે રોગી માણસની પ્રવૃ- ત્તિ યાવે છે. તેમ ભયની સ્થિતિને અનુસારે (જીવની) બંધને વિશે પણ પ્રવૃત્તિ કહેલી છે. ૧૭૨.

દીકાર્થ—તેમ અવરોધ આપિની સ્થિતિને અનુસારે એટલે સ્થિતિને અનુકૂળ એવા પરિભ્રામે કરીને રોગી માણસની પ્રવૃત્તિ યાવે છે. જો ચિરકાળ સુધીની રોગની સ્થિતિ હોય, તો રોગીને આશ્ર- ણ્ય છે. જો ચિરકાળ સુધીની રોગની સ્થિતિ હોય, તો રોગીને આશ્ર- ણ્ય છે. જો આવાની અર્થાત્ કુપથ્ય કરવાની અવરજ દેખા યાવે છે, તો તેની નથી; તેમ પ્રકારે ભવસ્થિતિને અનુસારે એટલે જીવને સંસાર ધણે અવરોધ હોય કે ઘોરા હોય તેને અનુરૂપ પરિભ્રામને અનુ- સારે કર્મના બંધને વિશે પણ જીવની પ્રવૃત્તિ યાવે છે. ૧૭૨.

શુદ્ધનિશ્ચયતસ્ત્યાત્મા ન ઘદ્દો ઘન્યશંકયા ।

ભયકંપાદિકં કિં તુ રજાવહિમતેરિય ॥ ૧૭૩ ॥

મૂળાર્થ—શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી તો આત્મા બંધાતોજ નથી. પણ બંધની શંકાએ કરીને દોરડીને વિશે સર્પની ઝાંતિની જેમ ભય, કંપ વિગેરેને પામે છે. ૧૭૩.

દીકાર્થ—આત્મા શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી એટલે સમગ્ર વિભાવ (પરભાવ) રહિત આત્મસ્વરૂપને પ્રકટ કરનાર નયના મતથી તો કર્મવડે બંધાતોજ નથી. પરંતુ બંધની શંકાએ કરીને એટલે ‘કદાચ હું બંધાઈ જઈશ’ એવા ત્રાસવડે અને તર્કવડે કરીને ભય, કંપ (પરિભ્રામનું અણામન થવું) તથા આદિ રાજદયી ઝાંતિ વિગેરે

બંધનાં કારણ થાય છે, જેમ દોરડીને વિશે સર્વેની બુદ્ધિ એટલે 'આ સર્પ છે' એવી ભ્રાંતિ થાય છે તેમ. પરંતુ શુદ્ધ આત્માને વિશે તેો તે છે જ નહીં. ૧૭૩.

એતું જ સમાધાન કહે છે.—

દૃઢાજ્ઞાનમયીં શંકામેનામપનિનીપત્તઃ ।

અધ્યાત્મસાત્ત્વમિચ્છન્તિ શ્રોતું ધૈરાયકાંક્ષિણઃ ॥ ૧૭૪ ॥

મૂર્તાર્થ—આ દૃઢ અજ્ઞાનયાત્રી શંકાને દૂર કરવા ઇચ્છતા અને ધૈરાયની અભિલાષાવાળા પુરોહિત અધ્યાત્મ સાત્ત્વને અપાત્ત કરવા ઇચ્છે છે. ૧૭૪.

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલી અત્યંત ગાઢ અજ્ઞાનમય એટલે અભિ-
વેકયાત્રી શંકાને-ભ્રાંતિને દૂર કરવાને ઇચ્છતા અને ધૈરાયની અભિલા-
ષાવાળા પ્રાણીઓ અધ્યાત્મ સાત્ત્વને એટલે અધ્યાત્મને પ્રતિપાદન
કરનાર મંથને સારી રીતે અપાત્ત કરવા ઇચ્છે છે—તેથી અભિલાષા-
વાળા થાય છે. ૧૭૪.

સાત્ત્વના અર્થમાં સારી રીતે વિચાર કરવો. એ વિશે પ્રભુ શોધે
કરીને શિક્ષા-ઉપદેશ આપે છે.—

દિગઃ પ્રદર્શકં શાન્ત્યાચન્દ્રન્યાયેન તત્ત્વુતઃ ।

પ્રત્યક્ષવિષયાં શંકાં ન હિ દન્તિ પરોક્ષધીઃ ॥ ૧૭૫ ॥

મૂર્તાર્થ—તે શાન્ત શાન્ત્યાચન્દ્રના ન્યાયવડે કરીને દિશા માત્રને જ
દેખાડનાર છે. કારણ કે પરોક્ષ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ વિષયયાત્રી શંકાને લખતું
નથી. ૧૭૫.

ટીકાર્થ—હે બ્રહ્મ પ્રાણીઓ! તમે આ પ્રકારે જાગ્રો કે—તે પૂર્વે
કહેલું અધ્યાત્મશાન્ત શાન્ત્યાચન્દ્રના ન્યાયે કરીને એટલે 'જે, આ પૂજારી
શાન્તપર ચંદ્ર દેખાય છે.' આ દર્શાવે કરીને દિગઃ માત્રનું દેખાડ-
નાર-જ્ઞાનપ્રદાનકાર છે. જેમકે "જે આ નૈનમ્બયાત્રી પરાધે છે, તે જ
આન્ત છે." એ પ્રમાણે દિગ્ માત્ર છે. કારણ કે પરોક્ષ બુદ્ધિ એટ-
લે અમાજ્ઞાન જ્ઞાનયાત્રી શાન્ત દોષ છે. અને તેનો ઉપદેશ કરનાર
મંથ વસ્તુને આજ્ઞાત અણુનાર મંથ દોષ છે. તેથી તે શાન્ત પ્રત્યક્ષ
વિષયયાત્રી એટલે સ્પષ્ટ એવા આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનને વિશે ઉત્તમ
પરોક્ષ અર્થના જ્ઞાનના અનુભવમાં પ્રત્યક્ષ થયેલી શંકાને લખતું નથી—
નિગદ્યતુ કમ્નું નથી. ૧૭૫.

શંભે ચૈત્યાનુમાનેઽપિ દોષાત્પીતત્વધીર્યથા ।

શાસ્ત્રજ્ઞાનેઽપિ મિથ્યાધીસંસ્કારાદ્વન્ધધીસ્તથા ॥ ૧૭૬ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—જેમ સંખને વિષે મેતપણાનું જ્ઞાન છતાં પણ દોષને લીધે તેમાં પીત (પીગા) પણાની બુદ્ધિ થાય છે, તેમ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન છતાં પણ મિથ્યા બુદ્ધિના સંસ્કારથી આત્માને વિષે બંધની બુદ્ધિ થાય છે. ૧૭૬.

ટીકાર્થ—જેમ સિમિર રોગ વિગેરે દૃષ્ટિના દોષથી સંખને વિષે મેતપણાનું જ્ઞાન છતાં પણ પીત-પીગા વર્ણપણાની બુદ્ધિ થાય છે, તેજ પ્રકારે શાસ્ત્રનું જ્ઞાન છતાં પણ એટલે શાસ્ત્રથી આત્માનું અબંધપણું જાણ્યા છતાં પણ મિથ્યાત્વ બુદ્ધિના સંસ્કારથી એટલે વિપરીત બુદ્ધિના સંયોગથી આત્માને વિષે બંધની બુદ્ધિ એટલે આત્મા ‘ કર્મે કરીને બંધાયો ’ એવી ભતિ થાય છે. ૧૭૬.

શ્રુત્વા મત્વા મુહુઃ સ્મૃત્વા સાક્ષાદનુભવન્તિ ચે ।

સત્ત્વં ન વન્ધધીસ્તેષામાત્માવન્ધઃ પ્રકાશતે ॥ ૧૭૭ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—જેઓ વારંવાર તત્ત્વ સાંભળીને, તેનું મનન કરીને તથા સ્મરણ કરીને તેને સાક્ષાત્ અનુભવે છે, તેઓને બંધની બુદ્ધિ દોઠી નથી, અને તેઓને આત્મા બંધરહિત પ્રકાશી છે. ૧૭૭.

ટીકાર્થ—સદવિવેકને ભજનારા જેઓ વારંવાર સાક્ષ્યથી તત્ત્વને એટલે બેદ અને પ્રભેદસહિત શુદ્ધાદિક વસ્તુના સ્વરૂપને સાંભળીને, તેનું મનમાં મનન કરીને તથા તેના પૂર્વાપર સંબંધનું સ્મરણ કરીને સાક્ષાત્ અનુભવે છે એટલે પાતાની બુદ્ધિમાં તેને પ્રત્યક્ષ કરે છે, તે વિચારવિચક્ષણ પુરૂષોને બંધની બુદ્ધિ એટલે ‘ મારો આત્મા બંધાયો છે ’ એવી બુદ્ધિ પડી નથી. તેથી શુદ્ધ નિઃસ્વ વૃત્તિએ કરીને બંધરહિત જ આત્મા પ્રકાશી છે, જેમ તેઓ કહે છે. મૈત્ર્યની સત્તાને વિષે જટસતા બતિ બેદ કરીને બૂટી જ રહેલી છે, માટે તેને બંધનો અભાવ છે. ૧૭૭.

તદે મોક્ષાનુભવ્ય કહે છે.—

દ્રવ્યમોક્ષઃ સ્વયઃ કર્મદ્રવ્યાણાં નાત્મલક્ષણમ્ ।

ભાવમોક્ષસ્તુ તદ્દેતુરાત્મા રત્નવ્રયાન્વર્યા ॥ ૧૭૮ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—કર્મદ્રવ્યોનો જે સ્વ તે દ્રવ્યમોક્ષ કહેવાય છે. પણ તે આત્માનું લક્ષણ નથી. અને તે દ્રવ્યમોક્ષના દેતુરપ રત્નવંધી યુગ એવો જે આત્મા તે ભાવમોક્ષ કહેવાય છે. ૧૭૮.

ટીકાર્થ—કર્મને પ્રાયોગ્ય એવા પુદ્ગલ રક્ષિતો ને ક્ષય એટલે જીવના પ્રદેશોની સાથે સર્વથા તેમનો અસંબંધ, તે દ્રવ્યભોક્ષ એટલે માત્ર કર્મનાં દળીયાંના જ બંધની મુક્તિ અર્થાત્ પુદ્ગલબંધનો જ નાશ. તે કાંઈ આત્માનું લક્ષણ—આત્મસ્વરૂપ નથી. એટલે કે સમગ્ર કર્મનાં પુદ્ગલો કે ને કર્મથી ભિન્ન થયેલાં (છુટા પડેલાં) છે, તે કર્મપણથી રહિત ગાય છે, તેથી દ્રવ્યનો ભોક્ષ એટલે તેનું કર્મપણથી રહિતપણું ગાય છે, એટલે તે દ્રવ્યભોક્ષ કહેવાય છે. અને સમ્યગ્દર્શનાદિક ગ્રાણુ સ્વોથી યુક્ત તેમજ દ્રવ્યભોક્ષના હેતુરૂપ ને આત્મા તે ભાવભોક્ષ એટલે પ્રધાન ભોક્ષ કહેવાય છે, કારણ કે તે ભોક્ષથી પોતાનું પૂર્ણ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત ગાય છે. ૧૭૮.

કહેતા અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે.—

જ્ઞાનદર્શનધારિત્રૈરાત્મૈક્યં લભતે યદા ।

કર્માણિ કુપિતાનીય ભવન્ત્યાશુ તદા વૃથક્ ॥ ૧૭૯ ॥

મૂલાર્થ—જ્યારે આત્મા જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની સાથે એકતાને પામે છે, ત્યારે કર્મો જાણે કોપ પામ્યા હોય તેમ તેનાથી તત્કાળ જુદાં પડે છે. ૧૭૯.

ટીકાર્થ—જ્યારે આત્મા જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની સાથે એકતાને-તન્મયપણને પામે છે, ત્યારે જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મો જાણે કોપ પામ્યા હોય તેમ તત્કાળ જીવપ્રદેશોયથી જુદાં પડે છે. ૧૭૯.

અતો રત્નત્રયં મોક્ષસ્તદભાવે કૃતાર્થતા ।

પાસંહિગણલિંગૈશ્વ મૃહિલિંગૈશ્વ કાપિ ન ॥ ૧૮૦ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને રત્નત્રય રૂપ જ ભોક્ષ છે. તે રત્નત્રયને અભાવે પાખંડીસમૂહના વેપવડે કરીને તથા મૃદસ્થીના વેપવડે કરીને કાંઈ પણ કૃતાર્થપણું નથી. ૧૮૦.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વે કહેતા હેતુએ કરીને ને ગ્રાણુ રત્નત્રય થયું તે જ ભોક્ષ છે, એટલે આત્માનું સ્વસ્વરૂપે રહેયું છે. તે રત્નત્રયની પ્રાપ્તિને અભાવે પાખંડીઓના અનેક પ્રકારના ડિંગે (વેપે) કરીને એટલે પોતપોતાના મતને અનુસારે વેપને ધારણ કરનારા પાખંડીઓના દર્શનના બેદેકરીને નાના પ્રકારના સમૂહને વિષે ને ડિંગો એટલે વચ્ચાદિક નેપથ્યની રચના કરવામાં આવે છે તેણે કરીને તથા મૃદસ્થીના વેપેકરીને કાંઈપણ કૃતાર્થતા એટલે ક્રિયા

વિમેરેની સમજના નથી. માટે રમતવધી શુકા એવો વેર જ મોક્ષનો સાધક છે. જીવું કોઈ નથી. ૧૮૦.

પાસંદિગણલિંગેષુ ગૃહિલિંગેષુ ચે રતાઃ ।

ન તે સમયસારસ્ય જ્ઞાતારો વાલબુદ્ધયઃ ॥ ૧૮૧ ॥

મુદ્ધાર્થ—એવો પાખંડીશુભૂદના વેરને વિરે અને ગૃહસ્થોના વેરને વિરે આસક્ત છે. તે બાળબુદ્ધિવાળા પુરુષો સિધ્ધાન્તના તત્ત્વને બલુનારા નથી. (એમ સમજવું.) ૧૮૧.

ટીકાર્થ—તત્ત્વના સ્વભાવને (રહસ્યને) નહીં બલુનારા એવા પૂર્વ કહેલા વિવિધ વેરને પારણ કરનારા પાખંડીઓના વેરને વિરે તથા શાસ્ત્રભારતિક ગૃહસ્થોઓના વેરને વિરે જે આસક્ત છે એટલે 'આ અમારો વેર મોક્ષસાધક છે' એમ માનનારા છે. તે બાળકની જેવી બુદ્ધિવાળા-તત્ત્વતત્ત્વના વિચારરહિત પુરુષો સિધ્ધાન્તના રહસ્યને જીવુંજ બલુનારા નથી-બલુતા નથી એમ સમજવું. ૧૮૧.

ભાવલિંગરતા યે સ્યુઃ સર્વસારવિદો હિ તે ।

લિંગસ્યા વા ગૃહસ્યા વા સિત્યન્તિ ધૃતકલ્મષાઃ ॥ ૧૮૨ ॥

મુદ્ધાર્થ—એવો ભાવલિંગને વિરે આસક્ત છે. તેઓ સર્વ સારને બલુનારા છે, તેથી તેઓ સાધુલિંગે હોય અથવા ગૃહલિંગે રહેલા હોય, તે પણ તેઓ પાપનો ક્ષય કરીને સિધ્ધિપદ પામે છે. ૧૮૨.

ટીકાર્થ—વસ્તુધર્મને સારી રીતે બલુનારા એવો ભાવલિંગને વિરે એટલે ભાવધી-અન્વંર જુલિથી જે કિંચ એટલે સમ્બત પ્રકારે વસ્તુધર્મની મહા અને જ્ઞાનાદિષ્ઠ જે ધર્મજનું લક્ષણ તેને વિરે આસક્ત-પ્રીતિમય ચિત્તવાળા હોય છે. તેઓ સર્વ વસ્તુધર્મના સારને એટલે રહસ્યને બલુ છે. તેથી તેઓ સાધુલિંગેના વેરમાં રહ્યા હોય, અથવા ગૃહસ્થવાસને વિરે રહ્યા હોય તે પણ તેઓ પાપમ-લનો નાશ કરીને સિદ્ધ થાય છે-ટીકાર્થ સ્થાય છે. ૧૮૨.

તેથી કરીને ભાવલિંગની સુખિ-પ્રયોજ્ય કરે છે.—

ભાવલિંગં હિ મોક્ષાંગં દ્રવ્યલિંગમકારણન્ ।

દ્રવ્યં નાત્યન્તિકં યસ્માત્સાપ્ત્યેકાન્તિકનિષ્પત્તે ॥ ૧૮૩ ॥

મુદ્ધાર્થ—ભાવલિંગ એ મોક્ષનું અંગ (કારણ) છે. અને દ્રવ્યલિંગ એ મોક્ષનું કારણ નથી. કારણ કે દ્રવ્યને આત્યન્તિક દિગ્વિષ્ટ નથી, તેમ જ એકાન્તિક પણ દિગ્વિષ્ટ નથી. ૧૮૩.

ટીકાર્થ—ભાવલિંગ-સમ્યક્ દર્શન, જ્ઞાન વિગેરે અવસ્થા મોક્ષનું પ્રયોજક-કારણ છે. અને દ્રવ્યલિંગ એટલે સાધુ વિગેરેનો એક માત્ર અકારણ છે એટલે મોક્ષને ઉત્પન્ન કરવામાં કારણ નથી. કારણ કે દ્રવ્ય તે અપ્રધાન (બીજું) સાધન છે, તેથી તેને આત્મિક એટલે અત્યંત કારણપણે ઈચ્છ્યું જ નથી, તેમજ તેને ઐકાંતિક કારણપણે પણ ઈચ્છ્યું નથી કેમ કે તે કોઈકને અકારણરૂપ પણ થાય છે, તેથી તે અભિચારી કારણ છે. ૧૮૩.

નમપણું જ મોક્ષનો હેતુ છે એવી યજ્ઞા રાખનારા દિનંતરી-ઓને પાંચ શ્લોકવડે ઉપદેશ આપે છે.—

યથાજાતદશાલિંગમર્થાદવ્યભિચારિ ચેત્ ।

વિપક્ષબાધકાભાવાત્તદ્દેતુત્યે નુ કા પ્રમા ॥ ૧૮૪ ॥

મુદ્ધાર્થ—જેવી રીતે જન્મ થયો તેવી દશા (અવસ્થા) રૂપ એક મોક્ષરૂપી અવ્યયથી અવ્યભિચારી છે, એમ ને કહેતા હો તો વિપક્ષ બાધકનો અભાવ દોષથી મૃત્તાદિકનો પણ મોક્ષ મળે. અને સર્વ નમ્રનો એ મોક્ષ ન ઈચ્છતા હો તો તે (નમ્રપણા) ને મોક્ષનું કારણ કહેવામાં શું પ્રમાણ છે? ૧૮૪.

ટીકાર્થ—હે વિદ્વાન ! જે જેરૂપે ઉત્પન્ન થયો એટલે માનના કેદરમાંથી નીકળ્યા તેરૂપે દશા એટલે નમ્રપણાની અવસ્થારૂપ વય, પ્રાપ્તતા કરવા સાથેક મોક્ષ પદાર્થનું અવ્યભિચારી કારણ એટલે નિશ્ચિત કારણરૂપ છે—કાર્યના બાધવાળો છે એમ તમે કહેતા હો તો વિપક્ષ બાધકના અભાવથી એટલે મોક્ષ પ્રત્યે વ્યાપાતને કરનાર મોક્ષાર્થિક કરતા એ બાધક બાવ એટલે મોક્ષનો અભાવ, તેનો તમે આપેલા કારણના અભાવ દોષથી વચ્ચરદિત સર્વે મૃત્તાદિકનો મોક્ષ મળે. કારણ કે નમ્રપણાને તમ નિશ્ચિત કારણ માન્યું છે. પણ તમે તમારા વિનમ્ર વિચાર કરીને કહેા કે એ સર્વે નમ્રનો મોક્ષ તમે ઈચ્છતા નથી તો પછી તેના હેતુના એટલે નમ્રપણાને મોક્ષના કારણ પણાના બીજું કયું પ્રમાણ છે? કાંઈ પણ નથી. ૧૮૬.

દિનંતરી કહે છે કે—તેમા ઈચ્છા જ બાધકરૂપ છે. એ સંકારે દુર કય્યા કહે છે.—

વચ્ચાદિધામ્નેષ્ટા ચેદ્વાધિકા મન્ય તાં વિના ।

ધૃતમ્પ દિમવચ્ચાને કરાદેરિય વાધકમ્ ॥ ૧૮૫ ॥

મુદ્ધાર્થ—એ વચ્ચાદિક કારણ કયવાની ઈચ્છા જ તે મોક્ષને

બાધ કરનારી દોષ, તો હમ્મણ વિના જ હસત વિગેરેની જેમ ધારણ કરેલા વસ્તુદિકના દોષાપભૂતમાં શેા બાધ છે ? ૧૮૫.

રીકાર્થ—હે ભદ્ર ! જે વસ્તુદિક-વશપાત્ર વિગેરેને ધારણ-મહત્ત્વ કરવાની હમ્મણ જ તે મોક્ષપ્રાપ્તિનો બાધ કરનારી-અભાવ કરનારી તમને હાં દોષ, તો તે હમ્મણ વિના જ હસત, પાદ વિગેરેની જેમ ધારણ કરેલા વસ્તુદિકના મહત્ત્વનું અવસ્થાન છતે એટલે સારીસાદિકને વિષે માત્ર આધારરૂપે રહે છતે મુનિને શું બાધક છે ? કાંઈ પણ બાધ અમે જોતા નથી. ૧૮૫.

હરીધી દિગંબરી કહે કે-વશ સ્વસત્તા માત્રે કરીને પણ વિધમાન દોષ, તો તે કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિને બાધ કરનાર છે. એ સંકાપર કહે છે.—

स्वरूपेण च सर्वं चेत् केवलज्ञानबाधकम् ।

तदा दिक्पटनीर्त्येव तत्तदावरणं भवेत् ॥ ૧૮૬ ॥

મુક્તાર્થ—જે વશ સ્વરૂપે કરીને જ કેવળજ્ઞાનને બાધાકારી દોષ તો દિગંબરના ન્યાયકરે જ તે (વશ) તે (કેવળજ્ઞાન) તું આપરણ થવું જોઈએ. ૧૮૬.

રીકાર્થ—હે ભદ્ર ! નેત્ર મીચીને વિચાર કર, કે જે વશ સ્વરૂપે કરીને જ એટલે માત્ર વિધમાનપણે કરીને જ કેવળજ્ઞાનનું બાધક એટલે કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો પ્રતિષ્ઠાત કરનાર દોષ, તો દિગંબરના ન્યાયે કરીને જ તે વશ તે કેવળજ્ઞાનનું આપરણ કરનાર જ્ઞાનાવરણીય કર્મની જેવું દોષું જોઈએ. અને તેમ યવાથી તારા મતમાં વસાવણ સદિત છ પ્રકારે જ્ઞાનાવરણ થવાં જોઈએ. ૧૮૬.

જની તે જ અર્થમાં બીજું દૂષણ આપે છે.—

इत्थं केवलिनस्तेन मूर्ध्नि क्षिप्तेन केनचित् ।

केवलित्वं पलायेतेत्यहो किमसमझसम् ॥ ૧૮૭ ॥

મુક્તાર્થ—અને તેમ યવાથી કેવળીના મસ્તક પર કોઈ પુરૂષ વસ નોખે તો તેથી કરીને પણ તેવું કેવળીપણું નષ્ટ થવું જોઈએ. માટે અહો ! આ કેવું અયોગ્ય ? (તારૂં કથન છે.) ૧૮૭.

રીકાર્થ—આ પ્રકારે એટલે પૂર્વે કલા પ્રમાણે વસાવરણ સિદ્ધ થયે છતે કોઈ ભગિનાત્ પુરૂષ કેવળીના મસ્તક પર વશ ધારણ કરે, તો તેથી કરીને પણ તેવું કેવળજ્ઞાન નાશ પામવું જોઈએ. કારણ

કે તે કરીને જ્ઞાનાવરણથી આવૃત થાય છે. આ પ્રકારે અરો ! પણ ખેદની વાત છે કે વસ્ત્રાદિકને ધારણ કરનારાં શું અધારિત છે ? કાંઈ જ નથી. ૧૮૭.

ભાવલિંગાત્તતો મોક્ષો ભિન્નલિંગેષ્વપિ ધ્રુવઃ ।

કદાગ્રહં વિમુચ્યૈતદ્ભાવનીયં મનસ્વિના ॥ ૧૮૮ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને ભિન્ન લિંગવાળાને વિષે પણ ભાવલિંગથી અવશ્ય મોક્ષ છે. માટે કદાગ્રહને મૂકીને મનસ્વી પુરૂષે આ વિષે સારી રીતે વિચાર કરવો. ૧૮૮.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વે કહેલા હેતુઓની પરંપરાએ કરીને ભાવલિંગથી એટલે સમ્યક્ દરોન વિગેરેની પ્રાપ્તિથી ભિન્ન લિંગને વિષે પણ એટલે જિનેશ્વરે કહેલા વેષથી બીજા અન્ય તીર્થિકના વેષને વિષે પણ અવશ્યપણે મોક્ષ થાય છે, તો પછી જેમણે જૈન ધર્મ બહુપો છે, એવા વસ્ત્રાદિક ધારણ કરનાર મુનિઓના શો અપરાધ છે કે તેનો વશને લીધે મોક્ષ ન થાય ? તેનો કાંઈ પણ અપરાધ નથી, માટે કદાગ્રહને છોડીને પૂર્વે કહેલી હકીકતનો મનસ્વી પુરૂષે સારી રીતે વિચાર કરવો. ૧૮૮.

અશુદ્ધનયતો હ્યાત્મા ઘડ્ઙો મુક્ત ઇતિ સ્થિતિઃ ।

ન શુદ્ધનયતસ્ત્વેપ ઘડ્યતે નાપિ મુચ્યતે ॥ ૧૮૯ ॥

મૂલાર્થ—આત્માની અશુદ્ધ નયથી બદ્ધ અને મુક્ત એવી સ્થિતિ કહેવાય છે. પરંતુ શુદ્ધ નયથી તો આ આત્મા બંધાતો નથી, તેમ જ મુક્ત પણ થતો નથી. ૧૮૯.

ટીકાર્થ—આત્મા અશુદ્ધ નયથી એટલે ઉત્પાદ અને બંધને પ્રક-ણ કરનાર નેત્રમાદિક નયના પક્ષનો આશ્રય કરવાથી બદ્ધ એટલે કર્મ-વડે આરિત્વ છે, તથા મુક્ત એટલે કર્મરહિત છે, એ પ્રમાણે બંધ-સ્થાવાળો કહેવાય છે. પરંતુ આ જીવ શુદ્ધ નયથી એટલે ઉત્પાદ અને બંધરહિત વસ્તુનું સમર્થન કરવાવડે કરીને પર સંપ્રદ (શુદ્ધ) નયનો આશ્રય કરવાથી બદ્ધ પણ થતો નથી, કારણ કે સદા એકજ સ્વરૂપ છે. તેમ જ મુક્ત પણ થતો નથી, કારણ કે સર્વદા બંધથી રહિત છે. ૧૮૯.

હવે ઉપસંહાર કરનાં કહે છે.—

અન્યયવ્યતિરેકામ્યામાત્મતત્ત્વવિનિશ્ચયમ્ ।

નવમ્યોઽપિ હિ તત્ત્વેભ્યઃ કુર્યાદેવં ત્રિચક્ષણઃ ॥ ૧૯૦ ॥

મૂસાર્થ—આ પ્રમાણે વિવેકાત્મ પુરુષે નવ તત્ત્વોયથી અન્વય અને બનિરેકવટ કરીને આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય કરવો. ૧૯૦.

ટીકાર્થ—આ પ્રમાણે એટલે પૂર્વે કહેલી રીત પ્રમાણે જિનામમ-
ને વિષે નિપુણ પુરુષે ઇવાદિક નવે તત્ત્વોયથી એટલે ઉપચારથી
રહિત એવા સત્ પદાર્થોયથી અન્વય—નવ તત્ત્વોની સાથે સંકલ્પતા
અને બનિરેક એટલે તેની સાથે ભિન્નતા—તેણે કરીને આત્મતત્ત્વનો
નિશ્ચય એટલે વાસ્તવિક ઇવરચરણનો નિર્ણય કરવો. ૧૯૦.

इदं हि परमाध्यात्मममृतं ह्यद एव च ।

इदं हि परमं ज्ञानं योगोऽयं परमः स्मृतः ॥ ૧૯૧ ॥

મૂસાર્થ—આ ઉત્કૃષ્ટ અધ્યાત્મ છે, આ જ અમૃત છે, આ જ
ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન છે, અને આજ પરમ યોગ કહેવો છે. ૧૯૧.

ટીકાર્થ—આ આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય તેજ સર્વોત્કૃષ્ટ અધ્યાત્મરૂપ
છે, આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય અથવા પરાક્ષ જ્ઞાન તે એકજ અમૃત
એટલે સકળ કર્મરૂપી રોગને હરણ કરનાર દોષાથી અમૃત સમાન
છે, એ જ પ્રકૃષ્ટ જ્ઞાન છે; કારણ કે તે સર્વરૂપભૂતું કારણ છે. તથા
એ જ પરમ એટલે સર્વમાં પ્રધાન યોગ એટલે મોક્ષનો ઉપાય
કહેવો છે. ૧૯૧.

गुह्याद्गुह्यतरं तत्त्वमेतत्सूक्ष्मनयाधितम् ।

न ह्ययं स्वल्पबुद्धीनां ते ह्येतस्य विडम्बकाः ॥ ૧૯૨ ॥

મૂસાર્થ—આ ગુહ્યથી પણ ગુહ્ય એવું તત્ત્વ સૂક્ષ્મ નયને આધિ-
ત છે. તેથી અલ્પ બુદ્ધિવાળાને આ તત્ત્વ આપવા યોગ્ય નથી. કાર-
ણ કે તેઓ આ તત્ત્વની (રહસ્યની) વિડંબના કરનારા છે. ૧૯૨.

ટીકાર્થ—આ આત્મવિનિશ્ચય ગુહ્યથી પણ અતિ ગુહ્ય (ગુપ્ત-
રાખવા યોગ્ય) એવું રહસ્ય છે અને તે સૂક્ષ્મ—નિપુણ બુદ્ધિથી
બલુવા યોગ્ય જ નય તેના આધારવાળું છે. તેથી આ તત્ત્વ અલ્પ
બુદ્ધિવાળા પુરુષોને આપવા યોગ્ય નથી. કારણ કે તે અલ્પ બુદ્ધિ-
વાળાઓ આ સૂક્ષ્મ આત્મતત્ત્વના વિડંબા એટલે અલ્પરૂપભૂતને
શીધે તેના તિરસ્કાર કરનારા છે. ૧૯૨.

સંકા—તેવા અલ્પ બુદ્ધિવાળાને આ રહસ્ય આપવામાં શો દોષ
પ્રાપ્ત થાય છે ? તે સંકાપર કહે છે.—

जनानामल्पबुद्धीनां नैतत्तत्त्वं हिवायहम् ।

निर्बलानां क्षुधार्तानां भोजनं चक्रिणो यथा ॥ ૧૯૩ ॥

શ્રુતાર્થ—જેમ દુર્બળ શુધાતુર માણુએને ચક્રવર્તીનું બોજન દિનકારક નથી. તેમ અહ્ય જુદ્ધિરાગી માણુએને આ આત્મનત્વ દિનકારક નથી. ૧૬૩.

દીકાર્થ—અહ્ય જુદ્ધિરૂપી ધનવાગી પુરુષને આ પૂર્વ કહેતું નાન-વાગ્નવિક આન્મગચરણનું વિનયન દિનકારક-કલ્યાણકારી નથી. તેથી દેવા યોગ્ય નથી. કારણ કે તે તેના અધિકારી નથી. અર્થાત્ તેથી વાગ્નવિક આન્મનત્વને જાણી શકતા નથી. કેતી જેમ? તે કહે છે.—જેમ શુધાથી પીગાયેલા છતાં નિર્બળ રાટીરવાગી અહ્ય મળિવાગીને ચક્રવર્તીનું કલ્યાણુબોજન દિનકારક નથી તેમ. ૧૬૪.

જ્ઞાનાંગતુર્વિદગ્ધસ્ય તસ્યમેતદનર્થકૃત્ ।

અગુહર્મચ્ચાટમ્ય કળિરક્ષગ્રહો યથા ॥ ૧૬૪ ॥

શ્રુતાર્થ—જેમ અગુહ નર બાળનાર પુરુષને મેળનાતનું પકડું અનર્થકારી છે. તેમ જ્ઞાનના એક લેગથી દુર્વિદગ્ધ પુરુષને આ નાન અનર્થકારી છે. ૧૬૫.

દીકાર્થ—જ્ઞાનના લેગવટ કઠીને દુર્વિદગ્ધ એટલે જ્ઞાનના મરને વાગ્નુ કરનાર અને જ્ઞાનના આન્માને પાલિત જ્ઞાનનાર પુરુષને આ પૂર્વ કહેતું નાન નાન અનર્થકારી-વિનાશકારી થાય છે. કેતી જેમ? તે કહે છે. જેમ અગુહ એટલે અધિગે અને કુચ્ચાર વિગેરેના દોષથી દુષિત એવા નરને એટલે જાણે વગ કરનાર વર્તુલમદનો પાડ કરનાર મનુષ્યને મરના રથ અમાન એવા મેળનાતનું મરણ કરતું-પકડું તે અનર્થકારી થાય છે તેમ. ૧૬૬.

અવકાશવિનિષ્ઠાનો યો જીમ્મતિ વિનિશ્ચયમ્ ।

કામામ્ભગ્ગાનન્દઃ મ નિનીર્વતિ માગમ્ ॥ ૧૬૫ ॥

શ્રુતાર્થ—અવકાશને રિરે (પણ, અનિષ્ટુ અનો જે પુરુષ નિશ્ચયને અનુભવી દેખ્યા કરે છે, તે પુરુષ ભગવાને ભગવાન અમલ છતાં અનન્દને ભગવાની દેખ્યા કરે છે. ૧૬૭.

દીકાર્થ—જે અવકાશ અવકાશ દેખ્યા પછી અનિષ્ટુ અને રિરે-અવને અનુભવી એટલે રિરે-અવને અનિષ્ટુ એવા નિશ્ચયને અનુભવી દેખ્યા કરે છે, તે પુરુષ મરે-અવને ભગવાને ભગવાન અમલ-અમલને જ્ઞાન ભગવાનને ભગવાની દેખ્યા કરે છે. ૧૬૮.

વ્યવહારં વિનિશ્ચિત્ય તતઃ શુદ્ધનયાશ્રિતઃ ।

આત્મજ્ઞાનરતો મૂલ્યા પરમં સામ્યમાશ્રયેત્ ॥ ૧૯૬ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને શુદ્ધ નયનો આશ્રય કરનાર પુરૂષે (પ્રથમ) સ્વદ્વારનો નિશ્ચય કરીને થઈ આત્મજ્ઞાનને વિષે આસક્ત થઈ ઉત્કૃષ્ટ મેલી સમતાનો આશ્રય કરવો. ૧૯૬.

દીકાર્થ—તેથી કરીને એ સિદ્ધ થયું કે—શુદ્ધ નયનો આશ્રય કરનાર એટલે વારતાવેક વસ્તુસ્વરૂપને પ્રતિપાદન કરવામાં તત્પર એવો જે નય-વચનમાર્ગે તેને દૃઢ્યમાં પારણ કરીને તથા સ્વદ્વારનો એટલે કિયાની વિધિનો નિશ્ચય કરીને એટલે વિશેષે કરીને તેની મેલા-માં તત્પર થઈને ત્યારપછી આત્મજ્ઞાનમાં આસક્ત થઈ એટલે આત્મ-સ્વરૂપને ભાવુવામાં પ્રસન્ન મનવાળો થઈ પ્રધાન એવા સમતાના સ્વભાવનો આશ્રય કરવો. અહીં નિશ્ચય અને સ્વદ્વાર એ બન્ને નયોના પ્રધાનપણ્યનો ઉપદેશ કરતાં આચાર્ય એકું જણાવ્યું કે—જે નેત્રની જેમ બન્ને નયપર પ્રતિપાળા થયું. ૧૯૬.

। इति आत्मविनिश्चयाधिकारः ।

પૂર્વે કહેલા સર્વ ભાવાગ્રંથી વિજ્ઞાન એવા ક્ષી જિનેશ્વરના આત્મની સમુદ્ધની ઉપભાવે સ્તુતિ કરે છે.—

उत्तमर्षव्यवहारनिश्चयकथाकण्ठकोलाहल-

प्रत्यदुर्नययादिकच्छपकुलध्वंसस्तुरसापलम् ।

उद्यत्कुचिनदाप्रवेगमुभगं स्वादादमयादया

मुक्तं धीक्षिन्नामનं जलनिधिं मुक्त्या परं नाधये ॥૧૯૭॥

મૂલાર્થ—સ્વદ્વાર અને નિશ્ચયની કથાથી ઉગળના નરનોના જોલાદહથી ગ્રાસ પામતા જ્ઞાનકાલીએથી કાચખાએના સમુદયે જેમાં કુપ્તથી પડેલો ક્ષી બધ છે, જે વિસ્મયવાળી મુક્તિએથી નીચિના પ્રવેશ કરવાપરે ખોલેલ છે, તથા જે આઠારથી મર્દ-તાથી કુલ છે, તે ક્ષી જિનનામનાથી મમુદને છેડીને કું ખીજ જોલે આશ્રય કરેલ નથી ૧૯૭.

દીકાર્થ—એ ક્ષય પુરુષો! મંભદે. ઉગળના એટલે કર્તવ્ય નોષ અને સ્વરૂપે કરીને જગત પ્રતિષ્ઠ એવા કિષ અને મનરૂપ સ્વદ્વાર અને નિશ્ચય નયની કથા તદ્દુષ એટલે જે નેત્રના ૧૯૭.

રૂપ તરંગસમુદ્ધના કોલાહલથી-અનિથી ત્રાગ પામતા એવા દુર્નૃપ-
નાદીરૂપ એટલે એકાન્ત પક્ષને કહેનારા વાદીજનોરૂપ કાચબાના
મમલવડે જેમાં કુપકારૂપ એટલે મતવિરોધરૂપ પર્વતો તુટી જાય
છે. તથા વિરૂદ્ધ અર્થ રહિત વિસ્તારવાળી યુક્તિઓરૂપ-વિવિધ
પ્રકારના નયોના પ્રમાણુવડે અર્થને નિશ્ચય કરનારા પ્રકારોરૂપ નદી-
ઓના પ્રવેશ થવાથી જે મનોભર છે, તથા જે સ્વાદ્વાદરૂપ એટલે
નિત્ય, અનિત્ય વિમેદે અનેકાંત વાદરૂપ મર્મદાવડે-ચારે કાંઠાવડે
યુક્ત છે, તે શ્રી જિનસાસનરૂપ એટલે રાત્યનાદિક મુંદરપણાવડે
અને મોડા પ્રભાવવાળી લક્ષ્મીવડે યુક્ત એવા જિનાગમરૂપ સમુદ્રને
છોડીને બીજા કોઈને નું આશ્રય કરવો નથી. એટલે બ્રજતો નથી.
અર્થા સમુદ્ર અને જિનાગમની સરખામણી પાતપોતાની બુદ્ધિથી કરી
લેવી. અને તેજ પ્રમાણે સર્વત્ર જાણવું. ૧૬૭.

જિનાગમ ઈસિત રૂપને આપનાર દોષથી કષ્ટપૂજાની ઉપમા-
વડે તેની સ્તુતિ કરે છે.—

પૂર્ણઃ પુણ્યનયપ્રમાણરચનાપુર્ણઃ સદાસ્થાયરમૈ-

સ્તત્યજ્ઞાનકલ્પઃ સદા વિજયતે સ્વાદ્વાદકલ્પદ્રુમઃ ।

પતન્માત્યતિતૈઃ પ્રયાદકુમુદૈઃ વદ્દર્શનારામભૂ-

ભૂયઃ માર્મમુદ્રમત્યભિમર્તરથ્યારમવાર્તાલભૈઃ ॥ ૧૬૮ ॥

મુક્તાર્થ - મમ્બદ્ આગ્રહાથી રમવામાં પવિત્ર નયો અને પ્રમા-
ણોની રચનારૂપ પૂર્ણાવડે પૂર્ણ અને તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ કજવાળો સ્વાદ્વાદરૂપ
કષ્ટપૂજા નિરંતર જપવત્ર વર્તે છે. તેના પરથી ખરી પડેલાં અભીષ્ટ
અને અધ્યાત્મની વાતોના લેમવાળાં પ્રયાદરૂપ પુષ્પાવડે વદ્દર્શનરૂપ
ઉપવનની પૃથ્વી અત્યંત મુનય આપે છે. ૧૬૮.

ટીકાર્થ—મારી આગ્રહ-પ્રતિષ્ઠા અથવા અદ્વારૂપી રમવામાં એટલે
મુનયવાળાં પવિત્ર નેત્રમાદિક નયો અને પ્રત્યક્ષાદિક પ્રમાણોની
રચનારૂપ પૂર્ણાવડે પૂર્ણ-આત તથા તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ એટલે વારનાવિક
વસ્તુસ્વરૂપના જ્ઞાનરૂપ કજવાળો અનેકાંતવાદરૂપ (જિનાગમરૂપ)
કષ્ટપૂજા નિરંતર અત્યંત જપવત્ર વર્તે છે, તે કષ્ટપૂજા કેવો છે? તે
કહે છે.—આ સ્વાદ્વાદરૂપી કષ્ટપૂજા પરથી પડેલાં અને મરેને રમિ
કરનારા એટલે જિનેશ્વરે કહેલાં દોષથી લોકયુતિવડે મનુષ્ય કમવેલાં તથા
અધ્યાત્મની કથાના લેમવાળાં પ્રકૃષ્ટ વસ્તુના વાદરૂપી પૂર્ણાવડે એક,
આંખ, કાન્ધ, નેત્રમ, જિભિની અને પ્રત્યક્ષ એ છ દર્શનો

મૂલાર્થ—જેનો ઉદય થવાથી જન્મતમાંથી રાત્રીનો નાશ થાય છે, અંધકારનો તત્કાળ ક્ષય થાય છે, આગેો નિર્ભજ થાય છે, નેત્રોની ગાઢ નિદ્રા જતી રહે છે, તથા પ્રભાણેરૂપી દિવસના પ્રારંભને વિષે કક્ષ્યાણુકારક એવી નયવાણી ઔદપણને ધારણ કરે છે, તે જિનાગમરૂપી સૂર્ય સમૃદ્ધિને પામે. ૨૦૦.

ટીકાર્થ—તે હમણાં કહેવાશે એવો જિનાગમરૂપી સૂર્ય સમૃદ્ધિને પામે, કે જે જિનાગમરૂપી સૂર્યનો ઉદય થવાથી મોહરૂપી રાત્રીનો નાશ થાય છે, સૂર્યનો ઉદય થવાથી રાત્રીનો નાશ થાય તેમ. તથા ત્રણ ભુવનને વિષે પૃથ્વી પર સર્વત્ર અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર ફાણવારમાં—થોડા વખતમાંજ ક્ષીણ થાય છે, તથા દ્રવ્યમાર્ગ અને ભાવમાર્ગ નિર્ભજ થાય છે એટલે સ્પષ્ટ—ઉપદ્રવ રહિત થાય છે, તથા ભાવ નેત્રની—સમ્બન્ધરૂપની ચૈતન્યનો લોપ કરનારી ગાઢ નિદ્રા દૂર થાય છે, તથા પ્રત્યક્ષાદિ પ્રભાણેરૂપી દિવસના પ્રારંભમાં—પ્રાતઃકાળમાં કક્ષ્યાણુકારક એવી ન્યાયની વાણી અથવા નયોનો વાદ ઔદપણને ધારણ કરે છે. ૨૦૦.

જિનાગમ સંતાપને દૂર કરનાર હોવાથી તેની ચંદ્રની ઉપમાવડે સ્તુતિ કરે છે.—

અધ્યાત્મામૃતવર્ષિભિઃ કુચલયોદ્ધાસં વિલાસૈર્ગવાં

તાપવ્યાપવિનાશિભિર્વિતનુતે લઘ્વોદયો યઃ સદા ।

તર્કસ્થાણુશિરઃસ્થિતઃ પરિવૃતઃ સ્ફારૈર્નયૈસ્તારકૈઃ

સોઽયં શ્રીજિનશાસનામૃતરુચિઃ કસ્યૈતિ નો રુચ્યતામૃ૨૦૧

મૂલાર્થ—જે સર્વદા ઉદય પામીને અધ્યાત્મરૂપી અમૃતની વૃદ્ધિ કરનારા તથા તાપના પ્રસારનો નાશ કરનારા વાણીના વિલાસે કરીને પૃથ્વીવક્ષ્યનો ઉદ્ધાર કરે છે, જે તર્કરૂપી મહાદેવના મસ્તક પર રહેલો છે, અને જે દેદીપ્યમાન નયોરૂપી તારાઓવડે પરિવરેલો છે, તે આ શ્રી જિનશાસનરૂપી ચંદ્ર કોને રૂચિ કરનાર ન હોય? ૨૦૧.

ટીકાર્થ—તે એટલે હમણાં કહેવાશે એવો, આ એટલે મારી બુદ્ધિને વિષે પ્રત્યક્ષ એવો, સત્ જ્ઞાનરૂપી લઘ્વોદયે કરીને પુત્ર જિનાગમરૂપી અમૃતરૂચિ-ચંદ્ર કોના રૂચિપણને ન પામે? સર્વને રૂચિકર થાય, કે જે જિનાગમરૂપી ચંદ્ર સર્વદા એટલે બન્ને પખવાડીયામાં ઉદય પામીને અધ્યાત્મરૂપી અમૃતને વરસાવનારા અને મન, વચન તથા કથાના વિકારથી ઉત્પન્ન થયેલા સંતાપના પ્રસારનો નાશ કરનારા વાણીઓના અને ચંદ્રના પક્ષમાં ફિરણોના વિલાસે કરીને—

પ્રાપ્તે કરીને પુત્રોમાંના વિષયને વિચારે છે. એવાં કુટુંબ (પરિવાર) ના વચ્ચે વિષય કરે છે. તથા એ તા-સરનારથી સંસ્કાર મસ્તુતિ પર એટલે વિશેષ રહેતો વસ્તુસ્વરૂપનો સ્વરૂપ હોવાથી પ્રધાનપણને વિશે રહેલો છે. અને એ દેશીયમન-પ્રધાન એવા નૈવશ્યિક નરોધી ભાવનાઓ પરિવર્તિત છે. ૨૦૧.

હવે સર્વ નવના સ્થાનરૂપ કહે કરીને વિચારમણી રહે કરે છે.—

પ્રાદાનાનુસૂચનો મતનનૂદેદાન્તિનાં સંપ્રદાત્
સાંસ્કારાનાં તત્ત્વ એવ નૈવમનપાષોગ્ય વૈભવિકાઃ ।

અવમસ્તુતિવિશેષે અવનપતઃ સર્વેર્વર્તુકિતા

જૈની દષ્ટિરિતીહ સારતરતા પ્રત્યક્ષનુદીપ્યતે ॥ ૨૦૨ ॥

મુદ્ધાર્થ—એકનો એક કલુષરૂપ નવમણી થયો છે. એમાંથી-
તું હવે સંપ્રદ નવને આપીને શું છે. સાંસ્કારનો એક પણ તે સંપ્રદ નવથી જ થયો છે, એમ તથા વૈભવિકોનો એક વૈભવ નવથી થયો છે. તથા અવનને જ પ્રથમ માનવામાં (મંજીતો) એ એક દાનનવમણી થયો છે. પરંતુ જૈન હવે તે સર્વ વૈભવિકો હવે છે. તેથી એ જૈન હવે વિવેચી અત્યંત એકલા પ્રવર્તે જ રહેવા છે. ૨૦૨.

ટીકા—એકનો એક કલુષરૂપ નવમણી થયો છે. એમાંથી-
કલુષરૂપ નવને જ આમજ કરવાથી હવે છે. એમાંથી-
હવે થયેથી (વર્તમાન) વસ્તુને જ આવે છે. તથા એમાંથી-
એટલે એકલું પ્રતિષ્ઠાવ કરવાથી એક લાભમાંથી જ અંતર-
કરનારમાંથી એક સંપ્રદ નવને પાત્રો આમજ કરવાથી થયો છે.
એમાંથી-
એકલું કે તેમાંથી-
વચાની વસ્તુ આવે છે. તથા સાંસ્કારનો એક પણ તે સંપ્રદ નવને
પાત્રો જ આમજ કરવાથી થયો છે. એમાંથી-
આપણી જ આવે છે. તથા એક એક દેશીય-વૈભવિકોને વિશે
મુખ્ય મૌનમ અને વૈભવિકો એકે પ્રમાણે જ નવને એક (દેશી)
નૈવમનવચા પાત્રો આમજ કરવાથી થયો છે. એમાંથી-
અને અને વિશેષને મિત્ર મિત્ર આવે છે. તથા અવમણને એક
નવને એટલે એકલું જ પ્રથમ છે અને તેમ જૈન પ્રતિષ્ઠા છે
એક માનવામાં એમાંથી-
એક દાનનવચા પાત્રો આમજ કરવાથી પ્રવર્તે છે. એમાંથી-
અને અને વિષયિક સંપ્રદ એકે એક વસ્તુને આવે છે. એ

ટીકાર્થ—દરેક મતમાં જ્ઞાનના લેશવટે જોનો અનુક્રમ રહેલો છે એવી હજારો વાર્તાઓ-વૃત્તાંતો છે, તોપણ જિનેશ્વરના સિદ્ધાન્તને વિષે અત્યંત લીન-મગ્ન થયેલું આમાં મન તે મતોની વાર્તાઓ તરફ જતું નથી. અહીં દૃષ્ટાંત કહે છે.—વસંત ઋતુમાં પુષ્પોના સમૃદ્ધવટે ઉન્નતવળ એવી લતાની શ્રેણીઓ દરેક દિશામાં કેટલી કેટલી નથી પ્રસરતી એટલે પુષ્પની સમૃદ્ધિવાળી નથી હોતી? અર્થાત્ સર્વ લતાઓ પુષ્પોની સમૃદ્ધિવાળી હોય છે, તો પણ આમૃતપૃક્ષની મંજરીમાં આસક્ત થયેલો કોકિલ (કોયલ) પક્ષી તે લતાઓ પર પ્રીતિ કરતો નથી, તે તો આમૃતપૃક્ષની મંજરીનો ઉપભોગજ કરે છે—તેમાંજ આસક્ત થાય છે. ૨૦૫.

સામાન્ય અને વિશેષ એ બન્ને પ્રકારની વસ્તુને પ્રતિપાદન કરનાર જિનામતને વિષે સંકાએ કરેલી ખીણ હોતી નથી, તે કહે છે.—

શબ્દો ધા મતિરર્થ એવ વસુ વા જાતિઃ ક્રિયા ધા ગુણઃ

શબ્દાર્થઃ કિમિતિ સ્થિતા પ્રતિમતં સંદેહશંકુવ્યથા ।

જૈનેન્દ્રે તુ મતે ન સા પ્રતિપદં આત્યન્તરાર્થસ્થિતેઃ

સામાન્યં ચ વિશેષમેવ ચ યથા તાત્પર્યમન્યિચ્છતિ॥૨૦૬॥

મૂલાર્થ—શું આ આત્મા શબ્દરૂપ છે? બુદ્ધિરૂપ છે? અર્થરૂપ છે? દ્રવ્યરૂપ છે? જાતિરૂપ છે? ક્રિયારૂપ છે? ગુણરૂપ છે? કે શબ્દાર્થરૂપ છે? આ પ્રમાણે દરેક મતમાં સંદેહરૂપી શંક્યની વ્યથાઓ રહેલી છે. પરંતુ જિનેન્દ્રના મતમાં તો દરેક પદે જાત્યંતરનો અર્થ હોવાથી તે સંદેહની વ્યથા છે જ નહીં, કારણ કે સામાન્ય અને વિશેષ જ યથાર્થ તાત્પર્યને સોધે છે. ૨૦૬.

ટીકાર્થ—અહીં કિં તથા વા શબ્દનો દરેક પદની સાથે સંબંધ લેવાનો છે. તેથી કરીને શું આ આત્મા શબ્દરૂપ ધ્વનિરૂપ છે? અથવા શું બુદ્ધિરૂપ છે? અથવા શું અર્થ એટલે ઉત્પન્ન થયેલા પરિણામ માત્રરૂપ કે પરમાણ્વવાદિરૂપ છે? અથવા શું દ્રવ્યમાત્ર છે? અથવા શું જાતિ-ચૈતન્ય માત્ર જ છે? અથવા શું ક્રિયામાત્ર એટલે ઉત્પાદ વ્યયરૂપ છે? અથવા શું જ્ઞાનાદિક ગુણરૂપ છે? તેનો શબ્દાર્થ કેવો છે? આ પ્રમાણે દરેક દર્શનમાં સંસયરૂપી શંકા એટલે ખીલો અર્થાત્ મુદ્દયમાં રહેલા શંક્યે કરેલી ખીણ રહેલી છે; પરંતુ જિનેન્દ્રના સિદ્ધાન્તને વિષે તો તે સંદેહની વ્યથા જ નહીં, કારણ કે તેમાં તો પદ પદ

પ્રત્યે એટલે વસ્તુ વસ્તુ પ્રત્યે એક જાતિથી બીજી જાતિને વિષે એટલે બીજા ધર્મને વિષે જે પદાર્થની વર્તના છે, તેમજી યથાર્થ સ્વભાવે કરીને સામાન્ય તે અવ્યક્ત સત્ત્વરૂપ વસ્તુ તથા વિશેષ તે વ્યક્ત સત્તા-તેના તાત્પર્યને-અભિપ્રાયને જ યોધે છે, અર્થાત્ સામાન્યના જ વિશેષો દોષ છે એમ સ્પષ્ટ બતાવેલું છે. ૨૦૬.

સ્વાદ્વાદના સ્વરૂપની સ્તુતિ કરે છે.—

યદ્રાનર્પિતમાદધાતિ ગુણતાં મુલ્યં નુ ઘસ્યર્પિતં
તાત્પર્યાનવલંબનેન તુ ભવેદ્દોષઃ સ્ફુટં લૌકિકઃ ।

સંપૂર્ણ સ્વભાસતે કૃતપિયાં કૃત્સ્નાદિવક્ષાક્રમા-

તાં લોકોત્તરભંગપદ્ધતિમયો સ્વાદ્વાદમુદ્રાં સ્તુમઃ ॥૨૦૭॥

મૂલાર્થ—જેને વિષે અનર્પિત વસ્તુ ઔણપણને પામે છે, અને અર્પિત વસ્તુ મુખ્યતાને પામે છે, તથા તાત્પર્યનું અવલંબન કર્યા વિના જ લૌકિક જ્ઞાન સ્ફુટ થાય છે, અને કુરાલ બુદ્ધિવાળા પુરૂષોને સમમ વિવક્ષાના ક્રમથી સંપૂર્ણ વસ્તુ ભાસે છે, તે અલૌકિક રચનાની પદ્ધતિવાળી સ્વાદ્વાદ મુદ્રાની અમે સ્તુતિ કરીએ છીએ. ૨૦૭.

દીર્ઘાર્થ—તે એટલે હમણાં કહેવાશે એવી લોકોત્તર એટલે સર્વમાં પ્રધાન એવી સક્ષમંગી વિગેરેની રચનાની પદ્ધતિઓમય એટલે તેની એલીએ અથવા માર્ગમય સ્વાદ્વાદ મુદ્રાને એટલે અને-કાંત વાદની રીઠીને અમે સ્તુતિવિષય કરીએ છીએ. તે સ્વાદ્વાદ મુદ્રા કેવી છે? તે કહે છે.—કે જે સ્વાદ્વાદ મુદ્રાને વિષે અનર્પિત એટલે કોઈક પ્રકારે કહેવાને નહીં હિંદેલી વસ્તુ ઔણ-અમુખ્ય-પણને પામે છે; અને અર્પિત એટલે કોઈક પ્રકારે કહેવાને હિંદેલી વસ્તુ મુખ્યપણને-પ્રધાનપણને પામે છે; તથા તાત્પર્ય એટલે વાસ્તવિક સ્વરૂપનું અવલંબન-આશય કર્યા વિના જ લૌકિક જ્ઞાન એટલે ઉત્પત્તિ, સિદ્ધિ અને પ્રગ્વય વિગેરે રૂપ લોકમાં વર્તેલાં બદ-હાર સ્ફુટ એટલે સ્પષ્ટ થાય છે. જેમ કે “આ મારો પિતા છે, આ મારી માતા છે વિગેરે.” તથા કુરાલ બુદ્ધિવાળા પુરૂષોને સમમ વિવક્ષાના ક્રમથી એટલે કહેવાને હિંદેલા અનુક્રમથી પરિપૂર્ણ વસ્તુ ભાસે છે એટલે પ્રકારો છે. ૨૦૭.

ચિન્તાજમ પાતાના બાણેપને ફર કરનાર છે, તથા મંદ બુદ્ધિવાળાને બામોહ અને આશય કરનાર છે, એ મુલુવરે તેની સ્તુતિ કરે છે.—

આત્મીયાનુભવાશ્રયાર્યવિષયોઽપ્યુચ્ચૈર્યદીયઃ ક્રમો
મ્લેચ્છાનામિવ સંસ્કૃતં તનુધિયામાશ્રયમોહાવહઃ ।

વ્યુત્પત્તિપ્રતિપત્તિહેતુવિતતસ્યાદ્વાદવાગ્મુંફિતં

તં જૈનાગમમાકલય્ય ન ઘયં વ્યાક્ષેપભાજઃ ક્વચિત્ ॥૨૦૮॥

મૂલાર્થ—પોતાના અનુભવનો આશ્રય જ જેના અર્થનો વિષય છે એનો પાતુ જે જિનાગમનો ઉચ્ચ ક્રમ તે મ્લેચ્છોને સંસ્કૃત ભાષાની જેમ અકપ બુદ્ધિવાળાને આશ્રય તથા મોહ ઉત્પન્ન કરનાર છે. તેના વ્યુત્પત્તિ, પ્રતિપત્તિ, હેતુ અને વિસ્તારવાળા સ્વાદ્વાદની વાલીથી સ્વાયેક્ષા જિનાગમને જાણીને અમે કોઈપણ ટેકાણે વ્યાક્ષેપને ભજનારા થતા નથી. ૨૦૮.

ટીકાર્થ—તે એટલે જેના મુળો હમણાં કહેવામાં આવશે એવા જિન સિદ્ધાન્તને જાણીને જિનાગમના આશ્રયવાળા અમે કોઈપણ મતમાં વ્યાક્ષેપને ભજનારા એટલે નિશ્ચય રક્ષિત અને મુદતાને ભજનારા થતા નથી. તે જિનાગમ કેવો છે? તે કહે છે.—કે જે જિનાગમ વ્યુત્પત્તિ એટલે નાત્પર્યાયે અથવા સમ્બંધની વસ્તુના સારને બોધ કરનારી શક્તિ, પ્રતિપત્તિ એટલે કર્તવ્યનું જ્ઞાન અથવા ધરિત અર્થની પ્રાપ્તિ, હેતુ એટલે સાધ્ય વસ્તુને સાધનાઈ કારણ-સાધન તથા વિસ્તારવાળો સ્વાદ્વાદ એટલે નિત્યાનિષાદિક અનેકાંત વાદ, આ સૌ પ્રકારની વાલીવડે સ્વાયેક્ષા છે; તથા જે આગમનો પૂર્વાપર અનુક્રમ આત્માનો અથવા પોતાનો અનુભવ એટલે પ્રાંતિરક્ષિત જ્ઞાન, જેમ આશ્રય એટલે પ્રતીતિને પ્રતિપાદન કરનાર સંબંધરૂપ જ અર્થ વિષય છે. એવો દોષથી મ્લેચ્છોને એટલે વાધરી, મિથ્ય વિમેરેને નમ્કૃત ભાષાની જેમ અકપ બુદ્ધિવાળાને અત્યંત ચમત્કાર અને વિમુહતા કરનાર છે. ૨૦૮.

આવા જેન સામન ઉપર જેને દ્વેષ દોષ છે, તેને પરિણામે કડુ રૂઝ પ્રાપ્ત થાય છે, તે કહે છે.—

મૂળં મર્યદ્ધોગતસ્ય વિદિતં જૈનેશ્વરં જામરં
તસ્માદેવ મમુન્ધિનેર્નયમનેસાભ્યં યર્ગ્ગદનમ્ ।

પનન્કિચન કૌનર્ત્તં કલ્પિતમલ્પદ્વિત્તમનઃ સ્વાશ્રિતાં
જાળાં હેતુમિવોદનસ્ય કટુકોદર્દ્યાય તર્કાર્થિનઃ ॥૨૦૯॥

મૂલાર્થ—સર્વ વચનને પ્રાપ્ત થયેલા અભિપ્રાયનાં મૂળમૂલ આ
વસ્તુ સાસન પ્રસિદ્ધ છે. તે જિનાગમથી જ ઉત્પન્ન થયેલા
મતો વડે તેનું જ ને ખંડન કરવું, તે તો પોતાના આધારરૂપ
ને ઉદવા ઉધમવંત થયેલા માણસની જેમ પાપમગથી આઘા-
ત થયેલા તર્કાર્થીઓની ગુચ્છ કુરાળતા કટુ (અનિદ) રૂપને
છે. ૨૦૬.

ટીકાર્થ—સર્વ શાસ્ત્રોને પ્રાપ્ત થયેલા અભિપ્રાયનું મૂળ એટલે
જ-મર્યાદારૂપ જિનેશ્વરનું આગમ-સિદ્ધાંત પ્રસિદ્ધ છે, કારણ
જે શાસ્ત્રો સર્વેશથી જ ઉત્પન્ન થયેલાં છે. તે જિનાગમથી જ
જ થયેલા નયના વાદોએ કરીને તે જિનાગમનું જ દ્રેષ્યથી જે
ન-કરે છે એટલે વાદી લોકો તેના જે ઉચ્છેદ કરે છે, તે જિના-
નું ખંડન પાપમગે કરીને આઘાતિત થયેલા તર્કાર્થીઓની
જે ન્યાયના પારિત્યકે ઇચ્છનારાઓની ગુચ્છ કુરાળતા તેઓને કટુ
ને માટે એટલે ઉત્તર કાળમાં દુષ્ટ વિપાકરૂપ ફળને માટે
છે. જેમ પોતાના આધારરૂપ સામાને ઉદવા તત્પર થયેલાને
નેદ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ. ૨૦૬.

જિનાગમને જાણનાર પુરૂષો અન્યત્ર પ્રીતિને પામતા નથી, તે
છે.—

ત્વકોન્માદવિમગ્ન્યવાદરચનામાકર્ણ્ય કર્ણામૃતં

સિદ્ધાન્તાર્થરહસ્યવિત્ત્વ લભતામન્યત્ર શાસ્ત્રે રતિમ્ ।

યત્યાં સર્વનયા વિશન્તિ ન પુનર્વ્યસ્તેષુ સેવ્યેય યા

માલાયાં મળયો લુઠન્તિ ન પુનર્વ્યસ્તેષુ માલાપિ સાા ॥૨૧૦॥

મૂલાર્થ—ત્યાગ કરેલા ઉન્માદવડે વિભાગ કરવાને યોગ્ય એવી
૧૬ રચનારૂપ કલ્પમૃતને સાંભળીને સિદ્ધાન્તના અર્થના રહસ્યને
જાણનાર પુરૂષ બીજા કયા સાત્રમાં પ્રીતિ પામે? કે જે રચનામાં
તે નયોના પ્રવેશ છે, પણ ભિન્ન ભિન્ન એવા તે નયોને ધિરે તે રચના
થી કેમકે માગમાં મણિઓ હોય છે, પણ પૃથક્ પૃથક્ એવા
મણિઓમાં તે માગા હોતી નથી. ૨૧૦.

ટીકાર્થ—ત્યાગ કરેલા ઉન્માદવડે એટલે મતિખંડા અથવા ચિ-
ત્તના વિભ્રમવડે વિભાગ કરવા યોગ્ય એટલે સામાન્ય ધર્મથી
બીજા ધર્મના પુરસ્કાર કરવા યોગ્ય વાદ રચના એટલે વસ્તુને પ્રતિ-
પાદન કરનાર વાણી તેના વિન્યાસરૂપ કલ્પમૃતને એટલે અવલુને

અમૃતના પારણા સમાન વચનોને સાંભળીને જિનામમના તત્ત્વને જાણનારો પુરુષ બીજા કયા શાસ્ત્રમાં પ્રીતિને પામે? મહા અંતર હોવાથી કોઈપણ શાસ્ત્રમાં પ્રીતિ પામેજ નહીં, કેમકે સિદ્ધાંતવાદની રચનામાં સર્વે નૈમમાદિક નયોનો પ્રવેશ છે એટલે તે સર્વે તેમાં અંત ભાવ પામેલા છે. પણ ભિન્ન ભિન્ન રહેલા પ્રત્યેક નયોમાં તે સિદ્ધાંતવાદની રચના રહેલી નથી. કેમકે માળામાં એટલે રત્નાવળી વિગેરે હારની સેરમાં અંદ્રકાંત, વૈદ્ય વિગેરે મણિઓનો સમૂહ રહેલો હોય છે, પણ ભિન્ન ભિન્ન રહેલા મણિઓમાં તે માળા હોતી નથી. તેજ રીતે ભિન્ન ભિન્ન રહેલા નયોમાં સિદ્ધાંતવાદની રચના પણ હોતી નથી. તે આ પ્રમાણે-માત્ર વિશેષને જ પ્રતિપાદન કરનાર બૌદ્ધમતમાં વસ્તુના સિદ્ધાંતની રચના દુર્લભ છે, તે જ પ્રકારે માત્ર સામાન્યને જ પ્રતિપાદન કરનાર તથા જૂદા જૂદા તે બંનેને પ્રતિપાદન કરનાર સાંખ્યના મતમાં પણ વસ્તુના સિદ્ધાંતની રચના દુર્લભ છે. ૨૧૦.

હવે પ્રબંધનો ઉપસંહાર કરે છે.—

અન્યોઽન્યપ્રતિપક્ષભાવવિતથાન્ સ્વસ્વાર્થસત્યાન્નયા-
ન્નાપેક્ષાવિષયામર્હૈર્વિભજતે માધ્યસ્થ્યમાસ્થાય યઃ ।

સ્વાદ્વાદે મુપથે નિવેશ્ય હરતે તેષાં તુ વિદ્મૂઢતાં
કુન્દેન્દુપ્રતિમં યશો વિજયિનસ્તસ્યૈવ સંયર્ષતે ॥ ૨૧૧ ॥

મૂળાર્થ—પરસ્પર શત્રુભાવને લીધે નિષ્ફળ અને પાતપોતાના અર્થમાં સત્ય એવા નયોનો જે પુરુષ અપેક્ષા વિષયના આમલકરે માધ્યસ્થપણનો આશ્રય કરીને વિભાજ કરે છે, તથા જે માણસ સ્વાદ્વાદરૂપી સારા માર્ગમાં ચિત્તને સ્થાપન કરીને તે નયોની દિગ્મૂઢતાનો નાશ કરે છે, તે જ વિજયવંત પુરુષનું કુંદ પુષ્પ તથા અંદ્રના જેવો ઉજ્જવળ યશ વૃદ્ધિ પામે છે. ૨૧૧.

ટીકાર્થ—પરસ્પર શત્રુપણને લીધે એટલે નિરોધપણને લીધે અસત્ય એટલે પરપક્ષમાં નિષ્ફળ બાપારવાળા અને પાતપોતાના અર્થમાં-પક્ષમાં સત્ય-સફળ નૈમમાદિક નયોનો જે પુરુષ અપેક્ષા એટલે ઝોલુ અને મુષ્ણનાના સંબંધવાળા વિષયના-દાઝલત અર્થના આમલકરે-પાતપોતાના પક્ષની મર્ષાદાએ કરીને મદ્ય કરવાના વિધિઓવડે માધ્યસ્થપણનો-દુરામદ રદિતપણનો આશ્રય કરીને વિભાજ કરતો

નથી એટલે અરેશનો અભાવ કરતો નથી. તથા જે પુરુષ આદ્યાદ-
૩૫૦-અનેકાંતવાદ૩૫૦ સન્માર્ગમાં-નિષ્કૃષ્ટ એવા ન્યાયમાર્ગમાં ચિત્તને
સ્થાપન કરીને તે નયોના દિગ્બુદ્ધપણને હસતું કરે છે એટલે સોગ
સ્થાનમાં નિર્વાચ કરવાયે તેનું નિશ્ચયનું કરે છે. તે વિજયવત મા-
નુષ્ઠને જ હુદ પુષ્પ તથા ચંદ્રના જેવો નિર્મળ થતા વૃદ્ધિ પામે છે.
આ રસોડામાં 'ચા' રાજ છે તેથી મંથકારે પોતાનું 'યોગવિજય' એવું
નામ સુચિત કર્યું છે, એમ સમજવું. ૨૧૧.

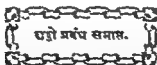
॥ इति जिनमतस्तुत्यधिकारः ॥

इति धीमत्परोक्षदत्तधर्मविरचितमिदं लिख्यमुत्तमं, इति श्रीलामविश्वरूप-
चन्द्रावलीप्रणीतधर्मविरचितमिदं लिख्यमुत्तमं, इति श्रीधर्मविरचितमिदं लिख्यमुत्तमं, इति
धर्मविरचितमिदं लिख्यमुत्तमं, इति श्रीधर्मविरचितमिदं लिख्यमुत्तमं, इति श्रीधर्मविरचितमिदं लिख्यमुत्तमं

अध्यात्मरत्नजननी विशादात्मदृष्टिर्त्रयं कृतादिनयभंगतरंगितास्ति।
पद्मप्रबन्धजलधौ फलकामवृत्तिरेपास्तु भव्यनिग्रहे भवतीरदात्री॥

“આ છાં પ્રમંદ૩૫૦ સમુદ્રમાં અધ્યાત્મ૩૫૦ રમને ઉત્પન્ન
કરનારી, નિર્મળ આત્મદૃષ્ટિવાળી, અંતર્યામિ નયની રચના૩૫૦ તરંગ-
વાળી આ ફલકના જેવી વૃત્તિ (રીઝા) ભવ પ્રાણીએને સંસ્કારના
તીરને પમાડનારી યાત્રી.”

॥ इति धीमत्परोक्षदत्तधर्मविरचितमिदं लिख्यमुत्तमं, इति श्रीलामविश्वरूप-
चन्द्रावलीप्रणीतधर्मविरचितमिदं लिख्यमुत्तमं, इति श्रीधर्मविरचितमिदं लिख्यमुत्तमं, इति श्रीधर्मविरचितमिदं लिख्यमुत्तमं, इति श्रीधर्मविरचितमिदं लिख्यमुत्तमं

॥ અથ સપ્તમઃ પ્રવન્ધઃ ॥

છડો પ્રબંધ કશો. હવે સાતમો કહે છે. આ સાતમા પ્રબંધને છડા પ્રબંધ સાથે આ પ્રમાણે સંબંધ છે—પૂર્વ પ્રબંધમાં આત્માને નિશ્ચય કશો. તે નિશ્ચયવાગાને તેનો અનુભવ થાય છે. તેથી આ પ્રબંધમાં અનુભવ કહે છે. આ સંબંધવડે આવેલા આ પ્રબંધને પ્રથમ રસોક કહે છે.—

શાસ્ત્રોપદશિંતદિશા ગણિતાસદ્ગ્રહકપાયકલુપાણામ્ ।

મિયમનુભવૈકયેષ્યં રહસ્યમાર્ચિર્ભવતિ કિમપિ ॥ ૧ ॥

મૂર્તાર્થ—શાસ્ત્રે દેખાડેલી દિશાવડે જેનો અસદ્ગ્રહ, કપાય અને કલુપતા નાશ પામ્યા છે એવા પુરુષોને અનુભવવડે જ જાણવાલાયક કાંઈક હિં રહસ્ય પ્રગટ થાય છે. ૧.

દીકાર્થ—જિનાગમે પ્રકાશ કરેલી દિશાવડે એટલે પ્રવૃત્તિના વિધિરૂપ માર્ગવડે નાશ પામેલ છે કદાચ અને કોધાદિ કપાયો જેના, તેથી નિર્મળ એવા કૃદયને ધારણ કરનારા પુરુષોને એક અનુભવથી જ જાણવા લાયક એટલે પ્રાંતિરહિત યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપને અલગ કરનાર પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાનવડે જ માત્ર જાણવા લાયક અને પ્રિય એવું કાંઈક અતૌકિક—નવીન રહસ્ય—મોહવાળા મનુષ્યોથી મોપવવા લાયક પરમાર્થ પ્રગટ થાય છે. ૧.

તે રહસ્ય કયું? તે કહે છે.—

પ્રથમાભ્યામયિલામાદાવિર્ભૂયૈવ યત્ક્ષણાહ્લીનમ્ ।

ચચ્ચસ્ટરળીવિશ્વમસમમુક્તરલં મનઃ કુરુતે ॥ ૨ ॥

મૂર્તાર્થ—જે રહસ્ય પ્રથમ અભ્યાસના વિજ્ઞાસથી પ્રગટ થઈને શબ્દવારમાં તણીન થયેલા મનને પુવતી સીના મનોદર વિજ્ઞાસની જેવું અત્યંત આનુરનાવાળું કરે છે. ૨.

દીકાર્થ—જે યોગીજનને પ્રિય એવું રહસ્ય પ્રથમ અભ્યાસના વિજ્ઞાસથી એટલે પ્રથમનો—આરંભ વખતનો જે અભ્યાસ એટલે અધ્યાનપદ્ધાનું ચારંચાર મેવન, તેના વિજ્ઞાસથી એટલે ક્રીડાપ્રકારથી પ્રગટ થઈને અલ્પ કાગમાં જ તણીન થયેલા મનને વિજ્ઞાસ પામતા એટલે કામુક પુરુષના ચિત્તને ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરનારા પુવાવસ્થાથી મનોદર એવી સીના વિશ્વમ જેવું—ગુંબાર તથા અંનની મેષ્ટાના મુદર-

પાપાની લેખું અનિ આનુર કરે છે. અર્થાત્ આધ્યાત્મના આરબમાં પ્રથમ પ્રવર્તે તો યોગીજનનો અસ્વાસ પાતુ આત્મસ્વરૂપના વિદ્યાસના રસના સ્વાદવટે કામુક પુરૂષને કામિનીના વિદ્યાસના વિજયમની લેખ આનંદકરક થાય છે. ૨.

હવે અનુભવના દેવગુરૂ મનના પ્રકારોને દેખાડે છે.—

મુવિદિતયોર્ગરિષ્ઠં સિસં મૂઢં તથૈવ વિશિસમ્ ।

एकाग्रं च निरुद्धं चेतः पद्मप्रकारमिति ॥ ૧ ॥

મુક્ષાર્થ—યોગને સારી રીતે જાણનારા (યોગીઓ) એ સિમ, મૂઢ, વિશિમ, એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ એ પાંચ પ્રકારનું ચિત્ત દેખે છે. ૩.

ટીકાર્થ—જેમલે યોગને એટલે જાણપાતું ગ્રામ કરવાના ઉપાયને સારી રીતે જાણ્યો છે એવા યોગીઓએ મનને પાંચ પ્રકારનું દેખે છે એટલે જાણવાને અત્યંત દેખે છે (કશું છે.) તે આ પ્રમાણે— સિમ એટલે વિષય અને શબ્દાદિકમાં મગ્ન ૧. મૂઢ એટલે બેભાન લોક સંબંધી વિવેકરહિત ૨. વિશિમ એટલે કાંઈક રજા અને કાંઈક વિરજા, ૩, એકાગ્ર એટલે સમાધિમાં રિયર ૪. તથા નિરુદ્ધ એટલે જહારના વિષયોનો ત્યાગ કરીને આત્માને વિશેષ રહેલું ૫, આ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારનું ચિત્ત યોગીઓએ જાણવું. ૩.

હવે પાંચ રહેલો કરીને તે મનના પાંચ પ્રકારોનું વિવરણ કરે છે.—

विषयेषु कल्पितेषु च पुरःस्थितेषु च निरोधितं रजसा ।

मुखदुःखपुण्यहिर्मुखमाप्नाતं क्षિप्तमिह चित्तम् ॥ ૪ ॥

મુક્ષાર્થ—કલ્પિત અને સન્મુખ રહેલા વિષયોમાં રાગવટે રજાપત્ત કરેલું, મુખ અને દુઃખથી પુજા તથા આધ્યાત્મથી બહિર્મુખ એવા ચિત્તને અહીં સિમ નામનું કહેવું છે. ૪.

ટીકાર્થ—કલ્પિત એટલે રાગથી મુખદાદિયો મનમાં કારણ કરેલા અને સન્મુખ રહેલા એટલે દિગ્દિગ્ધ વિષયમાં મગ્ન ગ્રામ રહેલા એવા રાગદ્વિધ વિષયમાં રાગના વશમાં અત્યંત સ્થાપન કરેલું મુખ અને દુઃખથી ભિન્ન તથા આત્મધર્મથી વિમુખ એવું મન આ અનુભવના અધિકારમાં સિમ નામનું કહેવું છે, આટલે અનુભવની દિગ્દિગ્ધનાએ આત્મ મન દેખવું જોઈએ. ૪.

प्रोधादिभिर्निषमिर्તं विरुद्धकृत्सेषु दण्डनोन्मुखा ।

कृत्वा कृत्वविभागासंगतमेतन्मनो मूढम् ॥ ૫ ॥

મૂલાર્થ—જે મન તમોગુણના બહુપણથી વિરૂદ્ધ કાર્યોમાં ક્રોધાદિકવડે નિયમિત થયેલું તથા કૃત્ય અને અકૃત્યના વિભાગે કરીને રહિત, તે મૂઠ નામનું મન કહેલું છે. ૫.

ટીકાર્થ—જે મન પૂર્વે કહેલા ક્રોધાદિક ચાર કપાયોવડે નિયમિત એટલે કાળના ક્રમે કરીને પોતપોતાના ઉપયોગના ક્રમવડે નિયમિત અર્થાત્ નિરંતર કપાયોવડે યુક્ત, ધર્મવિરૂદ્ધ તથા લોકવિરૂદ્ધ કાર્યોમાં તત્પર, તમોગુણના બહુપણથી નિર્મોલ્ કરેલું, ધર્મ અને સત્-ન્યાયમાર્ગાદિક કૃત્ય અને ચોરી વિગેરે અકૃત્યના વિભાગ રહિત એટલે કૃત્યાકૃત્યમાં રહેલા અંતરના જ્ઞાન રહિત, આવા પ્રકારનું વિવેક રહિત મન મૂઠ કહેલું છે—દિગ્મોહને પ્રાપ્ત થયેલું કશું છે. માટે અનુભવની ઇચ્છાવાળાએ તેનો પણ જ્ય કરવો. ૫.

સત્યોદ્વેકાત્પરિહૃતં દુઃસ્વનિદાનેષુ સુસ્વનિદાનેષુ ।

શબ્દાદિષુ પ્રવૃત્તં સદૈવ ચિત્તં તુ વિક્ષિપ્તમ્ ॥ ૬ ॥

મૂલાર્થ—સત્ય ગુણના અધિકપણને લીધે દુઃખનાં કારણોથી રહિત અને શબ્દાદિક ગુણનાં કારણોમાં નિરંતર પ્રવૃત્ત થયેલું જે ચિત્ત તે વિક્ષિપ્ત નામનું કહેવાય છે. ૬.

ટીકાર્થ—સત્ય ગુણના ઉત્કર્ષથી એટલે આત્મચીરંના ઉક્તિસથી દુઃખનાં કારણોરૂપ દુષ્ટ અભિસંધિવાળા કામાદિકથી રહિત અને સુખનાં કારણોરૂપ સત્ ન્યાયાદિકને વિષે તથા ઉચિત એવા શબ્દાદિક ભોગોને વિષે નિરંતર પ્રવૃત્ત એવા ચિત્તને વિક્ષિપ્ત એટલે સંસારના બંધથી ત્રાસ પામેલું કશું છે, આવા મનને વિષે પણ પ્રવૃત્તિ કરવી નહીં. ૬.

અદ્વેષાદિગુણવતાં નિત્યં સ્વેદાદિદોષપરિહારાત્ ।

સદૃશપ્રત્યયસંગતમેકાગ્રં ચિત્તમાક્ષાતમ્ ॥ ૭ ॥

મૂલાર્થ—અદ્વેષાદિક ગુણવાળાને નિરંતર ખેદ વિગેરે દોષના પરિહારથી સમાન પરિણામને પામેલું જે મન, તે એકાગ્ર કહેલું છે. ૭.

ટીકાર્થ—દ્વેષ એટલે ગુણને વિષે ઇર્ષ્યા એ વિગેરે જેમાં નથી, એવા એટલે અમાયાવીપણું વિગેરે ગુણોવાળા અને નિરંતર ખેદ એટલે સંતાપ અને આદિ શબ્દ છે તેથી વૈર, હારય અને અનાશ્વાસ વિગેરે દોષોના એટલે અધર્મની પ્રવૃત્તિના હેતુના પરિહારથી-ત્યાગથી સદૃશ એટલે સર્વ જીવોને વિષે તુલ્ય એવા પ્રત્યયને એટલે બાધ

પ્રકૃતિવાળા પરિભ્રમને પામેલું જે ચિત્ત, તે એકાગ્ર એટલે એક સમતારૂપ જેનો વિષય છે એવું કહેવું છે. અર્થાત્ તેનું મન અનુભવી પુરૂષને ઇંદ્ર વસ્તુનું સાધક થાય છે. ૭.

उपरतविकल्पवृत्तिकमवग्रहादिकमच्युतं शुद्धम् ।

आत्माराममुनीनां भवति निरुद्धं सदा चेतः ॥ ૮ ॥

મુજાર્થ—જેના વિકલ્પો નિવૃત્ત થયા છે એવી વર્તનાવાળું અને પ્રતિબંધારિતના ક્રમથી પૃથક્ થયેલું આત્મારામ મુનિઓનું જે ઉત્તમવગ ચિત્ત, તે નિરુદ્ધ કહેવાય છે. ૮.

ટીકાર્થ—આત્માને વિષે એટલે પોતાના સ્વભાવને વિષે વિશ્રાંતિ અથવા ક્રીડાની પ્રકૃતિવાળા ચોળી બનેલું જે ઉપરત વિકલ્પવાળી એટલે જેના સંકલ્પરૂપી કલ્પોલ્લે નિવૃત્ત થયા છે એવી વર્તનાવાળું અને અવગ્રહ એટલે પ્રતિબંધ તથા આદિ રાજદ છે માટે સ્નેહ રાગ, સંભંધ અને કલ્પના વિભેદેના ક્રમથી એટલે ઉદ્દેશથી પૃથક્ થયેલું તથા સર્વદા શુદ્ધ એટલે ઉત્તમવગ પરિભ્રમવાળું એવું જે ચિત્ત, તે નિરુદ્ધ કહેવાય છે. આનું ચિત્ત બાહ્ય વિષયોથી વિમુખ હોવાથી ઇંદ્ર કાર્ય કરનાર થાય છે. ૮.

પૂર્વે કહેલા મનના પ્રકારોવડે જે સાધકા હાયક છે, તે કહે છે.—

न समाधावुपयोगं तिष्ठश्चेतोदशा इह लभन्ते ।

सत्त्वोत्कर्षात् सैर्याદુभे समाधी सुखातिशयात् ॥ ૯ ॥

મુજાર્થ—આ સમાધિમાં પહેલી ત્રણ ચિત્તની અવસ્થા ઉપયોગને પામેલી નથી. પણ સત્ત્વના ઉત્કર્ષને ક્ષીણે, રયૈર્વને ક્ષીણે તથા અતિરાગ મુખને ક્ષીણે ઉદ્ધી જે મનની અવસ્થાઓ ઉપયોગને પામે છે. ૯.

ટીકાર્થ—પ્રથમની ત્રણ પ્રકારની એટલે ક્ષિપ્ત, મૃદ અને વિશિષ્ઠ નામની ત્રણ ચિત્તની અવસ્થાઓ સમાધિમાં એટલે નિશ્ચલ એકાગ્ર ધ્યાનને વિષે સાધક ભાવને પામેલી નથી. માટે તે ત્રણે દરજ્જાએ વર્જવા ચોખ્ખું છે. અને સત્ત્વના ઉત્કર્ષને ક્ષીણે એટલે અપના વીર્વની સ્ફુરણને ક્ષીણે તથા રયૈર્વ એટલે ચિત્તને નિરોધ કરવાથી તેની સ્થિરતા થવાને ક્ષીણે તથા અતિરાગ મુખને ક્ષીણે જે સમાધિઓ એટલે એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ નામની મનની અવસ્થાઓ સાધક ભાવને પામે છે. ૯.

વિશિષ્ટને વિષે વિશેષ કહે છે.—

યોગારંભસ્તુ ભવેદ્વિશિષ્ઠે મનસિ જાતુ સાનન્દે ।

ક્ષિપ્તે મૂઢે ચાસ્મિન્ વ્યુત્થાનં ભવતિ નિયમેન ॥ ૧૦ ॥

મૂલાર્થ—કદાચ વિશિષ્ઠ મન આનંદવાળું થયું હોય તો તેમાં યોગનો આરંભ થઈ શકે છે. પણ આ મન ક્ષિપ્ત અને મૂઢ હોય તો અવશ્ય વ્યુત્થાન જ થાય છે. ૧૦.

ટીકાર્થ—અહીં તુ શબ્દ સંભાવનાના અર્થમાં છે. કદાચિત્ વિશિષ્ઠ એટલે સગી અને વિસગી એવા પ્રકારનું ત્રીજી અવસ્થાવાળું મન આનંદવાળું એટલે ધર્મના પ્રેમવાળું થયું હોય તો તે મનમાં યોગનો એટલે સંભાવિની પ્રાપ્તિના ઉપયોગનો પ્રારંભ થઈ શકે છે—સંભવિત છે. પણ આ મન જો ક્ષિપ્ત એટલે સગવડે અસ્ત તથા મૂઢ એટલે ક્રોધાદિકથી યુક્ત હોય તો અવશ્ય વ્યુત્થાન એટલે તેમાંથી સગાદિક સરકારોનો ઉદ્ભવ જ થાય છે, તેથી એ બે પ્રકાર તો અવશ્ય વર્જવા યોગ્ય જ છે. ૧૦.

ફરીને પણ વિશિષ્ઠ મન યોગનું સાધક છે, એ વાત છ રસોકો-વડે કહે છે.—

વિષયકપાયનિવૃત્તં યોગેષુ ચ સંચરિષ્યુ વિવિધેષુ ।

ગૃહલેલદ્વાલોપમમપિ ચલમિદં મનોઽમ્યાસે ॥ ૧૧ ॥

મૂલાર્થ—વિષયો અને કપાયોથી નિવૃત્ત થયેલું, વિવિધ પ્રકારના યોગોને વિષે ગમન કરનાર અને ગૃહના આંગણમાં ફીડ કરતા બાળકની જેવું મન અપજ હોય તો પણ અભ્યાસ દશામાં તે ઇષ્ટ છે. ૧૧.

ટીકાર્થ—શબ્દાદિક વિષયો અને ક્રોધાદિક કપાયોથી નિવૃત્ત એટલે વિમુખ થયેલું તથા વિવિધ પ્રકારના યોગોને વિષે એટલે મોક્ષના ઉપાયોને વિષે ગમન કરનાર અને ગૃહના આંગણમાં ફીડ કરતા બાળકની જેવું એટલે ભદ્ર પરિણામને લીધે અંતર્મુખતાવાળું એવું મન એટલે અંતઃકરણ અપજતાવાળું હોય તો પણ તે અભ્યાસને વિષે એટલે વારંવાર ઉપાયોનું પરિશીલન કરતી વખતે ઇષ્ટ છે, એટલે સાધન તરીકે માનેલું છે. ૧૧.

વચનાનુષ્ઠાનગતં યાતાયાતં ચ સાત્તિચારમપિ ।

ચેતોઽમ્યાસદશાયાં ગજાંકુશન્યાયતોઽડુષ્ટમ્ ॥ ૧૨ ॥

મૂલાર્થ—સાક્ષના અનુષ્ઠાનમાં રહેલું મન જોકે ગમન આગમન

કરવાથી અનિચાર સહિત થયેલું દોષ તેા પણ તે અભ્યાસ દશામાં
મલ્લંકુરાના દર્શાવડે અદ્વિત છે. ૧૨.

ટીકાર્થ—શાસ્ત્રમાં કહેલા અનુગ્રાનમાં-ક્રિયામાં રહેલું એટલે
આત્મભાગ ક્રિયાને પામેલું અને ગમન તથા આગમન (જાવ-આવ)
કરતું દોષાથી અનિચારવાળું-દોષવાળું થયેલું મન પણ અભ્યાસ
દશામાં એટલે યોગાભ્યાસની પ્રથમ અવસ્થામાં મલ્લંકુરાના આશયથી
એટલે જેમ દોષી અનુસરવડે-અનુસારના પ્રદારવડે ગારા માટે જનારો
તથા મુંદર અનિચાલો થઈ રહે છે. તે દર્શાવડે અદ્વિત છે. કારણ કે
શિશુના યોગથી તે આત્મનિભારીના પરિણામવાળું કરી શકાય છે. ૧૨.

જ્ઞાનપિષારાભિમુલં યથા યથા ભવતિ કિમપિ જ્ઞાનન્દમ્ ।

અર્થઃ પ્રલોભ્ય યાગિનુશ્લેષીયાત્તથા ચેતઃ ॥ ૧૩ ॥

મુકાર્થ—જેમ જેમ ચિત્ત કાંઈક (ધર્મશાસ્ત્રમાં) આવડે તેમ
અને જ્ઞાન તથા વિચારની સન્મુખ થતું જાય. તેમ તેમ બાકી પદા-
ઓવડે તેને લોભ પમાડીને વશ કરતું. ૧૩.

ટીકાર્થ—જે જે પ્રકારે મન ધર્મશાસ્ત્રમાં નરંપુજા-અનિ પ્રમત્ત
અને કાંઈક જ્ઞાન તથા વિચારની સન્મુખ થતું જાય, તે તે પ્રકારે
બાકી એટલે આત્માથી ભિન્ન વસ્તુમાળુ (કહેવાયે એવું) મુખ
આત્મજનનશૂન પદાઓવડે તેને લોભ પમાડીને એટલે તેમા કેમ
ઉત્પત્ત કરાવીને તેને વશ કરતું. ૧૩.

પૂર્વે (૭૫૨) મુખ્ય કહેલા પદાઓને કહે છે.—

અભિરૂપજિનપ્રતિભાં વિસિદ્ધપદપર્ણાસ્તરચનાં ચ ।

પુરુષવિદોષાદિકમપ્યત્ત દવાલંબનં મુદતે ॥ ૧૪ ॥

મુકાર્થ—એ કે કારણથી મુંદર વિવેકપ્રતિભાને, વિગિદ પ્રકારના
પદ, જેનું અને વાક્યની રચનાને તથા વિદ્યેષ પ્રકારના પુરૂષ વિવેકને
પણ આત્મજનનશૂન કહેલા છે. ૧૪.

ટીકાર્થ—એ કે કારણથી એટલે હવેને અત્યંત દોષી પ્રકાર
દોષાથી પ્રકારના વશપુષ્પાદિ-અનોદર અદ્વિતિયાર્થ વિવેકપ્રતિભાને
એટલે દોષીકારના વિષયને, તથા વિગિદ પ્રકારની એટલે મુખ્યને મુખ્ય
કરવાથી અંગતિકા વગિતિયાર્થ પદોથી એટલે અત્યંતમાં કહેલા
આત્મા, કેવલ, હવે વિવેકે પોષીને, વગેરે. એટલે મુંદર અત્યંત
કહેવાય પ્રવૃત્તિ અંગતે. અને તે અત્યંત પુરૂષ વિવેકને અત્યંત

વર્તે છે ” ઇત્યાદિ પદસમુદાયરૂપ વાક્યોની રચનાને એટલે વસ્તુ-સ્વરૂપને પ્રગટ કરનાર અને જિનેશ્વરના ગુણોનો આગ્રાપ કરનાર સત્કવિની કાવ્યકૃતિને, તથા ગમ્પધરાદિક મુસાધુ વિગેરે પુરૂષવિશેષાદિકને તેમજ અવિ શબ્દ હોવાથી શાસ્ત્રના પાઠ વિગેરેને પણ આલંબનશ્રુત કથા છે, એટલે ચિત્તના નિમ્મલ માટે શુભ આશ્રયરૂપ કહેલાં છે. ૧૪.

“ હેતુના આલંબનની ગવેષણા શા માટે કરવી પડે છે ? ” એવી આશંકા પર કહે છે.—

આલંબનૈઃ પ્રશસ્તૈઃ પ્રાયો ભાગ્યઃ પ્રશસ્ત એવ યતઃ ।

इति सालंबनयोगी मनः शुभालंबनं दध्यात् ॥ १५ ॥

મૂલાર્થ—જેથી કરીને પ્રશસ્ત આલંબનોવડે પ્રાયે કરીને પ્રશસ્ત ભાવજ થાય છે, તેથી કરીને આલંબનના અપવાગા યોગીએ મનને શુભ આલંબનવાળું કરવું. ૧૫.

ટીકાર્થ—જેથી કરીને શુભ આલંબનોએ કરીને એટલે આશ્રય કરવા લાયક પદાર્થોએ કરીને પ્રાયે પ્રશસ્ત એટલે શ્રેયકારક જ પરિણામ આવે છે, તેથી કરીને આલંબનની જરૂરીઆતવાળા યોગીએ-મુનિએ શુભ આલંબનવાળું એટલે ઉપર કહેલા પ્રશસ્ત આલંબનવાળું મન કરવું. ૧૫.

શુભ આલંબનવાળું મન થયે છતે જે કરવાનું છે, તે કહે છે.—

સાલંબનં ક્ષણમપિ ક્ષણમપિ કુર્યાન્મનો નિરાલંબમ્ ।

इत्यनुभवपरिपाकादाકालं स्यान्नિરાલंबम् ॥ १६ ॥

મૂલાર્થ—મનને ક્ષણવાર આલંબનવાળું કરવું, અને ક્ષણવાર આલંબન રહિત કરવું. એમ કરતાં કરતાં અનુભવનો પરિપાક થવાથી મન હૃદયગીર્ધત આલંબનરહિત થાય છે. ૧૬.

ટીકાર્થ—ક્ષણવાર મનને આલંબનવાળું એટલે શુભ આશ્રય યુક્ત કરવું તથા ક્ષણવાર આલંબન રહિત એટલે બાહ્ય વિષયોનો ત્યાગ કરીને આત્માને વિષેજ બાંધ થયેલું કરવું. આ પ્રકારે ટેવ પાડતાં અનુભવનો પરિપાક થવાથી એટલે પ્રત્યક્ષની જેવું આત્મજ્ઞાન થવું તે અનુભવ અને તેના અત્યંત રસાળપણાએ કરીને તેમાં નિરાંત થવું તે તેનો પરિપાક-તરૂપ અનુભવ પરિપાક થવાથી હવન પર્વત મન નિરાલંબન એટલે બાહ્ય આશ્રય રહિત થાય છે. ૧૬.

હવે ત્રણ રસોકોવટે તેનું કથ કહે છે.—

આલંબ્યકપદાર્થં યદા ન કિંચિદ્વિચિન્તયેદન્યત્ ।

અનુપનતેન્ધનવહ્નિવદુપશાન્તં સ્યાસદા ચેતઃ ॥ ૧૭ ॥

મૂલાર્થ—ત્યારે મન એક પદાર્થનો આશ્રય કરીને તે વિના બીજું
પણ ચિન્તવે નહીં, ત્યારે એને ઈંધન પ્રાપ્ત થયાં નથી એવા
જેમી જેમ તે મન (પરિભ્રામે) શાંત થાય છે. ૧૭.

ટીકાર્થ—ત્યારે એટલે જે દશાને વિષે એક—અદ્વિતીય પદાર્થને
એ દ્રવ્યરૂપ અથવા પર્માણુરૂપ એક ભાવનું આશ્રયન કરીને એટલે
એક પદાર્થને મહત્વ કરીને પછી કાંઈ પણ બીજું એટલે તેથી ચિન્ત
કે પર્માણુનું ચિન્તન મન કરે નહીં. ત્યારે એટલે તે અવસ્થામાં
ને કાંઈનો સમૂહ પ્રાપ્ત થયો નથી એવા અગ્નિની જેમ મન શાંત
જાય છે અર્થાત્ શમ અને નિર્વેદના (માં) સ્થાયીપણાને પામે છે. ૧૭.

શોકમદમદનમત્સરકલહકદામહવિપાદૈવરાણિ ।

ક્ષીયન્તે શાન્તહૃદામનુભવ एवात्र સાક્ષી નઃ ॥ ૧૮ ॥

મૂલાર્થ—શાંત મુદયવાગાના શોક, મદ, ક્રોધ, મત્સર, કલહ,
મદ, વિષાદ અને વૈર એ સર્વે ક્ષીણ થાય છે. આ બાબતમાં
ત્યારે અનુભવ જ સાક્ષીરૂપ છે. ૧૮.

ટીકાર્થ—શાંત મુદયવાગાના—શમ યુક્ત ચિન્તવાગાના શોક એટલે
જ વિષેઆદિકવટે ઉત્પન્ન થયેલો ચિન્તનો ઉદ્ભવ અથવા પદ્માત્તાપ, ભત્તા-
દેક આદિ પ્રકારના મદ, ક્રોધવિકાર, મત્સર—પરના યુક્તોનું અસહન
ઈત્યાદિ, કલહ—વારુચુદ્ધ, કદામહ-અસદ્ આમહ. વિષાદ—કાર્ય
રવાની અસાધિ અને વૈર તે વિરોધ, એ સર્વે હવે પામે છે. આ
વેળે એટલે શાંત મનવાગાના શોકાદિકનો નાશ થવાના વિષયમાં
અમારો અનુભવ જ એટલે પ્રમદ થયેલી યુક્તસંપત્તિનું સાક્ષાત્ દર્શન
પરનારી અમારી જુદી જ સાક્ષીભૂત છે એટલે તેને સાક્ષાત્
જેનાર છે. ૧૮.

શાન્તે મનસિ ડ્યોતિઃ પ્રકાશતે શાન્તમાત્મનઃ સહજમ્ ।

મક્ષીભવત્યવિદ્યા મોહધ્વાન્તં ચિલયમેતિ ॥ ૧૯ ॥

મૂલાર્થ—મન શાંત થવે સતે આત્માની સ્વાભાવિક અને શાંત
જ્યોતિ પ્રકાશે છે, અવિદ્યા ભરમીભૂત થાય છે, અને મોહરૂપી અંધ-
કારનો હવે યાય છે. ૧૯.

ટીકાર્થ—મન એટલે ચિત્તની વૃત્તિ શાંત એટલે નિર્વિકાર થાય ત્યારે આત્માનું સંકુજ એટલે સ્વભાવસિદ્ધ અને શાંત એટલે વિભાવ-વિકાર રહિત જ્યોતિ એટલે સર્વને પ્રકાશ કરનાર ચૈતન્ય પ્રકાશે, એટલે પોતાની મેળે જ તે પ્રગટ થાય છે; તે સાથે અવિદ્યા એટલે અજ્ઞાન ભરખીમત થાય છે એટલે તે નિર્મૂળ નાશ પામે છે, અને મોહરૂપી અંધકાર સર્વથા વિવ્રય-વિનાશ પામે છે. ૧૯.

કરીને આથ આત્મા વિનેરે એદ કહેવાપૂર્વક ફળને પાંચ શ્લોકો- વડે ખતારે છે.—

યાદ્યાત્મનોઽધિકારઃ શાન્તહૃદામન્તરાત્મનાં ન સ્યાત્ ।

પરમાત્માનુભ્યેયઃ સન્નિહિતો ધ્યાનતો ભવતિ ॥ ૨૦ ॥

મૂલાર્થ—શાંત હૃદયવાળા અંતરાત્માને આથ આત્માનો અધિકાર દેતો નથી, અને ધ્યાન કરવા યોગ્ય પરમાત્મા ધ્યાનવડે તેને સમીપવર્તી થાય છે. ૨૦.

ટીકાર્થ—શાંત હૃદયવાળા એટલે ઉપશમ વૃત્તિથી યુક્ત મનવાળા અંતરાત્માને એટલે દેહાદિકના પ્રતિબંધ રહિત માત્ર સાક્ષીરૂપે જ રહેનારા આત્માને આથાત્માનો એટલે આત્માથી ભિન્ન એવા દેહ, ઇન્દ્રિયો વિનેરે પદાર્થોને આન્મબુદ્ધિથી મહત્વ કરનારનો અધિકાર—આપાર પ્રાપ્ત થતો નથી. અર્હત જહિરાત્મખણ્ણની નિવૃત્તિ થતી. એ પ્રથમ ફળ જાણવું તથા અનુકંપ્ય એટલે સમરણના ઉપયોગે કરીને મનને વિષે આગ્રહ એવા પરમાત્મા-શુદ્ધ પ્રથ ચૈતન્ય મુક્તિ ધ્યાનથી એટલે નિરંતર એકાગ્ર ચિત્તે ચિત્તન કરવાથી તેને સમીપવર્તી થાય છે, એ બીજું ફળ જાણવું. ૨૦.

કાવાદિર્વહિરાત્મા તદધિષ્ઠાતાન્તરાત્મતામેતિ ।

ગતનિઃશેષોપાધિઃ પરમાત્મા કીર્તિતસ્મગ્નૈઃ ॥ ૨૧ ॥

મૂલાર્થ—ગરીસાદિક આથાત્મા છે, તેમનો અધિષ્ઠાતા અંતરાત્મા પાળને પામે છે, તથા સમગ્ર ઉપાધિ રહિત એવો આત્મા તે પરમાત્મા છે, એમ આત્મજ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે. ૨૧.

ટીકાર્થ—ગરીસાદિક વિનેરે એટલે આન્મબુદ્ધિ મહત્વ કરેલા દેહાદિક તે જહિરાત્મા છે, તેમનો એટલે તે ગરીસાદિકનો જ અધિષ્ઠાતા એટલે કાર્ય આકારને એનારો માત્ર આત્માનું તે અંતરાત્મખણ્ણને પામે છે, તથા એની સમગ્ર ઉપાધિ-કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલી વિભાવ દશા નાશ પામે

એટલે પૃથક્ ધરેલ છે તે પરમાત્મા—પરબ્રહ્મ કહેવાય છે. એમ માના એટલે બલુનારા તત્ત્વજ્ઞનીઓએ કહ્યું છે. ૨૧.

વિષયકપાચાવેદાસ્તત્ત્વાશ્રયસા ગુણેષુ ચ દ્વેષઃ ।

આત્માજ્ઞાનં ચ યદા વાહ્યાત્મા સ્વાત્તદા વ્યક્તઃ ॥ ૨૨ ॥

મૂળાર્થ—ત્યારે વિષયો અને કપાઓનો અધેસ થાય છે. તત્ત્વને અધદ્વા થાય છે, મુલુપર દ્વેષ થાય છે અને આત્માનું અજ્ઞાન-
હોય છે, ત્યારે બાહ્યાત્મા રૂપ થાય છે. ૨૨.

ટીકાર્થ—ત્યારે એટલે જો અવસ્થાને સમયે એકને મહાદિકા
વેળા અને મોહારિકા કપાઓનો અર્થાત્ તેમના ઉદયથી ઉત્પત્ત થયેલો
વેળા થાય છે એટલે વિષયકપાઓની અત્યંત બાધિ થાય છે, જીનગને
જો એવાદિક તત્ત્વને વિષે અધદ્વા—અનારથ થાય છે, મહાભા-
ક મુલોને વિષે તથા તે મુલુવાગને વિષે દ્વેષ-અપ્રીતિ થાય છે,
પા આત્મરૂપનું અજ્ઞાનપણું હોય છે, તે વખતે બાહ્યાત્મા
અદિશાશ્રય) રૂપ થાય છે. ૨૩.

તત્ત્વશ્રદ્ધા જ્ઞાનં મહાપ્રતાન્યપ્રમાદપરતા ચ ।

મોહજપથ યદા સ્વાત્તદાન્તરાત્મા ભરેદ્યક્તઃ ॥ ૨૪ ॥

મૂળાર્થ—ત્યારે તત્ત્વપર શ્રદ્ધા, આત્માનું જ્ઞાન, મહાપ્રતો,
મહાપ્રતોનું તથા મોહનો કષ થાય છે, ત્યારે અનુરાત્મા રૂપ થાય
છે. ૨૪.

ટીકાર્થ—જો સમયે જીનગને કહેલો એવાદિક તત્ત્વને વિષે શ્રદ્ધા-
વેળાસ થાય છે, આત્માના રૂપનું જ્ઞાન થાય છે, મુલુનિષાગ-વે-
શમળ વિષે મહાપ્રતોનો રૂપીકાર થાય છે. અનુરાત્મા એટલે કહેલો
વેળા કાપને વિષે જ કહેલો મુલુ. અને તેવે વિષે તત્ત્વનું એટલે
અત્યંત ઉદયમંત્રનું થાય છે, તથા મોહનો કષ એટલે મોહનો
ઉદયનો પરાભવ થાય છે. ત્યારે-તે સમયે અનુરાત્મા રૂપ થાય છે. ૨૫.

જ્ઞાનં હેયતસંજ્ઞં યોગનિરોધઃ સમપ્રજર્મહતિઃ ।

નિહિનિરામથ યદા પરમાત્મા સ્વાત્તદા શ્વપ્તઃ ॥ ૨૬ ॥

મૂળાર્થ—ત્યારે હેયતસંજ્ઞા, હેયતો નિરોધ, સમપ્રજર્મહતિ
અને નિહિનિરામ થાય છે. ત્યારે પરમાત્મા રૂપ થાય છે. ૨૬.

ટીકાર્થ—જો સમયે હેયત થાયતું જ્ઞાન એટલે મહાપ્રજર્મહતિ અને

વિશેષ સર્વ ભાવોને પ્રકાશ કરનાર કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન થાય છે, મન, વાણી અને કાયાના વ્યાપારોનો સમગ્ર નિરોધ એટલે તેમની આત્માને વિષે સર્વથા અસત્તા થાય છે, સર્વથા સર્વ કર્મનો ક્ષય થાય છે તથા મોક્ષસ્થાનમાં ત્યાંહે નિવાસ થાય છે તે સમયે પરમાત્મા પ્રગટ થાય છે. ૨૪.

આત્મમનોગુણવૃત્તિવિવિચ્ય ચઃ પ્રતિપદં વિજાનાતિ ।

કુશલાનુબન્ધયુક્તઃ પ્રાપ્નોતિ બ્રહ્મભૂયમસૌ ॥ ૨૫ ॥

મુક્તાર્થ—જે પુરૂષ આત્મા અને મનના ગુણોની વૃત્તિઓને દરેક પદે વિવેચન કરવા પૂર્વક જાણે છે, કુરાગ અનુબંધ કરીને યુક્ત એવો તે પુરૂષ બ્રહ્મપણાને પામે છે. ૨૫.

ટીકાર્થ—જે વિરેકી પુરૂષ આત્મા અને મનના જ્ઞાનાદિક અને જરૂરિયાદિક ગુણોની વૃત્તિઓને દરેક પદે એટલે જીવના ગુણોની વૃત્તિને જીવપદ પ્રત્યે અને મનના ગુણને વૃત્તિને મનપદ પ્રત્યે વિવેચન કરીને એટલે પૃથક્ પૃથક્ વિભાગ કરીને વિશેષપણે—જ્ઞાનના ઉપયોગવડે જાણે છે—નિશ્ચય કરે છે તે, કુરાગતા જે મોક્ષ તેના અનુબંધ એટલે અન્યથે કરીને યુક્ત એવો જ્ઞાની પુરૂષ બ્રહ્મપણાને—મોક્ષને પામે છે. ૨૫.

બ્રહ્મસ્યો બ્રહ્મજ્ઞો બ્રહ્મ પ્રાપ્નોતિ તત્ર કિં ચિત્રમ્ ।

બ્રહ્મવિદાં વચસાઽપિ બ્રહ્મવિલાસાનનુભવામઃ ॥ ૨૬ ॥

મુક્તાર્થ—બ્રહ્મમાં રહેલો બ્રહ્મજ્ઞાની બ્રહ્મને પામે, તેમાં શું આશ્ચર્ય? પરંતુ બ્રહ્મજ્ઞાનીના વચનથી પણ અમે બ્રહ્મના વિલાસને અનુભવીએ છીએ. ૨૬.

ટીકાર્થ—જે બ્રહ્મ એટલે પરમાત્માને વિષે જ્ઞાનના ઉપયોગવડે રહેલો છે, તથા જે બ્રહ્મને એટલે નિર્વિકાર શુદ્ધ ચૈતન્યને જાણે છે તે, બ્રહ્મને એટલે શુદ્ધ ચૈતન્યને પામે તેમાં શું આશ્ચર્ય? કાંઈ જ નહીં. પરંતુ બ્રહ્મ એટલે શુદ્ધ ચૈતન્યને જાણનાર—બ્રહ્મજ્ઞાનીઓના વચનથી—ઉપદેશથી પણ બ્રહ્મના વિલાસને એટલે ચિદાનંદના ઉદલાસને અમે અનુભવીએ છીએ. અમે અમારી જુદીવડે તેને સાક્ષાત જાણી શકીએ છીએ. ૨૬.

બ્રહ્માધ્યયનેષુ મતં બ્રહ્માષ્ટાદશસહસ્રપદમાયૈઃ ।

યેનાસં તત્પૂર્ણ યોગી સ બ્રહ્મણઃ પરમઃ ॥ ૨૭ ॥

अनुभवविहार.

ડીકાર્થ—અઢાર દહાર વાક્યોવડે કહેલા ભાવોવડે એટલે
 પ્રકારોવડે પ્રધાન્યનમાં એટલે શ્રીમાન આચારાંમના
 નમાં જે પ્રધને સચિત્તર કહેલું છે. તે આચારપ્રધને
 પરિપૂર્ણ પ્રાપ્ત કરેલું છે. તે યોગી—મુમુક્ષુ પ્રધની એ
 ધારણ કરનારા પ્રધાની પણ પર-પ્રકાર છે. ૨૭.
 ય્યેયોડયં સેવ્યોડયં કાર્યમ્

अस्मिन् गुरुत्वबुद्ध्या सुतरः संसारसिन्धुरपि ॥ २८ ॥

રીતાર્થ—વિદ્વાન પુરુષે આ અઘાર ઉઘાર અલભાવને બલુનાર
 મુનિ ધ્યાન કરવાગ્રાણક છે. એ જ મેવવાગ્રાણક છે. અને એ સ્ત્રીની
 જ ભક્તિ કરવાગ્રાણક છે. તથા આ સ્ત્રીને વિશે જ મુરખતિ રાખ-
 નાથી એટલે કે "આ જ મારા મુર છે" એમ માનવાથી સમ્મારણી
 મુદ્ર પડે મુખે કરીને તરવાગ્રાણક થાય છે. તે પછી બીજું મું-
 ધર છે ? ૨૮.
 પૂર્વ કહેલા આચારને ધારણ કરવાને

અવલંબેલાને—

भक्त्या परममुनीनां तदीयपदवीमनुमरामः ॥ २९ ॥

[illegible][illegible]

1. નાનું પેલું વૃક્ષ અને ઉદ્યાન

1. / 100 માંથી 100 જેટલો ભાગ લેવાનો ઉપરના

• વિગતે ૩૫ પૃષ્ઠોએ આમે

१. ११११ ११२२ ११३३ निर्दम्भा मा शुभानुबन्धकरी ।

'अ'त'ए'स'र'ह'इ'अ'न'च'अ'न'म'भ'अ'न'ना'म् ॥ ३० ॥

• 1 2

૧. ૬૪ - અરુદિત જે યતના તે

“ ૧. પાંચવા મળ્યું કે વિવેચન

1. જામારે ચાલી પહોંચે

८७ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

૨૧૬ દીર્ઘ અથવા પ્રથમ

२५. १. १९५५

• મહાત્મા અમુચરનારી છે.

१ ६७ ६८ विमोदे वर्णनामा

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

४०६६ नमः श्रीगुरुभ्यो नमः

: अष्टाध्यायः परिणयः शक्त्यः ।

॥ ३१ ॥

[illegible]

• • • • • ୫୩ ଓ. ୩୩.

— **மேலாதிக்கப் பிள்ளை**

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

• १०५ •

ના પાંચમી સરકારી સ્કૂલમાં

ਅੰਤਿਮ ਨਿਰੀਖਣ

... 1994년 12월 31일 현재

... 50449 2423

429

09/07/2013 10:00

• • • • •

રીને કહે છે:—

વિધિકથનં વિધિરાગો વિધિમાર્ગે સ્થાપનં વિધીચ્છનામ્ ।

અવિધિનિષેધશ્ચેતિ પ્રવચનભક્તિઃ પ્રસિદ્ધા નઃ ॥ ૩૨ ॥

મુદ્ધાર્થ—વિધિનું કહેવું. વિધિપરની પ્રીતિ, વિધિની ઇચ્છા રાખનાર પુરોહતે વિધિમાર્ગમાં પ્રવર્તવવા. તથા અવિધિનો નિષેધ કરવો એ વિગેરે અમારી જિનપ્રવચન પરની ભક્તિ પ્રસિદ્ધ જ છે. ૩૨.

ટીકાર્થ—ધર્મની વિધિનો ઉપદેશ, ધર્મવિધિપર પ્રીતિ, શાસ્ત્રોક્ત વિધાન કરવાને ઇચ્છતા પુરોહતે વિધિમાર્ગમાં સ્થાપન કરવા, તથા અવિધિ એટલે વિધિના પ્રતિપક્ષરૂપ અવિધિનો અર્થાત્ ધર્મક્રિયાનો નોંધપાત્ર તેનો નિષેધ-નિવારણ કરવું. એ વિગેરે અમારી જિનશાસન પરની ભક્તિ પ્રસિદ્ધ જ છે એટલે અગ્રમટ છતાં પણ પ્રમટ જ છે. ૩૨.

એ ભક્તિ પણ શી રીતે ? તે કહે છે.—

અધ્યાત્મભાવનોઽવલચેતોઽત્તોચિતં હિ નઃ કૃત્યમ્ ।

પૂર્ણક્રિયાભિલાષશ્ચેતિ દ્વયમાત્મશુદ્ધિકરમ્ ॥ ૩૩ ॥

મુદ્ધાર્થ—આધ્યાત્મની ભાવનાવડે ઉત્તર ગ ચિત્તની વૃત્તિને યોગ્ય એવું અમારું કર્તવ્ય છે. તથા અમાને પૂર્ણ ક્રિયા કરવાનો અભિલાષ છે. આ બે બાબતો આત્માની શુદ્ધિ કરનાર છે. ૩૩.

ટીકાર્થ—કારણકે આધ્યાત્મની ભાવનાવડે એટલે પદ્મસિંહનાવડે નિર્મલ ચિત્તની વૃત્તિને ઉચિત એટલે યોગ્યતાપૂર્વક કરવાશાયક એવું અમારું કર્તવ્ય છે, તથા સમગ્ર ક્રિયાવિધિને સત્વ કરવાની ઇચ્છા છે. આ બે એટલે શક્ય ક્રિયાનું કરવું તથા સંપૂર્ણ ક્રિયા કરવાની ઇચ્છા એ બે અમારા આત્માની શુદ્ધિ કરનાર—શુદ્ધિમાં કારણરૂપ છે. ૩૩.

તે પણ શી રીતે ? તે કહે છે.—

દ્વયમિદં શુભાનુવન્ધઃ સક્ષ્યારંભશ્ચ શુદ્ધપદ્મશ્ચ ।

અહિતો વિપર્યયઃ પુનરિત્યનુભવસંગતઃ પન્થાઃ ॥ ૩૪ ॥

મુદ્ધાર્થ—શક્ય ક્રિયાનો આરંભ અને શુદ્ધ પદ્મ એ બે અહીં શુભાનુવંદ્ય છે, અને તેથી બીજે માર્ગે અદિતકારક છે, એ પ્રમાણે આ અમારો અનુભવસિદ્ધ માર્ગ છે. ૩૪.

ટીકાર્થ—આ જિનશાસનને વિરે, યોગમાર્ગને વિરે, સંસારને વિરે પણ બે વાના કે નો હમણાં કહેવામાં આવશે તે શુભાનુવંધ

એટલે ધર્મમાર્ગને અનુસારે શુભકર્મના બંધક છે. તે બે કયા? તે કહે છે.—એક તો સક્ય એટલે પોતાને યોગ્ય એવી ક્રિયાને આરંભ અને બીજું અસક્યની બાબતમાં શુદ્ધ પક્ષ એટલે શુદ્ધ માર્ગનો ઉપદેશ કરવો તે અર્થાત્ શુદ્ધ પ્રરૂપણા કરવી તે. આથી બીજો માર્ગ—વિપરીત માર્ગ તે અહિતકારી—અકલ્યાણકારી છે. આ પ્રમાણે શ્રદ્ધારૂપ અનુભવથી પ્રાપ્ત થયેલો માર્ગ છે. ૩૪.

ये त्वनुभवाविनिश्चितमार्गाश्चारित्रपरिणतिभ्रष्टाः ।

बाह्यक्रियया चरणाभिमानिनो ज्ञानिनोऽपि न ते ॥ ૩૫ ॥

મૂળાર્થ—જેઓ અનુભવવડે માર્ગનો નિશ્ચય નહીં કરેલો હોવાથી ચારિત્રનો પરિણામથી બ્રહ્મ થઈને માત્ર બાહ્ય ક્રિયાવડે જ ચારિત્રના અભિમાનવાળા છે, તેઓ જ્ઞાની નથી. ૩૫.

ટીકાર્થ—જે કોઈ અનુભવવડે માર્ગનો નિશ્ચય નહીં કરનારા એટલે જેમણે ભવસાગર તરવાના ઉપાયનો સાક્ષાત્ નિર્ધાર કયો નથી એવા મનુષ્યો ચારિત્રના પરિણામથી બ્રહ્મ થયા છતાં પ્રત્યુપેક્ષણ, આહાર-શુદ્ધિ વિગેરે બાહ્યક્રિયા કરવાથીજ ‘અમે સંયમી છીએ’ આ પ્રમાણે ચારિત્રનો ગર્વ ધરાવતા હોય છે, તેઓ જ્ઞાની એટલે વસ્તુતત્ત્વને જાણનારા નથી. તેમને આત્માનો અનુભવ નહીં હોવાથી આત્મા સંબંધનો ઉચ્ચાર કરતાં છતાં પણ તેઓ આત્મસ્વરૂપને જાણનારા નથી. શ્લોકમાં અપિ (પણ) સંબંધ લખ્યો છે તેથી નિષ્ફળ ક્રિયા કરવાથી તેઓ ક્રિયાવત્ પણ નથી એટલે તેઓ અધ્યાત્મરહિત જ છે, એમ જાણવું. ૩૫.

लोकेषु बहिर्बुद्धिषु विगोपकानां बहिःक्रियासु रतिः ।

श्रद्धां विना न चैताः सतां प्रमाणं यतोऽभिहितम् ॥ ૩૬ ॥

મૂળાર્થ—બાહ્ય બુદ્ધિવાળા લોકોમાં વિદૂષકોની બાહ્ય ક્રિયાઓ ઉપર પ્રીતિ થાય છે, એ બાહ્ય ક્રિયાઓ શ્રદ્ધા વિના સત્પુરૂષોને પ્રમાણરૂપ નથી. કારણ કે તે વિશે શાસ્ત્રમાં નીચે પ્રમાણે કશું છે. ૩૬.

ટીકાર્થ—બાહ્ય બુદ્ધિવાળા એટલે જિંમ, ક્રિયા વિગેરે પૌદ્ગલિક દૃષ્ટિવાળા લોકોમાં વિદૂષકોને—વિશેષે દૂષણ આપનારાઓને બાહ્ય ક્રિયાઓ પર પ્રીતિ—આસક્તિ હોય છે, પણ આ બાહ્ય ક્રિયાઓ શ્રદ્ધા વિના એટલે જિનવચન પર પરિપૂર્ણ વિશ્વાસ વિના સત્પુરૂષોને પ્રમાણરૂપ નથી એટલે તેઓ તે બાહ્ય ક્રિયાને મોક્ષના સાધનપણે માનતા નથી, કારણ કે તે વિશે શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ યોગશકમાં નીચે પ્રમાણે કશું છે. ૩૬.

ટીકાર્થ—તથા સ્તુતિવડે એટલે અન્ય જનોએ કરેલી પોતાની પ્રશંસા સાંભળીને મર્ષ કરવો નહીં, તથા અજ્ઞાની મનુષ્યોએ કરેલી પોતાની નિદા-હીનતાવડે તેનાપર ક્રોધ કરવો નહીં, ધર્મને ઉપદેશ કરનાર ગુરુઓની સેવા-પરિપાસના કરવી, તથા તત્ત્વ એટલે વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણવાની કશ્ચિત્ત કરવી એટલે જાણવા માટે (નિરંતર) ઉપ-ભવેન થવું. ૪૧.

સાંષ્ઠં સૈર્યમદંભો યૈરાગ્યં ચાત્મનિમ્નહઃ કાર્યઃ ।

હૃદયા ભવગતદોષાશ્ચિન્ત્યં દેહાદિચૈરુપ્યમ્ ॥ ૪૨ ॥

મૂળાર્થ—સૌંદર્ય, સ્થિરતા, અદંભ, વૈરાગ્ય અને આત્માનો નિમ્નહ કરવો. સંસારમાં રહેલા દોષો જોવા, અને દેહાદિકનું વિરૂપપણું ચિત્તવડું. ૪૨.

ટીકાર્થ—સૌંદર્ય એટલે મતને વિષે પવિત્રતા, સ્થિરતા એટલે વિપત્તિને વિષે ધૈર્ય, અદંભ એટલે માધારહિતપણું, વૈરાગ્ય એટલે સંસારવાસથી ઉદ્દેશ તથા આત્માનો નિમ્નહ એટલે મનનો ત્વ-આટ-થી જામત કરવા લાગક છે તે કરવી, યતા સંસારમાં રહેલા દુઃખના ને દોષો એટલે તેમને પ્રાપ્ત યતા જન્મ, મરણ અને નરકપાત વિગેરે ઉપદ્રવો-તેને જ્ઞાનચક્ષુવડે જોવા, તથા દેહાદિકની વિરૂપતા એટલે શરીર, ધન, સૌંદર્ય અને સ્ત્રી વિગેરેનું વિપરીતપણું ચિત્તવડું, અર્થાત્ દેહાદિક ક્ષણવારમાં હોય તે કરતાં જૂદા પ્રકારના થઈ જાય છે, એમ ધ્યાનપૂર્વક વિચારવું. ૪૨.

ભક્તિર્ભગવતિ ધાર્યા સેવ્યો દેશઃ સદા વિવિક્ષ્ય ।

સ્થાતત્ત્વ્યં સમ્યક્ત્વે વિશ્વાસ્યો ન પ્રમાદરિપુઃ ॥ ૪૩ ॥

મૂળાર્થ—ભગવાન જિનેશ્વર ઉપર ભક્તિ ધારણ કરવી, એકાંત પ્રદેશનું નિરંતર સેવન કરવું. સમ્યક્ત્વને વિષે સ્થિર રહેવું, પ્રમાદ-રૂપી રાગુનો વિશ્વાસ કરવો નહીં. ૪૩.

ટીકાર્થ—ભગવાન જિનેશ્વરને વિષે ભક્તિ એટલે પૂજા તથા મહુમાનને ધારણ કરવું—તેને ઘટલમાં સ્થાપન કરવું, તથા સર્વદા વિવિક્ષિત દેશનું એટલે સ્ત્રી, પુત્ર અને નપુંસક વિગેરેના રહિતપણાએ કરીને એકાંત એવા સ્થાનનું સેવન કરવું—તેવા સ્થાનમાં રિપતિ કરવી, તથા સમ્યક્ત્વને વિષે એટલે શુદ્ધ મનને વિષે રહેવું એટલે ઉપદેશ સહિત વર્તવું તથા પ્રમાદ એટલે અવરણ કર્તવ્યને વિષે

આજસ તેરૂપ શત્રુનો કિંચિત્ પણ-સ્વરૂપ કાળ પણ વિશ્વાસ કરવો નહીં. અર્થાત્ તેનો ત્યાગ કરવો. ૪૩.

ધ્યેયાત્મવોધનિષ્ઠા સર્વત્રિવાગમઃ પુરસ્કાર્યઃ ।

ત્યક્તવ્યાઃ કુવિકલ્પાઃ સ્યેયં વૃદ્ધાનુવૃત્ત્યા ચ ॥ ૪૪ ॥

મૂલાર્થ—આત્મજ્ઞાનની નિષ્ઠાનું ધ્યાન કરવું, સર્વત્ર આગમને આગળ કરવા, કુવિકલ્પોનો ત્યાગ કરવો, વૃદ્ધજનોની અનુવૃત્તિથી રહેવું. ૪૪.

ટીકાર્થ—તથા આત્મબોધની નિષ્ઠા એટલે પોતાના આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનની પૂર્ણતા ચિંતવવી, તેમાં સ્થિતિ કરવી તથા નિષ્ઠે કરીને સર્વ કાર્યોમાં આગમ એટલે સિદ્ધાન્તનું વચન આગળ કરવું એટલે મોક્ષનાં સમગ્ર સાધનોને વિષે પ્રથમ તેનું ધ્યાન કરવું, અર્થાત્ આગમને અનુસારેજ પ્રવર્તવું, તથા કુવિકલ્પોનો—અશુભ મનોરથોનો ત્યાગ કરવો, તથા વૃદ્ધોની અનુવૃત્તિવડે એટલે વૃદ્ધ પુરૂષોની પરંપરાને અનુસારે રહેવું એટલે પ્રવર્તન કરવું. ૪૪.

સાક્ષાત્કાર્ય તત્ત્વં ચિદ્રૂપાનન્દમેદુરૈર્ભાગ્યમ્ ।

હિતકારી જ્ઞાનવતામનુભવવેદ્યઃ પ્રકારોઽયમ્ ॥ ૪૫ ॥

મૂલાર્થ—તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરવો, તથા આત્માનંદવડે પૂર્ણ થવું. આ અનુભવવડે જાણવા લાયક પ્રકાર જ્ઞાનીઓને હિતકારી છે. ૪૫.

ટીકાર્થ—તથા તત્ત્વનો એટલે આત્માદિક વસ્તુના સદ્ભાવનો સાક્ષાત્કાર કરવો એટલે પોતાની બુદ્ધિને પ્રત્યક્ષ કરવો, તથા આત્માનંદવડે એટલે આત્માના આહ્વાદ વડે મેદુર એટલે પુદ્ગલ અથવા પૂર્ણ થવું. આ શિક્ષાના અનુક્રમથી કહેલો અને અનુભવવડે એટલે સાક્ષાત્ અજુ, શ્રોત્ર અને મનના જ્ઞાનવડે જાણી સકાય તેવો પ્રકાર એટલે આત્મસ્વરૂપને અનુરૂપ વર્તના જ્ઞાની જનોને એટલે યથાર્થ જ્ઞાનથી સોભતા પુરૂષોને હિતકારી છે એટલે શુભ અને ઇદ્ર એવી સિદ્ધિને કરનાર અથવા મંગલકારક છે. ૪૫.

। इत्यनुभवाधिकारः ।

। अथ प्रशस्तिः ।

પૂર્વોક્ત શુભોને પ્રાપ્ત થયેલો અનુભવી સજ્જનોની સ્તુતિ કરે છે, તેથી અહીં પણ પ્રથમ સજ્જનની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે.—

યેષાં કેરવકુન્દવૃન્દસશમૃત્કર્પૂરશુભા ગુણા
માલિન્યં વ્યપનીય ચેતસિ નૃણાં વૈશઘમાતન્વતે ।

સન્તઃ સન્તુ મયિ પ્રસસમનસસ્તે કેઽપિ ગૌણીકૃત-
સ્વાર્થા મુલ્યપરોપકારવિધયોઽપ્યુચ્છૃંક્વલઃ કિં લલેઃ ૪૬

મૂલાર્થ—જેમના કેરવ અને કુંદના પુષ્પો, ચંદ્ર તથા કર્પૂરની જેવા ઉત્ત્વજ ગુણો મનુષ્યોના ચિત્તમાં અલિનતાને દૂર કરી નિર્મળતાને વિસ્તારે છે, તે સ્વાર્થને ઝોલુ કરનારા અને પરીપક્ષારની વિધિને મુખ્ય મનુષ્યના કોઈ સત્પુષ્પો આશપર પ્રસસન મનવાળા થાઓ. કુંદન એવા અગ પુષ્પોયો શું? (અગ પુષ્પોનું શું પ્રયોજન છે?) કાંઈ નહીં. ૪૬.

દીકાર્થ—તેઓ એટલે હમણાં કહેવાયે એવા મુનુસમુદયે શુભ દેહવાએક સત્પુષ્પો આશપર પ્રસસન મનવાળા-સંતુષ્ટ ચિત્ત-વાળા થાઓ, કે જેઓના એટલે જે સત્કર્મોના મુલો એટલે ધર્મની પ્રવૃત્તિના પ્રકારો કેરવ એટલે ચેત પુષ્પો અને કુંદ પુષ્પોના સમૂહ તથા ચંદ્રની કાંતિનો સમૂહ અને કર્પૂરના સમૂહ જેવા શુભ એટલે દોષરૂપી મનરહિત દોષારૂપી તથા કીર્તિરૂપી મુનંપદાર્થો દોષારૂપી ઉત્ત્વજ સના મુમુક્ષુ પુષ્પોના મનમાં અલિનતાને-દોષરૂપી કાળાતને દૂર કરીને નિર્મળતાને-મુલોરૂપી થતા દેહીપપણને વિસ્તારે છે. તે સત્પુષ્પો કેવા છે? તે કહે છે.- જેઓએ સ્વાર્થને એટલે પાપનાં પ્રયોજનોને ઝોલુ કર્યાં છે એટલે પ્રધાનપણથી દૂર થયાં છે અર્થાત્ જેમણે સ્વાર્થને અમુખ્યપણે ધારણ કર્યો છે, તથા જેમના પરીપક્ષારના વિધિઓ એટલે અન્યને શુભ પ્રધાન્ય ઉપજાવનાર ઉપકારના વિધિઓ-સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રકારો મુખ્ય-પ્રધાન છે, એવા સત્પુષ્પો આશપર પ્રસસન થાઓ. પછી અત્યંત હમ્પંજલ એટલે અર્થાત્ના મંપનથી રહિત એવા ખલ-કુલોનો કાલ અપ્રસસન થયે તે યો શું? કાંઈ નહીં. ૪૭.

તે સત્પુષ્પોના પરીપક્ષારને પ્રાપ્ત દેખાડે છે—

મમ્યાર્યાન્ મનુલીલરોતિ મુકવિરંજેન સેતાં મદા-
માતમ્યન્તિ વૃષાકટાકાનરીલાવચ્ચઃ મમ્મતાઃ ।

માદન્દુલમમ્મરો વિનુને વિષા મનુલીલરો
મામાર્થં મદવચિ વચ્ચમ્મમ્મતેય ડુંગરોતિલાઃ ૪૮

મામાર્થં મદવચિ વચ્ચમ્મમ્મતેય ડુંગરોતિલાઃ ૪૮

મૂસાર્થ—સત્કવિ યવવડે અંચના અર્થોને સરજ (તૈયાર) કરે છે, પણ તેમની ખ્યાતિ તો સત્જનો કૃપાકટાક્ષની લક્ષરીના લાવણ્યથી વિસ્તારે છે. જેમ મુંદર વસંત ઋતુની લક્ષ્મી આશ્રવૃક્ષની મંજરીને વિસ્તારે છે, પણ તેના સૌભાગ્યને તો કોકિલ પક્ષીઓ પંચમ સ્વરના ચમત્કારવડે (સર્વત્ર) પ્રસિદ્ધ કરે છે. ૪૭.

દીકાર્થ—સારા એટલે ધર્મપ્રધાન કવિ—સૂક્ષ્મ અર્થનો સંદર્ભ કરનાર પંડિત અંથ એટલે ઘણા અર્થોને જેમાં ગુંધિત કરાય તેવા શાસ્ત્રવિશેષરૂપી અર્થોને ઘણા ઉદ્યમવડે સરજ કરે છે અને તે અર્થોની ખ્યાતિને સત્જનો-સત્પુરો કૃપારૂપી—અન્યના અનુમદની ભુદ્ધિરૂપી કટાક્ષવડે—આનંદ મહિત દૃષ્ટિના લક્ષ્યવડે ઉત્પન્ન થયેલી બોધતરંગની શ્રેણીએ ઉત્પન્ન કરેલા લાવણ્યવડે-પ્રેમના મુંદરપણાવડે વિસ્તારે છે. શી રીતે? કે જેમ આનંદ આપનારી વસંતલક્ષ્મી-વસંત ઋતુની ઋદ્ધિ અથવા શોભા આશ્રવૃક્ષની મંજરીને વિસ્તારે છે-ઉત્પન્ન કરે છે, પણ ત્યાર પછી કોકિલ પક્ષીઓ પંચમ સ્વરના ચમત્કારે કરીને-મનોહર રાજદે કરીને તેના સૌભાગ્યને-સર્વ લોકના પ્રિયપણાને પ્રસિદ્ધ કરે છે. ૪૭.

દુર્જનની જીવ્હારૂપી સર્પથી રક્ષણ કરનાર સત્જનના પ્રભાવની સ્તુતિ કરે છે.—

દોષોલ્લેસવિષઃ સલ્લાનનચિલાદુત્થાય કોપાજ્ઞયલન્
જિહ્વાહિર્નનુ કં ગુણં ન ગુણિનાં ચાલં ક્ષયં પ્રાપયેત્ ।

ન સ્વાચ્છેત્રચલપ્રભાવમયનં દિવ્યૌષધી સંનિધી

શાસ્ત્રાર્થોપનિપદ્વિદાં શુભહદાં કારુણ્યપુણ્યપ્રદા ॥ ૪૮ ॥

મૂસાર્થ—જે શાસ્ત્રાર્થના ઉપનિષદને બળનારા અને શુભ બૃદ્ધિવાળા પુરોનો કૃપારૂપી પુણ્યની ખ્યાતિરૂપ મોટા પ્રભાવના સ્થાનવાળી દિવ્ય ઔષધી સમીપમાં ન હોય, તો દોષના ઉચ્ચારણરૂપ વિષવાગો અને કોપથી બળવશ્ચમાન થયેલા જિવ્હારૂપી સર્પ અગ પુરુષના મુખરૂપી નિલમ્બાંથી નીકળીને ગુણી પુરોના કયા વૃદ્ધિ પામના ગુણને ક્ષય ન પમાડે? સર્પ ગુણોને ક્ષય પમાડે. ૪૮.

દીકાર્થ—હે ભગ્ન વાળી! અગ પુરુષના મુખરૂપી નિલમ્બાંથી એટલે ચક્રદામાંથી નીકળીને, ગુણોને વિશે દોષના આરોપ ઉચ્ચારવારૂપી વિષવાગો અને કોપવડે એટલે મુખ ઉપરના દ્વેષવડે ધોનરૂપી બલવશ્ચમાન થતો એટલે દુષ્ટ વાળીરૂપી ભગવાને છોડતો જિવ્હા-

રૂપી સર્પે શુભી પુરુષોના કથા શુદ્ધિ પામતા શુભને-જ્ઞાનાદિક શુભને
 કાચ-વિનાશ ન પમાડે ? અર્થાત્ સર્પને નાશ પમાડે. પરંતુ જો
 સાત્ત્વવટે-આગમોવડે વાચ્ય જો અર્થ એટલે આત્માના સ્વરૂપ
 વિશેષે પદાર્થો તેમના ઉપનિષદને એટલે સારાંશને યથાર્થપણે જાણનારા
 તથા શુભ દૃષ્ટવાળા એટલે પરોપકાર વિશેષથી કૃપ્યાલુકારક અંતઃક-
 રણવાળા પુરુષોની કૃપાભાવવાળી પવિત્ર ખ્યાતિરૂપ અને મહા
 મહિમાના સ્થાનરૂપ દિવ્ય ઔષધી એટલે મનોહર અસૌકીક વિષનારાક
 પદાર્થ સમીપે દોષ તો તે થઈ ન શકે-ન દોષ તો જ થઈ શકે. ૪૮.
 હવે સ્થિતિનો ઉચ્છેદ કરનારી મતિનું હરણ કરવારૂપ સમજ-
 નના શુભની સ્તુતિ કરે છે.—

ઉત્તાનાર્થગિરાં સ્વતોડપ્યવગમાન્નિઃસારતાં મેનિરે
 ગંભીરાર્થસમર્થને ઘત સલાઃ કાઠિન્યદોષં દદુઃ ।

તત્કો નામ ગુણોડ્સુ કથ્ય સુકવિઃ કિં કાવ્યમિત્યાદિકાં
 સ્થિત્યુચ્છેદમતિં હરન્તિ નિયતા દૃષ્ટા વ્યવસ્યાઃ સતામ્ ૪૯

મૂલાર્થ—અહો ! જળ પુરુષો શુભ અર્થવાળી વાણીને પોતાની
 મેજે જો જાણવાથી નિઃસાર માને છે, અને ગંભીર અર્થ કહેવામાં
 કઠિનતાનો દોષ આપે છે. તેથી કરીને એવે કયો શુભ, કયો સત્કવિ
 અને કયું કાવ્ય દોષ ? કે જો આવા પ્રકારની સ્થિતિને ઉચ્છેદ કરનારી
 શુદ્ધિને સત્પુરુષોની નિપજ વ્યવસ્થા જોવાથી હરણ કરે. ૪૮.

દીકાર્થ—અહો ! મહા કષ્ટ છે કે કુર્જન પુરુષો શુભપણાએ
 કરીને પ્રગટ અર્થવાળી કવિની વાણીને-મધ પદ્યાર્થિક રચનાને પોતાની
 શુદ્ધિના સામર્થ્યથી સમજવાને લીધે એટલે તે શુભથી ભ્રાષ્ટરૂપ
 હોવાને લીધે તેના અર્થની સ્ફુર્તિ થવાથી તેને નિઃસાર એટલે પ્રાકૃત
 જેવી માને છે, એટલે ‘આ વાણીમાં શું છે ? કાંઈ જ નથી’ એ
 પ્રમાણે માને છે. તથા ગંભીર અર્થના સમર્થનમાં એટલે સૂક્ષ્મ
 ભાવાર્થની રચનાદ્વારા કહેલા અર્થમાં કઠિનતાનો દોષ આપે છે, એટલે
 “આ વાણીનું દુર્લેખપણું દોષથી નિરૂપણથી જ છે” એ પ્રમાણે
 દુષણ આપે છે. તેથી કરીને જળ પુરુષોના મનને રંજન કરે તેવો
 કયો કવિત્વાદિક શુભ દોષ ? કયો શુભવ્યવર્થિક સત્કવિ એટલે
 કુરાગ સાત્કર્તા દોષ ? અને કેવી કવિતા એટલે ધર્માદિકનું પ્રતિપાદન
 કરનાર વાક્ય રચના દોષ ? કોઈપણ ન દોષ. આવી સર્વ દોષના જ
 ગ્રવેપણમાં તત્પર અને સ્થિતિનો ઉચ્છેદ કરનારી શુદ્ધિનું એટલે

જગતની વ્યવસ્થાનું ઉત્થાપન કરનારી બુદ્ધિનું સત્પુર્યોની નિયત એટલે સતત પરંપરાથી શુદ્ધ એવી વ્યવસ્થા એટલે મુજબતાની સ્થિતિ જ નિવારણ કરે છે. ૪૯.

ખગ તથા સગ્ગનની પરિણતિના વિષમપણાને દષ્ટાંત સહિત બતાવે છે.—

અધ્યાત્મામૃતવર્ષિणीमपि कथामापीय सन्तः सुखं
गाहन्ते विषमुद्गिरन्ति तु खला वैषम्यमेतत्कुतः ।

नेदं बान्धुतमिन्दुदीधितिपित्राः प्रीताश्चकोरा भृशं

किं न स्युर्यत् चक्रयाकतरुणास्वत्यन्तलेदातुराः ॥ ૫૦ ॥

મૂસાર્થ—અધ્યાત્મરૂપી અમૃતની વૃદ્ધિ કરનારી કથાનું પાન કરીને સત્પુર્યો મુખ પામે છે, અને તે જ કથાનું પાન કરીને ખગ પુર્યો વિષને કાઢે છે. આ પ્રમાણે તેમની વિષમતા ક્યાંથી થઈ? અથવા તો તે કાંઈપણ અદ્ભુત નથી. કેમકે ચંદ્રના કિરણોનું પાન કરતાં ચંદ્રોર પશ્ચિમો અત્યંત પ્રસન્ન થાય છે, પણ પુવાન ચક્રવાકના મિથુનો શું અત્યંત ખેદયુક્ત નથી થતા? થાય છે જ. ૫૦.

દીકાર્થ—સત્પુર્યો આત્મજાગ એટલે રામ, દેવ, મોક્ષ, કિરણ, વિષય અને કથા વિગેરેના પરિહારનો આશય કરીને કદેવામાં પ્રવૃત્ત થયેલા અધ્યાત્મરૂપી અમૃતની એટલે જન્મ મરણાદિક રોગનો નાશ કરનાર મુખની વૃદ્ધિ કરનાર કથાનું પાન કરીને એટલે શાસ્ત્રમાં કહેલી ધર્મપાતાનું સારી રીતે આદરપૂર્વક મરણ કરીને મુખ-આનંદ પામે છે. અને તેવીજ કથાને સાંભળીને દુર્જનો વિષ કાઢે ■ એટલે દોષનો ઉચ્ચાર કરવારૂપ પોતાને તથા પરને સંતાપ કરવાના દેતુરૂપ હજા-હજાનું વમન કરે છે. આ પ્રકારની વિષમતા એટલે એકજ કાર્યને વિરોધિ વિપરીતપણું ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયું? અથવા તો આ વિષમતા યવામાં કાંઈ આશય નથી. કેમકે ચંદ્રના કિરણોનું પાન કરનારા ચંદ્રોર પશ્ચિમો અત્યંત પ્રીતિયુક્ત થાય છે, અને પુવાન ચક્રવાકના મિથુનો અત્યંત ખેદયુક્ત એટલે ચંદ્રના ઉદયમાં પોતામાં વિરોધ કરવારૂપ દોષનો આરોપ કરીને અત્યંત સંતાપયુક્ત શું નથી થતા? અર્થાત્ થાય છે જ. ૫૦.

આ કૃતિમાં પાંદોનોજ ઉત્પન્ન છે, તે કહે છે.—

किंचित्ताम्यमयेक्ष्य ये विदधते काचेन्द्रनीलाभिदां

तेषां न प्रमदावहा मनुषिया गूढा कर्मानां कृतिः ।

યે જ્ઞાનન્તિ વિશેષમપ્યવિષમે રેસોપરેસાંગતો

યસ્તુન્યસ્તુ સત્તામિતઃ કૃતધિયાં તેષાં મહાનુભવઃ ॥૫૧॥

મૂળાર્થ—જેઓ કાંઈક સદરાપણે જોઈને કાચ તથા હૃદનીવ અભિનો અમેદ કરે છે, તે મંદ બુદ્ધિવાળાને કવિઓની મુદ્દ કૃતિ વર્ષ આપનારી થતી નથી. પરંતુ જેઓ વિષમતા રહિત વસ્તુને વિશે પાત્રુ રેખાના અંશના પણ અંશથી વિશેષને લાભે છે. તે કુશળ બુદ્ધિવાળા સત્પુરોને આ કૃતિથી ખોટા ડાલવા હો. ૫૧.

ટીકાર્થ—જે કોઈ પુરો કાંઈપણ વર્ણુ તથા આકૃતિ વિશેષ? સદરાપણે જોઈને કાચ જેટલે માટીનો આકાર વિશેષ અગત્ય એક જાતનો અભિ તથા હૃદનીવ જેટલે વૈરુષ રમ એ જાતનો વર્ણુના સદરાપણાને કરીને અમેદ-એકના કરે છે, તે અદ્ય બુદ્ધિવાળા માતૃભૂતને કવિઓની-મંથકાતાઓની મુદ્દ-મહન અર્થવાળી કૃતિ-મુદ્દમ આપાર્થવાળી પદ્યાર્થ રચના આનંદ આપનારી થતી નથી, પરંતુ જે પદિતો વિષમતા રહિત-સમાન વસ્તુને વિશે પાત્રુ રેખા જેટલે ખત્રા, તેનો અંશ જેટલે અર્ધમાત્રા તે ઉપરેખા કરેલા છે. અને તે અર્ધમાત્રારહિતના પણ અગ-એક જેટલા પણ જેટલી વિશેષને જેટલે 'આ બીજી વસ્તુ છે' એમ જોઈને સમાન પર પર વિચારે વિચરે-લા ઉચા નીચા પ્રદેશની જોમ બાળે છે, તે નિપુણ બુદ્ધિવાળા કાપુ-રોને આ કૃતિથી-મંથકા ખોટા હાતમ જેટલે આનંદ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે. ૫૧.

કુળનેને આ કૃતિથી કેમ આનંદ ન થાય? તે કરે છે.—

પૂર્ણાવાત્મવદાર્પણાર્પણના ચેતસમત્વારિણી

મોહપ્તગાતનાં મહેસનુધિયાં નો વંદિતાનાનિવ ।

કાતુલ્યાકુલકામગર્ભગાતમોહામગારૂષાતુરી

વામિન્દ્યાઃ ક્ષમર્થ ક્ષમોદયનિમ ક્ષામ્વાન્ વિશ્વધાનિવ ।૫૨

મૂળાર્થ—સૌનું અધ્યાત્મ જગત્તેના સુદૃઢની રચના રહિતને એમ જેટલી એમની (જિ રાગેલી છે એવા અદ્ય બુદ્ધિવાળા વિનને સમ-સર કરવાની થતી નથી. કવિને (પુરુષ) ને કાપુ ઉભિવડે આગ્રહ કરવાના અર્થે રદવ અને અતિ કેમકે જેટલે વચનવાતુરી સત્પુરોરોને એમ કાચ કરેને સ-નંદ અનંદ આપતી નથી. ૫૨.

ટીકાર્થ—સંપૂર્ણ એટલે ન્યૂનતા રહિત અધ્યાત્મરૂપ એટલે આત્માના પ્રવરવરૂપનો આશ્રય કરેલા પદાર્થોના સમૂહવડે અથવા સમૂહવાળી પ્રવરચના પંડિતોની જેમ એટલે સૂક્ષ્મ ભાવને જાણનારા વિદ્વાનોની જેમ મોહવડે જેમનાં વિવેકરૂપી નેત્રો આગ્રહાદિત યથાં છે એવા અરૂપ બુદ્ધિવાળાના ચિત્તને ચમત્કાર કરનારી એટલે પ્રેમ અને આશ્રયને ઉત્પન્ન કરનારી થતી નથી. તેમાં દૃષ્ટાંત આપે છે.— જેમ કામિનીની એટલે રૂપવતી યુવતી સ્ત્રીની કાકુ એટલે હાસ્ય, વિનોદ, અન્યાર્થ અને વ્યંગિય (વચન રચના) વડે જ્યાં થયેલી તથા કામના મદવડે ગદ્ગદ અને અત્યંત પ્રગળ એવી જે વાણીની ચતુરાઈ એટલે વચનના વિચારની કળા તે કામકળામાં ચતુર પુરુષોની જેમ પ્રશુ જેવા કામડીયા લોકોને અત્યંત હર્ષ પ્રમાણી નથી. ૫૨.

તેથી વિદ્વાનોની જ સ્તુતિ કરે છે.—

સ્નાત્યા સિદ્ધાન્તકુંડે વિધુકરવિશદાધ્યાત્મપાનીયપૂરૈ-

સ્તાપં સંસારદુઃખં કલિકલુપમલં લોભતૃષ્ણાં ચ હિત્વા ।

જાતા યે શુદ્ધરૂપાઃ શમદમશુચિતાચન્દનાલિસગાત્રાઃ

શીલાલંકારસારાઃ સકલગુણનિધીન્સજ્જનાંસ્તાપ્તમામઃ૫૩

મૂલાર્થ—સિદ્ધાન્ત રૂપી કુંડને વિષે ચંદ્રના કિરણોની જેવા નિર્ભજ અધ્યાત્મરૂપી જળના સમૂહવડે આન કરીને સંતાપને, સંસારના દુઃખને, કળી અને પાપરૂપી મેલને તથા લોભરૂપી તૃષ્ણા (તૃષ્ણા) ને તથા દહને જેઓ શુદ્ધરૂપ થયા છે, તથા શમ, દમ, અને પવિત્રતારૂપી વદનવડે અનુકેપવાળા થયા છે, તથા શીલરૂપી અસંકારવડે સારસ્વત થયા છે તેવા સમગ્ર શુણોના નિધિ સમાન સજ્જનોને અમે નમસ્કાર-નમન કરીએ છીએ. ૫૩.

ટીકાર્થ—જેઓ એટલે આગળ કહેવાશે એવા શુણોના સમૂહને ધારણ કરનારા પુરુષો સિદ્ધાન્તરૂપી કુંડમાં એટલે જિનાગમરૂપી જળાશયમાં ચંદ્રના કિરણો કરતાં પણ અધિક નિર્ભજ એવાં અધ્યાત્મ-ભાવરૂપી જળના પ્રવાહવડે આન કરીને સંસારનાં દુઃખને—ભવમાં ભ્રમણ કરવાથી ઉત્પન્ન થતા કલેશને, તાપને—વિષયની તૃષ્ણારૂપ સંતાપને, કલિ (કલહ) અને પાપરૂપી મેલને તથા લોભરૂપી તૃષ્ણાને તથા દહને શુદ્ધરૂપ-નિર્ભજ આત્મસ્વરૂપવાળા થયા છે, તથા શમ-શાન્તપરિણામ, દમ-ઈદ્રિયોનો જય અને શુચિતા-પ્રતિધર્મને વિષે

કાવ્યની કીર્તિરૂપી અમૃતનો ગમૂદ સર્વને ઉપભોગ કરવા યોગ્ય તથા પ્રસાર પામનો જાણીને સદા રક્ષા અને પિધાનના અનિયતપણાને જાણીને અત્યંત દામ્યવદે હર્ષ પામે છે. ૫૬.

ટીકાર્થ—અત્યંત મૃદુ એટલે દુષારગ્ય વદે આર્દ્ર થવાથી અતિ કોમળ હૃદયવાળા સત્જનન પુરુષ કવિઓના-સામ્યકર્તાઓના કાવ્યની રચનાને જોઈને “દેવોનું અમૃત આપે ધારીવડે હરણુ કર્યું” એ પ્રમાણે પાનને માટે એટલે પીવાને અથવા રક્ષણ કરવાને માટે રાંકાવાળા-વિનંકાવાળા થાંને કપાવેલા મસ્તકવડે જોઈને ધારણુ કરે છે, અર્થાત્ “કવિની કળાની મીઠા આપી મદ” એમ માને છે. તથા તે કવિના કાવ્યની કીર્તિરૂપી-યશરૂપી અમૃતના પ્રવાહ સર્વને ઉપભોગ કરવા યોગ્ય એટલે “સર્વ પ્રાણીસમૂહના ઉપકારનું કારણુ આ થયે” એવી કીર્તિરૂપી અમૃતનો પ્રવાહ પ્રસારતો જાણીને સદા રક્ષા એટલે રક્ષણ અને મુક્તિ તથા પિધાન એટલે આશ્વાસન અથવા પ્રમદ કરવું તે બંને બાબત અનિયતપણે એટલે અનેકવાર બંધન અને ઊડન કરતો છતો હારયવડે-હર્ષને લીધે વિકસિત મુખવડે અત્યંત હર્ષ પામે છે. ૫૬.

હવે કવિજનને સત્જન તથા ખજપુરુષ ને પ્રમાણે ઉપકાર કરે છે, તે પ્રમાણે કહે છે.—

નિપ્પાઘ શ્લોકકુંભં નિપુણનયમૃદા કુંભકારાઃ કવીન્દ્રા
દાઢ્યં ચારોપ્ય તસ્મિન્ કિમપિ પરિચયાત્મત્પરીક્ષાર્કમાસામ્ ।
પક્કં કુર્યન્તિ યાદં ગુણહરણમતિપ્રગ્વલદોષદષ્ટિ-
ગ્યાલામાલાકરાલે લલજનવચનગ્યાલજિહ્વે નિવેશ્ય ॥ ૫૭ ॥

મૂસાર્થ—કુંભકારરૂપી કવીન્દ્રો નિપુણ નયરૂપી માટીવડે રચોકરૂપી યાગ્યોને બનાવીને તેને સત્પરીક્ષારૂપી સૂર્યકિરણોના પરિચયથી કાંઈક દ્રઢપણું કરીને પછી ગુણોને હરણુ કરનારી ભુદિવડે જાન્યવસ્થા-માન એવી દોષદષ્ટિરૂપી જ્વાળાના સમૂદથી ભંધકર એવા ખજ-પુરુષના વચનરૂપ અસિમાં નાંખીને અત્યંત પક્ક બનાવે છે. ૫૭.

ટીકાર્થ—કુંભકારરૂપી કવીન્દ્રો નિપુણ એટલે યથાર્થ બાવને દેખાડનાર સ્વાદ્વાદરૂપી નય એટલે આપેલ એવો વસ્તુધર્મવાદ અથવા ન્યાય તેરૂપ માટીવડે રચોકરૂપી-નાના પ્રકારના છદોભય પદ્યબંધની રચનારૂપી યાગ્યોને ઉત્પન્ન કરીને પછી તે રચોકરૂપી યાગ્યોને સત્પુરુષોની પરીક્ષા એટલે ગુણ દોષના અવધારણુરૂપ સૂર્યના કિરણો-

માં-તત્કામાં સખી કાંઈક દઢતા ઉત્પન્ન કરીને પછી સારા ભાવાર્થ અને મુંદર પદોની રચનારૂપ ગુણોનું હરણ કરનારી બુદ્ધિરૂપી દેદીપ્યમાન-ઉગ્ધી શિખાવાળી દોષદષ્ટિએ કરીને જ્ઞાતાના-અગ્નિની શિખાના સમૂહવડે ભાષકર એવા દુર્જન પુરુષોના ભાષણરૂપી અગ્નિ-માં-નીભાષામાં નાંખીને અત્યંત પકત-દોષ વચનરૂપી મોઘરીના પ્રહારને પણ સહન કરે તેવાં બનાવે છે. ૫૭.

ફરીને સજ્જનો ઉપર ખગપુરુષનું ઉપકારીપણું દેખાડે છે.—

इक्षुद्राक्षारसौघः कविजनवचनं दुर्जनास्याग्निं यन्त्रा-

ज्ञानार्थद्रव्ययोगात्समुपचितगुणे मद्यतां याति सद्यः ।

सन्तः पीत्वा यदुच्चैर्દપति हृदि मुदं घूर्णयन्त्यक्षियुग्मं

स्वैરં हर्षप्रकर्षादपि च विदधते नृत्यगानप्रबन्धम् ॥ ૫૮ ॥

મૂલાર્થ—કવિજનના વચનરૂપી ઈક્ષુ અને દ્રાક્ષના રસનો સમૂહ દુર્જનના મુખરૂપી અગ્નિયંત્રમાંથી વિવિધ પ્રકારના અર્થરૂપી દ્રવ્યોનાં સંયોગવડે ગુણની વૃદ્ધિ પામીને તત્કાળ મધરૂપ બને છે. તે મધનું પાન કરીને સત્પુરુષો હૃદયમાં અત્યંત હર્ષ પામે છે, બન્ને નેત્રોને ધ્રુમાવે છે, અને સ્વચ્છંદપણે અધિક હર્ષને લીધે નૃત્ય અને ગાયનના પ્રબંધને કરે છે. ૫૮.

દીકાર્થ—કવિજનના એટલે ગ્રંથકારના વચન-વાક્યરૂપી ઈક્ષુ-ચેર-ડી અને દ્રાક્ષના રસનો સમૂહ દુર્જનના મુખરૂપી અગ્નિ યંત્રથી એટલે અગ્નિના તાપ યુક્ત પાત્રમાં ઉકળવાથી વિચિત્ર પ્રકારના અર્થ-રૂપી દ્રવ્યોના-સ્વાદિષ્ટ અને સુગંધતાદિક ભાદક પદાર્થોના સંયોગથી જેના રસ સૌરભ્યાદિક ગુણો વૃદ્ધિ પામ્યા છે એવો ધણે તત્કાળ મદિરાપણાને પામે છે. તે મધનું સત્પુરુષો પાન કરીને હૃદયમાં અત્યંત આનંદ પામે છે, તથા બે નેત્રોને ધ્રુમાવે છે, તથા હર્ષની અત્યંતતાને લીધે સ્વચ્છાપૂર્વક નૃત્ય અને ગાયનના પ્રબંધને-વિસ્તારને કરે છે. ૫૮.

સત્પુરુષો અમારે પણ પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય છે, તે કહે છે.—

नव्योऽस्माकं प्रबन्धोऽप्यनणुगुणभृतां सज्जनानां प्रभावात्

विख्यातः स्यादिति मे हितकरणविधौ प्रार्थनीया न किं नः ।

निष्णाता वा स्वतस्ते रविरुचय इवांभोरुहाणां गुणाना-

मुह्यसेऽपेक्षणीयो न खलु पररुचेः कापि तेषां स्वभावः ॥ ૫૯ ॥

ટીકાર્થ—વિદ્યામ રહિત જમણુ કરતા અને મનોહર એટલે પ્રભાવડે દેદીપ્યમાન સૂર્યાદિક અદ્વસમૂહના ઉષ્ણ કિરણોવડે સંતાપ પામેલો મેરૂ પર્વત જે ગુરૂમહારાજની કીર્તિના-યશોવાદના વિસ્તારતું ગાન કરવામાં-મધુરસ્વર વડે ગીતપ્રબંધના ધ્વનિથી આગ્રાપ કરવામાં એકાગ્રપણે તૈયાર થયેલી દેવાંગનાઓના સમૂહવડે થતા દોહાહવથી-ઉંચા ધ્વનિથી અત્યંત-ઘણા તરંગોના સમૂહવડે શોભ પામેલી સ્વર્ ગંગામાંથી પડેલા-પ્રવાહરૂપે ઝરેલા યશના વિસ્તારરૂપ જળપ્રવાહવડે શાશ્વિત થયો છતો પ્રતિદિન શીતગતાને પામે છે, તે પૂર્વોક્ત કીર્તિના ભાજનરૂપ અને સત્પુરૂષોના સમાજમાં અમેસર એવા નયવિજય નામના પંડિત મુનીશ્વર પોતાના યશવડે શોભે છે. ૬૦

હવે આ પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરે છે.—

ચક્રે પ્રકરણમેતત્ત્વપદસેવાપરો યશોવિજયઃ ।

અધ્યાત્મધૃતરુચીનામિદમાનન્દાવહં ભવતુ ॥ ૬૧ ॥

મૂલાર્થ—તે ગુરૂના ચરણની સેવા કરવામાં તત્પર યશોવિજયે આ પ્રકરણ રચ્યું છે. આ પ્રકરણ અધ્યાત્મને વિષે જેની રચિ રહેલી છે એવા પુરૂષોને આનંદદાયક થાઓ. ૬૧.

ટીકાર્થ—તે ગુરૂ શ્રી નયવિજય પંડિતના ચરણની સેવા કરવામાં તત્પર-ઉદ્યમવંત એવા યશોવિજય નામના તેમના શિષ્યે આ અધ્યાત્મસાર નામનું પ્રકરણ (ગ્રંથ) રચેલ છે. આ પ્રકરણ ગ્રંથના આરંભથી અંત સુધી પૂર્વે કહેલા અધ્યાત્મના વિષયમાં જેમની શક્તિ અથવા પ્રીતિ નિવેશિત થઈ છે એવા પુરૂષોને સ્વાભાવિક પરમાનંદને વહન કરનાર થાઓ. ૬૧.

॥ इति प्रशस्तिः ॥

इति धीमहोपाध्यायभ्रीकल्याणविजयगणिसिष्यमुह्यपंडितभीलामविजयगणि-

शिष्यमुह्यपंडितश्रीजीतविजयगणिसतीर्थमुह्यपंडितश्रीनयविजयगणि-

चरणकमलचंचरीकेण पंडितश्रीपद्मविजयगणिसहोदरेण पंडितश्री-

यशोविजयेन विरचितेऽध्यात्मसारप्रकरणे सप्तमः प्रबन्धः ॥

। અથ ટીકાકારપ્રશસ્તિઃ ।

સુધર્મગણમૃત્યુદૃશ્રેણિસમુદ્ધતસુરાચલે રમ્યે ।

તપોગચ્છનન્દનભુવિ વિજયસિંહગુરુસુરાંધ્રિપો જયતિ॥૧॥

ગણુધર શ્રીગુધર્મા સ્વામીની પદ્મશ્રેણીરૂપી ઉચ્ચા મુંદર મેરુ-
પર્વત ઉપર તપઝરૂપી નન્દન વનની પૃથ્વીમાં વિજયસિંહ નામના
શુરૂપી કલ્પવૃક્ષ જ્યવંત વર્તે છે. ૧.

ય આગમામૃતવર્ષી તત્સેચનકૃત્તવાંબુદો જજ્ઞે ।

શ્રીસત્યવિજયનામા અમ્યઃ સંવેગિનાં જયતિ ॥ ૨ ॥

જે આગમરૂપી અમૃતની વૃષ્ટિ કરનાર અને તે કલ્પવૃક્ષને
સિંચન કરવામાં નવા મેઘ સમાન થયા, તે સાધુઓમાં અમગદુષ્
શ્રીસત્યવિજય નામના શુરૂ જ્યવંત વર્તે છે. ૨.

કર્પૂરતારયશસોઃ કર્પૂરક્ષમાવિજયબુધવરયોઃ ।

મૂર્તસુવાહ્યામ્યન્તરધર્મોપમયોર્ગુણાઃ કેન વર્ણ્યાઃ ॥ ૩ ॥

કર્પૂરની જેવા ઉજ્જ્વલ યશઃવાણ અને મૂર્તિમાન બાહ્ય અને
અર્થાંતર ધર્મની ઉપમાવાળા કર્પૂરવિજય તથા ક્ષમાવિજય નામના
પંડિતવર્ણના શુભો કોણ વર્ણન કરી શકે? ૩.

જિનોત્તમપદ્મરૂપકીર્તિકસ્તૂરમણિવિજયોપપદાન્ ।

પંડિતપદનિર્વ્યૂઢાન્નમામિ ગુરુગુણનિધીનેતાન્ ॥ ૪ ॥

મોટા શુભોના નિધાનરૂપ અને પન્થાસ પદવીને વહન કરનારા
જિનવિજય, ઉત્તમવિજય, પદ્મવિજય, રૂપવિજય, કીર્તિવિજય, કસ્તુ-
રવિજય અને મણિવિજયને હું નમન કરે છું. ૪.

ઘૈરાગ્યરક્ષભૂમિયો નિઃસ્પૃહતાસુધારસાંબુનિધિઃ ।

શ્રીમાન્ બુદ્ધિવિજયમુનિરાજોઽમૂઢરિપરિવારઃ ॥ ૫ ॥

જે વૈરાગ્યરૂપી રત્નની ભૂમિ જેવા અને નિઃસ્પૃહતારૂપી અમૃત-
રસના સાગર જેવા હતા, તે શ્રીમાન્ બુદ્ધિવિજય નામના મુનિરાજ
ઘણા મુનિઓના પરિવારવાળા થયા. ૫.

તસ્મિન્નુભૌ મુનિવરૌ ધર્મરથસ્યેવ ધૂર્વહૌ પ્રવરૌ ।

મુક્તિવૃદ્ધિવિજયાશ્ચૌ તન્નાઘો ગણિવરો જાતઃ ॥ ૬ ॥

તે પદ્મપરંપરામાં ધર્મરૂપી રથને વહન કરવામાં પ્રવર વૃક્ષ
જેવા મુક્તિવિજય અને વૃદ્ધિવિજય નામના બે મુનિવરો થયા, તેમાં
પહેલા (મુક્તિવિજય-મુળચંદ્ર) મણિપદને પામેલા હતા. ૬.

શ્રીવૃદ્ધિવિજયગુરવઃ શ્રુતશ્રમગાંગપ્રવાહરૂપાસ્તે ।

જનદર્શકૈરવચન્દ્રા વિશ્વપાવના યશોધરા જાતાઃ ॥ ૭ ॥

તથા શ્રીવૃદ્ધિવિજય (વૃદ્ધિચંદ્ર) ગુરુ શ્રુત અને સમતાર્થ
અંશાજ્ઞના પ્રવાહરૂપ, અનુષ્ઠાની દૃષ્ટિથી કૈરવોને વિકાસ કરવામાં ચંદ્ર
સમાન, વિશ્વને પવિત્ર કરનાર અને યશને ધારણ કરનાર થયા. ૭.

શિષ્યાણુના હિતેષાં રચિતા નિજપરહિતાય વિવૃત્તિરિયમ્ ।

ગંભીરવિજયનામ્ના સુપ્રચ્ચમાના ચિરં જીયાત્ ॥ ૮ ॥

તે (વૃદ્ધિવિજય) ના ગંભીરવિજય નામના શિષ્યાણુએ સ્વ-
પરના હિતને માટે આ વિવૃત્તિ (ટીકા) રચી છે. તે પંડિત પાંડત
કરાતી સદી ચિરકાળ જ્ય પામે. ૮.

પ્રોત્સાહિતોઽત્ર ભૂયઃ સતીર્થ્યેન મુનિવરોત્તમવિજયેન ।

તસ્ય પ્રેમવિશેષાદિમાં શબ્દભાવોક્તિં શ્વકે ॥ ૯ ॥

આ બાબતમાં મુનિવર ઉત્તમવિજય નામના ગુરુભાઈએ મને
અત્યંત હિતસાદવાનું કંઈ, તેથી તેના પરના અનિત્ય પ્રેમને લીધે આ
શબ્દભાવોક્તિ નામની ટીકા મેં રચી છે. ૯.

પરહિતરતૈકચિત્તઃ શ્રુતકનકનિકપાયમાણસન્મતિભિઃ ।

શોધ્યેયં પ્રાજ્ઞજનૈર્મય્યેવાનુપ્રહ્મસિતૈઃ ॥ ૧૦ ॥

પરહિતને વિષે જ લેખનું ચિત્ત આસક્ત છે, તથા લેખીની
શુદ્ધિ શાસ્ત્રથી મુવર્ણની પરીક્ષા કરવામાં કચોડી સમાન છે એવા
પંડિત પુરુષોએ મારા પર અનુગ્રહ કરીને આ ટીકા શોધવી. ૧૦.

દુઃખાણાંકરાશિમિતે ઘત્સર આશ્વિનવલક્ષતૃતીયાયામ્ ।

યસોઽયં સફલોભૂદ્ધાવપુરે કૃપભજિનકૃપયા ॥ ૧૧ ॥

આ ટીકા કરવાનો થયે બાવનવરમાં શ્રીકૃપાળ જિનેશ્વરની કૃપાથી
સંવત્ ૧૯૫૨ ના આશ્વિન માસની શુક્ર વૃત્તીવાને દિવસે સફળ
(પૂર્ણ) થયો. ૧૧.

। इति प्रशस्तिः ।

॥ समाप्तोऽयमध्यात्मसारः सटीकः ॥

